

ISSN 1563-0223
Индекс 75878; 25878

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ҚазҰУ ХАБАРШЫСЫ

Филология сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК КазНУ

Серия филологическая

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

KazNU BULLETIN

Philology series

№1 (159)

Алматы
«Қазақ университеті»
2016

ХАБАРШЫ

ФИЛОЛОГИЯ СЕРИЯСЫ № 1 (159)

ISSN 1563-0223
Индекс 75878; 25878

25.11.1999 ж. Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде тіркелген

Күәлік №956-Ж.

Журнал жылына 6 рет жарыққа шығады

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Зуева Н.Ю. – ф. ғ. к. доценті (Қазақстан)

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Абдиманұлы Ө. – ф. ғ. д. профессоры, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (ғылыми редактор) (Қазақстан)

Есімова Ж.Д. – ф. ғ. к. доценті, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (ғылыми редактордың орынбасары) (Қазақстан)

Алкебаева Д.А. – ф. ғ. д. профессоры, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (редактор) (Қазақстан)

Алтынбекова О.Б. – ф. ғ. д. профессоры, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (редактор) (Қазақстан)

Таева Р.М. – ф. ғ. к. доценті, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (редактор) (Қазақстан)

Далебаев Ж.Д. – ф. ғ. д. профессоры, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (Қазақстан)

Джолдасбекова Б.У. – ф. ғ. д. профессоры, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, ҰҒА-ның корреспондент мүшесі (Қазақстан)

Гусман-Тирадо Рафаэль – ф. ғ. д. профессоры, Гранада университеті (Гранада қ., Испания)

Жаң Диңжиң – ф. ғ. д. профессоры, Пекин ұлттық орталық университеті (Пекин қ., Қытай)

Кибальник С.А. – ф. ғ. д. профессоры, Орыс әдебиеті институты (Санкт-Петербург қ., Ресей)

Ковтун А.И. – ф. ғ. д. профессоры, Университет Витаутаса Великого (Каунас қ., Литва)

Курдюмов В.А. – ф. ғ. д. профессоры, Шет тілдер институты (Мәскеу қ., Ресей)

Мадиева Г.Б. – ф. ғ. д. профессоры, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (Қазақстан)

Сойлемез Орхан – ф. ғ. д. профессоры, Ардахан университеті (Стамбул қ., Түркия)

Сулейменова Э.Д. – ф. ғ. д. профессоры, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (Қазақстан)

Хаяти Дивили – ф. ғ. д. профессоры, Юнус Эмре институты (Анкара қ., Түркия)

Янковский Х. – ф. ғ. д. профессоры, Адам Мицкевич атындағы университеті (Познан қ., Польша)

КАЗАҚ
УНИВЕРСИТЕТІ
Б А С П А Ү Й І

Ғылыми басылымдар бөлімінің басшысы

Гульмира Шаккозова

Телефон: +77017242911

E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Компьютерде беттеген:

Айгүл Алдашева

Жазылу мен таратуды үйлестіруші

Мәлдір Өміртақызы

Телефон: +7(727)377-34-11

E-mail: Moldir.Omirtaikyzy@kaznu.kz

ИБ № 9400

Басуға 11.02.2016 жылы қол қойылды.

Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 38,6 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылыс.

Тапсырыс №1457. Таралымы 500 дана. Бағасы келісімді.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің

«Қазақ университеті» баспа үйі.

050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйінің баспаханасында басылды.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2016

1-бөлім
ӘДЕБИЕТТАНУ

Раздел 1
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Section 1
LITERARY CRITICISM

Жаксылыков А.Ж.
**Методологические принципы
изучения поэтики и эстетики
казахских и ногайских жырау**

Наиболее активно развивается изучение поэзии и эстетики жырау в литературоведении стран СНГ, в частности, в Казахстане, Узбекистане (каракалпакскими учеными), в России (ногайскими, татарскими, башкирскими, крымско-татарскими учеными), поскольку они представляют заинтересованные стороны. При этом наблюдается слабая согласованность позиций литературоведов, отсутствие единого методологического подхода, противоречивость в оценке принадлежности поэзии жырау 13, 14, 15 веков к той или иной тюркской национальной литературе. При этом сама проблема в виду ее исторической и культурной актуальности для большинства тюркских народов мира имеет обостренное общественно-политическое значение. В статье обсуждаются научные и организационные меры, которые помогут более четко определить место и роль поэзии жырау в истории тюркских литератур народов Евразии, как: интеграция усилий литературоведов ряда заинтересованных стран, выработка общих методологических и методических принципов и подходов к изучению и осмыслению эстетического, культурно-исторического значения поэзии жырау пяти веков, издание фундаментальных, интегрирующих трудов по данной проблеме, проведение международных конференций, применение междисциплинарного метода, в частности принципов литературоведения, истории, историографии, культурологии, этнологии.

Ключевые слова: поэтика, эстетика жырау, методология, дискурс, семиотический анализ, символы, маркеры, формульность.

Zhaksylykov A.Zh.
**Methodological principles of
learning of poetics and aesthetics
of Kazakh and Nogoi zhyrau**

The study of poetry and aesthetics of zhyrau is steadily developing in the literature of CIS countries, particularly in Kazakhstan, Uzbekistan (by Karakalpak scientists), in Russia (by the Nogai, Tatar, Bashkir, Crimean Tatar scholars) as they are interested parties. At the same time there is a weak consistency in the positions of the specialists of literature, lack of a common methodological approach, the inconsistency in the assessment of poetry affiliation 13, 14, 15 centuries in this or that Turkish national literature. In this regard the problem itself in its historical and cultural significance for the most Turkish people is of social and political importance. This shows online-recourses demonstrating the attitude of the readers of different counties to this theme.

Key words: poetics, aesthetics zhyrau, methodology, discourse, semi-otic analysis, symbols, markers, formula.

Жақсылықов А.Ж.
**Қазақ-Ноғай жырауларының
поэтикасы мен эстетикасын
зерттеудің әдістемелік
қағидалары**

Жыраулар поэзиясы мен эстетикасын зерттеу ТМД елдерінің, атап айтқанда, Қазақстан, Өзбекстан (қаракалпақ ғалымдары), Ресейдің (ноғай, татар, башқұрт, қырым татарлары) әдебиеттануында белсенді түрде дамып келеді, себебі, бұл елдер мүдделі тараптар болып табылады. Дегенмен де әдебиеттанушылардың ұстанымдары сәйкес келе бермей, біртұтас әдістемелік бағыттың жоқтығы, 13,14,15 ғасырлардағы жыраулар поэзиясының қандай да бір түркі ұлттық әдебиетіне тән екендігін дәлелдеудегі қайшылықтар байқалады. Бұған қоса тарихи және мәдени тұрғыдан өзекті болғандықтан, көптеген түркі халықтары үшін бұл мәселенің айрықша қоғамдық-саяси мәні бар. Бұны осы тақырыпқа қатысты әр елдің оқырмандарының қарым-қатынасын көрсететін интернет-ресурстардан көруге болады.

Түйін сөздер: поэтика, жырау эстетикасы, әдіснама, дискурс, семиотикалық талдау, символдар, маркерлер, формулалылық.

**МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ
ПРИНЦИПЫ
ИЗУЧЕНИЯ ПОЭТИКИ
И ЭСТЕТИКИ
КАЗАХСКИХ И
НОГАЙСКИХ ЖЫРАУ**

Методологические и методические вопросы изучения поэзии казахских и ногайских жырау в настоящее время приобрели актуальное теоретическое и практическое значение. Теоретическое – по той причине, что за примерно столетний период изучения поэзии жырау в странах СНГ и за рубежом накоплен огромный научно-критический и эмпирический материал по данной проблематике, который теперь требует осмысления и обобщения. Практическое – по той причине, что необходимо отработать сумму методов и приемов анализа поэзии жырау, кроме того, классифицировать сложившиеся школы анализа и интерпретации поэтического наследия степных бардов. В более четком и полном построении нуждается сама историография вопроса в науке стран Евразии. Например, авторы обширного труда «История литературы Урала. Конец XIV-XVIII вв.» в главе «Древние памятники тюркской традиции (IX-XV в.)» обращают внимание на то, что тюркский термин жырау прокомментировал еще Махмуд Кашгари в 11 веке [1, 85]. В аспекте историографии вопроса следует отметить, что в XIX веке о казахо-ногайской традиции эпического сказывания (джир) и носителях этой традиции писал и Ч. Валиханов [2, 235-240]

Научная значимость данной историко-литературной проблемы заключается в том, что поэзия жырау периода от 13 до 18 веков н.э. является основополагающей, базовой, классической для целого ряда тюркских литератур, в частности, ногайской, казахской, татарской, каракалпакской, крымско-татарской, башкирской и некоторых других. «При исследовании фольклора и литературы XIV-XV вв. казахские, ногайские и каракалпакские ученые часто упоминают имена и творчество таких йырау, как Сыпыра, Асан-Кайгы, Казтуган, Шалгез и Доспамбет, отмечают, что они, являясь представителями какой-то одной культуры, принадлежали многим тюркским народам, и называют их ногайскими йырау или ногайскими поэтами» – подчеркивают межкультурное значение проблемы авторы вышеупомянутого труда [1, 85].

Следует констатировать, что литература практических всех тюркских народов, входивших некогда в состав Золотой орды, испытала кодифицирующее структурное влияние поэзии жырау. Вместе с тем, анализ показывает, что, хотя эта проблема но-

сит типологический, межэтнический характер, до сих пор отношения между исследователями – представителями заинтересованных этнических культур носят слабый, а то и разрозненный, противоречивый характер. Они практически не налажены, база взаимопонимания между исследователями разных стран не создана, порой встречаются попытки причислить те или иные крупные фигуры 13, 14, 15-х веков, например, Асана кайгы, Сыпыра жырау, Кет бугу, Шалкииза, Казтугана, Доспамбета, только к ногайскому народу. И тогда вспыхивают жаркие споры на тему, кто из основоположников тюркской поэзии кому принадлежит, и это свидетельствует о том, что восприятие данной проблемы в среде читателей порой носит политизированный, противоречивый характер [3]. В то время как ногайская научная элита, как показывают издания на данную тему, демонстрирует достаточно широкую, лояльную точку зрения, которая подтверждает, что ногайские филологи и историки понимают общетюркское значение, как и происхождение, данной проблемы [4].

Еще раз подчеркнем, что данные поэты, Кет Буга, Сыпыр жырау, Асан Кайгы, Шалкииз, Казтуган, Доспамбет и др., считаются основоположниками эпической, героической поэзии у ногаев, казахов, каракалпаков, татар, крымских татар, башкир, в том числе иногда и узбеков. Причины узко-национальной позиции некоторых деятелей достаточно ясны, они заключаются в отсутствии широкой методологии, в некорректном переносе современной этнологической ситуации на пяти или восьми вековое прошлое. Например, надо учитывать, что базовые древнетюркские роды и племена (числом от 40 до 90) участвовали в этногенезе практически всех современных тюркских народов Евразии. Следовательно, в анализ данной проблемы необходимо вводить исторический принцип и данные этнологии. Серьезные и даже фундаментальные исторические исследования в области этногенеза тюркских народов, этносов и племен, входивших в состав Золотой орды, других улусов потомков Чингиз хана, их миграций и смешиваний, дифференциации, параллельного развития внесли бы некоторую ясность в этот запутанный и сложный на данный момент вопрос. Например, энциклопедические материалы показывают, что найманы входят в состав практических всех современных тюркских народов, и не только их, но и монгольских, в том числе и хазар в Афганистане. Следовательно, логично предполагать, что все современные реликты найманов имеют право связывать свою

словесность с поэтом-полководцем, жырау Кет Бугой, жившим в 13 веке. Такая же ситуация сложилась по отношению к Асану Кайгы, Сыпыр жырау и другим поэтам 14, 15 вв.

Особый интерес представляет вопрос о казахо-ногайских отношениях. Среди казахских ученых преобладает точка зрения о коренной родственности казахов и ногаев, исторической связанности их судеб на основе образования казахского Младшего жуза в результате распада Большой Ногайской орды [5, 7-20]. Как показывают исторические материалы, распад Большой Ногайской орды затянулся на два-три века, главными причинами были внутренние усобицы, вражда с Крымским, Астраханским, Казанским ханствами, катастрофические столкновения с калмыками, появившимися в 16 веке в Поволжье, постоянное усиление Московской Руси. Падение Казани и Астрахани, образование Калмыцкой орды, военная экспедиция генерала-фельдмаршала Суворова А.В. в 1783 г. поставили точку в длительной истории Ногайского ханства. Основная масса ногайского народа поэтапно мигрировала в Крым, на Северный Кавказ, в Турцию, в Среднюю Азию, на территорию Западного Казахстана. В результате этого глобального распада большая часть ногайского народа влилась в состав соседних крупных тюркских народов, турецкого, казахского, крымских татар, каракалпаков, башкир, астраханских татар и др. В книге Б.-А.Б. Кочекаева «Ногайско-русские отношения в XV-XVIII вв.» этот процесс охарактеризован следующим образом: «Картина полного разброда и упадка власти в Ногайской Орде наблюдал московский посол Мальцев: «А Нагаи, Государь, все пропали, немного их с Смаилом осталось да з детьми... (разрядка наша – А.Ж. Жаксылыков) Служилый татарин Кадаш Кудин, приехавший в Москву из Ногайской Орды 26 ноября 1549 г. вскоре после смерти Ших-Мамая, писал: «А Шихмамаевы дети Касай-мурза с братьями кочуют по реке Сыре к Казацкой Орде... да племянники ж мои от нас отстали ныне за Яиком, а приложились к Казатцкому Царю»... Действительно, из-за территориальных притязаний джембойлукские ногайцы неоднократно подвергались нападению со стороны казахского хана Хак-Назара, в правлении которого территория от Эмбы до Аральского моря и Сырдарья находилась под контролем казахов... Дальнейший распад Ногайской Орды, а также территориальная близость ногайцев к родственным им казахам, – все это являлось предпосылками присоединения восточной группы ногайских улусов

к Казахскому ханству и смешения ногайцев с казахами. «При таких условиях, – писал П.П. Иванов, – массовое организованное передвижение в Среднюю Азию ногайских улусов должно было смениться разрозненными переходами отдельных незначительных групп, присоединившихся к казахским родам и действовавших заодно с ними. Этот процесс перехода к казахам носил, по-видимому, весьма значительные размеры, особенно усилившиеся после гибели одного из важнейших ногайских князей Ормамбета (внука Исмаила.– Б.К. в конце XVI века)». Другой исследователь, В.М. Жирмунский, отмечал: «Восточная группа ногайских улусов, которой управляли сыновья Ших-Мамаю, «алтыульцы», растворилась, по-видимому, в составе казахов так называемого «Младшего жуза», владения которого простирались впоследствии от Яика и Эмбы до Иргиза и Аральского моря, охватывая земли, когда-то населенные ногайцами» [6, 103-104].

Историк Трепалов В.В. пишет по этому поводу: «Таким образом, Алтыульское объединение закончило свое самостоятельное существование приблизительно одновременно с Большой Ногайской Ордой и Казыевым улусом – в конце первой трети XVII века. Ногаи-Алтыулы, ослабленные и раздробленные, не смогли сохранить самостоятельность и попали в зависимость от калмыков. После ухода последних в нижнее Поволжье к середине XVII века одна часть Алтыулы вошла в казахский Младший жуз, смешавшись с казахами, другая переселилась в причерноморские и северокавказские степи вслед за Большими и Малыми Ногаями. В результате нескольких волн переселений XVI-XVII веков ногайский элемент прочно закрепился в составе казахского этноса» [7].

Эти и другие исторические сведения подтверждают тем, что в составе казахского народа до сих пор есть крупный род казахи-ногаи. [8]

По сведениям писателя-историка М. Магауина, много занимавшегося проблемой поэзии казахо-ногайских акынов-жырау, в XVI веке на западе Казахского ханства происходили важные события. «Правители Ногайского улуса сын Мусы Мамай-бий и сын Жанбурши Агыс-батыр в январе 1523 года под Хаджи-Тарханом внезапно напали и уничтожили тридцатитысячную крымскую армию под предводительством Махмет-Гирей-хана, с которым буквально накануне заключили договор о союзе, с намерением превратить в единый улус западную часть Золотой Орды, дали клятву, что в боевые походы будут

выступать совместно. Таким образом, идея возрождения западной части прежней Золотой Орды была окончательно похоронена... (разрядка наша – А.Ж. Жаксылыков)» [9, 24-25].

Тем не менее, несмотря на смену ряда ханов, поражение казахов и кыргызов от узбеков и моголов в Сан-Ташском сражении 27 июля 1537 г., Казахское ханство неуклонно усиливалось. Оно достигает единства при хане Хакназаре. И, как пишет М. Магауин: «На западе страны Хакназар вновь присоединил значительную часть Ногайской орды, входившую еще во времена Касым хана в состав Казахской Орды. Более того, он принял под свою власть немало народа, бежавшего от российского нашествия, в случае необходимости вступал в открытую войну с ногайскими правителями, в итоге расширил границы Казахской Орды до земель между Волгой и Яиком. Тут в состав Орды входит часть братского башкирского народа, жившего по соседству и не желавшая покориться России. О том, что Хакназар стал всемогущим правителем, было известно русскому царю Ивану Грозному» [9, 29].

Таким образом, эти и другие исторические материалы показывают, что казахо-ногайские отношения носили длительный и масштабный характер, они непосредственно сопровождали распад Ногайской Орды и усиление Казахского ханства.

Обобщая опыт изучения эстетики и поэтики жырау в рамках стран СНГ, надо отметить труды известных каракалпакских исследователей А.Алламуратова, М.Нурмухамедова. Возникновение ногайской школы изучения жырау связано с просветительской деятельностью видного общественного деятеля Абдул-Хамида Шаршембий улы Джанибекова (1879-1955), ученика ногайского просветителя, издателя фольклорных текстов Абдрахмана Исмаил улы Умерова. (10) Уже в 20-х годах советского периода А.-Х. Джанибеков провёл огромную работу по сбору образцов ногайского фольклора. А.-Х. Джанибеков стал одним из создателей современного ногайского литературного языка. Большой вклад в исследование ногайской литературы и фольклора XIV-XX веков внёс российский учёный А.И.-М. Сикалиев. Во второй половине XX века в течение десятилетий А.И.-М. Сикалиев провёл масштабную работу по поиску, собиранию и изучению средневековой ногайской поэзии.

Историко-литературный аспект проблемы казахско-ногайских отношений заключается в том, что, начиная с Ч. Валиханова, феномен поэзии жырау постоянно был в поле зрения каза-

хских литературоведов. После Ч. Валиханова эта тема в определенной мере была исследована М.О. Ауэзовым. В 1927 году им был опубликован учебник «История казахской литературы», который впоследствии был запрещен и изъят из оборота. В нем М.О. Ауэзов рассматривает казахо-ногайскую литературную проблематику в рамках содержательной типологии таких богатырских сказок и эпосов, как «Шора батыр», «Кобланды», «Ер Таргын», «Едыге батыр», «Ер Сайын», «Камбар батыр» и др., освещает такие вопросы, как взятие русскими города Казань, война между Тохтамышем и эмиром Тимуром, уособица между Эдиге и Тохтамышем, появление ногаев в казахской степи и т.д. [11, 60-102] Впоследствии М.О. Ауэзов возвращается к теме жырау в книге «Мысли разных лет» [12].

По понятным политическим и идеологическим причинам сталинского времени эта важная историко-литературная проблема исчезает из научного оборота в Казахстане вплоть до конца 50-х годов, и только с периодом хрущевского потепления казахские литературоведы и культурологи вновь обращаются к ней. Ее возрождение начинается с трудов Х. Суюншалиева, Б. Кенжебаева, М. Магауина, К. Омиралиева, а в семидесятых и восьмидесятых годах появляются фундаментальные труды Е. Турсунова, заложившего основы сравнительно-типологического, семиотического и системного изучения поэзии жырау пяти веков, историко-литературные труды Ж. Тлепова, З. Сейтжанова. Серьезной вехой на этом пути стало появление книги М. Магауина «Кобыз и копые» [13] и двухтомника «Бес ғасыр жырайды» [14] В новое время обращают на себя внимание труды и поэтические переводы К. Жанабаева, [15] А. Кодара, переводы О. Жанайдарова, К. Бакбергенова, Б. Канапьянова и др. [16].

Поэзия жырау, по крайней мере, по отношению к казахской литературе, это поэзия пяти веков. Нет никакого сомнения, что эта литература имеет свою внутреннюю диахронию, более глубокий анализ показывает, что эта поэзия от Асана Кайгы до Махамбета и Бухар жырау за ряд веков прошла неизбежный оттогеноз, усложнение, что, конечно, требует применения методов литературной антропологии и типологического, компаративистского анализа. Без этого анализа мы не поймем значения психологической, духовно-ментальной трансформации, когда поэзия экстравертного типа переходила в течение пяти веков на параметры интравертной, индивидуальной литературы. То есть это стадии эволюции

типов поэтического мышления, и это необходимо учитывать и показывать в движении семиотических фигур и знаков, в структурно-типологическом анализе всей поэтической системы.

Более широкий подход предполагает включение поэзии жырау пяти веков в фон общетюркской героико-эпической традиции, когда тексты жырау должны рассматриваться на фоне таких масштабных жанров, как тюркский героический эпос, то есть таких эпосов, как «Манас», «Кобланды», «Алпамыс», «Ер Таргын», «Камбар батыр», «Едыге», «Ер Сайын», «Кер Оглы», «Сорок крымских батыров» и др. Такой подход правомерен по той причине, что поэзия жырау и эпическая традиция генетически и структурно связаны, пронизаны общим духовным принципом, они взаимосвязаны и взаимообусловлены, по многим формально-образным параметрам носят изоморфный характер, более того, некоторые жырау (Шалкииз, Доспамбет) были авторами и исполнителями эпосов. В преобладающей мере классический эпос и поэзия жырау представляют единую ритмико-интонационную, фонологическую традицию. Это говорит об общности тюркского мелоса (музыкально-мелодического принципа) и этоса (характерологии исполнительской культуры). Зачастую тексты жырау и эпосов комментируются и изучаются вне мелоса и этоса, что нередко приводит к искажениям в понимании и восприятии. Между тем современные фольклорные фестивали, на которых мы становимся свидетелями исполнения толгау и терме жырау, связанных с канонической традицией, а то и героических эпосов, например, «Манаса» кыргызскими манасчи, «Алпамыса» и «Кор Оглы» казахскими и каракалпакскими жырыши, ясно свидетельствуют, что это целостная в содержании и исполнении архаическая культура. Экспрессия текста только тогда и выявляется, когда возникает континуум сказывания, когда исполнитель демонстрирует неподдельный транс, а зрители ощущают трансмиграцию (духовный экстаз) певца. Эффект такого континуума не вызывает сомнения, например, мы нередко видим, что мастера исполнения – кыргызского чон-манасчи трудно бывает вывести из продолжительного и глубокого трансa. В наши дни популярны фольклорные фестивали традиционных певцов и сказителей Горного Алтая, исполнители демонстрируют изощренные техники горлового и челюстного пения. Между тем ясно, что это сохранившиеся школы ритуального шаманского духовного пения, имеющего магическую цель. Воздействие таких песнопений бывает очень ве-

лико. Исследования показывают, что магические медиаторы Горной Шории в таком стиле исполняли и эпосы [17]. Техники горлового и челюстного песнопения сохранились и в Казахстане в рамках, так называемой, кармакчинской школы жырау. Отрадно видеть, что школа не только существует, но и возрождается новой плеядой певцов. К этому надо добавить, что, к сожалению, вестернизация и профанирование этой архаической культуры массовым потребительским отношением как у нас, так и в России, набирают темпы.

Таким образом подход, когда текстуальность поэзии жырау расширяется более глобальным контекстом всей тюркской эпической традиции, позволит в целом понять героический характер этой поэзии, осмыслить сам институт воина-рыцаря в тюркском средневековом мире, статус воина-героя в тюркском космосе в условиях военно-феодального кочевого и полукочевого общества на постоянной периферии государственности и спорадической военной демократии. По этому поводу следует отметить, что в последние десятилетия данной проблеме посвятили значительные труды Т. Асемкулов и З. Наурызбаева [18]. Также к этой проблеме обращались и мы [19].

Нет никакого сомнения в том, что существование грандиозных эпических текстов в тюркском мире («Манас», «Сейтек», «Семетей», «Сорок крымских батыров») в сотни тысяч или миллионы поэтических строк опосредованно связано с военной историей тюркских и прототюркских народов, то есть с эпохой создания империй хунну и гуннов, древних тюрков, кыргызского каганата, Золотой Орды, улусов чингизидов, империей Эмира Тимура, Узбекского и Казахского ханства и др. Без этого социально-исторического, военно-политического фона, то есть обуславливающего субстрата, мы не сможем понять, как появился и сформировался институт магических сказителей – медиаторов, то есть жырау. Ведь поэзия жырау в значительной мере содержательно посвящена военной тематике. Только на этом фоне, привлекая специальные исследования по военной технике, тактике и стратегии номадов Евразии, такие, как монография М. Иванова [20], мы сможем понять скрытые архетипы военной психологии и культуры, обрядовости и ритуализма кочевников, в чьей жизни магия, в особенности – воинская, была насущно необходимой. Существующие исследования по обрядово-магической культуре номадов Евразии показывают, что принципы

охотничьей, воинской магии занимают в ней значительное место [21]. Целостный антропологический анализ показывает, что жизнь кочевников в конно-кочевом обществе была насковью ритуализирована, организована обрядовой культурой, система инициаций (в жизни мужчины – воинских) непрерывно сопровождала жизнь человека от рождения до смерти. Общество номадов было заинтересовано в воспитании мальчика будущим воином, успешным всадником и охотником, а то и пастухом. Всадник, охотник, пастух – это потенциальный воин, всякая социализация означала неизбежную актуализацию воинского начала. Умение сидеть и скакать на коне с малых лет, стрелять из лука на скаку, фехтовать в конном строю, владеть различными аллюрами, маневрировать в строю или в отрядах, владеть копейным боем, совершать длительные марши, обходиться малым запасом пищи, добывать продукты во время похода, знать дороги и лекарственные растения, уметь ориентироваться по звездам, владеть основами ветеринарии, знать повадки зверей и птиц, владеть костоправством, читать язык природы – все это входило в школу навыков и умений степного воина. Этому учили будущего воина с малых лет отцы, особые наставники, вожди родов и сардары. *Казак*, то есть природный всадник, охотник, разведчик, инициатор набегов, как показывают расширения этого слова, должен был в совершенстве владеть этими знаниями.

Оружие как правило передавалось по наследству. Особо одаренные воины овладевали языком контакта с духами, что в народном языке называлось – арка (магический союзник, своего рода нагуаль). Нередко выдающиеся воины были и от природы шаманами (Манас, Жангара, Кор Оглу). Владеть языком духов, вызвать их благосклонность, победить противника изначально в словесном, то есть духовном поединке – означало использовать вербальную магию, ее различные жанры, которые издревле были чрезвычайно развиты, для достижения победы в реальном бою.

К жанрам магических текстов в казахской изустной традиции следует отнести ряд локальных и крупных жанров, несущих на себе печать суггестии, то есть вербальной магии: *бата* (благословения), *осиет* (наставления), *жыр* (героический эпос), *алгыс* (благопожелания), *сарн* (обращение к духам), *ант* (клятва), *каргыс* (проклятие), *арбау* (заклинание), *дуга* (молитва) и др. Так или иначе несут на себе печать особой суггестии (воинской магии) такие жанры казахс-

кой песенной эпике, как *толгау* (думы), *терме* (речитатив). К ним нужно отнести и малоизученный жанр *урысу* (*ругани*), следует отнести, так как он, как малая форма, обязательно входит в структуру всех героических и лиро-эпосов, ведь батыры перед поединком обязательно вступают в словесные перепалки. Эта структурная типология характерна и для «Махабхараты» и «Шах наме» Фирдоуси.

Характерно, что все эти жанры носят эксплицитный характер, то есть внутренне они структурированы как тексты, которые предназначались для коллектива, исполнялись перед коллективом, кроме, быть может, *каргысов* и *арбау* – жанров шаманской этиологии, функциональность которых носила более специализированный, локальный характер. Яркая консолидирующая экспрессия была присуща таким жанрам, как *жыр*, как правило, эпосы исполнялись перед большими коллективами (войсками) до начала битвы и цель таких песенных сессий была совершенно ясна – вдохновить воинов на сражение, вызвать у них состояние героического вдохновения, жертвенного порыва, экстатического презрения к смерти.

Изучение эпосов показывает, что воинская героическая одаренность и исключительность героя объясняется и духовной избранностью. Герой – это избранник богов, нередко он воплощение божественной сущности, то есть аватар, это имплицитно присуще для героев «Махабхараты», «Иллиады» и «Одиссеи». Как небесное воплощение герой призван восстановить нарушенный порядок на земле, устранить хаос, победить демонов, утвердить поправленный обрядовый принцип («Алпамыс», «Одиссея»).

Изучение и учет всей структуры вербальной воинской магии тюрков, с включением данных по философии, педагогике и психопроедвтике формирования и воспитания будущего воина на фоне традиционной ритуальной культуры номадов Евразии, декодирование всей этой сложной и древней знаково-символической культуры конных кочевников позволило бы нам в целом и вглубь более адекватно понять сущность института магических посредников – жырау, которые идентифицировали себя как носителей идей великих империй тюрков разных эпох.

По всем формальным и содержательным параметрам поэзия жырау характеризуется каноничностью, формульностью, вековой отработанностью изобразительных и выразительных средств, стереотипностью образной системы, применением узнаваемых фигур и тропов. Иногда одни и те же строки встречаются в текстах

разных жырау, например у Казтугана, Шалкииза, Доспамбета. Все это является подтверждением вековой традиции – эстетического закона, которому подчинялись жырау разных эпох как негласному авторитету, демиургу тюркского эпического слова. При этом чем старше было это слово, произнесенное предком, тем большим пиететом пользовалось оно. Следовательно, поэтическая система жырау выглядела ритмическим набором кодов, освященных веками, то есть ритуальной формулой, несла в себе символическую определенность, ассоциативную согласованность и повторяемость, естественную метатекстуальность, легко включая в свою целостность архаическую пармелогию, пословицы и поговорки, притчи, фразеологизмы, цитаты из Священного писания, аллегии, параллелизмы, маркеры и знаки военной тематики. Ссылки и апелляции также были узнаваемыми, это был исторический материал (памятные сражения, потери городов, земель) или великие антропониимы и этнонимы или ураны, хорошо известные слушателям. Кроме того, анализ выявляет в произведениях жырау субстраты обрядов и ритуалов, инициаций, вербальной магии, мифологем астральной, лунарной, тотемистической или календарной зоны. Жырау нередко апеллируют к богу, Тенгри или Аллаху, религиозной цитацией и лексикой обильно оснащена поэзия Шалкииза, Бухар жырау.

Субъективированная саморефлексия, самоуглубление, стремление к созданию индивидуальной, авторской картины мира, к оригинальным философско-поэтическим моделям и мировидению, перетворение самого слова и строя стиха в основном не присущи жырау в виду господствующего экстравертного начала. Иначе говоря, все объясняется близостью поэзии жырау к фольклорному типу. Поэтический мир жырау, тексты насквозь пронизаны принципом отработанности, узнаваемости, каноничности, поэтому такой знаково-символический дискурс, конечно, легче поддается технике и методологии семиотического анализа.

Вывод: для целостного изучения поэзии казахо-ногайских жырау в рамках современных подходов, выявления их базового межкультурного общетюркского значения, необходимо системно применять ряд методов, в частности, историографический, источниковедческий, компаративистский, историко-литературный, антропологический, этнологический, культурологический, герменевтический и семиотический, в том числе методику современного текстологического анализа.

Литература

- 1 Блажес В. Созина Е. История литературы Урала. Конец XIX-XXIII вв. Языки славянской культуры. – М., 2012. – С. 552 (электронная версия – <https://books.google.ru/books?id=1ATSAgAAQBAJ&pg=PA85&lpg=PA85&dq=%D0%BA%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D1%85%D0%BE-%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%B0%D0%B9%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B5+%D0%B6%D1%8B%D1%80%D0%B0%D1%83?&source=bl&ots=axJ2-uXDYn&sig=cWZwqa0i-ONRgcGMcFHmOoFDfII&hl=ru&sa=X&ved=0ahUKEwjR2O765ZzKKAhWjjXIKHXLsAIEQ6AEIKjAD#v=onepage&q=%D0%BA%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D1%85%D0%BE-%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%B0%D0%B9%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B5%20%D0%B6%D1%8B%D1%80%D0%B0%D1%83%3F&f=false>)
- 2 Валиханов Ч. Избранные произведения. – М.: Наука, 1987. – 414 с.
- 3 http://nogaici.ru/publ/1/narod_nogaja_chast_4_vozrozditsja_ili_ischeznut_3/2-1-0-582
- 4 Суюнова Н. Х. Ногайская поэзия XX века в национальном и общетюркском историко-литературном контексте: дисс. док. филол. н. – Черкеск, 2006. – 323 с.
- 5 Сарай Ә. Ногайлы. – Алматы: Арыс, 2009. – 480 б.
- 6 Кочекаева Б.-А.Б. Ногайско-русские отношения в XY-XYIII вв. – Алма-Ата: Наука, 1988. – 272 с.
- 7 Трепавлов В. В. Алтыулы: остатки Ногайской орды в казахских степях. – Вестник Евразии. – №2. – 2001. – С. 33-50 (электронная версия)
<http://cyberleninka.ru/article/n/altyuly-ostatki-nogayskoy-ordy-v-kazahskih-stepyah>
- 8 <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D1%85%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9%D1%80%D0%BE%D0%B4>
- 9 Магауин М. Азбука казахской истории. – Алматы: Казахстан, 1997. – 224 с.
- 10 <http://www.noghay.ru/infonoghay/literature>
- 11 Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 240 б.
- 12 Ауэзов М.О. Эпос и фольклор казахского народа // Мысли разных лет. – М. Ауэзов. – Алма-Ата: Казгослитиздат, 1961. – 542 с.
- 13 Магауин К.К. Кобыз и копые. – Алма-Ата, 1970. – 120 с.
- 14 Бес гасыр жырлайды. – Алматы: Жазушы, 1989. – Т. 1. – 384 б.
- 15 Жанабаев К. Поэтическая система произведений жырау XV-XVIII веков: к начальным основаниям художественного перевода. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 112 с.
- 16 Поэзия жырау. – Алма-Ата: Жалын, 1987. – 88 с.
- 17 Кыргыз З.К. Тувинское горловое пение. – Новосибирск: Наука, 2002. – 236 с.
- 18 Наурызбаева З. Вечное небо казахов. – Алматы: Сага, 2013. – 704 с.
- 19 Жаксылыков А.Ж. Многослойность традиционного казахского эпического дискурса / В сб. Международная научно-практическая конференция «Национальная философия и новые мировоззренческие парадигмы». – Семей, 2015. – С. 213-218.
- 20 Иванин М. О военном искусстве при Чингисхане и Тамерлане. 2-е издание. – Алматы: Санат, 1998. – 240 с.
- 21 Наурызбаева З. Воинский инициатический ритуал кочевников «Жылан қайыс» // Рух-Мирас. – 2004. – №3 (3). – С. 17-26.

References

- 1 Blazhes V. Sozina E. Istoriya literatury Urala. Konec HIY-HYIII vv. YAzyki slavyanskoj kul'tury. – M., 2012. – S. 552 (ehlektronnaya versiya – <https://books.google.ru/books?id=1ATSAgAAQBAJ&pg=PA85&lpg=PA85&dq=%D0%BA%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D1%85%D0%BE-%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%B0%D0%B9%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B5+%D0%B6%D1%8B%D1%80%D0%B0%D1%83?&source=bl&ots=axJ2-uXDYn&sig=cWZwqa0i-ONRgcGMcFHmOoFDfII&hl=ru&sa=X&ved=0ahUKEwjR2O765ZzKKAhWjjXIKHXLsAIEQ6AEIKjAD#v=onepage&q=%D0%BA%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D1%85%D0%BE-%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%B0%D0%B9%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B5%20%D0%B6%D1%8B%D1%80%D0%B0%D1%83%3F&f=false>)
- 2 Valihanov CH. Izbrannye proizvedeniya. – M.: Nauka, 1987. – 414 s.
- 3 http://nogaici.ru/publ/1/narod_nogaja_chast_4_vozrozditsja_ili_ischeznut_3/2-1-0-582
- 4 Suyunova N. H. Nogajskaya poehziya HKH veka v nacional'nom i obshchetyurkskom istoriko-literaturnom kontekste: diss. dok. filol. n. – CHERkesk, 2006. – 323 s.
- 5 Saraj A'. Nogajly'. – Almaty': Ary's, 2009. – 480 b.
- 6 Kochekaeva B.-A.B. Nogajsko-russkie otnosheniya v HY-HYIII vv. – Alma-Ata: Nauka, 1988. – 272 s.
- 7 Trepavlov V. V. Altyuly: ostatki Nogajskoj ordy v kazahskih stepyah. – Vestnik Evrazii. – №2. – 2001. – S. 33-50 (ehlektronnaya versiya)
<http://cyberleninka.ru/article/n/altyuly-ostatki-nogayskoy-ordy-v-kazahskih-stepyah>
- 8 <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D1%85%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9%D1%80%D0%BE%D0%B4>
- 9 Magauin M. Azbukazahskoj istorii. – Almaty: Kazahstan, 1997. – 224 s.

- 10 <http://www.noghay.ru/infonoghay/literature>
- 11 A'wezov M. A'debi'et tari'xy'. – Almaty': Ana tili, 1991. – 240 b.
- 12 Auehzov M.O. EHpos i fol'klor kazahskogo naroda // Mysli raznyh let. – M. Auehzov. – Alma-Ata: Kazgoslitizdat, 1961. – 542 s.
- 13 Magauin K.K. Kobyz i kop'e. – Alma-Ata, 1970. – 120 s.
- 14 Bes ghasy'r zhy'rlajdy'. – Almaty': Zhazwshy', 1989. – T. 1. – 384 b.
- 15 ZHanabaev K. Poeticheskaya sistema proizvedenij zhyrau HV-HVIII vekov: k nachal'nym osnovaniyam hudozhestvennogo perevoda. – Almaty: Kazak universiteti, 2014. – 112 s.
- 16 Poehziya zhyrau. – Alma-Ata: ZHalyn, 1987. – 88 s.
- 17 Kyrgys Z.K. Tuvinskoe gorlovoe penie. – Novosibirsk: Nauka, 2002. – 236 s.
- 18 Nauryzbaeva Z. Vechnoe nebo kazahov. – Almaty: Saga, 2013. – 704 s.
- 19 ZHaksylykov A.ZH. Mnogoslojnost' tradicionnogo kazahskogo ehпicheskogo diskursa / V sb. Mezhdunarodnaya nauchno-prakticheskaya konferenciya «Nacional'naya filosofiya i novye mirovozzrencheskie paradigmy». – Semej, 2015. – S. 213-218.
- 20 Ivanin M. O voennom iskusstve pri CHingiskhane i Tamerlane. 2-e izdanie. – Almaty: Sanat, 1998. – 240 s.
- 21 Nauryzbaeva Z. Voinskij iniciaticheskij ritual kochevnikov «ZHylan kajys» // Ruh-Miras. – 2004. – №3 (3). – S. 17-26.

Abdulina A.
**Axiological dominants of
modern Kazakh literature in the
light of the «Mangilik el» idea**

The literature of independent Kazakhstan inherent characteristic of artistic and aesthetic searches that require attention of researchers. In this respect, the idea of « Mangilik el» serves as the fundamental basis, designed to determine the historical continuity and the general link between generations, which is no future either for the people or for the state. Motherland, life, freedom, traditions of their ancestors, family, nature, work, fame, work performed orienting function in the works of Kazakh authors, merging with the general in an orderly system of values. Writer Satimzhan Sanbaev has a unique talent for a holistic view of culture in terms of the theme of the Kazakh nomadic, expressed in terms of the history and life of the people. Of particular interest is the analysis of value orientations as a reflection of the priorities recognized as strategic goals in life and general philosophical orientation. A prospective study of the writer's favorite aspect allows you to understand the complex spiritual determinants, which serve representation, knowledge, ideals, attitudes and emotions of his characters, which are the core values of the Kazakh people.

Key words: kazakh literature, axiological dominants, idea, story, lyrics, author, language, vocabulary, artistic world, outlook.

Абдулина А.
**Бүгінге қазақ әдебиетінде
«Мәңгілік ел» идеяның аясында
аксиологиялық доминанттары**

Қазақстанның тәуелсіздік кезең әдебиетіне зерттеушілердің ыждаһатты назар аударуын талап ететін сипаттамалық көркем-эстетикалық ізденістер тән. Жалпыға ортақ ұрпақтар байланысы мен тарихи сабақтастықты айқындау бағытталған, бірде бір халық үшін де, мемлекет үшін де оның болашағы жоқ екендігі бұл «Мәңгілік ел» идеясы аспектісінің негізгі іргетасындай. Қазақ авторларының туындыларында Отан, өмір, бостандық, бабалар дәстүрі, отбасы, табиғат, еңбек, даңқ, шығармашылық бағдарлы қызмет атқарады, сонымен бірге құндылықтарымыздың тағылымды қайнарымен біте қайнасып жатады. Жазушы Сәнбаев Сәтімжан халықтың тұрмысы мен тарих таразысында екшеленген қазақтың көшпенділер мәдениеті тақырыбы аспектісінде тұтас көзқарастағы бірегей талантқа ие. Стратегиялық өмірлік мақсаттары мен жалпы дүниетанымдық көзқарастары ретінде танылатын құндылық бағдарларды талдауда басымдықтардың айқын болуына ерекше қызығушылығын көрсетті. Жазушының шығармашылығын перспективалық зерттеу таңдаулы аспектілерде рухани детерминант кешенін түсінуге мүмкіндік береді, оның кейіпкерлерінің білімі, идеалдары, стереотиптері мен толғаныстары қазақ халқының құндылықтарының қайнарлары екендігін көрсетеді.

Түйін сөздер: қазақ әдебиеті, аксиологиялық доминанттар, идея, әңгіме, мәтін, жазушы, тіл, лексика, көркемдік әлем, ерекшелік.

Абдулина А.
**Аксиологические доминанты
современной казахской
литературы в свете
идеи «Мәңгілік ел»**

Литературе независимого Казахстана присущи характерные художественно-эстетические поиски, требующие пристального внимания исследователей. В этом аспекте идея «Мәңгілік ел» выступает как фундаментальная основа, призванная определить историческую преемственность и всеобщую связь поколений, вне которой нет будущего ни для народа, ни для государства. Родина, жизнь, свобода, традиции предков, семья, природа, труд, слава, творчество выполняют ориентирующую функцию в произведениях казахских авторов, сливаясь при этом в упорядоченную общую систему ценностей. Писатель Сатимжан Санбаев обладает уникальным талантом целостного взгляда на культуру в аспекте темы казахского кочевья, выраженной через историю и быт народа. Особый интерес представляет анализ ценностных ориентаций как отражения приоритетов, признаваемых в качестве стратегических жизненных целей и общих мировоззренческих ориентиров. Перспективное исследование творчества писателя в избранном аспекте позволит уяснить комплекс духовных детерминант, в качестве которых выступают представления, знания, идеалы, стереотипы и переживания его героев, представляющие собой базовые ценности казахского народа.

Ключевые слова: казахская литература, аксиологические доминанты, идея, повесть, текст, писатель, язык, лексика, художественный мир, мировоззрение.

**AKSIOLOGICAL
DOMINANTS OF
MODERN KAZAKH
LITERATURE IN THE
LIGHT OF THE «MAN-
GELIC EL» IDEA**

The literature of independent Kazakhstan inherent characteristic of artistic and aesthetic searches that require attention of researchers. In this respect, the idea of «Mangilik el» serves as the fundamental basis, designed to determine the historical continuity and the general link between generations, which is no future either for the people or for the state [1].

The main and most effective challenge to this difficult path is seen, above all, the creation of national aesthetics, which should be based on the artistic tradition, rich dialogue with other world cultures. Modern Kazakh literature is a striking phenomenon in which a process of initiation to spiritual values and national traditions are persistent and is expressed in the works of many writers, a galaxy which is decorated with the names of Abish Kekilbaev, Olzhas Suleimenov, Satimzhan Sanbaev, Auezkhan Kodar, Rolland Seysenbaev, Didar Amantay and many others. It is recognized by leading figures of national literature, whose work is well known as a highly moral and soulful, diverse and unique in its unique individuality of images, styles, genres and poetics.

Especially popular work of writers such level becomes in our days, when the spiritual atmosphere of modern culture is determined by changing the meaning of life-orientation of society, associated with the collapse of the old ideals, evaluation criteria and regulations. Valuable and semantic space becomes unstable. Culture, on the one hand, tends to self-renew, on the other – is looking for support in national traditions, and they become «real gaining time to time Timelessness and sustainability in an Era of Change», a powerful tool for conservation of the main stem of public life – national identity, self-respect and dignity. Speaking of the spiritual origins of the Kazakh national identity, it is impossible to get around the issue of expanding the spiritual sovereignty due to reflection on values. This problem has many aspects and needs in deeper study. This makes it necessary understanding of the system of values that are the foundation of national consciousness.

Literary word in an era of globalization and integration of humanity into a single socio-cultural integrity is designed to contribute to solving the most complex problems of national identity, defining the identity and location of each of the people in the common cultural space. Especially, if the word talent, has many

meanings, weight, and patriotic, what it appears in the pages of the works of contemporary writers of Kazakhstan.

Motherland, life, freedom, traditions of their ancestors, family, nature, work, fame, work performed orienting function in the works of Kazakh authors, merging with the general in an orderly system of values. This axiological hierarchy is dynamic, but the Motherland-steppe as the supreme value, is absolute and sole. Values are experienced emotionally, their presence causes positive emotions of joy, delight and satisfaction. Conversely, the lack, loss of values, and sometimes questioned their outsider cause negative emotions. Creativity Kazakh authors focused on the eternal values of the traditional perception of the world, in the indigenous cultural traditions of his people with a comprehensive idea of a national identity that is directly embodied in the system of literary works of art, which is dedicated to the study of the proposed publication. The object of attention is a set of principles axiological organization of the text in the modern literature of Kazakhstan. For writers fundamental principle, without which there can be no Kazakh culture or Kazakh history, is a spiritual tradition. It defines the essence of the national cultural consciousness. In this regard, the outstanding work of contemporary writer in demand right now, at the turn of the millennium when there is a reevaluation of values, particularly acute problem arises the phenomenon of national mentality, which is supported in understanding the identity of Kazakh history and culture.

In early works Satimzhan Sanbaev noteworthy primarily focus not only and not so much on the disclosure of a particular historical event, but on the originality of the transmission of life of Kazakh nomads and the ability to capture the spirit of the era reproduced. Racy images of original short stories collection «White Aruana» based on historical and archaeological data, and the rich artistic imagination of the master. At the same time their relationship with universal culture is absolutely obvious. The writer has a unique talent for a holistic view of culture in terms of the theme of the Kazakh nomadic, expressed in terms of the history and life of the people. Of particular interest is the analysis of value orientations as a reflection of the priorities recognized as strategic goals in life and general philosophical orientation. «Value orientations – a complex socio-psychological phenomenon that characterizes the direction and content of the activity of the individual defining a common approach to the human world to itself, which gives meaning and

direction to personal positions, behavior, actions» [2, 57].

Value orientations expressed a conscious attitude to the hero of nomadic reality and in his capacity as determined by a wide motivation of their behavior, exerting a significant influence on the views of the world, other people, the basis of ideology, the core motivation and the «philosophy of life».

«Category values formed in the human mind by comparing the different phenomena. Comprehending the world, man decides for himself that life for him is important and what is not that much, but that is not essential, without which he can dispense, and without which not. Naturally, different people (and different cultures) determine their value world differently. Thus, the value is not a thing but a relation to the thing or phenomenon» [2, 78].

In the human mind there are many values at the same time – the whole system, as they tend to co-exist is not chaotic, but in a certain way in order. The system of values is usually a hierarchy in which the values are placed on the growing significance of. There is a level of supreme or absolute values, the loss of which the existence of culture in the form of an absolutely meaningless. Such values a little bit, and often the supreme value is generally only one. The following values are located less than a high significance of, etc.

What values perform the function in orienting Sanbaev stories, merging with the general system in an orderly? Place them in a certain hierarchical sequence, we get the following: Motherland, life, freedom, traditions of their ancestors, family, nature, work, glory and creativity. This dynamic hierarchy of values and in every story it varies. But Motherland-steppe as the supreme value, is absolute and sole. Values are experienced emotionally, their presence causes positive emotions of joy, delight and satisfaction. Conversely, the lack, loss of values, and sometimes doubt in their outsider cause negative emotions – resentment, anger, irritation.

So, in the story «And the eternal battle» dominant type of heroic emotional value orientation. Approved by such values as the birthplace of life, honor and dignity, the glory of the fathers, freedom, victory, warrior status. For example, young sons Samiga – Aman and Sulan, like all young men, the happiest day of which they dreamed, had become such that they will take with them into battle older [3, 17]. Fifteen son Seker «out now on the road prepared for it traditions and deeds of ancestors, father, life itself» [3, 18].

«Never the auls do not waited for their soldiers. No messages are sent Botakan from distant battles,

and vain men gathered at the tent of the old leader. By sharing with each other their doubts and lost in conjecture, they tried in vain idle hours in the hills, gazing into the distance. Only at the end of the summer before the appearance of the troops flew messenger auls shouting «Victory! ..». Cries of joy and sorrow rose above aul old Otar where the soldiers came, and where he immediately gathered a crowd of thousands welcoming; sad crying and happy laughter merged together. With this joyful cry of «Victory! ..» Came to grief Samig. She tore loose their hair black, blood clean face, no longer required the dead, the remaining distance to her husband» [3, 14].

«Soldiers must always look worthy rivals to face off – taught young men Botakan. – Wilt Kipchak because squabbling among themselves, and Kipchak become the slaves of Kipchak. You will revive the glory of the fathers! ..» [3, 15]. At the last moment he tempered air brave Batyr looks to the eternal heaven and revealed to him, it would seem simple truth. Eternal Heaven and Earth, and life and the days of man – short and fleeting, the world is much more complicated than it seems living. Protecting and glorifying their land, you forget that your enemy also feels invaluable every inch of it and can just as you destroyed another country, a formidable avalanche sweep your home the auls. The only lasting value is love. But it was the same difficult and complex, inscrutable and mysterious as life itself. Tale «And the eternal battle» – «ancient profit», the legend of those whose names are forever linked to the mausoleum Secker, how, and thousands of years ago, love, fall into oblivion for the sake of ephemeral military victories, leaves, paraphrasing Rabindranath Tagore, on the face the tears of the earth – amazing stone structures, monuments loved, and who do not know the joy of empathy happiness.

Paired heroics emotional value orientation is invective – denial, aimed at the destruction of the opposing ideal, and therefore hostile to the system

of values, more widely – to destroy every enemy. Invective as a dominant culture most clearly revealed in the era of ethnic, religious and civil wars. The rigidity of the denial in the story «Last Capital» brings Akhsar and his wife Sargyz not only to the desire to no longer serve as the Great Khan Janibek, to dishonor their alliance, but also the dream (even delirium) revenge, equivalent misconduct Khan. There is no other happiness now than waiting for deeds planned. Life values hero of Sanbaev – fruit of not only the mind but also the heart and soul, which are not less active, than the mind. Values are experienced emotionally, their presence causes positive emotions of joy, delight and satisfaction. Conversely, the lack, loss or violation of values, and sometimes doubt in them cause negative emotions – resentment, anger, desire for revenge. «Resentment again took possession of the old heart beating, he squeezed his usual tenacious paw. In the old, or something, he says – to quarrel with others? ... Gone Asan, not realizing that the main thing now – to survive and become numerous, large aul. How can I prove to him that he is wrong? Why is it a burden to the old man, who has found the only correct way to relatives? « [3, 195].

Thus, the value orientation of the characters stories Satimzhan Sanbaev closely associated with concepts such as memory, truth, reflection. A prospective study of the writer's favorite aspect will allow to clarify complex spiritual determinants, which serve representation, knowledge, ideals, attitudes and emotions of his characters, which are the core values of the Kazakh people are the main characteristics of the national identity and culture. Code Key skills of Satimzhan Sanbaev – truly national writer, whose work focused on the eternal values of the traditional perception of the world, to ancestral cultural traditions of the Kazakh people on a comprehensive idea of national self-consciousness – the idea of man as the bearer of exceptional energy and force, living in harmony with nature and the world.

References

- 1 Ileuova G. Mangilik el: Between the national idea and patriotic act // Strategy: The Center for Social and Political Studies. Internet resource: <http://www.ofstrategy.kz/index.php/ru/research/politic-research/item/443>
- 2 Gurevic P. Culturology. – M., 2002.
- 3 Sanbaev S. White Aruana. – M., 2003.

Айнабекова Г.Б.,
Баянбаева Ж.А.

«Дегдар» ПО

Мақалада шетел әдебиетінің аса көрнекті өкілі, жазушы Эдгар Аллан По өмірі мен шығармашылығы қарастырылған. Эдгар әдебиетке ең алғаш ақын ретінде келгендігі, алғаш өлеңдер жинағының қалай жарық көргендігі жайында сөз етіледі. Және алғашқы қадамының аса сәтті бола қоймағандығы, десек те небәрі 19 жасында жазған поэмасынан-ақ жас ақынның терең білімді болғаны, батыс пен шығыс әдебиетін, тарихын барынша салыстыра отырып, көп оқығаны таңдай қақтырады. Сондай-ақ, болашақ жазушының тағдыры өмір есігін ашқан алғашқы жылдарынан бастап түрлі күйге енгендігі. Өміріндегі қиындықтарға қарамастан, әдебиеттегі өз орнын ойып алатындығы айтылады. Сонымен қатар, жазушының өмірден озғаннан кейін де оның өмірі жайындағы тосын жайттардың болғандығы айтылады.

Түйін сөздер: әдебиет, жазушы, ақын, өмір, әке, поэма, әңгіме.

Ainabekova G.B.,
Bayanbay Zh.A.

«Degdar» PO

The article deals with the life and creative activity of the famous writer of foreign literature of Edgar Allan Poe. It is said that Edgar Allan Poe made his first step in the literature as a poet, how have been published his first collection of poems. However, the first step in the literature was not particularly successful, but in spite of his poem, which was written by him in 19 years you can see that it was full of Western and Eastern literature, knew well and had a deep knowledge of history. Also, the article says that the fate of the writer there was not a smooth birth. But despite the difficulties in life, it takes place in ososboe literature. More in the article there is information that after his death were some of the events relating to his life.

Key words: literature, writer, poet, life, father, poem, story.

Айнабекова Г.Б.,
Баянбаева Ж.А.

«Дегдар» ПО

В статье рассматривается жизненная и творческая деятельность известного писателя зарубежной литературы Эдгара Аллана По. Говорится о том, что Эдгар Аллан По сделал свой первый шаг в литературу в качестве поэта, о том, как был опубликован его первый сборник стихов. Однако, первый шаг в литературу не был особо удачным. Однако, познакомившись с его поэмой, которая была написана им в 19 лет, можно заметить, что он был насыщен западной и восточной литературой, хорошо знал и имел глубокие знания по истории. Так же, в статье говорится, что судьба писателя была не гладкой с рождения. Но несмотря на сложности в жизни, он занимает особое место в литературе. В статье даются сведения о некоторых событиях касающихся его жизни.

Ключевые слова: литература, писатель, поэт, жизнь, отец, поэма, рассказ.

«ДЕГДАР» ПО

1949 жылдан бастап 59 жыл бойы Балтимор қаласында орналасқан қабір күзетшілері ерекше бір оқиғаға куә болып келіпті. Әлдебір қарт адам әр жылдың 19 қаңтарында атақты жазушы Эдгар Аллан По жерленген қабіріне келіп, жартылай ішілген коньяк пен үш тал қызыл раушан гүлін тастап кетеді екен. Оның кім және мақсаты не екенін білмек болған әрекеттердің бәрі де сәтсіз шығыпты. Сондықтан болар, кейбіреулер «бұл келген адам жазушының елесі» дейтін көрінеді. Алайда, жазушы өмірден өткеннен кейін араға 100 жыл салып пайда болған бұл нендей құбылыс? Оны көргендер көп те, қолмен ұстағандар неге жоқ? Тіпті, өзінің туысқан апасы Марри Клеммге жазған хаттарының бірінде жазушы «қабір аларап қыдыруды, өлгендермен сөйлесуді жаны қалайтынын» жазған еді. Неге? Бәрі де жауапсыз сұрақ. Бір анығы – жарық дүниеде «ер-тұрманы бүтінделмей кеткен» (М. Мақатаев) тұлғаның өмірге айтар өкпесі әлі таусылмаған сынды [2, 36].

Эдгар По 1809 жылы Бостонда өмірге келді. Ата-анасы көшпелі актерлер труппасының әртістері еді. Бірақ, болашақ жазушының тағдыр тәлейі өмір есігін ашқан алғашқы жылдарында-ақ аумалы-төкпелі күйге түсіпті. Алдымен әкесі тастап кетті. Кейін, үш жасында анасы ауыр науқастан көз жұмды. Жетім қалған сәбиді Ричмондтық бай, саудагер Джон Аллан асырап алады. Кейін олар Ұлыбританияға қоныс аударып, өгей әке Эдгарды тек қалталылардың ғана балалары оқитын пансионға береді. Бес жылдан соң, Алландар отбасы 1820 жылы Ричмондқа қайтып оралып, Эдгар колледжге оқуға түседі және осы оқу орнында алған білімі өміріне азық болады. Оны 1826 жылы аяқтап, Вирджиния университетіне қабылданады. Алайда, Эдгар бұл университетте тек 1 жыл ғана оқиды. Оған себебеп, 17 жасар бозбала әкесі Джон Алланға ескертпей, өз бетімен Сара Ройстер есімді бойжеткенмен некелесіп алуы еді. Баласының бұл қылығын кешірмеген өгей әке оны үйден қуып шығады. Бірақ, көп ұзамай әке мен бала қайта татуласып, Эдгар Вест Пойнт әскери академиясына түседі. Мұнда да бір жыл оқиды да, тәртіпсіздігі үшін тағы да оқудан қуылады. Баласының осы әрекетінен соң Джон Эдгардан мүлдем күдер үзеді. Тіпті, өзі қайтыс болған соң да өгей әке баласына мिरас етіп ештеңе де қалдырмапты [1, 95].

Эдгар әдебиет ауласына ең алғаш ақын ретінде аяқ басады. Оның тұңғыш өлеңдер жинағы 1827 жылы «Темарлан жә-

не өзге де өлеңдер» деген атпен құрастырылады. Кейбір деректерде, жас ақын таралымы өте аз тырнақалды кітапшасын өзі оқыған университеттің I курс студенттерінен жиналған ақшаға шығарса керек. Алайда, алғашқы туындылар Эдгарға танымалдылық әкеле қоймайды. Тіпті, ондай ақынның бар екенінен маңындағы бірнеше достарынан басқа ешкім де хабардар болмапты. 1829 жылы аталған өлеңдерге «Әл-Аараф» поэмасы қосылып, «Әл-Аараф, Тамерлан және өзге де өлеңдер» дейтін екінші топтамасын бастырады. Кітаптары дүкенге де түседі. Десе де, Эдгар кітаптарын сатып алушылар саны өте аз болып, оның әдебиет ауласына қарай аттаған екінші қадамы да сәтсіз шығады.

Эдгардың «Тамерлан» поэмасын кейінгі сыншылар да жоғары бағаға лайықты деп есептемейді. «Шығармада 27 мемлекетті билеген Әмір Темірдің шынайы бет-бейнесі, тұлғалық қыры мүлдем көрсетілмеген, оның ақыл-парасаты айқын емес, мазмұны мен тақырыбы онша қабыспайды», – дейді. Шындығында да солай. Мұны Эдгардың өзі де мойындаған және «Тамерланды» қайта жазып шығатынына бір кездері уәде де берген көрінеді. Дегенмен, еңсесін басқан жоқшылықпен арпалысып өткен ғұмыры жазушының бұл поэмаға қайта айналып соғуына мүмкіндік бермеген сынды. Осы тұста ескере кететін жайт – небәрі 19 жасында жазған поэмасынан-ақ жас ақынның терең білімді болғаны, батыс пен шығыс әдебиетін, тарихын барынша салыстыра отырып көп оқығаны тандай қақтырады. Өзі тәрбиеленген христиан әлемімен қатар өзге де діндердің мән-мазмұнына көңіл аударады. Діни аңыз-әфсаналардан шығармашылық қайнар бұлақ іздейді. Екінші жыр жинағында жарияланған «Әл-Аараф» поэмасы осыған дәлел. Ол «Әл-Аарафты» араб сөздігінен «адам жанының не жұмаққа, не тозаққа бармай, қияметті күтетін орны» деп тапса керек. Ислам дінінде оны «Барзах әлемі» деп атайтыны белгілі. Поэмада автор «адам жанының ең жоғарғы әсемдігі мен құдайға сенудің шынайы ақиқат жолын» толғайды. Ең бастысы – ешқандай діннің жетегінде кетпей, таза әдеби шығармашылық тұрғыда талдау жасамақ болады. Бірақ, бұл поэманы да Эдгар шығармашылығының жоғары сатысына қоюға келмейді. Оның өмірі мен әдеби еңбектерін зерделеген сыншылар: «Әл-Аараф – Эдгар По жастық шағының соңғы белесі», – деп атайды.

Өгей әке өзекке тепкен соң Эдгар жоқшылықтың зардабын қатты шегеді. Осының әсерінен жастық шағының көп уақытын карта ойнаумен, арак ішіп, наша шегумен өткізеді. Алайда, ол өзінің бойында бар шығармашылық талантын ешқашан

өлтірем деп ойлаған емес. Күндіз ырду-дырдумен әуестеніп, той-томалақ аңдыса, түн ортасына қарай қаламын алып, жазуға отыратын. «Кейде ол кедейшіліктен қажыған сәттерін ұмытып, ойын қиялға беріп, шығармаларын алаңсыз жазу үшін көп ішетін еді», – деп, естелік айтады көзін көргендер. Ал, кейбірі оны дер кезінде түсінбеген, тіпті, түсінгісі келмеген сынды. Бақталастары да аз болмаған. Оған Эдгардың туралықтан таймайтын, бір айтқанынан қайтпайтын қайсар мінезі де әсер етсе керек. Оның әдеби ортаны бағындыруы 1833 жылы жарық көрген «Шөлмектен шыққан қолжазба» деп аталатын әңгімесімен тікелей байланысты. Дәл сол жылы «Шөлмектен шыққан қолжазба» балтиморлық апталық «The Visiter» газеті өткізген әдеби байқауда үздік атанып, авторға 100 доллар көлемінде сыйақы беріледі. Ақша да дәл уақытында жетіп, Эдгарды санаулы күн болса да аштықтан құтқарады. «Аштықта жеген құйқаның дәмі аузынан кетпеген» автор осыдан кейін-ақ прозаға ден қояды. Сонда да, азын-аулақ қаламақыға күн көрудің қиын екенін түсінген жазушы 1835 жылы өзі ұстаз санайтын жазушы Джон Кеннедиге хат жазады. Ол хатында: *«Менің жаным ауырады. Бұрынсоңды мұндай күйге түспеппін. Өзімді бақытсыз санаймын. Мені «өмір сүруің керек және өмірден күдеріңді үзбе» деп көндіріңізіші. Маған жанашырлық танытыңызшы»,* – дейді. Арада бірнеше ай өткен соң Дж.Кеннеди оған *«жауыңмен (ең басты жауы «кедейшілік» еді – Н.Т.) аянбай күрес. Оған беріліп қойма»* деген мазмұнда жауап жазып жібереді және өзінің досы, «Оңтүстік әдебиет хабаршысының» редакторы Томас Уайтқа Эдгарды жұмысқа алуын өтінеді. Оның үстіне бар болғаны 500 таралыммен шығатын хабаршы жаңа талантқа, өзгеше ойлайтын журналистке зәру еді. Эдгар бұл журналды өзінің жеке журналы ретінде балап, бар қажыр-қайратын сала жұмыс істеді. (Эдгар өмір бойы өзінің жеке әдеби журналы болса деп армандаған – Н.Т.) Бір жылдық жалақысы 520 долларды құрайды. Алайда, журнал 1836 жылдың аяғында әлдебір түсініксіз себептермен жұмысын тоқтатады. Шамасы, Томас Уайттың бақталастары журнал беделінің артып келе жатқанын көре алмаған сынайлы.

Бұдан кейін де жазушы бірнеше газет-баспаларда қызмет атқарады. Ешқайсысына екі жылдан артық тұрақтамаған екен. Атақты «Құзғын», «Алтын қоңыз», «Тірідей жерленгендер» сынды шығармаларынан алған қаламақысы оны бәрібір кедейліктен құтқара алмапты. Оның үстіне, өзіне алыс туысқан болып келетін Виргиния есімді әйелінің (Виргинияға үйленуін әркім әр түрлі жорамал айтады, Ең бастысы – Эдгар бұл әйелін

өте қатты жақсы көрсе керек. Оған жазушының әйеліне арнап жазған хаттары дәлел – Н.Т.) ауыр науқасы жазушының жанына тіптен де қатты батады. Күндіз нәпақа іздеумен сандалса, түнде шығармаларын жазып, науқас әйелін күзетумен уақыты өтеді. Өзге замандастары сынды бала сүю бақыты әйгілі жазушының маңдайына жазылмапты. 6 жыл бойы арпалысқан құрт ауруы ақыры 1846 жылы Виргинияны алып тынады.

1848 жылы Эдгар По Ричмондқа қайтып оралады да, бір кездері өзінің ең алғашқы некелі жары болған Сара Ройстерге кездеседі. Олардың ажырасуына өгей әке Джон Алланның ықпалы болған еді. Сондықтан, екі ғашық бір-біріне «өкпе-ренішсіз» кетіскен. Эдгармен ажырасқаннан кейін Сара бір ауқатты адамға тұрмысқа шығып, кейін күйеуі қайтыс болып, екі бала мен 100 мың долларлық дәулетке ие болып қалыпты. Құлай сүйген Эдгарымен екінші мәрте табысса да Сараның жазушыға қайта некелесуіне мүмкіндігі тумайды. Оған Сараның алдыңғы күйеуінен қалған балалары қарсылық білдірсе керек. Алғашқыда өгей әкенің, екінші рет өгей балалардың қарсылығына ұшыраған Эдгар По мен Сара Ройстер бір-бірі құлай сүйіп тұрса да оларға бір шаңырақтың астында өмір сүру бақыты бұйырмапты. 1949 жылы қыркүйек айының соңғы күндерінің бірінде Эдгар Ричмондта тұратын Сарамен қош айтысып, Балтиморға кетіп қалады. Арада екі апта өткенде оны әлдебір адамдар ес-түссіз көшеде жатқан жерінен тауып алыпты. Кейбір деректерде, жазушының тұла бойын арақ пен нашаның жағымсыз иісі меңдеп кетіпті деседі. Ауруханаға жеткен соң да оңалмай, ақыры 1849 жылы 7 қазан күні өмірден озады. Оның жан тапсырардағы ең ақырығы сөзі: «*О, құдайым! Менің байғұс жанымды құтқара көрші!*», – деп шығыпты. Ал, сүйген адамы қайтыс болғанын естіген Сара мүлдем тұйық жанға айналады. Тіпті, бір кездері Эдгармен үйленгенін, некеле болғанын, екінші мәрте қайта кездесіп жүргендерін де жоққа шығарып, зерттеушілер

мен журналистері маңына жолатпапты. Тек, өзі қайтыс болар 1888 жылдан бірер жыл бұрын ғана доктор Джон Моран мырзаға бар сырын ақтарса керек. Мұнда Сара Ройстер «Эдгармен екінші мәрте кездескен соң тағы да жасырын түрде некелескендерін» мойындапты.

Ал, Эдгар По жерленген қабірдің басына барып жүрген белгісіз жан бойы анықталмаған. Бірақ, бірнеше жорамал бар. Біріншісі, Эдгар По қайтыс болған соң 27 жылдан кейін оның денесін шіркеуге жақын маңда орналасқан «жаңа қорымға» ауыстыру жұмыстары жүргізілсе керек. Алайда, жер қазушылар жаңылысып, Эдгар қабірін емес, оның жанына жерленген Мошеров әулетіне тиесілі өзге біреудің мүрdesін алып кетіпті-міс. Ескі қорымға келіп жүрген «жазушының рухы» болса керек. Екінші бір топшылау бұдан өзгереді, қисынға жақын келетіндей. Өйткені, «қабір басына белгісіз біреудің келіп-кетуі Эдгар Поның өмірден озғанына тура 100 жыл толған кезіне сәйкес келуі бекер емес» дейді зерттеушілер. Әйгілі тұлғаның еңбектерін оқып, жазушылығына бас иетін кейінгі ұрпақ «өмірден жақсылық көрмей өткен жазушыны әр жыл туған күнінде еске алып, өзі құмарта ішкен коньяк пен үш тал раушан гүлін қабіріне қойып кетуді парыз санаған» деседі. Демек, 59 жыл бойы әдеби әлемді дүрліктіріп келген «белгісіз зиярат етуші» елес те, рух та емес, кәдімгі екі аяқты, жұмыр басты пенде болып шығады. Алайда, жауапсыз қалатын тағы да бір маңызды сұрақ бар. Неге 59 жыл бойы екі-үш буын жыл құрғатпай зиярат етіп жүрген қабірге 2009 жылы жазушының туылғанына 200 жыл толған атаулы күннен бастап ешкім келмей кетті? Сірә, белгісіз жағдайда дүниеден өткен жазушының кейінгі өмірдерегі де шешуі қиын жұмбаққа айналған сынды. Ал, «жұмбақ шешуді жаны сүйетін» кейінгі зерттеушілердің көп екенін ескерсек Эдгар По шығармашылығы мен ғұмырбаяны әлі де талай тосын жайттарға толы болмақ.

Әдебиеттер

- 1 Ковалев Ю.В. Эдгар Аллан По. Новеллист и поэт: монография. – Л., 1984. – 280 с.
- 2 Осипова Э.Ф. Загадки Эдгара По: исследования и комментарии. – СПб., 2004. – 105 с.
- 3 По Э.А. Избранное: в 2 т. – Т. 2. – М., 1996.
- 4 По Э.А. Полное собрание рассказов. – М., 1970. – 360 с.

References

- 1 Kovalev Yu.V. Edgar Allan Poe. Novellist i poeht: monografiya. – L., 1984. – 280 s.
- 2 Osipova Eh.F. Zagadki Edgara Po: issledovaniya i kommentarii. – SPb., 2004. – 105 s.
- 3 Po Eh.A. Izbrannoe: v 2 t. – T. 2. – M., 1996.
- 4 Po Eh.A. Polnoe sobranie rasskazov. – M., 1970. – 360 s.

Ахметжанова А.И.
**Руническое письмо
как хранитель исторической
информации**

В данной статье рассматривается проблема тюркской филологии, которая существует почти тысячу лет. Тема посвящена целому комплексу географических, хронологических и содержательных признаков-памятников, где древнетюркские рунические письма являются краеугольным камнем. Исследуемая тема указывает особенности ареалов жизни древних тюркоязычных этносов, таких как среднезападная и средневосточная части современной Монголии, Восточный Туркестан и Северо-Западный Китай, Алтай, Тува, Хакасия, Киргизия, Восточная Европа, Северный Кавказ, Дон. Большая часть темы представляет собой надежный исторический источник, что особенно ценно для изучения филологов, историков.

Ключевые слова: руническое письмо, рукопись, памятник Кюльтегин, тюркская словесность, наука, письменные знаки, лингвистические особенности.

Ahmetzhanova A.I.
**Runic letter as the guardian of
the historical information**

This article deals with the problem of Turkic philology, which has existed for almost a thousand years. Subject is dedicated to a whole range of geographical, historical and meaningful signs, monuments, where the Old Turkic alphabet are the cornerstone. The study theme specifies particular areas of life of ancient Turkic-speaking ethnic groups: in addition to the basic and original key of the letter – are the Midwest and Middle Eastern part of modern Mongolia, Eastern Turkestan and northwest China, Altai, Tuva, Khakassia, Kirghizia, Eastern Europe, North Caucasus, Don. Most of the threads is a reliable historical source, which is particularly valuable for the study of philologists and historians.

Key words: runic script, manuscript, Monument Kul-tegin, Turkic literature, Science, written signs, linguistic features.

Ахметжанова А.И.
**Руникалық жазу тарихи
ақпаратты сақтау көзі ретінде**

Мақалада мың жылға жуық қолданылып келе жатқан түрік филологиясының мәселелері қарастырылады. Тақырып ежелгі түрік руникалық жазулары іргетас болып табылатын географиялық, хронологиялық және маңызды белгі-ескерткіштер кешеніне арналған. Зерттеліп отырған тақырып ежелгі түркітілдес халықтардың өмірлік ерекшеліктерін көрсетеді: негізгімен қатар бұл жазу Моңғолияның батыс пен шығыс бөлігін, Шығыс Түркістан, Солтүстік-Батыс Қытай, Алтай, Тува, Хакасия, Киргизия, Шығыс Европа, Солтүстік Кавказ, Донда бастапқы кілт болып табылады. Тақырыптың басым бөлігі филологтар мен тарихшылар үшін бағалы тарих көздеріне арналған.

Түйін сөздер: руникалық жазу, қолжазба, Күлтегин ескерткіші, түрік әдебиеті, ғылым, жазба белгілері, лингвистикалық ерекшеліктер.

РУНИЧЕСКОЕ ПИСЬМО КАК ХРАНИТЕЛЬ ИСТОРИЧЕСКОЙ ИНФОРМАЦИИ

Тюркская филология, как наука существует почти тысячу лет, ведя свой отсчет с великого творения гуманитарной мысли XI в. – Словаря Махмуда, сына Хусейна, внука Мухаммеда, родом из Кашгара, более известного как Махмуд Кашгарский. Однако всю свою широту и богатство тюркская филология открыла миру лишь в последние 120 лет, когда в научный оборот были введены все важнейшие памятники древних письменностей – рунические, уйгуро- и брахми-письменные и др. В этот же период, в 1915 г., был вновь обретен и бесценный «Диван» Кашгарского, утерянный из виду наукой на долгие 700 с лишним лет.

В зеркале открытий конца XIX – начала XX вв. мир, главным образом европейский, увидел в глубинах времен в далекой Центральной Азии не только бесконечно воевавшие друг с другом и со всеми вокруг племена тюркоязычных кочевников – тюрков, тюркешей, уйгуров, кыркызов, курыкан, чиков и др., но и обнаружил цивилизацию с такими ее несомненными атрибутами, как упорядоченное социальное устройство, политическая система, военная организация, международные отношения и т.д. В том числе и такой важнейший цивилизационный признак, как наличие письма и образцов словесной культуры. При этом особого внимания заслуживает такой, отнюдь не мало важный факт: если все системы письма в истории тюркоязычных народов, начиная с так называемого древнеуйгурского, а также брахми, тибетского, арабского, армянского, латиницы и кириллицы, были заимствованы у других народов, то письмо руническое является оригинальной системой, изобретенной тюрками и употреблявшейся только ими. Древнетюркское руническое письмо отличается оригинальностью своего облика и устройства. Оригинальность заключается в преобладающей прямолинейности и простоте графического построения алфавитных знаков, в отсутствии у них соединений с соседними буквами на письме и в необычной системе орфографии, увязанной со структурой алфавита. В последнем случае, имеется в виду, парность букв для велярных и палатальных согласных, невыписывание гласных в аффиксах и широких *a/э* в корне – эти особенности алфавита и орфографии вместе с простотой и прямолинейностью знаков неумолимо указывают на ориенти-

рованность этого письма быть средством написания текстов на камне.

Но не только по причине оригинальности письма, но и по целому комплексу географических, хронологических и содержательных признаков памятники древнетюркского рунического письма являются краеугольным камнем в фундаменте тюркской филологии. Имеются некоторые основные признаки этого их качества.

1. Древнетюркское руническое письмо распространилось на значительное число ареалов жизни древних тюркоязычных этносов: наряду с основным и исходным ареалом этого письма – среднезападной и средневосточной частями современной Монголии, это и Восточный Туркестан в современном Северо-Западном Китае как историческое продолжение монгольского центра руники, это также регион Саяно-Алтая, включая современные Туву, Хакасию и Горный Алтай, далее – единичные надписи по р. Лене, Таласская долина в современной Киргизии, Восточная Европа, где единичные надписи орхонскими рунами сочетаются с заметным числом надписей, похожих на классические руны знаками не прочитанного все еще письма с Северного Кавказа и с р. Дон.

2. На перечисленных ареалах памятники древнетюркского рунического письма фиксируются на протяжении достаточно длительного времени – приблизительно 400 лет, хотя в основном монгольском регионе распространения создавались в течение примерно полутора веков.

3. Указанные выше особенности графем и орфографии согласуются с тем фактом, что подавляющее большинство надписей руническим письмом были высечены, выгравированы, процарапаны на стелах, валунах и скалах. Их общее число по всем регионам, видимо, превышает теперь уже три сотни. Меньшая часть из них, всего несколько процентов, является посетительскими надписями, но все остальное – это надписи поминальные, по случаю утраты своих правителей, полководцев, знатных лиц. А это значит, что все они – тексты ситуативно-сочиненные, оригинальные, не переводные (в отличие от большого числа переводных сочинений, главным образом религиозного содержания, из Восточного Туркестана, включая уникальный рунический текст на бумаге – «Гадательную книгу»). Все рунические камнеписные тексты отражают живую речь тюрков того времени, хотя бы и облеченную во многих случаях в формы межтюркского литературного койне, т.е. здесь осуществляется принцип лингвоаутентизма.

4. Текстуально пространные из числа древнетюркских рунических эпитафийных надписей (это прежде всего орхон-тюркские и орхон-уйгурские, в гораздо меньшей степени – енисейские) содержат конкретные данные из жизненного пути мемориантов. Когда мемориантом является каган или государственного масштаба полководец, тогда личное повествование закономерно превращается в историю государства. И поскольку в качестве положительно оцениваемых деяний реальных лиц могут быть лишь реальные события, по этой причине определенная часть древнетюркских рунических надписей – а по суммарной величине текстов – большая часть представляет собой надежный исторический источник. Причем, что особенно ценно, источник аутентичный, составленный не внешними наблюдателями, а изнутри, теми людьми, кто знал и был свидетелем описываемых событий.

5. Среди рунических памятников много рядовых, ничем особо не примечательных эпитафий, но есть и истинные шедевры тюркской словесности, такие, как надписи в честь Кюльтегина, Тоньюкука, Кюли-чора, в которых сочетаются и публицистичность в оценке исторических и политических коллизий, и эпичность в повествованиях о ратных подвигах героев, и лиризм в их оплакивании. И все это ярким, отточенным, определенно можно сказать – литературным языком.

6. И последняя по перечислению, но не по значению содержательная особенность древнетюркских рунических текстов – их хронологическая аутентичность. Рукописные произведения чаще всего доходят до нас в списках, копиях. Огромная «Сутра золотого блеска», найденная С.Е. Маловым в Северо-западном Китае в 1910 г. и изданная им совместно с В.В. Радловым в Петербурге, является списком конца XVII в. Впоследствии, среди турфанских рукописных приобретений, западноевропейские ученые стали опознавать фрагменты этой же сутры, близкие ко времени создания древнеуйгурского перевода «Золотого блеска» – к X в., но и это были фрагменты разных списков.

Другой, пример – великое стихотворное произведение XI в «Кутадгу билиг», тоже дошло до нас в списках: один – XIV в., другой – XIII в. и третий, древнейший из них – копия конца XII или первой половины XIII в.

Наличие списков заставляет современных ученых проводить достаточно сложную работу по их пословной сверке и получении так называемого критического текста, максимально, как

полагают, приближенного к оригиналу. Чувствительная точка этой проблемы – сняты копии, дошедшие до исследователей, непосредственно с оригинала либо восходят к первичным, вторичным и т.д. копиям. Но, плохо и в противном случае: когда произведение не имеет списков, хотя и представлено не оригиналом. Таков именно Словарь Махмуда Кашгарского, существующий в единственной рукописи, списанной, как утверждает переписчик с оригинала, но почти на два века позднее.

В этом пункте проходит коренное отличие рукописных и камнеписных текстов. Камень представлялся людям «вечным» материалом, и хотя он не всегда таковым оказывался в действительности, в истории неизвестно случаев, когда бы в более позднее время создавались какие-либо повторы текстов. Отсюда два противоположных, в определенном смысле, вывода. Первый, и главный: в случае древнетюркских рунических камнеписных текстов, исследователь, всегда имеет дело с оригиналом времени создания памятника. Второй и не столь приятный: отсутствие копий приводит к тому, что утрата части или всего текста в результате разрушения письменной поверхности камня становится невозможной.

По второму выводу в отношении древнетюркских рунических памятников есть одно счастливое исключение. Текст надписи в честь Кюль-тегина, написанный от имени его старшего брата Бильге-кагана и звучащий в 1-м л. ед. ч., стечением обстоятельств и волею наследников, был повторен и в его собственной эпитафии. Есть несколько мест из тех, что повреждены на стеле в честь Кюль-тегина, которые ученые восполняют по идентичным пассажирам из надписи в честь Бильге-кагана. Но это единственное исключение, которое, как обычно, только подтверждает правило: повреждения камня фатальны для камнеписного текста.

Есть еще одна сторона хронологического аспекта древнетюркских памятников, и она связана с датированием каждого конкретного памятника, поскольку, как только что сказано, каждый такой памятник несет в себе – в большей или меньшей степени – историческую информацию. Для исторической науки всегда ценно и важно, чтобы события, упоминаемые в источнике, получали как можно более точное определение во времени. Но это же требуется и для собственно филологии, для такой ее особой дисциплины. Однако, потребностям истории и палеографии препятствует одно весьма печаль-

ное обстоятельство: практически все тюркские памятники древнейшей поры не имеют дат своего создания/написания. Не имеют четко выраженных дат и рунические надписи. Опять же – за одним счастливым исключением.

Это исключение – памятник в честь Кюльтегина. В нем (но не в тюркской, а в китайской надписи памятника) содержится указание на китайское геральдическое исчисление событий по годам девизов правления императоров. Девизы всех китайских императоров собраны и зафиксированы еще древними-историографами, потому подобные даты точно и однозначно переводятся на современный календарь. В китайском тексте сказано, что китайская государственная делегация на открытие мемориала в честь Кюльтегина прибыла «в 20-й год *кай-юань*». Такой девиз относится к правлению императора Тайцзу, его первый год соответствует 712 г. н.э., значит, двадцатый приходится на 732 г. В тюркской надписи памятника сказано, что здание поминального храма, скульптуры и камень с надписью завершены в «год обезьяны». 732 г. в исчислении по животному циклу действительно соответствует «году обезьяны».

Эта единственная идентификация неопределенной даты животного цикла позволяет произвести точный пересчет еще свыше десятка хронологических указаний текста «Кюльтегина». Пересчет оказывается возможным благодаря тому, что в заключительной части текста сказано: Кюльтегин умер в «год овцы» в возрасте 47 лет; «год овцы» бывает накануне «года обезьяны», т.е. это был 731 г., ближайший к 732 – году открытия мемориала. Следовательно, год рождения Кюльтегина: $731 - 47 = 684$. Ведя рассказ о жизни и подвигах Кюльтегина, его старший брат каган Бильге приурочивает некоторые эпизоды к годам жизни брайга Кюля: «когда Кюльтегину было 21 год, мы сразились с генералом Чача» или: «когда Кюльтегину было 26 лет, мы пошли войной на кыркызов» и т.д. Через выяснение даты рождения Кюльтегина (684 г.) сражение с Чачем получает абсолютную дату – 705 г., а поход на кыркызов – 710 г. и т.д. Начинается биографический цикл Кюльтегина с упоминания: «когда умер мой отец, Кюльтегину было семь лет», следовательно это был 691 г. Из китайских исторических источников известно, что Ильтериш-каган, восстановивший Тюркский каганат в 682 г., действительно умер в 691 г.

Кроме памятника в честь Кюльтегина, ни один древнетюркский текст больше не содержит прямой или косвенной (как в «Кюльтегине» –

через китайский текст) абсолютной даты. Датирование текстов производится оценочно, по нескольким аспектам: а) исторически – путем соотнесения упоминаемых в текстах событий с другими историческими источниками, в первую очередь с древнетюркскими текстами – «Кюльтегином» и другими памятниками, после того как они сами получают хронологическую оценку, а также с китайскими историческими хрониками; б) археологически – при наличии материальных остатков, связанных с памятником и оцененных археологической наукой; в) лингвистически – путем оценки языковых и палеографических особенностей.

При каждом историческом виде письма существует вспомогательная дисциплина, изучающая формы письменных знаков, их эталонные модели, а также временные и территориальные вариации. Эта дисциплина – палеография (от греч. слов *палео* «древнее» и *графа* «пишу»). Важнейшая задача палеографии, как следует из ее названия, – определять более древние формы знаков, отличать их от более поздних (более молодых) форм, а также фиксировать появление в алфавите новых знаков. Такая работа преследует практическую, но очень важную цель, возникающую при изучении древних письменных памятников, – определять приблизительно возраст тех из них, которые не имеют даты своего создания или написания (переписывания). Подобная задача технически решается следующим образом.

На основе анализа начертаний букв в памятниках, прямо или косвенно-датируемых, составляются таблицы графических поэлементных изменений тех знаков алфавита, эволюция которых заметна и может быть распределена на два или несколько этапов. Только благодаря хронологической определенности «опорных», взятых для анализа памятников, полученные этапы ва-

рирования знаков получают хронологическую привязку, типа: «так этот знак писался начиная с такого-то времени, а так – с такого-то». Определенное написание знака в определенное время получает в палеографии статус датирующей приметы: если знак писался так-то в такое-то время, то памятник, содержащий подобную форму знака, может быть датирован этим временем. Временным индикатором может служить особый знак, появляющийся в памятниках данного письма с какого-то определенного времени, либо новая функция старого знака. Тогда памятники, содержащие подобные особенности, могут быть отнесены «ко времени не ранее» появления таких новых знаков или функций. Чем больше в алфавите подобных датирующих примет, тем надежнее и точнее возможности датирования памятника – предположительного отнесения времени создания или написания памятника к определенному историческому периоду.

О том, что обращаться с датированием памятников по палеографическим приметам надо осторожно, соблюдая меру и благоразумие, говорит и такой казус в истории тюркской рунологии.

Таким образом, язык древнетюркских, рунических памятников, особенно памятников образцовых, уже названных, и некоторых других, настолько великолепен, что наши великие рунологи-предшественники – В.В. Радлов, П.М. Мелиоранский, С.Н. Малов, А.Н. Кононов и др. – были твердо убеждены в следующем: для того, чтобы выработался такой язык, должно было пройти века два-три. Также, в связи с ранее бытовавшей ошибочной оценкой большей древности енисейских рунических памятников в сравнении с орхонскими, начала тюркского, письменного творчества иногда предположительно относили к V в. н.э., что фактических оснований, как оказалось впоследствии, не имеет.

Литература

- 1 Лайпанов К.Т., Мизиев И.М. О происхождении тюркских народов. – Черкесск, 1993.
- 2 Артамонов М.И. История хазар. – СПб.: Филол. фак. СПб гос. ун-та, 2002. – 560 с.
- 3 Добродомов И.Г. Некоторые вопросы изучения тюркизмов в русском языке // Вопросы лексики и грамматики русского языка. – М., 1967. – 374 с.
- 4 Шипова Е.Н. Словарь тюркизмов в русском языке. – Алма-Ата: «Наука» КазССР, 1976. – 444 с.

References

- 1 Lajpanov K.T., Miziev I.M. O proisхоzhdenii tyurkskih narodov. – Cherkessk 1993 g.
- 2 Artamonov M.I. Istoriya hazar. – Spb.: Filol. fak. SPb gos. un-ta, 2002. – 560 s.
- 3 Dobrodomov I.G. Nekotorye voprosy izucheniya tyurkizmov v russkom yazyke // Voprosy leksiki i grammatiki russkogo yazyka. – M., 1967. – 374 s.
- 4 SHipova E.N. Slovar' tyurkizmov v russkom yazyke. – Alma-Ata: «Nauka» KazSSR, 1976. – 444 s.

Базылова Б.К., Калинина В.В.

Приемы создания образа в литературном портрете

В статье рассматриваются «Заметки о личности Белинского» Гончарова как явление, еще не вылившееся в законченную художественную форму литературного портрета. Сюжет «Заметок о личности Белинского» направлен на разъяснение понятий «пафос» или «поэтическая идея» как одного из главных понятий эстетики критика. Гончаров взгляды Белинского рассматривает в неразрывной связи с мировоззрением критика, пафосом его жизни. Гончаров, создавая образ Белинского, в «Заметках» использует «непрямое» портретирование. В круг публицистических произведений Гончарова 70-80-х годов вошли как опубликованные, так и неопубликованные при жизни писателя различные в жанровом отношении произведения. Писатель для определения специфики своих публицистических выступлений использует этюдность. Это – особая форма завершенности, объединяющим их началом является то, что здесь автор формулирует свои представления о художественной правде в искусстве. Данная проблема была предметом напряженных раздумий, исканий критика. Этюд о Белинском в контекст публицистики приобретает дополнительный художественный смысл. Этот факт объясняется тем, что доминирующее положение в системе контекстов очерка занимает контекст творчества Белинского как критика и публициста.

Ключевые слова: литературный портрет, пафос, публицистика, этюд, биографическое и автобиографическое начала.

Bazylova B.K., Kalinina V.V.

Methods of the image in the literary portraits

In article «Notes about Belinsky's identity» of Goncharov as the phenomenon which yet didn't pour out in the finished art form of a literary portrait are considered. The lyrical plot of «Notes» is conceptually built as it is directed on an explanation of one of the main concepts of an esthetics of Belinsky – concept of pathos or «poetic idea». Goncharov considers nature of evolution of views of Belinsky of «poetic idea» in indissoluble communication with outlook of the critic, pathos of his own life. Potters, creating an image Belinsky in «Notes», uses «indirect» portraiture. Goncharov's journalism of the 70-80th years includes as works, published, and unpublished during lifetime of the writer. They represent various phenomena in the genre relation. Goncharov repeatedly uses an etude for determination of specifics of the publicistic performances. In Goncharov's understanding, it is a special form of completeness which possesses energy of the generation put in it in the curtailed type of sense. The beginning uniting them is that here the writer formulates the reasons about the art truth in art, a problem which was a subject of continued thoughts of Belinsky. Placed in a context of journalism of the writer, the etude about Belinsky gets additional art sense. This fact by that holds a dominant position in system of contexts of a sketch a context of creativity of Belinsky – the critic and the publicist is explained.

Key words: literary portrait, pathos, journalism, etude, biographic and autobiographical beginning.

Базылова Б.К., Калинина В.В.

Әдеби портреттегі бейнені сомдау әдістері

Мақалада Гончаровтың «Белинский тұлғасы туралы естелік» әдеби кескіннің аяқталған көркем формасына айналмаған құбылыс ретінде қарастырылады. «Естеліктің» лирикалық сюжеті тұжырымдама тұрғысынан құрылған, өйткені Белинский эстетикасының басты ұғымдарының бірі – пафос немесе «поэтикалық идея» ұғымын түсіндіруге бағытталған. Гончаров Белинскийдің «поэтикалық идеяға» көзқарасының даму сипатын сыншы дүниетанымымен, оның өмірімен тығыз байланыста қарастырады. Гончаров «Естелікте» Белинскийдің бейнесін сомдай отырып, жанама кескіндеуді қолданады. Гончаровтың 70-80 жылдардағы публицистикасы жазушының көзі тірісінде жарық көрген және жарық көрмеген шығармаларды құрайды. Олар жанрлық тұрғыдан әр түрлі. Гончаров «этюдтілікті» публицистік мақалаларының өзгешелігін анықтау үшін бірнеше рет қолданады. Гончаровтың түсінуі бойынша, бұл – бүркемелеген мағынаны жарыққа шығару энергиясы бар аяқталымдылықтың ерекше бір түрі. Оларды байланыстыратын нәрсе – мұнда жазушы Белинскийдің ұдайы толғанстарының пәні болған көркем шынайылық пен өнер туралы өз ойын тұжырымдайды. Жазушы публицистикасының мәнмәтініне енгізілген Белинский туралы этюд қосымша көркем мағынаға ие болады.

Түйін сөздер: әдеби кескін, пафос, публицистика, этюд, өмірбаяндық бастама.

ПРИЕМЫ СОЗДАНИЯ ОБРАЗА В ЛИТЕРАТУРНОМ ПОРТРЕТЕ

В последнюю треть XIX века русские писатели проявили большой интерес к исследованию духовного мира творческой личности. И объектом внимания стали такие жанры, как автобиография, воспоминания, статьи, заметки, письма. Но к созданию мемуаров многие писатели не относились как литературному творчеству. Лишь позже мемуарные произведения стали рассматриваться в общем потоке исторического развития литературы. И с этого момента их стали исследовать в научных кругах.

Если попытаться определить причины появления произведений мемуарного жанра, то можно охарактеризовать их как желание автора реализовать в слове эмоциональные и интеллектуальные впечатления о прошлом. И писатель, задумываясь над формой выражения пережитого, конечно, принимал во внимание уже выработанные способы воссоздания внутреннего мира человека в различных жанрах: роман, повесть, очерк. Поэтому вполне понятно, что какие-то факты из жизни конкретного человека приобретали впоследствии значение всеобщего, зафиксировавшего диалектику исторического развития. Факты биографии мемуариста становились явлением литературного процесса. Имея словесное оформление, они воспринимались уже как элементы из жизни художника, контекст которой выстраивался «поверх» его биографии [1]. На стыке контекстов биографии, творчества автора мемуарных произведений и времени, в котором он жил, следует искать определенные правила, которые определяют создание «языка» литературного воспоминания, а также особенности его функционирования.

Писатель подбирает, подыскивает для своего произведения определенную жанровую форму. Это целый процесс, который способствует появлению саморегулируемой системы, это – тот художественный факт, в содержании и структуре его уже заключена информация о родовой специфике. Художественное произведение является и звеном литературного процесса и открыто взаимодействует с ним, поэтому изучение его в системе контекстов делает характеристику жанровых поисков художника более основательной. Такой путь исследования дает возможность рассматривать «Заметки о личности Белинского» Гончарова как явление, еще не имеющую законченную худо-

жественную форму литературного портрета. Но сам факт его появления уже характеризует мемуарную литературу как жанр, который приобрел статус эстетического явления в литературе последней трети XIX века.

Сама история появления «Заметок о личности Белинского» Гончарова позволяет предположить, что биографический контекст играет не второстепенную роль в оформлении их идеи. В письмах к К.Д. Кавелину и А.Н. Пыпину автор «Заметок» делится своими впечатлениями от встреч и общения с Белинским [2]. Но уже в самих «Заметках», в окончательном варианте воспоминаний, который потом вошел в сборник «Четыре очерка», мы не видим конкретных фактов биографии критика. Это определяет развитие лирического сюжета, которое воссоздает связь судьбы Белинского с жизнью автора «Заметок».

Важно отметить, что лирический сюжет «Заметок» имеет полемический характер. На первый взгляд кажется, что изложение материала имеет свободный вид, так как он концептуально выстроен, направлен на разъяснение понятий пафоса или «поэтической идеи» – одного из главных понятий эстетики Белинского. Характер эволюции взглядов своего героя автор рассматривает в неразрывной связи с мировоззрением Белинского, пафосом его собственной жизни, которую критик представлял в тесной связи с творческой деятельностью. Исследование центральной роли пафоса в организации замкнутого в себе художественного целого и его роли, гарантирующего целостность художественного воплощения писательской идеи, дает авторскую интерпретацию личности Белинского.

Гончаров подводит нас к мысли, что без углубленного анализа теоретических взглядов критика нельзя понять его самого. Эмоциональность, впечатлительность Белинского влияли на изменчивость авторской оценки, но это никаким образом не воздействовало на его убеждения, принципы. Гончаров судьбу критика связывал с постоянной борьбой увлечений и разочарований, а также тем, что он пытался отразить в своей критической деятельности «процесс действия самого впечатления в нем, не ожидая конца, – и от этого впадая в ошибки, разочарования и неизбежные противоречия» [2, с. 59]. Творчество А. Кольцова получило завышенную оценку Белинским. Поэзия Кольцова на какое-то время у критика заняла первую роль, заменив поэзию А. Пушкина, М. Лермонтова. И творчество Жорж Санд он принял также, которую «за её идеи ста-

вил превыше всего». Белинскому было близко стремление писательницы выразить идеал женской свободы, «воссоздать картины свободного проявления чувств, без «грязи и навоза». Гончаров понимал, что Белинский, зная о темных сторонах жизни, о неизбежности в ней «грязи и навоза», не думал о них, «когда ему снился идеал женской свободы» [2, 62].

Его стремление к утверждению идеала прекрасного в искусстве переплеталось с желанием найти этот идеал в жизни, чтобы это было естественной человеческой потребностью. Мемуарист считал, что причины скорой гибели Белинского нельзя связывать с окружающей обстановкой. По мнению Гончарова, ранняя смерть Белинского обусловлено его яркой, содержательной жизнью: «Сваливать преждевременный конец его на что-нибудь другое, кроме этих разрушительных и жгучих свойств его натуры, непрерывного брожения и горения, которых не выдержал бы и другой, не такой хрупкий сосуд – и несправедливо и неверно!» [2, 67].

В «Заметках» Гончаров затронул непростую тему – «необразованность» Белинского. Не углубляясь в подробности, писатель переключает внимание читателя на другую сторону. И тем самым он не акцентирует внимание на отсутствии у Белинского университетского диплома. Для Гончарова более важным является то, что процесс переживания критиком жизненных ситуаций и творческий процесс были едины.

Автор задается вопросом, насколько был подготовлен критик, чтобы исполнить ту роль, которая вызвала его к активной позиции в социокультурную эпоху. Мемуарист, отвечая на этот вопрос, отмечает, что образованность Белинского давала ему значительное преимущество перед многими учеными. Она предоставила ему шанс сочетать роль «публициста, эстетического критика и трибуна, провозвестника новых грядущих начал общественной жизни...» [2, 92]. Гончаров не только дал оценку личности Белинского, но также затронул проблемы взаимоотношений писателя и общества, составляющей предмет статьи «Лучше поздно, чем никогда». В «Записках» важно отметить прием создания образа Белинского-публициста, особенности изложения содержания и построения этого произведения.

В центре произведения – образ творческой личности, сюжет его включает реальные факты биографии портретируемого и авторскую концепцию характера. Поэтому исходной ситуацией сюжета становится «новое знание» о человеке,

вытекающее из сообщения о биографических фактах, оценки его творчества современниками. Авторское сознание становится таким же объектом изображения, как и внутренний мир главного героя. В литературном портрете переплетаются биографическое и автобиографическое начала, что становится основанием для воплощения нового типа биографического времени.

Обращают на себя внимание содержательные и стилевые «совпадения», которые выстраивают сюжеты обоих произведений Гончарова. Образ творческого вдохновения, созданию которого подчинены сюжеты обоих произведений, является одним из таких «совпадений». В статье «Лучше поздно, чем никогда», опубликованной в 1881 году под одной обложкой с «Заметками», он писал, что «рисую, ... редко знаю в ту минуту, что значит мой образ, портрет, характер: я только вижу его перед собою – и смотрю, верно ли я рисую.... Я спешу, чтоб не забыть, набрасывать сцены, характеры на листках, клочках – и иду вперед как будто ошупью... пока вдруг не хлынет свет и не осветит дороги, куда мне идти» [2, 92]. В «Заметках» автор определил «главный мотив» личности Белинского, что двигало его вперед, – это мотив творческого отношения критика к действительности, отсутствие в его деятельности предварительно продуманной научной схемы оценки окружающего мира. Гончаров не пытается анализировать творческий метод Белинского-критика, не упоминает о его работах, имеющих идейную установку, но определяет метонимический образ «горячей лошади», перескакивающей «ученых коней». Этот образ выступает формулой образа творчества Белинского, которая внутренне близка мемуаристу.

Такой образ помогает Гончарову раскрыть личность критика в другом ракурсе. «Заметки» тесно связаны с контекстом творчества Гончарова 70-80-х годов, представленное разнообразными формами публицистики [3, 4]. В какой-то степени по отношению к публицистике художественные произведения Гончарова сыграли роль эскизов, в которых фиксировались впечатления близкого прошлого, а в период творческой зрелости эскизы служили для писателя материалом для представления в целостности своего художественного метода. Гончаров особенности протекания своего творческого процесса определял так: «...не могу и не умею ничего писать иначе, как образами, картинками, и притом большими... для образов и картин требуется известная свежесть сил и охоты: всему есть своя пора» [2,

97]. Так он определял траекторию исследования творчества писателя.

Автор восстанавливает в памяти свои впечатления от действительности 40-х годов. И здесь немаловажную роль играет отсылка читателя «Заметок» к фигуре Райского. Мемуарист прибегает к сравнению Белинского с Райским, зная, что оба они представляют тип «горячих и восприимчивых натур». Писатель высказывает свое несогласие с мнением Белинского, который считал, что «бог дал человеку быть творцом только в искусстве». Гончаров рассматривает игру фантазии не только как сферу производительной деятельности, но и как творческий факт, в котором нашло отражение неповторимая творческая индивидуальность.

По мнению мемуариста, Белинский мог угадывать смысл явления, определять тенденцию его развития, что является главным условием художественности. Авторское понимание роли творческой личности, ее места в современной действительности, нашедшие воплощение в образе Райского, «подказали» ему путь создания образа творческой личности в мемуарном очерке [5].

Писатель при создании образ Белинского в «Заметках» также использует прием «косвенного» портретирования. Определяя его функцию в мемуарном очерке, следует отметить немаловажную роль контекста публицистики Гончарова 70-80-х годов, включающего авторские произведения. Это составляют как опубликованные при жизни, так и неопубликованные статьи, заметки, критические отзывы на факты современного искусства: жанровом отношении различные явления. Гончаров выделяет этюдность, которая в его понимании представлена особой формой завершенности, обладающая энергией порождения заложенного в ней в свернутом виде смысла. Писатель несколько раз использовал это понятие для определения специфики своих публицистических выступлений. Их объединяет то, что здесь мемуарист формулирует свои соображения о художественной правде в искусстве, проблеме, ставшей предметом раздумий критика. Этюд о Белинском в контекст авторской публицистики наделяется дополнительным художественным смыслом, что объясняется доминирующим положением в системе контекстов очерка контекста творчества Белинского как критика и публициста. Поэтому стиль произведения острополюемический, а сам образ критика создается на пересечении биографического и автобиографического контекстов.

Литература

- 1 Грехнев В.А. Словесный образ и литературное произведение. – Н. Новгород: ниж. гуманитар. центр, 1997. – 197 с.
- 2 Гончаров И.А. Полн. собр. соч.: В 8 т. – М.: Худ.лит. – Т. 4 – 1979; Т. 7. – 1980; Т. 8. – 1980.
- 3 Елизаветина Г.Г. Воспоминания о литературной жизни / Д.В. Григорович. Литературные воспоминания. Серия лит. мемуаров. – М.: Худ. лит., 1987.
- 4 Григорьев А.А. Театральная критика. – Л.: Искусство, 1985. – 407 с.
- 5 Мещеряков В.П. «Литературные воспоминания» Д.В. Григоровича // Уч. зап. Ивановского гос. пединститута им. Д. Фурманова. – Иваново, 1967. – Т. 38.

References

- 1 Grehnev V.A. Slovesnyj obraz i literaturnoe proizvedenie. – N. Novgo-rod: nizh. gumanit. centr, 1997. – 197 s.
- 2 Goncharov I.A. Poln. sobr. soch.: V 8 t. – M.: Hud.lit. – T. 4 – 1979; T. 7. – 1980; T. 8. – 1980.
- 3 Elizavetina G.G. Vospominanija o literaturnoj zhizni / D.V. Grigorovich. Literaturnye vospominanija. Serija lit. memuarov. – M.: Hud. lit., 1987.
- 4 Grigor'ev A.A. Teatral'naja kritika. – L.: Iskusstvo, 1985. – 407 s.
- 5 Meshherjakov V.P. «Literaturnye vospominanija» D.V. Grigorovicha // Uch. zap. Ivanovskogo gos. pedinstituta im. D. Furmanova. – Ivanovo, 1967. – T. 38.

Дәдебаев Ж.,
Бисенбаев П., Кәрібозов Е.

**Шыңғыс Айтматовтың
психопэтикасы**

Мақала Шыңғыс Айтматовтың психопэтикасы мәселесіне арналған. Талдау материалы ретінде жазушының «Жәмила» повесі алынған. «Жәмила» – жазушының психопэтикалық мәнерінің ерекшеліктері айқын көрініс тапқан шығармасы. Баяндамада жан мен тән, іш пен тыс және бұлардың өзара қарым-қатынастары, байланыстары, қайшылықтары, көркемдік қызметтері қарастырылады. Жазушының психопэтикасына тән ерекшеліктер адамның ақылы мен сезімнің, жаны мен тәннің күресі арқылы көрсетілетіні туралы ой негізделді. Ш. Айтматовтың психопэтикасы – көркем әдебиеттегі, көркемдік ойлаудағы айрықша үлгі, үлкен жетістіктің, асқан шеберліктің көрінісі.

Түйін сөздер: Шыңғыс Айтматов, психопэтика, жан мен тән, іш пен тыс, синтетикалық және аналитикалық, эпикалық және лирикалық, өзара қарым-қатынас, шеберлік.

Dadebayev Zh.,
Bissenbayev P., Karibozov E.

**Psihopoetika
of Chingiz Aitmatov**

The article focuses on the issue of psihopoetiki Chingiz Aitmatov. The material for analysis was the novel «Jamila» of Aitmatov. Features inherent psihopoetika writer clearly expressed in the novel «Jamila». Examined the relationship, the relationship and the contradiction of human phenomena, both spiritual and physical, domestic and foreign, their artistic features in the structure of psihopoetiks of the writer. Substantiates the idea that psihopoetika Aitmatov – it is an example of creative thinking, creative writing high.

Key words: Chingiz Aitmatov, psihopoetika, soul and body, inner and outer, synthetic and analytical, epic and lyrical, the relationship mastery.

Дадебаев Ж.,
Бисенбаев П., Кәрібозов Е.

**Психопэтика
Чингиза Айтматова**

Статья посвящена проблеме психопэтики Чингиза Айтматова. Материалом для анализа послужила повесть «Джамиля» Ч. Айтматова. Особенности, присущие психопэтике писателя, ярко выражены в повести «Джамиля». Рассмотрены взаимоотношения, взаимосвязи и противоречия таких общечеловеческих явлений, как душевное и телесное, внутреннее и внешнее, их художественные функции в структуре психопэтики писателя. Обоснована мысль о том, что психопэтика Ч. Айтматова – это образец художественного мышления, высокого писательского мастерства.

Ключевые слова: Чингиз Айтматов, психопэтика, душа и тело, внутреннее и внешнее, синтетическое и аналитическое, эпическое и лирическое, взаимоотношение, мастерство.

ШЫҢҒЫС АЙТМАТОВТЫҢ ПСИХОПОЭТИКАСЫ

Психопоэтика – поэтикадағы күрделі, синкретті, пәнаралық сала. Шыңғыс Айтматовтың психопоэтикасы аясында әдеби шығармадағы адамның жаны мен тәні, іші мен тысы арасындағы сабақтастық, олардың көркемдік-эстетикалық қызметі қарастырылады. Адамның шындығы оның мынадай қырлары арқылы ашылады: а) жаны (іш); ә) тәні (тыс). Іш пен тыс әдебиеттанудағы психологиялық талдаудың аналитикалық және синтетикалық түрлеріне сәйкес келеді [1, 156]. Адамның сөзі мен іс-әрекеті де адамның шыны мен сырын танытатыны анық. Бірақ бұларды да жан мен тән шегіндегі құбылыстар қатарында қабылдаған дұрыс. Өйткені психопоэтика жүйесінде әдеби шығармадағы адамның сөзі де іс-әрекеті те ішкі және сыртқы болып бөлінеді. Ш. Айтматов шығармаларында жан құбылуларынан жанның өз шындығымен қатар тысқы шындықтың сыры танылады, тәннің құбылуларынан, сыртқы іс-әрекеттен жанның жайы аңғарылады.

Психопоэтиканың көркемдік-эстетикалық қызметі көркем әдебиеттің басты ерекшеліктерін анықтайды. Көркем әдебиетте адам өмірінің, адам қоғамының шындығы суреттелетін болғандықтан, психопоэтикалық бейнелеу құралдырын әр жазушы пайдалануға ерікті. Бірақ психопоэтикалық бірбүтін кемелдікке жеткен жұлдызы жарық жазушы сирек. Ш. Айтматов – көркем әдебиет әлеміндегі осындай жұлдызы жарық жазушы.

Жазушының «Жәмила» повесіндегі кейіпкерлердің бәрі де дара, типтік тұлға деңгейінде сомдалған. Қазақ әдебиетінің алыбы Мұхтар Әуезов -Шыңғыс Айтматовтың «Жәмила» повесі туралы алғаш пікір айтқан адам және алғаш жоғары баға берген адам. Қырғыздың жас жазушысы Ш. Айтматовтың «Жәмила» повесінде адам өмірінің терең шындығын, адам жанының асыл сырын, нәзік сезімін суреттеуде шынайы шеберлік барын М. Әуезов сүйсініп, разы болып айтты [2, 301]. «Жәмила» повесі, академик Абдылдажан Ақматалиевтің пікірінше, жазушының атақ-даңқын бүкіл әлемге шығарды [3, 353]. Ш. Айтматовтың атын әлемге танытқан повестің басты көркемдік ерекшелігі психопоэтикалық даралығында еді.

«Кіші үйде кіші анам мен оның келіні ғана қалды. Ол екеуі ертеден қара кешке дейін колхоз жұмысында. Кіші апамды

ауылдағылар іскер деп атайды. Ол өзі бір дүниеде теңдесі жоқ қарапайым тамаша адам. Ешбір бригадирмен бет шайыспай, жұмсаған жағына барып, жас әйелдермен бірге арық та шабады, егін де суарады. Әйтеуір қолынан кетпен түспейді» [4,12].

Үзіндідегі әр сөйлем, әр сөйлемдегі әрбір сөз өзінің нақты, анық мағынасымен дараланады. Тілдегі белгілі көркемдеуіш, бейнелеуіш құралдардың өзі де қарапайым қалпымен ерекшеленеді. Жазушының жазу мәнерінен, сөз бастап, ой тарту жүйесінен де қандай да бір болмасын жылт етпе, баянсыз, оқшау тыныс сезілмейді. Суреттелініп отырған құбылыстың, ауылдың еңбекқор адамдарының сипатында да елден ерекше ешқандай сыр жоқ. Қолынан кетпенін түсірмей, еңбектене білгеннен өзге ерекше ісі де көзге шалынбайды. Қарапайым. Жазушының кейіпкері ғана емес, суреттеу, баяндау стилі де сондай теңдесі жоқ қарапайым. Әдеби шығарманың қарапайым мазмұны мен қарапайым пішінінің тұтастығынан адам мен заманның шындығы өріліп шығады. Жазушы шығармасында көрініс тапқан шындықты қарапайым шындық деуден гөрі ұлы шындық деген дұрыс. Өйткені қаламгер адамның басына күн туған, өмір мен өлім, жақсылық пен жамандық, махаббат пен зұлымдық бетпе-бет келіп тірескен сәттегі трагедиялық хәлі мен қаһармандық рухының шындығын бейнелейді. Жазушы адамзат басына туған күннің, адамзат көтере алмас жүктің ауыртпалығын жеке адамның тағдыр-талайы деңгейінде бейнелеу арқылы адам өмірінің ұлы шындығының, ұлы сырының мәнін ашады.

Жазушы образын жасаған адамдардың ісі, әрекеті, қимылы жан шындығымен, сезім сырымен сабақтас. Олар астық толы қаптардың ауыр салмағы астында жаншылып кете жаздап, майысып бара жатып та, бірін-бірі жанымен, адамдық махаббатымен жебейді, сүйеп демейді. Кейіпкерлердің ауыр жүктің астында белдері бүгіліп, қабырғалары қайысып бара жатып бір-біріне демей болуы – трагедиялық және қаһармандық ахуалдың көрінісі. Трагедиялық һәм қаһармандық ахуал жағдайында ел басына туған күннің ауыртпалығын аянбай көтеру – соғыс пен бейбітшіліктің, өмір мен өлімнің, еңбек пен бейнеттің мәнін терең ұғынған, ойы мен сезімі таза, адал, опалы жандардың ғана қолынан келетін іс. Еңбектің қасиетін біліп, ой мен тілектің тазалығының, істің адалдығы мен баяндылығының қадіріне жете алған кісі жазушы шығармасында бейнеленген өмір шындығының маңызы мен мәнін де түсінеді. Сонымен бірге

автордың қаламынан туған осы суреттен әр оқушы әр түрлі мән-мағына табатынында сөз жоқ. Астық толы қаптардың астында бүгіліп, ауыр салмақтан түскен қысымнан белі үзіліп, балтыры жарылып кете жаздап келе жатқан жандардың суретін жалпыландырып, белгілі дәрежеде дерексіздендіріп қарағанда, бұл көріністің көзге көрінбей тұрған мәні ашылғандай. Жәмиланың белі қайысып, балтыры жарылып кетердей болып көтеріп келе жатқаны – өмірдің ауыртпалығы. Астық салынған ауыр қапты жалпыландырып қарағанда, осылай деп айтудың еш артықшылығы жоқ. Жәмиланың белі қайысып, балтыры жарылып кетердей болып көтеріп келе жатқаны өмірдің ауыртпалығы екендігі туралы ойда ақиқат шындықтың бейнесі бар. Отан алдындағы, от басы алдындағы, ел алдындағы адамшылық парызға адалдық, өмірдің иілген жақ секілді тар соқпағында тіршіліктің ауыр жүгін сүрінбей, таймай көтеріп өту – қаһармандық рухтың көрінісі. Өмір жолын ақиқаттан, әділеттен, адамшылықтан таймай жүріп өтудің осындай салмағы, ауыртпалығы болады. Оған екіншісі бірі шыдай алмайды. Жәмиланың арқалап көтеріп келе жатқан жүгінің осындай мәні бар. Қарапайым еңбек адамының өмірдің тар жолынан ақиқаттың, әділеттің, адамшылықтың ауыр жүгін аман-есен көтеріп өтуі – қиямет қайымның қыл көпірінен өткендей қауіпті де қатерлі, бірақ абыройлы, адам деген атқа лайықты іс.

Кейіпкердің тәніне түскен күштің кернеуін білдіретін сыртқы белгілерден оның жанына түскен күштің кернеуі аңғарылады. Іш пен тыс, жан мен тән шындығын ашып көрсетудегі мұндай поэтикалық мәнер – жазушының психопоэтика саласында үлкен жетістіктері.

Повесте жаралы аяғын сүйреп басып жүрген Даниярдың азаматтығы оның еңбекке тікелей қатынасы, ісі арқылы танылады. Қап емес, астық толы қанар арқалап, траппен жоғары көтеріліп бара жатқан Даниярға көзі түскенде, онымен қатар, оған ілесі қап арқалап келе жатқан жұрттың әрқайсысы тебіренеді: қанар қапты көтерген Данияр емес, өзі секілді, қанар қап толы астықтың астында сыздап, сырқырап ауырған жаралы аяқ Даниярдың аяғы емес, өзінің аяғы секілді, Данияр теңселгенде, өзі теңселгендей, Даниярдың көзі қарауытқандай болғанда, өзінің көзі қарауытқандай күйге түседі. Бәрі де Даниярға күш-қуат тілеп келе жатады. Бәрі де Данияр көтеріп келе жатқан қанар қаптың ауыр салмағының астында өздері келе жатқандай сезінеді. Егер Данияр жазатайым құлап кетсе, онымен бірге өздері құлайтындай.

Жазушы шығармасындағы осы шағын көріністе өмірдің, адам өмірінің айдын-шалқар көлдей шалқыған шындығы көрініс тапқан. Шындық та, шындықтың суреті де шағын болғанына қарамастан, жазушы өз сөзіне керемет, ұлы мазмұн дарытқан. Адамшылық жолындағы абзал адамдардың жүгі әрқашан ауыр және олар әрқашан бір-біріне демеу болады, бір-біріне жақсылық тілейді. Адамның өзіне тілеген жақсылықты өзгеге де тілеуі – адамшылықтың алды. Адамның ауыр жүк көтеріп келе жатып, өзінен бұрын өз жүгінен де ауыр жүк көтеріп келе жатқан басқа адамның тілеуін тілеуі – адамшылықтың шырқау биігіндегі қасиет.

Өмірде адамдардың өзіне тілеген жақсылықты басқаларға да тілеуі оңай емес. Өйткені адам баласының бойында өзімшілдік сезімі бар, адам баласының өз бойындағы өзімшілдік сезімін жеңуі қиын. Өзімшілдік бар жерде адам алдымен өзін ойлайды. Ш. Айтматов суреттеп отырған оқиға да, жол да, жағдай да басқа. Онда адамдардың бәрі бір жағдайда және бір жолдың үстінде: бірі тайса, қалғандары да сау қалмайды. Сондықтан әркім Жаратқаннан өзіне де, өзгелерге де қолдау тілейді. Жоғарыдағы қамбаға алып баратын жалғыз аяқ жол тақтайдан жасалған. Жалғыз аяқ жолдың үстінде қап астында қайысып, қаздай тізіліп келе жатқан жандардың өздерін қоя тұрып, алдарындағы Даниярдың тілеуін тілеуі, соғыстан бір аяғынан жаралы болып келген осы бір жайсаң жанның құлап кетпеуін Жаратқанға жалбарынып тілеуі – адамшылық жолындағы абзал жандардың бір-біріне жан-жүректен жақсылық тілеуі. Адамдардың арқаларындағы жүк пен азаптың ауыртпалығынан белі бүгіліп, балтыры сыздап келе жатып бір-біріне амандық, жақсылық тілеуі, тіпті өзін қоя тұрып, алдындағы жүгі ауыр жанның тілеуін тілеуі – адамзат баласының жаратылысындағы теңдесі жоқ асыл қасиет. Адамзат баласының жаратылысындағы теңдесі жоқ асыл қасиет теңдесі жоқ айрықша ахуал жағдайында ғана ашылады. Жазушы «Жәмила» повесінде адам баласының жаратылысындағы адамнан басқада болмайтын, дүниеде теңдесі жоқ асыл қасиеттің сырын психопозетикалық бейнелеу құралдары арқылы ашты.

Халықтық танымға сай пайымдағанда, төрт мүшесі түгел, дені-қарны сау, тепсе темір үзетін жігіт қандай ауыр жұмысты да жатсынбауға тиісті. Ондай жігіт үшін көпшілікпен бірге қандай ауыр деген жұмысты атқару да мейрам секілді қуанышты болуы мүмкін. Мына жерде қап арқалап келе жатқан барша жұрттың Да-

ниярдың тілегін тілеуінде, Жаратқаннан соған қуат сұрауында, тіпті қайсыбіреулерінің оған жаны ашып, жүрегі езіліп қарауында ешқандай да мейрамдық белгі, қуаныш нышаны жоқ. Жан мен тәнге қатар түскен зіл-батпан ауыртпалық бар. Соғыс ауыртпалығы. Өмірдің ауыртпалығы. Даниярдың қанар астында көзі қарауытып бара жатуы, «кемтар аяғының икемге әзер келіп, сүйретіліп қалуы», «мандайындағы қан тамырлары жарылып кететіндей білеуленіп, көзіне қаһар мен жас толуы», қап көтерген Жәмиланың «қара торы толық балтырының тамырларының ауыр салмақ қысымынан үзіліп кетердей білеуленіп сыртқа тебуі» – бұл да ел басына күн туған уақыттың тауқыметі, бұл да өмірдің ауыртпалығы, жанға, рухқа түскен ауыртпалықтың сыртқы көрінісі.

Соғыстың лаңы, зіл-батпан ауыртпалығы, қазасы мен азасы жасқа да, қартқа да, әйелге де, еркекке де ортақ еді. Осы барша жанның басына қатар түскен ауыртпалықты повестегі азаматтар бірдей көтереді. Жас едім, әйел едім деп немесе қарт едім, жарадар едім деп сырғақсыған, ауыртпалықтан аулақтап, жүгін жеңілдеткісі келген, жеңілдік іздеген жан болмайды. Соғыс зобалаңы қанша шырғалаңға салғанмен де, адамдар бір-біріне мейіріммен, аянышпен қараудан қол үзбейді. Қиын-қыстауда жасы да, жынысы да, әлеуметтік жағдайы да әркелкі азаматтардың ой-тілегі мен іс-әрекеттерінің бір бағыт, бір арнадан табылуы олардың қайғы-мұңының немесе қуанышының, ісінің ортақтығында ғана емес, мұрат-мақсатының да бірегей тұтастығында еді. Повесте адамдарды бір-бірінен алыстататын сезім емес, оларды бір-бірімен туыстастыратын, өзара табыстыратын сезім сырының жырлануы, осы сырдың ардақталуы – жазушының шығармашылық даралығының көрінісі.

Жазушының шығармасында соғыс жылдарындағы ауыл адамдарының ауыр бейнетімен қатар олардың рухани ұлылығы, жан-сезімінің өлшеусіз ізгілігі, байлығы да суреткерлік шеберлікпен көрсетіледі. Сай-сүйекті сырқыратып езген ауыр жүктен бір сәт иығы босай қалғанда, бұлардың мұңы мен сағынышын, алданышы мен арманын әнге қосып, сол ән-жырымен, жан сырымен тау мен даланы түгел баурап, ән-жырдың өзі секілді қалықтап тұрып алатыны да бар. Жазушы кейіпкерлерінің ішкі дүниесінің, рухани әлемінің осындай айрықша ажары арқылы да олардың жан сұлулығын, сезім нұрының тазалығын тамылжыған тамаша қалпында суреттейді. Шырқаған, тыңдаған әні мен жырынан осы сұ-

лулық пен осы тазалықты тапқанда, адамдар өздерінің рухани туыстығына тағы да көз жеткізеді, бір-біріне деген құрметі мен сүйіспеншілігінің тереңдей түскенін, арта бергенін сезеді. Ән арқылы Данияр өз махаббатын, елге, тауы мен даласына деген сүйіспеншілік сырын ашады. Даниярдың әнін тыңдап, жаны толқыған, жүрегі тебіренген жандар туған тауы мен туысқан даласын бұрынғыдан да отты, парасатты махаббатпен сүйеді.

Даниярдың әні лирикалық кейіпкердің қиялын қозғап, арман-тілегін арттырып қана қоймайды, сонымен қатар оны өмірдің сырын ұғуға, оған, тауы мен даласына қызмет етуге, ауылдастары мен отандастарының бақыты, қуанышы үшін тер төгіп, еңбек етуге құлшындырады. Азамат үшін туған даласын туған анасындай аялап, сүюден артық қасиет дүниеде кем де кем-ақ болар. Анасын, анасы мен атасы туған, өз кіндік қаны тамған тауы я даласын шын ардақ тұтып, құрметтей білу де азаматқа ғана тән ірі қасиет. Мұндай қасиетті ұғымнан, мұндай ардақты сезімнен сыртқары тұрып, адаммын, азаматпын деу не өзгеге адамдық, азаматтық туралы ой айту, тіпті бұл секілді асыл ұғымдар туралы асыл сөздерді түсініп тыңдау мүмкін емес.

Ш. Айтматов кейіпкерлерінің бірі өмірге, туған Отанына деген ақ махаббатын шырқап әнге қосса, енді бірі сол әндегі жанды елжірететін ұлы махаббатқа, «өмірдің өзіне, жан беріп, жан жаратқан жерге, жарық дүниеге деген ешбір өлшемге сыймайтын үлкен махаббатқа» [4, 39] тәнті болады. Соған бас иеді. Бұл – әнге деген, әндегі ұлы сүйіспеншілікке деген қошемет болумен бірге, сол әннің, ән арқылы жарық дүниеге шығып, желбіреп жоғары шырқаған ұлы махаббаттың иесіне, азаматқа деген құрмет еді. Ш. Айтматовтың «Жәмила» повесі – адамға, адамзатқа деген осындай ұлы сүйіспеншілік пен ұлы құрметтен туған шығарма.

Бір жүректегі түрлі сезімнің, біріне-бірі қарама-қайшы тілектердің тайталасқан аяусыз күресін суреттеуде Ш. Айтматовтың психопэтикасына тән ерекшеліктер «Жәмила» повесінде толық көрініс тапты. Психопэтиканың тиісті тәсілдерінің өзара жарасымды үйлесімі арқылы жазушы кейіпкер жанының драмасын, оның екіұдай халін танытуда үлкен шығармашылық табыстарға жетті.

Ш. Айтматовтың психопэтикасы – көркем әдебиеттегі, көркемдік ойлаудағы айрықша үлгі, үлкен жетістіктің, асқан шеберліктің көрінісі.

Әдебиеттер

- 1 Дәдебаев Ж. Іш пен тыс // Дәдебаев Ж. Шымырлап бойға жайылған. Мақалалар. – Алматы: Жазушы, 1988. – 155-188 бб.
- 2 Ауэзов М. Путь добрый // Ауэзов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. Жиырмамыншы том. Монография, мақалалар. – Алматы: Жазушы, 1985. – 300-302 бб.
- 3 Акматалиев Абдылдажан (Мелис). Чингиз Айтматов: Человек и Вселенная / НАН Кырг. Респуб. – Бишкек: Илим, 2013. – 576 с.
- 4 Айтматов Ш. Жәмила. Повестер мен әңгімелер. – Алматы: Жазушы, 1978.
- 5 Эткинд Е.Г. Психопэтика. – СПб.: Искусство-СПБ, 2005. – 704 с.

References

- 1 Da`debaev Zh. Ish pen ty's // Da`debaev Zh. Shy'my'rlap bojgha zhajy'lgan. Maqalalar. – Almaty': Zhazwshy', 1988. – 155-188 bb.
- 2 Awe'zov M. Pwt' dobry'j // A'wezov M. Zhi'y'rma tomdy'q shy'gharmalar zhi'naghy'. Zhi'y'rmasynshy' tom. Monografi'ya, maqalalar. – Almaty': Zhazwshy', 1985. – 300-302 bb.
- 3 Akmatali'ev Abdyldazhan (Meli's). Chi'ngi'z Ajtmatov: Chelovek i' Vselennaya / NAN Ky'rg. Respwb. – Bi'shkek: I'li'm, 2013. – 576 s.
- 4 Ajtmatov Sh. Zha'mi'la. Povester men a'nhgimeler. – Almaty': Zhazwshy', 1978.
- 5 Ehtkind E.G. Psihopohtika. – SPb.: Iskusstvo-SPB, 2005. – 704 s.

Джолдасбекова Б.У.,
Баратов Ш.М.

**Исследование творчества
Пушкина в литературоведении
Казахстана**

В статье рассматриваются сложившиеся подходы и принципы исследования творчества А.С.Пушкина в литературоведении Казахстана. Особое внимание привлекают переводы произведений поэта на казахский язык, кроме того, называются имена поэтов и писателей, осуществивших данные переводы. Выявляется связь между русскими и казахскими писателями в литературе, а также их особенности в области литературоведения, восприятия и художественного перевода. Становление пушкинианы Казахстана включает первые художественные переводы произведений русского поэта, биографические и юбилейные статьи в журналах и периодике, публикации к памятным датам, научный анализ появившихся литературных переводов его прозы и поэзии. После того в республике систематически начали издаваться произведения А.С. Пушкина на русском и в переводах на казахском языке, которые и становятся объектом научного рецептивного изучения. По мнению представителей этого направления, история литературы – это и есть история рецепций, каждая последующая из которых должна учитывать опыт всех предыдущих.

Ключевые слова: литературоведение, рецепция, пушкиноведение.

Joldasbekova B.U.,
Baratov Sh.M.

**The research work of Pushkin in
Kazakhstan literary**

The article deals with existing approaches and principles of research in literary creativity of Pushkin in Kazakhstan. Particular attention is paid to translations of the works of the poet in the Kazakh language, in addition, they called the names of poets and writers who carried out the data transfer. It revealed the connection between Russian and Kazakh writers in literature, as well as their features in the field of literary criticism, and the perception of literary translation. Becoming Pushkiniana Kazakhstan includes the first translations of the works of art of the Russian poet, and a commemorative biographical articles in journals and periodicals, publications to the memorable dates, scientific analysis of emerging literary translations of his poetry and prose. After systematically works have been published in the Republic A.S. Pushkin in Russian and translated into Kazakh language, which become the object of scientific study receptive. According to representatives of this trend, the history of literature – that is the history of the reception, every next of which must take into account all previous experience.

Key words: literary criticism, pushkin studies, reception.

Жолдасбекова Б.Ө.,
Баратов Ш.М.

**А.С. Пушкиннің
шығармашылығы Қазақстанда
ғылыми-зерттеу деңгейі**

Мақалада Қазақстандағы Пушкин және әдеби шығармашылық зерттеу қолданыстағы тәсілдері мен принциптері айналысады. Ерекше назар, орыс әдебиет шығармаларды қазақ тіліне аударуы, сонымен қатар ақындар мен жазушылардың аттары аталады, яғни деректер жүзеге асырылады. Орыс және қазақ әдебиет жазушылары арасындағы байланысты анықтайды, яғни олардың әдебиетте және көркем әдебиеттегі ерекшеліктері. Пушкинтану Қазақстанда қалыптасуы Ресей ақынның өнер туындыларын бірінші аудармаларын және журналдар мен мерзімді естелік өмірбаяндық мақалалар, ұмытылмас даталар үшін жарияланымдарды, оның поэзия және проза дамушы әдеби аудармалары ғылыми талдаулар кіреді. А.С. Пушкиннің жүйелі жұмыстары, яғни шығармалары жарияланды және ғылыми зерттеу объектісі болып есептелді. Бұл бағыттың өкілдерінің айтуынша, әдебиет тарихы – қабылдау тарихы, оның әрбірі келесі назарға, барлық алдыңғы тәжірибесін қабылдауға тиіс.

Түйін сөздер: әдебиеттану, Пушкинтану, қабылдау.

**ИССЛЕДОВАНИЕ
ТВОРЧЕСТВА
ПУШКИНА В
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИИ
КАЗАХСТАНА**

История литературной рецепции творческого наследия А.С. Пушкина в Казахстане берет свое начало в 1887 году, когда великий поэт, мыслитель, философ Абай перевел «Письмо Татьяны» из романа А.С. Пушкина «Евгений Онегин». Художественная критика учитывает «обе стороны системы «текст – реципиент» – воздействие текста, обусловленное его художественной значимостью, и рецепцию читателя, обусловленную его индивидуальностью и конкретно-историческими условиями бытия» [1]. Пушкинский текст – текст классический. Чтение классического текста – удовольствие для немногих, «радость, отмеченная некоторой печатью элитарности» [2, 111]. Существует и такое понятие в рецептивной эстетике, вполне, на наш взгляд, оправданное и актуальное. Классика – вечна и не знает временных границ, что отчетливо подтверждает рецепция пушкинского текста в Казахстане.

При анализе восприятия творчества Пушкина казахскими учеными и читателями мы будем исходить из определения рецепции, данного Н.Н. Левакиным, на основе синтеза взглядов А.Н. Веселовского, В.М. Жирмунского, М.М. Бахтина, М.П. Алексеева, Ю. Борева и Д. Дюришина: «Художественная рецепция есть восприятие и перевоссоздание на основе воспринятого (прочитанного, пережитого, увиденного, осознанного) собственных текстов (мыслей, идей, впечатлений, картин)» [3, 309].

Становление пушкинианы Казахстана включает первые художественные переводы произведений русского поэта, биографические и юбилейные статьи в журналах и периодике, публикации к памятным датам, научный анализ появившихся литературных переводов его прозы и поэзии. Систематически в республике издавались и издаются произведения А.С. Пушкина на русском и в переводах на казахском языке, которые и становятся объектом научного рецептивного изучения.

У каждого из переводчиков свой Пушкин, ведь, по глубочайшему убеждению В. Непомнящего, «мой Пушкин» – не просто мой взгляд, мое мнение, или научная концепция, или отражение моих специфических интересов и частных пристрастий. «Мой Пушкин» – это ворота в мой духовный мир, это моя вера. И все сколько-нибудь серьезные споры на

пушкинские темы суть, в конечном счете, споры аксиологические, противостояние разных образов мира, жизненных позиций и вер» [4, 32].

Пушкин посетил Казахскую степь в 1833 году. В 1887 году, следуя образному высказыванию М.О. Ауэзова, Пушкин, благодаря переводам Абая, привел в Казахскую степь свою Татьяну. С этой исторической даты начинается свой отсчет читательская любовь к его творчеству в Казахстане.

Пушкин остается любимым поэтом в сердцах наших соотечественников. В свое время академик и выдающийся писатель современности М.О. Ауэзов писал о том, что «беря у Пушкина в основном «Евгения Онегина», он в то же время превращает его в произведение «Татьяна – Онегин». Если у Пушкина имеется по одному письму Татьяны и Онегина, еще пару раз они обмениваются устно, то Абай все четыре случая превращает в переписку. Причем настоящим переводом из Пушкина является лишь первое письмо Татьяны. Остальные три письма не переведены с оригинала, а Абай написал совершенно самостоятельные, отличные от пушкинских ... стихи. Взаимоотношения между юношей и девушкой, их характеры у Абая тоже не совпадают с пушкинским изображением, то есть, Онегин показан образцовым, примерным джигитом, а Татьяна – воспитанной, умной девушкой. Стремясь изобразить настоящую, искреннюю любовь, он подвергает порой серьезным изменениям произведение Пушкина. Поэтому прибегает к сравнениям, образным оборотам, используемым в чисто казахской художественной словесности» [5, 42].

Первое знакомство казахского народа с произведениями А.С. Пушкина осуществлялось через переводы Абая, Молданияза Бекимова, Шакарима, Ахмета Байтурсынова, Миржакыпа Дулатова, Бекета Отетилеуова, Кошке Кеменгерулы, Бернияза Кулеева, – пишет Д. Камзабекулы и далее перечисляет, какие именно произведения были переведены на казахский язык [6, 17]. В 1887-1889 годы Абай перевел некоторые главы из «Евгения Онегина», в 1903 году М. Бекимов – повесть «Капитанская дочка». А в 1903-1909 годы Шакаримом в стихотворной форме переведены повести А.С. Пушкина «Дубровский» и «Метель», А. Байтурсыновым – стихотворения «Конь», «Песнь о вещем Олеге», «Вольтер» и сказки «Золотой петушок», «Сказка о рыбаке и рыбке», М. Дулатовым – «Цветок», Б. Отетилеуовым – первый куплет седьмой главы «Евгения Онегина». В 1915 году К. Кеменгеровым

осуществлен перевод стихотворения «Пророк», в 1918 году Б. Кулевым переведены на казахский язык «Соловей и роза», «Брожу ли я вдоль улиц шумных».

Следующий этап освоения творчества Пушкина на казахской земле продолжился в 1920 году переводами «Маленьких трагедий» «Каменного гостя» и «Скупого рыцаря» Жусипбеком Аймауытулы. В 1930-е годы зазвучали по-казахски в переводах И. Жансугурова роман в стихах А.С. Пушкина «Евгений Онегин», поэма «Гавриилиада», стихотворения «Желание», «Узник», «Смерть поэта», в переводах Т. Жарокова – повесть А.С. Пушкина «Кавказский пленник», поэмы «Цыганы», «Братья – разбойники», «Граф Нулин», «Домик в Коломне», «Прощание». К. Тогызакков перевел поэтические творения А.С. Пушкина «К морю», «Деревня», «К Керн», «Соловей» и поэму «Бахчисарайский фонтан». Увидели свет на казахском языке повесть А.С. Пушкина «Медный всадник» в поэтическом переводе М. Даулетбаева, поэма А.С. Пушкина «Руслан и Людмила», «Сказка о мертвой царевне и о семи богатырях» (перевод – А. Тажибаева) и поэма «Полтава» в переводе С. Талжанова.

Итогом масштабной работы казахских поэтов и писателей по переводу произведений А.С. Пушкина на казахский язык стало издание в 1936-1937 годах трехтомника его произведений на казахском языке под общей редакцией С. Сейфуллина. В первый том вошли стихи и поэмы, во второй – драматические и прозаические произведения, в третий – варианты перевода повести «Дубровский». В переводе и работой над составлением трехтомника произведений А.С. Пушкина на казахском языке принимали участие ведущие казахские писатели и поэты. За поисками переводчиков неустанно следил, «направлял и одобрял их, консультировал, делился своими знаниями, советовал, критиковал, внушал им истины и премудрости высокого переводческого искусства» тоже еще молодой, пишет Г. Бельгер, но уже «маститый, многоопытный и многомудрый М.О. Ауэзов» [7, 80].

Первый трехтомник собраний сочинений А.С. Пушкина на казахском языке постигла трагическая судьба. Из первого тома трехтомного собрания сочинений А.С. Пушкина на казахском языке ни одна «крамольная» фамилия его создателей не зачеркнута, указаны все переводчики, в том числе И. Джансугуров и С. Тайжанов, ответственный редактор С. Сейфуллин, через год репрессированные. Автор Предисловия –

С. Муканов. Сохранены транскрипции написания казахских и русских фамилий того исторического периода: Т. Жарокып, С. Талжанып, Т. Жансүгіріп, С. Сейпуллин, В. Бересайып. Это издание – яркий факт казахско-русского литературного сотрудничества, подчеркивающий важность художественных переводов в деле пропаганды духовных ценностей.

В первый том 1936 года вошли «Руслан и Людмила» (перевод А. Тажибаева), «Кавказский пленник» (перевод Т. Жарокова), «Гавриилиада» (перевод И. Джансугурова), «Братья – разбойники» (перевод Т. Жарокова), «Бахчисарайский фонтан» (перевод К. Тогызакова), «Цыганы», «Граф Нулин», «Домик в Коломне» (все – в переводе Т. Жарокова), «Медный всадник» (перевод М. Даулетбаева).

Во втором томе (1937 год) вымарана фамилия редактора, ответственного секретаря редакции и И. Джансугурова, переводчика «Евгения Онегина» и 29 стихотворений. Вычеркнут еще один переводчик лирики Пушкина. Из членов редколлегии второго тома уцелели М. Ауэзов, С. Муканов, Г. Мусрепов.

«В третьем томе, посвященном прозе Пушкина, – уточняет Г. Бельгер, – «Дубровский» – переводчик зачеркнут; «Капитанская дочь» – переводчик К. Тайшанов; «Станционный смотритель», «История села Горюхина», «Пиковая дама» – переводчик К. Сагындыков, из членов редколлегии уцелел один Т. Арыстанбеков – остальные две фамилии вымараны. Замазан тушью и ответственный редактор» [7, 83].

Таким образом, мы видим, что интерес к творчеству А.С. Пушкина в Казахстане имеет давние истоки. Труды и творчество Пушкина, а также переводы его произведений в Казахстане исследуются с 1936-1937 года. В казахских изданиях начали печататься статьи, посвященные 100-летию со дня смерти великого русского поэта.

Известный поэт и литературовед, участник Великой Отечественной войны С. Сеитов в монографии «Традиции перевода лирики Пушкина на казахский язык» (1985) исследует с научной точки зрения традиции перевода, фундамент которого был заложен в 1887 году. Особое внимание ученый уделяет переводам стихотворений А.С. Пушкина «К Чаадаеву», «Во глубине сибирских руд», «Пророк», «Поэт», «Поэту», «Зимний вечер», «Зимнее утро», «Я пережил свои желанья», «Если жизнь тебя обманет», «Храни меня, мой талисман», «Я помню чудное мгновенье», «Не пой, красавица, при мне» на казахский язык и сопоставлению их с оригиналом.

В 2006 году в рамках Года Абая в России и Пушкина в Казахстане в Институте литературы и искусства им. М.О. Ауэзова МОН РК прошла Международная научная конференция «Пушкин – Абай и казахская литература». В Национальной библиотеке РК состоялась республиканская конференция «Пушкин заговорил на казахском». Известные литературоведы и ученые выступали с докладами о наследии классиков наших литератур, по проблемам художественного перевода произведений Пушкина на казахский язык. Характерной чертой отечественной пушкинианы тех лет явилось обобщение итогов конференций, круглых столов, симпозиумов в средствах массовой информации, на страницах газет «Казахстанская правда», «Наука Казахстана», «Наука и высшая школа Казахстана» и др. Оперативная информация позволяла обобщать и подводить итоги, раскрывать отличительные черты проведенных мероприятий.

К 200-летию со дня рождения А.С. Пушкина в братских государствах издавались научные труды, посвященные его творчеству и переводам произведений на языки суверенных республик. Одним из таких исследований стала монография Л.А. Шеймана и Г.У. Соронкулова «Пушкин и его современники: Восток – Запад» (2000) [16], авторы которой проанализировали влияние культур Востока и Запада на творчество русского поэта. Вошедшие в книгу материалы разноаспектны. Первые два очерка – в основном о Пушкине, изучающем «казахско-киргизскую» тему, о его отношениях с некоторыми русскими востоковедами. Последующие три – о встречающихся в пушкинских произведениях образах, мотивах, этнонимах (наименованиях народов), сопряженных с явными или неявными восточными ассоциациями, которые восходят (либо предположительно восходят) к истории, культуре, фольклору, языку «околороссийских» тюркских народов, в том числе – киргизов и казахов.

Литература

- 1 <http://fillfuck.eclp.ru/5/21.html>
- 2 Михайлова М.В. Эстетика классического текста // Вестник Самарской гуманитарной академии. Серия «Философия. Филология». – 2007. – № 2. – С. 110-133.
- 3 Левакин Н.Н. Художественная рецепция как литературоведческое понятие (к вопросу понимания термина) // Известия ПГЛУ им. В.Г. Белинского. – 2012. – № 27. – С. 308-310.
- 4 Непомнящий В.С. Феномен Пушкина и исторический жребий России // Россия и современная культура. – Москва, 1996. – С. 28-39.
- 5 Әуезов М. Уақыт және әдебиет. – Алма-Ата, 1962.
- 6 Қамзабекұлы Д. Пушкин және қазақ әдебиеті: рухани тамырластық пен тарихи шындық // Созвучие творчества Абая и Пушкина. – Семей, 2006. – 515 с.
- 7 Бельгер Г. Этюды о переводах Ильясa Джансугурова. – Алматы: Ғалым, 2001. – 258 с.

References

- 1 <http://fillfuck.eclp.ru/5/21.html>
- 2 Mikhaylova M.V. Estetika klassicheskogo teksta // Vestnik Samarskoy gumanitarnoy akademii. Seriya «Filosofiya. Filologiya». – 2007. – №2. – С. 110-133
- 3 Levakin N.N. Hudojestvennaya recepciya kak literaturovedcheskoe ponyatie (k voprosu ponimaniya termina) // Izvestiya PGLU im. V.G. Belinskogo. – 2012. – №27. – С. 308-310
- 4 Nepomnyashiy V.S. Fenomen Pushkina I istoricheskoy zhrebiy Rossii // Rossiya i sovremennaya kul'tura. – Moskva, 1996. – С. 28-39.
- 5 Auezov M. Uakhyt zhane adebiet. – Alma-Ata, 1962.
- 6 Khamzabekuly D. Pushkin zhane kazak adebieti: ruxani tamyrlastyk pen tarixi shyndyk // Sozvuchie tvorchestva Abaya I Pushkina. – Semey, 2006. – 515 с.
- 7 Bel'ger G. Etyudy o perevodax Iliyasa Dzhansugurova. – Almaty: Galym, 2001. – 258 с.

Жанабаев К., Акбердикызы У.

**Теория Парри-Лорда
в исследовании поэзии жырау
XV-XVIII веков**

В статье подробно исследуется влияние школы Парри-Лорда в казахском эпосоведении. На примере фундаментального научного исследования Б.Ш. Абылкасимова рассматривается сущность, происхождение эпических формул как стилистических приёмов, а также формально-стилевые и художественно-поэтические закономерности и важные признаки устно-стилевой техники, такие как формульность, устойчивость, постоянство в позиции отдельных слов, стереотипия, синтаксическая однородность содержательно-стилистических блоков. В статье приводятся примеры, подтверждающие основные выводы концепции Парри-Лорда, так и развивающие их в необходимом направлении – происхождение эпоса, эпических формул, текста жырау в целом, восходящего к древнейшему фольклору, мифу, обряду и ритуалу. В статье также показаны пути возникновения стилистического стереотипа и его значение для обогащения жанрового репертуара героического певца, жырау.

Ключевые слова: импровизатор, устно-стилевая техника, эпическая формула, ритм, эпос, эпосоведение, фольклористика, жанр, сюжет, миф, обряд, ритуал, изначальная традиция, культ предков, конструктивная критика.

Zhanabayev K., Akberdykizi U.

**The theory of the Parry-Lord in
the study of poetry zhyrau XV-
XVIII centuries**

The article examines in detail the influence of the school of Parry-Lord in the Kazakh epic poetry. For example, basic research B. S. Abylkasimov we consider the essence, the origin of epic formulas as stylistic and formal-stylistic and artistic patterns and signs of an oral-style techniques, such as formula, stability, constancy in the position of individual words, stereotypes, syntactic uniformity of content and stylistic units. Article is mainly to the discussion. It contains examples, as confirming the main findings of the concept of the Parry-Lord and developing them in the desired direction – the origin of the epic, epic formulas, text zhyrau overall, rising to ancient folklore, myth, rite and ritual. Based on the general criticism of the monograph researcher B.S. Abylkasimova, we come to a constructive solution – zhyrau and Akins all their various poetic system, different social function of the text, a variety of orally-style «formula» technique, so the most important question here is the question of the differentiation of genres in relation to their social functions and Genesis. The article also shows the way of the stylistic appearance of the stereotype and its importance for the enrichment of genre repertoire heroic singer, bard.

Key words: improviser, oral, stylistic technique, the epic formula, rhythm, epic, epic poetry folklore, genre, plot, myth, rite, ritual, primordial tradition, the cult of ancestors, constructive criticism.

Жанабаев К., Акбердіқызы У.

**Парри-Лорд теориясының
XV-XVIII ғасырлардағы жырау
поэзиясының зерттеуінде**

Мақалада Парри-Лорд мектебінің қазақ эпостанымына тигізген әсері толығырақ зерттелген. Мысалға, Б.Ш. Абылкасимовтың фундаменталды ғылыми зерттеуінен мән-мағынаны, эпостық формуланың стильді тәсіл ретінде пайда болуы, сондай-ақ ауызша-стильді техниканың формальды-стильдік және көркем-поэтикалық заңдылықтары мен формулдық, тұрақтылық, жеке сөздердің үнемі бір позицияда болуы, стереотиптілік, синтактикалық біркелкілік сияқты маңызды белгілері бар құрамды-стилистикалық бөлімдерден тұрады. Мақаланың артықшылығы талқылау сипатының болуында. Онда Парри-Лорд концепциясының негізгі шешімдерін дәлелдейтін мысалдар келтірілген, оларды қажетті бағытта дамып жатқан – эпостың пайда болуы, эпостық формул, жырау мәтінінің толық нұсқасы, фольклордың, мифтің, салт пен жоралғының ежелгі кезге барып тірелуі.

Түйін сөздер: импровизатор, ауызша-стильдік техника, эпостық формула, ырғақ, эпос, эпостаным, фольклористика, жанр, сюжет, миф, салт-жоралғы, ғұрып, бастапқы дәстүр, ата-баба ғибадаты, құрылымдық сын.

ТЕОРИЯ ПАРРИ-ЛОРДА В ИССЛЕДОВАНИИ ПОЭЗИИ ЖЫРАУ XV-XVIII ВЕКОВ

Впервые в Казахстане более подробно теорию «формульности» Парри-Лорда представил в своей небольшой, но ценной монографии «Жанр толгау в казахской устной поэзии» известный фольклорист Б.Ш. Абылкасимов [1].

Касаясь вопроса стилистических приёмов в жанре толгау, его формально-стилевых и художественно-поэтических средств, ученый отмечает такие его важные признаки его формы, как *формульность, устойчивость, постоянство в позиции отдельных слов*, стереотипия, *синтаксическая однородность* содержательно-стилистических блоков.

Следуя «теории устной поэзии» Парри-Лорда, он отмечает, что формульность устной поэзии есть основное ее свойство и вместе с тем – основной закон устно-стилевой техники казахского певца. Он исходит из определения М. Парри, что «формула – это группа слов регулярно употребляемая в одинаковых метрических условиях для воплощения заданной основной идеи» [1, 71] и приводит многочисленные примеры о жесткой связи формулы с метрической позицией.

Безусловно поддерживая такую постановку, автор монографии коснулся и дискуссии вокруг этого определения: «известный исследователь С.Ю. Неклюдов замечает, что «выделение формулы как повторяющейся фигуры, зависимой от метрической, не может быть принято в качестве единого критерия. Но в конечном счете и он не отрицает связи формулы с ритмом. Как показал ряд исследований, формула в большей степени связана с рифмовкой» [1, 71].

Приведем пример:

Марғаска XVII ғ.
Ей, Қатағанның хан Тұрсын,
Кім арамды ант ұрсын,
Жазықсыз елді еңіретіп,
Жер тәңрісіп жатырсын.
*Хан емесің, қасқырсың,
Қара албасты басқырсын,*
Алтын тақта жатсаң да
Ажалы жеткен пақырсың!
Еңсегей бойлы Ер Есім
Есігінде келіп тұр:
Алғалы тұр жаныңды,
Шашқалы тұр қаныңды!

Махамбет, XIX ғ.
*Хан емесің, қасқырсың,
Қас албасты басқырсың,
Достарың келіп табалап,
Дұшпаның сені басқа ұрсын!*
*Хан емесің, ылаңсың,
Қара шұбар жылансын,
Хан емесің, аярсын,
Айыр күйрық шаянсың!*

1. Мы легко можем заметить наличие в обоих устных примерах одной и той же эпической формулы: *Хан емесің, қасқырсың, // Қара албасты басқырсын...* лишь с одним незначительным отклонением во втором примере, которое, как раз и свидетельствуют о творческом отношении к этой формуле самого певца.

2. Мы утверждаем, что эта эпическая формула, которая, несомненно, древнее нового текста, не только тесно «связана с ритмом и рифмовкой», как заметили оба исследователя, С.Ю. Неклюдов и Ш. Абылкасимов, но сама во всей своей структурной полноте *задает ритм* как в первой, так и во второй импровизациям и *организует* эту рифмовку (в нашем случае – моноримную организацию). И это – важнейшее свойство именно всех *эпических* формул, на что нужно обратить внимание казахских эпосоведов. При ближайшем рассмотрении эпическая формула не только будет тесно связана с конкретным жанром, но и прольет свет на историю жанра, как на основной предмет исторической поэтики и как об этом всегда нам напоминает известный исследователь В.Н. Путилов.

3. Эпическая формула чаще всего охватывает всю строку, весь эпический стих, жыр. В приведенном примере, эпическая формула, полностью охватывая пространство двух стихотворных строк, сама по себе произвольно и независимо становится источником ритма и организации рифмовки нового произведения, его жанра и его стиля. Связь формулы с ритмом в этом случае изначальна, органична.

Как же, спрашиваем мы, подобная эпическая формула может быть «зависима» от ритма текста, когда она сама уже прежде этого текста была ритмически организована в качестве формулы в предыдущем тексте? Когда она сама внесла в новый текст свой ритм и свою рифму, организуя весь его ритмический и рифменный строй? К тому же, еще вполне не ясно, кто эту формулу использовал прежде, то есть даже до певца XVII века? Но для обоих импровизаторов: и для Маргаски, певца XVII века, и для Махамбета, певца XIX века – эта формула становится основным источником вдохновения, новой темы, и все же в рамках одной жанровой формы – *қарғыс*.

Пример ясно подтвердил один из важных выводов А. Лорда о том, что основным двигателем устного традиционного сочинения является другое устное традиционное сочинение. Таким же образом и многосоставный «сюжет героической поэмы о богатыре Кобланды (как это свойственно героическим эпопеям о прославленных бога-

тырях у многих среднеазиатских народов) мог возникнуть из сюжетов коротких песен, слагавшихся жырау по случаю лишь значительных событий – походов батыров с ополчением, их возвращения, их победы или гибели. Вместе с тем события, имена героев, их подвиги, составившие сюжет большой эпопеи о богатыре Кобланды, частично, а порой довольно полно воспроизводятся и в сказке, и в предании, и в легенде» [2, 19].

Обратим теперь внимание и на тесную и органическую связь формулы с метром, на ее устойчивость и постоянство в структуре стиха. Эти закономерности мы наблюдаем в обоих случаях, когда используется формула *хан емесің...*:

1 вариант. Маргаска, XVII в.

2 вариант. Махамбет, XIX в.

Система жыра-семисложника: 4+3:

Система жыра-семисложника: 4+3:

4 слога + 3 слога:

4 слога + 3 слога:

*Хан емесің, қасқырсың,
Қара албасты басқырсын...*

*Хан емесің, қасқырсың,
Қас албасты басқырсың...
Хан емесің, ылаңсың...
Хан емесің, аярысың...*

1. Формульное сочетание *хан емесің* занимает в обоих примерах и во всех семисложниках-жырах начальную позицию, задавая тексту общий тон;

2. Занимая в структуре стиха начальную позицию, повторяясь, это формульное сочетание становится источником суггестии;

3. Это формульное сочетание в обоих вариантах всегда устойчиво в своей позиции и всегда неизменно в своей форме. Оно имеет значение стереотипа, то есть повтора одной и той же тематической схемы. Здесь также подтверждается идея Парри-Лорда о том, что основополагающим условием развития вариантов героической песни является стереотипия, повтор одних и тех же тематических схем и мотивов, порождающих бесконечность и множественность вариантов эпоса:

Асан Қайғы, XV ғ.:
Елбең-елбең жүгірген,
Ебелек отқа семірген...

Махамбет, XIX ғ.:
Елбең-елбең жүгірген,
Ебелек отқа семірген...

Шалкиіз, XVI ғ.:
Асқар, асқар, асқар тау,
Асқар таудың со бүркіт
Ылдидың аның шалар ма...

Махамбет, XIX ғ.:
Асқар, асқар, асқар тау,
Асқар таудың со бүркіт
Ылдидың аның шалар ма...

Марғаска, XVII ғ.:
Хан емесің, қасқырсың,
Қара албасты басқырсын...

Махамбет, XIX ғ.:
Хан емесің, қасқырсың,
Қара албасты басқырсын...

Есет би, XIX ғ.:
Мен, мен едім, мен едім...

Махамбет, XIX ғ.:
Мен, мен едім, мен едім...

Шалкиіз, XVI ғ.:
Күлелік те ойналық,
Киелік те ішелік,
Мынау жалған дүние
Кімдерден кейін қалмаған!!!

Махамбет, XIX ғ.:
Ішелік те желік,
Мінелік те түселік,
Ойналық та күлелік,
Ойласандар, жігіттер,
Мынау жалған дүние
Кімдерден кейін қалмаған?!

Шалкиіз, XVI ғ.:
Жел, жел есер, жел есер...

Ақтамберді, XVII ғ.:
Жел, жел есер, жел есер...

Такое обстоятельство приводит нас к пониманию некой изначальной идеи, некой Изначальной Традиции Рене Генона [3] и заставляет задуматься о происхождении жыра, стихотворного размера, ведь тюркский жыр, тесно связанный с музыкальным ритмом, составляет одну из важных структур древнего обряда и ритуала. Поэтому через эпическую формулу намечается путь реконструкции древнего обряда, чему мы посвятили ряд наших статей, и в чем, по-видимому, права теория Парри-Лорда.

Вернемся к той мысли, что хорошо известную формулу: *Хан емесің, қасқырсың, Қара албасты басқырсын...* – никто из известных нам авторов прежде не создавал, что она была создана, по-видимому, в более раннее время и находилась прежде в системе ритуала проклятия и соответствующего ему жанра (каргыс). Об этих начальных основаниях и жанрах мы говорили выше.

Существование формульных оборотов мы также обнаруживаем и в древнетюркских рунических памятниках, оплакивающих каганов: Кюль-тегина, Бильге-кагана, – и их советника, Тоньюкука. Анализ формально-стилевых компонентов древнетюркских памятников требует специального исследования в сопоставлении их с формульностью и устно-стилевой техникой жырау.

Исследователь Б.Ш. Абылкасимов использует обширный материал, приводит богатство примеров, демонстрирует владение методологией Парри-Лорда, но отсутствие историко-генетического метода, проливающего свет на происхождение, статус и функции основных типов носителей устной поэтической культуры казахского народа, сказалось на невозможности

ученого пойти вглубь проблемы, рассмотреть сущность жанра. А ведь это – самое основное для уяснения происхождения эпоса и эпических формул. Поэтому, рассматривая различные жанры с точки зрения «формульности», он объединяет их общим термином «толғау» (краткое по форме, философское или назидательно-дидактическое устное произведение), хотя в объект его исследования попадают и арнау (посвящения), и үндеу (призывы), и қарғыс (проклятье), и мақтау (хвалебные песни), и болжау (прорицания), и қоштасу (прощания), и өсиет (завет), и ногомного других вполне самостоятельных жанров.

Автор монографии ссылается на замечание известного английского исследователя-гомерововеда Дж. Керка о том, что «даже отдельным словам свойственны явные формульные тенденции, поскольку они настойчиво тяготеют к определенным позициям соответственно своим метрическим свойствам. Устойчивость позиции отдельных слов внутри строки удивительна, хотя это совершенно ускользает от внимания большинства читателей (слушателей)» [1, 72].

Мысль исследователя чрезвычайно дискуссионна. И мы действительно находим много подтверждающих фактов в поэзии жырау XV-XVIII веков. Но мы заметим, что все же следует различать эпическую формулу, формулу, «формульную» тенденцию и простую грамматику казахской (тюркской) речи. И это тоже тема специальной дискуссии и типологии. Остановимся лишь на одном пункте.

В поэзии жырау и акынов есть традиционные слова и словосочетания, начинающие строку, и, на наш взгляд, не имеющие никакого отношения ни к эпическим формулам, ни к формульности, а являющиеся лишь следствием грамматики. Таковы, порожденные традиционной народной поэтической речью, например, определяющие характеристики: ақ, қара, қызыл, көк, сары и т.д., – которые никогда не могут стоять после определяемого: ақ сұңқар, қара жер, қызыл ту, көк аспан, сары бал.

Это же касается и тех рифм, основу которых составляют глагольные и отглагольные формы, то есть так, как это соответствует казахской речи, где глагол стоит в конце предложения, как в немецком языке. И казахской поэтической речи не известен никакой перенос и никакая инверсия, свойственные европейской поэтической речи, поэтому здесь ни о каких формулах, ни о какой формульной тенденции речи быть не может, это – обыкновенная закономерность тюркской речи.

И все же, речь поэтическая, или народно-поэтическая, уже в эпоху жырау уже была доведена почти до совершенства. Ярким свидетельством тому могут лишь стать фрагменты эпоса «Путь Абая» М.О. Ауэзова, записи и мнения русских исследователей и путешественников XIX века: В. Даля, Г. Потанина, А. Янушкевича и Е. Ковалевского о поэтической культуре казахов о том, что «вся степь поет!». И первый закон любой формулы, на который мало обращают внимания эпосоведы, – связь ее с музыкой. Этим и определяется жесткая связи формулы и с метрической позицией.

Мы также не полностью разделяем мнение автора монографии, который придает значение формульности некоторым словам, стоящим в начале стиха (жыра). Например, он пишет об употреблении слова *аргымак*. «Исключительное тяготение слова аргымак к началу строки наблюдается в сходных материалах кыпчакоязычной устной поэзии... Аргымак – в сознании кочевника идеальный образ верхового коня. Тем не менее, ни в одном из приведенных примеров не чувствуется стремления автора создать конкретный образ коня. Слово *аргымак* применяется для того, чтобы раскрыть лучшие качества человека, равно как и ақиық, ақсұнқар (орел, сокол) и т.п., которые также преимущественно употребляются в начале поэтической строки» [1, 72].

Мы согласимся с мнением ученого, что это слово «применяется для того, чтобы раскрыть лучшие качества человека», но лишь отчасти, и в том случае, когда оно – символ. Но в порядке дискуссии мы все же можем привести и другие примеры, когда жырау создает *конкретный образ* коня, пусть даже и неразвернутый:

Доспамбет XVI ғ.:
Арыстандай екі бұтын алшайтып,
Аргымақ мінген өкінбес...

Шалкииз XVI ғ.:
1. *Аргымақ* ару сескенсе
2. Ақ тігердің қарсы алдында жусар ма...

Махамбет, XIX ғ.:
1. Алай ма, сұлтан, алайма!
2. Астыма мінген *аргымақ*
3. Аяндай түсіп марай ма?
4. *Аргымақ* дейтін жығылар,
5. Найза бойы жар келсе,
6. Түсер жерін қарай ма?

Как видим, образы здесь конкретные, и таких образов можно привести предостаточно, и у каждого жырау. Это также относится и к образам ор-

ла и и сокола, которые также преимущественно употребляются в начале поэтической строки, без какой-либо тенденции к «формульности». Но такой тенденцией обладают лишь образы-символы, которые в поэзии жырау занимают особое место и значение. Начальная же их позиция обусловлена, на наш взгляд, опять лишь правилами тюркской речи, о которой мы говорили выше.

Второй конструктивный вопрос – хотя жырау и представляются по М. Магаину и по Е. Турсуну «древним типом акына» [4, 7], все же их различная поэтическая система, различные социальные функции их текстов свидетельствуют и об отличии их устно-стилевой «формульной» техники.

Поэтому первым камнем преткновения в монографии «Жанр толғау в казахской устной поэзии» становится вопрос о дифференциации жанров в связи с их социальными функциями и генезисом. Поэтому не все слова и словосочетания становятся формулами, а лишь те, которые повторяются в устах другого певца. Поэтому «в связи с недоказуемостью формульных качеств некоторых слов в науке их рассматривают как особую категорию под названием «общепринятая лексика». Здесь, на наш взгляд, всегда необходимо учитывать жанрово-тематический контекст.

Впрочем, автор особо оговаривает, что приведенные выше «одиночные слова – если не полностью самостоятельные формулы (а формульная тенденция в них, бесспорно, замечается), то, по меньшей мере – ключевые опорные слова в образовании формул и формульных стереотипных выражений» [1, 73].

Стилистический стереотип возникает, по нашему мнению:

1. в силу органической устойчивой связи традиционного образа с ритмом стиха; этот традиционный образ вначале выводится певцом на первый план в процессе импровизации, а затем наиболее часто употребляется другими певцами наравне с пословицами, поговорками, фразеологическими единицами;

2. этот традиционный образ, восходящий истоками к народной поэзии, уже имеет свою структуру (синтаксическую однородность), свою грамматическую схему, исходящую из норм употребления, психологии народа;

3. изначально сочетаясь с музыкой и ритмом, этот традиционный образ занимает в структуре стиха, согласуясь с законами речи, и свое традиционное место;

4. формируя идею импровизатора, этот устойчивый образ с качественными и цветовыми опреде-

лениями, с основными структурно-композиционными характеристиками (место в стихе, позиционная устойчивость, стереотипность), становится близок пословицам, поговоркам, крылатым выражениям. Впоследствии он теряет имя своего первого создателя и уже в следующем устном произведении становится источником новых тем, но все же в рамках одного какого-либо жанра. Вот откуда такое богатое жанровое многообразие в составе героического эпоса тюркских народов.

В целом исследователь прав, что «те или иные формулы, или «общие места» принадлежат не только отдельным создателям, но являются общим достоянием коллектива, ввиду чего нет смысла искать архетипы текстов, дошедших до нас устно. У устного произведения не бывает подлинника в литературном смысле – этого слова. Каждое новое исполнение, новая запись является своеобразным «подлинником» устного произведения [2, 85].

Литература

- 1 Абылкасимов Б.Ш. Стилистические формы и средства в жанре толгау / В кн.: Жанр толгау в казахской устной поэзии. – Алма-Ата: Наука, 1984. – 120 с.
- 2 Нурмагамбетова О.А., Кидайш-Покровская Н.В. Героическая поэма «Кобланды-батыр» / В кн.: Кобланды-батыр. Казахский героический эпос. – М.: Главная редакция восточной литературы, 1975. – 446 с.
- 3 Guenon R. Formes traditionnelles et cycles cosmiques. – Paris, 1995.
- 4 Магауин М. Поэзия казахских степей / В кн.: Поэты Казахстана. – Ленинград: Советский писатель, 1978. – 608 с.

References

- 1 Abylkasimov B.Sh. Stilisticheskie formy i sredstva v zhanre tolgau / V kn.: Zhanr tolgau v kazahskoj ustnoj poehzii. – Alma-Ata: Nauka, 1984. – 120 s.
- 2 Nurmagambetova O.A., Kidajsh-Pokrovskaya N.V. Geroicheskaya poehma «Koblанды-batyr» / V kn.: Koblанды-batyr. Kazahskij geroicheskij ehpos. – M.: Glavnaya redakciya vostochnoj literatury, 1975. – 446 s.
- 3 Guenon R. Formes traditionnelles et cycles cosmiques. – Paris, 1995.
- 4 Magauin M. Poehziya kazahskih stepej / V kn.: Poehity Kazahstana. – Leningrad: Sovetskij pisatel', 1978. – 608 s.

Исмаилова Н.

**Отношение к восточным
и западным традициям в
Нахчыванской литературной
среде (XIX век – начало XX
века)**

В статье говорится о представителях Нахчыванской литературной среды, куда входили Джалил Мамедкулизаде, Мамед Саид Ордубади и Гусейн Джавид, затрачиваются восточные тенденции в некоторых их произведениях, причины их возникновения. На основе конкретных литературно-художественных материалов по тенденции Востока и восточных тем в творчестве этих мастеров сформированы определенные научные представления. При исследовании выявлены некоторые научные нововведения. Автор показал, что интеграция в мировую литературу, синтез с мировой литературой, попытки создать национальную литературу в русле мировой литературы были среди основных принципов литературы Азербайджана конца XIX века – начала XX века. Нахчыванская литературная среда внесла большой вклад в азербайджанскую науку и просвещение. В этот период национально-просветительское движение начало проявляться в Нахчыване. Был сформирован прогрессивный демократический слой интеллигенции.

Ключевые слова: Нахчыван, Восток, Запад, литература, литературная среда, XIX–XX века.

Ismayilova N.

**The attitude towards east
and western traditions in the
nakhchivan literary environment
(the XIX century-the beginning of
the XX century)**

There are East trends existing in many works of C.Memmedguluzade, M.S. Ordubadi and H. Cavid who are representatives of 19-20 century Nakhchivan literary environment and there are reason that revealing these in article. There are East trends existing in activities of these poets and certain scientific imagination based to specific literary fiction materials about East theme. Some scientific results have been obtained during the research. Literature of that period, having passed the successful period of development. The author showed that, integration into the world literature, synthesis with the world literature, attempts to create national literature in line with the world literature was among the basic principles of literature of Azerbaijan of the end of the XIX century – the beginning of the XX century. The Nakhchivan literary environment made a big contribution to the Azerbaijani science and education. During this period the national and educational movement started being shown in Nakhchivan. The progressive democratic layer of the intellectuals was created.

Key word: Nakhchivan, East, West, literary, environment, XIX-XX century.

Исмаилова Н.

**Нахчыван әдеби ортасының
шығыс және батыс
дәстүрлеріне қатысты
(XIX ғасырдың аяғы мен
XX ғасырдың басы)**

Мақалада Нахчыван әдеби ортасының көрнекті өкілдері Джалил Мамедкулизаде, Мамед Саид Ордубади және Гусейн Джавид туралы, олардың кейбір шығармаларына шығыс дәстүрлерінің нәліктен еніп кеткендігі жөнінде әңгімеленеді. Осы сөз шеберлерінің шығармашылықтарында шығыс тақырыптары, шығыс дәстүрлері ықпалымен пайда болған нақты көркем-әдеби материалдардың негізінде белгілі бір ғылыми тұжырымдар қалыптасқан еді. Зерттеулер барысында кейбір жаңа ғылыми ендірімелер де анықталған болатын. Сол кезең әдебиеті өзінің сәтті даму жолын бастан кешіре отырып, барынша аралас болғандығы бірден көзге шалынады. Автор дүниежүзілік әдебиетпен үйлесімдік табудың, олардың құрамдас бөлігіне айналуының, тіпті ұлттық әдебиетті дүниежүзілік әдебиеттің арнасына орай қалыптастырудың XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың бас кезіндегі Әзірбайжан әдебиетінің ең басты ұстанымдарының бірі болғандығын атап көрсетеді. Нахчыван әдеби ортасы Азербайжан ғылымын ағарту ісіне үлкен үлес қосты. Осы кезеңде Нахчыванда ұлттық-ағарту қозғалыстары пайда бола бастады. Зиялылардың алға ұмтылушы демократиялық бөлігі қалыптаса бастады.

Түйін сөздер: Нахчыван, Шығыс, Батыс, әдебиет, әдебиет ортасы, XIX–XX ғасырлар.

**ОТНОШЕНИЕ
К ВОСТОЧНЫМ
И ЗАПАДНЫМ
ТРАДИЦИЯМ
В НАХЧЫВАНСКОЙ
ЛИТЕРАТУРНОЙ
СРЕДЕ
(XIX век –
начало XX века)**

XIX-XX века имеют особое значение для истории азербайджанской литературы. В этот период и в мировой литературе, и в азербайджанской литературе возникли интересные концепции, появились отличающиеся литературные подходы. Литература того периода, пройдя удачный период развития, была столь же смешанной. Интеграция в мировую литературу, синтез с мировой литературой, попытки создать национальную литературу в русле мировой литературы были среди основных принципов литературы этого времени. И в конце XIX века – начале XX века Нахчыван внес большой вклад в азербайджанскую науку и просвещение. Национально-просветительское движение, проявляющееся в Азербайджане, начало проявляться и в Нахчыване. Общественно-экономические, социально-культурные нововведения образовали благодатную почву для формирования прогрессивного демократического слоя интеллигенции. В результате создания культурно-просветительских очагов нового уровня стали преподаваться светские науки, постепенно возрастать численность преподавателей и учеников. В то время, как росла склонность к западной литературе, все еще оставались следы почтения к восточной литературе. В творчестве каждого из выросших в нахичеванской литературной среде мастеров восточный мотив находил свое отображение в самобытной форме.

Местные органы власти царской власти в Южном Кавказе, наряду с рядом отраслей региона, планировали открыть уездные школы нового типа в конце XIX века – начале XX века в городах Нахчыван и Ордубад, однако по ряду причин, особенно отсутствия преподавательских кадров, не осуществили этот проект» [9, 4]

Наша литература, система образования, долгое время подвергавшиеся воздействию определенных сил, не избежали получения ударов. Однако вставшие грудью против ударов, запретов, сформировавшиеся в нашей среде трезвомыслящие наши интеллигенты ради блестящего будущего нашего народа непрестанно вели борьбу.

В этом контексте возникший в начале XX века журнал «Молла Насреддин» придал нашей литературе новое направление. Неотрицаема роль в формировании в Нахчыванской ли-

тературной среде литературы того периода Эйнали-бека Султанова, Мирзы Джалила, Алигулу Гемкюсара, Гурбанали Шарифзаде и других. Западное мышление, начавшее формироваться в Нахчыванской среде, западные тенденции к концу XIX века – началу XX века отражались в еще более развитом виде. Мы наблюдаем это в произведениях писавших и творивших в этом период мастеров.

Северный Азербайджан, исторически развивающийся как восточная страна и в течение последней тысячи лет усвоивший и освоивший культурно-духовные ценности ислама, начиная с XIX века остался перед необходимостью вступить в тесную связь с новой системой культурно-духовных ценностей и порой усваивать их принудительным путем. Создал благодатную почву для перехода через Россию передовой европейской общественно-политической мысли и идей просвещения в Азербайджан, соединения системы ценностей Запада и Востока в этой стране. Это стало проявляться в каждой сфере.

Еще одна ветвь литературы XIX века, по большей части ориентированная на восточный тип творчества, формировалась на литературных собраниях. Здесь собирались любящие свой народ, знакомые с Западом, однако заинтересованные в формировании национальной литературы люди. Они там читали и обсуждали старые и новые литературные образцы. Здесь составляли большинство мастера, заинтересованные в восточной литературе, в восточной культуре и склонные в творчестве к восточной литературе в своем творчестве.

Такие литературные очаги, как «Гюлюстан» в Губе, «Анджумануш-шуара» («Меджлис поэтов») в Ордубаде, «Фовджул-фусаха» («Меджлис прекрасно говорящих») в Ленкорани, «Бейтус сефа» («Дом Сефа») в Шемахе, «Меджмауш-шуара» («Сбор поэтов») в Баку, «Дивани-хикмет» в Гяндже (затем в Баку), «Меджлиси унс», «Меджлиси ферамушан» («Меджлис забытых») в Шуше и другие сыграли значительную роль в формировании среды.

На этих меджлисах стало получить достойную оценку западная и восточная литература, культура.

В античных источниках существует достаточно сведений о воздействии Востока на Запад: «Любопытно, что в древнегреческой мифологии происхождение некоторых греческих племен и знаменитых родов связывается с Востоком. В греческой литературе ряд эпических мотивов связан с Востоком. В этом контексте

вызывает интерес история о циклопе Полифеме в «Одиссее». Предания об одноглазых великанах представляет собой распространенный в устной литературе народов мира, особенно древних тюрков, сюжет [10, 3-4].

Подобные сюжеты мы встречаем и в диссертации Р.Бабаева о Нахчыванском фольклоре под названием «Региональные особенности азербайджанского фольклора»: «Киргизы одноглазого дива называли Малгюн, то есть Малун, гагаузы же Денегоз. В греческих, индийских и других источниках есть интересные сведения о нем. В азербайджанском фольклоре отношение к Тепегезу более интересно» [1, 46].

«Литература XIX столетия в целом создала почву для перехода к считающейся новой высшим этапом азербайджанской литературы XX столетия. Культурная концепция Мамедаги Шахтаглы и порожденные им гражданские качества нашли свое выражение в цикле «Каждый день понемногу», печатаемой в газете «Шерги-рус». Он, рассказывая о судьбе Востока, в первую очередь прогресс считал важным фактором. Говорит о том, что европейцы всех достижений и новой культуры добились путем прогресса и приводит это в качестве примера для подражания мусульманам. Вместе с тем, говоря о прогрессе, особое внимание уделяет роли женщин в обществе. Обосновывает вредность для Востока отличия европейских и американских женщин от мусульманских женщин» [8, 41].

Среди обращающих внимание лозунгом о свободе женщин был Эйнали-бек Султанов, а Джалил Мамедкулизаде свободу, развитие женщин видел в науке и образовании.

Эйнали-бек Султанов в своих публицистических статьях защищал интересы кавказских и восточных народов. Он в начале рассказа «Тезе пир» привел цитату из Хафиза: «*Riyazi-daruniyi –parda zi rindani-mäst purs*» [13, 35], (Тайну за занавесью от пьяниц узнай). В этом рассказе он рассказывает о невежестве, религиозном фанатизме мусульман и его неизвестных, смешных сторонах. В произведении критикуются мошеники, которые показывая места захоронения ослов в качестве «могил святых лиц», возводят над могилами турбе.

Начавший изучать со студенчества, наряду с азербайджанскими классиками, великих мастеров, великих философов Востока и Запада, Мирза Джалил же этому делу в 80-90 гг. уделяет более серьезное внимание. Хотя мировая культура являлась вспомогательным фактором, сокровищницей мыслей для формирования, со-

вершенствования молодого писателя, по его мнению, каждая национальная культура имеет свою ценность, свою красоту

Дж.Мамедкулизаде в «Историях села Данабаш» привел цитату из древнегреческого философа Сократа. В этом произведении также повествующий о «Джамеи-Аббас» автор устами Газетчика Халила обращает внимание на читаемые в то время произведения. Как видно, в последующий период в школах и медресе Азербайджана широко использовались в качестве учебников и учебных пособий работы Саади «Гюлюстан», «Бустан», «Диван» Физули, «Тарихи-Надир», «Джамеи-Аббас». Эти книги, хотя и не соответствовали уровню знаний и возраста учеников, ценны в качестве первых образцов национального учебника. И в творчестве представителей литературной школы возглавляемого Дж.Мамедкулизаде «Молла Насреддина» было актуальным изображение Востока, восточной темы.

Имя Моллы Насреддина восточным народам давно было известно. Веками часто слышимые на торжествах, в разговорах людей друг с другом анекдоты о Молле Насреддине переходили из уст в уста, привносили в рассказанные истории, высказанные мысли особую сладость [9, 43].

Нахчыванская литературная среда, развившаяся на базе влияния Востока, постепенно была синтезирована с западной литературой. Новая литература, образованная на стыке этих литератур для литературной среды было новым веянием. В творчестве Маммеда Саида Ордубади этот синтез привлекает особое внимание.

А исторический роман «Туманный Тебриз» относится к романам, наиболее системно отображающим историю национально-освободительного движения в Азербайджане. В этом романе движение Саттархана изображено самими реальными красками. В романе нашли свое отображение подвиги, совершенные ради освобождения народа такими героями, как Саттархан, Багир-хан. «В Азербайджане несколько поколений Саттархана в качестве могущественного полководца больше, чем по истории, узнали по «Туманному Тебризу» [11, 14].

События, обоснованные в форме синтеза Востока и Запада, отличный взгляд на эти события делают роман еще более ценным. В произведении отношение автора к Востоку и Западу дается словами различных персонажей. В «Туманном Тебризе» также изображено отношение Запада к Востоку, Востока к Западу, негативные и положительные стороны в этом отношении. В произ-

ведении мастерски изображается внутреннее лицо русского, немецкого, турецкого, английского народов, желающих принести культуру в «Дикий Восток», окультурировать Восток. В различных частях произведения Ордубади дал сравнение Востока и Запада. Восхваляющий материальные блага Востока писатель порой и ругает остальность в сознании Востока. Выражения наподобие «Сравнивать собственника Востока и собственника Запада нельзя» и пр. подтверждают эту мысль. Создает художественную и политическую картину господствующей на Востоке фанатичной и невежественной среды и показывает, что не знающих в совершенстве свою религию восточных людей могут обмануть нарядившиеся в обличье моллы русские и западные шпионы. Обращают на себя внимание и следующие заметки описывающего дома восточных людей мастера: Писатель, утверждавший – «Вообще, тебризские дома были обустроены в положении, соответствующем неге и вкусу французов. На потолке тебризских домов можно было встретить обнаженных ангелов» [12, 82] – этим способом хотел привлечь внимание к склонности к Западу на Востоке. Эти мелкие детали, описывающие западную атмосферу на Востоке чужды, не ощущается западный настрой на Востоке.

Ордубади в своем произведении выступил с противоречивыми взглядами, хотя и возвышал красоту восточной женщины, хотя и говорил, что «смеяться особо глазами и играть взглядом является красотой, присущей тебризским красавицам» [12, 84], основным образом в произведении выбрана западная женщина. Писатель в произведении вспоминает таких знаменитых мастеров Востока, как Саиб, Андалиб, Эда, Саади, Хаййям, Хафиз, Рудаки, Физули, Хагани, Фирдовси.

Произведение «Меч и перо», в котором обращено внимание на каждую отрасль развития на Востоке и в котором оно обосновано, в этом контексте ценно. В произведении автор рассказал о Фирдовси, даже порой указал на свое несогласие с определенными его взглядами. Однако, несмотря на это, Ордубади с большим почтением отнесся к гениальному мастеру Востока. Тема Востока, изучение, пропаганда Востока в литературе, созданной в Нахчыванской литературной среде, широко распространилась. Интерес к Востоку, воспевание Востока в XIX-XX веках по сравнению с предыдущими периодами хотя и было относительно слабее, у определенной группы мастеров в творчестве этот мотив был силен.

В источниках показывается, что А.Гамкюсар тоже глубоко усвоил восточную и азербайджанскую литературу. Например, кандидат филологических наук Иман Джафаров в своей статье «Критико-реалистические принципы отношения к восточно-тюркской литературе в творчестве А.Гемкюсара» писал: «В связи Алигулу Гамкюсарлы с восточной тюркской литературой более всего обращают на себя внимание следующие моменты:

1. Пользование классическими восточными формами поэзии;
2. Акцентирование внимания на знаменитых писателях и образы, занимающие важное место в истории восточной литературы;
3. Почтение к классической восточной – тюркской поэзии;
4. Критическое отношение к творчеству современных тюркских авторов» [5, 30].

А Гусейн Джавид Восток в своих произведениях отобразил в своеобразной форме. Известно, что «Шейх Санан» является первой поэтической исторической трагедией в азербайджанской литературе. И историчность или же легендарность этой темы представляет собой предмет отдельного разговора.

Автор «Джавиднаме» Азер Туран пишет, что «Шейх Санан» «в драматургии первое произведение в мировой литературе, где понятия мистицизма собраны воедино...» [7, 50] эти строки велики и глубоки. Эта точная оценка таланту Джавида.

Обратим внимание и такой момент: «Шейх Санан высоко оценивает Дервиша, к которому обращается «Пири-муршид», видит в нем божественный свет. Шейх Санан также, видя Хумар, сказав «Нет божества кроме Аллаха» («*Lailahə illəllah!*»), произносит, шахаду, поклоняется ей как божественному существу, называет её «нури-хакк» «*nurî-həqq*» (свет истины). Столь же высоко оценивает Хумар Шейха Санана.

Əvət, ən möhtəgəm, nəcib insan...
Nələ dursun kəmalı, mərifəti,
Onda var sanki evliya sifəti.

*Да, самый уважаемый, благородный человек...
Не говоря уже о вежливости и знании,
В нем есть словно лик святого.*

Гусейн Джавид в «Шейхе Санан» воспользовался выборкой из Корана. Например, «*inna-lillahi və inna-ileyhi raciun*» (от Него созданы, к Нему и вернемся) [4, 194].

Факт заключается в том, что Г.Джавид в этом величественном произведении – романти-

ческой трагедии ставит проблемы божественной любви. В конце произведения Шейх Санан, взяв за руки Хумар, со словами «О Аллах!» бросается в пропасть. «Улетим к истине, давай улетим!» – говорит Шейх Санан. Читатель осознает эту высоту в пропасти.

Синонимом рая, что был познан посредством священного Корана турком, верящим в единого Бога, в древнетюркском языке было слово *ic-taq* – учмаг (летать). Как сообщил Дервиш, недостаточно полет Шейха Санана с Хумар словно ангелов в пространстве раскрыть в рамках романтического литературного метода в целом, здесь есть тюркский сын Санан, что возвращается на небо, взамен божественной любви» [14, 77].

«Таким образом становится ясно, что местом воссоединения обладателя божественной любви Шейха Санана Г.Джавид выбирает рай». [16]. «Трагедия Гусейна Джавида «Шейх Санан» по своей классической сути протекала, можно сказать, в одинаковой мистической среде с рассказом о Шейхе Санане в произведении Фаридаддина Аттара «Мангитут тейр». При параллельном изучении обоих произведений становится понятно, что у Аттара и Джавида чуть ли не сюжет, текст и символика не едины, однако, несмотря на это отличия, сколько бы малы не были, столь же серьезны» [15].

В этот момент хотим подчеркнуть, что если всякое знание будет приниматься непреложной истины, тогда люди не смогут обновлять свои знания, не смогут развиваться. Это идея в произведении «Шейх Санан» озвучивается устами Дервиша «Отец мой Изумление, мать – Сомнение». Говорящий «Истину хочу, только истину» Дервиш путь достижения этого видит в сомнении. Зира, Дервиш Джавида, в большей степени, чем суфийский мыслитель, является безумцем Запада, специализирующимся на душе – можем назвать его Шопенгауэром, ницше или Бергсоном.

Однако более конкретное сравнение показывает, что он именно ницше. Здесь идейный образ ницше совпадает с образом благообразного Старика в его «Так сказал Заратустра». У Джавида пожилой, благообразный Дервиш выходит навстречу Шейху Санану. Благообразный Старик ницше выходит навстречу Заратустре и советует ему быть подальше от людей: «Так почему я отошел в лес, погребен в самом себе? Не потому ли, что я любил людей сверх меры? Сейчас люблю лишь Аллаха. Людей больше не люблю. Человек в моем представлении неполноценное, незавершенное существо» [17].

Иногда путь Джавида расходится от нищезнания и снова воссоединяется с Аттаром. «Да, Джавид своего героя пытается переправить через пропасть между нищезнанием и Аттар! Новый взгляд, построенный на плоскости повествования на повторении обоих, на идейной плоскости – на отрицании обоих! – Синтез!» [16]. А трагедия Джавида «Дьявол» представляет собой наиболее веское разъясняющее сознание добра и зла Востока.

«Одним из наиболее распространенных взглядов являются попытки поиска и Добра, и Зла, и Аллаха, и Сатаны в своей душе, в себе самом. Этот взгляд, являющийся продуктом радикального восточного мышления за основу берет позицию полагать человека всеобщим, оправдывать претензию на «я Аллах», заменить все проблемы мира поисками совершенного правителя, совершенного человека. Идеал в восточном и западном мышлении в наглядной форме впервые мы видим у Джавида, именно в произведении «Дьявол» [14, 49].

В творчестве Джавида к восточной теме виден подход с различных аспектов. Он говорит то о гениальном философе Востока, то о храбром герое Востока. Среди наиболее им любимых, наиболее почитаемых за свое творчество и личность среди классиков древнего Востока, был и Омар Хайям. Наряду с творчеством Хайяма, он интересовался и философией, отобразил это в своем произведении с большим мастерством. В произведениях Джавида была дана высокая оценка и заслугам многих философов, выдающихся мыслителей, сыгравших видную роль в истории философии. Так объясняет, насколько выдающее место в истории философии занимает ибн Сина, и насколько ценны созданные им произведения:

İbn Sinanı eşitdinsə, oxu,
İştə Şərqiñ o böyük filosofu
Vax, yaratmış nə böyük xariqələr,
Bir dəhə nuri ki, daim parlar.
Vax, bu «Məntiq», bu da «Qanuni-şəfa»
Bunların qədrini anlar ürəfa [3, 94].

*Если слышал ибн Сину, прочти,
Он Востока великий философ
Гляди, какие создал великие дела,
Свет ума которого вечно светится.
Вот, это «Логика», а это «Гануни-сефа»
Их значение поймут ученые.*

Связь драмы Джавида «Пророк» с Востоком крайне значимо. Пьеса «Пророк», начиная с начальной ремарки, отображает исторические

реалии. Произведение поделено на четыре акта под названием «Бисат», «Дават», «Хиджрат», «Нусрат», которые охватывают этапы с избрания пророком Мухаммеда и до победы, распространения и расширения ислама.

«История драмы богата историческими фактами, включает в себя реалии, кроме того, при соблюдении объективного отношения к историческим путевкам поэт резко отнесся к равной теме. Сцена «Бисат» произведения, как видно и из названия, охватывает период жизни пророка Мухаммеда, где на него снизошла благодать. Поиски Аллаха духом пророка, желание его понять, мечта пробуравив «черную вуаль» воссоединиться с истиной нашло свое отображение в первом действии» [17].

Джавид произведением «Саявуш» Джавид продемонстрировал свое почтение к великому мастеру Востока Фирдовси. Есть огромная связь между Фирдовси и его «Шахнаме» и нашей литературой. Эта связь проявляется в четырех формах:

- 1) Влияние героев Фирдовси на народное творчество;
- 2) Отношение наших литераторов к Фирдовси;
- 3) Перевод различных фрагментов из «Шахнаме»;
- 4) Подражание в художественном творчестве манере Фирдовси» [8, 19].

В первые годы XX века вопрос о свободной жанрине, занимавший особое место в произведениях Э.Султанова, Дж.Мамедкулизаде, М.С.Ордубади и Г.Джавида, представляет собой явление, составляющее единство с восточной литературой.

Нахчыван был одним из центров древней азербайджанской культуры. На этой взрастившей знаменитых поэтов, писателей, деятелей науки и культуры земле сформировалась чрезвычайно богатая литературная среда. В созданной в эти годы литературе видны следы истории, искусства, психологии, педагогики, географии, политологии, лингвистики и других наук.

Как результат, можем сказать, что в нахичеваньской литературной среде во все времена были особое почтение и склонность к древнему Востоку. Наглядным примером этого являются и образцы, относящиеся к восточному жанру, появившиеся в последнее время в творчестве творческих молодых литераторов.

Литература

- 1 Бабаев Р. Региональные особенности азербайджанского фольклора (на основе материалов нахичеваньского фольклора) Диссертация доктора философских наук по филологии, Нахчыван: 2008, 167 с.
- 2 Джавид Г. Произведения. В пяти томах, IV том. Баку: Лидер, 2005, 256 с.
- 3 Джавид Г. Произведения. В пяти томах, III том. Баку: Лидер, 2005, 304 с.
- 4 Джавид Г. Произведения. В пяти томах, II том. Баку: Лидер, 2005, 352 стр.
- 5 Аликулу Г.: Судьба и творчество. Баку: Наука и образование, 2001, 140 с.
- 6 Алиев К. Взгляд в историю литературы. Баку: 2013, 302 с.
- 7 Халилов С. Философия Джавида. Баку: Закон, 1996, 112 с.
- 8 Искандер А. Поэт века (Третья книга) Гусейн Джавид в литературной критике Советского Азербайджана. Баку: Педагог, 2011, 246 с.
- 9 Моллаев И. Развитие просвещения в Нахчыванской АССР. Баку: Знание, 1983, 103 с.
- 10 Нагиев, Дж. История литературы Древнего Востока, Баку: 2004, 350 с.
- 11 Ордубади М.С. Туманный Тебриз, I книга, Баку: Писатель, 1985, 373 с.
- 12 Ордубади М.С. Туманный Тебриз, II книга, Баку: Писатель, 1985, 730 с.
- 13 Султанов Э. Избранные произведения, 144 с.
- 14 (<http://www.bizimyazi.com/?p=5084>)
- 15 http://www.525.az/site/?name=xeber&news_id=8652
- 16 <http://anl.az/down/meqale/525/2011/iyun/cm107.htm>
- 17 <http://m.friendfeed-media.com/a80913c3337622f88ee8>

References

- 1 Babayev R. Regionalnie osobennosti azerbajjanskogo folklor» (na osnove materialov nahchevanskogo folklor) Dissertatsiya doktora filosofskih nauk po filologii, Nahchivan: 2008, 167 s.
- 2 Javid H. Proizvedeniya. V 5 tomax, IV tom. Baku: Lider, 2005, 256 s.
- 3 Javid H. Proizvedeniya. V 5 tomax, III tom. Baku: Lider, 2005, 304 s.
- 4 Javid H. Proizvedeniya. V 5 tomax, II tom. Baku: Lider, 2005, 352 s.
- 5 Alikulu G.: Sudba i tvorchestvo. Baku: Nauka i obrazovaniye, 2001, 140 s.
- 6 Aliyev K. Vzqlyad v istoriyu literatury. Baku: 2013, 302 s.
- 7 Xalilov S. Filosofiya Javida. Baku: Zakon, 1996, 112 s.
- 8 İskander A. Poet veka (Tretya kniga). Baku: Pedagog, 2011, 246 s.
- 9 Mollaev İ. Razvitiye prosvesheniya v Nahchvanskoy ASSR. Baku: Obshestvo Znanie, 1983, 103 s.
- 10 Nagiyev J. İstoriya literatury Drevneqo Vostoka. Baku: 2004, 350 s.
- 11 Ordubadi M.S. Tumanny Tebriz, I kniga, Baku: Pisatel, 1985, 373 s.
- 12 Ordubadi M.S. Tumanny Tebriz, II kniga, Baku: Pisatel, 1985, 730 s.
- 13 Sultanov G. İzbrannie proizvedeniya, 144 s.
- 14 <http://www.bizimyazi.com/?p=5084>
- 15 http://www.525.az/site/?name=xeber&news_id=8652
- 16 <http://anl.az/down/meqale/525/2011/iyun/cm107.htm>
- 17 <http://m.friendfeed-media.com/a80913c3337622f88ee8>

Қабылов Ә.Д.
**Гротеск: теориясы мен
қолданысы**

Мақала көркем әдебиеттегі күлкі тудыру құралдарының бірі гротескінің теориялық негіздері мен көркем шығармалардағы қолданысына арналған. Зерттеудің теориялық негіздері ретінде шетелдік және отандық ғалымдардың гротеск туралы ой-тұжырымдары пайдаланылған. Гротеск – фантастикалық формада қорқыныш пен күлкіні, сұрықсыздық пен асқақтықты байланыстыратын, үйлеспейтін жайларды үйлестіріп, нақтылық пен жүзеге аспайтын нәрселерді байланыстырып, қайшылықты ашып көрсететін күлкі тудыру тәсілдерінің бірі. Гротеск көркем образ ретінде екіұдайлығымен, қарама-қайшылығымен ерекшеленеді. Ол қалыпты нормадан ауытқуды, шарттылықты, асыра үлкейтуді, әшкере келемеждеуді білдіретіндіктен, сатиралық мақсатта кеңінен пайдаланылады. Мақалада гротескінің көркем әдебиеттегі қызметі жазушы Т. Шапайдың шығармашылығы мысалында қарастырылып, нақты мысалдармен талданады. Автордың гротескіні өтпелі кезеңдегі қазақ қоғамындағы қайшылықтарды өткірлікпен бейнелеу мақсатында пайдаланғаны көрсетіледі. Парақорлық, жемқорлық, жат діннің жолына түсу, ұлттық санаға жат әдеттер, жас ұрпақтың өз тілінен, тарихынан алшақтап бара жатқаны секілді қоғамдағы жағымсыз көріністер гротескілік, пародиялық сарында бейнеленгені, сөйтіп автор ойын мейлінше мәнерлікпен, өткірлікпен жүзеге асырғаны пайымдалған.

Түйін сөздер: гротеск, фантастика, алогизм, пародия, шындыққа сәйкессіздік, шарттылық, сатиралық мақсат.

Kabylov A.D.
**Grotesque: theory and
application**

The article deals with the theoretical basis and the application of the grotesque as a method of comic literature. The material of the study are the work of foreign and domestic literature, since they are the foundation of the theory formed the grotesque. Grotesque – a species of comic technique that combines fantastic shape horrible and funny, ugly, and the sublime, combining incongruous, unreal with the real twist, deconstructs reality. As an artistic image of the grotesque different duality, contrast. Grotesque – always a deviation from the norm, a convention, an exaggeration, deliberate caricature, so it is widely used for satirical purposes. This article explores the universal concept of the grotesque. For example, the works of Kazakh writer T. Shapay highlighted the main features and functions of the grotesque. In some works of the writer may be a wonderful addition to the ordinary, and using figurative language turns into an incredible truthful. The author makes fun of the negative phenomena of society. Describing a phenomenon implies the real objects. To show the seriousness of these problems, the author uses various grotesque tone.

Key words: grotesque, fantastic, illogic, parody, mismatch, reality, convention, satirical purpose.

Кабылов А.Д.
**Гротеск: теория и
применения**

Статья посвящена проблеме теоретической основы и применения гротеска как способа комического в литературе. Материалом исследования служат работы зарубежных и отечественных литературоведов, так как именно они составляют фундамент формируемой теории гротеска. Гротеск – одна из разновидностей комического приёма, которая сочетает в фантастической форме ужасное и смешное, безобразное и возвышенное, сочетает несочетаемое, переплетает нереальное с реальным, вскрывает противоречия действительности. Как художественный образ гротеск отличается двуплановостью, контрастностью. Гротеск – всегда отклонение от нормы, условность, преувеличение, намеренная карикатура, поэтому он широко используется в сатирических целях. В данной статье исследуется универсальное понятие гротеска. На примере произведений казахского писателя Т. Шапая выделяются главные особенности и функция гротеска. В некоторых произведениях писателя чудесное может существовать наряду с обыденным, и с помощью образного языка превращает невероятное в правдивое. Автор высмеивает негативные явления общества, описывая какое-то явление, подразумевает реально существующий объект. Чтобы показать всю серьёзность этих проблем, автор использует разные гротескные тона.

Ключевые слова: гротеск, фантастика, алогизм, пародия, неправдоподобие, условность, сатирическая установка.

ГРОТЕСК: ТЕОРИЯСЫ МЕН ҚОЛДАНЫСЫ

Гротеск – фантастикалық формада қорқыныш пен күлкіні, сұрықсыздық пен асқақтықты байланыстыратын, үйлеспейтін жайларды үйлестіріп, нақтылық пен жүзеге аспайтын нәрселерді, қазіргі мен келешекті араластырып, қайшылықты ашып көрсететін күлкі тудыру тәсілдерінің бірі. Гротескіде сырттай шындыққа сәйкессіздікпен қатар, фантастикалық бейнелеудегі маңызды өмірлік құбылыстардың терең көркем жинақталуы болады.

Гротеск – әдебиеттің күрделі құбылыстардың бірі. Ол көркем образ ретінде екіұдайлығымен, қарама-қайшылығымен ерекшеленеді. Гротеск қашан да қалыпты нормадан ауытқуды, шарттылықты, асыра үлкейтуді, әшкере келемеждеуді білдіретіндіктен, сатиралық мақсатта кеңінен пайдаланылады.

«Гротеск» термині алғаш рет XV ғасырда Римде өсімдік, жан-жануар және адам бейнелерінің бір-бірімен жалғасып, еркін өрнектеліп келетін әдеттен тыс, таңқаларлық живописік оюларды атау үшін пайда болған. М.М. Бахтин, Д.П. Николаев, Б.И. Эйхенбаум, Ю.В. Манн, В. Кайзар т.б. зерттеушілер гротескіге философия, эстетика, психология тұрғысынан анықтамалар берген.

Көрнекті ғалымдар И.Е. Пинский «Қайта Өрлеу дәуіріндегі реализм» (1961), Юстус Мезер «Арлекин және гротескілік-күлкілікті қорғау» (1761), М.М. Бахтин «Француз Рабле және орта ғасырлар мен Ренессанстағы халықтық мәдениет» (1990) еңбектерінде гротескінің мынадай тарихи түрлерін атап көрсетеді:

- ортағасырлық және ренессанстық гротеск (XV ғ. соңы – XVIII ғ. басы).
- романтикалық және камерлік гротеск (XVIII – XIX ғ.).
- модернистік және реалистік гротеск (XX ғ.).
- авангард әдебиетіндегі гротеск (XX ғ. соңы).

Тарихтың әрбір кезеңінде гротеск жаңа ерекшеліктермен толығып, жаңаша анықтамаға ие болып отырған, тек XX ғасырдың басында ғана оның сипаттары мейлінше айқындала түсті. Бұрыннан келе жатқан тәжірибелерді жинақтай келе, зерттеушілер гротескіні образ сомдау тәсілі (Ю.В. Манн «О гротеске в литературе», 1966 ж., О.В. Шапошникова «Гротеск и его разновидности», 1978 ж.), эстетикалық категория (В.Б. Байкель «Гротеск и немецкая поэтика», 1994 ж., И.Г. Зульцер «Всеобщая

теория изящных искусств», 1964 ж., В. Кайзер «Гротеск в искусстве и литературе», 1957 ж.), мазмұн элементі және белгілі бір эмоция тудырушы құрал (Г. Меннинг «Гротеск в современной драме», 1961 ж., К. Гучке «Современная трагикомедия. Теория и практика», 1968 ж., М.М. Бахтин «Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса», 1986 ж.), психологиялық категория (Б. Мак-Элрой «Fiction of the modern grotesque», 1989 ж.) ретінде қарастырады [1, 144-168].

Белгілі гротеск зерттеуші Д.П. Николаев өзінің «Гротеск шекарасы» атты мақаласында гротескінің сатирамен, гиперболамен және ғылыми фантастикамен бірдей емес екенін жазады. Оның пікірінше, гротеск дегеніміз – көркем образдылықтың, шарттылықтың ерекше тәсілі [2]. А.С. Дежуров «Неміс әдебиетіндегі гротеск» еңбегінде гротеск – негізінде мистикалық идея жататын өнердің түрі деп түсіндіреді [1, 148]. Ал Ю. Мезердің пікірінше, гротеск – «қияли, бөтен элементтері болатын, табиғи пропорциялары бұзылған, карикатуралық және пародиялық элемент» [3, 328].

В. Кайзер гротескіні дүниедегі адамнан тысқары күштер арқылы айтудың түрі десе, М.М.Бахтин гротескінің ғарыштық, әлеуметтік, денелік бастауларды біріктіретінін және ажырамас тұтастықта болатынын айтады [5, 328].

Сатира зерттеуші ғалым Т. Қожакеев гротескіге мынадай анықтама береді: «Гротеск (француз сөзі) – комизмді, ақылға қонымсыздықты айқын ашу ниетімен оқиға, көріністің сыртқы белгілерін, характерлердің қасиеттері мен әрекет сипаттарын өмірге сыйымсыз, шындыққа жанаспайтын, құлаққа кірмейтін етіп әсірелеу. Яғни гротеск – бұрмаланған елестер, көрмеген көріністер, үйренбеген үйлесімсіздіктер» [4, 63].

Кез келген әдеби тәсілдер секілді гротескінің де басқа категориялардан ажыратуға болатын ерекше белгілері болады. Жоғарыда аталған әдебиеттанушы ғалымдар гротескіні сипаттауда Сервантес, Шекспир, Рабле, Петрарка, Стендаль, Гюго, Манн, Гоголь шығармаларына сілтеме жасап отырады. Зерттеушілер гротескінің мынадай негізгі ерекше сипаттары болатынын айтады:

1. Гротеск тылсымдар мен ғажайыптар арқылы адамзаттық проблемаларды, оның құндылықтарын бейнелейді. Гротескінің негізгі белгісі – шындықтың формасын өзгертіп көрсету – әдеттегі қалыптан әдейі ауытқу, образда нақтылық пен фантастиканы, әсемдік пен сұрықсыздықты, трагедия пен комедияны таңғаларлықпен араластырып жіберу [5, 83].

2. Гротескінің тағы бір ерекшелігі – онда пародияның, карикатураның, күлкі объектісінің болуы. Автор өз шығармасында қандай да бір құбылысты, жағдаят пен кейіпкерді бейнелей отырып, нақты өмірде бар объектіні еске салып (ойға алып) отырады [5, 83].

3. Гротескінің тағы бір ерекшелігі – оның амбиваленттілігі, яғни ұқсас белгілері болмайтын, әр түрлі семантикалық парадигмадағы бірін-бірі жоққа шығаратын құбылыстардың екіұдайлықпен орын алуы: терістеу, ескі мен жаңа, жоғары мен төмен, туылу мен өлім [2, 267].

4. Гротескіде қайғы-қасіреттік және күлкілік бастаулар – яғни мистикалық, қорқынышты немесе таңғажайып, күлкілі жағдайлар болады.

5. Гротескінің ең басты ерекшеліктерінің бірі – материалдық-денелік бастаулардың көрініс табуы, яғни барлық жоғары, рухани, идеалды, дерексіздіктің материалдық-денелік деңгейге, жер мен дененің ажырағысыз бірлігіне ауысуы. Гротескілік образдағы жетекші сәт – құнарлылық, асып-тасқан өсім, молшылық [4, 303-310].

Сонымен, әдеби шығармалардағы гротеск амбиваленттілігімен, шындықты өзгерту тенденциясымен, күлкі ету мен пародиялау объектісінің, демонистік, күлкілілік және материалдық-денелік бастаулардың болуымен сипатталады. Мұндай гротеск ерекшеліктерінің әрқайсысы шығармаларда әр түрлі деңгейде көрінуі мүмкін, алайда олардың негізінде қарама-қайшылықтар мен мистика жатады. Басқаша айтқанда, гротескілік образда нақты шындық пен фантастика, әсемдік пен сұрықсыздық, трагедиялық пен күлкілілік араласып отырады. Гротескінің ең басты ерекшелігі – ондағы алогизм мен парадокстік логика. Алогизм дегеніміз – қалыпты синтаксистік байланыстар болғанмен, лексика-семантикалық байланыс болмайтын айтылымның ерекше түрі.

Т. Шапайдың «Қазақтың жаны» кітабына енген әңгіме-эсселері мен миниатюраларында гротеск элементтері кездеседі. Кітаптың «Қазақтың жаны» аталатын кіріспесінде бүгінгі қазақ қоғамын жіктегенде гротескілік тәсілмен бейнелейді: «...Мен айтайын: сиам егізіндей бір басы қазаққа, бір басы айдалаға қарайтын құбыжық ұрпақ келді дүниеге. Біздің осы трагедиямыз өзгелерге – ермек. Әлем осы құбыжықты қызықтауда. Шақшадай басы әуелден екі бөлек міскіннің басқа ортақ мүшелерін бөлшектеп, тәжірибе жасап көріп жатыр. Суық қол ендігі қолқа-жүректі аралап кетті. Енді жүрегін пәршелеп, жанынан айырмақ. Жүрегі бір екенін сезінбейтін, соры сорпадай болған екі бейшара бас өзара айтысады. Бірі айтады: сен ұлтсызсың, орыс пен

еуропаның көзі қысық суррогатысың, сен – абстракция, сен – ешкім емес. Екіншісі айтады: сенің тілің ештеңеге жармайды, сенде әдебиет те жоқ (болмаған да!), мәдениетің, тарихың – бәрі күмәнді... Жұт – жеті ағайынды. Бұл бақытсыздық аз болғандай екеуінің арасынан және бір бас өсіп шықты. Нағыз екіжүздінің өзі! Оң иығына бұрылса – «қазағым» деп көлгірсиді, сол иығына қисайса – басқа сайтандарының табанын жалауға әзір... Сондай бір кэззап бас!» [6, 4].

«Карнавал... Карнавал...» атты суреттемеде де гротеск элементтерін пайдаланған. Онда көрнекті филолог М.М. Бахтиннің «карнавалдық күлкі» теориясына сілтеме жасай отырып («Құндылықтар ауысатын, шындықтар шатысатын ұлы өзгерістер тұсында өмірдің өзі карнавалға ұқсап кетеді депті Михаил ақсақал Бахтин»), қазіргі қоғамдағы әлеуметтік жағдайға ирониялық леппен талдау жасайды. Онда «карнавалға қатысушы» әрбір әлеуметтік топтарды түрлі аңдардың кейпінде бейнелейді. Мысалы, саясатшылар мен экономистерді – самұрық құс пен жолбарыс, оппозицияны – шибөрі, ғалымдарды – түлкі, парламент мүшелері – қой мен ешкі, журналистерді – қояндар, ірілі-ұсақты ұры-қара, қарақшыларды – қасқыр, қарсақ, сасық күзен, акула, шортан т.б. кейпінде суреттейді. Өтпелі кезеңде жан баққан осындай топтардың тірлігін карнавал кезіндегі түрлі аңдардың бетпердесінде көрсете отырып, осы аңдардың сипаттарындағы мінез-құлқын ашады. Өмірдегі қайшылықтарға негізделген гротескілік суреттермен ирониялық пайымдаулар беріледі: «Мәселен, жұрттың ең алдында шеру тартып келе жатқан мына бір теңбіл-шұбар топ – құбыласы күнде ауысып тұратын саясатшылар мен экономистер. Олар бірде самұрық құс болып жортқысы келеді, біресе Азияның жолбарысы болып жортқысы келеді (Даланың көк бөрісін олар танымайды). Ақыры таудың басынан түспейтін барысты таңдапты (Енді қайтсін?!). Сонысы дұрыс – асу бермес қарлы шынды мекен ғып жүре берсін. Оған баратындай бізде де жағдай жоқ – ат-азығымыз мол емес» [6, 14].

«Үйдің иесі» әңгімесі – гротескілік тәсілмен жазылған шығарма. Баяндаушы өзімен таныстырғаннан-ақ өзінің жағдайына көңілі толатын көңіл-күйін мысқылмен жеткізеді: «Мен – осы заманның «типичный» қазағымын. Кәдімгі... бес қабатты үйдің бесінші қабатында тұратын қалалық қазақпын. Тас қабырғалармен қоршалған ауадағы 34 (70) шаршы метрлік төрт бұрышты кеңістіктің иесімін. Бұған қоса, осы үйдегі ойдан-қырдан жиналған азғантай мүліктің толық

қожайынымын. Балалар айтқанымды тыңдайды. Әйелге билігім әзірге жүріп тұр...». Осылайша өзін таныстырған кейіпкеріміз «орташа» деген сөзге ерекше екпін түсіреді: «...Орта бойлы, орта дәулетті, орташа ғана ақылы, орташа ғана қызметі, соған сәйкес орташа беделі бар ортан қолдай орташа қазаққа бұдан артық не керек?» [6, 47].

Әңгімедегі негізгі тартыстың ұйытқысы – үйдегі мүлік-мүкамалдардың бас көтеруі. Бұрын олар Қожайынның ыңғайында болып, оған мінсіз қызмет етуші еді. Енді олар Қожайынға наразылық білдіріп, жалпы жиналыс өткізеді, Қожайынның кемшіліктерін бетіне басып, лағнет айтады, ақыры «Қуылсын!» деген шешім шығарады.

Шығармада үй мүліктері жандандырылып, олардың іс-ірекеттері мен сөздеріне орын беріледі. Олардың бұрынғы және кейінгі қалыптары (қылықтары) қарама-қарсы мәнде суреттеледі. Мысалы, бұрынғы жайы былайша берілген: «Абажадай ас үстелі сіресе жазылып, айналасындағы ап-ауыр, жалтыраған тоқал орындықтар асығыс тізіле қалып, сымдай тартылып құрмет көрсетеді... Осының бәрінен өзіме шексіз берілгендікті, тіпті бір... кіршіксіз мөлдір махаббатты көргендей болам...» [6, 47]. Ал олардың Қожайынға деген ендігі көзқарастары мүлдем өзгерген, оларды жазушы жандандыра отырып, күлкімен бейнелейді: «...Созаландап жүріп қоңыр Шәугім әрең қайнады. Шала демделген шайын бұлдап, ұртын томпитып бүйрек бет Шәйнек жүр... «Не қылсаң да өзін білесін» дегендей, пышақ, шанышқы ұзынынан сұлап түсіп, алдымда сұлқ жатыр. Жалпиған жылтыр бетін құйрығыма өзі тоса қоятын тоқал орындықты сүйрелеп жүріп астыма әрең тықтым. Алтын-күміс қасықтарда сыңғыр жоқ – аузыма үн-түнсіз, кеңілсіз кіріп-шығады... Кей-кейде мінез шығарып, тісіме сақ-сақ ете қалады. Бұларға не болған?» [6, 48].

Мүлік-мүкамалдардың атынан сөйлеп, Қожайынды айыптайтын сөзінің орайы мынадай: «Қожайын соңғы кездері көрпесіне қарап көсілуді мүлде қойды. Күнде қонақ, күнде той... Бұл не масқара?! ...Қаусадық, тоздық... Қожайынның ойына ештеңе кіріп-шығар емес – қыдырып тамақ андыған, ерігіп ермек іздегеннің бәрі осы кісінің досы. Жақыннан да, алыстан да қаптап келіп жатады: ішеді, жейді, карта ойнайды, төбелеседі – бұл неғып бітпейтін думан, тарқамайтын той?!» [6, 51]. Кітап шкафының сөзі: «Мендегі асыл кітаптардың аты-жөні ұлпадай шаңнан көрінбейді... Сіз кітап оқуды қойғалы бері осы үйді жың иектеді... Бұл пәтер бүгінде – сайтан-

ның сауық үйі. Өзгелер бұл үйді Сайтан-клуб дейтін көрінеді...» [6, 52].

Үйдің іші мен оның қожайынын айта отырып, автор бүгінгі қоғамның жайын бейнелейді. Бүгінгі қоғамды жайлап алған жағымпаздық, шашпалық, сыбайлас жемқорлық, қоғамдық байлықтың талапайға түсіп, көрінгеннің иелігіне кетуі мен жердің сатылуы секілді былықтар бейнеленеді. Заттар арқылы бүгінгі адамдардың қанағатсыз мінез-құлқы, тұрмыс салты, қоғам мен биліктің қарым-қатынасы астарланып отыр.

Т. Шапай «Тарғыл», «Сайтан», «Ауыз бен құлақ» шығармаларында да түрлі деңгейде гротескілік ұлғайту тәсілін пайдаланып, қоғамдағы, адам болмысындағы келеңсіздіктерге, мәнсіз тірліктерге көңіл аудартып, әжуалайды.

Мысал формасында жазылған «Тарғыл» әңгімесінде қалаға жаңадан келген мысық туралы баяндайды. Оның қайдан келгенін ешкім білмейді, жүрмеген жері жоқ, ақыры осында келіп тұрақтайды. Жұрт ол туралы әңгімені сан-саққа жүгіртеді. Тарғылдығына қарай біреулер оны жабайы екен дейді, енді біреу «бұл мысық жолбарыстың күшігі екен» деген сөз таратады. Өзі де жұртпен солай танысады. Сөйтіп оған надан мысықтар табынады. Қартайған, беделді жолбарыстар Тарғылды қызық көріп, еркелетіп, ойнатып жүреді. Ал Тарғылдың арманы, дәмесі – жолбарыс болу. Оның абыройы күннен-күнге өсіп, кесек толғап, ірі сөйлеп, көзге түседі. Жұрт оны мойындай бастайды. Тарғыл мысықтардың абыройын көтеріп, жолбарыстарды кішірейтуге жұмыстанады, «Біз мысықтарша көбеюіміз керек, дене тұрқымызды мысықша шағындап, кішіреюіміз керек. Сонда қалаға бәріміз сиямыз» дейді. Тіпті «аралас некені» насихаттап, өзі бір сұлу «жолбарысшамен» көңіл қосып та үлгереді. Алайда, бұл әрекетінен түк шықпайды: «жас, сұлу жолбарысшамен екі ай қара тер боп алысқан Тарғыл, ақыры шаршап, «мінезіміз жараспады» деген сылтаумен ажырасып тынады» [6, 127]. Енді жолбарыстардың бұрынғыдай зор дауыспен арылдап, күркіреуінің орнына мысықша мияулауын салт етеді. Бұрынғы өлген жолбарыстарды «мысық» деп жариялайды. Арада бірнеше жыл өтсе де, мысық өспейді. Алайда жолбарысша ішіп-жеп, жолбарысша қи тастайды. Оның нәжісінен үйіліп, тау түзіледі. Тарғылдың қоңсығына шыдамаған бір сақа жолбарыс жиналыс өткізіп: «Бұл не? Тарғылдікі – мешкейлік пе, әлде жолбарыстық па?» деген мәселе көтереді. Мысықтар қауымы оған наразылық білдіреді. Тарғыл қатты ашуланып, сақа жолбарыстың тұмсығына тырнағын салып жібереді. Шошып кеткен жолбарыс

қағып қалғанда, байқаусызда қата тиіп, Тарғыл көз жұмады. Бүкіл шаһар аза тұтады. Бәрібір Тарғылдың кім екенін ақыры анықтай алмайды.

Осы шағын мәтінде автор гротескімен қоғамдағы өз әлін білмей, жоғары билікке ұмтылған, елдің көзін алдап, «аңқау елге арамза молда» болмақ кейбір адамдарды әжуалайды. Қазіргі қоғамда мұндай дүмшелер аз ба?! Олардың опа бермейтіні, алайда шамалыға алдырмай, қулықпен талай сұмдықтарға апарып соқтыратыны, ақыры «көп асқанға бір тосқан» табылары мысалдың түйіні арқылы әйгіленеді.

«Сайтан» атты туындыда «Сайтан – дос» тұжырымына құрылған баяндаушының толғамы берілген. Шығарма астарында тұлғалық-психологиялық әрі әлеуметтік талдауға негізделген үлкен ой бар. Адамның жақсы мен жаманды айырмай, сайтанның арбауына түсуі, оның орны толмас қасіретке соқтыратыны гротеск элементтерімен тұспалданады. Баяндаушы атынан Сайтанның арбауына түскен жанның көңіл күйі былайша беріледі: «Сайтанмен жақындасқалы менің жанымды құрсаған бір бұғаулар, тәнімді тежеген бір тұсаулар шіріп түсе бастады. Менің мына жалғанға көзім енді ашылды... Қолтығыма желпілдеп бір... қап-қара қанат бітті...» [6, 200]; «Мен – азат. Мен бәрінен азат. Ата-ана жоқ. Туды, өсірді – рахмет... Туыс-бауыр – кеткен... Енді менде тек Сайтан бар – Сайтан дос, Сайтан бауыр» [6, 201].

Сайтан – адамды азғырушы, жаман жолға түсіруші эзәзілдің жиынтық бейнесі. Ол адамның осалдығын пайдаланып, теріс жолға итермелейді, қашан да жамандыққа жол ашып отырады. Оның қандай кейіпте, қайдан келеді дейтіні де жоқ: «Сайтан маған әр күні әр түрлі кейіпте жолығады. Сұлу қыз болып келіп, әлдеқайда жетелейді... Аллаға қатыссыз дұға кітаптарын көтеріп, көшеде тосып тұрады. Сол кітаптарын көтеріп, пәтерімнің есігін күнде қағады. Теледидар жәшігі – Сайтанның төртбұрышты көгілдір көзі. Ол күндіз-түні мені бағады. Оның саудасы қызық: менің қолыммен ақша алады, менің қолыммен ақша береді... Менің аузым боп сөйлейді. Менің тарихым түкке тұрғысыз. Менің тілім – тіл емес. Дүниедегі ең қадірлі тарих – Сайтанның тарихы. Ең тәтті тіл – Сайтанның тілі» [6, 201] – деген жолдарда бүгінгі қоғам жайының, адам осалдығының талай сыры жатыр. Адамды азғырып, теріс жолға түсіретін Сайтанның арбауының түрлі жолдары ишараланады. Мұнда паракорлық, жат діннің жолына түсу, телеарналардағы ұлттық менталитетімізге жат көрсетілімдердің ықпалы, жас ұрпақтың өз тілінен,

тарихынан алшақтап бара жатқаны секілді қоғамдағы жағымсыз көріністер гротескілік, пародиялық сарында ұсынылады.

«Ауыз бен құлақ» ертегісінде азаттық алған елдегі Ауыз бен Құлақтың жайы айтылады. Тәуелсіздікке жетіп, күтпеген қуаныштан есі кетіп қуанған елдің жаппай сөйлеп, айғай-ұран, мақтау-мадақ, жылап-ендірген дауыстарға толуы, сөйтіп біртұтас Ауызға айналуы, оны тыңдайтын Құлақтың болмауы гротескімен бейнеленеді: «... Байтақ ел бір-ақ күнде біртұтас егеменді Ауызға айналды. Алапат ауыздың үстіңгі ерні көк тіреді, астыңғы ерні жер тіреді. Бәрі бірдей жұмыла ашқан ортақ Ауыз ғасырлық қайғымен күңірленді, кешегі құлдық қоғамды қарғап, өлгенін, тірілгенін айтып қайта-қайта жылады, қайта-қайта күлді... Жойқын тойлардың ұлан-асыр салтанаты болып дүрілдеді...» [6,203]. Суреттеліп отырған Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы еліміздегі жағдай әркімге-ақ таныс. Құлдықтың құрсауында болып, жатқа есесі кеткен елдің өткенін айтып еңіреуі, жоғын түгендемек боп аласұрған ұрандар, мақтан-мадақ пен қуаныш-қолпаштаулар... Мұны автор жиынтық бейнеде Ауыз деп алады. Алайда қаперімде оларды тыңдайтын Құлақ жоқ

болып шығады. Ал кейінірек пайда болған «егеменді Құлақ» жұрт арыз айтса да, ақыл айтса да, мақтаса да, даттаса да, мыңқ етпейді: «Ауыз ойлады: Құлақтың мақтау-мадақтан еті өсіп, бітеліп қалған, не егемендіктің құдайы Құлақта тесік болу керектігін ұмытып кеткен деп» [6, 205]. Сөйтсе, Құлақ бітеу екен, өлі туған Құлақ болып шықты. Ақыры көкжиектен құлап, елге апат әкелмеуі үшін Ауыз Құлақты бір-ақ толғап, шайнамай жұтып қояды.

Ауыз бен Құлақтың бейнесі тоқсаныншы жылдардағы қоғамдық ахуалдан хабар береді. Мәтін мазмұнынан қазақ қоғамындағы қайшылықтарды – тәуелсіздікке қол жеткізген елдің қуанышы мен даңғаз-дабырын, олардың талап-тілектерін «тындар құлақ таппаған» аужайын аңғарамыз.

Қорыта айтқанда, Т. Шапайдың кейбір шығармаларында гротеск элементтері қайшылықты мәнімен, шындықты өзгертіп көрсетіп, шындық пен фантастиканы, трагедия мен күлкілілікті сабақтастыра отырып, қоғамдағы жағымсыз жәйттерді бейнелейді, сөйтіп автор ойын мейлінше мәнерлілікпен, өткірлікпен жүзеге асыруға көмектеседі.

Әдебиеттер

- 1 Козлова Д.В. Гротеск в теории искусства // Вопросы взаимодействия литератур. – Н. Новгород, 1997. – С. 209.
- 2 Николаев Д.П. Сатира Щедрина и реалистический гротеск. – М., 1977. – С. 358.
- 3 Бахтин М.М. Литературно-критические статьи. – М.: Худ. лит., 1986. – С. 543.
- 4 Қожакеев Т. Сатира негіздері. – Алматы: Санат, 1996. – 464 б.
- 5 Дормидонова Т.Ю. Гротеск как литературоведческая проблема // Известия РГПУ им. А.И. Герцена. – 2008. – №51. – С. 86-95.
- 6 Шапай Т. Қазақтың жаны. – Астана: Елорда, 2001. – 284 б.

References

- 1 Kozlova D.V. Grotesk v teorii iskusstva // Voprosy vzaimovliyanii literatur. – N. Novgorod, 1997. – S. 209.
- 2 Nikolaev D.P. Satira SHCHedrini i realisticheskij grotesk. – M., 1977. – S. 358.
- 3 Bahtin M.M. Literaturno-kriticheskie stat'i. – M.: Hud. lit., 1986. – S. 543.
- 4 Qozhakeev T. Sati'ra negizderi. – Almaty': Sanat, 1996. – 464 b.
- 5 Dormidonova T.YU. Grotesk kak literaturovedcheskaya problema // Izvestiya RGPU im. A.I. Gercena. – 2008. – №51. – S. 86-95.
- 6 Shapaj T. Qazaqy'nh zhany'. – Astana: Elorda, 2001. – 284 b.

Какильбаева Э.Т.
**Семиотика «алматинского
текста» в поэмах Владимира
Луговского и Олжаса
Сүлейменова**

В статье рассматриваются алматинские поэмы Владимира Луговского «Город снов» и Олжаса Сүлейменова «Балкон». Исследование семиотики города как локуса изнутри с целью составления «алматинского текста» по подобию «петербургского» или «московского текста» осуществляется путем интерпретации некоторых фрагментов сюжетов этих поэм. В статье делается попытка описать то особенное и уникальное, что составляет «алматинский текст» вышеназванных поэм. Исходной мыслью автора является утверждение, что Алма-Ата как особый город со своей историей и мифологией, алматинцы, населяющие город, неповторимая архитектура, природа и горы не в достаточной степени находят своё отражение в русской и русскоязычной литературе Казахстана. Для выявления специфики «алматинского текста» анализируются сюжеты «Города снов» В.Луговского, где ведущим мотивом является сон, сүлейменовской поэмы и салыковского фильма «Балкон», воссоздающих удивительную ауру Алма-Аты 60-80-ых годов.

Ключевые слова: «алматинский текст», локус, мотив вещего сна, психологический этюд.

Kakilbaeva I.T.
**Semiotics of «Almaty text» in
Vladimir Lugovsky and Olzhas
Suleymenov's poems**

The author of article considers Vladimir Lugovsky's poem of «The city of dreams» and Olzhas Suleymenov's poem «Balcony», investigates city semiotics as locus from within to make idea of «the Almaty text» in comparison with «St. Petersburg» or «the Moscow text». For this purpose she gives interpretation of some fragments of plots of these poems. This is in article attempt to describe that special and unique that makes «the Almaty text» of these of poems. The author of article considers that Alma-Ata as the special city with the history and mythology, the people inhabiting the city, the unique architecture, the nature and mountains not sufficiently find the reflection in the Russian and Russian-speaking literature of Kazakhstan. For detection of specifics of «the Almaty text» is analyzed the motive of a dream in V. Lugovsky's poem, and surprising aura of Alma-Ata of 60th and 80th in Suleymenov's poem and Salykov's movie «Balcony» .

Key words: «the Almaty text», locus, motive of a prophetic dream, psychological etude.

Кәкілбаева І.Т.
**Владимир Луговской мен
Олжас Сүлейменовтің
поэмаларындағы «алматылық
мәтіннің» семиотикасы**

Мақалада Владимир Луговскойдың «Ұйқы қаласы» және Олжас Сүлейменовтің «Балкон» Алматы туралы поэмалары қарастырылған. Мақала автордың ойынша, «алматылық мәтінді» Петербург немесе Мәскеу мәтіндеріне ұқсастырып жасау үшін қалалық семиотиканы локус ретінде ішінен зерттеу керек. Сол себептен жоғарыда айтылған поэма сюжеттерінің кейбір фрагменттерінің семантикасы анықталған, поэмалардағы алматылық белгілерінің ерекшелігі мен бірегейлігі белгіленген. Алматы ерекше қала ретінде, оның тарихы мен мифологиясы, қаланың тұрғындары, қайталанбас архитектурасы, табиғаты мен таулары орыс әдебиетінде және Қазақстандағы орыс тілді әдебиетінде толық көрсетілмегені туралы айтылған. Мақалада «алматылық мәтіннің» өзгешілігін белгілеу үшін Владимир Луговскойдың «Ұйқы қаласы» сюжетіндегі ұйқы уәжіне, Олжас Сүлейменовтің «Балкон» атты поэмасындағы және Қ. Салыковтың «Балкон» атты фильмдегі Алматының 60-шы және 80-шы жылдардағы аурасына назар аударылған.

Түйін сөздер: «алматылық мәтін», локус, болжау ұйқы уәжі, психологический этюд.

**СЕМИОТИКА
«АЛМАТИНСКОГО
ТЕКСТА» В ПОЭМАХ
ВЛАДИМИРА
ЛУГОВСКОГО
И ОЛЖАСА
СУЛЕЙМЕНОВА**

Известный исследователь семиотики текста и культуры В.Н. Топоров в 1973 году ввел в употребление понятие «городской текст», объяснив в статье «Петербургские тексты и петербургские мифы» свой взгляд на эту проблему: «...город говорит сам о себе – неофициально, негромко, не ради каких-либо амбиций, а просто в силу того, что город и люди города считали естественным выразить в слове свои мысли и чувства, свою память и желания, свои нужды и свои оценки.<...> Срок жизни этих текстов короток. Но скоротечность жизни <...> уравнивается тем, что время не только стирает тексты, но и создает и репродуцирует новые, <...> или же эти тексты успевают быть схвачены на лету литературой <...>. Невнимание и тем более пренебрежение к таким текстам – ничем не оправданное расточительство и сужение объема самого понятия культуры» [1, 368-369]. С тех пор в современном литературоведении много внимания уделяется семиотике петербургского и московского текстов в творчестве русских поэтов и писателей XIX и XX веков, исследуется крымский текст в русской культуре, защищаются диссертации, посвященные римскому, венецианскому, лондонскому и парижскому тексту в русской прозе и лирике.

При этом многие апеллируют к концепции сверткестов, разработанной Ю.М. Лотманом («Структура художественного текста», «Символика Петербурга и проблемы семиотики города») [2] и В.Н. Топоровым («Петербург и «Петербургский текст» в русской литературе», «Петербургские тексты и петербургские мифы») [3]. Исследователи наиболее общими типами петербургских мифов считают миф творения, исторические мифы и предания, эсхатологические мифы о гибели города, литературные и «культовые» мифы.

В немногих художественных текстах об Алма-Ате смыслообразующими являются мифы об имени города и его «узких» локусах, фольклорные и исторические предания и легенды как форма памяти народного сознания. В алматинских сюжетах особое место занимают, к примеру, устные сказы о сакских курганах на Тастаке, нашедшие отражение в стихах Бахыта Каирбекова (см. его книгу «Биография алматинца», 2005 г.) [4], в книге Елены Клепиковой «Алма-атинские быльки: страниц-

ки из истории нашего Города, или Маленькие рассказы о любви» (2012 г.) [5]. В рамках своей статьи я рассматриваю алматинский текст как определенную семиотически осмысленную топонимическую данность, как метафору культуры, которая в силу неизвестных причин остается вне поля зрения исследователей. До сих пор не определены параметры «алматинского текста», не обоснован сам факт его существования в литературе, прежде всего, потому, что художественная биография города, который, по утверждениям современных историков, имеет тысячелетнюю историю, слишком разрознена, отрывиста и фрагментарна.

Основной интерес к семиосфере города, который «во вселенной знаменит тем, что другим его не заменить» (Олжас Сулейменов), возник у поэтов и писателей советского времени. Хотя о городе Верном написано немало, начиная с путевых записок П.П. Семенова-Тян-Шанского и Чокана Валиханова, сделанных при самом зарождении крепости. В городе жили и творили люди, оставившие свой след в истории и культуре Алма-Аты – писатели, художники, ученые и журналисты. Но многое из этих произведений – документальные, исторические, публицистические, мемуарные и научно-популярные, хотя написаны талантливо и занимательно. К знаковым произведениям художественной прозы, в которых воссоздана аура нашего удивительного города, исследователи относят роман Дмитрия Фурманова «Мятеж» о событиях 1918 года в Верном, «Хранитель древностей» и «Факультет ненужных вещей» Юрия Домбровского об Алма-Ате и алматинцах тридцатых годов, диалог Дмитрия Снегина «В городе Верном» о жизни и быте нашего города начала XX века.

Новый этап освоения семиотики «алматинского текста» связан с приездом в Алма-Ату в военные годы творческой интеллигенции Москвы и Ленинграда. По мнению искусствоведов, культурная эвакуация обернулась для Алма-Аты культурной революцией. В городе жили и творили писатели и поэты Константин Паустовский, Алексей Толстой, Ярослав Смеляков, Самуил Маршак, Сергей Михалков, Михаил Зощенко, Константин Симонов. Кинорежиссеры Сергей Эйзенштейн, Всеволод Пудовкин, Михаил Ромм и другие создали за годы войны 23 художественных и 10 короткометражных фильмов, превратив город в советский Голливуд. Сергей Эйзенштейн снял «Ивана Грозного» с Николаем Черкасовым в главной роли. Музыка к картине

писал Сергей Прокофьев, а тексты песен Владимир Луговской.

Их отношение к Алма-Ате было и пристрастным, и восторженным, что повлияло на структуру создаваемых ими городских текстов. Российские писатели отмечали особую ауру *вещего* города, активно осваивали местный фольклор в виде мифов и легенд, удивлялись слиянности города и гор. Виктор Шкловский, проживший в Алма-Ате почти год, в своих воспоминаниях восхищается сюрреалистичностью алматинского пейзажа: «Холмы мягкими волнами, их здесь называют полками, поднимаются в Тянь-Шаньские горы. Горы стоят над нами. Внизу яблоневые сады. За ними ели. За елями снега. Из снегов в город бежит быстрая река, расплетается в арки улиц. По улицам растут высокие, в два раза выше, чем дома, тополя. Корни тополей омываются ледяной снеговой водой Тянь-Шаня.

Это – Алма-Ата, город, который Владимир Луговской назвал «городом снов».

Один приезжий писатель-поляк, посмотревший на этот город, на снега над ним, сказал: тут могут присниться большеглазые тигры.

Здесь безветренно. Зимой тополя обрастают инеем и снегом. Стоят безмолвно; иногда раздаётся хруст: безмолвная снежная тяжесть раздавила дерево» [6, 110].

Упомянутый в вышеприведенном тексте известный советский поэт Владимир Луговской в первые дни войны попал в окружение, получил контузию головы, долго лежал в госпитале с серьезной психической болезнью, потом уехал в Ташкент, где тяжело пережил смерть матери. Из Ташкента по приглашению Сергея Эйзенштейна приехал в Алма-Ату для того, чтобы написать тексты песен и диалоги для фильма «Иван Грозный» (до этого у них уже был опыт совместной работы: в 1938 году поэт писал тексты песен к фильму «Александр Невский»). В Алма-Ате он создал большую философскую поэму «Город снов», посвященную трагической смерти на заготовке саксаула одного из артистов Валентина Кадочникова.

В этой сложной по структуре поэме он показал жизнь известных, знаменитых кинематографистов, живущих своей, абсолютно отдельной от всех жизнью, пребывающих в некоем прекрасном сне и ночью, и днем, с одной стороны. В параллельном сюжете автор рассказывает трагическую историю молодого художника, ученика самого Эйзенштейна, которого, несмотря на слабое здоровье, отправили на тяжелую работу. Заготовка саксаула, необ-

ходимого для отапливания Дома Искусств, было важным делом, но отправлять слабого здоровьем, больного Кадочникова многие, в том числе и В. Луговской, считали преступлением. Юноше не помогли ничем, оставили умирать на станции Чу, после кончины привезли вместе с саксаулом глубокой ночью на кинофабрику. И лирический герой, глядя на дощатый гроб в пустом коридоре, описывает свою реакцию на эту нелепую смерть. Через всю поэму проходит мотив сна, который приобретает особый мистический характер, становится многозначной метафорой и символом в поэме: в нем запечатлены и смерть, и мир грез, каковым является кино, и очерствление человеческой души. Город погружен в сон, названный Луговским *вещим*, показан через сновидения лирического героя; путь его по алматинским улицам, блуждание героя по «лауреатнику» можно интерпретировать как блуждание души в мире эмоций и преодоление боли и страданий в реальной жизни. Поэт, свидетель произошедшего, поставил смерть Кадочникова в центр поэмы, а образ Ученика сопоставил с образом Учителя, в котором воспроизвел острый, субъективный и пронзительно точный портрет Эйзенштейна:

Такая юность в нем еще кипела,
И ум, и тонкий жар, и все любили
Отчетливый и чистый русский профиль,
И гордый нрав, и сдержанную силу.
Надежду легкую. Он был надеждой
Для мастера великого...[7].

В поэме со всей силой лично пережитого и прочувствованного был запечатлен совсем иной лик Алма-Аты, не солнечный и приветливый, а зловещий, мистический, где дикий голубой костяк Тянь-Шаня, асфальт, покрытый ледяною коркой, густая черная очередь за хлебом в ночи, каморки, набитые бесприютными людьми:

...Куда он залетел, в гробу уснувший?
То город вещих снов – Алма-Ата.
О чем он думал, что его томило,
Какую правду он хотел поведать?
Молчит...
...Он так и не узнал всей силы века,
Не понял смысл трагических времен
И сам заплатил за это кровью,
Как сверстники его там, под Орлом ...[7].

Метафора «город вещих снов – Алма-Ата» позже будет обыграна современной казахстанской писательницей Лилей Калаус, которая назвала Алма-Ату «скверной Атлантидой»,

обыграв созвучие слов Верный-Скверный и Атлант-Алматы и одну из главных примет города – обилие зеленых скверов, породив еще один миф об Алма-Ате.

Интересная интерпретация жизни алматинцев, вернее, алматинских мальчишек представлена в поэме Олжаса Сулейменова «Балкон», на основе которой написан сценарий одноименного фильма К. Салыкова. Поэма представляет собой лирический этюд, малую часть большого целого. Критик и литературовед Мухамеджан Каратаев называл ее психологическим этюдом, акварельной миниатюрой, элегией, где ведущим мотивом является мысль о том, что жизнь может быть и простой, с отроческими горестями, которые забываются и даже кажутся потом мильми [8, 365]. Пушкинские строки «что пройдет, то будет мило» звучат в финале этой поэмы:

... иду к тому балкону,
и знаю –
дяди Бори нет,
и все равно –
спокойно» [9, 32].

В «Балконе» герой, от первого лица рассказывающий о событиях своих школьных лет, – не вымышленный персонаж, он – коренной алматинец, во многом схожий с самим автором. Из самой жизни взяты радиола «Урал», трофейная японская пластинка и другие атрибуты алматинского послевоенного быта. Олжас Сулейменов, в то время занятый киносценариями, активно использует в своей поэме кинематографические приемы: «Я опять стою под тем балконом. Там – давно – чужие, но я иногда прихожу постоять. Кажется, так начинаются киноновеллы о первой любви. Потом, весь фильм, – ретроспекция. Я не собираюсь отступать от правил» [9, 24].

И весь сюжет построен как поэтическая зарисовка-воспоминание лирического характера. Герой «Балкона» вспоминает три эпизода из своей и своего друга Жени жизни. В первых двух в ностальгической форме повествуется о детстве и первых годах взросления, о двойках, за которые их наказывал Папа (отец Жени, кандидат наук педагогических), о любви, которая пришла к ним в десятом классе:

Мы перешли в десятый класс
ударно и отлично,
пришла любовь:
Он – в новый Джаз,
а я – в свою физичку [9, 26].

В третьем сюжете герой, страдающий от неразделенной любви к учительнице, получает очередную жизненный урок от Папы: тот показывает, что уныние и страдания из-за сердечных дел так же предосудительны, как и двойки в школьные годы, поэтому унывающий по этому поводу герой заслуживает осуждения и наказания.

Критики и исследователи называют поэму киноновеллой о первой любви. Подтверждением ее кинематографической сущности является тот факт, что режиссер Калыкбек Салыков обратился к этой поэме для того, чтобы показать «оттепель» конца 50-ых – начала 60-ых годов XX века как время поэтов и художников, любви и романтики [10]. События в фильме происходят в центре Алма-Аты, на так называемой Двдцатке. (Так в народе называли двор, расположенный между улицами Мира и пр. Коммунистический, с одной стороны, и улицами Калинина и Виноградова, с другой. Там находился хлебный магазин номер 20). Главный герой фильма – хирург Айдар, во

многом alter ego сулейменовского лирического героя, вспоминает о своей юности, об алматинской жизни двадцатипятилетней давности, как ходили в школу, дрались с ребятами из другого района, влюблялись, курили на балконе, пробовали играть в джаз. Мотив дружбы Айдара и Женьки, в котором реализованы представления о высокой элитарной культуре, взят из поэмы «Балкон», а события, происходящие во дворе, внизу, созданы сценаристом Шахимарданом Кусаиновым. Сулейменовский сюжет об Алма-Ате, полный символического подтекста, был воспринят Ш. Кусаиновым и К. Салыковым как возможность воссоздать биографию алматинских шестидесятников, неслучайно актер, игравший главного героя, и внешне похож на поэта Олжаса Сулейменова. Поэтому киноновеллу и фильм «Балкон», как и философскую поэму Владимира Луговского «Город снов» можно считать удачной попыткой проникновения в семиосферу алматинского текста.

Литература

- 1 Топоров В.Н. Петербургские тексты и петербургские мифы (Заметки из серии) // Топоров В.Н. Миф. Ритуал. Символ. Образ. Исследования в области мифопоэтического. – М., 1995. – С. 259 – 367.
- 2 Лотман Ю.М. Структура художественного текста // http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Literat/Lotman/_Index.php; Символика Петербурга и проблемы семиотики города // Учен. зап. Тарт. гос. ун-та. – 1984. – Вып. 664. – С. 30 – 45.
- 3 Топоров В.Н. Петербург и «Петербургский текст в русской литературе. – СПб.: Искусство – СПб, 2003. – 616 с.
- 4 Каирбеков Б. Биография алматинца – Алматы: Өлке, 2005. – 240 с.
- 5 Клепикова Е. Алма-атинские быльки: странички из истории нашего Города, или Маленькие рассказы о любви // http://royallib.com/book/ klepikova_ Elena / almatinskije_ bylki/html
- 6 Шкловский В.Б. Добро и гений // Страницы воспоминаний о Луговском. – М.: Советский писатель, 1962. – С. 110-115.
- 7 Луговской Вл. Город снов // <http://lit-almaty.kz>
- 8 Каратаев М. Диалектика поэтических дерзаний // Каратаев М. Собр. сочинений в 3 т. – Т. 3. – Алма-Ата: Жазушы, 1976. – С. 364-372.
- 9 Сулейменов О. Балкон // Сулейменов О. Глиняная книга. – Алма-Ата: Жазушы, 1969. – С. 22 – 32.
- 10 Балкон // kazakh-films.net/balkon/

References

- 1 Toporov V.N. Peterburgskie teksty i peterburgskie mify (Zametki iz serii) // Toporov V.N. Mif. Ritual. Simvol. Obraz. Issledovaniya v oblasti mifopoeticheskogo. – M., 1995. – S. 259 – 367.
- 2 Lotman YU.M. Struktura hudozhestvennogo teksta // http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Literat/Lotman/_Index.php; Simvolika Peterburga i problemy semiotiki goroda // Uchen. zap. Tart. gos. un-ta. – 1984. – Vyp. 664. – S. 30 – 45.
- 3 Toporov V.N. Peterburg i «Peterburgskij tekst v russkoj literature. – SPb.: Iskusstvo – SPB, 2003. – 616 s.
- 4 Kairbekov B. Biografiya almatinca – Almaty: Өlke, 2005. – 240 s.
- 5 Klepikova E. Alma-atinskie byl'ki: stranichki iz istorii nashego Goroda, ili Malen'kie rasskazy o lyubvi // http://royallib.com/book/ klepikova_ Elena / almatinskije_ bylki/html
- 6 SHklovskij V.B. Dobro i genij // Stranicy vospominanij o Lugovskom. – M.: Sovetskij pisatel', 1962. – S.110-115.
- 7 Lugovskoj Vl. Gorod snov // <http://lit-almaty.kz>
- 8 Karataev M. Dialektika poeticheskikh derzaniij // Karataev M. Sobr.sochinenij v 3 t. – T. 3. – Alma-Ata: ZHazyshy, 1976. – S. 364-372.
- 9 Sulejmenov O. Balkon // Sulejmenov O. Glinyanaya kniga. – Alma-Ata: ZHazyshy, 1969. – S. 22-32.
- 10 Balkon // kazakh-films.net/balkon/

Қалқабаева С.Ә.
**Әзілхан Нұршайықовтың
лирикалық повестері**

Бұл ғылыми мақалада көрнекті жазушы Әзілхан Нұршайықовтың шағын лирикалық повестері тақырыптық-идеялық, образдық тұрғыдан талданып бағаланады. Ә. Нұршайықовтың лирикалық шағын повестері үлкен тартыс, шым-шытырық оқиғаларға бай болмағанымен айтар өнеге, ішкі қуатқа толы. Кейіпкерлері өмірге құштарлығы, адамгершілік ізденістері, әсемдікке құмарлығымен ерекшеленетіндігі айтылады. Жазушы шығармаларының басым көпшілігі жастарға арналған. Басты кейіпкерлері – адамгершілігі мол, жаны сұлу жастар, оқиғасы – солардың тағдырлары, ал идеялық мақсаты – гуманизмді насихаттау. Бұл сөзімізге «Әсем», «Ботакөз», «Ескі дәптер» т.б. шағын лирикалық повестерінде сөз етілген тақырып, әр алуан тәсілдермен жасалған көркем образдар дәлел бола алады. Мақала авторы көркем шығарманың құндылығын оның көлемі емес, мазмұны, образдық жүйесі, поэтикасы айқындайды дей келе, Ә. Нұршайықовтың шығармаларын «көлемі аз болғанымен, айтары саз дүниелер» деп бағалайды.

Түйін сөздер: проза, эстетика, идея, лирика, повесть.

Kalkabaeva S.A.
**Lyrical narratives
of Azilkhon Nurshaiykov**

In this scientific article were analyzed lyrical narratives of great writer Azilkhon Nurshaiykhov from ideological heading and imaginative point. A. Nurshaiykhov's lyrical stories are full of confusing but at the same time interesting tales. People's passion to live, way of keeping humanity, to be keen on art were highly valued in his books. The majority of his work were dedicated to youth. The people who were given the main parts – full of humanness, with beautiful soul, events – their destiny, the aim – to exhort to humanism. In this case the works such as «Asem», «Botakoz», «Eki dapter», etc. can be the vivid evidence which were written in varied figurative ways. If we analyze A. Nurshaiykhov's works in details, we can assure ourselves that the worth is in its content, presentative structure but not in extent. We extract that A. Nurshaiykhov's works are not great, the greatness is in his deep messages.

Key words: prose, aesthetics, idea, lyric poetry, story.

Калқабаева С.А.
**Лирические повести
Азилхана Нуршайыкова**

В данной научной статье рассматриваются тематические и идейные особенности кратких лирических повестей Азилхана Нуршайыкова. Хотя в их сюжете отсутствуют сложные конфликты, лирические повести писателя полны духовных исканий. Герои писателя отличаются жизнелюбием, высокой нравственностью и душевной красотой. Большинство произведений писателя адресованы молодежи. Главные герои произведений – славные юноши с богатым и красивым внутренним миром. Основная тема повестей охватывает судьбу молодых людей, главной идеей в них является торжество гуманизма. Примером этого являются лирические повести «Асем», «Ботакөз», «Старая тетрадь» и другие, которые затрагивают различные темы и художественные образы, созданные своеобразными способами писателя. Исследуя поэтические особенности кратких лирических повестей Азилхана Нуршайыкова, автор статьи делает вывод, что ценность произведений писателя определяется не объемом, а содержательным сюжетом, образными рядами созданных в поэтическом стиле.

Ключевые слова: проза, эстетика, идея, лирика, повесть.

**ӘЗІЛХАН
НҰРШАЙЫҚОВТЫҢ
ЛИРИКАЛЫҚ
ПОВЕСТЕРІ**

Әзілхан Нұршайықовтың прозалық шығармаларының пафосы – гуманистік идеяны уағыздау. Эстетикалық мұраты – жан дүние әсемдігі, сезім мөлдірлігі, адамгершілікпен астасқан махаббат екендігіне лирикалық повестерін оқығанда да көзімізді жеткіземіз. Адамгершілікті әрдайым әсемдік ұғымымен байланыстыра қараған М. Горький де «Сұлулық» әңгімесінде сұлулықтың өзінде адамды рухани байытатын күш бар екендігін айтады. Расында, сұлулықтың адамда қуаныш, ләззат, махаббат сезімін тудыратынын әркім-ақ мойындаса керек. Ғалым И.И. Машковский «Қайырымдылық пен сұлулық бірлігі» еңбегінде: «Әсемдік бізді қайырымды, елгезек етіп, жан байлығымызды, адамгершілігімізді арттыра түседі» [1, 3] – дейді. Осыған үндес пікірді Н. Четуновтың «Әсемдік жайлы пікір таластар» атты еңбегінен [2] де кездестіреміз. Түптеп келгенде, әсемдіктің өзі адамның жан дүние жеңісінің олжасы екен. Осы әдемілікті жазушы жастар бойынан көруге ұмтылыс жасап, жаз өмір, жастық шақты шығармаларына арқау еткен. Сондықтан да «Ескі дәптер», «Ботакөз», «Әсем» атты лирикалық повестерінің кейіпкерлері жанына нәзік сезім мен махаббат жалыны тұнған, әсемдік пен арманға құлшына құмартқан балғын жастар. Кезінде бұл повестер туралы: «Жазушының бұл шығармалары түгелдей дерлік жастар өміріне, жастардың арманға толы ой-сезімін айшықтауға арналған» [3, 131], – деп жазылған пікір бұған дәлел. Бұл повестердің тақырыбы бір-бірімен үндес болғанымен кейіпкерлердің тағдырлары әр алуан, характерлері даралық сипат алған. Мысалы, соғыс салдарынан қыршын кеткен Кабира мен Әлкеннің орындалмай қалған арманы мен уыз махаббаты, болашақ жарды реңіне қарай таңдап, жаза басқан Ботакөздің аянышты тағдыры, жастықтың мастығынан уақытша адасып, кейін еңбек арқасында бақыт тапқан Әсемнің өмірі оқырманға үлкен ой тастайтын жайлар.

Жас адамға асқақтық, тәкаппарлық, алып-ұшпа жеңілтектік тән. Бұл қасиеттердің ақылды билеп, өмір тәжірибесі жоқ жастарды қателесуге әкеп соқтыратын кездері көп. Ә. Нұршайықов жастар өмірінің осындай бір көлеңкелі жақтарына да көңіл бөліп, сабақ боларлық жайларды сөз етеді. Оған «Ботакөз» бен «Әсем» повестері дәлел. Мұнда адамның жаңылыс басуына себепші болған мінез қырларындағы кемшіліктерді, оның се-

бемі мен салдарын ашуға деген жазушының ұмтылысы айқын көрінеді. Осы тұрғыдан жазушының бұл повестері Р. Тоқтаровтың «Ертіс мұхитқа құяды» романына, Ж. Жұмақановтың «Замана билігі», Ш. Мұртазаның «Белгісіз солдаттың баласы», А. Нұрмановтың «Солай болған екен», Б. Соқпақбаевтың «Гауһар», Қ. Найманбаевтың «Бастау», Н. Сералиевтің «Ақ қайың», С. Шәймерденовтің «Қарғаш» повестері мен Қ. Құттыбаевтың «Жастық шақ» әңгімесіне ұқсас. Замандас мінезінің қырларын психологиялық тереңдікпен ашуға ден қойған бұл шығармалардың бірқатарында, адамның рухани қуаттануына, моральдың биік сатысына көтерілуіне еңбектің еткен ықпалын сөз етеді. Мысалы, Ж. Жұмақановтың «Замана билігі», Ш. Мұртазаның «Белгісіз солдаттың баласы», А. Нұрмановтың «Солай болған екен» повестерінің кейіпкерлері – еңбекпен жетілген, өмір жолын жаңартқан әрі бақытын тапқан жас адамдар. Ә. Нұршайықовтың «Әсем» атты шағын лирикалық повесі де көтерген мәселесі жағынан осы шығармалар қатарына жатады.

Повестің бас кейіпкерлері Әсем мен Ақан замандастың екі түрлі бейнесін елестетеді. Бірі – жастықтың буымен оқуды тастап, ойсыз думанды өмір кешіп жүрген қала қызы болса, екіншісі – жастайынан далада өсіп, еңбекпен шыныққан ауыл жігіті. Повесть сюжеті осындай екі түрлі жанның өзара ұғынысып, еңбек пен махаббат арқасында арман мен мақсаттарын түйістіріп, жарасымды ғұмыр кешуін әңгімелейді. Нақ осындай өмір суретін «Замана билігіндегі» Гүлхан мен Ұлықбектің өмір жолынан да көреміз. Бұған қоса екі повестің кейіпкерлері мінез-құлықтары жағынан да өте жақын. «Замана билігіндегі» Гүлхан да Әсем сияқты повестің басында әлді ағасының арқасында шарап пен шаттық қуып, жастық шағын бейқамдықпен өткізіп жатқан қыз болса, соңында мүлде басқаша кейіпке ауысады. Бұл ақ саусақ, ерке қыздардың жанын тазартып, жүрегіне сұлу сезім мен ізгі арман құйған, біріншіден, нұрлы махаббат болса, екіншіден, пайдалы еңбек еді. Бұған қоса жазушы бұл қыздардың бір қалыптан екіншісіне ауысуына итермелеуші ішкі күшті олардың өз бойларынан таба біледі. Гүлхан мен Әсем табиғатындағы елгезектік, ашықтық, мейірімділік сияқты сапалар олардың болашағынан күдер үздірмейді. «Замана билігіндегі» Гүлханның өмір дағдарысын өзгертіп, жаңаша өмір сүруіне себепкер қойшы жігіт Ұлықбек болса, ал Әсемнің ішкі күйін ұғып, азғындық дертіне шалдықтырмай дер кезінде араша түсе білген Ақан.

Мал дәрігерлік институттың соңғы курсында сырттай оқып жүрген Ақан мен Әсемнің, оның маңындағы «доссымақ» құрбыларының парктегі алғашқы таныстықтары әдемі әсер қалдырмағанымен, сол бір ерке қылықты, ашық мінезді, сүйкімді қыздан Ақан әлдебір тартымдылықты тапқандай. Бүлгеріксіз сезім оны алдамады. Әсем жанының тазалығына, мейірімділігіне кешікпей-ақ жігіт көзі жете түседі. Қарыны тоқтықтан секіріп жүрген бұзақылар ұрып, қашып кеткенде, қыздың басын сүйеп қасында отыруы, ауруханаға көңілін сұрап баруы Ақанға үлкен ой салады. Қанша жеңілтек болғанымен қыздың бұл адамгершілік істері Ақанның бойында ояңған сезімді махаббатқа ұластырады. Автор осылай екі жастың сүйіспеншілігін бірден шарықтатып жібереді. Осы тұста жер мен көктей айырмасы бар екі жастың көңілдерінің бірден жарасып, қолтықтаса кетуін дәлелдейтін психологиялық дәлелдер аздау. Рас, автор екеуінің арасындағы түсініспеушілікті (кикілжіңді) диалогтар арқылы көрсетуге тырысқан. Алайда онысы жеткіліксіздеу болғандықтан оқиға нанымдылығы кемдеу.

Автор повесте ақ саусақ, іске икемсіз қала қызының ауыл тіршілігіне көндігу кезеңін беруге де көңіл қойған. Әсемнің ауыл мінезіне жат қайсібір қылықтары, тік бақай келіннің қайын атаға ұнай қоймауы, оның өз кемшіліктерін түзеуге талпынысы, еңбекке араласуы, білімін көтеруі – осының бәрі Әсем өткен ауыр сынақтар болды.

Осылай автор жас адамның адамгершілік сапалары ғайыптан дарымай, өмір сындарынан өту арқылы, игі ықпалдардың әсері негізінде қалыптасатындығын нанымды көрсетуге ұмтылған.

«Басқаларды бақытты етуге тырыса отырып, өз бақытымызды да табамыз», – деп ежелгі грек ойшылы Платон айтқандай, Ақан Әсем бойындағы асылдарды кірден тазартып, өмірін шуақтандыру негізінде өз бақытын да тапқан жан. Ол «Ертіс мұхитқа құяды» романындағы Бекет сияқты өзге үшін жанын ауыртып, жылы пейіл, ыстық махаббатымен оған дем берсе, ал «Замана билігіндегі» Ұлықбектей адамның бақытты өмір сүруі үшін еңбек пен дала жетіспейді деп түсінетін жігіт. Оның: «... адамның жеңілтектігін, кісіге сенгіштігін пайдалануға болмайды ғой. Өз жайын ол ойлай алмаса, сен қамқорлық жасауға тиіс емессің бе?» [4, 426], – деп ойлауы ішкі дүниесінің тазалығынан хабардар етеді. Әрі бұл жолдар автордың оқырманға айтар ойының салмағын да көтеріп тұр. Яғни, кейіпкердің

осындай ойын беру арқылы Р. Бердібаев жазғандай: «Автор өмір талабы аса қатал екенін сол үшін әрбір іске жауапкершілік күшті болу керектігін ишара етіп отырады» [5, 54-55].

Осы пікірде айтылған өмір философиясын ескертуді Ә.Нұршайықов «Ботакөз» атты лирикалық повесінде де ащы тәжірибені ұсына отырып айтқан. Мұнда талғампаз, тәкаппар, сұлу бойжеткен Ботакөздің жігітті ақылынан гөрі көркіне қарай таңдап, құрған отбасы баянды болмай, шеккен қасіреті Еркеш есімді жігіт атынан әңгімеленеді. Еркеш Ботакөзді (бұл атты өзі қойып алған, шын аты – Зияда) жиырма жыл бұрын студент кезінде бір көргенде ғашық болып, көңілін жалынды хаттар арқылы білдірген. Бірақ талғампаз қыз реңсіз жігітті менсінбестен қайрылып қарамай кете барды. Ботакөз өзі ойлағандай, сымбатты, сұлу, сері жігітті кездестіріп, тұрмыс құрған екен. Бірақ сегіз қырлы жігітті сексен сырлы болып шығып, ақыры ажырасып тынған. Кезінде Еркештің асыл сезімін елемей асқақтап қателескен қыздың тағдыры бүгінде аянышты. Сыртқы сұлулықпен сезім тереңдігінің басы қосылмаған мұндай қайшылықты І. Есенберлиннің «Алтын құс» романындағы Ақбаян бойынан да байқаймыз. Ботакөз «тек көрікті» адамдармен ғана қатар жүруді қаласа, ал Ақбаян өзі онша қаламаса да қызметі, атақ-абыройы жоғары жігіттерге көңілі ауғыш айлалы сұлу. Өзін шын сүйген адамның ынтық сезімдерін аяқ асты етіп, махаббатты қадір тұта алмаған екеуі де қателіктің құрбаны.

Осы шығармадағы Еркеш пен Сабыр болмыстарында да бірталай ұқсастықтар бар. Қаншама жылдар өтсе де алғашқы махаббатын естен шығармай, өмір бойы арман болған сол аяулысының бүгінгі өкінішіне аяушылықпен қарап, реті келсе жәрдем беруге әзір тұруы – бұл екеуінің де биік сезімге, сұлулықпен махаббатты қастерлей білуге қабілетті жан екендіктерін көрсетеді. Оның үстіне күнделікті өмір тіршілігіне, қызметіне, жанұя жағдайына, мінез сипатына зер сала қарасақ, олардың адамгершілігі мол парасатты адамдар екендіктерін аңғара түсеміз. Әсіресе Еркештің әр мәселеге салмақты оймен қарауы, кезінде құйттай ықылас көрмесе де Ботакөздің мүшкіл тағдырын естігенде, керісінше жанашырлық ниет білдіруі үлкен азаматтық.

Повесте махаббатта да, өмірде де адал Еркешке қарама-қарсы не терең сезімнің, не асыл жардың қадірін білмейтін, сырты жылтыр тұрлаусыз Әсет жайы да сөз етілген. Маскүнемдікке салынып шаңырақ шырқын бұзған,

Ботакөз жанын қасіретке толтырған Әсет рухани азғындаған жан. Сондықтан ол шынайы сезім, тұрақты махаббатқа қабілетсіз.

Повесте автор Ботакөз бен Әсеттің сәтсіз отбасылық өмірінен тез жанып сөнген баянсыз махаббатты көрсеткен. Бұл жайды сөз еткенде автор Б.Соқпақбаевтың «Гауһар», Қ. Найманбаевтың «Бастау», А. Жұмаділдиннің «Келіншек», Н. Сералиевтің «Ақ қайың», С. Шәймерденовтің «Қарғаш» повестеріндегідей көрсеқызарлықпен, жеңілтектікпен үйленіп, артынан көп ұзамай ажырасып жатқан жастар халін баяндаудан аса алмаған. Оның мәнісі Әсет образының психологиялық жағынан дәлелденбегендігінде болса керек. Алайда автор Ботакөздің жар таңдау, шаңырақ көтеру мәселелерінде жіберген қателіктерін, отбасындағы сәтсіздіктердің түпкі себептерін ашуға талпынған. Бұған қоса лирикалық кейіпкер Еркештің өзімен бірге жылдар көшіне ілесіп келе жатқан Ботакөзге деген асыл сезімі әр кез көңіліне нұр құйып келгендігін сыр етіп шертуі де әсерлі. Сөзімізді «Қазақ әдебиетінің тарихындағы» осы шығарма туралы: «... Қиян-кескі тартыс, орынсыз жәбір-жапа, табалағыш ой-сана жоқ. Повесть оқушы жүрегіне адамгершіліктің асыл мұратын екендей әсер қалдырады» [3, 132], – деп жазылған ойлар растап, толықтыра түседі. Расында, повестің осы тақырыптағы шығармалардан өзгешелігі мен жетістігі де осынысында.

Қиялынды алысқа шарықтатып, жүрек түкпіріндегі нәзік қылдарды шертетін мұндай құдіреттің Ә. Нұршайықов шығармаларына тән екендігін «Ескі дәптер» лирикалық повесін оқығанда да сезінгендей боламыз. Өйткені бұл да екі жастың алғашқы оянған махаббаты, жүректерінің үндесе соққан дірілі, уыз жастықтың тәтті арманы жайлы мұнды хикая.

Повестің кейіпкерлері – жетімдіктің жабырқау күндерін қатар кешіп, балалар үйінде тәрбиеленген, кейін «өмірдің бір нұрлы шағын да бірге өткізген» Кабира мен Әлкен. Екеуінің осы өмір жолы сатылай суреттеле отырып, олардың характерлерінің қалыптасу процесі жүйелі көрсетілген. А.Нағметов айтқандай: «Жасқаншақ, уайымшыл, жылауық» Кабираның оқуда озат, сезімге берік, қандай құбылысқа болса да парасаттылықпен қарайтын Кабираға дейінгі, қызбалау, жеңілтек, қызғаншақтау Әлкеннен салауатты жігіт, саналы студент Әлкенге дейінгі олардың өсу жолы көз алдымыздан өтеді» [6, 122].

Екі жастың осы есею белестері повесте күнделік түрінде баяндала отырып, лирикалық стильмен жазылған. Жалпы лирикалық

шығармаларда оқиға мен кейіпкердің іс-әрекетінен гөрі, оның тебіренісі, ішкі қыры үлкен роль атқарады. Айталық, «Ескі дәптердегідей» жастықтың асқақ арманы мен ізгілікке іңкәрлік жайын жыр еткен О.Бөкеевтің «Қайдасың, қасқа құлыным?» атты повесінен де осындай даралық байқалады. Шығарма романтик, арманшыл, сезімтал кейіпкердің көзімен берілетін лиризмге толы. Автор оны кейіпкерді сөйлету, ойланту арқылы іске асырған. Яғни, идеялық салмақты образдың ойына, тебіренісіне түсіру лирикалық шығармаларға тән заңдылық. «Ескі дәптерде» лирикалық кейіпкер Әлкен – осындай жүк көтерген образ. Олай дейтін себебіміз, ол шығармадағы өмір суретін өз танымымен жеткізуші ғана емес, кейіпкерлердің табиғатымен, болмысымен оқырманды таныстырушы да. Бас кейіпкер Кабираның жан дүниесі адамгершілік пен әсемдікке толы екендігіне Әлкен тарапынан ыстық ілтипатпен айтылған сырлардан қанып отырамыз. Өмірдің қиындығы мен қызығын бөлісіп, достығы мен махаббатын сыйлай білген Кабираның асыл жанын, мінсіз көркін ардақтай сипаттауда Әлкен асқақ сөздерді ғана қолданып қоймай, оның ар-инабатын, жақсы мінез бен жарасты қылығын, ақылдылығын дәлелдейтін іс-әрекеттеріне дейін сөз етуге тырысады. Мысалы, озат оқуы үшін берілген сыйлықтарын өзгелерге таратып беруі, кіші кластың балаларына қамқорлық көрсетуі, достарының сабағына болысуы, Әлкенге деген мейірбандылығы сияқтылар Кабираның бауырмалдығын, кішіпейілдігін, әділдігін дәлелдейтін детальдар. Әлкен сипаттаған Кабираны ойша барлап қарасақ, «Махаббат, қызық мол жылдардағы» Меңтай образына ұқсастық тапқандай боламыз. Кабира да Меңтайдай ана ақылын жадында түйіп өскен есті қыз. Әр мәселеге сабырлы да ақылды қалыппен қарап, албырт жас болса да дұрыс шешім таба біледі. Онысын өзіне ғашықтық көңілі мен ынтызар тілегін білдірген Әлкен мен мұғалім Нұржанға берген жауабынан байқаймыз.

Әлкен Кабираға деген сүйіспеншілік сезімін, оған тән жетістіктерді санамалай отырып, өз бойындағы осалдықтарды да ашып көрсетеді. Өзін сол биікпен салыстыра қарап, қызбалық, қызғаншақтық сияқты кемшіліктерін жасырмай сынап отырады. Мінезіндегі бұл олқылық ғашық адамның еркін билеп шатыстыратынын түсінгенімізбен, Әлкеннің өз-өзіне сын көзімен қарап, кінәратын мойындауыныңөзі адамгершілік, өнегелікке талпыну деп қабылдаймыз.

«Ескі дәптер» повесінде үлкен тартыс, шиеленіскен оқиға үстінде көрінетін кесек характер жоқ. Сондықтан мұнда кейіпкер болмысы қарапайым әдіс-тәсілмен ашылған. Бұл жазушының ең алғашқы көркем прозалық шығармасы болғандықтан шығармашылық шеберлігінің әлі шыңдалу үстінде екендігін аңғарамыз. Алайда шығарма мәнін ашып, тақырыбын айқындап тұрған тұс повестің соңы, автордың ақырғы шешімі. Әдемі арман мен жарасымды махаббатты ойрандаған соғыс, Әлкеннің майдандағы қазасы, қайғы мен дертті болған Кабираның өлімі арқылы автор соғыс кесірінен қыршын кеткен талай аяулы жастың тағдырын көрсеткен. Ә. Нұршайықов жасаған Әлкен мен Кабира образы – жалқыдан жалпыны ұқтыратын кейіпкерлер. Әрі повестің белгісіз жастың аяқталмай қалған күнделігімен бітуінің өзі орындалмай қалған арман, ерте солған жас ғұмыр куәлігін алға тартқандай. Соғыс Кабира мен Әлкендей мың сан ғашықтардың махаббатын қиратып, тағдырын сергелдеңге салды. Мұндай жай әдебиетімізде жеткілікті көрініс алды. Мысалы, Ө. Қанахиннің «Дәмелісі», Ө. Кекілбаевтың «Бір шөкім бұлты», Н. Ғабдуллиннің «Кестелі орамалы», Ж. Молдағалиевтің «Торғай толғауы» сияқты шығармаларында соғыстың қарапайым адамдардың тағдырына қаншалық ауыр әсер еткені, талай жас ғұмырды қыршынынан қиғаны туралы сөз етіледі. Алайда әр шығарманың өзіндік әсер, берер қуаты бар.

Жалпы Ә. Нұршайықовтың лирикалық шағын повестері үлкен тартыс, шым-шытырық оқиғаларға бай болмағанымен айтар өнеге, ішкі қуатқа толы. Кейіпкерлерінің өмірге құштарлығы, адамгершілік ізденістері, әсемдікке құмарлығы оқырманын елітіп, жанын марқайтары сөзсіз.

Жазушы шығармаларының басым көпшілігі жастарға арналған. Басты кейіпкерлері – адамгершілігі мол, жаны сұлу жастар, оқиғасы – солардың тағдырлары, ал идеялық мақсаты – гуманизмді насихаттау. Бұл сөзімізге «Әсем», «Ботакөз», «Ескі дәптер» т.б. шағын лирикалық повестерінде сөз етілген тақырып, әр алуан тәсілдермен жасалған көркем образдар кепіл бола алады.

Ә. Нұршайықов шығармаларын саралап, салмақтап қарасақ, көркем шығарманың құндылығын оның көлемі емес, мазмұны, образдық жүйесі, поэтикасы айқындайтындығына тағы да көз жеткіземіз. Бұдан түйетініміз, Әзілхан Нұршайықов шығармаларының көлемі аз болғанымен, айтары саз дүниелер.

Әдебиеттер

- 1 Қирабаев С. Шындық пен шығарма. Сын мақалалар, зерттеулер, портреттер. – Алматы: Жалын, 1981. – 252 б.
- 2 Чегунов Н.В спораш о прекрасном. – М.: Сов. писатель, 1977. – 340 с.
- 3 Қазақ әдебиетінің тарихы. – Т. 3. 2-кітап. Жалпы ред. басқ. профессор М. Қаратаев. – Алматы: Ғылым, 1967. – 663 б.
- 4 Нұршайықов Ә. Таңдамалы. Екі томдық. – Т. 1. Роман мен повесть. – Алматы: Жазушы, 1980. – 520 б.
- 5 Бердібаев Р. Қазіргі қазақ прозасындағы замандас тұлғасы. – Алматы: Қазақстан, 1968. – 85 б.
- 6 Нағметов А. Қазіргі қазақ повестері және олардың жанрлық проблемалары. Филол. ғылымд. канд. ғылыми дәрежесін алу үшін жазылған дисс. – Алматы, 1974. – 178 б.

References

- 1 Kirabaev S. Shindik pen shigarma. Sin makalalar, zertteuler, portretter. – Almaty: Jhalin, 1981. – 252 b.
- 2 Hetunov N. V sporash o prekrasnom. – M.: Sov. pisatel, 1977. – 340 s.
- 3 Kazakh adebietinin tarihi. – T. 3. 2-kitap. Zhalpi red. Bask. Professor M.Karataev. – Almaty: Gilim, 1967. – 663 b.
- 4 Nurshaiikov A. Tandamali. Eki tomdik.– T. 1. Роман мен povest. – Almaty: Zhazushi, 1980. – 520 b.
- 5 Berdibaev R. Kazirgi Kazakh prozasindagi zamandas tulgasi. – Almaty: Kazakhstan, 1968. – 85 b.
- 7 Nigmatov A. Kazirgi Kazakh povesteri zhane olardin zhanrlik problemalari. Filol.gilimd.kand. gilimi darezhesin alu ushin zhazhilgan diss. – Almaty, 1974. – 178 b.

Мейрамғалиева Р.М.
**К вопросу о влиянии Горького
на творчество А.И. Куприна**

В данной статье рассматривается проблема литературоведения о влиянии Максима Горького на творчество молодого по тем временам писателя А.Куприна. Автор статьи затрагивает эволюцию творчества писателя, акцентируя внимание на знакомство в 1902 году с М. Горьким, когда выходит первый том «Рассказов» Куприна. Статья касается вопроса о том, что влияние Горького на раннее творчество А.И. Куприна было настолько огромным, что в героях новелл «Трус» и «Конокрадство» видится продолжение горьковской темы босаячества. В статье приводятся высказывания Л.Н. Толстого о том, что Куприн выше Горького и Андреева, что «у него больше таланта, чем у Горького»; о значении бесед Куприна с А.П. Чеховым, когда писатель по приглашению Чехова живет и пишет в Ялте. В заключительной части статьи подчеркивается посвящение повести «Поединок» М. Горькому, когда писатель признается: как многому он научился у него и как он признателен ему за это.

Ключевые слова: влияние, автор, литературные связи, пафос, повествование, традиция, герой.

Meiramgaliyeva R.M.
**The question of influence of
Gorky on Kuprin`s works**

This article deals with the problem of literature about what the impact of the Maxim Gorky on the works of young writer at the time A.Kuprin. The author touches the evolution of the writer's work, focusing on the introduction in 1902 by M. Gorky, when published the first volume of Kuprin`s «Tales». The article concerns the fact that Gorky's influence on the early work of Kuprin was so great that the heroes of novels «coward» and «horse-stealing» are considered as continuation of Gorky`s vagabonds. The article quotes Tolstoy that Kuprinis higher than Gorky and Andreeva, that «he had more talent than Gorky»; about the importance of conversations with Chekhov, when Chekhov as a writer was invited to live and write in Yalta. In the final part of the article highlights the dedication of the story «The Duel» to Gorky, when the writer confesses how much he had learned from him, and he is grateful to him for that.

Key words: influence, author, literary connections, pathos, story, tradition, hero.

Мейрамғалиева Р.М.
**М. Горькийдің А. Куприннің
шығармашылығына әсер етуі**

Бұл мақалада әдебиеттанудағы мәселе – М. Горькийдің сол кезде жас жазушы А. Купринге қандай шығармашылық әсер болғаны көрсетіледі. Мақаланың авторы жазушының шығармашылық дамуын және сол кезде бірінші том «Рассказы» атты жинағы шығуын көрсете отырып, 1902 жылы М. Горькиймен танысқанына көңіл аударды. Мақалада М. Горькийдің А. Купринге ең алғашқы шығармашылық кезеңінде зор әсер еткені, «Трус» және «Конокрадство» атты новеллалардағы горькийлік жалаңаяқ туралы тақырыптың жалғастыруы дәлелденеді. Мақалада Л.Н. Толстойдың Куприн туралы айтылысы: «Куприн Горький мен Андреевтен жоғары», «оның таланты Горькийден де зор»; Купринді А.П. Чехов Ялтаға шақырған кездегі әңгімелері айқындалады. Мақаланың сонында Куприн Горькийге «Поединок» атты повесін арнағанда көп нәрселерге үйренгенін және өзінің ұстазына ризашылығын білдіргені зерттеледі.

Түйін сөздер: әсер, автор, әдеби байланыс, пафос, баяндау, әдеби дәстүр, кейіпкер.

**К ВОПРОСУ
О ВЛИЯНИИ
ГОРЬКОГО
НА ТВОРЧЕСТВО
А.И. КУПРИНА**

Литературовед Л.В. Крутикова писала, что «путь Куприна в литературу мало чем отличается от трудных судеб писателей-разночинцев. Надо было обладать поистине неистовой влюбленностью в жизнь и настоящим духовным здоровьем, чтобы не сломаться в долгие годы нужды, бездомности, тягостного однообразия армейского быта, тяжелой газетной поденщины.

Казалось бы, жизнь делала все, чтобы сломить его волю и погубить ещё один талант на Руси [1, 85].

Формированию личности юноши помогало искусство – театр, концерты, книги. В автобиографических повестях «Кадеты» и «Юнкера» писатель рассказал об окрыляющем воздействии на него Пушкина, Гейне и Л. Толстого.

И все-таки всю жизнь Куприну не хватало глубоких знаний, той культуры, что впитывается с детства от хороших учителей, друзей и неустанного чтения. И хотя по выходе в отставку Куприн с ненасытной жадностью накинудся на книги, он на своем печальном опыте, что для усвоения знаний существуют пределы возраста и что никакой талант ничего не стоит без систематического образования.

Недостатки образования писатель неутомимо восполнял всё новыми и новыми жизненными впечатлениями.

Прежде чем окончательно избрать путь литератора, Куприн переменял множество профессий, Он был актером, грузчиком, кладовщиком, репортером, репетитором, изучал зубоорачебное дело, был управляющим имением и т.п.

Художник стремился всё увидеть своими глазами, всё познать на собственном опыте, его манило всё новое и неизведанное. Но больше всего его интересовали простые люди, их быт, их нравы, их настроения. Писатель умел близко сходитьсь с простыми людьми, жить их заботами, радостями и печальями.

Куприн пришел в литературу не только с хорошим знанием быта и нравов разноликого населения царской России. Он принес в литературу немалый заряд бодрости, гуманизма, сопротивления окружающей пошлости и деспотизму. Не случайно любимым героем Куприна стал человек волевого, мужественного характера и благородного, доброго сердца, способный радоваться всему разнообразию мира.

Впервые такого героя писатель создал в 1898 году в повести «Олеся». Пожалуй, с этого момента он и почувствовал себя достойным профессии писателя, хотя до того выступал в печати целых десять лет» [1, 11]. К началу нового века писатель входит в большую литературу. Рассказы писателя все чаще появляются на страницах столичных журналов.

Расширяются литературные связи писателя, растет круг литературных друзей. В 1898 году в Одессе происходит встреча Куприна с Буниным, надолго запомнившимся обоим писателям, всегда высоко ценившим талант друг друга. Весной 1901 года Куприн знакомится с Чеховым, а затем подолгу гостит у него в Ялте, переписывается с ним, делится впечатлениями, просит совета по литературным и житейским делам. Чехов становится для Куприна старшим другом и «учителем жизни».

Литературный кружок «Среда» возник в 1898 году, он вырос из товарищеских писательских встреч на квартире у Н.Д. Телешова, где собирались по средам лишь его близкие друзья – поэт И.А. Белаусов, братья Юлий и Иван Бунины, В.А. Гиляровский. Затем кружок значительно разросся. Впоследствии посетителями «сред» стали: Горький, Вересаев, Серафимович, Андреев, Найденов, Скиталец и др. На телешовские «среды» приходили не только молодые писатели, но и литераторы старшего поколения: Чехов, Короленко, Боборыкин, Златовратский, Мамин-Сибиряк, а также художники, артисты, композиторы. Здесь читали и обсуждали новые произведения, спорили об искусстве, литературе и жизни, Писатели «Среды» составили позднее ядро горьковского издательства «Знание». Их первый сборник вышел в 1904 году.

Личная встреча Куприна с Горьким произошла в декабре 1902 года. Неутомимый организатор прогрессивных литературных сил, М. Горький высоко отозвался о новых рассказах Куприна и сразу привлек его к сотрудничеству в «Знании». «Дела мои литературные так хороши, что боюсь сглазить, – писал Он Чехову по поводу издания сборника, – «Знание» купило у меня книгу рассказов, Не говоря уже об очень хороших, действительно, материальных условиях, – приятно выйти на свет под таким флагом» [2, 386-387].

С тех пор Куприн писал много и в его портфеле есть превосходные, серьезные вещи: «В цирке», «На покое», «Болото», «Конокрады», «Памяти Чехова» и, наконец, вершина, его «де-

вятый вал» – «Поединок», опубликованный в 1905 году.

Без преувеличения можно сказать, что нравственный пафос повести созвучен горьковской поэме «Человек» с её крылатым девизом: «Хочу, чтоб каждый из людей стал Человеком». На появление поэмы Куприн радостно откликнулся ещё в 1904 году. «Если увидите Алексея Максимовича, – писал он Пятницкому, – передайте ему мой поклон и читательский восторг по поводу «Человека» [3, 287].

«Поединок» автор посвятил М. Горькому и после выхода книги писал ему: «... я могу сказать, что все смелое и буйное в моей повести принадлежит Вам. Если бы Вы знали, как многому я научился от Вас и как я признателен Вам за это» [3, 289].

Мысль о воспитании личности в каждом из людей окрыляет «Поединок», лежит в основе авторской позиции, определяя всю структуру повести: расстановку действующих лиц, принципы изображения человеческих характеров, обрисовку и освещение массовых сцен.

В безоглядной защите рядового человека, в утверждении прав его прав на свободу мысли, чувств и деяний Куприн шёл своим, непроторенным, трудным путём. Он брал самый неблагоприятный, самый «испорченный», искалеченный «людовой массив» и в нем искал проблески света, неугасшие искры человечности, крупницы загубленных, нереализованных дарований и способностей.

Мария Карловна вспоминает, «какое большое значение придавал Горький работе Куприна над «Поединком»: «С Горьким, Машенька, мы хорошо поговорили, – рассказывал мне на другой день Александр Иванович, вернувшись из «Знания».

– Он подробно расспрашивал о моих военных годах и о том, что план «Поединка» у меня ещё в голове не совсем сложился, хотя я и много о нём думаю. Горький всё-таки остался очень недоволен нашим разговором.

– Пишите же, пишите не откладывая. Такая повесть теперь необходима, – сказал он. – Именно теперь, когда исключенных за беспорядки студентов отдают в солдаты, а во время демонстрации на Казанской площади студентов и интеллигенцию избивали не только полиция, но под командой офицеров и армейские части... Это задело не только ко всему равнодушных обывателей, но и широкую публику – ведь почти в каждой семье сын или брат студент. Поведение офицеров возмутило всех. И к чему же это

привело? Офицерство возомнило себя властью, призванной защищать престол и отечество от «внутренних врагов».

– «Поединок» скоро не могу написать, – ответил я Горькому. Повесть должна закончиться дуэлью, а я не только никогда не дрался на дуэли, но не пришлось мне быть даже секундантом. Что испытывает человек, целясь в своего противника, а главное, сам стоя под дулом его пистолета? Эти переживания, психология этих людей мне неизвестны. И мысль моя невольно возвращается к подробностям дуэли Пушкина с Дантесом и Лермонтова с Мартыновым. Но это же литература, а не личные реальные переживания. Теперь я с досадой думаю о том, что было несколько случаев в моей жизни, которые, если бы я захотел, могли кончиться дуэлью, но эти случаи я упустил, о чем теперь сожалею.

Тут Алексей Максимович встал и раздраженно заходил по комнате.

– Вы черт знает, что говорите, собираетесь писать об офицерах, когда офицерская закваска еще так крепко сидит в вас. Дуэль была неизбежна, – произносите вы равнодушно, точно это безобразие в порядке вещей... Не ожидал от вас. Знайте только, если вы эту повесть не напишете, – это будет преступлением.

«Помню, – вспоминал Куприн, – я много раз бросал «Поединок», мне казалось, недостаточно ярко сделано, но Горький, прочитав написанные главы, пришёл в восторг и даже прослезился. Если бы он не вдохнул в меня уверенность в работе, я романа, пожалуй, своего так бы и не закончил» [4, 60].

Влияние Горького, по словам Куприна, определило «всё буйное и смелое» в повести.

В ответ М. Горький подчеркнул, что писатель «оказал офицерству большую услугу. Он помог им до известной степени осознать самих себя, свое положение в жизни, всю его ненормальность и трагизм» [5, 170].

Критики по чувству безысходности «Поединка» сравнивали с повестью Л.Н. Андреева «Жизнь Василия Фивейского», писали о традициях писателя и о связи данного произведения с пьесой «Три сестры». В Ромашове видели черты Вершинина (Соленого).

Многие детали биографии и личные черты поручика Ромашова находили в молодые годы Куприна, а многие герои произведения: Шурочка, николаев, полковник Шульгович и чудаковатый Брем походили на людей из полкового окружения Куприна начала 1890-х годов, по свидетельствам современников.

Критик Крутикова Л.В. отметила, что «мысль о воспитании личности в каждом из людей окрыляет «Поединок», лежит в основе авторской позиции, определяя всю структуру повести: расстановку действующих лиц, принципы изображения человеческих характеров, обрисовку и освещение массовых сцен.

В безоглядной защите рядового человека, в утверждении его прав на свободу мысли, чувств и деяний Куприн шел своим, непроторенным, трудным путем. Он брал самый неблагоприятный, самый «испорченный», искалеченный «люДСкой массив» и в нем искал проблески света, неугасшие искры человечности, крупинки загубленных, нереализованных дарований и способностей.

На первый взгляд, персонажи «Поединка», как сукно солдатских шинелей, все на одно лицо. Одни – забитые и подавленные, другие циничные, жестокие, развращенные. Писатель не жалел суровых красок в изображении вековой тупости, дикости, пошлости и разнузданности, усугубляемых армейской службой. Однако, не веря во врожденную и неискоренимую испорченность человека, о чем немало твердили в те годы декадентские философы, публицисты и художники, автор «Поединка» извращенность нравов, характеров и чувств подает как трагическую неизбежность, социальным гнетом.

Куприн не без горечи пишет о том, как еще слабы и незащищены люди – их сердца, воля и разум. Отсутствие высокой, разумной цели существования, отсутствие сознания, неустойчивость психики – вот что наряду с социальным гнетом обезличивает людей, делает их злыми, тупыми, равнодушными.

Не раз звучит в «Поединке» мысль о том, что человек до примитивности дико спасается от отчаяния бесцельного и убогого существования. В нескольких словах Куприн дает понять, например, трагедию капитана Сливы, одинокого, огрубевшего, никем не любимого человека, у «которого во всем мире остались только две привязанности: строевая красота своей роты и тихое, уединенное ежедневное пьянство по вечерам» [1, 34]. Капитан Слива не исключение. «Всё, что есть талантливого, способного, – спивается», – говорит Назанский, подводя итоги своим наблюдениям над жизнью армейских офицеров. Карты, вино, кутежи, распутство, жестокость – вот далеко неполный список примитивных средств, к которым прибегают люди, чтобы уйти куда-нибудь, спрятаться от тяжелой и непонятной бессмыслицы военной службы.

Так погибает человек в армии. Но пафос Куприна тот же: как бы ни погибал человек, надо воскресить человека. Поэтому мало найдется лиц в «Поединке», лишенных авторского ореола, авторского сочувствия. Писатель заставляет нас увидеть в забитых солдатах трудолюбивых крестьян со здоровым умом и способностью «наблюдать и обдумывать простые и ясные явления деревенского обихода.

Художник всматривается в самые глубины человеческой природы и подмечает в людях те драгоценные черточки, которые предстоит еще взрастить, очеловечить, очистить от накипи дурных наслоений.

Почти все персонажи «Поединка» нарисованы таким образом. Куприн видит забитость, жестокость, пошлость, духовное убожество героев и вместе с тем высветляет в каждом что-то своё, индивидуальное, драгоценное, противостоящее всеобщей обезличенности и казенщине. Жизнерадостностью, чуткостью отличается Веткин. Душевной щедростью, добротой, направленной, к сожалению, больше на зверей, чем на людей, привлекает Рафальский. И даже наиболее жестокий Бек-Агамалов выглядит иногда красивым человеком: он безупречно владеет своим телом, с блеском гарцует на коне, играет своей силой и ловкостью. Ярким

своеобразием характеров отмечены и такие герои, как поручик Лбов, полковник Шульгович, капитан Стельковский, корпусной командир, не говоря уже о главных персонажах – Шурочке Николаевой, Ромашове и Назанском.

На чередовании света и теней построены не только человеческие характеры. Вся композиция, структура глав, изображение армейских порядков и массовых сцен также пронизаны контрастным соотношением грязи, цинизма, невежества, удушающей пошлости и порабощения личности с проблесками добра, чистоты, высоких помыслов.

Куприн 1910-х годов по-новому смотрит на социальную жизнь. Его консерватизм приобретает здоровую нравственность. Корней Иванович Чуковский писал: «Поистине он писатель для всех».

Таким образом, редкостная зоркость и памятьливость, благоволение к миру, нравственная сила и благородство, любовь к бытовой России, к детям, зверям, циркачам, ко всему здоровому, - вот важнейшие черты Куприна, приобретенные у М. Горького и других писателей, последовательные зрелые годы и сохраненные в убеждения, типа: «Человеку надлежит быть целомудренным в любви, верным в дружбе, милостивым к больному и падшему, ласковым к зверям» в настоящее время.

Литература

- 1 Крутикова Л.В. А.И. Куприн. – Ленинград: Просвещение, 1971. – 117 с.
- 2 Куприн – Чехову // Литературное наследство, 1902, 6 декабря. – Т. 68.
- 3 Куприн А.И. Забытые и несобранные произведения. – Пензенское областное издательство, 1950.
- 4 Лилин В. Александр Иванович Куприн. Биография писателя. – Ленинград: Просвещение, 1975. – 110 с.
- 5 Келдыш В.А. История русской литературы конца XIX – начала XX века. – В 2-х томах. – Т. 1. – М.: Академия, 2007. – 163 с.

References

- 1 Krutikova L.V. A.I. Kuprin. – Leningrad: Prosveshchenie, 1971. – 117 s.
- 2 Kuprin – Chekhovu // Literaturnoe nasledstvo, 1902, 6 dekabrya. – T. 68.
- 3 Kuprin A.I. Zabytye i nesobrannye proizvedeniya. – Penzenskoe oblastnoe izdatel'stvo, 1950.
- 4 Lilin V. Aleksandr Ivanovich Kuprin. Biografiya pisatelya. – Leningrad: Prosveshchenie, 1975. – 110 s.
- 5 Keldysh V.A. Istoriya russkoj literatury konca XIX – nachala XX veka. – V 2-h tomah. – T. 1. – M.: Akademiya, 2007. – 163 s.

Рамазанова А.Х.
**История издания дастана
«Арзу и Гамбер» в Европе**

Дастанное творчество тюркских народов является наглядным образцом, опирающимся на устную традицию. Дастаны отображают историю, образ жизни, эпическое сознание тюркских племен и народов. Дастан «Арзу и Камбер», распространенный среди многих тюркских народов и племен, появился на свет как продукт средних веков и немного отличается от классических эпосов поэтической структурой. «Арзу-Камбер» является одним из самых любимых эпосов и обладает особым местом в тюркской эпической традиции. Этот фольклорный текст, представленный как «эпос с четверостишиями» среди азербайджанцев, представлен как «hikaye» (повествование), «masal» (сказка), «halk hikayesi» (народная сказка) у других тюркских племен. Интересен тот факт, что этот дастан по-прежнему живет среди всех тюрков-огузов, таких как азербайджанцы, турки, гагаузы, туркмены, туркмены, а также ногайцев, крымских татар, урумов и других тюркских народов. Нами было собрано более сорока вариантов этого эпоса. Этот дастан был переиздан в разные времена. «Арзу-Камбер» не раз переводился на другие языки, а также адаптирован на иные тюркские языки. В статье были исследованы издания дастана «Арзу-Камбер».

Ключевые слова: «Арзу-Камбер», дастан, любовь, Европа.

Ramazanova A.Kh.
**The history of publish the dastan
«Arzu-Gamber» in Europe**

It is known that the special place in Turkic epic tradition is taken epos «Arzu-Gamber». This epos was many times built from lips of many peoples in many regions, was widespread in a hand-written form, was published as the book in Turkey, Iraq, Azerbaijan, the Southern Azerbaijan, in many countries of Europe. Purpose of this article research of numerous manuscripts epos «Arzu-Gamber». The author studies the manuscripts stored in libraries of Turkey, Austria, Holland, Turkmenistan This folklore text introduced as «bay-atili dastan» (the epos with quatrains) among Azerbaijanians is presented as «hikaye» (tale), «masal» (story), «halk hikayesi» (folk tale) in other nations. It is interesting that being not very large this epos is still living nowadays among all Oghuz Turks such as – Azerbaijanians, Turkish, Gagauz, Turkmen, Turkmens from Kerkuk, Nogays, Crimea Tatars, even Urums and other Turk nations. More than forty variants of this epos have been collected from Turk nations by us. The geographical area of «Arzu-Gamber» is also very large – the peculiarity of this epos is being consisted from quatrains which are the lyric genre of commonturk folklore of its poetical texts spread from Romania to the land of Gagauz, from Azerbaijan to the land of Turkmen, from Turkey to Eastern Azerbaijan. Poems-quatrains, manis and so on are generally common or alike in different variants of the epos «Arzu-Gamber». The subject of the epos «Arzu-Gamber» is a love story.

Key words: «Arzu-Gamber», epos, love story, Europe.

Рамазанова А.Х.
**«Арзу мен Гамбер»
дастанының Европада
басылу тарихы**

Түркі халықтарының дастан шығармашылығы ауызша дәстүрге сүйенген көрнекі үлгі болып табылады. Дастанда түркі халықтары мен тайпаларының тарихын, өмір салтын, эпикалдық санасын бейнелейді. Көптеген түркі халықтары мен тайпаларының арасында кеңінен тараған «Арзу мен Гамбер» дастанын орта ғасырлардың жемісі ретінде жарыққа шықты. Алайда, оның поэтикалық құрылымды классикалық эпостардан едәуір айырмашылығы бар. «Арзу мен Гамбер» – халыққа ең сүйікті эпостардың бірі және түркі эпикалық дәстүрінде айрықша орын алады. Әзірбайжандардың арасында төрт жолдан ұйқасып отыратын эпос ретінде танылған осы ауыз әдебиетінің мәтіні өзге түркі тайпаларында «hikaye» (хикая), «masal» (мысал, әңгіме), «halk hikayesi» (халық ертегісі) аталады. Мына факті қызғылықты: бұл дастан бүкіл түркі-оғыздардың, атап айтқанда, әзірбайжан, түрік, гагауз, түркмен, сондай-ақ, ноғай, қырым татарлары, ұрым, тағы басқа түркі халықтарының арасында бұрынғысынша өмір сүріп келеді. Біз бұл дастанның қырықтан аса вариантын жинақтадық. Әр кезде баспа арқылы жарық та көрген. «Арзу мен Гамбер» өзге тілдерге әлденеше аударылған. Сонымен қатар өзге түркі тілдеріне бейімделген. Мақалада «Арзу мен Гамбер» дастанының басылымдары зерттелген.

Түйін сөздер: «Арзу мен Гамбер», дастан, сүйіспеншілік, Еуропа.

ИСТОРИЯ ИЗДАНИЯ ДАСТАНА «АРЗУ И ГАМБАР» В ЕВРОПЕ

Введение

Литературно-художественные и фольклорные явления, принятые в устной народной традиции всех народов мира как эпос, сага, баллада, былина и под другими названиями, в тюркских народах распространены в форме дастанов. Дастанное творчество тюркских народов является наглядным образцом, опирающимся на устную традицию, по сути своей синкретической, лирико-эпической формой. Начиная с первичных творческих образцов и до всех созданных в последние периоды дастанов, эти эпические тексты отображают историю, образ жизни, эпическое сознание тюркских народов. Если в созданных ранее героических эпосах отображаются боевой дух, вера в победу, исторические события, реальные и не реальные исторические личности, в любовных дастанах, создание которых приходится на средние века, восхваляются лирические чувства влюбленных, чувства и тревоги героев, чужбинная тоска, желание встречи. В азербайджанской эпической памяти есть эпосы, появившиеся на свет как продукт средних веков и немного отличающиеся от классических эпосов поэтической структурой. Дастан «Арзу и Гамбар», о котором мы поведем речь, тоже в ряду таких эпосов. Ареал распространения эпоса «Арзу и Гамбар», восходящего своей историей создания к средним векам, охватывает очень большую географию. Мысль о формировании первого варианта «Арзу и Гамбар» в XVI веке подтверждена убедительными научными фактами уже многими учеными. Известно также создание и формирование этого эпоса в период XVI-XVIII веков. Предполагается и более раннее написание «Арзу и Гамбара», очень близко созвучного с такими классическими эпосами, как «Тахир и Зохра», «Асли и Керем», «Лейли и Меджнун» и т.д., чем был написан «Асли и Керем». Причиной этого предположения же стало упоминание в эпосе «Асли и Керем» в ряду влюбленных, наряду с образами Лейли и Меджнуна, Фархада и Ширин, Ашуга Гариба и Шахсемем, и Арзу и Гамбара:

Kim görmüşdü Fərhad ilə Şirini,
Olar da sevdilər biri-birini,

Atdı külingünü, yardı sərini,
Fərhad kimi yarçun ölən olmadı.
*Кто видел Фархад и Ширин,
И они друг друга любили,
Бросил молоток свой, ранил голову
никто не умер ради возлюбленной как Фархад*

* * *

Xürşid öz Mahının dizinə yatdı,
Qənbər Arzusunun tozuna batdı,
Dünyada Şahsənəm murada çatdı.
Aşıq Qərib kimi gülən olmadı.
Хуршид заснул на коленях своего Махы,
Гамбар испачкался в пыли своей Арзу,
В мире Шахсанам достигла желанного.
Как Ашуг Гариб не смеялся никто.
Ağ Qovaq qız Yürü bəyinin dəngi,
Şah İsmayılın yarı Ərəbzəngi,
Leyla da bir zaman Məcnunun dəngi
Onlara da imdad olan olmadı.
*Девушка Белая Тополь, возлюбленная Йуру бека,
Возлюбленная шаха Исмаила Арабзанги,
Когда-то Лейла была возлюбленной Меджнуна никто
и им помощь не оказал.*

Есть важные признаки, отличающие «Арзу и Гамбар» от таких классических любовных дастанов как «Аббас и Гюльгяз», «Асли и Керем», «Ашуг Гариб» и др. Естественно, что этот дастан по своему эпическому содержанию относится ко второму виду классификации эпосов (как известно, эпосы, будучи классифицированы многими исследователями, были разделены на 3 большие части – героические, любовные и семейно-бытовые дастаны). То есть дастан был посвящен любви двух молодых людей (в некоторых вариантах эта любовь неудовлетворенная, в некоторых вариантах же эпос заканчивается встречей влюбленных). Однако насколько бы не был одинаков «Арзу и Гамбар» с классическими эпосами с точки зрения содержания, по форме он настолько же от них отличен. А эта разница проявляет себя в построении дастана. Известно, что общетюркское эпическое творчество состоит, преимущественно, из текстов, построенных на синтезе поэзии с прозой. То есть среди ведущих показателей этого жанра стоят нарративные сказания прозой, а основных текстов – поэзией. Обычно поэтическая часть эпоса охватывает такие формы ашугской поэзии, как гошма, герайлы, дивани, устаднаме и пр. А в дастане «Арзу и Гамбар» все поэтические части выражены художественной формой – баяты. В азербайджанской эпической традиции лишь два дастана обладают подобной структурой – «Арзу и Гамбар» и «Яхши и Яман» («Хороший и плохой»). У других тюркских народов положение

такое же. Например, у гагаузов поэтическая часть «Арзу и Гамбар» рассказывается мани (в тексте, собранном Михаилом Заячковским):

Ben çeşmeye varmadım
Elimi-yüzümü yumadım.
Enteşeni almadım,
Bileziini bulmadım.
*Я не был возле источника
Не мыл рук и лица.
Не брал твой кувшин,
Не нашел твой браслет.*

Сохранившиеся в средневековых рукописях-антологиях, являющихся основным источником материалов о фольклоре, литературе и истории караимов «Маджуме» (новый сборник) (Маджума Мордехая Тришкана, относящаяся к началу XIX века), стихотворения «Арзу-Гамбар» были даны также в форме мани:

Çeşmeler oluq-oluq:
Suy aqar tonuq-tonuq:
Bilezigim bolğanda,
al gendimi mejdelik.
*Ручьи наполнены водой,
Вода течет тихо-тихо
Кто найдет мой браслет,
Сама буду магарычом.*

Такое же положение и у урумских тюрков, заселившихся возле Азовского моря. Десятки собранных видным ученым А.Гаркавцем поэтические отрывки «Арзу и Гамбар» представляют собой мани:

Ant ustune ant olsun,
Bent ustune bent olsun.
Antın içme oksuz Qamber
Bileziqim sende olsun.
*Пусть будет клятва за клятвой,
Звено за звеном
Не клянись, бедный Гамбар
Пусть браслет будет твоим*

Первым отличительным признаком «Арзу-Гамбар» от других дастанов является эта особенность.

Второй отличительный признак же присущ лишь «Арзу и Гамбар», что связано с репертуаром и исполнением этого эпоса. Как известно, создание и исполнение эпосов в тюркских народах присуще мужчинам. То есть называемые у тюркских народов «озаном», «ашугом», «бахши», «акыном» исполнители были обычно мужчинами. Но «Арзу и Гамбар» является единственным эпосом, который был создан и распространен не в

мужской среде, а женщинами. Изучавший этот эпос, впервые издавший его иракско-туркманский вариант в 1972 году в Азербайджане профессор Газанфар Пашаев тоже указывал на создание «Арзу и Гамбара» в женской среде и сказание его женщинами. Хотя порой в Турции встречаются сказители-мужчины, среди азербайджанских и иракских туркман сказителями этого эпоса являются лишь женщины.

В этой статье нашей целью является изучение истории издания эпоса «Арзу и Гамбар» в контексте статистического описания.

Прежде чем обратить внимание на ареал распространения «Арзу и Гамбар» в Европе, отметим, что этот эпос существовал и удачно существует по сей день в Азербайджане, Ираке (среди иракских туркманов), Иране (среди азербайджанцев), Сирии (среди тюрков, живущих на границе с Турцией), Украине (среди крымских татар и урумских тюрков), России (среди живущих на Кавказе тюркский народностей – у ногайцев), Молдове (среди гагаузов), в прибалтийских республиках (среди караимов), Болгарии, Македонии, Румынии, тюркских государствах Средней Азии – Туркменистане, Узбекистане и пр. ареалах.

Венгрия и эпос «Арзу и Гамбар». Хотя упоминаемый эпос в Венгрии не был издан в виде отдельной книги, его первое издание связано именно с именем венгерского ученого. Выдающийся представитель тюркологии в Европе, достойный продолжатель тюркологической школы Вамбери Игнаций Кунош считается первым издателем эпоса «Арзу и Гамбар». Именно этот венгерский тюрколог собранные с уст народа 11 народных рассказов (романический эпос) издал под названием «Народные романы Анатолийских тюрков». Среди этих народных рассказов, наряду с эпосами «Шах Исмаил», «Элиф и Махмут», «Ашуг Гариб» и пр., был и «Арзу и Гамбар». Игнаций Кунош, наряду с изданием этого и других общетюркских эпосов, сделал достаточно много достойных внимания дел в их исследовании. Взгляды Игнация Куноша об ареалах создания и распространения этих эпосов по сей день считается источником для тюркских фольклористов и тюркологов. Эти взгляды ценны и для азербайджанских фольклористов. Поскольку Игнаций Кунош в качестве ареала создания любовных эпосов указывает Северный и Южный Азербайджан. Подчеркивает и создание подобного типа эпосов в Азербайджане с последующим распространением в прочих тюркских племенах. Согласно предоставленной

исследователем Эсмой Шимшек информации, Игнаций Кунош считал Иран и Азербайджан страной создания любовных эпосов, и подчеркнул что, именно после этого эпосы были распространены среди Османов [1, 40].

Издание в Румынии. Румынский вариант, занимающий важное место в широком распространении в Европе «Арзу и Гамбар», стал известен научному миру благодаря исследователю Мехмету Али Экрему. Этот исследователь подчеркнул существование эпоса среди тюрков Добручи, собрал 3 варианта в Костендже (эти варианты были названы собирателем согласно местам их сбора – *вариант Корчешме, вариант Каракуюсу, вариант Малчова*). Эти варианты напечатал в 1981-85 гг. в книгах «Тепегёз» и «Голос соловья». Согласно предоставленной автором информации, «Арзу и Гамбар» распространен среди поселившихся на этой территории ногайцев и крымских тюрков [2].

Еще один вариант, распространенный в Добруче, был внесен в изданную Недрет Махмудом и Энвером Махмутом в 1988 году в Бухаресте книгу «Татарские сказки Бозчигит Добруджа» (*пользуясь возможностью, благодарим Доктора Наджи Анала, помогшему нам получить румынский вариант*).

Издание в Болгарии. Первое издание эпоса в Болгарии состоялось в 1958 году. Живущее среди тюрков в Болгарии «Арзу и Гамбар» в полном объеме в форме книги был издан в 1958 году в Софии.

Изучение этого эпоса в этой стране связано с именем Ибрагима Озкана. Защитивший в 2008 году в Измире в Эгейском университете докторскую работу на тему «Исследование народной литературы болгарских тюрков» профессор приложил к своему исследованию и собранный им самим вариант эпоса [3]. Ибрагим Озкан собрал эпос у 90-летнего Нури Шабана из Габрово. К сожалению, этот вариант показывает, что эпос в Болгарии уже забывается. То есть, по сравнению с вариантами других тюркских народов этот вариант весьма несовершенен.

Болгарский ученый доктор Исмаил Чамбазов показывает рассказ эпоса «Арзу и Гамбар» в долгие зимние ночи в провинциях Варна, Праводи и Куртдере (Вичидол), и представляет 2 стихотворных отрывка из эпоса. Автор отмечает, что эпос в этих местах называется легендой [4].

Издание в Македонии. «Арзу и Гамбар» в Европе, кроме Румынии и Болгарии, существует и среди тюрков, живущих в Македонии. Но, к сожалению, там этот эпос не сохранен в

полном объеме. Только 2 поэтических текста из этого эпоса живет в народе. Профессор, доктор ниметуллах Хафиз, собравший и издавший тексты тюркской народной литературы в Македонии напечатал эти народные песни в 1989 году. Эти песни были изданы под названием «Отправил я Арзу за водой», «О ветры, ветры» [5].

Издание в Турции. Мы целенаправленно оставили на конец сведения о турецком варианте «Арзу и Гамбар». Поскольку, в отличие от упомянутых выше и неупомянутых в силу узости темы азербайджанских, туркменских, иракских, иранских, узбекских, ногайских, караимских, гагаузских, крымско-татарских, урумских и др. вариантов, только турецкий вариант издавался в виде собраний из уст в различных регионах – илях.

Любопытно, что этот эпос впервые увидел свет именно в Турции, как отмечали и выше, в издании Игнация Куноша. После него в 1931 году в Стамбуле распространился текст М.Зеки Кургунала. Затем в 1936 (2 раза – Тевфик Озсороглу, Селами Мунир Юрдатап), 1937 (Даниш Рамзи Корок), 1940 (2 раза – Тевфик Озсороглу, Бекир Сыткы Кунт), 1963 (Селами Мунир Юрдатап) и в другие годы в различных вариантах печатался в Турции.

Ареал распространения «Арзу и Гамбар» в Турции очень обширен. Об изданиях до 1989 года подробную информацию предоставила исследователь Фиратского университета Эсма Шимшек. В кандидатской диссертации «Сравнительное исследование Арзу и Гамбар» она в хронологическом порядке представила все диплом-

ные работы по этому дастану, написанных с 1963 года в Анкарином, Стамбульском, Хаджи-теппейском, Эгейском университетах и раскрыла тексты «Арзу и Гамбар». Нашедшие свое отображение в этих тезисах эпические тексты были собраны у тюркмен в Сакарье и Шенкае, Караханлы и Динаре, в Байбурте, Сивасе и др. регионах Турции.

Кроме исследователя Эсмы Шимшек, в последнее время Али Берат Алптекин, изучая тюркские народные рассказы, подробно остановился на «Арзу и Гамбар» [6].

«Арзу и Гамбар» в Польше. Наконец, в Польше также увидел свет «Арзу и Гамбар». Польский тюрколог, востоковед Заячковский в Краковском отделении Польской Академии наук издал свою книгу «Язык и фольклор гагаузов из Болгарии». В этой книге отображены результаты собирательской деятельности, проведенной польским ученым в 1957-1958 годах среди живущих в Болгарии гагаузов и его теоретические взгляды о языке болгарских гагаузов. Здесь Заячковский представил 8 поэтических отрывков об эпосе «Арзу и Гамбар» [7].

Заключение. Все это перечисленное нами, естественно, всего лишь часть истории издания и исследования эпоса «Арзу и Гамбар». Однако даже все это, является наглядным показателем того, насколько любим и жив «Арзу-Гамбар» среди тюркских народов, заселивших обширное пространство, охватывающее Европу и Азию, и как эпос, и как сказка, и как народный рассказ.

Литература

- 1 Шимшек Э. Сравнительное изучение дастана «Арзу и Камбер». Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Элазиг, 1987 (на турецком языке).
- 2 Махмуд Н., Махмуд Э. Татарские сказки Добруджа Бозцигит. – Бухаркст, 1988 (на турецком языке).
- 3 Озкан И. Исследование народной литературы Болгарских тюркльв. – Измир, 2008 (на турецком языке).
- 4 Джамбазов И. место и роль Меджи (субботника) в народной культуре // материалы конференции «Ботгарский тюркский фольклор». – Анкара, 2001. – С. 112-122 (на турецком языке)
- 5 Хафиз Н. Македонская тюркская народная литература. – Стамбул, 1989 (на турецком языке)
- 6 Алптекин А.Б. Указатель мотивов народных рассказов. – Анкара, 2002 (на турецком языке)
- 7 Zajaczkowski Wl. Jezyk i folklor gagauzow z Bulgarii. – Krakov, 1966. – S. 90-91.

References

- 1 Şimşek, Esmâ; «Arzu ile Kamber Hikâyesi Üzerinde Mukayeseli Bir Araştırma», Fırat Ün. Sos Bil. Enst. Elazığ (Yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi) 1987.
- 2 Nedret Mahmut ve Enver Mahmut, Bozcigit Dobruca Tatar Masalları Birinci Kitap, Kriterion Kiyap Üyi, Bucureşti, 1988.
- 3 Özkan İ. Bulgaristan türkleri halk edebiyatı üzerinde bir araştırma. İzmir, Ege Üniversitesi, Doktora tezi, 2008
- 4 Cambazov İ. Mecinin halk kültüründeki yeri ve rolu // »Bulgaristan türk folkloru» II Uluslararası Bulgaristan türk halk kültürü sempozyumu bildirileri. Ankara: Folklor araştırmaları kurumu, 2001, s.112-122
- 5 Hafız Nimetullah. Makedonya türk halk edebiyatı. İstanbul, 1989
- 6 Alptekin, Ali Berat; Halk Hikayelerinin Motif Yapısı 2.Baskı, Akçağ Yay., Ankara 2002.
- 7 Zajaczkowski Wl. Jezyk i folklor gagauzow z Bulgarii. Krakov, 1966, s.90-91

Сейтказы Э.А.
**Образы-символы
в прозе О. Бокеева**

В данной статье анализируется роль образов-символов и их своеобразии при раскрытии проблемы национальной картины мира. Затрагивается тема выражения национальной картины мира, скрытая связь человека и природы, утрата национальных ценностей, гуманистических качеств, честности, благородства, чистоты и верности. Анализ производится на основе художественного текста казахского писателя О.Бокеева. Автор статьи, опираясь на приемы и методы писателя, доказывает авторскую позицию относительно применения символов в произведениях.

Ключевые слова: картина мира, образы-символы, художественный образ, национальный характер, национальные традиции, символ.

Seitkazy E.S.
**Images and symbols in
prose of O. Bokeev**

This article analyzes the role of images and symbols, and their originality in disclosing problems of national picture of the world. Touched upon the expression of the national picture of the world, hidden connection between man and nature, the loss of national values, humanistic qualities, honesty, nobility, purity and fidelity. The analysis is based on the text of Kazakh writer O.Bokeev. Based on the author used techniques and methods of the author's position is determined using the characters in his works.

Key words: picture of the world, images of characters, artistic image, national character, national traditions, symbol.

Сейтказы Э.А.
**О. Бөкей шығармаларындағы
образ-символдар**

Мақалада О.Бөкей шығармаларындағы әлемнің ұлттық бейнесі мәселесін ашудағы образ-символдардың рөлі мен ерекшелігі жөнінде сөз етіледі. Сонымен қатар, жазушы шығармаларындағы әлемнің ұлттық бейнесінің көрініс табуы, табиғат пен адам арасындағы жасырын байланыс, ұлттық құндылықтардың жоғалуы, шыншылдық, тектілік, тазалық пен адалдық сынды адами қасиеттердің жойылу мәселелері жөнінде де сөз етіледі. Талдау негізінде О.Бөкей шығармаларындағы образ-символдарды пайдалана отырып, негізгі авторлық идеяны ашудағы қаламгердің өзіндік әдіс-тәсіліне мән беріледі.

Түйін сөздер: әлем бейнесі, образ-символдар, көркем образ, ұлттық мінез, ұлттық дәстүр, символ.

ОБРАЗЫ-СИМВОЛЫ В ПРОЗЕ О. БОКЕЕВА

Любая народная литература богата определенными образами-символами, которые являются неотъемлемой частью национальной картины мира того или иного народа. В казахской литературе степь, горы, юрта, огонь, очаг, волк и другие – образы, которые являются обязательными в создании казахской национальной картины мира, использования которых раскрывают внутренний мир национальных характеров. Мистика и реальность – их удачное сочетание является одним из художественных приемов писателей.

«Из прямого двучленного образного параллелизма еще в древнем устном народном творчестве произошел такой значительный вид словесно-предметной иносказательности, как символ. За последнее время символами стали называть разного рода начертания, служащие условным обозначением тех или иных отвлеченных понятий.

Но в основном своем значении символ (гр. *symbolon* – знак, примета) – это самостоятельный художественный образ, который имеет эмоционально-иносказательный смысл, основанный на сходстве явлений жизни. Появление символических образов было подготовлено длительной песенной традицией. Народные песни переходили от одних певцов к другим и сохранялись в памяти множества поколений.

И в тех случаях, когда эти песни строились на основе прямого двучленного параллелизма, смысловая связь входящих в него образов постепенно все более закреплялась в сознании и самих певцов и их слушателей.

Поэтому, как только в песне появлялся первый член параллелизма – образ природы, он тотчас же вызывал в памяти слушателей известный им заранее второй его член – образ человека, который уже не надо было воспроизводить с помощью слов. Иначе говоря, изображение жизни природы стало знаменовать собой жизнь человека, оно получило тем самым иносказательное, символическое значение. Люди научились осознавать человеческую жизнь через скрытую аналогию ее с жизнью природы» [1, 32].

Эта скрытая связь человека с природой заметна и в творчестве О. Бокеева. При ознакомлении с прозой Бокеева прослеживается так же глубокая связь творчества писателя с

национальными традициями, фольклором и философским мировоззрением и историей народа. Из-под пера писателя вышли произведения, где поднимаются вопросы о судьбе народа, осмысливая историческое прошлое, задумывается о будущем.

Писатель, охватывая тему аула выходит на проблемы национального бытия, живя настоящим задумывается о будущем. В произведениях Бокеева содержатся раздумья о судьбе народа, об утрате духовных ценностей. Все эти проблемы автор показывает через своеобразные образы и через мироощущение своих героев. Например, таких как Актан в повести «Человек-Олень», Акбота в повести «Осиротевший верблюжонок», Аспан-старик в повести «Крик», «Снежная девушка» и другие. При помощи таких морально-этических символов раскрывается национальный характер, чувства и потребности,

Все они являются хранителями традиции. Одно из лучших произведений писателя – это «Человек-Олень». Главный герой повести Актан – это воплощение лучших гуманистических качеств, честности, благородства, чистоты, верности. «Природу он воспринимает глубоко, трепетно, писатель наделяет своего героя созерцательностью, художнической натурой. Человек-олень в большой обиде на общество за состояние природы, однако, ему становится еще больней, когда весь аул откочевывает в райцентр. Без людей, присутствия человека горы, тайга как будто теряют часть своего естества. Одиночество – причина и фактор непрерывных размышлений Актана, углубляющегося психологического процесса в его душе. В конце концов дело доходит до психологического раздвоения – человек – олень и личность вступают в спор, и никто не может взять верх, человек не может доказать преимуществ цивилизации, олень не может обосновать смысл одинокой, одичалой жизни. Эта дилемма кажется неразрешимой, но только до поры до времени. Спор этот по существу философский, выходящий на уровень мировых онтологических проблем.

Одиночество Актана носит драматический характер, оно обусловлено комплексом безотцовщины, сиротского детства. За этим фактором, как тень, стоит сама история, гибель миллионов отцов на недавней войне. Этот исторический масштабный фактор, трагедия не только индивидуумов, но и групп народов, психологическим грузом – ощущением трагизма бытия передается по цепочке от поколения к поколению. Актан не может понять причин своей

печали, а они носят внеличностный характер. Художественная символика в повести работает на каскад обобщений: аул скоростно превезли в райцентр, как некогда кочевников, не спросив, загнали в цивилизацию. Как результат – повальное пьянство, умножаются смерти, прогрессирующе отражаясь в зеркале времени: погибает отец Актана, срывается на тракторе в реку лучший друг... Спасаясь от голодного мора тридцатых годов, казахи массами покидали Родину, уходя за кордон в Китай, Россию, Среднюю Азию» [5, 48].

Автор в своей повести образ Актана выделяет в качестве символа хранителя родного очага. Здесь затрагивается проблема преданности к родному краю, малой родине, что свойственно многим писателям XX века. *«Пустые дома кажутся мертвыми, а большое человеческое поселение – кладбищем. И тот одинокий домик с дымком из трубы выглядит сторожем этого печального кладбища. ... единственный живой очаг, из которого идет дым, принадлежит сторожу брошенного поселка и одновременно леснику, хранителю богатств окрестной дремучей тайги»* [2, 8]. Этот отрывок будто является отражением души писателя в зеркале жизни. Писатель глубоко переживает и предупреждает об утрате национальных ценностей. Национальное богатство народа остается далеко в прошлом, где жили когда-то наши предки.

«Олень – весьма примечательное символическое животное культур древнего мира. Он часто ассоциируется с Древом Жизни. Олень-самец в схватке с хтонической змеей символизирует, подобно орлу, сражающемуся со змеей, конфликт противоположностей, положительного и отрицательного, света и тьмы» [3, 16]. И автор будто намеренно отдает на хранение малую родину своих предков в руки «Человека-Оленя», с надеждой на то, что «посланнику богов или небесных сил» во что бы то не стало удастся сохранить всю ценность народа. Но все же бороться одному против всей цивилизации, идти против течения жизни просто невозможно. Один человек не в силах сохранить национальное богатство всего народа. *«– Нет! Так нельзя! Так нельзя! Невозможно жить на свете! – в тоске...»* [2, 71]. Автор дает понять, что одной тоски о прошлом, мало для сохранения всего богатства народа. Тоска по прошлому не даст забыть вчерашнее, но не забывая о нем, нужно его обновлять. ни в коем случае нельзя обрывать связь времен. Этот золотой мост является началом всех начал.

Изображая образы героев возникает ощущение иллюзии в сознании писателя, так как и Актан, и Акбота в повести «Осиротевший верблюжонок» они как бы являются обычными людьми, и в то же время их как бы и нет. Актан он – лесник, но почему-то только он сумел увидеть человека с загадочной пещеры, что таила в себе свои сокровенные тайны. А Акбота – она обычная девушка, но есть и у нее свои покровители с моря, которых видит и ощущает их присутствие только она. Оба они являются хранителями родного очага, борцами против цивилизации и общества. И главное их оружие это – одиночество. Они отреклись от общества, от цивилизации. И ради чего все это? Ради того, чтобы сохранить родные традиции, родной очаг.

Синтез реальности и легенды так же заметна и в другой повести О. Бокеева «Снежная девушка». «Притча о снежной девушке акцентирует внимание читателя на авторском голосе, звучащем контрастно или в унисон доминантным настроениям персонажей, корректирующем сюжет посредством включения в повествование лирических ретардаций, отражающих движение мысли писателя.

Снежная девушка-синоним нравственной зоркости, готовности противостоять низменным человеческим инстинктам, защищать трудно приобретенные многовековым опытом духовные ценности. Способностью откликаться на зов снежной девушки измеряется уровень человечности и благородных душевных возможностей. Поэтому именно Нуржан постоянно волнуем голосом девушки, Бахытжан слышит ее только в самые критические моменты, а Аманжанбыл глух к ее зову. Образ снежной девушки по принципу антитезы связывается с образом Конкай, являющегося в повести метафорой жестокости и зла» [3, 62].

Если в повести образ снежной девушки является символом защитницы духовных ценностей, то образ Конкай является символом эгоизма и безнравственности. «—*Конкай никогда не умрет! – горделиво сверкая глазами сказал старик. – И огонь в очаге этого дома никогда не погаснет! До меня здесь был Конкай, на его место пришел я, а на мое место придет следующий Конкай! И сейчас он находится, может быть, среди вас! Потому что Конкай сидит у каждого в его печенках, в его мозгу и сердце. Конкай значит: бери себе все, что тебе нравится, и ничего не бойся! Конкай – это: я хочу, а на вас на всех мне наплевать!*» [2, 295]. Образ Конкай – это образ человека утратившего все

нравственные ценности. Мастерское использование приема контрастности (антитеза) наделяет данную повесть своеобразностью. Добро и зло, душевное богатство и аморальное отношение ко всему человечеству, эгоизм и добродушие все эти качества были отражены в этих двух образах. Снежная девушка – символ душевного величия, Конкай – самолюбия.

В небольшом рассказе «Бура» проблема утраты национальных ценностей казахского народа опять занимает центральное место.

Данный рассказ, написанный писателем в 70-ые годы XX века явился произведением символично-анималистического характера по природе их жанровой модификации. В то время отечественная проза 60-70-х годов была сильна постановкой вопросов о значении традиции (символики) в формировании структуры человеческой личности, о тесной связи человека и живой природы, о становлении его нравственного самосознания через глубокое постижение явлений действительности и социума.

Согласитесь, рассказ «Бура» удивительно пластично перекликается с произведениями анималистического жанра крупнейших писателей прошлого и современности: Л. Толстой «Холстомер», А. Чехов «Каштанка», Ч. Айтматов «Прощай, Гульсары!», С. Санбаев «Белая аруана», В. Курочкин «Урод» и др.

Как известно, классические образы животных в литературе несут важный социальный смысл и раскрывают новые подходы к истолкованию поведенческой линии человека и этических принципов, формирующих его как личность и находящиеся в тесной корреляции с проблемой «автор и герой» [4, 86].

В этом небольшом по своему объему рассказе создается ощущение, будто автор старается охватить исторический период 20-х годов, прошедшего века. Февральская революция, коллективизация, постройка железных дорог вся эта история проплывает тенью за данной повестью. Хотя автор и не делает прямого повествования из истории, но все же подсознательно как бы затрагивает именно эту тему. Этот период истории показано лишь одной жизнью верблюда. Если кара бура является символом казахского народа, то бура Акпас (Белоголовый) как бы является символом русских. Методом сопоставления автор подчеркивает характер этих национальностей. «*Черный Бура был с детства спокойным и послушным, не то что бура Акпас. Самое крайнее, что он выделывал в пору свадеб, – это обильно плевался. Правда разъярившись,*

иногда гонялся за окружающими. А бура Акпас однажды в феврале особенно сильно взбесилась. Носился, громко гудя, роняя пену крупными хлопьями, оскалив пасть» [2, 543]. Верблюд для казаха – это символ гармонии. Верблюд содержит в себе всех животных. Он – символ объединяющего начала. Не зря автор выделял Буру от других верблюдов, охарактеризовав его спокойным и послушным, будто этим подчеркивал национальный характер нашего народа. Абура Акпас – это как бы символ русских. История произошедшая с ним именно в феврале, подразумевает в себе февральскую революцию, бунт простого народа против буржуазии.

Бура в рассказе Бокеева также является символом прошлого, символом истории казахов. При чтении произведения перед глазами вырисовывается картина борьбы прошлого и будущего, того будущего, которую когда-то великая казахская степь приняла вынужденно. Эти внешние и внутренние противоборства народа нашли отражение и в других творениях писателя.

Бура в данном рассказе является последним хранителем национальной традиции. *«Вот состав поравнялся с Бурой. Взревел Бура, и дремучая ярость ослепила его. Не думал он о том, что мал и слаб перед этой громадой. Он бросил свое измученное тело прямо к составу. Пена летела из пасти снежными хлопьями. Дыхание струями пара рвалось из его ноздрей. Одно желание опрокинуть и растоптать поезд гнало Буру. Вот он грудью бросился на вагон. Страшная*

сила смяла его и отбросила далеко в сторону. Вскрикнул паровоз. И мчались мимо поверженного Буры равнодушные вагоны. Бура лежал в стороне от дороги с разбитой грудью. Из его пасти шла кровь, перемешанная с пеной. Агония ломала его тело. И шел он по золотому, знойному океану, вдыхая запахи сильных пряностей, и бронзовый колокольчик на его шее предсказывал долгий-долгий путь.

Судороги свели ноги Буры. Хрипло рванулось дыхание, последнее в этом мире. И запоздалая чистая слеза выкатилась из его мертвых глаз. Окаменела степь от горя. Сковало ее долгое молчание. Осиротела она без Буры. Так погиб последний верблюд из аула Казакпай» [2, 545].

С образом юрты, в свою очередь связано прошедшее время. Юрта – символ, счастья, молодости, ушедшей жизни, родины. А место, где стояла юрта – это потерянная радость, ушедшая молодость: *«Бура увидел круглую выжженную полянку – на этом месте стояла юрта. Он долго вдыхал знакомые запахи и не мог уйти, не вспомнив что-то очень важное. <...> Ноздри Буры раздулись от жалости, и он громко всхлипнул. Пропала белая юрта, исчезли горячие кони, и стих плач верблюжонка»* [2, 538].

Правильное использование образов-символов в прозе дают возможность изучить глубину национальных особенностей. В особенности, хочется отметить, что этот прием очень эффективен при рассмотрении национальной картины мира народа.

Литература

- 1 Абишева У.К. Феномен национального в литературе как теоритическая проблема // Национальные образы мира в современной литературе Казахстана. – Алматы: Қазақ университеті, 2012.
- 2 Бокеев О. Человек-Олень. Повести и рассказы. – Астана: Аударма, 2011.
- 3 Джунаньшбеков Н. ОралханБокеев: очерк о жизни и творчестве. – Алматы: Искандер, 2006.
- 4 Хализев В.Е. Теория литературы. – М.: Высшая школа, 2002.– 368 с.
- 5 Введение в литературоведение: Учеб. для филол. спец. ун-тов / Г.Н. Пospelov, П.А. Николаев, И.Ф. Волков и др.; Под ред. Г.Н. Пospelova. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Высш. шк., 1988. – 528с.

References

- 1 Abisheva U.K. Fenomennacional' nogo v literature kak teoriticheska j a problema // Nacional' nye obrazymira v sovremennoj literature Kazahstana. – Almaty: Қазақ universiteti, 2012.
- 2 Bokeev O. Chelovek-Olen'. Povesti; rasskazy. – Astana: Audarma, 2011.
- 3 Dzhuanyshebekov N. OralhanBokeev: ocherk o zhiznii tvorchestve. – Almaty: Iskander, 2006.
- 4 Halizev V.E. Teorijaliteratury. – M.: Vysshajashkola, 2002.– 368 s.
- 5 Vvedenie v literaturovedenie: spec. dljafilol. spec. un-tov / G.N. Pospelov, P.A. Nikolaev, I.F. Volkovi dr.; Pod red. G.N. Pospelova. – 3-e izd., ispr. idop. – M.: Vyssh. shk., 1988. – 528 s.

Садықов С.
Түркология тарланы

V ғасырдағы Атилла империясынан бері қарай түрік халықтарын бір-біріне айдап салу ылаңы басталды. Содан бергі мың жарым ғасырдан астам уақыт бойы әлем түріктерінің арасына от тастап, бөліп жару тоқтаған емес. Бауырлас халықтар достығы бір-бірін танып білуден, салт-дәстүрлерін құрметтеуден басталады. Осылай десек, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінде шығып жатқан көлемді алты томдық «Түрікстан жинағы» осы ұлы іске қызмет етеді, осынау гуманистік парасатты ұғым-түсінікке өзінің лайықты үлесін қосады. Дәстүрлі жинақтардың авторы қазақтың белгілі әдебиет сыншысы, түрколог, филология ғылымдарының докторы, профессор Құлбек Ергөбек. Кітаптар серияларына қазіргі түркілердің прозасы мен поэзиясы жөніндегі ғана емес, сонымен қатар олардың мәдениеті хақындағы да мақалалар топтастырылған. Өткен дәуірлердегі құнды экспонаттар жинақталып, мұқият сақталған музейлерден жазылған еңбектер көптеген түркі халықтарының тарихы мен мәдениетінен кеңінен хабардар етеді. Бұл көлемді жинақтардың әртүрлі түрік халықтарының – қазақ, түрік, қырғыз, өзбек, ұйғыр, башқұрт, татар және басқа да тілдерде құрастырылуы құптауға әбден лайық.

Түйін сөздер: түркология, түркология музейі, түріктану кітапханасы, «Түрікстан» жинағы, түрік тілінің мұрагері, түркі халықтары, қазіргі түркілер.

Sadykov S.
The Expert of Turkology

Turkic people were always divided. So it was convenient to many rulers. And today they are divided by borders into territories from the Bering Strait to the Mediterranean Sea. Their history was exposed to drowsiness, was distorted to unrecognizability. Since Attila's empire in V th century attempts to oppose the Turkic people each other haven't been stopped. The friendship of the people begins with recognition of each other, with respect of their traditions and customs. Six-volume edition of the «Turkistan Collection» published by H.A of Yasawi international Kazakh-Turkish university is served into this business and brings its contribution to this noble and human work. The author of traditional collections is the famous Kazakh literary critic, the turcologist, the Doctor of Philology, professor Kulbek Ergobek. They include articles of the authors not only on prose and poetry of modern Turkic people, but also on all their cultural sciences. The fact that collections are made from articles in different Turkic languages imposes: Kazakh, Kyrgyz, Uzbek, Uygur, Turkish, Tatar, Bashkurt and others. The idea of unity and equality of all Turkic people is so put and consolidated.

Key words: Turkology, Museum of Turkology, The Library of Turkology, «Collection of Turukstan», Successor of Turkic Language, Turkic people, Modern Turkic peoples.

Садықов С.
Знаток тюркологии

Тюрков разделяли всегда. Так было удобном ногим властителям. И сегодня они разделены границами на территориями от Берингова пролива до Средиземного моря. Их история подвергалась забвению, искажалась до неузнаваемости. Со времен империи Атиллы в V веке не прекращались попытки противопоставить тюркские народы друг другу. Дружба народов начинается с узнавания друг друга, с уважения традиций и обычаев. Семитомник объемистого издания «Туркестанский сборник», выпускаемого Международным казахско-турецким университетом имени Х.А. Ясауи, служит этому делу и приносит свой вклад в это благородное и гуманное дело. Автором традиционных сборников является известный казахский литературный критик, тюрколог, доктор филологических наук, профессор Кулбек Ергобек. В них входят статьи автора не только по прозе и поэзии современных тюрков, но и по всей их культурологии. Импонирует то, что сборники составлены из статей на разных тюркских языках: казахском, киргизском, узбекском, уйгурском, турецком, татарском, башкуртском и других. Так закладывается и закрепляется идея единства и равенства всех тюркских народов – главная задача человека, науки и литературы.

Ключевые слова: тюркология, тюркологический музей, тюркологическая библиотека, «Туркестанский сборник», наследник тюркского языка, тюркские народы, современные тюрки.

ТҮРКОЛОГИЯ ТАРЛАНЫ

Адамзаттың Айтматовы Шыңғыс аға 2002 жылы Құлбек Ергөбекке Брюссельден жолдаған хатында былай дейді: «Қымбатты Құлбек! Сен сөздің қадір-қасиетін, стиль сұлулығы мен сапасын тереңнен қозғайтын талантты ғалым ретінде танылып отырсың және де осы биікте қала бересің. Өкінішке орай, мұндай асыл қасиеттер барлық әдебиетшілердің бойында бола бермейді, сенің жалпыға бірдей құрметке әбден лайық тағы бір тамаша қасиетің сен өзіңнің туған әдебиетіңнің төңірегінде қалып қойған жоқсың, біздің Орталық Азия әдебиетінің нәзік білгірі әрі жол көрсетушісі ретінде де қызмет етіп келесің. Брюссель. 2002» [1].

Мемлекет және қоғам қайраткері, қазақ әдебиеті тау тұлғаларының бірі Әбіш Кекілбаев былай деп ақтарылады: «Ергөбековті Ергөбековтей бақайшағына дейін жіліктей шағып, жіліктей зерттеп, жіліктей түсіндіру үшін тағы бір Ергөбеков керек.

... Таңқалдыра біледі. Тамсандыра біледі» [2].

Қазақстан Жазушылар Одағы Басқармасының мүшесі, Халықаралық «Алаш» сыйлығының лауреаты, «Парасат» орденінің және Мемлекеттік (Президенттік) стипендияның иегері Құлбек Ергөбектің қасиетті Түркістан қаласындағы жылдары өзіндік өрнегімен ерекшеленеді. Әдебиет сыншысы, ғалымның отыздан астам кітабының жиырмаға жуығы осынау киелі мекенде қызмет етіп жүргенде жарық көріпті. Нақтырақ айтар болсақ, «Шыңғыс шыңы» (Ш. Айтматов туралы) (1999), «Сәбит Мұқанов» (Мақалалар жинағы) (2000), «Сәбит Мұқанов туралы естеліктер» (2001), «Жазушы шеберханасы» (2000) деген дүниелерінен кейін қазақ балалар әдебиеті мәселелері, қазақ өлеңі хақында, қазақ қара сөзі жайында, әдебиеттану, сын әлемі, шеберлік шеберханасы, қазақ мемуарына арналған мақала, зерттеулер сынды қадау-қадау проблемалар төңірегінде кеңінен ой қозғайтын алты томдық «Арыстар мен ағыстар» шығармашылық баяны қалың оқырманның қолына тиді (2003-2006). Сондай-ақ, сыншы-ғалымның соңғы жылдары баспадан шыққан «Қара сөз» (Қазақ прозасы туралы толғаныстар) (2013), «Сарасөз» (Әдебиеттану, сын әлемі) (2014), «Дарасөз» (2015) кітаптары оның ұдайы ізденіс үстінде жүретінін, шығармашылық қарымының бабында екенін айқын дәлелдегендей.

Өзіміз әңгімемізге арқау еткелі отырған «Түрікстан жинағының» көптомдығын шығаруға Құлбек Ергөбек жан-жақты дайындықпен келді. Түрікшілдігімен, ұлтшылдығымен, әдебиет пен ғылымға адалдығымен, табандылығымен танылған Құлбекті қалың көпшілік қай жерде жүрсе де зиялыға тән зияткерлігінен бір танбай келе жатқан азамат екенін мойындайды. Соның жарқын дәлелі – оның тікелей мұрындық болуымен 2009 жылы қасиетті Түрікстан шаһарында ашылған қазақтың әзиз ғалымы «Бейсембай Кенжебайұлының түріктану музейі» мен «Түріктілдес халықтардың кітапханасын» алға тартсақ та жеткілікті.

Сөз реті келгенде музей жайында бірер ауыз сөз айта кетейік. Бұл әлемдегі тұңғыш түркологиялық музей саналады. Онда Құлбектің рухани әкесі болған ұлы ұстаз Бейсембай Кенжебайұлының балалық шағынан бастап, Алаш жұртына еткен қызметі, қазақ әдебиеті тарихына сіңірген еңбегі Томсен, Радлов, Бичурин, Ш. Уәлиханов, Катанов, Ахундов, Ататүрік, Маржани, Гаспаралы, Потанин, Диваев, А. Байтұрсынұлы, Қ. Жұбанов, Ә. Марғұлан, т.т. өнегелі өмірімен тығыз байланыста өзара сабақтастықта экспозицияланады. Көзінің тірісінде «Бұлардың да түрік еді арғы заты, тітіренткен жер-дүниені салтанаты», – деп Сұлтанмахмұттың өлеңін ыңылдап айтып отыратын, өмір бойы түріктік тұтастықты армандаумен өткен Бейсембай өмірі жалпытүріктік аяда өрнектелген.

Құлбек ашқан «Түріктілдес халықтар кітапханасы» оның өз сөзімен айтар болсақ, «Мұндай кітапхана түрік ұлыстарының ешқайсысында жоқ, тек Түрікстанда бар!». Өзінің үйін ұсынып, 20 мыңдай кітап қоры бар кітапханасын беріп, күллі түрікке ортақ осындай іс істеу – өзіміз жақсы білетін Құлбек Ергөбектің үлкен адамгершілігі, әрі үлкен ерлігі деп бағаланса керек. Кезінде Президент Н. Назарбаев «Түрікстан – түрік халықтарының ортақ рухани астанасына айналады» деген болатын. Қазіргі кезде Түрікстанда жасалып отырған түркологиялық игі істердің барлығы да Елбасының жоғарыдағы айтқан ойын жүзеге асыру жолында жасалып жатқан ізгі шаралар.

Кітапхананың тұрақты оқырмандары да аз емес. Қазақ-түрік университетінде алтай, хакас, тува, чуваш, гагауз, балкар, шор, башқұрт, татар, өзбек, қырғыз, каракалпак, әзербайжан, түрік секілді 30-ға жуық ұлт өкілдері жер-жерден келіп оқиды. Солар осы кітапхананың есігін ашады, туған тілінде жазылған кітаптармен танысып, мауқын басады.

Кітапханада әдебиет тарихшысы Б.Кенжебайұлының, фольклорист К. Сейдехановтың, балалар ақыны Ө. Тұрманжановтың, тіл білімі академигі М. Балақаевтың, түрколог Ғ. Сәдуақасовтың (ұйғыр), жазушы Н. Фазыловтың (өзбек), Намық Кемал Зейбектің (түркия), этнолог Ө. Жәнібектің, театр қайраткері Р. Сейітметовтің жеке кітапханалары бар. Сөрелерде Ресейде 1873-1904 жылдар аралығында басылған көн-былғарымен қапталған бірсыпыра кітап тұр. Ш.Уәлихановтың 1904 жылғы Веселовскийдің алғысөзімен басылған атақты кітабы. Брокгауз, Эфронь, Южаков, Гранат... XIX ғасырда басылған энциклопедиялар. Москвада қазақ білімпазы, тұңғыш елші Н.Төрешұлов басқарған шығыс халықтарының орталық баспасынан түрік халықтары тілдерінде шыққан құнды кітаптар.

Көрнекті әдебиет сыншысы, ғалым Құлбек Ергөбек соңғы алты жылдан бері «Түрікстан жинағын» шығарып келеді. Бұл оның ұлы Түрікстанға бағытталған перзенттік парызын тереңнен толғандан туған ізгілікті шаруа деп ұғынғанымыз жөн. Көлемді-көлемді 7 томнан тұратын (әр томы 30 б/т.) «Түрікстан жинағы» атауының өзі ә дегенде көңілге күдік ұялатып, талас тудырады. Неге «Түрікстан емес, Түрікстан». Жинақтың I томына жазған алғысөзінде Түркияның көрнекті мемлекет қайраткері, қазақтың үлкен досы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті Үкіметаралық Өкілетті Кеңестің Төрағасы болған, ҚР Президенті Н.Назарбаевтың Бейбітшілік пен татулық сыйлығының иегері Намық Кемал Зейбек былай деп толғана жазады: «Мен Түрікстанға келген сайын Құлбек достым, інім бір жаңалық тауып қояды. Сәлем бере келіп, әңгіме үстінде өзінің «Түрікстан жинағы» аталатын кітап шығарғысы келетінін айтты. «Түрікстан жинағы» деген кітапты құлағым шалғаны бар. «Сондай жинақ па?» – деп сұрадым. «Жоқ. Бұл басқа. Ол «Түрікстан жинағын» орыс генерал-губернаторы шығарған. Ал, менің шығаратыным «Түрікстан жинағы». Жинақ түрік халықтары әдебиеті, өнері, тарихы, этнографиясы жайында өзімнің мақала, зерттеулерімнен тұрады», – дейді. «Сонда ол «Түрікстан» емес пе?» – деймін. Ол «Түрікстан» емес, «Түрікстан» – дейді. Мен түсіндім. Құлбек «Түрікстаннан» бір кездегі айдынды «Түрікстанға» сапар шекпек. Құшағы кең дүние екен!

Күллі түрік дүниесінің руханиятын құшағына сыйғыза сөйлеуге біздің досымыздың дайындығы жетеді, білімі көтереді. Жолы ақ, кедергісі жоқ болсын!» [3].

Осы тұрғыдан келгенде, Өзбекстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығының лауреаты, аудармашы, әдебиетші-түрколог Насыр Фазылов жинақтың III томына жазған алғысөзінде еңбек атауына байланысты өзінің орнықты ой-пікірлерін бұлтартпастай дәлелдер келтіре отырып айтады. Өзбек әдебиетшісінің жазуынша, XIX ғасырда Түркістан уәлаятының генерал-губернаторы Кауфман «Туркестанский сборник» деген атаумен көп кітап шығарған. Осы жинақтағы материалдарды әлі күнге дейін өзбектер де, қазақтар да тереңдеп зерттей қоймаған. Ғылым үшін тұнып тұрған мәліметтермен өрілген бұл кітаптарда өзбек, қазақ, тәжік, қарақалпақ, қырғыз деп бөліп-атап айтылмайды, Сырдария бойын, Жетісу жерін, Памир, Алатау таулары бойын мекендеген ұлттар мен ұлыстардың ел жайы мен жер жағдайы, нәсібі мен кәсібі, құрамы этнографиялық тұрғыдан өте бір дәлдікпен беріліп отырған. Түп мақсаты – отар елдердің хал-ахуалынан хабардар ету болса керек.

«Өтінішім бойынша маған Құлбек жіберген «Түрікстан жинағы» да «Туркестанский сборник» секілді көрінді, – деп жазады Н. Фазылов. – Егер Құлбек «Туркестанский сборникті» көрмесе, білмесе өзінің жаңа жинақ-кітабын бұлай атамас еді деп ойлаймын. Кітаптың «Түркістан» емес, «Түрікстан» аталуы – астарлы көрінді. Бұрын түркі, Түркістан секілді ұғымға үйренген құлаққа «Түрікстан» сәл тосын естілді. Неге «Түркістан жинағы» атамады екен? – деп те ойландым. Кауфманның «Туркестанский сборникін» қайталаудан қашқан болар деп те тон піштім. Құлбектің қолдануындағы «Түрікстан» – Түркия Республикасына бұрылып кетіп, тараңытып қалып та жатқан секілді. Бір ойым айтады – «Түркия» деп айтқанымызбен, олар өздерін «түркиелікпіз» деп жатады. Сөздің аталуына зер салсақ, менің туған жерім «Түркістан» да ауызшада «Түрікстан» атала береді. Бірақ жазылуы – «Түркістан». Әрі-беріден кейін «Түркістан» бізді орыстардың өз тіліне бұра тартып атауынан туған «бұралқы» сөз бе деп те ойға қалдым. Егер біздің бәріміз «түрік» болсақ, «түрік», «Түрікстан» сөзінен неге қашамыз? «Орхон-Енисей» тас жазуларында: «Күндіз күлмедім, түнде ұйықтамадым – Түрік болғаным үшін!» демейтін бе еді?! Шамасы, біздің миымызда түрік десек, «пантүріктікті» түсінетін Ресей империясы құйған сарқыншақ әлі сақталып тұр-ау. Гәпті қысқартқанда, Құлбектің жинағын атауынан бастап қиналып, ойланып оқыдым, оқи келе қызықтым. Әлгі «түрік», «Түрікстан»,

«Түрікстан жинағы» деген ұғымның туралығына ден қойдым. Құлбек «Түрікстан» дегенде – түрік дүниесін тұтас алып отыр екен. Соған орай сөзін ісімен дәлелдеу үшін жинаққа өзбек, қырғыз, татар, башқұрт, шуаш, шор, саха секілді түрік халықтары туралы материалдар беріп отырады екен. Біз Шыңғыс Төрөқұлұлы Айтматовтың бастауымен «Түрік халықтары мәдениеті ассамблеясын» құрып, құрамында болған едік. Демек, бұл орайда Құлбек бізбен мүдделес болып шықты» [4].

Ататарих – біздің өткеніміз ғана емес, бүгінгіміз, жарқын болашағымыз. Бұдан бірнеше жыл бұрын түркіе түркологтары «Орхон» тас жазуларының үлкен альбомын шығарған еді. Шоқтығы биік түрколог-ғалым, қоғам қайраткері Мырзатай Жолдасбеков «Орхон ескерткіштерінің атласын» әлемге танытты. Бұл – теңдессіз, талассыз үлкен жетістік. Бұл – Қазақстанда түркология ғылымының даму үстінде екенін айқын дәлелдейді.

Журналист Сүлеймен Мәмет замандас-досы Құлбекке жазған хатында былай дейді: «Мұндағы айтылған мәселелердің бірі «түрік» және «түркі» сөздері болатын. Мен осының қайсысы бұрыс, қайсысы дұрыс деген ойды қазақтың асыл азаматтарының бірі, түрік әлемін біркісідей білетін Мырзатай Жолдасбековке сұхбат ала отырғанда көлденең тартқан едім.

«– Иә, Құлбек бір әдемі кітап шығарыпты... Ер түрік туралы таста жазған мәтіннің бәрінде «түрік» делінеді. Ол мына түрік емес, нағыз түрік қой. Түріктің Отаны – бізбіз. Мұны «Түрік атласы» еңбегімізде дәлелдедік. Дәлелдеп қана қоймай, жан-жақты талдап жаздық. Сөз төркіні қалай бұзылды? – дейсің ғой.

1928 жылы Самойлович Анадолы түріктерінен бөлу үшін бізді «турки» деді. Біз оны «түркі» деп алдық. «Бүліншілік» осыдан басталды. Құлбек мықты ғалым ғой. Ол «түрік» пен «түркіні» ажырата алады. «Түркі» деген жаман сөз, Сүлеймен. «Унизительный» сөз. Біз – түрікпіз. Мен осыны дәйектеу үшін Мәдениет Орталығынан – «Түрік дүниесі» деген Орталық ашып, кітапхана жасақтадым. Мұны енді дүниежүзілік деңгейге көтерсем деймін. Бәріміздің атамыз – Түрік. Ана бір жылы Еуразия университетінде осы түрік дүниесіне арналған ғылыми-практикалық конференция өтті. Сонда, мен: «Ағайындар, «түркі» дегенді қоялық, «түрік» деп жазалық деп едім. Соны әлі ескермей келеміз. Бұл ойымды «Түркістан» газеті басшыларына да айтқан едім. Оларға «Түркістан» деген сөз жоқ, «Түрікстан» деген сөз бар дедім. Мен өзгелерге ұғындырып

жүрсем, Құлбек інім оны өзінің кітабы арқылы айналысқа ендіріпті. Бұл ұлт үшін, ұрпақ үшін, тарих үшін үлкен игілікті іс. Мен Құлбектің зиялылығына бұрын да тәнті едім. Осы жолы тіпті ерекше риза болдым», – деді [5].

Қазақ халқы – ұлы Түрік жұрағатының бір баласы. Түрік атына ие бола алмағанымен, түріктің кіндік қаласы – Түркістанға ие болып қалуы – Алла тағаланың қазаққа бұйыртқан несібесі!

«Түрік кіндігі (орталығы) – Түркістан» (В.Бартольд), «Түрік тілінің мұрагері – қазақ тілі» (В.Радлов) аталуының да себебі сондықтан. Анадолылық ағайындардан тартып күллі түрік тектес, тілдес ұлт-ұлыстардың Ұлы Даланы – Қазақ елін, киелі Түркістанды «Атажұрт» атайтын себебі де осында!

Байырғы Түркістан түріктанудың отанына айналып келеді деп батыл айтуға болады. Олай дейтіміз, киелі шаһарда түрлі түріктану жиындары өтіп тұрады. Әр төрт жылда бір рет әлемдік түріктану конгресі жүйелі өткізіліп жүр. Халықаралық «Түркология» журналы жарық көріп келеді. Осынау игілікті іс-шаралардың басы-қасында кезінде Түркістан қаласы әкімінің орынбасары, университеттің вице-президенті болған, қазіргі Түркология ғылыми-зерттеу институтының директоры, филология ғылымдарының докторы, профессор, түріктанушы ғалым Құлбек Ергөбек жүреді.

Түріктанушы-ғалым Құлбек Ергөбек «Түрікстан жинағының» бірінші кітабында қазақ қана емес, бірсыпыра түрік халықтары тарихы, әдебиеті, тұтас тағдыры жайында әртүрлі жанрларда жазылған туындыларының басын қосып, оқырманға ұсынған [6]. Онда бір кездегі ұлы «Түрік қағанатының» бүгінге жетіп, көзіндей болып жасап келе жатқан Түркістан қаласы туралы, қазақ әдебиеті тарихын түрік халықтарына ортақ Орхон-Енисей руна жазуларынан бастайық деп мәселе көтерген ұлы оқымысты Бейсембай Кенжебайұлы тағдыры, оның ғылыми мектебі жайлы мақалалар тізбегі, «ауылы аралас, қойы қоралас» дерлік қырғыз елінен шығып дүние жүзіне кең танылған Шыңғыс Айтматов және оның қазақ аудармашысы Қалжан Нұрмаханов туралы монографиялық очерк, өзбек жазушысы Насыр Фазыловпен сұхбат, түркиялік түрік қызы Фатма Сөнмездің адамгершіл-бауырмалдығын баяндайтын екі қайырым мөлтек сырлар, байтақ түріктің бара-бара өсу орнына «өшіп» бара жатқан бір бұтағы – шорлар («Шор альбомы») жайында мұң, Шерхан Мұртаза, Мырзатай Жолдасбеков сияқты танымал тұлғалармен баспасөз бетінде пікірлесу (бірі мақаласына үн

қату, келесісі кітабына пікір), өзі ерекше құрметтейтін, қазақ әдебиетінің классигі Әбіш Кекілбайұлынан көрген жақсылығын айтар сыры («Кісілігіңізден айналайын, Әбіш аға!»), Түркия Республикасына жасаған саяхатынан жазбасы да («Сұлтандары соңына сансыз музей қалдырған елде...»), Түркістанда туып, Түркістанда тұрғаны үшін өздерін бақытты санап өмірден өткен ақындар (Қ. Сарыбаев, Ө. Сәуірбаев) жайында толғаныстары бар.

Кітаптың алғысөзін жазған – түрік дүниесіне кең танымал түрікшіл азамат, Түркия Республикасының белгілі Мемлекет және қоғам қайраткері Намық Кемал Зейбек.

Өзбек әдебиетінің классигі, түрік дүниесінің мақтанышы, марқұм Адыл Якубовтың рухына бағышталған «Түрікстан жинағының» екінші кітабына автордың Сәбит Мұқановтың, Бейсембай Кенжебайұлының, Мұхамеджан Қаратаевтың әдеби мұраларына кең көлемде талдау жасалған монографиялық еңбектері, Н. Сералиев, Д. Әшімханұлы, Ш. Бейсенова прозаларын талдау мақалалары енгізілген. Сондай-ақ еңбекте Қажымұқан, Қасым Қайсенов, Шыңғыс Айтматов өмірінен жазылған портреттік очерктер, нәзік новеллалар топтастырылған. Жинақтың негізгі идеясына орайластыра берілген Ғ. Ғұлам, Т. Сыдықбеков, Ш. Айтматов, А. Якубов, Н. Фазылов сынды бауырлас өзбек, қырғыз әдебиетінің классиктері хақында жазылған ой-толғаулар мен сыр-сұхбаттар еңбекті ажарландыра түседі [7].

«Түрікстан жинағының» соңында берілген «Соңғысөз немесе жазылмаған алғысөз жайында мұңды баян» атты мұңды баянда жинақтың авторы кезінде осы жинаққа алғысөз жазу жөніндегі уәдесін орындай алмай өмірден өтіп кеткен өзбек әдебиеті алыптарының бірі Адыл Якубовтың қазақ еліне, қазақ жеріне деген шынайы махаббаты жайлы төгіле сыр шертеді.

«Қайран, қазақ қыздары», «Ағалар тағдырын еске алсақ», «Өлеңтану», «Әдебиеттану», «Өнертану», «Тұлғатану», «Түріктану» секілді жеті бөлімнен тұратын «Түрікстан жинағының» үшінші кітабына Өзбекстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығының лауреаты Насыр Фазылов алғысөз жазғанын жоғарыда айтқанбыз. Н. Фазылов бірқатар жайларды тебіреніспен еске алады. «Көзі тірісінде, – деп жазады автор, – Адыл Якубов Құлбектің «Түрікстан жинағы» кітабына алғысөз жазып беремін депті. Бірақ, үлгермеген. Есесіне Құлбек Ергөбек «Түрікстан жинағының» екінші кітабын Адыл Якубовтың рухына бағыштап шығарыпты. Осы бір сәт Адылмен

алпыс-жетпіс жыл бірге жүріп (біз Түркістанда да ауылдас едік), қатар жасаған маған жүдә қатты әсер етті. Адылдың адал сөзі, ағалық қамқорлық ойы. Ажал жетті, орындалмады. Мойнында қарыз кеткендей әсерде болдым. (Соған қарамастан Құлбек кітабын Адылдың рухына бағыштап шығарып отыр). Жазушы адамның соңғы бір сөздері айтылмай қалатын әдеті. Мақаланың атына сай «мұңды баян» десе мұңды баян екен. Әрі өмірде өзара сыйласа жүріп арамыздан кеше ғана кеткен адамға Құлбектей қазақ әдебиеті танқитшысының (сыншысының – С.С.) өз кітабын бағыштауы үлкен адамгершіліктің айғағы болып тербеді. Соны оқыдым да Құлбекке телефон сылдыраттым. «Сенің «Түрікстан жинағыңның» келесі кітабына мен алғысөз жазып берейін», – дедім. Ол қуана келісті. Олай етудегі себеп екеу: бірі – Адылдың уәде беріп үлгермеген ісін оңына келтірейін, екіншісі – жақсы көретін інім Құлбектің жаңа бастамасына қолғабыс жасайын, қуанышымды білдірейін!..

... Ендігі айтарым – қолыма тиіп отырған «Түрікстан жинағының» табысқа жетеріне күмәнім жоқ. Қазірдің өзінде «Түрікстан жинағынан» қырғыз Ш.Айтматов, Т.Сыдықбеков, өзбек Ғафур Ғұлам, Адыл Якубов, саха М.К. Амосов, башқұрт Сәйфи Құдаш, Зәйтуна Бекбулатова, Мағжан жырын татарша тәржімәлаған Флера Тарханова секілді бірсыпыра қаламгерлер жайында оқып біліп отырмын. Алда осылай сәтті жалғаса беретін болса түрік дүниесін түгендейтін жинақ осы болады.

Құлбек Ергөбектің желілі «Түрікстан жинағы» – келешегі кемел дүние деп білемін! Түрік халықтары туыса, ынтымақтаса жүруі керектігі жайында біз жиі айтамыз. Ал, Құлбектің мына «Түрікстан жинағы» қуанышты нақты іс! «Түрікстан жинағы» – түрік дүниесін түгендейтін атаулы жинақ кітабы болып тұр! Құлбек аталған кітабымен күллі түрік дүниесіне, бір тамырдан тараған түрік ұлт-ұлыстарына қызмет етсе, біз ойлампаз, тындырымпаз авторға қызмет етуіміз керек қой деп өзім өтініп алғысөз жазып отырмын!» [8].

«Алдымызда Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің «Тұран» баспасынан жарық көрген «Түрікстан жинағының» көлемді төртінші томы жатыр, – деп бастайды кітапқа жазған алғысөзін Якутия мен Монголия білім беру үздігі, академик николай Васильев. – Бұл кезекті серия таяуда ғана, 2010 жылы жарық көрген. Мұның алдындағы томдарда түркі әдебиеті мен мәдениеті, нақтырақ айтсақ, қазақ, қырғыз, өзбек, ұйғыр,

түрік және өзге де халықтардың осы тұрғыдағы публицистикалық мақалалар мен зерттеулер топтастырылған. Қалың оқырман қазақ әдебиетінің классик жазушысы Сәбит Мұқановпен; XX ғасырдың ұлы түркологы Әмир Наджиппен; Бейсембай Кенжебаевпен, Әбділда Тәжібаевпен; қырғыз жазушысы Түгелбай Садықбековпен және өзгелермен танысады. Өзбек халық жазушысы Адыл Якубов туралы мақалалар топтамасы бар. Жекелеген еңбектер ұлы суреткер Шыңғыс Айтматовқа («Айтматов шыңы»), жазушылар мен зерттеушілер Насыр Фазыловқа, Абдулдажан Ахматалиевке, Әбіш Кекілбаевқа, түрік Намық Кемал Зейбекке, алтайлық Шот Еншиновке, якут Максим Амосовқа және түркі әлемінің өзге де әдебиет пен мәдениет қайраткерлеріне арналған. Бұл дәстүрлі жинақтардың авторы танымал әдебиет сыншысы, публицист Құлбек Ергөбек.» [9].

Кітаптар серияларына қазіргі түркілердің прозасы мен поэзиясы жөніндегі ғана емес, сонымен қатар олардың мәдениеті хақындағы мақалалар топтастырылған. Өткен дәуірдегі барлық құнды экспонаттар жинақталып, мұқият сақталған түрлі музейлерден жазылған репортаждар көптеген халықтардың тарихы мен мәдениетінен кеңінен хабардар етеді. Тіпті көпшілікке беймәлім, шағын музейлердің өзіндегі ежелгі дәуірлерден мағлұмат беретін ұлттық құндылықтар, тарихи жәдігер фактілері кезкелген жанды рухтандырады. Немесе «Еділ бойына саяхат» очерктерін парақтасаңыз, татар, башқұрт, чуваш халықтарының салт-дәстүрі мен тыныс-тіршілігінен мол мағлұмат аласыз; Түркия Республикасының музейлері жайында көсіле сөз қозғайтын «Сұлтандалары соңына музей қалдырып кеткен елде» жолсапар күнделіктер, «Карпат саздары», «XX ғасырдың ұлы түркологы», «Тамыры терең туыстық», «Алыс Литваның жарқын сәттері», «Түркістан деп соққан жүрегі», «Саха азаматы – қазақ қайраткері», «Алтай жазушысы – Шот Еншинов», «Могиканның соңғы жұрағаты», тағы да басқа сандаған публицистикалық зерттеу еңбектер тақырып ауқымдылығымен тәнті етеді.

Ең бастысы, бұл көлемді жинақтардың әртүрлі түрік халықтарының – қазақ, қырғыз, өзбек, ұйғыр, түрік және тағы да басқа тілдерде құрастырылуы құптауға әбден лайық. Осылайша түрлі түрік халықтарының тұтастығы мен бірлігі идеясы барынша негізделген.

Әлем түріктерінің арасына от тастап, бөліп-жару бір сәт те тоқтаған емес. Бұл әлімсақтан көптеген билеушілерге қолайлы болды. Қазірде олардың біртұтас аймақтары шекаралармен

шегенделген, атамзаманғы тарихына көлеңке түсіп, танымастай өзгеріске ұшыраған. Ү ғасырдағы Атилла империясынан бері қарай түркі халықтарын бір-біріне айдап салу ылаңы басталды. Жалпы халықтар достығы бір-бірін танып-білуден, салт-дәстүрлерін құрметтеуден басталады. Осылай десек, «Түрікстан жинағы» осы ұлы іске қызмет етеді, осынау гуманистік парасатты ұғым-түсінікке өзінің лайықты үлесін қосады.

Сериялы кітаптар авторы – танымал түрколог, әдебиетші, филология ғылымдарының докторы, профессор Құлбек Сәрсенұлы Ергөбек. Біздің пікірімізше, ол өзінің бүкіл ғұмырын тек туған қазақ халқына емес, күллі түркі халықтары мен адамзатқа адал қызмет етуге арнап келеді. Олай дейтініміз, оның жазған ғылыми еңбектері, әдеби-публицистикалық шығармалары мен мақалалары қазақ халқының рухани әлемін әлемнің өзге де халықтарымен жақындастырып, табыстырады. Міне, бұл дегеніміз ғұмырын ғылым мен әдебиетке арнаған адамның басты міндеті болып табылады.

Дәстүрлі «Түрікстан жинағының» бесінші кітабындағы түріктанушы ғалымның әр жылдары жазған мақалалары назар аударады. Әңгіме негізінен, түріктік бір тамырдан нәр алып өскен, түрік халқының бір бұтағы – қазақ әдебиеті жайында. Құлбек Ергөбек кезінде Шыңғыс Айтматов сүйсіне жазғандай, «бір қазақ әдебиеті мәселелерімен шектеліп қалған қаламгерден емес». Қаламгер қазақ әдебиетімен қатар тамыры бір, тарихы ортақ – түрік халықтары, олардың тарихы, этнографиясы, әдебиеті, тұлғалы таланттары жайында да ой тербеп келе жатқан сыншы, ғалым екені әмбеге аян. Олардың дені көптеген түрік тілдеріне аударылып, сол ұлт-ұлыс «диалектісінде», түрлі елдерде жарық көріп жатады. Бұл кітапқа кезінде қазақ тілінде жазылған мақалалардың туыс тілдеріндегі аударма нұсқалары да енгізілген. Олар, нақтылап айтар болсақ, өзбек, қырғыз, түркия, саха тілдерінде.

Жинақтың бесінші кітабының алғысөзін Қырғыз Ресубликасының көрнекті ғалымы, филология ғылымдарының докторы, белгілі «Шыңғыстанушы» (Айтматов) профессор Жылдыз Кемелқызы Бакашова жазған [10].

Көрнекті әдебиет сыншысы, түріктанушы ғалым Құлбек Ергөбектің дәстүрлі «Түрікстан жинағы» аталатын желілі еңбегінің алтыншы кітабының [11] алғысөзін башқұрттың көрнекті әдебиеттанушы ғалымы, профессор Мирас Изельбаев жазған. Бұл жинақтың

бұрынғы кітаптардан ерекшелігі сол, еңбектің «Тұлғалар» атты бірінші бөлімінде қазақ әдебиеті, қазақ әдебиеттану ғылымындағы түріктану бағытын зерделеуден бастап, күллі түрік ұлт-ұлыстары әдебиетіндегі басты даму тенденциялар айқындалып, көрнекті тұлғалар еңбектері сараланатын әртүрлі жанрдағы материалдар еніп отыр. Олардың дені көптеген түрік тілдеріне аударылып, сол ұлт-ұлыс диалектісінде, түрлі елдерде жарық көрген еңбектер. Сондай-ақ бұл жинаққа кезінде қазақ тілінде жазылған мақалалардың туыс тілдердегі аудармалары да енгізіліп отыр. Бұлар негізінен алғанда қырғыз, өзбек, түркия, саха, қарақалпақ тілдерінде. Түріктану ғылымының тарланына айналған ғалым дәстүрлі жинақта түріктану ілімінің тарихын, бүгінгі мен болашағын өзара гармониялық үйлесімде әңгімелейді. Жинақтың «Толғаныстар» атты бөлімі қазақ түріктану ғылымының басында тұрған аяулы ғалым, профессор Бейсембай Кенжебайұлына арналады.

«Түрікстан жинағының» алтыншы кітабындағы кез келген жанды тебіренетін материалдар шоғыры айрықша назар аударады. Түріктанушы профессор Қ.Ергөбек әдебиет классигі Ақмолла Мұхамедиярұлының туғанына 180 жыл толуына арналған конференцияда (Башқұртстан) сөйлеген сөзінің түпнұсқасын «Үш бірдей елдің ардағы!» тақырыбымен берген. Автор «Ақмолла бір ғана башқұрт әдебиетінің классигі ме?» деген сұрақ қоя отырып, кезінде ғұлама ғалым Бейсембай Кенжебайұлының «Ақмолла – қазақ әдебиетінің де ірі өкілі» деп жиі қайталағанын, татар зерттеушісі, профессор Равиль Исламовтың Ақмолла өлеңдерінің татар тіліндегі нұсқасына текстологиялық саралау жүргізгенін, оның «Ақмолла өлеңдерін татарша да шығарған» деп мақтан еткенін нақты мысалдармен дәлелдей отырып, Ақмолла Мұхамедиярұлы бауырлас башқұрт, татар әдебиеттерімен бірге қазақ әдебиетінің де өкілі деген тоқтамға келеді. Материалдың орыс тіліндегі нұсқасы да қоса берілген.

Профессор Қ. Ергөбек татар ақыны Ғабдолла Тоқайдың туғанына 125 жыл толуына орай Қазанда өткен ғылыми-теориялық конференцияның ашылуына құттықтау сөзін «Үш елдің бірдей саңлағы!» деген атаумен жазыпты. Түріктанушы ғалым «Ғабдолла Тоқай бір татар ұлтының ғана емес, күллі түрік дүниесінің, тіпті әлем ақыны!» дей келе, оны XX ғасыр басында өзіне ұстаз тұтпаған қазақ ақынының кемдекем болғанын мақтанышпен айтады. Оны татар, башқұрт және қазақ халқының төл ақыны екені-

не тәк тұрғызады. Бұл құттықтау сөздің татар тіліндегі нұсқасы қоса ұсынылған.

Жинақтың алтыншы кітабындағы түркілік бауыр Абдулкадир Ювалы туралы жазылған «Қанжығалас қайраткер», татар елінің ірі түріктанушысы, профессор Хатып Жүсіпұлы Миннеғұлов жөніндегі «Татардың көрнекті түріктанушысы», қазақ-өзбек әдеби байланысының жарасымы жайлы сөз қозғаған «Туыстықты ту еткендер», Жұмабек Тәшенов туралы толғаныспен өрнектелген «Қазақтың катепті қара нары», Қазақстан және Қырғызстанның мемлекет және саясат қайраткері атанған Максим Кирович Аммосов жайлы тебіреністі «Саха азаматы – қазақтың қайраткері», тағы да басқа бірқатар публицистикалық мақалалар тереңдігімен ойға қалдырады.

Әдебиет сыншысы, түркология тарланы Құлбек Ергөбектің шығармашылық әлеміне байыппен үнілер болсақ, оның талдап, таразылаған жанр үлгілері автор дүниетанымының тереңдігін, кең құлаштығын айқын аңғартады. Қазақ прозасы, поэзиясы, балалар әдебиеті, мемуар, деректі әдебиет, деректі-ғұмырнамалық әдебиет, эссе, театр, кино өнері, эпистолярлық әдебиет... осылай жалғасып кете береді. Осы тұрғыдан келгенде, оның әдебиет алыптары (С. Мұқанов, Б. Кенжебаев, Ә. Тәжібаев) шығармашылық лабораториясының қыр-сырын тереңнен тартып зерттеуі, жаңаша көзқарасы мен тың пайымдаулары әдебиеттану ғылымында тың серпіліс әкелді.

Әдебиет сыншысы ретінде танылып, мойындалған ғалым Құлбек Ергөбек «Түрікстан жинағының» кітаптарында Б. Кенжебаев, М. Қаратаев, Ә. Тәжібаев, С. Мұқанов, Ш. Айтматов, Ж. Тәшенов, Ф. Оңғарсынова, Р. Бердібай, Т. Кәкішұлы, Ш. Елеуқенов, С. Мәуленов, Ә. Кекілбаев, М. Жолдасбеков, К. Нұрпейісов, А. Қыраубаева, С. Қасқабасов, Қ. Мұхамеджанов, Ә. Айтбайұлы, Ә. Жәнібеков, С. Абдрахманов, С. Әшімбаев, Ғ. Ғұлам, Д. Әшімханов, Т. Сыдықбеков, Т. Медетбеков, тағы да басқа тұлғалардың шығармашылық портретін жасаған. Осынау портреттік очерктер мен мақалалар оқырманын баурайды, тебіреніп, толқытады. Бұл автордың көркем публицистикалық жанрдың да шебері екенін дәлелдесе керек. Әлі де жалғасын таба беретін «Түрікстан жинағы» автордың шығармашылық үлкен табысы, оның түркология тарланы ретінде қалыптасқанын айғақтайтын салмақты да құнды еңбек.

«Түрікстан жинағында» Құлбек Ергөбек қазақтың біртуар ғалымы, ғаламат түріктану-

шы, қазақ әдебиеті тарихын зерттеуде төңкеріс жасаған ұлы тұлға, қадірменді ұстаз, Алаш арыстарының сарқыты Бейсембай Кенжебайұлының мұрасын шығармашылығының алтын арқауына айналдыра білген. Алты томның бірінші кітабындағы «Ұлы ұстаз, ғалым Бейсембай Кенжебайұлы және басқалар туралы жазбалар», «Б.Кенжебайұлы – Оңтүстікте», «М. Сералинді жетік білеміз бе?», «Нашар» лектор, ұлы ұстаз», «Өтелген парыз», екінші кітабындағы «Халық даналығы мен азамат ғалым тазалығының үйлесімі», бесінші кітаптағы «Қайырымсыз уақыттың қайсар ұланы», «Қайран да, қайран Бейсекең!» (қазақ-түрік тілдерінде) тақырыбымен берілген дүниелер автордың «рухани әке» алдындағы перзенттік парызға адалдығын айқын танытады. Құлбектің мерзімді баспасөзде жарияланған ойлы мақалаларына пікір айтылып жататыны қуантады. Оның «Қайран да, қайран Бейсекең!» деген эссесіне [12] жазушы Қуаныш Жиенбайдың «Ондыққа тиген ойлы мақала» [13] аталатын оймақтай пікірі ойып тұрып берілді: «Мерейтойлық мақала емес, қазақ түркологиясының басында тұрған, ұлт әдебиеті тарихын Түрік қағанаты дәуіріне дейін тереңдеткен ұлы оқымысты Бейсембай Кенжебайұлының ішкі жан-дүниесін ғылымдағы ерлігімен шендестіре өрген, жүрекке жылы тиетін тағылымды талдау. Оның Бейсекең жайлы толғаныстары ылғи ондыққа тиіп жатады», – деп бағалады мақаланы.

Университеттегі Халықаралық Түркологиялық конгреске келген қарақалпақ профессоры Сарыгүл Бахадырова «Егемен Қазақстанда» жариялаған толғанысында ақтарыла былай дейді: «Эссе типтес еркін, жұмыр да шымыр жазылған дүниеде қазақ түркологиясы бастауында тұрған, сол үшін қиянат шеккен Бейсембай Кенжебаевтың ғалымдығы жан-жақты айтылған екен. Шебер композицияға құрылып, шұрайлы тілмен жазылған мақаланы дүние жүзінің әр шалғайынан (Америка, Жапония, Германия, Польша, Венгрия, Саха, Шуваш, Хакас, т.б.) арнайы келген, тілді игерген мамандар оқып, риза болысты, Бейсекеңдей оқымысты өміріне, ерлік ісіне тәнті қалды. Бейсембай Кенжебайұлы қазақ оқымысты бола тұра үлкен түріктік тұлға деп білеміз... «Қайран да, қайран Бейсекең!» аталатын мақала жариялаған «Егемен Қазақстан» газетінің бір нөмерін «тәбәрік» тұтып, елімізге алып кетіп барамыз» [14].

Кезінде рухани ұстазы әрі әке орнына әке болған қазақтың ең алғашқы ғұлама түрколог ғалымы Б.Кенжебайұлы шәкірт-баласы Құл-

бектің де түркология саласына барғанын қалап, армандаған болар. Бұл күндері пайғамбар жасынан асқан профессор Құлбек Ергөбектің ұлы ұстаз-әке аманатын абыроймен орындап келе жатқанына сүйсінесің. Қазір ол түрік халықтары әдебиеті саласында қажымай-талмай қалам тартып келе жатқан бірегей ғалым. «Түрікстан жинағының» алты кітабындағы оның қазақ, өзбек, қырғыз, ұйғыр, карақалпақ, татар, башқұрт, шуваш, шор, алтай, түрік ақын-жазушыларының, мәдениет қайраткерлерінің еңбектері жайлы зерттеулері жан толғанысымен, жүрек

тебіренісімен өрнектеледі. Жинақты құрастырушылардың айтуынша, бұл шығармашылық еңбек желісі алты кітаппен шектеліп қалмайды екен. Қазір жинақтың жетінші кітабы баспаға дайындалып жатыр, әрі қарай жалғасын таба бермек. Тек тағылымды түріктанушы ғалым досымызға шалқар шабыт айдынында кемесінің желкенін кере түсуін, денсаулығының мықты болуын тілейік те! Ұлы ұстаз жолымен түркология тарланына айналған парасатты ғалым Құлбек Ергөбектің осынау ізгілікті жолда туған халқына берері көп!

Әдебиеттер

- 1 Айтматов Ч. Дорогой Кулбек! / В кн.: Асу. – Түркістан: Тұран, 2015. – 255 б.
- 2 Кекілбаев Ә. Ағаның ақ тілегі / Кітапта: Асу. – Түркістан: Тұран, 2015. – 7-8 б.
- 3 Зейбек Намық Кемал. Түркістаннан Түркістанға! Алғысөз / Жинақта: Ергөбек Қ. Түрікстан жинағы. I том. – Түркістан: Тұран, 2010. – 3-5 б.
- 4 Фазылов Н. Түрік дүниесін түгендейтін жинақ / Жинақта: Ергөбек Қ. Түрікстан жинағы. III том. – Түркістан: Тұран, 2011. – 3-6 б.
- 5 Мәмет Сүлеймен. Замандас Құлбек! / Кітапта: Асу. – Түркістан: Тұран, 2015. – 167-172 б.
- 6 Ергөбек Қ. Түрікстан жинағы. I том. – Түркістан: Тұран, 2010. – 400 б.
- 7 Ергөбек Қ. Түрікстан жинағы. II том. – Түркістан: Тұран, 2010. – 426 б.
- 8 Ергөбек Қ. Түрікстан жинағы. III том. – Түркістан: Тұран, 2011. – 400 б.
- 9 Ергөбек Қ. Түрікстан жинағы. IV том. – Түркістан: Тұран, 2012. – 506 б.
- 10 Ергөбек Қ. Түрікстан жинағы. V том. – Түркістан: Тұран, 2013. – 362 б.
- 11 Ергөбек Қ. Түрікстан жинағы. VI том. – Түркістан: Тұран, 2015. – 400 б.
- 12 Ергөбек Қ. Қайран да, қайран Бейсекең! // Егемен Қазақстан. – 2004, 6 қазан.
- 13 Жиенбай Қ. Оңдыққа тиген ойлы мақала // Егемен Қазақстан. – 2004, 12 қазан.
- 14 Бахадырова С. Түркология конгресінен алған әсер мол // Егемен Қазақстан. – 2004, 13 қазан.

References

- 1 Ajtmatov CH. Dorogoj Kulbek! / V kn.: Asu. – Tu'rkistan: Turan, 2015. – 255 b.
- 2 Kekilbaev A'. Aghany'nh aq tilegi / Kitapta: Asw. – Tu'rkistan: Turan, 2015. – 7-8 b.
- 3 Zejbek Namy'q Kemal. Tu'rkistannan Tu'rkistangha! Alghy'so'z / Zhi'naqta: Ergo'bek Q. Tu'rikstan zhi'naghy'. I tom. – Tu'rkistan: Turan, 2010. – 3-5 b.
- 4 Fazy'lov N. Tu'rik du'ni'esin tu'gendejtin zhi'naq / Zhi'naqta: Ergo'bek Q. Tu'rikstan zhi'naghy'. III tom. – Tu'rkistan: Turan, 2011. – 3-6 b.
- 5 Ma'met Su'lejmen. Zamandas Qulbek! / Kitapta: Asw. – Tu'rkistan: Turan, 2015. – 167-172 b.
- 6 Ergo'bek Q. Tu'rikstan zhi'naghy'. I tom. – Tu'rkistan: Turan, 2010. – 400 b.
- 7 Ergo'bek Q. Tu'rikstan zhi'naghy'. II tom. – Tu'rkistan: Turan, 2010. – 426 b.
- 8 Ergo'bek Q. Tu'rikstan zhi'naghy'. III tom. – Tu'rkistan: Turan, 2011. – 400 b.
- 9 Ergo'bek Q. Tu'rikstan zhi'naghy'. IU' tom. – Tu'rkistan: Turan, 2012. – 506 b.
- 10 Ergo'bek Q. Tu'rikstan zhi'naghy'. U' tom. – Tu'rkistan: Turan, 2013. – 362 b.
- 11 Ergo'bek Q. Tu'rikstan zhi'naghy'. U'I tom. – Tu'rkistan: Turan, 2015. – 400 b.
- 12 Ergo'bek Q. Qajran da, qajran Bejsekenh! // Egemen Qazaqstan. – 2004, 6 qazan.
- 13 Zhi'enbaj Q. Ondy'qqa ti'gen ojly' maqala // Egemen Qazaqstan. – 2004, 12 qazan.
- 14 Baxady'rova S. Tu'rkologi'ya kongresinen alghan a'ser mol // Egemen Qazaqstan. – 2004, 13 qazan.

Temirbolat A.B.,
Aisultanova K.A.
**Features of National Idea's
Reflection in the Kazakh
Literature**

In the article the essence of concept «national idea» is comprehended. The main aspects of studying of this problem in modern socially-humanities are revealed. The national idea is considered in a view of political, social-cultural, philosophical, religious, historical, is artistic-publicistic approaches. Its role and value in a life of a society and the separate person are defined. During research it is established, that the national idea embodies aesthetic and ethical ideals and values, reflects civilization potential of people. In the article the idea proves that, being the major making life of a society, it has received wide illumination in fiction. The national idea penetrates works of Kazakh writers, since the ancient period. Its sources are traced in heroic and historical legends, eposes. It becomes an integral part of akyns and zhyrau's work. The national idea receives reflection in the modern Kazakh literature. Writers comprehend it in unity with a problem of memory, cultural continuity of generations.

Key words: national idea, literature, writer, reflection, history, the past, person.

Темірболат А.Б.,
Айсұлтанова Қ.А.
**Қазақ әдебиетіндегі ұлттық
идея көрінісінің ерекшеліктері**

Мақалада «ұлттық идея» ұғымының мәні тұжырымдалады. Ұлттық идеяның негізгі зерттеу аспектілері заманауи әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар аясында ашылып, саяси, әлеуметтік, мәдени, философиялық, діни, тарихи, көркем және публицистикалық тәсілдер аясында қарастырылады. Қоғам мен жеке адам өміріндегі оның рөлі мен маңыздылығы анықталады. зерттеу барысында ұлттық идея халықтың өркениетті әлеуетін, эстетикалық және этикалық идеалдары мен құндылықтарын көрсетеді. Мақалада бұл ұғым қоғам өмірінің ажырамас құрамдас бөлігі болып, көркем әдебиетте кеңінен өріс алғандығы айқындалады. Ұлттық идея ежелгі кезеңнен бастап, осы уақытқа дейін қазақ жазушыларының шығармаларында сипатталады. Оның бастауы батырлық, тарихи жырлар мен эпостардан басталады. Ол ақындар мен жыраулар шығармашылығының ажырамас бөлігі болып табылады. Ұлттық идея қазіргі қазақ әдебиетінен де көрініс табады. Жазушылар оны жадында сақтау және ұрпақтар мәдени сабақтастығы мәселесінің контекстінде түсіндіріп келеді.

Түйін сөздер: ұлттық идея, әдебиет, жазушы, көрініс, тарих, өткен уақыт, тұлға.

Темірболат А.Б.,
Айсұлтанова К.А.
**Особенности отражения
национальной идеи
в казахской литературе**

В статье осмысляется суть понятия «национальная идея». Раскрываются основные аспекты изучения данной проблемы в современных общественно-гуманитарных науках. Национальная идея рассматривается в свете политического, социокультурного, философского, религиозного, исторического, художественно-публицистического подходов. Определяются ее роль и значение в жизни общества и отдельной личности. В процессе исследования устанавливается, что национальная идея воплощает эстетические и этические идеалы и ценности, отражает цивилизационный потенциал народа. В статье обосновывается мысль о том, что, будучи важнейшей составляющей жизни общества, она получила широкое освещение в художественной литературе. Национальная идея пронизывает произведения казахских писателей, начиная с древнего периода. Ее истоки прослеживаются в героических и исторических сказаниях, эпосах. Она становится неотъемлемой частью творчества акынов и жырау. Национальная идея получает отражение в современной казахской литературе. Писатели осмысляют ее в единстве с проблемой памяти, культурной преемственности поколений.

Ключевые слова: национальная идея, литература, писатель, отражение, история, прошлое, личность.

FEATURES OF NATIONAL IDEA'S REFLECTION IN THE KAZAKH LITERATURE

Last decades the national idea is object of intent attention and discussion. Interest for it is caused by an indispensability of self-determination of people, judgements of their seat and role in a general stream of history.

The national idea is investigated by political scientists, sociologists. It is the subject of judgement in philosophy, cultural science, religion's study. The great attention is given comprehension of essence of national idea in modern philology. It is considered in work of writers, actively discussed on pages of mass-media and in Internet.

Accordingly in a modern science allocate some approaches to definition of concept of national idea. The cores from them are: political, social-cultural, philosophical, religious, historical, artistic-publicistic [1]. Each of them is directed on comprehension of an essence of national idea, its role in the life of the separate person and a society as a whole. So, the political approach assumes consideration of this concept of unity with a government type. The national idea is considered as the idea which has seized consciousness of a certain ethnic generality of people, on originality of people considering has the right to build under own discretion the internal ability to live and attitudes with other people. Its basis is made with concept about an indispensability constitute in the nation-state with objective of effective progress and prosperity of the country [2].

The social-cultural approach is directed on comprehension of national idea in a context of cultural progress of a society. Its aim is the studying of sources of formation of this concept. Leaning on the analysis of myths, archetypes, traditions, customs, social-cultural approach opens «integration and stabilizing potential of national idea», «psychological readiness of various layers of the population for perception of this or that model of national idea as internally inherent vital quality» [3].

The religious approach is under construction on generalization of postulates Christian, Islamic, Buddhist, Hindu philosophies. It considers this concept as system of the views causing spiritual evolution of a society. The religious approach emphasizes sacral sense of national idea. It assumes disclosing meaning of the life, sources of an origin of the person, the reasons causing features of life of people.

The philosophical approach considers national idea as an integral part of public consciousness. It investigates its role in the spiritual progress of people, their understandings of their importance in history, assists disclosing of influence of environment, aesthetic and ethical ideals, mentality, problems of life on its formation.

The historical approach allows to reveal features of formation and propagation of national idea in the various periods of existence of the state. It allows to track its genesis, evolution and prospects of progress. This approach is directed on development of an objective assessment of a role of national idea, its public value at each stage of historical process. It assists comprehension of its transformations under influence of scale changes in the separate country and the world as a whole.

The artistic-publicistic approach reflects the point of view of writers, journalists. Its objective to open essence of national idea in system of literary works. The artistic-publicistic approach allows to track, as well as at what levels this problem is shined with writers and the journalists, what influence is rendered by it on consciousness of readers.

The set of the points of view on a question of research of national idea has caused occurrence of various interpretation of its essence. In modern social-humanitarian science has been extended some theories and concepts. As national idea understood, first, generalization of national self-knowledge, because it incorporates all system of spiritual, moral values of people, their expectation and dream.

Secondly, the national idea is comprehended as set of views of people which is expressed by means of artistic works, philosophical doctrines and theories. On the foreground in such understanding there is a continuity of generations, their spiritual unity and communication at a level of aesthetic and ethical ideals, concepts of the person and the world.

Thirdly, the national idea is considered as the form of knowledge of people's life, reflecting an arrangement of a society's life and directed on its transformation. It serves the form of reflection of dream of various generations about the future. The national idea is comprehended as the factor causing creation of models of the further transformation of a life of people.

Fourthly, this concept is investigated as the major component of the artistic world of a literary work. It appears as an integral part of the writer's outlook, his aesthetic system and the concept of life and the person. In this plan the national idea acts as an original criterion of morals of heroes, the factor which is influencing their private world, character, acts.

Fifthly, this concept is considered in unity with historical development of a society and its evolution. The national idea acts as the major factor causing process of formation and progress of the nation. It is considered as the major component of the concept of life and the person. It is studied as a determinant defining meaning of the life of the separate person and people as a whole.

Sixthly, the national idea is comprehended as set of objectives which are put forward with people before themselves for maintenance of the effective historical and cultural, economic, social, political progress.

Seventhly, this concept is considered as certain «formula» on the basis of which it is shaped and «the base ideological concept defining a life of the state, a society and citizens on long prospect» [1] is developed.

Eighthly, the national idea is stated as «stable concept of the individual about the past, the present and the future of the country, mobilization him on vital efforts, ...a condition of a public agreement» [4, 12]. In this plan it is perceived as the program causing actions of each person, a society, the state.

Ninthly, the national idea is defined as «historical complex idea», expressing «radical interests of all nation», stating «strategic objectives of a society» in unity with the practical problems facing people, a modern civilization [5]. In such understanding the continuity of the past, the present and the future reveals.

Speaking about essence of national idea, researchers mark, that it includes some the major components. In its content it is possible to allocate: a) a set of symbols and values uniting citizens; b) an articulation of the principles which are providing the foundation for interests of people. The national idea leans, on the one hand, on a political foundation – idea of the civil nation; on another – on an ideological basis – patriotism [1].

The national idea, embodying set of philosophical, religious ideas, aesthetic and ethical ideals and values, includes not only original components, but also results of loan, adaptation or syncretism. Learning on experience of the past, it absorbs in itself a world spiritual heritage, tests influence of various cultures that is inevitable in conditions of integration of the world community and globalization.

This concept reflects civilization potential of people. Genesis of national idea is indissolubly connected with a spiritual choice of people. It arises in connection with an indispensability of judgement by people of his way, tendency in the future, comprehension of sense of existence of people, a society,

the separate person. Demand for self-determination of the nation, for the certain idea, capable to unite people for their cultural progress act as the principal causes causing formation of national idea. It becomes the original impulse moving mankind in the future.

The national idea is indissolubly connected with concepts of historical memory, freedom, independence. It provides continuity of spiritual, moral values, communication of lessons of the past and the present, the sovereignty of the state, its stability and integrity.

The national idea leans on civil and ethnocultural concepts of the nation [7]. They provide a harmony of progress of the state.

Being the major making a society's life, the national idea has received wide elucidation in fiction. The attention of writers to it is observed from an extreme antiquity. The confirming that is served such monuments, as «Kul-tegin» (Greater inscription) and «Bilge-kagan» (Small inscription), «Tonyukuk». In these works is narrated about historical events of V-VII centuries which have served by the precondition of origin of national idea in Kazakh literature. Telling about military campaigns, a life and activity of Kul-tegin and Bilge-kagan, authors of texts constantly emphasize their role in strengthening of Turkic kaganat and propagation of influence of Turkic people in steppe.

In works «Kul-tegin» (Greater inscription) and «Bilge-kagan» (Small inscription), «Tonyukuk» is reflected political, cultural life of V-VII centuries. They differ a deep ideological content which basis is made with an idea on independence of Turkic people, an indispensability of their association against external enemies. The great attention is given the description of national customs, beliefs and religious concepts. So steadfast interest of works' authors is caused by their aspiration to comprehend feature of a historical epoch represented by them, to open sources of spiritual culture of Turkic.

Sources of origin of national idea can be tracked in ancient eposes «Korkyt-Ata», «Oguzname», developed in kypchak-oguz environment near by VIII-X centuries, have fundamental importance. Narrating about feats Turkic batyrs, authors reflect on essence of life, categories of freedom, a duty, honour, happiness. They discuss a question on an origin of various people – Slavs, Karluc, Kangar, Kypchak. In works the destiny of several Turkic tribes is considered. Authors emphasize the importance of freedom, independence in progress and strengthening of statehood.

Formation of national idea is indissolubly connected with the largest literary monument of XI-XII centuries – poem of Usuf balasuguni «Kutadgu Bilik» («Fertile knowledge»). Constructed in the form of dialogues, sayings, the edifications, this work reflects features of outlook of the author, its position in relation to world around, historical and social events. In a poem philosophical knowledge and concepts of realities of the validity are generalized, spiritual experience of people reveals.

The basic idea of this work consists that the knowledge is the only thing and the main source of well-being of the state, its harmonious arrangement. It causes features of thinking of people, their comprehension of the originality and independence. Poem of Usuf balasuguni «Fertile knowledge» has rendered essential influence on poetry Kazakh akyn and zhyrau of XV-XVIII centuries.

Greater role in the process of national idea's formation the works of Hodzhi Ahmet Jassau, Suleiman Bakygani, Ahmet Iugneki have played. In their works, on religious doctrines, the culturalhistorical, ethnographic information on Turkic people, their philosophical views are given.

The central idea of «Book of knowledge» («Divan-i-Khikmet») of Hodzhi Ahmet Jassau', «Books about a doomsday» («Zamu nazir kitaby») of Suleiman Bakygani, «Gift of true» («Hibat-ul-Hakaik») of Ahmet Iugneki is an indispensability of comprehension of true, harmonious progress of the person, understanding by the person of the unity with world around and roles in progress of a society. This works are penetrated by the socially-humanistic motives, laying the basis national ideas.

In the Kazakh literature of the ancient period the significant seat is allocated to cultural unity of people which kernel is made with spiritual, moral values. Leading categories of an ideologically thematic content of works of the given period become: the true consisting finding of harmony, comprehension of an essence of life, comprehension of the originality; freedom providing independence of the state and assisting its strengthening and progress.

Tengriantstvo has influenced on the process of national idea's formation. Acting as the integral component of national customs and traditions, it causes features of outlook of people.

Leading idea of tengriantstvo is the unity of the person with the nature, an indispensability of the valid and careful attitude to world around, to a cultural heritage of the past. Its essence is made with four harmonies: harmony of the person with internal «I», harmony of interpersonal attitudes, harmony of unity of the person and an environment,

harmony of relationships of the person and religion which in fact have laid down in a basis of national idea. Tengrianstvo has essentially enriched culture of Kazakhs, having created necessary preconditions for spiritual progress of a society and origin of idea «Mangilik El».

The national idea receives reflection in works of oral national work, in a heritage of Kazakh akyn and zhyrau of XV-XIX centuries – Asan-Kaigy, Dospambet, Shalkiiz, Bukhar-zhyrau Kalkamanov, Makhambet Utemisov, Sherniyaz Zharylgasov, Suyunbai Aronov, Birzhan Kozhagulov, Aset Naimanbaev, Sara Tastanbekova, Dulat Babataev, Shortanbai Kanaev, Murat Monkeev. Aitys acts as the form of expression of public consciousness. In works of oral national work, akyn and zhyrau social problems, ideas of freedom, independence of people are comprehended. The great attention is given to history and culture of Kazakhs.

The distinctive features of oral national works, heritage of akyns and zhyrau are civilization and patriotism. They penetrate work of writers of the subsequent generations. For an example are the works of Makhambet Utemisuly, Sherniyaz Zharylgasuly; Shozhe Karzhabaiuly, Dulat Babataiuly; Shortanbai Kanaiuly, Suyunbai Aronuly. In the work the Kazakh akyns sing the freedom, independence of people, consider social problems, comprehend historical events.

The national idea is reflected in work of Kazakh writers of XX century. Struggle of the person for the rights, for the self-affirmation, evolution of public consciousness, formation of a mental potential-innovative of the person in changing historical and cultural and political conditions become the subject of reflections of A. Kunanbaev, M. Dulatov, M. Zhumabaev, Zh. Ajmauytov, S. Sejfullin, G. Musirepov, M. Auezov and others. In their works comprehensively and deeply the attitude of heroes, their tendency to freedom reveal. The works of writers are penetrated by reflections about the historical past and the present of Kazakh people. The great attention A. Kunanbaev, M. Dulatov, M. Zhumabaev, Zh. Ajmauytov, S. Sejfullin, G. Musirepov, M. Auezov give to national consciousness of the person, understanding by the person of the national-cultural sources.

The national idea receives an embodiment in the modern Kazakh literature. The reference to it of

writers is caused by aspiration to show many-sided nature and complexity of history of Kazakhstan, to comprehend features of national psychology and the separate person more deeply, to track tendencies of progress of a society at various historical stages. Heroes of A. Kekilbaev, B. Zhandarbekov, A. Alimzhanov, R. Sejsenbaev, S. Sanbaev, K. Orazalin, I. Esenberlin, A. Nurpeisov, D. Amantaj, S. Elubaev reflect on eternal values: goods, fairness, harmony, beauty, the love, laying the basis national ideas. They painfully look for the seat in a life, try to understand, in what the sense of life consists, that such happiness and whether is possible it on the ground.

In the works of Kazakh writers their aesthetic ideals and values, the attitude got by spirit of national history are revealed. Through a prism of a heritage of the past they comprehend the phenomena of the validity, solve the major questions of life. In the work of writers features of mentality of people are reflected.

The national idea is reflected in a level of themes of artistic works. In work of Kazakh writers, alongside with universal and eternal problems, questions, meaningful for people are mentioned.

Frequently national idea becomes an integral part of a plot of Kazakh literature's works. Through it acts of heroes refract. It becomes a criterion of their spirituality and morals, motivates their behaviour. For an example is A. Alimzhanov's story «Knowledge», the novels of M.O. Auezov «Way of Abai», I. Esenberlin «Nomads», R. Sejsenbaev «Dead wander in sand», S. Elubaev «Lonely yurta».

The theme of a personal's freedom, aspiration of mankind to independence is mentioned in the novels of A. Kekilbaev «The End of a legend», A. Alimzhanov «Return of the teacher», S. Sanbaev «The copper colossus», I. Esenberlin «Golden Horde», K. Orazalin «After Abai», B. Zhandarbekov «Saks», S. Elubaev «Lonely yurta», etc.

Thus, the national idea acts as the mortgage of harmonious progress of a society, the state. It reflects interests of people, the person in their unity and close interrelation. The national idea has received wide illumination in work of the Kazakh writers. It is comprehended at all levels of poetics of artistic works, acts as an integral part of their content, a component of their subject organization.

Литература

- 1 Орлов И.Б. Национальная идея России в истории мысли // В кн.: Национальная идея России. Коллективная монография: В 6 томах. Т. 1. – М.: Научный эксперт, 2012. – С. 59-79.
- 2 Мельник В.А. Белорусская национальная идея: политологический аспект // Проблемы управления. – 2007. – № 1 (22). – С. 176-184.
- 3 Фогель М.В. Роль национальной идеи в современном политическом развитии России и Германии. Дисс. докт. политич. наук. – М., 2004. – 165 с. // <http://www.dissercat.com/content/rol-natsionalnoi-idei-v-sovremennom-politicheskom-razviti-i-rossii-i-germanii>
- 4 Национальная идея и жизнеспособность государства. Постановка задачи. Материалы научного семинара. Выпуск 2. – М.: Научный эксперт, 2009. – 160 с.
- 5 Уваров А.И. Альтернатива информатизации // Вестник Российского философского общества. – 2006. – № 1 (37). – С. 134-137.
- 6 Телемтаев М.М. «Саф Сана» – Национальная идея казахстанского народа. – Алматы: СТ-Инфосервис, 1999. – 30 с.
- 7 Кыдыралина Ж. Эволюция национальной идеи в Казахстане // <http://ia-centr.ru/expert/1294/>. 3.06.2008

References

- 1 Orlov I.B. National idea of Russia in the history of an idea // In: National idea of Russia. The collective monography. In 6 volumes. Vol. 1. – М.: Nauchnyi expert, 2012. – P. 59-79.
- 2 Melnik V.A. Belarus national idea: political studies' aspect // Problems of management. – 2007. – № 1 (22). – P. 176-184.
- 3 Fogel M.V. The role of national idea in modern political progress of Russia and Germany. Dissertation of Doctor of Political Sciences. – М, 2004. – 165 p. // <http://www.dissercat.com/content/rol-natsionalnoi-idei-v-sovremennom-politicheskom-razviti-i-rossii-i-germanii>
- 4 National idea and viability of the state. Statement of a problem. Materials of a scientific seminar. Release. 2. – М.: Nauchnyi expert, 2009. – 160 p.
- 5 Uvarov A.I. Alternative of information // Bulletin of Russian philosophical society. – 2006. – № 1 (37). – P. 134-137.
- 6 Telemtaev M.M. «Saf Sana» – National idea of Kazakhstan people. – Almaty: ST-Infoservis, 1999. – 30 z.
- 7 Kydyralina Zh. Evolution of national idea in Kazakhstan // <http://ia-centr.ru/expert/1294/>. 3.06.2008

2-бөлім
ТІЛ БІЛІМІ

Раздел 2
ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Section 2
LINGUISTICS

Акбаров А.
**Семантический анализ
различных типов дискурса
в трудах Руми и Диздара**

Самый выдающийся суфийский мыслитель Мевлана Джелал ад-Дин Мухаммад Руми (родился в 1207 году в городе Балх, бывшем в то время крупным городом провинции Хорасан – 1273, Конья, Турция) и боснийский поэт Махмедалия Мак Диздар (1917, Столац, Босния и Герцеговина-1971, Сараево, Босния и Герцеговина), разделяемые семьюстами годами и двумя разными языками, казалось бы, слишком далеки и непохожи. Первый творил на персидском языке, а второй использовал местные боснийские идиомы – оба работали как будто бы в разных, нематериальных направлениях. Тем не менее, при аналогичных условиях этих двух писателей объединяют общий исторический фон и одинаковое отношение к лаконичности языка. Данная статья посвящена семантическим особенностям поэзии Руми и Диздара с учетом различных дискурсов, представленных в их трудах. Учитывая символы и архетипы в работах данных поэтов, а также уникальность языка каждого из них, в настоящей статье будут обсуждаться разные подходы к одним и тем же темам.

Ключевые слова: Мевлана Руми, Мак Диздар, традиции суфизма, семантические свойства, анализ дискурса, символы.

Akbarov A.
**Semantic analysis of different
types of discourse in the works
by Rumi and Disdar**

The most outstanding Sufi thinker Mevlana Jalal al-Din Muhammad Rumi (1207, born in 1207 in the city of Balkh, the largest city in the province of Khorasan -1273, Konya, Turkey) and the Bosnian poet Mak Dizdar Mahmedaliya (1917, Stolac, Bosnia and Gertsegovina- 1971 Sarajevo, Bosnia and Herzegovina), separated by seven hundred years and two different languages, seem to be too distant and dissimilar. The first one worked in the Persian language, and the other used the local Bosnian idioms – both seemed to have been working in different, non-tangible ways. However, under similar conditions, these two writers share a common historical background and the same attitude to conciseness of the language. This article is about semantic peculiarities of Rumi and Disdar's poetry based on different discourses, represented in their works. Various approaches to the one and the same topics are described in relation to symbols and archetypes, and uniqueness of their language.

Key words: Mevlana Rumi, Mak Dizdar, traditions of sufism, semantic characteristics, discourse analysis, symbols.

Акбаров А.
**Руми және Диздара
еңбектеріндегі дискурстардың
әртүрлі үлгісіне
семантикалық талдау**

Суфизмнің ең белгілі ойшылы Мевлана Джелал ад-Дин Мухаммад Руми (1207 жылы Балх қаласында туған, Конья, Түркия, Хорасан провинциясының бұрынғы қаласы – 1273, Конья, (Түркия) және Босния ақыны Махмедалия Мак Диздар (1917, Столац, Босния және Герцеговина – 1971, Сараево, Босния және Герцеговина) туған жылы және тілі жағынан бір-бірінен алыс, ұқсамайтын болып көрінеді. Біріншісі парсы тілінде, екіншісі жергілікті босния идиомаларын қолданып, екеуі де түрлі, материалдық емес бағытта жұмыс істеген сияқты. Соған қарамастан екі жазушыны тарихи жағдай мен тілдің тұжырымына қатынасы біріктіреді. Бұл мақала Руми және Диздар еңбектерінде ұсынылған дискурстардың әртүрлілігі ескеріліп, поэзияның семантикалық өзгешеліктеріне арналған. Айталмыш ақындардың еңбектеріндегі түртінділер мен архетиптерді, сонымен қатар әрқайсының тілінің бірегейлігін ескере отырып, мақалада бір тақырыпқа әртүрлі тәсілдердің қолдануына талдау жасалады.

Түйін сөздер: Мевлана Руми, Мак Диздар, суфизм дәстүрі, семантикалық ерекшелігі, дискурс анализі, таңбалар.

СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ РАЗЛИЧНЫХ ТИПОВ ДИСКУРСА В ТРУДАХ РУМИ И ДИЗДАРА

Введение

Традиции суфизма в Боснии и Герцеговине восходят к концу 15-го века, когда Османская империя завоевала Балканы. Орден Мевлеви с его поэтическим появлением и пропагандой любви и терпимости был быстро принят большинством православных христиан, и вскоре он стал первым послем Ислама в Боснии [1, 66-67]. Поэзия Руми довольно скоро стала одной из самых читаемых и переведенных между новыми балканскими членами данного ордена. Боснийцы, будучи великими сторонниками поэтического выражения, не только переводили и заучивали наизусть поэмы Руми, но также пытались написать свои собственные версии поэзии Дивана. Даже на тех, кто не выражал свои мысли письменно в данной поэтической форме, она косвенно оказала свое влияние [2, 3].

Этот тип исламского понимания – динамичный и терпимый – предложенный орденом Мевлеви, оказал влияние на людей не только с точки зрения литературы и языка, но также оставил место для симбиоза этнического наследия местного населения и культурного, психически-интеллектуального объединения двух религий [2, 3]. Согласно истории, передаваемых из поколения в поколение, последний член Богомильской¹ религии передал свой жезл власти первому Боснийскому шейху ордена Мевлеви. Несмотря на то, что эта история, скорее всего, является образной, она демонстрирует важность ордена Мевлеви в средневековой Боснии и его влияние на самых выдающихся мыслителей.

Мевлана Джелал ад-Дин Руми, трагический герой своих произведений, с его богатым воображением и огромными знаниями, с одной стороны, и Мак Диздар – с «Каменным спящим» – как обычно боснийцы называют рисунки людей на Богомильских надгробиях (Боснийский: *stećci*) – в качестве героя-воина, представляют полную противоположность друг другу.

Тем не менее, эти два писателя, несмотря на сконцентрированность на двух разных направлениях и двух разных язы-

¹ Богомил – член дуалистической религиозной секты, процветавшей на Балканах с 10 по 15 века. Богомилы получили свое название по имени основателя – священника Богомила (Энциклопедия Британника)

ках (в особенности, Мак Диздар, создававший свои творения на местном боснийском, существовавшем до Османской империи, и не использовавший каких-либо заимствованных слов из турецкого языка), связаны одной общей темой. Этой темой является использование своего языка для объяснения критической битвы в себе, что представляет собой идею как ислама, так и богомилства.

И Руми и Диздар, опираясь на силу языка и потенциал его звучания [3, 15], создают различные типы дискурсов в своих трудах. Иногда эти дискурсы являются полной противоположностью друг другу, но в других случаях они так изумительно перекрывают друг на друга, что мы могли бы спросить себя, действительно ли Диздар, будучи творцом более позднего периода, не желая того основывался на поэзии Руми и, таким образом, воспроизводил традиции суфизма в своих произведениях.

Рассуждения о сущем в поэзии Руми и Диздара

Когда Руми, в своей книге *Маснави*², задает вопрос о том, Кто мы / О Ты, душа нашей души / говоря о том, что мы должны оставаться вне себя, он имеет в виду существование. Согласно суфийских традиций, можно быть по-настоящему свободным лишь полностью отрицая свое эго и сливая его со Вселенной. Таким образом, человек полностью освобождается от себя, подтверждая существование только Одного: «Ну», являющегося суфийским вариантом арабского личного местоимения «Его» при обращении к Богу:

Hareketimiz de, varlığımız da senin vergindir. Varlığımız utumiyetle senin icadındır. [4, 605]

We and our existences are really non-existence; thou art the absolute Being which manifests the perishable

Мы со своим существованием на самом деле не существуем;

Ты – абсолютное Бытие, доказывающее тленность всего.

[5, 599-607]

² Маснави, серия двестишестидесяти куплетов в ритмичных парах (aa, bb, cc, и т.д.), представляющая собой особый признак Персидских стихотворений, используемый в основном в героической, исторической и романтической эпической и дидактической поэзии (Энциклопедия Британника).

С другой стороны, при чтении поэм Диздара, написанных от первого лица единственного числа богомильским воином в роли рассказчика (далее в этой статье – «Каменный спящий»), и принимая в качестве предпосылки дуалистическую веру богомилов, можно увидеть полностью противоположное отношение к существованию. «Каменный спящий» с одной высоко поднятой рукой и решительной позой, как бы говорит нам, что он остается, что его существование не поддается сомнению, и никакая земная сила не сможет уничтожить его.

Ti si nakanio da me pod svaku cijenu uništiš
Ali nikako da nađeš
Istinski put
Do mene
[6, 18]

You've decided to root me out at any price
But nowhere will you find
The real road

To me
Ты решил уничтожить меня любой ценой
Но ты нигде не найдешь
Настоящего пути
Ко мне
[7, 19]

Вопрос существования в трудах Руми и Диздара поднимает еще один важный момент: их отношение к символу *камня*. В поэзии Руми, термин *камень* используется для описания черного сердца, которое требует исцеления. Таким образом, камень должен быть разбит на куски для того, чтобы сердце могло быть возрождено.

Для «Каменного спящего» у камня есть еще одно противоположное значение: смысл сохранения. Он говорит, «Я здесь. Я не собираюсь исчезать, и вы никак не сможете уничтожить меня».

Символическое значение астрономических объектов и того, что спускается с небес

Несмотря на противоположное отношение к существованию, точки зрения Руми и Диздара представляются несколько ближе, когда речь идет о Вселенной. И у суфиев, и в старой дуалистической боснийской религии, Солнце, Луна и звезды наделены высшим, таинственным значением. Один боснийский поэт ордена Мевлеви написал, «Утром его разум вознесся к Вселенной, где стал свидетелем печальной сцены: Венера – лидер и Меркурий – шейх, создают круги. Юпитер и Сатурн выступают в качестве лидеров мистики. На земле остался лишь тасбих (четки)» [2, 7].

а) Солнце

И для ордена Мевлеви и богомилов, Солнце в качестве лидера звезд представляет собой

высшего священника (для богомилов), то есть – шейха (для суфиев).

Символ Солнца, часто упоминающийся в поэзии Руми, имеет еще одно важное значение. Во многих случаях, этот символ является метафорой учителя Руми – Шамс Тебризи, оказавшего большое влияние на поэта:

*Bu güneş, taç veya
Allah'ın lütfuden bir
kaftan istemez.
O, yüz dazlak insanla-
rın için bir örtüsü
On tane çıplağın için
bir kaplamasıdır.*
[8, 35]

*This Sun doesn't want a crown or
robe from God's grace.
He is a hat to a hundred bald men,
a covering for ten who were naked.
Этому Солнцу не нужна корона
или одеяние от благодати Божь-
ей.
Оно само шляпа сотне неприкры-
тых людей,
Укрытие десяткам обнаженным.*
[9, 35]

В поэме Диздара «Солнце» автор описывает светило как товарища, лидера, друга, пришедшего поделиться своей красотой и затем внезапно исчезнувшего, практически повторяя чувства Руми:

*I obasja sve staze, sva
raskršća i stranputice
I u sjaju pokaza svoje
oranje i naše lice
Postadosmo bliski pa
smo kao jedno
I jeli i pili kao od
iskoni da smo tu bili
Nije navraćalo sunce
od ljeta do ljeta samo
I na jalovoj dolini
cvijet do cvijeta
procvjeta
Mlado sunce se
nenadno iskrade od
nas
Kuda je otišlo to i zašto
To sam dobri bog sada
može da zna*
[6, 45]

*And he shone on every byway on
every track and fork
His furrows and our faces blazed
out in his rays
Then we embraced as if at a long-
awaited sign
We came together and became as
one
We ate and drank as if we'd always
done
He wasn't just a summer caller this
sun of ours
Even the barren valley blossomed
full of flowers
All of a sudden our young sun stole
away from us
Where he went to why and how
Only the good Lord knows that now
Он сиял на любом пути и рас-
путье
Его морщины и наши лица разгла-
живались в его лучах
Затем мы обнялись, как будто
ожидая долгожданного знака
Мы сблизились и стали одним
цельм
Мы ели и пили, как будто делали
это всегда
Наше солнце не только вызывало
лето
Даже бесплодная долина расцве-
тала тысячами цветов
И вдруг наше солнце было у нас
украдено
Куда, почему и как оно ушло
Только Господь Бог знает*
[7, 46]

б) Тасбих в качестве звезд

Хотя тасбих и не является астрономическим объектом в буквальном смысле, а скорее образным (как правило, связан с космосом в суфийских традициях), он обычно присутствует во Вселенной в качестве образа общества и последователей религии в большинстве поэм Руми.

Несмотря на то, что Диздар, творивший на местном боснийском с 15го века, не использует восточных слов, фигуры людей, нарисованные на надгробиях и называемые «коло», имеют тот же астрономический смысл: звезды, и звезды в качестве обществ, остающихся вместе.

в) Дождь

Смысл дождя в поэзии двух авторов представляет собой еще одну поразительную вещь. В мифологии, дождь связан с потопом, олицетворяющим не возмездие Бога, но очищение Земли от всей скверны (в данном случае, неверующих). И в исламе и в христианстве говорится о таком великом потопе, и обе эти религии отождествляют дождь с милосердием и справедливостью, а не наказанием:

*Ve deryanın suyu
gökyüzüne yükselmemesi
eğer;
Bitkiler nasıl büyüyecek,
akarsu ve hassas yağmur
ile koşturdu?*
(Ergin, Rumi: 1982: 35)

*And if the ocean's water would
not rise to the sky,
How would the plants be
quickenened by streams and gentle
rain?*

*Если морская вода не подни-
мется к небу,
Как ускорится рост растений
ручьями и кротким дождем?*
(Шиммель: 1996:21)

*Treballo bi opet naučiti
Da slušamo kako dažd
pada pada
Treballo bi htjeti
I svu noć bdjeti slušajući
kako dažd pravedni pada
Pada pada*
[6, 59]

*We need to learn again
To listen to the rain the rain
(...)We need to wish with all our
might
And listen all night to the rain
the rain the righteous rain*

*Нам следует снова научиться
Слушать дождь
(...) Мы должны желать это-
го всей душой
И всю ночь слушать дождь,
праведный дождь*
[7, 60]

Сама, тишина и символ поднятой руки

Слово «сама», известное на английском языке как кружение дервишей, имеет арабские корни и означает «слышимость, слушание». С семантической точки зрения, для того, чтобы добиться слышимости следует убедиться, дос-

тигнуто ли состояние полной тишины. Так как язык неотделим от невербальной коммуникации, эта тишина сопровождается движением рук, или в ином случае лучше придерживать их неподвижности, подняв правую руку и опустив ее.

На надгробиях богомилов есть изображение с поднятой правой рукой и левой, покоящейся на левом бедре. Эта рука, как отмечает Диздар, представляет собой призыв к тишине и созерцанию – то же самое, к чему стремится зикр «сама».

В одной из своих поэм Руми говорит:

<p><i>Dün gece, ruyamda Kadim 'i gördüm aşk bahçesinde, Eliyle işaret etti, 'bana gel' diye.</i> [8, 82]</p>	<p><i>In a dream last night I saw an an- cient one in the garden of love, beckoning with his hand, saying, 'Come here.'</i></p> <p><i>В прошлую ночь во сне я видел старца в саду любви, Манящего к себе рукой и говоря- щего, «Приди.»</i> [10, 33]</p>
--	--

Сравнивая со строками поэмы Диздара «Rad-
imlja» можно заметить, что пропагандируется тот же „призыв к тишине«:

<p><i>Ova ruka kaže ti da staneš I pomno pogledaš na svoje ruke</i> [6, 63]</p>	<p><i>This hand tells you to stand And think of your own hands</i></p> <p><i>Эта рука призывает остано- виться И задуматься о своих собствен- ных руках</i> [7, 64]</p>
---	---

Единственное различие между идеями рук и тишины в концепциях Руми и Диздара состоит в том, что в традиции Мевлеви «сама» следует кружение дервишей, в то время как «Каменные спящие» требуют полной устойчивости. Причина этого может заключаться в том, что, как отмечалось Руми, «Многие пути ведут к Богу, я выбрал путь музыки и танца». С другой стороны, идея устойчивости в поэзии Диздара проис-

текает из того факта, что «Каменный спящий» уже мертв и неподвижен:

<p><i>Davno sam ti legao I dugo ti mi je ležati</i> [6, 89]</p>	<p><i>Long have I lain here before thee And after thee Long shall I lie</i></p> <p><i>Долго лежал я здесь до тебя И после Долго еще должен лежать</i> [7, 90]</p>
---	---

Понятие жизни и смерти

Лучшим способом завершить сравнение значений дискурсов двух авторов является сравнение начала и конца: жизни и смерти. Понятие жизни и смерти в поэзии и Руми и Диздара включает освобождение себя. ни один из них не утверждает, что человеческая сущность имеет над ними власть. Фактически, Диздар говорит:

<p><i>Ni život ni smrt ne pripada meni Ja sam samo onaj koji je u sjeni</i> [6, 67]</p>	<p><i>Life nor death is mine for I'm Just one in the shade of One ni жизнь моя и ни смерть, я Всего лишь один в тени Его</i> [7, 68]</p>
---	--

Заключение

Язык – это гораздо больше, чем просто использование слов. Общей чертой этих двух авторов является вера в бесконечную, почти мифическую силу языка. Несмотря на разницу времен, религии и языков, один исторический факт – религия (суфийские традиции и богомизм) объединил их труды и показал, что даже при работе с различными темами, некоторые основные вопросы остаются одинаковыми.

И Руми и Диздар оставили в качестве языкового наследия шедевры, достойные всестороннего изучения, изумляя нас тем, как многого можно достичь, используя лишь ограниченное количество слов.

References

- 1 Ilić, Slobodan, Hurufijski Pjesnik Vahdeti Bosnevi i njegov Divan / The Hurufi Poet Vahdeti and his Diwan. – Sarajevo 1989. – С. 66-67.
- 2 Čehajić, Džemal, Jelal ad-Din Rumi and Mevlévizim in Bosnia and Herzegovina / Izraz. – 1973. – № 10. – С. 1-8.
- 3 Šator, Muhamed, Language and Style of Mak Dizdar, Stolac / Slovo Gorčina. – 2013. – С. 15-17.
- 4 Rumi, Mesnevî-Şerif Cilt 1.

- 5 Winfield, E.H. & Shah, Idries, Teachings of Rumi (The Masnavi) / The Spiritual Couplets of Jalaludin Rumi. – 1994.
- 6 Dizdar, Mak, Kameni Spavač (Stone Sleeper). – Sarajevo, 1999. – С. 22-178.
- 7 Jones, Francis, Stone Sleeper (Перевод и замечания). – Sarajevo, 1999. – С. 22-178.
- 8 Ergin, Nevit Oğuz, Diwan-e Shams-e Tabrizi. Selected poems. – Istanbul, 1982.
- 9 Helminski, Kabir Edmund, Love is a Stranger / Threshold Books. – 1993. – С. 35.
- 10 Schimmel, Anne Marie, Look! This is love. – Shambhala Centaur Edition, 1996. – С. 21.

Абаева Ж.С.
**Прецедентные тексты
в СМИ**

В статье рассматриваются прецедентные тексты, используемые в публицистическом стиле. Обращается внимание на то, что они выражают культурные особенности лингвокультурного сообщества, апеллируют к фоновым знаниям, вносят в текст экспрессивность, оценочность, стимулируют читательский интерес. В работе говорится, что источниками прецедентных текстов могут служить литература, язык, кинематограф, история, политика и др. Утверждается, что эффективность их использования обусловлена их узнаваемостью. Выясняются причины широкого использования прецедентных текстов в современных средствах массовой информации, причем как в заголовках, так и внутри публицистического текста. Особое внимание уделяется причинам и особенностям использования прецедентных текстов в газетных заголовках. Отмечается большое разнообразие применяемых прецедентных текстов и выполняемых функций. Приводятся примеры структурно-семантических трансформаций прецедентных текстов в языке газеты.

Ключевые слова: прецедентный текст, средства массовой информации, фоновые знания, функции прецедентного текста.

Abayeva Zh.S.
**Precedent texts
in the mass media**

In article the precedent texts used in journalistic style are considered. They express the cultural features of linguocultural community, appeal to the background knowledge, bring expressivity, estimation in the text, and stimulate the reader's interest. Sources of precedent texts can be literature, language, cinema, history, politics, etc. Efficiency of their use is conditioned by their knowableness. The reasons of the widespread use of precedent texts in today's media, both in the titles and within the journalistic text are find out. The special attention is paid to the causes and characteristics of the use of precedent texts in the headlines. There a wide variety of applicable precedent texts and functions. Examples of structural and semantic transformations precedent texts in the language of the newspaper are given.

Key words: precedent texts, mass media, background knowledge, functions of precedent text.

Абаева Ж.С.
**Бұқаралық ақпарат
құралдарындағы
прецеденттік мәтіндер**

Мақалада публицистика стилінде қолданатын прецеденттік мәтіндер қарастырылған. Прецеденттік мәтіндер әр қауымдастықтың мәдени ерекшеліктерін, барлық қоғамға белгілі білімдерді білдіреді, мәтінге экспрессияның, бағалаудың түстерін енгізеді, оқырманның қызығушылығын ынталандырады. Әдебиет, тіл, кинематография, тарих, саясат прецеденттік мәтіндердің көзі болып табылады. Олардың пайдалану тиімділігі танымдылық ерекшеліктерінде негізделген деп айтылған. Бүгінгі ақпарат құралдарында, сондай-ақ тақырыптарда және журналистік мәтін ішінде прецеденттік феномендер кеңінен пайдалану себептері анықталған. Прецеденттік мәтіндердің тақырып ретінде пайдалануы себептері мен сипаттамаларына ерекше назар аударылған. Қолданатын прецеденттік мәтіндердің қиындығы және түрлі атқаратын қызметтері белгіленеді. Газет тілінде прецеденттік мәтіндердің құрылымдық және семантикалық өзгерістердің мысалдары келтірілген.

Түйін сөздер: прецеденттік мәтіндер, бұқаралық ақпарат құралдары, белгілі білімдер, прецеденттік мәтіндердің атқаратын қызметтері.

ПРЕЦЕДЕНТНЫЕ ТЕКСТЫ В СМИ

Прецедентность как лингвокультурологическое явление тесно связано с публицистическим стилем. СМИ непосредственно отражают культурные представления, ценностные ориентации, национальный менталитет. К социальным задачам, выполняемым массовой коммуникацией, относятся, помимо прочего, создание и поддержание общей «картины мира», «картины отдельной общности», передача от поколения к поколению ценностей культуры. В содержании национального самосознания основной составляющей является национально-культурная память, представляющая собой «кладезь сведений, эмоций, фактов, откуда мы в нашей повседневности и обыденности черпаем данные для ответа на сакраментальные вопросы: кто мы есть, откуда мы и куда идем; чем гордимся в своем прошлом и настоящем, а чего стыдимся; почему это так, а не иначе; и даже – зачем все это. Это не история в чистом виде, а то, как прошлое представлено в нашей сегодняшней мысли и как оно вписывается в наши знания о современном мире» [1, 26].

Одним из наиболее выразительных средств, которые символизируют культурные особенности того или иного общества и к которым прибегают журналисты, являются прецедентные тексты. Прецедентными считаются «тексты, значимые для той или иной личности в познавательном и эмоциональном отношениях, имеющие сверхличностный характер, т.е. хорошо известные и окружению данной личности, включая и предшественников, и современников, и, наконец, такие, обращение к которым возобновляется неоднократно в дискурсе данной языковой личности» [2, 216].

Исследователи по-разному объясняют «моду» на прецедентные тексты в современном публицистическом стиле. Н.С. Валгина указывает, что сегодня в текстах СМИ явно ощущается тяга к переосмыслению старых речевых структур. В каком-то смысле это стремление объясняется «речевой вольницей» сегодняшнего дня, желанием переиначить старые выражения, сообщив им смысловой негатив, свободно поиграть со словом, блеснуть остроумием. Естественно, что прецедентное слово оказывается разгаданным лишь при наличии определенных фоновых знаний. Поэтому в литературе, рассчитанной на массового читателя, в

основном используются тексты уровня школьной программы, массовой культуры [3, 100]. При этом старые, привычные высказывания рожают новые современные образы, но «выстреливают» они именно на фоне узнаваемого; в легкой, доступной форме освещается современная ситуация, факт современной жизни.

Понятия «интертекстуальность», «прецедентный текст» стали особенно актуальными в период постмодернизма. Появились даже термины «цитатная литература», «цитатное мышление». Заимствование чужого текста стало принимать самые разнообразные, иногда причудливые формы. И главное в этой игре чужим словом – усиление смысловой насыщенности текста, вхождение в общий контекст соответствующей культуры [3, 103].

Другие исследователи отмечают, что прецедентные тексты, являясь одновременно и «чужими» словами, и культурными знаками-кодами, органично вписываются в стилистику современного публицистического дискурса, сообщая ему не только информативную, но и эстетическую функцию. Реализация воздействующей функции претерпевает в постмодернистском медиа-тексте значительные изменения. Одно из них касается важнейшего конструктивного принципа организации публицистического текста – чередования экспрессии и стандарта. Прецедентные тексты совмещают в себе оба свойства: с одной стороны, они являются воспроизводимыми (и в этом смысле стандартными) единицами, с другой, – они всегда эмоционально нагружены, экспрессивно заряжены. Эти две черты неразделимы и «работают» одновременно на создание дополнительного смысла и экспрессивной выразительности текста. Кроме того, без специального усилия читателя, направленного на «декодирование» заключенного в прецедентном тексте значения, понимание целостного смысла текста просто невозможно. И это свойство ПТ делает данную лингвокультурную единицу «востребованной» в современном постмодернистском публицистическом дискурсе [4].

Интерпретируя современные реалии, авторы используют разнообразные прецедентные феномены, восходящие к художественной литературе, языку, кинематографу, истории, политике и т.д. В свою очередь, знание, понимание и адекватное восприятие прецедентных текстов является показателем принадлежности к данной эпохе и культуре страны. Поэтому они являются частью коллективного фонового знания. Эффективность их использования обусловлена уз-

наваемостью носителями культуры. «В каждую эпоху, в каждом социальном кругу, в каждом маленьком мирке семьи, друзей и знакомых, товарищей, в котором вырастает и живет человек, всегда есть авторитетные, задающие тон высказывания, художественные, научные, публицистические произведения, на которые опираются и ссылаются, которые цитируют, которым подражают, за которыми следуют» [5, 283].

В практике преподавания русского языка как иностранного восприятие прецедентного текста затруднено, поскольку студенты обладают лингвокультурными знаниями, принадлежащими другим сообществам. Это яркая иллюстрация, которая подтверждает значимость прецедентного текста для носителей определенной языковой картины мира.

Во многих исследованиях указываются такие основные функции прецедентного текста в СМИ, как выразительность, экспрессивность, оценочность. Известные читателям высказывания характеризуются яркостью, «броскостью», благодаря чему наиболее активно используются в заголовках, основная функция которых заключается в привлечении внимания, в возможности заинтриговать, увлечь читателя, чтобы он прочитал материал. Можно утверждать, что прецедентные тексты успешно справляются с данной задачей. Аппелируя к общим фоновым знаниям в прецедентных текстах, журналист задает определенный ракурс восприятия передаваемой информации. Кроме того, умело и тонко синтезируя информацию о явлении социально-психологического характера или общественно-значимом событии и стереотипное, понятное для адресата высказывание, он активизирует сознание читателя, вызывая в нем определенные ассоциации в результате наложения смыслов. На этом основании можно утверждать, что прецедентный текст выполняет не столько номинативно-информативную функцию, сколько эмоционально-оценочную и экспрессивную функции.

В современных газетных заголовках прецедентные тексты встречаются, как показывает анализ русскоязычной прессы Казахстана, в своем первоначальном или трансформированном виде. Ср.:

Выьем за любовь («НП», 23 февраля 2016), И друг степей калмык («НП», 16 февраля 2016), Яблоко раздора («НП», 12 февраля 2016), Что-то с памятью моей стало («НП», 4 февраля 2016), Татьянин день («НП», 2 февраля 2016), Долг платежом красен (Экспресс К, 2 февраля 2016) и пр.

Даже использование известных выражений в измененном виде приводит к переактуализации их смысла и наполняет злободневным содержанием, благодаря чему они предстают в качестве одного из средств привлечения читательского интереса и воздействия на эмоциональную сферу личности. Так, в публикации, озаглавленной «*Яблоко раздора*» речь идет о вопросе сохранения яблонь Сиверса – деревьев-прародительниц всех яблонь в мире, – осложняемом банальной проблемой – отсутствием финансирования. В материале под заголовком «*Что-то с памятью моей стало*» – говорится о старческом слабоумии. Работа банков с заемщиками освещается в статье «*Долг платежом красен*».

Надо отметить, что трансформированные прецедентные тексты встречаются гораздо чаще. Известные изречения, образы, имена и др., несколько видоизмененные, но вполне узнаваемые, оказываются в новых, часто неожиданных контекстах, чем привлекают внимание и стимулируют любопытство, желание познакомиться с публикацией. В результате словотворчества журналиста известные стандартные речевые формулы становятся более экспрессивными, эксплицитно или имплицитно выражают оценку, порождают новые смыслы. Трансформация заголовков-прецедентных текстов достигается различными способами: заменой, усечением или добавлением компонентов. Наиболее распространенным способом модификации прецедентного текста является замена компонентов:

Круговорот воды в бюджете («НП», 23 февраля 2016) – о проблемах водоснабжения населения качественной питьевой водой и многомиллионных средствах, выделяемых из бюджета. Ср.: круговорот воды в природе.

Чем дальше в лес, тем ближе нечисть («НП», 19 февраля 2016) – о вышедшем в прокат фильме «Из тьмы», сюжет которого разворачивается в лесу. Ср.: Чем дальше в лес, тем больше дров.

Дама с младенцем («НП», 23 июля 2015) – о проблеме попрошайничества. Ср.: дама с собачкой.

Ремень и пряник («НП», 10 апреля 2015) – о насилии в отношении детей. Ср.: кнут и пряник.

Славный пол («НП» 5 марта 2016) – о том, что женщины живут дольше мужчин. Ср.: слабый пол.

Орех или решка (*ЭкспрессК*, 26 февраля 2015) – о планировании промышленного выращивания грецких орехов в Южном Казахстане. Ср.: Орел или решка.

Известные выражения модернизируются, используются в новом контексте, преобразуются семантически, часто для создания определенного, например, иронического звучания. При этом в структурном отношении они сохраняют свой облик, благодаря чему становятся узнаваемыми [3, 101].

Усечение компонентов позволяет более емко и выукло передать смысл:

Главное – погода в доме («НП», 9 июля 2015). Ср.: Главней всего погода в доме.

Учение – не мучение («НП», 15 сентября 2015). Ср.: ученье свет, а неученье тьма.

В карман – за слово («НП», 6 октября 2015) – о штрафах за нецензурные выражения. Ср.: за словом в карман не полезет.

Метод кнута («НП», 17 июля 2015). Ср.: метод кнута и пряника.

Узнаваемость прецедентного текста может быть связана с лексико-семантическим уровнем, когда в готовой структуре появляются новые компоненты. Добавление компонентов используется для расширения передаваемого прецедентным текстом смысла и более точно отсылает к материалу:

Торг здесь не умелый («НП», 19 февраля 2016) – о непопулярности аукционов в нашей стране). Ср.: Торг уместен.

Хлеб дешевле зрелищ («НП», 9 февраля 2016) – о динамике цен на зерно. Ср.: хлеба и зрелищ.

Инь-Ян и Равшан («НП» 14 января 2016) – о певце с необычным цветом волос.

Дома и тюремные стены помогают («НП», 15 декабря 2015) – о том, что коррупционерам постепенно будет выгоднее отбывать наказание в Казахстане, чем бежать за границу. *Дома и ветхие стены помогают* («НП», 24 июля 2015) – о сносе старых домов. Ср.: дома стены помогают.

Преступление и условное наказание («НП», 6 ноября 2015) – о чиновниках-коррупционерах. Ср.: преступление и наказание.

Карусель-карусель, кто успел, тот присел («НП», 23 февраля 2016) – о предстоящих выборах депутатов в мажилис. Ср.: карусель-карусель начинает рассказ...

В подобных примерах оценить красоту игры можно в случае успешного «опознания» преобразуемого текста, становящегося модернизированным. Модернизация часто используется для создания иронического, сатирического подтекста, для создания нового смысла, его приращения [3].

Прецедентный текст в заголовке создает эффект ребуса, когда читатель предполагает, в

связи с чем используется известное ему высказывание, оправдываются или нет его предположения относительно того, о чем будет идти речь. Иными словами, активизируется ассоциативное восприятие.

Использование прецедентного текста внутри публикации позволяет емко и выразительно передать оценочное суждение:

... можно отметить, что сегодняшний мир обернулся еще и не такими перевертышами. Всегда считалось, что любопытство – удел женщин, а любознательность – стезя мужчин, которую они успешно монетизировали, назвав журналистской, научно-исследовательской деятельностью. Конечно, любопытство если и не порок, то и не украшение, – нам же с детства внушают, что это зазорно! И снисхождение мы делаем только женской части человечества: что с них в этом плане спросишь – девочки же!!! («НП», 4 марта 2016).

Их имена сложно забыть, поскольку их было мало представлено в публичном поле: Сафо, Клеопатра, д'Арк, Тэтчер, Ганди, Ковалевская, Кюри, Пахмутова, Терешкова... И то – чаще всего где-то либо в тени, либо «белой вороной» в мужской компании. И это вовсе не потому, что мужчины круче. Просто до поры наши вторые половины будто оставались в засаде или при-

рывать тылы – почти в полном соответствии с немецкими тремя «к»: кормили семью, воспитывали детей и молились (кюхе, киндер, кирхе)... («НП», 4 марта 2016).

Расцвеченный узнаваемыми образами, подобный текст привлекает ассоциативными связями, оригинальными вкраплениями. Фоновые знания, которые окружают то или иное известное высказывание, могут оказать существенное воздействие на интерпретацию фактической информации, содержащейся в публикации.

Прецедентные тексты лаконичны, выразительны, образны. Они оказывают определенное воздействие на восприятие, привлекают внимание, надолго остаются в памяти. Их популярность у носителей языка объясняется ссылкой к знакомым для них, вызывающим соответствующие эмоции источникам – популярным текстам, героям, цитатам.

Известные высказывания отражают то, какими предметами, реалиями, явлениями мира мыслит то или иное лингвокультурное сообщество. Это одно из зеркал культуры, культурная память, мудрость народа, облеченная в современную форму и комментирующая современные реалии. Использование прецедентных текстов в речи создает атмосферу общения с пониманием культуры народа.

Литература

- 1 Караулов Ю.Н. Вехи национально-культурной памяти в языковом сознании русских в конце XX века // Актуальные проблемы современной лексикографии. – М., 1999. – С. 26-37.
- 2 Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – 1-е изд. – М.: Наука, 1987. – 261 с.
- 3 Валгина Н.С. Теория текста. – М.: Логос, 2003. – 173 с.
- 4 Наумова Е.О. Особенности функционирования прецедентных текстов в современной публицистике // Автореф. канд. филол. наук. – М., 2004.
- 5 Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М., 1986. – 445 с.

Referenses

- 1 Karaulov Yu.N. Vехi natsionalno-kulturnoi pamyati v yazykovom soznanii russkih v kontse XX veka // Aktualniye problemy sovremennoi leksikografii. – М., 1999. – Р. 26-37.
- 2 Karaulov Yu.N. Russkiy yazyk i yazykovaya lichnost. – М.: Nauka, 1987. – 261 p.
- 3 Valgina N.S. Teoriya texta. – М.: Logos, 2003. – 173 p.
- 4 Naumova Ye.O. Osobennosti funktsionirovaniya pretsedentnyh textov v sovremennoi publitsistike // Avtoref. kand.filol. nauk. – М., 2004.
- 5 Bahtin M.M. Estetika slovesnogo tvorchestva. – М., 1986. – 445 p.

Абдурахманова К.
**Синтаксико-семантический
обзор эмотивности в тексте**

В статье анализируются различные мнения исследователей текста с точки зрения синтаксиса и семантики. Рассматриваются аналогичные аспекты эмотивного текста в английском языке. Как психологический феномен эмоция находит свое отражение в категории эмотивности, которую предлагается изучать с коммуникативно-прагматической точки зрения, а именно в речевом акте. Изучение стивной синтаксемы в английском предложении в позиции сказуемого показало, что стивная синтаксема, репрезентирующая физическое и психическое состояние человека, имеет ряд вариантов, отличающихся в содержательном плане и по своим дистрибутивным возможностям. Автор изучает все эти вопросы на материале английского и русского языков, обращая внимание вопросам синтаксико-семантического моделирования с выявлением стивных синтаксем, под которыми фактически понимаются и элементы со значением психического состояния.

Ключевые слова: текст, эмотивный, синтаксис, семантика, коммуникативный, филология, контекст, лингвистика, интертекст, анализ.

Abdurahmanova K.
**Syntax-semantic review of
emotives in the text**

The article analyzes the various opinions of researchers of the text in terms of syntax and semantics. Treated similarly emotive aspects of the text in English. Emotion as a psychological phenomenon is reflected in the category emotive, which is proposed to study the communicative and pragmatic point of view, namely, the speech act. Studying of a stiv syntax representing a physical and mental condition of the person has a number of the options differing in the substantial plan and for the distributive opportunities. The author studies all these questions on material of English and Russian, paying attention to questions syntax-semantic modeling with identification the stiv syntax which actually are understood also as elements with value of a mental state.

Key words: Text emotive, syntax, semantics, communicative, philology, context, linguistics, intertext, analysis.

Абдурахманова К.
**Мәтіндегі эмоциялыққа
синтаксис-семантикалық шолу**

Мақалада мәтінді синтаксистік және семантика тұрғысынан зерттеген мамандардың әр алуан пікірлері талданады. Ағылшын тіліндегі эмоциялық мән беретін мәтіндердің орыс тілімен ұқсас жақтары қарастырылады. Эмоция психологиялық феномен ретінде эмоциялық категориясында көрініс береді, бірақ оны тек қана ауызша сөйлеу кезінде коммуникативтік-прагматикалық тұрғыдан зерттеу қажет. Біз өз жұмысымызда ағылшын сөйлемдерінде баяндауыш қызметінде жұмсалатын, адамдардың физикалық және психологиялық күй-жағдайын білдіре алатын тұрақты синтаксемаларды қарастырдық. Зерттеу барысында олардың мазмұны тұрғысынан да, қолданылу жиілігі тұрғысынан да айырмасы бар варианттары анықталды. Автор бұл мәселелердің барлығын ағылшын және орыс тілдері материалдары негізінде талдады. Бұл ретте тұрақты синтаксемалары бар сөйлем құрылыстарына, олардың синтаксистік-семантикалық мәніне ерекше назар аударылды, өйткені бұлар арқылы психологиялық жай-жағдайдың реңктері де іс жүзінде аңғарылды.

Түйін сөздер: мәтін, эмотивтік, синтаксис, семантика, коммуникативтік, филология, шағын мәтін, лингвистика, интертекст, талдау.

**СИНТАКСИКО-
СЕМАНТИЧЕСКИЙ
ОБЗОР ЭМОТИВНОСТИ
В ТЕКСТЕ**

На современном этапе изучения реализации категории эмотивности в лексике возможно выявление следующих направленных исследований: 1) изучение отдельных эмотивных лексем; 2) изучение лексико-семантических групп эмотивной лексики; 3) изучение синонимических и антонимических отношений эмотивной лексики; 4) изучение семантических/тематических полей, охватывающих эмотивную лексику; 5) изучение роли метафоры в семантическом представлении эмоций.

Большой интерес представляет изучение «гештальтов чувственного опыта», имеющих метафорическую основу, в книге «Metaphors We Live By» [10; 11]. Лакофф и Джонсон, в частности, отмечают, что «язык воображения», особенно метафора, необходим для выражения уникальных и наиболее личностно-ценных аспектов нашего опыта. «Самое важное в нашей жизни – это наши чувства, восприятие прекрасного, моральные поступки, духовное сознание. И ни одно из этих понятий не является чисто рациональным и объективным» [10; 9; 3]. Наряду с конвенциональными ориентационными, «пространственными» метафорами (типа «happy is up»), авторы выявляют творческие метафоры, или «метафоры воображения». Такие метафоры способны придать новое значение нашему чувственному и иному опыту. Так, рассматривая расширение («entailments») метафоры LOVE IS A COLLABORATIVE WORK OF ART, они приводят длинный список суждений о «метафорическом объеме» данного чувства (мы дадим лишь его часть):

Love is work.

Love is active.

Love requires coopération.

Love requires dedication.

Love requires compromise.

Love requires a discipline.

Love involves shared responsibility.

Love requires patience.

Love requires shared values and goals.

Love demands sacrifice [10; 11; 3].

Интересное исследование соотношения языковой и поэтической метафоры находим в статье В.К. Тарасовой о метафорических концептах «ум» и «сердце» в поэзии Эмили Дикин-

сон [7,11]. Автор базирует свое исследование на книге Лакоффа и Тернера о поэтической метафоре «More than Cool Reason. A Field Guide to Poetic Metaphor» [10; 11]. Она показывает в частности, как оригинально обыгрывает Э.Дикинсон метафорический концепт LOVE IS FIRE через метафорическое понятие THE HEART IS THE SEAT OF EMOTION. В корпусе метафор вслед за Лакоффом, В.К. Тарасова выделяет три уровня – онтологические метафорические концепты (базисные метафоры) типа STATES ARE CONTAINERS, более дробную аналогизацию на уровне отдельных понятий, создающую метафорическую картину мира в каждом конкретном языке типа THE MIND IS A MACHINE и словесные воплощения этих концептов, которые могут быть более или менее ординарными или индивидуальными. Именно на этом уровне создаются новые поэтические метафоры [7, 117].

М.В. Никитин определяет эмотивную метафору как перенос на основе сходства эмотивно-оценочного впечатления о денотатах [4, 9]. Многие исследователи при изучении эмотивной лексики опираются на теоретические положения, разработанные М.В. Никитиным [4, 9]. В работе Е.Ф. Жуковой изучаются английские глаголы, входящие в лексико-семантическое поле «Эмоции», с учетом выявления их интенционала и импликационала [2, 59]. Анализ семантики эмоциональных глаголов приводит автора к выводу о существовании трех подгрупп эмоциональных глаголов – глаголов эмоционального состояния (fear), эмоционального отношения (love) и эмоционального воздействия (surprise) с категориальными семемами СОСТОЯНИЕ, ОТНОШЕНИЕ, ВОЗДЕЙСТВИЕ [2, 6]. Помимо семантической структуры эмоциональных глаголов, Е.Ф. Жукова также исследует их парадигматику, то есть основные грамматические значения глагола в проекции на семантику эмоциональности, а также синтагматику эмоциональных глаголов, то есть их синтаксические возможности.

Сущность понятия лексического или лексико-семантического поля, широко применяемого в лингвистике, анализируется в работах Г.С. Щура, Ю.Н. Караулова, И.В. Арнольд, В.И. Шаховского и других авторов. Отмечая, что анализ совокупности слов, связанных друг с другом каким-либо видом общности, составляет важнейший аспект исследования лексической системы, С.А. Панчук, вслед за И.В. Арнольд [1, 3-11] исследует тематическое поле [8, 23]. Авторы употребляют термин «тематическое поле»

в значении синонимичном термину «семантическое поле». Тематическое поле понимается как обладающая определенной структурой совокупность слов, выделяемых в языке по критерию наличия общего компонента в семном составе денотативных значений, связанных парадигматически, относящихся к одному или разным лексико-грамматическим разрядам. Тематическое поле вычленяется при этом на основе логико-семантического критерия, а его лингвистическую базу составляет использование лексикографических данных [8, 42].

Для настоящей работы исследование С.А. Панчук представляет большой интерес потому, что она в своей работе выходит за рамки лексикографического определения составляющих поле конститuentов и изучает «тематические сетки» в тексте, то есть фактически в ее работе содержатся предпосылки функционального подхода к изучению полевой структуры понятийной категории в тексте. Тематическая сетка понимается в работе С.А. Панчук как текстовый аналог тематического поля, имеющего языковой характер. Тематическая сетка определяется как совокупность частых слов художественного произведения, объединенных по критерию общности компонентов их денотативного и коннотативного значения, (узуального или контекстуального), которые выполняют в тексте общую стилистическую функцию и отражают определенную тему произведения. В структуру тематической сетки входят ядро (имя сетки, синонимы, гипонимы, гиперонимы) и периферийная часть (антонимы, близкие по значению слова, слова с общностью контекстуального значения). Существенно и то, что С.А. Панчук вводит понятие контрастивов ~ выделяемых по критерию языковой или речевой антонимии пар слов художественного текста, регулярно в нем противопоставляемых, отражающих тему произведения и связанных семантически с группой тематических слов [6, 160]. Причем важнейшей характеристикой сетки, отличающей ее от тематического поля, является общность контекстуального значения как самостоятельный критерий включения слова в тематическую сетку (там же). Поэтому в сетку могут быть включены дополнительные группы слов, входящие в периферийную часть ее структуры, что нехарактерно для тематического поля. Еще одной существенной особенностью тематической сетки является то, что в ней возможно переосмысление значения слова, при этом слово, денотатом которого является положительная оценка, может

окрашиваться отрицательной оценочностью и наоборот [6, 161].

Мы достаточно подробно остановились на выводах С.А.Панчук, потому что понятие тематической сетки близко нашему пониманию когнитивной категории, безусловно, с некоторыми существенными уточнениями. Объединяет эти понятия широкий охват разнородного лексического материала, объединенного лишь по какому-либо одному общему параметру и различающегося по другим параметрам (в одной категории рассматриваются слова разных частей речи, синонимы и антонимы, контекстуальные синонимы). Несовпадающие с нашими и, более того, принципиально различные цели исследования С.А. Панчук, в котором решаются в основном стилистические и литературоведческие задачи (поскольку тематичность мыслится в связи с замыслом автора и рассматривается С.А. Панчук в единстве двух аспектов – лингвистического и литературоведческого) и нашего подхода, при котором во главу угла ставится когнитивный аспект, позволяет рассматривать понятия тематического поля и тематической сетки в терминах С.А. Панчук как существенные составляющие лингво-литературоведческого направления в изучении понятийных категорий, в то время как настоящее исследование нацелено на решение задач лингво-когнитологии.

Если слова служат средством номинации прежде всего предметов и явлений, то предложения – событий [6; 267]. Изучение репрезентации эмоций на синтаксическом уровне также имеет большую историю. Мы остановимся на исследованиях, характерных для последних десятилетий. В «Теоретической грамматике современного английского языка» [6; 267] эмоции рассматриваются наряду с фактивами как класс сказуемых, которые определяют пресуппозицию комплемента. «Эмотивное сказуемое предполагает определенное субъективное отношение автора предложения к комплементу, которое можно определить как соответствие/несоответствие желанием и ожиданиям говорящего. Примерами эмотивных глаголов могут быть *to bother, to regret, to resent*, прилагательных – *an-*

ious, comical, vital, существительных – *happiness, pity, tragedy*» [там же, с. 265]. Как видим, такая трактовка эмотивности созвучна взглядам зарубежных лингвистов, включающих элементы, номинирующие эмоции, в объем понятия эмотивности.

В синтаксическом аспекте изучается эмоциональность/эмотивность на материале различных языков в рамках синтаксических конструкций или различных типов предложений в работах О.В. Александровой, А.В. Безруковой, А.А. Зализняк, Н.Г. Мед, И.И. Намталиашвили, И.Э. Романовской, Т.М. Ушаковой, Н.А. Бесединой. К примеру, А.В. Безрукова изучает эмоциональные адъективные и субстантивные двусоставные предложения, а Н.А.Беседина исследует восклицательные предложения в современном английском языке, в то время как Н.Г. Мед анализирует структурные типы собственно-эмотивных предложений в испанском и португальском языках.

На материале английского языка вопросам синтаксико- семантического моделирования с выявлением стативных синтаксем, под которыми фактически понимаются и элементы со значением психического состояния, уделяется много внимания в работах А.М. Мухина и его последователей [5; 2; 3 и др.].

Эмотивность в синтаксемике понимается слишком узко, что демонстрирует исследование Г.С. Литвищенко «Одноядерные эмотивные предложения в современном английском языке» [3, 19]. Следуя традициям синтаксемного анализа, мы также ранее были склонны рассматривать эмотивность в рамках экспрессивных восклицательных высказываний типа междометий, однако, дальнейшее изучение лингвистического выражения психического состояния человека привело нас к пониманию того, что сужение понятия эмотивности с одной стороны, и чрезмерно широкая трактовка стативности, включающая элементы, отражающие положение в пространстве, с другой стороны, препятствует углубленному изучению функционирования лингвистических единиц, репрезентирующих психическое состояние человека, в речи.

Литература

- 1 Арнольд И.В. Читательское восприятие интертекстуальности и герменевтика // Интертекстуальные связи в художественном тексте. Межвузовский сборник научных трудов. Образование. – СПб., 1993. – С. 4-12.
- 2 Жукова, Е. Ф. Эмоциональные глаголы английского языка (лексико-грамматический аспект) [Текст]: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / Е.Ф.Жукова. – СПб.: РПГУ, 1993. – 159 с.

- 3 Литвищенко Г.С. Синтаксический анализ одноядерных эмотивных предложений в современном английском языке: Дис. ... канд. филол. наук. – Л., 1972. – 162 с.
- 4 Мухин А.М. Функциональный синтаксис. – СПб., 1999. – 292 с.
- 5 Никитин М.В. Об отражении картины мира в языке // *Studia Lingüistica* No 8. Тригон. – СПб., 1999. – С. 8-14
- 6 Панчук С.А. Лингвистические основы тематичности художественного текста. Дисс. канд. филол. наук. – Л., 1984.
- 7 Тарасова В.К. Метафорические концепты «ум» и «сердце» в поэзии Э.Дикинсон // *Лингвостилистика и прагматика текста. Studia Lingüistica 5. Тест-Принт.* – СПб., 1997. – С. 111-117.
- 8 Цейтлин С.Н. Синтаксические модели со значением психического состояния и их синонимика // *Синтаксис и стилистика. Наука.* – М., 1976. – С. 161-181.
- 9 Johnson N.F. The Psychological Reality of Phrase-structure Rules // *Journal of Verbal Learning and Verbal Behaviour.* – 1965. – 14. – P. 469-475.
- 10 Lakoff R. Language in Context, Language. *Journal of Linguistic Society of America*, vol. 48, N 4, December, 1972, p. 39
- 11 Turner G. Social Class and Children's Language of Control at Age Five and Age Seven // *Class, Codes and Control 2 // Theoretical Studies Towards a Sociology of Language.* – London, 1972.

References

- 1 Arnol'd I.V. Chitatel'skoe vosprijatie intertekstual'nosti i germeneytika // *In-tertekstual'nye svyazi v hudozhestvennom tekste. Mezhvuzovskij sbornik nauchnyh trudov. Obrazovanie.* – SPb., 1993. – S. 4-12.
- 2 Zhukova, E. F. Jemocional'nye glagoly anglijskogo jazyka (leksiko-grammatiches-kij aspekt) [Tekst]: dis. ... kand. filol. nauk: 10.02.04 / E.F.Zhukova. – SPb.: RPGU, 1993. – 159 s.
- 3 Litvishhenko G.S. Sintaksicheskij analiz odnojadernyh jemotivnyh predlozhenij v sovremennom anglijskom jazyke: Dis. ... kand. filol. nauk. – L., 1972. – 162 s.
- 4 Mulin A.M. Funkcional'nyj sintaksis. – SPb., 1999. – 292 s.
- 5 Nikitin M.V. Ob otrazhenii kartiny mira v jazyke // *Studia Lingüistica* No 8. Tri-gon. – SPb., 1999. – S. 8-14
- 6 Panchuk S.A. Lingvisticheskie osnovy tematichnosti hudozhestvennogo teksta. Diss. kand. filol. nauk. – L., 1984.
- 7 Tarasova V.K. Metaforicheskie koncepty «um» i «serdce» v poezzii Je.Dikinson // *Lingvostilistika i pragmatika teksta. Studia Lingüistica 5. Test-Print.* – SPb., 1997. – S. 111-117.
- 8 Cejtlin S.N. Sintaksicheskie modeli so znacheniem psihicheskogo sostojanija i ih sinonimika // *Sintaksis i stilistika. Nauka.* – M., 1976. – S. 161-181.
- 9 Johnson N.F. The Psychological Reality of Phrase-structure Rules // *Journal of Verbal Learning and Verbal Behaviour.* – 1965. – 14. – P. 469-475.
- 10 Lakoff R. Language in Context, Language. *Journal of Linguistic Society of America*, vol. 48, N 4, December, 1972, p. 39
- 11 Turner G. Social Class and Children's Language of Control at Age Five and Age Seven // *Class, Codes and Control 2 // Theoretical Studies Towards a Sociology of Language.* – London, 1972.

Айтмамбетов Ф.У.,
Лесбекова Л.Ж.,
Калдыкозова С.Е.,
Анартаева Г.У., Турсунов А.Н.

**Позиционные
сингармонические и
несингармонические
чередования звуков
(на материале казахского,
узбекского и русского языков)**

Ajtmambetov F.U.,
Lesbekova L.Zh.,
Kaldykozova S.E.,
Anartaeva G.U., Tursunov A.N.

**The positional vowel harmony
and non-vowel harmony
alternations of sounds (in kazakh,
uzbek and russian)**

Айтмамбетов Ф.У.,
Лесбекова Л.Ж.,
Калдыкозова С.Е.,
Анартаева Г.У., Турсунов А.Н.

**Дыбыстардың орналасуына
қарай сингармониялық және
бейсингармониялық алмасуы
(орыс, қазақ және өзбек тілдері
негізінде)**

В работе исследуется звуковой аспект казахского, узбекского и русского языков. Сопоставляются значимые фонологические единицы как классы (совокупности) звуков и сингармонизмов, характер их сочетаний, особенности фонологических процессов. Позиционные и непозиционные чередования звуков казахского, узбекского и русского языков определены как сингармонические и несингармонические. В отличие от традиционного сопоставления доказано наличие сингармонической качественной редукции гласных узбекского языка, которая сопоставляется с сингармонической качественной редукцией гласных казахского языка и с несингармонической качественной редукцией гласных русского языка. Проведен детальный фонеморфологический анализ узбекского вокализма и консонантизма с точки зрения сингармонизма, установлены типы сингармонизма в узбекском языке в сопоставлении с казахским языком.

Ключевые слова: фонема, позиционное чередование, просодическая доминанта, словесное ударение, сингармонизм, сингармоническое чередование, варианты фонем, вокализм, консонантизм.

In the article the vowel harmony and non-vowel harmony changes in Kazakh, Uzbek and Russian are being studied. There have been given a comparison of peculiarities of phonological processes, meaningful phonological units and their positional varieties. The actuality of the research, statement of hypothesis, aim, tasks, methods and scientific novelty of the research are stressed in the introduction. Positional changes of sounds in languages of various types have various qualitative and quantitative features. This can be explained that the phoneme structure and their positional varieties, law of combination of sounds, prosodic dominants in them differ greatly in the languages compared.

Key words: phoneme, positional varieties, prosodic dominants, verbal accent, vowel harmony, harmonic alternation, vocalism, consonants.

Мақалада орыс, қазақ және өзбек тілдерінің дыбыстар аспектісі түгел зерттелінген. Фонологиялық бірліктер дыбыстар мен сингармонизм қоры ретінде қаралған және олардың бір-бірімен байланысу құбылыстары талданып, келесі буынға тіркелу ерекшеліктері салыстырылады. Қазақ және өзбек тілдерінің позициялық, бейпозициялық алмасулары сингармонизм заңы тұрғысынан зерттелінген, дыбыстардың варианттары қаралған. Өзбек тілінің вокализмі мен консонантизм жүйесі сингармонизм заңының көзқарасымен зерттеліп, оның қазақ тілімен ұқсас жақтары толық көрсетілген. Алғаш рет өзбек тіліндегі дыбыстардың жуан және жіңішке түрлері қазақ тілімен салыстырылған, олардың әртүрлі позициядағы алмасу ерекшеліктері қаралған. Өзбек тілінде кейбір аффикстер қазақ тіліндегі сөздің түбіріне сингармонизм заңына сәйкес қосылатындығы дәлелденген.

Түйін сөздер: фонема, позиционалдық алмасу, просодикалық доминант, сингармонизм, екіпін, фонема варианттары, дыбыстардың сингармониялық алмасуы, вокализм, консонантизм.

**ПОЗИЦИОННЫЕ
СИНГАРМОНИЧЕСКИЕ
И НЕСИНГАРМОНИ-
ЧЕСКИЕ ЧЕРЕДОВАНИЯ
ЗВУКОВ (на материале
казахского, узбекского и
русского языков)**

Человеческая речь представляет собой не просто последовательность отдельных звуков, а непрерывный звуковой поток. И так называемые изолированные звуки в потоке речи оказываются в различных фонетических условиях. Следовательно, в фонетике исследуются не только природа и свойства отдельных звуков, но и различные случаи их взаимодействия между собой.

Проблема звукового состава слова и изменений звуков всегда были объектом исследования лингвистов. О звуковых изменениях в языке писали крупнейшие тюркологи В.В. Радлов (1882), Н.А. Баскаков (1940, 1960), Э.В. Севортян (1955), Ф.Г. Исхаков (1955), Э.Р. Тенишев (1965) и др.

Различные вопросы звуковых изменений в казахском языке исследовались в трудах Х. Жубанова (1966), С.К. Кенесбаева (1962), А.Т. Кайдарова (1973), Ж.А. Аралбаева (1973), А. Джунисбекова (1972), М. Джусупова (1991, 1992, 1995, 1998) и др.

Известно, что такие звуковые процессы, как ассимиляция, диссимиляция, аккомодация, редукция звуков в потоке речи значительным образом влияют на количественные и качественные изменения звуков в слове.

Однако, причины и следствия звуковых изменений различны даже в типологически одной группе языков. По этому поводу А.Т. Кайдаров пишет, что в каждом из тюркских языков тенденция к выпадению звуков проявляется по-разному и что все это затрудняет установление общих универсальных закономерностей выпадения согласных не только тюркских языков, но даже в пределах одного из них [7, 5-7].

Как известно, в вопросе о причинах фонетических изменений имеются самые различные взгляды, интерпретации и теории. «...Ф. де Соссюр, критически относившийся к той или иной интерпретации данного вопроса, считал вопрос фонетических изменений одним из законов языка. «Поскольку, – писал он, – всегда происходили и будут происходить фонетические изменения, постольку можно рассматривать этот феномен вообще как один из постоянных аспектов языка. Это, таким образом, один из его законов». Ф. де Соссюр также считал, что выяснение причин этих изменений является одним из труднейших вопросов лингвистики» [1, 46-48].

Фонетические изменения происходят в зависимости от позиции. «Позиция – это одно из основных понятий фонологии, без которого нельзя определить фонему и фонемы данной системы. В самом общем смысле, позиции – это условия употребления и реализации фонем в речи. Но эти «условия» бывают очень разного ранга и качества. Прежде всего, следует отметить условия фонетические, которые вслед за Н.С. Трубецким можно подразделить на линейные, комбинаторные, контекстные (по Н.С. Трубецкому) и на структурные, позиционные (вынужденные структурой, по Н.С. Трубецкому) так, например, оглушение или озвончение соседних согласных в конце слова или редукционное варьирование гласных в безударных слогах – факт второго ранга» [10, 78].

Далее А.А. Реформатский отмечает, что «...в ином аспекте следует различать сильные и слабые позиции; сильная позиция – это позиция, благоприятная для выявления функции фонем, а слабая – неблагоприятная, ущербная. Но, так как у фонем есть две функции: узнавания (перцептивная) и различения (сигнификативная), то эти два понятия сильной и слабой позиции претерпевают бифуркацию: в отношении перцептивной функции сильной будет та позиция, в которой фонема более всего «похожа на себя» и ее легче узнать, где она выступает в своем основном виде, а слабой позицией по этой же функции будет та, в которой фонема звучит в виде своего оттенка, вариации (таковы позиции для русских гласных после и перед мягкими согласными и после и перед твердыми согласными для разных гласных – по-разному). Иное дело с функцией различения: есть позиции, в которых фонемы различаются друг от друга и различают морфемы и слова, и есть позиции, в которых фонемы звучат одинаково и перестают различаться, тогда возникает общий для них звуковой вариант. Первые будут сигнификативно сильными, вторые – сигнификативно слабыми» [10, 107].

Позиции существуют не для фонемы в целом, а для тех или иных ее признаков (в перцептивном плане – для любых, в сигнификативном – для дифференциальных); поэтому одна и та же позиция для одних признаков может быть сильной, а для других слабой. Например, для глухих и звонких согласных в русском языке конец слова по признаку звонкости / глухости – слабая позиция, а по твердости / мягкости – сильная (например: плод, плот -одинаково [плот], но плот, плоть различаются) – пишет А.А. Реформатский [10, 109].

Каждая фонема проявляется в определенных разновидностях, причем каждая их таких разно-

видностей выступает в строго определенных фонетических условиях, т.е. в определенной позиции. Различия между разновидностями фонем, как было уже сказано, обусловлены фонетическими положениями, или, иначе говоря, фонетической позицией, которая определяет в каждом данном случае наличие одной определенной разновидности фонемы. Эти разновидности зависят от условий сочетания звуков (например, в начале или в конце слова, в слоге под ударением или без ударения).

Фонетическая обусловленность разновидностей фонемы в разных позициях неодинакова: в одних позициях эта обусловленность большая, в других – меньшая. Позиция наименьшей обусловленности называется сильной в отличие от других позиций, которые называются слабыми.

Есть два вида чередования: фонологические (позиционные) и морфонологические (непозиционные). Термин «морфонология» или «морфологическая фонология» (фонология морфем) введен Н.С. Трубецким [11, 331]. Морфонология занимается изучением чередований фонем, а в русском языке – и подвижность ударения. (Бодуэн де Куртенэ, 1963, с. 83, 255; В.А. Редькин, 1965, 1966 и др.). Морфонема – это не особая единица языка, а фонема, чередующаяся по типу традиционных альтернатив и корреляций (Бодуэн де Куртенэ). Фонемы, чередующиеся в одной и той же морфеме, называются еще альтернантами.

Таким образом, морфонологические чередования:

Рус. сон -сна,река-речной;o/0,к/ч;

Каз. қарын-қарным(живот-мой ж и в о т); ы / 0

Узб. урин -урним(место-моеместо); и / 0 и др.

«Это непозиционные чередования, исторические, имеющие исключения. Процесс морфонологического чередования современным состоянием языка объяснить невозможно. Членами альтернатив являются самостоятельные фонемы и сингармофонемы», – отмечает М. Джусупов [5, 25]. Далее он указывает, что фонологические (позиционные) чередования в отличие от морфонологических (непозиционных) происходят в пределах одной фонемы, то есть членами чередования являются не самостоятельные значимые фонологические единицы, а позиционные разновидности одной фонемы: (лодочка,но[лоткъ];көн,но[көмбе]-соглашайся, не соглашайся). Эти чередования «живые», не имеют исключений и объясняются законами современного состояния языка [5, 134].

Все виды чередований звуков казахского языка обязательно сингармоничны, что не

характерно для русского языка. В процессе чередования звуков тип сингармотембра чередующихся звуков не меняется. Сингармонизация чередований распространяется как на гласные, так и на сонанты и шумные.

В узбекском языке присоединение аффиксов к корню слов в одних случаях является сингармоническим, в других – несингармоническим, а при чередовании звуков сингармонизм слова в некоторых словах и словоформах сохраняется, т.е. мягкое или твердое произношение распространяются на все слоги слова и на гласные и на согласные например: тинч-лик (мир), но борлиқ произносится твердо (-лык) (бытие), турт-ки (толчок), но сирт-қи (-кы) и т.д.

На наш взгляд, хотя в узбекском языке сингармонизм и нарушен, но случаев сингармонического присоединения аффиксов к корню слова встречается часто.

В казахском языке ассимиляция встречается на стыках морфем, слов. В русском и узбекском языках ассимиляция встречается и внутри морфем, и на стыках морфем и слов. Например, в узбекском языке внутри морфем образуются и регрессивная, и прогрессивная ассимиляции:

[тадбық] – татбик(применение), глухой [т] ассимилируется в звонкий [д] – происходит регрессивная ассимиляция по звонкости;

[шупха]-шубха(подозрение),звонкий[б]ассимилируется в глухой [п] – происходит регрессивная ассимиляция поглухости.

Таким образом, чередования согласных звуков казахского, узбекского и русского языков неравнозначны по наличию тех или иных типов чередований, по характеру звуков, участвующих в чередованиях, по позиции в структуре слова, по сингармонизации и несингармонизации.

Литература

- 1 Аралбаев Ж. Вокализм казахского языка. / Очерки по экспериментальной фонетике и фонологии. – Алма – Ата: Наука, 1970 – С. 179.
- 2 Байтурсынов А. Грамматика казахского языка. Тил – Курал. – 4.1. Фонетика. – Кызыл-Орда: Казахское государственное издательство, 1925. – С. 38.
- 3 Джунисбеков А. Просодия слова в казахском языке. – Алматы: Наука, 1987. – С. 90.
- 4 Досмухамет-улы Х. Закон сингармонизма казахско-киргизского языка. – Ташкент, 1924.
- 5 Джусупов М. Фонемография А. Байтурсынова и фонология сингармонизма. – Ташкент: Узбекистон, 1995 – С. 176.
- 6 Кабаева Н.Ф. Типология сингармонизма в мордовских языках. – Автореферат на соискание ученой степени к.ф.н., – Саранск, 2001. – С. 177.
- 7 Кайдаров А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке. – Алма-Ата: Наука, 1986. – С. 328.
- 8 Махмудов А. Соотношение сингармонизма, ударения и звукового строя языка // Тюркское языкознание: Материалы II Всесоюзной тюркологической конференции. – Ташкент, 1985. – С. 292-296.
- 9 Поливанов Е.Д. Русская грамматика в сопоставлении с узбекским языком. – Ташкент, 1933.
- 10 Реформатский А.А. Сингармонизм как проблема фонологии и общей лингвистики // Тюркологические исследования. – Фрунзе, 1970. – С. 101-105.
- 11 Трубецкой Н.С. Основы фонологии. – М.: Иностранная литература, 1960. – С. 372.

References

- 1 Aralbaev ZH. Vokalizm kazahskogo yazyka. / Ocherki po ehksperimental'noj fonetike i fonologii. – Alma – Ata: Nauka, 1970 – S. 179.
- 2 Bajtursynov A. Grammatika kazahskogo yazyka. Til – Kural. – 4.1. Fonetika. – Kyzyl-Orda: Kazahskoe gosudarstvennoe izdatel'stvo, 1925. – S. 38.
- 3 Dzhunisbekov A. Prosodiya slova v kazahskom yazyke. – Almaty: Nauka, 1987. – S. 90.
- 4 Dosmuhamet-ulyX. Zakon singarmonizma kazahsko-kirgizskogo yazyka. – Tashkent, 1924.
- 5 Dzhusupov M. Fonemografiya A. Bajtursynova i fonologiya singarmonizma. – Tashkent: Uzbekiston, 1995 – S. 176.
- 6 Kabaeva N.F. Tipologiya singarmonizma v mordovskih yazykah. – Avtoreferat na soiskanie uchenoj stepeni k.f.n., – Saransk, 2001. – S. 177.
- 7 Kajdarov A.T. Struktura odnoslozhnyh kornej i osnov v kazahskom yazyke. – Alma-Ata: Nauka, 1986. – S. 328.
- 8 Mahmudov A. Sootnoshenie singarmonizma, udareniya i zvukovogo stroya yazyka // Tyurkskoe yazykoznanie: Materialy II Vsesoyuznoj tyurkologicheskoy konferencii. – Tashkent, 1985. – S. 292-296.
- 9 Polivanov E.D. Russkaya grammatika v sopostavlenii s uzbekskim yazykom. – Tashkent, 1933.
- 10 Reformatskij A.A. Singarmonizm kak problema fonologii i obshchej lingvistiki // Tyurkologicheskie issledovaniya. – Frunze, 1970. – S. 101-105.
- 11 Trubeckoj N.S. Osnovy fonologii. – M.: Inostrannaya literatura, 1960. – S. 372.

Әлімтаева А.Т., Турсын Ш.К.

**Компаративтілік
функционалды-семантикалық
категориясының қазақ тіл
білімінде зерттелуі**

Бұл мақалада компаративтілік функционалды-семантикалық категориясының қазақ тіл білімінде зерттелуі қарастырылады. Жалпы тіл ғылымында тілді функционалды бағытта зерттеу ертеректе басталады. Функционалы грамматиканың негізгі ұғымдарының бірі компаративтілік категориясы қазақ тілші ғалымдарының зерттеу нысаны болды. Компаративтілік функционалды-семантикалық категориясының зерттелуі мен зерттеу бағыттарын айқындау басты міндет ретінде алынады.

Түйін сөздер: компаративтілік категориясы, функционалды-семантикалық өріс, функционалды грамматика.

Alimtaeva L.T., Tursyn Sh.K.

**Study of comparativ functional-
semantic category in the kazakh
linguistics**

This article focuses on the study of comparative functional- semantic category in the Kazakh language. In general, linguistics functional study of language begins before. Category of comparison, one of the basic concepts of functional grammar, has become a major study of Kazakh linguists. The main objective of the study advocates comparative functional- semantic category and the definition of lines of inquiry.

Key words: comparative category, functional-semantic field, functional grammar.

Алімтаева А.Т., Турсын Ш.К.

**Исследование компаративной
функционально-семантической
категории в казахском
языкознании**

В этой статье проводится исследование компаративной функционально-семантической категории в казахском языке. В языкознании функциональное исследование языка начинается раньше. Категория компаративности, одна из основных понятий функциональной грамматики, стала основой исследования казахских лингвистов. Основной задачей выступает исследование компаративной функционально-семантической категории и определение направлений исследования.

Ключевые слова: категория компаративности, функционально-семантическое поле, функциональная грамматика.

**КОМПАРАТИВТІЛІК
ФУНКЦИОНАЛДЫ-
СЕМАНТИКАЛЫҚ
КАТЕГОРИЯСЫНЫҢ
ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНДЕ
ЗЕРТТЕЛУІ**

Тілді функционалды грамматика теориясы негізінде зерттеу қазіргі тіл білімінің күн тәртібінде тұрған ең бір өзекті мәселесі болып табылады. Қазіргі тіл білімінің даму үдерісінде негізінен тілдің танымдық қызметін тереңінен зерттеп, дүние-болмыстың тілдік бейнесін, оның ұлттық табиғатын ашуға ден қоя отырып, тілдің коммуникативті-прагматикалық қызметін сонымен астастыра зерттеу өзекті болып отыр.

Жалпы тіл білімінде құрылымдық грамматика мәселелері бірнеше жыл қарқынды зерттеліп, дамыды, нәтижелі болды. Дегенмен дәстүрлі грамматика бағытындағы зерттеулер тілдің табиғатын түбегейлі ашып бере алмайды. Сол себепті тілдік құбылыстарды сөйлеу процесімен, сөйлеушінің коммуникациялық, прагматикалық мақсатымен байланыстыра зерттеу қажет. Тіл адаммен тығыз байланыста қаралады. Адам тілдік құралдарды пайдаланғанда, өз қажетіне икемдейді. Коммуникативті мақсат үшін тілдік құралдарды сұрыптайды.

Тілдік категорияларды мағыналық жағынан қарастыру соңғы кезде тіл теориясында да, практикасында да қарқын алып келеді. Бұл орайда, әсіресе, функционалды-семантикалық категорияларды егжей-тегжейлі сипаттауға бағытталған функционалды грамматикаға ерекше мән беріліп отыр.

Қазақ тілін зерттеуші ғалымдар қазақ тіл біліміндегі функционалды бағыттағы зерттеулер ертеректен бастау алғанын айтады. Қазақ тіл білімінде XX ғасырдың басында ұлттық тіл білімі қалыптаса бастаған кезеңнің өзінде ғалымдардың функционалды грамматиканың көптеген мәселелерін терең зерттеп, түсінгенін көреміз. Функционалды грамматикаға қатысты бүгінде қолданылып жүрген атауларды, терминдерді қолданбағанымен, ғалымдар функционалды грамматиканың негізгі ұстанымдарын, функционалды-семантикалық категория, өріс, семантикалық инвариант, ұғымдық категориялардың өзіндік ерекшеліктерін терең түсінген. А. Байтұрсынұлы, Қ. Кемеңгерұлы, Қ. Жұбанов пікірлерінің бүгінгі таңдағы ғылым жетістіктерімен сәйкес келуі XX ғасырдың басында ұлттық тіл білімінің қаншалықты құлаштап алға басқанын, сондай-ақ репрессия зардабының кесірінен ғылым дамуының қаншалықты тежелгенін де танытады. Қазақ тілінің функционалды грамматикасының негізгі ұғымдарына профессор

Е.Н. Жанпейісов ғылыми мақаласында талдау жасап, түсініктеме береді. З.Қ. Ахметжанова тәуелдік, қимылдың өту сипаты, компаративтік категорияларын орыстілі деректерімен салғастыра зерттеді. Қ. Рысалдының «Сын дәрежесі категориясы: функционалды-коммуникативті табиғаты» атты қазақ және неміс тілдерінде жазылған докторлық диссертациясын да қосуға болады. Қазақ тілі деректері негізінде функционалды бағытта жүргізілген С.С. Құнанбаеваның көркем мәтіндегі шақ категориясын функционалды-семантикалық өріс деңгейінде зерттеген докторлық диссертациясы, Т. Әбдіғалиеваның болымдылық-болымсыздық категориясын функционалды грамматика принциптері тұрғысынан зерттеген докторлық диссертациясы, Б. Шалабай, А. Салқынбай, Б.М. Нуртазина, А.Ә. Жаңабекова еңбектерінің де қазақ тілінің функционалды грамматикасының негізін қалауға және оның теориялық қырларын дамыту мен толықтыруда маңызы өте зор [1, 45].

Функционалды грамматиканың бір түрін алғаш А.А. Хадеева-Быкова ұсынып, кейін А.В. Бондарко «Функционалды-семантикалық өріс» теориясы негізінде дамытады. «Функционалды-семантикалық өріс» ұғымына ғалым мынадай анықтама береді: «Функционалды-семантикалық өріс – тілдің грамматикалық (морфологиялық және синтаксистік) құрылымының бір ғана семантикалық аясына жататын лексикалық, лексика-грамматикалық және сөзжасамдық бірліктерімен бірге құрылатын екіжақты (мазмұндық-тұлғалық) бірлестік» [2, 115].

ФСӨ-тер тілдік жүйе тұрғысынан топтар мен типтерге ажыратылады. Зерттеулерде төмендегідей топтары көрсетіліп жүр:

1. Предикатты негізді өрістер; аспектуалды-темпоралды қатынастарды білдіретін өрістер жинағы: аспектуалдық, темпоралдық, таксис, шақтық, локалдылық, модальдық және қалып-күй қатынасын білдіретін функционалды-семантикалық өрістер; акционалды-субъектілік және акционалды объектілік қатынасты білдіретін ФСӨ-тер жиынтығы: персоналдылық, етіс т.б.

2. Заттық негізді ФСӨ-тер (субъектілік/объектілік, белгілік/белгісіздік);

3. Квалитативті / квантитативті ФСӨ-тер (сан, сапа, компаративтілік, посессивтілік);

4. Пысықтауыш негізді ФСӨ-тер (себептілік, мақсаттық шарттылық, локативтілік т.б.) [3, 61].

Мақаламызда компаративтілік функционалды-семантикалық өрісінің қазақ тіл білімінде зерттелуіне тоқталмақпыз.

Көрнекті тілші-ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор Тұрағұл Қоңыров «Қазақ теңеулері» атты монографиясында теңеу категориясын зерттейді [4]. «Логика ғылымында да теңеу категориясының бар екені белгілі. Рас, логикадағы теңеу мен тілдегі теңеу бір емес. Ондағы теңеу категориясы ойлау заңдылықтарына байланысты болғандықтан, оның мазмұны мен өмір сүру формасы тілдегі теңеу категориясынан, әрине, басқа. Әйтсе де тіл мен ойлау бір-бірімен тығыз органикалық бірлікте өмір сүретіндіктен, бұлардағы теңеу категорияларының жалпы структуралары бір-біріне ұқсас болады. Сол себепті логикалық теңеу де үш элементтен тұрады. «Теңеу (латынша – *comparatio*) формальды логиканың категориясы ретінде үш элементтің болуын қажет етеді. Олар: а) сипаттауды қажет ететін ұғым (*comprandum*); ә) сипаттаушы ұғым (*comprantum*); б) екі ұғымның арасында «көпір» қызметін атқаратын байланыстырушы элемент. Жаңадан танылған және бұрыннан танылған нәрселердің арасындағы бұл ортақ нәрсе латынша *tertium comparationis* деп, яғни салыстырылған екі ұғымның арасындағы үшінші теңеу, үшінші өлшем деп аталады» [4, 9-10 бет]. Ғалымның осы пікірі арқылы компаративтіліктің логикамен тығыз байланысты екенін көреміз. Теңеуді лингвистикалық категория ретінде танып екі бағытта зерттеу жүргізеді. Бірінші «Теңеулердің жасалу жолдары» бөлімінде құрылымдық тіл білімі бағытында тіліміздегі теңеу жасайтын грамматикалық, лексикалық формаларды қарастырады. Сонымен қатар теңеу категориясын синтаксистік құрылымы жағынан «жалаң, күрделі, толымды, толымсыз, бірыңғай, болымсыз теңеулер» деп жіктеп қарастырады. «Сезім мүшелерімен қарым-қатынасына қарай қазақ теңеулері бірнеше семантикалық топтарға бөлінеді. Бұл топтар теңеулердің нақты мағынасынан, олардың сыртқы дүниемен қарым-қатынасынан келіп туады. Міне осы тұрғыдан келіп, біз қазақ теңеулерін төмендегідей топтарға жіктеп қарастырдық: 1) Көру теңеулері; 2) Есту теңеулері; 3) Дәм сезімі теңеулері; 4) Тері сезімі теңеулері; 5) Иіс сезімі теңеулері; 6) Сезім-күй теңеулері» – деп ғалым теңеулердің функционалдық топтарын көрсетеді.

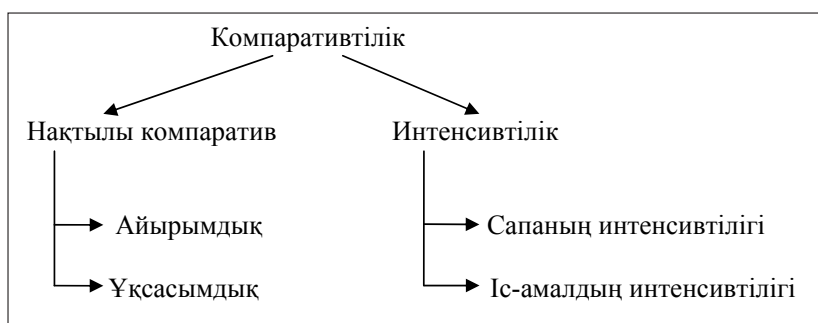
Т. Қоңыровтың аталмыш еңбегі қазақ тіл біліміндегі теңеу категориясы тереңнен зерттеліп, жан-жақты қарастырылған бірден-бір зерттеу болып табылады. Ғалымның зерттеуіндегі «те-

ңеу категориясы» мен біз қарастырып отырған «компаративтілік категориясының» зерттеу нысаны, түбі бір екенін танымыз. Сол себепті қазақ тіл біліміндегі компаративтілік категориясы қарастырылған зерттеу еңбегі ретінде айта аламыз.

Функционалды-грамматиканы зерттеген қазақ ғалымдарының бірі З.Қ. Ахметжанова қазақ тіліндегі компаративтіліктің көп жылдар бойы орыс тіл білімімен байланыста зерттеліп келгенін айтады. Ғалым «Функционально-семантические поля русского и казахского» [5] деп аталатын еңбегінде посессивтілік, аспектуалдылық категорияларымен қатар компаративтілік категориясын қарастырады.

З.Қ. Ахметжанова компаративтіліктің функционалды-семантикалық өрісінің негізінде салыстырудың функционалды-семантикалық категориясы жатады, ал оны логикалық салыстыру категориясының тілдік көрінісі дейді. Салыстырудың (компаративтілік) тілдегі құрылымдық табиғатын З.Қ. Ахметжанова өріс ретінде айқындап, оның екі түрін ажыратады. Сын-

сапалық жағынан бірдей екі затты салыстыра келіп, олардың сапалық, сындық белгілерінің дәрежелік айырымдарын айқындайтын салыстыру түрін ғалым нақты компаратив (собственно компаратив), ал бір заттың сын-сапасын басқа бір нақтылы затпен салыстырмай, оны сын дәрежесінің ортақ өлшем, стандарт қалпы тұрғысынан анықтау түрін интенсив деп атайды. Компаративтік өріс жоғарыда ажыратылған салыстырудың семантикалық екі түріне сәйкес нақты компаративтік және интенсивтілік микроөріске бөлінеді. Ұғымдық категорияға негізделген тілдік функционалды-семантикалық компаративтік категория бір ғана грамматикалық категориямен, бір ғана сөз табының ауқымымен шектелмейтінін ғалым зерттеу барысында ғылыми негізде дәйектеген. Сол негізде жоғарыда ажыратылған екі микроөрістер өз іштерінде тағы да екіге жіктелген: нақтылы компаратив микроөрісі айырымдық және ұқсасымдық; интенсивтілік микроөріс сапаның интенсивтілігі және іс-амалдың интенсивтілігі [5, 81].

З.Қ. Ахметжанова қазақ тіліндегі компаративтіліктің функционалды-семантикалық категориясын дәстүрлі грамматикадағы зерделуден өзгеше, функционалды грамматика теориясының үрдісінде жаңа деңгейде зерттеді. Ғалым қазақ тілі грамматикаларында қалыптасып қалған орыс тіл білімінің теориясы ыңғайында сипатталған компаративтілік теориясын, әсіресе шырай категориясын сыни көзқараста сараптап, жаңаша пайымдауды ұсынған. Сонымен бірге бұл категорияның негізінде жалпы салыстыру жатқанын, оның тек шырай деңгейімен шектелмейтінін көрсетті. Компаративтілік жеке категория тұрғысынан қарастырылып, оның сапалық категорияға етене жақындығын, түптеп келгенде, сапаның сандық айқындылығы болуымен қатар жаңа сапалық мағына тудыратыны баса айтылады. Сонымен қатар қазақ

тіліндегі компаративтілік категориясын аспектуалдылық өрісімен қатысты деп көрсетеді.

Қазақ тілін неміс тілімен салыстыра зерттеген қазақ тілші ғалымы Қ. Рысалды «Сын дәрежесі категориясы: функционалды-коммуникативті табиғаты» атты докторлық диссертациясында компаративтілік категориясын «сын дәрежесі категориясы» деген терминмен атап функционалды бағытта зерттейді. Компаративтілік категориясы Қ. Рысалдының зерттеуінде басқа ғалымдардан ерекшелікте қарастырылады. Орыс немесе жоғарыда аталған қазақ ғалымдарының зерттеуінде компаративтілік категориясы тек салыстырылатын заттар мен құбылыстардың функционалды-семантикалық ерекшеліктері аясында қарастырылса, ғалымның жұмысында салыстырылмайтын белгілердің де функционалды-семантикалық өрісі зерттеледі. Ғалым оны

ішкі семантикалық ерекшеліктеріне байланысты бірнеше субкатегорияларға жіктейді. «Морфологиялық шырай категориясының айналасына топтасқан сын дәрежесін тұлғаландыратын тілдің басқа деңгейлерінің бірліктерінің жүйесі тілдің сын дәрежесі категориясын құрайды. Сын дәрежесі категориясының тілдік тұлғасын тілдің барлық деңгейлерінің бірліктері қалыптастырады. Сын дәрежесі категориясы семантикалық тұрғыдан екі өріске жіктеледі: салыстырмалы дәреже өрісі, салыстырмасыз дәреженің үдемелі өрісі. Салыстырмалы өрістің ішкі жіктеуі: доминанттық тұлға негізінде ол алдымен теңдік және теңсіздік болып екіге бөлінеді. Біріншісі сын есімнің жай шырай тұлғасы негізінде тепе-теңдікті көрсететін теңдік микроөрісін құрайды. Екіншісі іштей екіге жіктеліп, үстемелі, асырмалы микроөрісті құрайды. Салыстырмасыз өріс ішкі семантикалық құрылымы жағынан екіге бөлінеді: күшейтпелі (аугментативтік) микроөріс және бәсеңдік (диминутивтік) микроөріс. Екеуіне де сынның салыстырмасыз үдетпелі (интенсивтік) дәрежесі тән» [6, 166].

Ғалымның зерттеуі компаративтік категориясын жасаушы тілдік тұлғалардың барлығының дерлік қамтылып, өте көп мысалдармен дәлелдер келтіру арқылы жүйеленіп берілгендігімен бағаланады.

Филология ғылымдарының докторы, профессор Д.А. Әлкебаева «Функционалды грамматиканың негізгі ұғымы – сын-сапа категориясы туралы» атты мақаласында компаративтік категориясы «сын-сапа категориясы» деген термин

мен беріліп, ішкі семантикалық ерекшеліктері мен осы категорияны жасаушы тілдік тұлғалар қарастырылады. «Адамзат баласы барлық заттар мен құбылыстарды салыстыру арқылы қоршаған ортаны танып біле алады. Белгілі заттар мен құбылыстар арқылы түсінік танымға, ал таным ол туралы толық түсінікке алып келеді. Алайда компаративтік ұғымы ретінде сөз сөйлеу қызметіндегі айтушының ойлау жемісінің нәтижесіндегі заттар мен құбылыстардың айрықша белгілерін салыстыруы мен салғастырылуын анықтайтын тілдік бірліктердің функциясын жинақтап саралау туралы белгілі дәрежеде әлі толық айқындалған жоқ әрі ғылыми айналымға толық енген жоқ деп айтуға болады. Сондықтан осы тұрғыдан шын мәніндегі функционалды грамматиканың негізгі категорияларының бірі компаративтік ұғымын функционалды-семантикалық өрістегі функциясының мәнін ғылыми тұрғыдан тұжырымдап нақтылау қажеттілігі туындайды» – деп компаративтік категориясы функционалды-семантикалық өрісінің әлі де зерттеуді қажет ететінін атап өтеді.

Қорыта келгенде, компаративтік функционалды-семантикалық өрісі қазақ тіл білімінде жан-жақты зерттелінді. Орыс, неміс тілдерімен салыстырыла зерттелген еңбектерде қазақ тілінің тілдік ерекшеліктері арқылы сол тілде сөйлеушілер танымының да өзгешеліктері көрініс тапты. Алайда профессор Д. Әлкебаева атап өткендей, компаративтік функционалды-семантикалық өрісі әлі де толыққанды зерттеуді қажет етеді.

Әдебиеттер

- 1 Жаңабекова М.Ә. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі нақ осы шақтың функционалды-семантикалық өрісі. – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 185 б.
- 2 Бондарко А.В. Функциональная грамматика. – Ленинград: Наука, 1984. – 134 б.
- 3 Әлімтаева Л. Қазақ тіліндегі каузалдылық функционалды-семантикалық өрісінің зерттелу маңызы // «А. Байтұрсынұлы – қазақ тіл білімінің көшбасшысы» атты халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары. – Алматы, 2012. – 318 б.
- 4 Қоңыров Т. Теңеулер табиғаты. Оқу құралы. – Алматы: Алаш, 2005. – 512 б.
- 5 Ахметжанова З.К. Функционально-семантические поля русского и казахского языков. – Алма-Ата: Наука, 1989. – 108 с.
- 6 Рысалды Қ. Белгі дәрежесі – функционалды-коммуникативтік категориясы // Қазақ тіл білімінің функционалды грамматикасы. 2-кітап. – Алматы: Дайк-Пресс, 2011. – 828 б.
- 7 Алкебаева Д.А. Функционалды грамматиканың негізгі ұғымы – сын-сапа категориясы туралы // Хабаршы ҚазҰУ: Филология сериясы. – 2014. – № 4-5. – 63-69 б.

References

- 1 Zhanhabekova M.A'. Qazaq zha'ne aghy'lshy'n tilderindegi naq osy' shaqty'nh fwnkci'onaldy'-semanti'kaly'q o'risi. – Алматы': Qazaq wni'versi'teti, 2013. – 185 b.
- 2 Bondarko A.V. Fwnkci'onala'naya grammati'ka. – Leni'ngrad: Nawka, 1984. – 134 b.

- 3 A'limtaeva L. Qazaq tilindegi kawzaldy'ly'q fwnkci'onaldy'-semanti'kaly'q o'risinin zerttelw manhy'zy' // «A. Bajtursy'nuly' – qazaq til biliminin ko'shbasshy'sy'» atty' xaly'qaraly'q ghy'ly'mi'-a'distemelik konferenci'ya materi'aldary'. – Almaty', 2012. – 318 b.
- 4 Qonhy'rov T. Tenhewler tabi'ghaty'. Oqw quraly'. – Almaty': Alash, 2005. – 512 b.
- 5 Axmetzhanova Z.K. Fwnkci'onal'no-semanti'cheski'e polya rwsskogo i' kazaxskogo yazy'kov. – Alma-Ata: Nawka, 1989. – 108 s.
- 6 Ry'saldy' Q. Belgi da'rezhesi – fwnkci'onaldy'-kommwni'kati'vtik kategori'yasy' // Qazaq til biliminin fwnkci'onaldy' grammati'kasy'. 2-kitap. – Almaty': Dajk-Press, 2011. – 828 b.
- 7 Alkebaeva D.A. Fwnkci'onaldy' grammati'kany'nh negizgi ughy'my' – sy'n-sapa kategori'yasy' twraly' // Xabarshy' QazUW: Fi'lologiy'ya seri'yasy'. – 2014. – № 4-5. – 63-69 b.

Антонова Е.М.

Современная практика лингвоэкспертного исследования конфликтных медиатекстов по делам о защите чести, достоинства и деловой репутации юридических и физических лиц, клевете и оскорблению

В статье обобщаются результаты исследований спорных речевых произведений, функционирующих в сфере медиакommunikации; осмысливается практический опыт проведения лингвистических экспертиз делинквентных медиатекстов, вовлеченных в сферу судебного разбирательства по делам о защите чести, достоинства и деловой репутации, клевете и оскорблению; рассматриваются ключевые понятия и категории лингвистической экспертизы текстов; описывается общепринятая структура экспертного исследования, т.е. типовые вопросы, поставленные на разрешение лингвиста-эксперта при рассмотрении дел по названным категориям; исследуются используемые на современном этапе методики лингвоэкспертного анализа, продуктивные приемы извлечения, обработки и анализа дискуссионной и проблемной информации медийных текстов разных типов и жанров в интересах лингвоэкспертной практики. Материалом проведенного исследования выступили работы российских и казахстанских лингвистов, посвященные анализу конфликтогенных медиатекстов, и публикуемые образцы лингвистических экспертиз.

Ключевые слова: медиатекст, лингвистическая экспертиза, утверждения о фактах, субъективные суждения, фактивные высказывания, субъективные высказывания, инвективные языковые средства.

Antonova Y.M.

Modern practice of linguistic expert examination of controversial media texts on protection of honor, dignity, and business reputation of legal entities and individuals, defamation and criminal insult

The article summarizes the results of studies of controversial speech items functioning in the sphere of media communications; conceptualizes the practice of linguistic examination of delinquent media texts involved in the legal proceedings of cases of protection of honor, dignity, and business reputation, defamation and criminal insult; considers the key concepts and categories of linguistic text examination; describes the common structure of expert examination, i.e. typical questions posed to linguists dealing with cases of the abovementioned categories; addresses the modern techniques of linguistic examination; describes the methods of extraction, processing and analysis of controversial information in media texts of different types and genres in the interests of linguistic examination.

Key words: media text, linguistic expert examination, statement of fact, subjective judgment, factive utterance, subjective utterance, invective language.

Антонова Е.М.

Заңды және жеке тұлғалардың ар-намысын, абыройы мен іскерлік беделін қорғау, жала жабу және тіл тигізу істері бойынша жанжал туғызатын медиамәтіндерді зерттеудің заманауи лингвосараптамалық тәжірибесі

Мақалада медиакommunikация саласында қызмет атқаратын даулы тілдік шығармаларды зерттеу жұмыстарының нәтижелері қорытындыланады. Ар-намыс, абырой мен іскерлік бедел, жала жабу мен тіл тигізу бойынша сот ісі саласында қарастырылған делинквентті медиамәтіндердің лингвистикалық сараптамаларын практикалық тәжірибе жүзінде жүргізу заңдылықтары тұжырымдалады. Мәтінге лингвистикалық сараптама жасаудың негізгі ұғымдары мен санаттары қарастырылады; сараптамалық зерттеудің жалпы құрылымы сипатталады, яғни аталған категориялар бойынша іс қарау кезінде лингвист-сараптамашыға қойылатын типтік сұрақтар сараланады. Қазіргі кезеңде қолданылатын лингвосараптамалық талдау әдістері қарастырылады. Лингвосараптамалық практика мүддесі үшін әртүрлі типтер мен жанрлардағы медиамәтіндегі дискуссиялық және проблемалық ақпаратты таңдау, өңдеу және талдау тәсілдері сипатталады.

Түйін сөздер: медиамәтін, лингвистикалық сараптама, фактілер туралы мәлімдеме, субъективті мәлімдеме, факт бойынша сөйлеу, субъективті сөйлеу, инвективтік тілдік құралдар.

**СОВРЕМЕННАЯ
ПРАКТИКА
ЛИНГВОЭКСПЕРТНОГО
ИССЛЕДОВАНИЯ
КОНФЛИКТНЫХ
МЕДИАТЕКСТОВ
ПО ДЕЛАМ О ЗАЩИТЕ
ЧЕСТИ, ДОСТОИНСТВА
И ДЕЛОВОЙ РЕПУТАЦИИ
ЮРИДИЧЕСКИХ
И ФИЗИЧЕСКИХ ЛИЦ,
КЛЕВЕТЕ И
ОСКОРБЛЕНИЮ**

Выход современных медийных текстов за пределы нормативного функционирования привел к повышению уровня их конфликтности и, как следствие, к увеличению числа исковых заявлений по разным категориям административных, гражданских и уголовных дел, расследование которых обусловило потребность в судебной лингвистической экспертизе.

Судебная лингвистическая экспертиза (СЛЭ) – это процессуально регламентированное лингвистическое исследование устного и/или письменного текста, завершающееся дачей заключения по вопросам, разрешение которых требует применения специальных познаний в языкознании и судебном речеведении [14, 34].

Предлагаемая работа посвящена теоретическому осмыслению результатов исследования спорных речевых произведений, функционирующих в сфере медиакommunikации, обобщению практического опыта проведения лингвистических экспертиз медиатекстов, вовлеченных в сферу судебного разбирательства в связи с защитой чести, достоинства и деловой репутации, клеветой и оскорблением. Выявление «суммы практически и теоретически обоснованных параметров лингвистической экспертизы» текстов СМИ [4, 18] способствует координации и оптимизации экспертной деятельности лингвистов.

Целью осуществленного исследования явилось рассмотрение ключевых понятий и категорий лингвистической экспертизы текстов, описание приемов извлечения, обработки и анализа дискуссионной и проблемной информации медийных текстов разных типов и жанров.

Теоретико-методологические основы лингвоэкспертного анализа спорной речевой продукции медиапроизводства разработаны в трудах Н.Д. Голева, М.В. Горбаневского, Т.В. Чернышовой, В.Н. Базылева, А.Н. Баранова, Ю.А. Бельчикова, К.И. Бринева, Е.И. Галяшиной, Е.В. Голощаповой, С.В. Дорониной, В.И. Жельвиса, Е.С. Кара-Мурзы, Р.Д. Карымсакова, Г.В. Кусова, М.А. Лаппо, А.А. Леонтьева, В.С. Ли, М.А. Осадчего, Е.Р. Россинской, Ю.А. Сафоновой, Ю.С. Сорокина, И.А. Стернина, Т.А. Трипольской, Б.Я. Шарифуллина, В.М. Шаклеина и др.

Общепринятая структура лингвистической экспертизы при рассмотрении дел о защите чести, достоинства и деловой репутации включает следующие типовые вопросы, поставленные на разрешение лингвиста-эксперта:

1. Содержится ли в тексте негативная информация о... (Ф.И.О., название юридического лица), умаляющая его честь и достоинство и/или деловую репутацию?

2. Если в тексте содержится негативная информация о... (Ф.И.О., название юридического лица), то в какой форме она выражена – утверждения о факте или субъективно-оценочного суждения?

Одной из задач судебной лингвистической экспертизы по данной категории дел является установление относящихся к истцу высказываний, содержащих негативную информацию. Негативной признается информация о нарушении гражданином или юридическим лицом действующего законодательства, совершении нечестного поступка, неправильном, неэтичном поведении в личной, общественной или политической жизни, недобросовестности при осуществлении производственно-хозяйственной и предпринимательской деятельности, нарушении деловой этики или обычаев делового оборота.

Доказательства требует вопрос: действительно ли негативная информация относится к истцу? Установление объекта, о котором идет речь в предоставленных для исследования высказываниях, осуществляется методом референциального и контекстного анализа. Например, С.В. Доронина, осуществляя экспертирование статьи Дмитрия Кобзева ««Северный завоз» в цифрах» (газета «Листок», Горно-Алтайск, №35 (211) за 20 августа 2003 г.), идентифицирует личность чиновника, получавшего, по утверждению журналиста, взятки, с учетом названия должности лица (Столько же требует и председатель конкурсной комиссии) и периода, в который это лицо занимало соответствующую должность, определенного на основе предложения «По нашим оценкам, сумма взяток, полученных чиновниками в результате проведения прошлогоднего конкурса по «северному завозу» колеблется в пределах 15–17 млн рублей при всем объеме средств, выделенных на эти цели, чуть более 200 млн.» (дата выхода газеты 20 августа 2003 г., значит предыдущий конкурс проходил в 2002 году) [7, 275].

Важной для лингвиста-эксперта задачей является разрешение принципиально значимой проблемы дифференциации высказыва-

ний на утверждения о фактах и субъективные суждения.

Согласно методологии судебной лингвистической экспертизы сведения, т.е. сообщения о каком-либо событии, процессе, явлении, происшедшем в прошлом или происходящем в текущий момент, в конкретных условиях места и времени, которые могут быть проверены на соответствие действительности, выражаются в форме утверждений о факте.

Событийная, фактуальная информация в случае недоказанности считается порочащей. За клевету, т.е. «распространение заведомо ложных сведений, порочащих честь и достоинство другого лица или подрывающих его репутацию», законом предусмотрена ответственность. По решению суда порочащие сведения опровергаются в распространившем их СМИ.

Субъективные суждения являются «средством авторского самовыражения и потому не подвергаются идентификации действительности, а соответственно, не могут быть ни лживыми, ни порочащими» [11, 192].

Проблема дифференциации информационной природы сведений до настоящего времени остается дискуссионной, в частности, обсуждается фактуальная природа предположений [11, 193] и субъективных мнений [3, 112], отсутствует однозначное решение вопроса о языковых признаках утверждений о факте.

Убедительным представляется подход, в соответствии с которым, объективные и субъективные высказывания различаются по коммуникативно-прагматическому основанию (А.Н. Баранов, С.В. Доронина): фактивам противопоставляются мнения, директивы, волеизъявление, аксиологические суждения, суждения квантификации, выводные знания, суждения о психологических состояниях другого лица, предположения, суждения о ненаблюдаемых событиях [9].

Деление высказываний на фактивные и субъективные предполагает смысловой анализ суждений, лежащих в их основе, анализ лексического состава и грамматической организации предложения.

Фактивное высказывание имеет форму утверждения с пресуппозицией знания [8, 63]. Грамматически утвердительное суждение выражается формой повествовательного предложения как невосклицательного, так и восклицательного, в котором отсутствует маркированность специальными вводными конструкциями и наречиями, выражающими неуверенность, сомнение,

или имеются конструкции, подчеркивающие достоверность сообщаемого. О фактивности высказывания свидетельствуют также сирконстанты времени, места, точное указание на участников события.

Например, во фрагменте «Недавно руководитель данной УК был приглашен в администрацию, поскольку много вопросов к нему накопилось у властей. Однако он сослался на занятость и не пришел. В рамках реализации ФЗ № 185 он взял деньги на ремонт двух домов, но не сделал его, не представил документов по расходу средств» изложена информация фактологического характера, о чем свидетельствуют указание на субъектов действия – руководитель данной УК, власти (администрация); на время, в которое руководитель УК приглашен в администрацию – недавно; указание на место, в которое был приглашен руководитель УК – администрация; указано действие – взял деньги, цель действия – ремонт двух домов; основание, на котором субъект речи взял деньги – ФЗ № 185; имеется указание на несовершенные субъектом речи действия – не сделал ремонт, не представил документов по расходу средств [2, 352-353].

Утверждение не всегда имеет эксплицитную форму. Содержание многих утверждений (имплицитных или скрытых) выявляется лишь на основе дополнительного осмысления значения слов и выражений, входящих в высказывание, с учетом всего контекста и ситуации употребления этого высказывания. Основанием для выводов эксперта становятся утверждения, которые являются обязательной и вербализуемой частью имплицитного уровня плана содержания языкового выражения [1, 46-47].

Для выявления имплицитной информации продуктивно использование методики идентификации скрытого смысла высказываний при помощи определенных ментальных (когнитивных) схем, т.е. присущих сознанию людей моделей понимания. Рецептивные схемы, часто используемые в текстах, которые стали предметом лингвистической экспертизы, рассматривает И.А. Стернин [15, 14-18]. Например, в соответствии с рецептивной схемой «сообщение о правонарушениях друзей, соратников, сотрудников того или иного лица равнозначно сообщению о причастности самого лица к аналогичным правонарушениям» возможно вывести импликацию статьи «Валерий Мандрыкин был «смотрящим» от «тамбовцев»?» (Петербургский калейдоскоп, 1997 г.): упомянутые в статье фирмы являются бандитскими [13, 279].

Таким образом, фактивное высказывание дескриптивно, объективно, проверяемо, его источником являются как наблюдение за объективной реальностью, так и интеллектуальная реконструкция на основании предыдущего опыта говорящего или на основании общеизвестных фактов. Высказывание в форме утверждения о факте в случае диффамационного конфликта накладывает на говорящего правовую ответственность за его соответствие действительности. Вопрос о соответствии сведений действительности в компетенцию лингвиста не входит.

В отличие от утверждений о фактах субъективные суждения отражают не действительность, а картину мира автора (или той социальной группы, чью идеологию он выражает), различные виды субъективных высказываний соответственно выражают интерпретационную составляющую речевой деятельности говорящего субъекта, поэтому не подлежат истолкованию в истинностном аспекте и не рассматриваются как клевета даже в случае несовпадения с действительностью.

Традиционно маркерами субъективных суждений признаются оценочные лексемы. Свойства оценочных лексем не позволяют произвести юридически значимую верификацию и таким образом переводят высказывания в разряд непроверяемых суждений (мнений).

С.В. Доронина, исследуя денотативно-сигнификативный план значения слова в аспекте решения вопроса об информативном статусе высказывания, выделяет несколько семантических групп, однозначно противопоставляемых утверждениям о фактах: утверждения с лексемами, содержащими количественную или качественную оценку; утверждения с интерпретативами, т.е. лексемами, имеющими двухкомпонентную структуру значения, в пресуппозиции которых представлено событие, а в ассертивной части – оценка, определяемая наложением события на некоторую ценностную шкалу [6].

Например, в экспертизе текста статьи «Кто вы, Сергей Левченко? Человек без принципов» (Русский восток, №33, август 2001 г.) М.Б. Ташлыкова выявляет следующие оценочные суждения, характеризующие личность и поступки субъекта речи – «Вы бесконечно лицемерите», «Большого ренегата, чем вы, отыскать сложно» (употреблены лексемы с количественным семантическим компонентом «больше нормы»), «Левченко спелся с Потаниным» (содержится интерпретатив) и т.д. [16, 352].

Квалифицируя высказывания как субъективные суждения, необходимо также исследовать дискурсивные способы передачи информации, к числу которых относятся следующие: прием экспликации рассуждения, прием интерпретации фактов, прием навязывания интенций, прием описания психологических состояний [5]. В следующем высказывании, например, реализован прием навязывания интенций: «И с такими качествами вы хотите пробиться в губернаторы» (суждение о состоянии сознания персонажа) [16, 353].

Таким образом, дифференциация фактуальной и нефактуальной информации, достоверная интерпретация высказываний как утверждений о фактах и субъективных суждений в каждом конкретном случае требует тщательного анализа каждого компонента высказывания в контексте и в дискурсе.

Субъективное мнение автора может быть выражено в тексте в оскорбительной форме, унижающей честь, достоинство или деловую репутацию истца, на ответчика может быть возложена обязанность компенсации морального вреда, причиненного истцу оскорблением.

В структуру лингвистической экспертизы по данной категории дел включается следующий вопрос: Содержит ли текст инвективные языковые средства, отнесенные к личности истца?

В соответствии с утвердившимся мнением, оскорбление – правовая квалификация деяния, которая выражается в отрицательной оценке личности, высказанной в неприличной, циничной форме, резко противоречащей принятой в обществе манере общения между людьми. Подобные высказывания содержат особый вид языковых единиц – ненормативную (неприличную, непристойную, инвективную, т.е. бранную) лексику и фразеологию, которая в словарях обычно сопровождается пометами «презрительное», «пренебрежительное», «бранное».

Задачи эксперта заключаются в выявлении в текстах оценочных суждений, адресованных конкретному лицу и сформулированных с помощью оскорбительной лексики, или обнаружении инвективного замысла в тексте, лишенном внешних признаков оскорбительности.

Согласно лингвистическим исследованиям, в русском языке выделяется восемь групп инвективной (оскорбительной) лексики [17, 333–340], наличие которой в медиатексте является несомненным признаком оскорбления. Например, в лингвоэкспертном исследовании текста

статьи «Еще таманда» (газете «НЖ», №11 от 13.03.2008 г.) К.И. Бринев выявляет наличие бранного неприличного слова м*нда («нецензурное, наружные женские половые органы»), которое обыгрывается в заголовке («Еще та м*нда» – типовое бранное оценочное высказывание) [3, 160].

Капленко В.Н., анализируя высказывания телеведущего И. Шеремета (Телевизионное агентство Урала, 1995 г.) в адрес кандидата в депутаты А. Бикова, рассматривает целый спектр использованных инвективных средств, имеющих разную степень эксплицитности: грязный вымысел, мерзопакостный комментарий всяких разных там нелепых кандидатов; глупейшие и бестолковейшие взывания; мелок и ничтожен никчемный персонаж; мелкотравчатый; околополитических зверьков и жучков; завуалированное оскорбление персонажа на букву Б. (обращение к факту языкового «сверхтекста», подразумевающее общеизвестное бранное слово русского языка) и т.д. [12].

Прагматическое исследование текста выступления обнаруживает явно выраженную стратегию говорящего дискредитировать субъекта речи, унижить оппонента с последующей корректировкой мнения адресата (зрителя, слушателя). Интенциональное содержание речи телеведущего сформулировано самим адресантом: о таких кандидатов Телевизионное агентство Урала будет вытирать ноги, ...смешивать с дерьмом... [12].

Капленко В.Н., анализируя высказывания телеведущего И. Шеремета (Телевизионное агентство Урала, 1995 г.) в адрес кандидата в депутаты А. Бикова, рассматривает целый спектр использованных инвективных средств, имеющих разную степень эксплицитности: грязный вымысел, мерзопакостный комментарий всяких разных там нелепых кандидатов; глупейшие и бестолковейшие взывания; мелок и ничтожен никчемный персонаж; мелкотравчатый; околополитических зверьков и жучков; завуалированное оскорбление персонажа на букву Б. (обращение к факту языкового «сверхтекста», подразумевающее общеизвестное бранное слово русского языка) и т.д. [12].

Прагматическое исследование текста выступления обнаруживает явно выраженную стратегию говорящего дискредитировать субъекта речи, унижить оппонента с последующей корректировкой мнения адресата (зрителя, слушателя). Интенциональное содержание речи телеведущего сформулировано самим

адресантом: о таких кандидатах Телевизионное агентство Урала будет вытирать ноги, ...смешивать с дерьмом... [12].

Чаще же для выявления истинных авторских намерений требуется интерпретационный анализ [20], который на основе методики сверывания текста позволяет достоверно определить наличие или отсутствие авторского инвентивного замысла.

Частотность вовлечения медиатекстов в сферу судебного разбирательства по рассмотренным категориям дел объясняется следующими факторами. Цель современной массовой коммуникации – воздействие с помощью передаваемой информации на сознание адресата для решения определенных задач и управления человеческим поведением. Поэтому медиатексты не только отображают события реальной действительности, но и интерпретируют их. Множественность интерпретаций действительности в современном массовокоммуникативном дискурсе и обуславливает потенциальную конфликтность текста.

Чаще всего неприятие у адресата вызывают оценки, реализуемые автором при интерпретации события. По мнению Т.В. Чернышовой, причина порождения ситуаций речевого конфликта на базе оценочных суждений состоит в том, что оценочность в обыденном сознании тесно связано с критическим осмыслением действительности, а критическое высказывание, даже если оно справедливое, часто приводит к возникновению и развитию речевого конфликта. В текстах СМИ оценочное высказывание воспринимается не как частное, субъективное мнение, а как мнение, социально одобренное, устоявшееся – как некое общественное мнение, способное повлиять на судьбу человека и оттого особенно болезненно воспринимаемое [19, 107].

Большую часть речевых конфликтов в средствах массовой информации провоцируют тексты с деструктивной (негативной) оценочностью, в которых реализуется определенная речевая стратегия их автора – стратегия дискредитации. Последняя оценивается по перлокутивному эффекту, состоящему в унижении чести, умалении достоинств адресата, подрыве его деловой репутации, оскорблении.

Иллокутивный элемент модели РА, составляющий основу для речевого жанра дискредитации, формулируется следующим образом: «Субъект публикации – недостойный человек; все, что он делает – плохо, т.к. делает это он ради собственной выгоды; он делал это плохо в прошлом, будет делать это плохо в будущем и т.п.» [18, 118].

Проведенный анализ продемонстрировал разнообразие исследуемых лингвистами конфликтных ситуаций и различие подходов к решению лингвоэкспертных задач, которые связаны с поиском лингвосемотических показателей, коррелирующих с зафиксированными в статьях законов признаками правонарушений. Методики лингвистической экспертизы дифференцированы в зависимости от речевых преступлений и поставленных перед исследователем вопросов. За пределы компетенции эксперта-лингвиста выведены вопросы, касающиеся восприятия текста.

В рассмотренных в рамках данной статьи лингвоэкспертных исследованиях реализуется коммуникативно-когнитивный подход к языку и тексту, который, с одной стороны, позволяет сделать вывод о ситуации общения, определить правила речевого поведения, приемлемые в той или иной среде, охарактеризовать участников коммуникации и их речевое поведение, с другой, адекватно интерпретировать речевое произведение в аспекте его коммуникативного замысла (интенции), его ближайших и дальнейших целей (иллокутивных сил), а также прогнозировать его предполагаемый внеречевой результат (перлокуцию) [10].

Анализ конфликтных медиатекстов с учетом дискурсивных особенностей, т.е. на фоне исследования широкого спектра коммуникативных составляющих как экстралингвистического, так и лингвистического характера, позволяет решить ряд сложных для эксперта-лингвиста вопросов: о характере речевого взаимодействия коммуникантов в изучаемой сфере, о типах выражения авторской оценки при помощи вербальных и прочих средств, о типе дискредитирующего текста и др.

Использование новейших подходов и методик современного языкознания повышает эффективность и обеспечивает достоверность лингвоэкспертного исследования.

Литература

- 1 Баранов А.Н. Лингвистическая экспертиза текста: теория и практика: учеб. пособие. – М.: ФЛИНТА: Наука, 2007. – 592 с. – ISBN: 978-5-9765-0083-9, 978-5020-3456-14.
- 2 Бикейкина Н.А. «Выход – стать хозяевами» // Юрислингвистика-10: Лингвоконфликтология и юриспруденция: межвузовский сборник научных трудов /под ред. Н.Д. Голева и Т.В. Чернышовой. – Кемерово; Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2010. – С. 350-356.
- 3 Бринев К.И. Теоретическая лингвистика и судебная лингвистическая экспертиза: монография / К.И. Бринев; под редакцией Н.Д. Голева. – Барнаул: АлтГПА, 2009. – 252 с. – ISBN: 978-5-88210-464-0.
- 4 Горбаневский М.В. Будь осторожен, выбирая слово! // Цена слова: Из практики лингвистических экспертиз текстов СМИ в судебных процессах по защите чести, достоинства и деловой репутации / Под ред. проф. М.В. Горбаневского. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Галерея, 2002. – ISBN: 5-8137-0083-8. – С. 15-36.
- 5 Доронина С.В. Дискурсивные приемы выражения мнения. // Филология и человек. – №1 – 2011 – С. 7-16.
- 6 Доронина С.В. Сведение и мнение: проблемы экспертной оценки переносных и экспрессивных значений // Юрислингвистика-9: Истина в языке и праве: Межвузовский сборник научных трудов / под ред. Н.Д. Голева. – Кемерово; Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2008. – С. 266-275.
- 7 Доронина Н.И. «Северный завод’ в цифрах» // Юрислингвистика-6: Инвективная и манипулятивная функции языка: Межвузовский сборник научных трудов/под ред. Н.Д. Голева. – Барнаул: Изд-во Алтайского университета, 2005. – С. 272-279.
- 8 Доронина С.В. Факты и мнения: речевые средства выражения персуазивного модуса в публицистическом дискурсе с точки зрения лингвистической экспертизы // Журналистика и культура русской речи. – 2012. – № 3. – С. 62-82.
- 9 Доронина С.В. Факт: семантика и прагматика // Филология и человек. – 2009. – №4. – С. 29-38.
- 10 Засурский Я.Н., Кара-Мурза Е.С. «Направлены ли приведенные в листовке фразы на разжигание расовой, национальной и религиозной розни?» // Юрислингвистика-9: Истина в языке и праве: Межвузовский сборник научных трудов / под ред. Н.Д. Голева. – Кемерово; Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2008. – С. 312-334 // <http://siberia-expert.com/publ/>
- 11 Иваненко Г.С. Объективная и субъективная информация в контексте лингвистического исследования по процессам о защите чести и достоинства. // Юрислингвистика-10: Лингвоконфликтология и юриспруденция: межвузовский сборник научных трудов /под ред. Н.Д. Голева и Т.В. Чернышовой. – Кемерово; Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2010. – С. 191-197.
- 12 Капленко В.Н. Инвективность открытая и скрытая // Юрислингвистика-3: Проблемы юрислингвистической экспертизы: Межвузовский сборник научных трудов / под ред. Н.Д. Голева. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2002. – С. 71-77. // <http://siberia-expert.com/publ/>
- 13 Понятия чести, достоинства и деловой репутации: Спорные тексты СМИ и проблемы их анализа и оценки юристами и лингвистами. – Изд. 2-е, перераб. и доп. / под ред. А.К. Симонова и М.В. Горбаневского. – М.: Медея, 2004. – 328 с. – ISBN: 5-8137-0117-6.
- 14 Россинская Е.Р., Галяшина Е.И. Настольная книга судьи: судебная экспертиза. – М.: Проспект, 2015. – 464 с. – ISBN: 978-5-392-01270-1.
- 15 Стернин И.А. Анализ скрытых смыслов в тексте. – Воронеж: «Истоки», 2011. – 66 с.
- 16 Ташлыкова М.Б. «Кто вы, Сергей Левченко? Человек без принципов» // Юрислингвистика-6: Инвективная и манипулятивная функции языка: Межвузовский сборник научных трудов/под ред. Н.Д. Голева. – Барнаул: Изд-во Алтайского университета, 2005. – С. 351-358.
- 17 Цена слова: Из практики лингвистических экспертиз текстов СМИ в судебных процессах по защите чести, достоинства и деловой репутации / под ред. проф. М.В. Горбаневского. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Галерея, 2002. – 424 с. – ISBN: 5-8137-0083-8.
- 18 Чернышова Т.В. Дискредитирующие речевые жанры в медиадискурсе: разнообразие наполнения жанровых форм. // Медиалингвистика. – Выпуск 3. – Речевые жанры в массмедиа. – С.-Петербург. гос. ун-т, ин-т «Высш. шк. журн. и мас. коммуникаций», 2014. – С. 116-120.
- 19 Чернышова Т.В. Конфликтное функционирование медиатекстов: реализации инвективной функции языка в условиях публичного общения // Медиатекст как полиинтенциональная система: сб. статей / отв. ред. Л.Р. Дускаева, Н.С. Цветова. – СПб.: С.-Петерб. ун-т, 2012. – С. 104-111.
- 20 Чернышова Т.В. Публицистический текст в аспекте интерпретационного анализа // Вестник БГПУ: Гуманитарные науки. – 2002. – Вып. 2. // <http://www.altspu.ru/Journal/vestbspu/2002/gumanit/PDF/chernishova.pdf>

References

- 1 Baranov A.N. Linguistic examination of texts: theory and practice: course book. – М.: FLINTA: NAUKA, 2007. – 592 pp. – ISBN: 978-5-9765-0083-9, 978-5020-3456-14.
- 2 Bikeikina N.A. «The way out is to become the owners» // Yurislingvistika-10: Linguoconflictology and legal studies: interuniversity collection of research papers /edited by N. D.Golev and T.V.Chernyshova. – Kemerovo; Barnaul: Altaiskiy University Publishing House, 2010. – Pp. 350-356.
- 3 Brinev K.I. Theoretical linguistics and legal linguistic examination: monograph / K.I. Brinev; edited by N.D. Goleva. – Barnaul: AltGPA, 2009. – 252 pp. – ISBN: 978-5-88210-464-0.

- 4 Gorbanevskiy M.V. Be careful when choosing a word! // The price of a word: Practice of linguistic examination of media texts in cases of protection of honor, dignity, and business reputation / Edited by Professor M.V. Gorbanevskiy. – 3d edition, revised edition. – M.: Galeriya, 2002. – ISBN: 5-8137-0083-8. – Pp. 15-36.
- 5 Doronina S.V. Discursive techniques to express an opinion // Philologiya i chelovek. – №1 – 2011 – Pp. 7-16.
- 6 Doronina S.V. Information and opinion: problems of expert evaluation of figurative and expressive meanings // Yurislingvistika-9: Truth in language and law: interuniversity collection of research papers / edited by N.D. Golev. – Kemerovo; Barnaul: Altaiskiy University Publishing House, 2008. – Pp. 266-275.
- 7 Doronina S.V. «Severniy Zavoz' (delivery of goods to the northern territories) in figures» // Yurislingvistika-6: The invective and manipulative functions of language: interuniversity collection of research papers/edited by N.D. Golev. – Kemerovo; Barnaul: Altaiskiy University Publishing House, 2005. – Pp. 272-279.
- 8 Doronina S.V. Facts and opinions: verbal means of expression of the persuasive mode in publicist discourse from the point of view of linguistic expert examination modus // Journalism and Russian speech culture. – 2012. – №3. – Pp. 62-82.
- 9 Doronina S.V. Fact: semantics and pragmatics // Philologiya i chelovek. – 2009. – №4. – Pp. 29-38.
- 10 Zasurskiy Y.N., Kara-Murza Y.S. «Are the phrases in a leaflet aimed at inciting race, ethnic, and religious discord?» // Yurislingvistika-9: Truth in language and law: interuniversity collection of research papers / edited by N.D. Golev. – Kemerovo; Barnaul: Altaiskiy University Publishing House, 2008. – Pp. 312-334.
- 11 Ivanenko G.S. Objective and subjective information in the context of linguistic examination in cases of protection of honor and dignity. // Yurislingvistika-10: Linguoconflictology and legal studies: interuniversity collection of research papers / edited by N.D. Golev and T.V.Chernyshova. – Kemerovo; Barnaul: Altaiskiy University Publishing House, 2010. – Pp. 191-197.
- 12 Kaplenko V.N. Overt and covert invectiveness // Yurislingvistika-3: Problems of legal linguistic expert examination: interuniversity collection of research papers / edited by N.D. Golev. – Barnaul: Altaiskiy University Publishing House, 2002. – Pp. 71-77.
- 13 The notions of honor, dignity, and business reputation: Controversial media texts and the problems of their analysis and evaluation by lawyers and linguists. – 2nd edition, with amendments and additions / edited by A.K. Sionov and M.V. Gorbanevskiy. – M.: Medeya, 2004. – 328 pp. – ISBN: 5-8137-0117-6.
- 14 Rossinskaya Y.R., Galyashina Y.I. The handbook of a judge: legal expertise. – M.: Prospect, 2015. – 464 pp. – ISBN: 978-5-392-01270-1.
- 15 Sternin I.A. Analysis of implied meanings in a text. – Voronezh: «Istoki», 2011. – 66 pp.
- 16 Tashlykova M.B. «Who are you, Sergey Levchenko? A man of no principles» // Yurislingvistika-6: The invective and manipulative functions of language: interuniversity collection of research papers / edited by N.D. Golev. – Barnaul: Altaiskiy University Publishing House, 2005. – Pp. 351-358.
- 17 The price of a word: Practice of linguistic examination of media texts in cases of protection of honor, dignity, and business reputation / Edited by Professor M.V. Gorbanevskiy. – 3d edition, revised edition. – M.: Galeriya, 2002. – 424 pp. – ISBN: 5-8137-0083-8.
- 18 Chernyshova T.V. Discreditable speech genres in media discourse: the variety of genre form content. Medialinguistics. – Issue 3. – Speech genres in mass media. – Saint Petersburg State University, Graduate School of Journalism and Mass Communication, 2014. – Pp. 116-120.
- 19 Chernyshova T.V. Conflicts in media text functioning: performance of the invective function of the language in public communication // A media text as a polyintentional system: collection of research papers / Editors-in-Chief L.R. Duskayeva, N.S. Tsvetova. – Saint Petersburg: Saint Petersburg University, 2012. – Pp. 104-111.
- 20 Chernyshova T.V. Publicistic text in respect of interpretational analysis // Messenger BGPU: Humanities. – 2002. – Issue 2.

Аширова А.Т.
**Газет мәтініндегі
тақырыптардың синтаксисі**

Газет көпшілік оқуға арналған ақпараттық құрал болғандықтан, қазақ тілінің әдеби нормасының сақталуына, ел арасына дұрыс таралуына тікелей әсер етеді. Сөйлемдердің құрылымы, сөз тіркестерінің орынды қолданылуы, грамматикалық ережелердің сақталуы мақаланың мәтінінен кем маңызға ие емес. Мақала керемет қоғамдық пікірді қозғағанымен, синтаксистік қателер кездесетін болса, ол кәсіби тұрғыдан үлкен қателік болып есептеледі. Бұл орайда мақала тақырыбында да бұл ережелер қатаң сақталуы керек. Себебі, тақырыптың сауатсыз қойылуы немесе құрылымдық жағынан қате кетуі, қалыптасқан сөз тіркестерінің бұрмалануы оқырман қауымға айдан анық байқалып тұрады. Мәселен, құрмалас сөйлемді немесе жай сөйлемді толығымен тақырып ретінде қояр болсаңыз, оның оқырманға жаға қоймауы белгілі. Мақала тақырыбы адамды өзіне тартып тұруы қажет. Бұл тұрғыда синтаксистің бізге берер көмегі мол.

Түйін сөздер: синтаксис, газеттегі мәтіндер, индустрия, лексика-грамматика, құрмалас сөйлемдер.

Ashyrova A.T.
**The syntax of the article in the
newspaper**

The compliance language can affect the literacy of the reader in the paper. Because it is the main tool in the media, which consists of texts. The structure of sentences, correct use of the phrases, not less than itself importance is the respect for grammar than the content of the article. Either a little, or If you comply with these important rules of the Kazakh language in the article, it will be evaluated as wrong from the standpoint of a professional, even if it is an article about the important topic of the society. It is especially important to adhere strictly to these rules on the subject of the article. Thus, the topic of the article come in, which the sentence is composed of one, or a particular phrase. The topic of the article should attract the reader. And the rules of syntax may help.

Key words: syntax, industry, vocabulary grammar, phrase.

Аширова А.Т.
**Синтаксис заголовков
газетных статей**

Соблюдение норм языка в газете может влиять на грамотность читателя, потому как она является основным инструментом в СМИ, которое состоит из текстов. Структура предложений, правильное использование словосочетаний, соблюдение грамматики имеет не меньшее значение чем сама статья. Если в статье не соблюдаются эти немаловажные правила казахского языка, то она с профессиональной точки зрения будет оценена как ошибочная, даже если статья будет о самой важной теме общества. При этом необходимо строго соблюдать эти правила, особенно в самой теме статьи. Иногда бывают статьи, у которых тема состоит из одного предложение, или какой-то определенной фразы. Тема статьи должна притягивать читателя. А нормы синтаксиса приходят на помощь в этом.

Ключевые слова: синтаксис, индустрия, лексика-грамматика, словосочетание.

ГАЗЕТ МӘТІНІНДЕГІ ТАҚЫРЫПТАРДЫҢ СИНТАКСИСІ

Қазіргі таңда көптеген аудандық, облыстық басылымдарды айтпағанда аттары дардай республикалық газеттердің оқырманы азайып, Қазақстан халқының газетке жазылуыда сиреп барады. Және бұның қоғамға белгілі тұлғалар айтып жүргенбасты екі себебі бар: Біріншісі, әр республикалық газеттердің өзіндік жеке сайттарының пайда болуы. Немесе басқа да ақпараттық сайт, порталдардың көбеюі. Екіншісі, газет мақалаларының оқырманды өзіне тарта алмауы, қызықтыра алмауы. Бірінші мәселені шешудің бірнеше тиімді жолдарын табуға болады. Мәселен газеттер өз сайттарына әр материалдың тек белгілі бір бөлігін салып, басқасын газет арқылы оқи алатындай жасау. Немесе онлайн түрде газетке жазылуға мүмкіндік беруге болады.

Енді екінші мәселенің шешіміне келсек. Мұндағы біздің зерттеп отырған аумағымызға қатысты басты проблема газет бетіндегі тақырыптардың дұрыс қойылмауы, дұрыс берілмеуі. Құрғақ сөзбен айтқанша, нақты мысалдар келтіріп көрелік.

Біріншіден, бұл басылым бетіндегі тақырыптардың өте ұзақ болуы. Бүгінгі біз өмір сүріп отырғанақпараттық заманда, жо-жоқ жай ғана ақпараттық емес жылдам ақпараттық заманда барлық адамдар үшін ең маңызды және де бағалы нәрсе, ол – уақыт. Осы себептен біз өз уақытымызды алатын әрбір артық заттан қаша бастаймыз. Сол секілді тым ұзақ мақаланы немесе ұзақ тақырыпты оқу да біз үшін аса қиын. Әсіресе егер олар дәл мынадай болар болса. Мәселен, «Ауыл шаруашылығы, тағам өнеркәсібі және қонақжайлылық индустриясы – Шымкенттегі-халықаралық көрменің басты тақырыптары» («Айқын» газеті, 25.11.2005), «Нұр Отан» Елбасы тапсырмаларының, партиялық міндеттемелерінің орындалуын жүйелендіруде» («Түркістан» газеті, 18.11.2015), «Қазақстанда медициналық сақтандыру жүйесі екінші рет енгізілмек» («Түркістан» газеті, 16.11.2015), «Қолдан кеткен қысқы олимпиада 2022 жылы қытайлардың қоржынын қампайтпақ» («Түркістан» газеті, 06.08.2015), «Жаңбырлатып суғаруға испандықтар жәрдемдеседі» («Айқын» газеті, 05.11.2015), «Қытайда қазақтың ұлттық билері мектеп бағдарламасына енгізілді» («Айқын» газеті, 23.11.2015) және т.б.. Осы тақырыптарды оқып отырып біздің ойға келетін бірінші сұрақ: Бұл тақырыптарды оқып отырған оқырманға мақаланы оқудың қаншалықты қажеті бар? Мұндағы әрбір тақырыпта мақаланың

түсініктемесі, немесе кішкене аннотациясының толық нұсқасы айтылып отыр. Яғни, біз бұл мақалаларды оқымай-ақ, оның толық мағынасын, негізгі жеткібек ойын түсініп қоямыз. Және жай ғана түсінбейміз, сонымен қоса, журналистикадағы, ақпарат алудағы ең негізгі сұрақтарға жауап таба аламыз: Кім? Қашан? Қайда? Кіммен? Қалай? Не істеді?. Бұл бірінші жақтан жіберілген үлкен кемшілік болса, тағы да бір жағынан алып қарағанда бұл тақырыптарды жай ғана оқудың өзі оқырманды өте қатты шаршатады. Қазіргі таңда біз тіпті жылдар бойы қалыптасқан, ғасырлардан жалғасып келе жатқан классикалық әдебиеттердің қысқартылған нұсқаларын оқуға тырысамыз. Және оларды қысқартып жазуға өтініште білдіріп жүрміз. Ал онымен салыстырғанда басылым беттеріндегісі секілді тым ұзақ тақырыптар түкке тұрғысыз нәрсе. Бұл тақырыптар біздің қоғамдағы газет оқуға деген онсызда азайып бара жатқан ынтынаы әрі қарай тағы да кеміте түседі.

Тағы бір ескере кетерлік жайт бұл газет тақырыптарының әрбірінің астында өзіне тән түсініктемелер яғни аннотациялар болады. Мысалы, «Ауыл шаруашылығы, тағам өнеркәсібі және қонақжайлылық индустриясы-Шымкенттегі халықаралық көрменің басты тақырыптары» атты мақаланы алайық. Оның аннотациясында: «2015 жылдың 25-26 қарашасында Шымкентте 1-Оңтүстік Қазақстандық Agro Shymkent 2015 «Агроөнеркәсіп кешені және қонақжайлылық индустриясы» Халықаралық көрмесін өткізеді», – деп жазылған. Тақырыпты оқыдыңыз, мақаланың барлық мағынасы, қорытынды түсінікті болса, түсініктемесі оқып неңіз бар. Ал түсініксіз болса, онда оқисыз да бәрін түсіне қоясыз. Мақаланы әрі қарай оқу, оқымау өз еркіңіздегі шаруа деп тұрған секілді. Алайда бұл журналист үшін тиімді позиция бола алмайды. Себебі ол өз мақаласын оқыта білуі тиіс емес пе?

Екіншіден, газет бетіндегі тақырыптарды қойғанда авторлар немесе редакторлар өздері «ойдан шығарған» әртүрлі теңеулердің, тіпті қарапайым сөздердің көптігі. Негізінде газетке келген БАҚ өкілі сынды ең алдымен ақпарат беруші құрал болатын. Ал барлық ақпарат нақты және дәлме дәл берілуі қажет. Бірақ біздің басылымдарда әдеби теңеулердің, мақал-мәтелдердің бұрмалануы жиі-жиі кездеседі. Мәселен, қазақта «Жігіттің де жігіті бар азаматы бір бөлек, жылқының да жылқысы бар қазанаты бір бөлек» деген сөз бар. Біздегі көптеген мақалаларда осы сөз бұрмаланып тақырып ретінде қолданылып жүр. Нақты мысал келтірсек, «Ұстаздардың ұс-

тазы» («Түркістан» газеті, 05.15.2015), «Сөздікшінің де сөздікшісі бар» («Ана тілі» газеті, 18.11.2015). Осы секілді әртүрлі мысалдарды алуға болады. Бұл тақырыптар қарапайым синтаксистегі баршамамызға белгілі «ақ десе ақ» деген мысал секілді. Немесе тақырыпты әдеби шығармамен шатастыратындарға қарап көрелік. «Сүйінбай жырын селдеткен, Жамбылдың жырын тербеткен...» («Айқын» газеті, 16.11.2015), «Қайғыдан жылап көрмеп едім. Жылағым келді бақыттан...» («Айқын» газеті, 11.11.2015), «Сөз мәйегін терген» («Айқын» газеті, 11.11.2015) және т.б.. Бұл көбіне қандай да бір белгілі адамдар жайында жазылады. Алайда осы тақырыптар көбіне қайталанып отырады. Мәселен, «Алашшыл азамат» («Қазақ әдебиеті» газеті, 13.11.2015), «Ұлт аңсарының ұйытқысы» («Түркістан» газеті, 04.11.2015), «Өнегелі із қалдырды» («Айқын» газеті, 23.10.2015), «Аспаннан аққан жұлдыз» («Қазақ әдебиеті» газеті, 27.11.2015). Бұл тақырыптардың мағыналары өте ұқсас келеді. Кейде осы әдеби сөздер көпшілікке түсініксіз болып жатады. Мәселен, үстіміздегі мысалдарды алып қарайық. «Сөздікшінің де сөздікшісі бар». Негізі мақала аудармашылар жайында, ал «сөздікші» деген сөз қазақ тілінде мүлдем кездеспейді. Бұл сөзді жаңа өзіміз айтқан аудармашы сөзімен ауыстыра салуға болады. Сол секілді «Алашшыл азамат» мақаласы. Бұл жердегі «алашшыл» сөзі де көпшілікке түсініксіз болады. Оны басқа да осы сөзбен мағыналас сөзбен ауыстырып қолданған жөн секілді. «Ұлт аңсарының ұйытқысы» деген тақырыпта аса түсінікті бола қоймас. Біріншіден, «аңсар» сөзі аңсау сөзінен шыққан, бұл сөзді арман немесе қалау сынды сөздермен ауыстырған жөн. Екіншіден, «аңсарының ұйытқысы» деген сөздің өзі түсініксіз. Негізінен «ұйытқысы» деп әдеби шығармаларда, теңеулерде біріктіруші, бірлікке, татулыққа шақырушы адамды айтып жатады. Ал «ұлт арманының» қандай «ұйытқысы» болуы мүмкін? Осы секілді тағы біраз мысалдарға қаралық. «Адам жүрегін ағартатын ғылым» («Қазақ әдебиеті» газеті, 13.11.2015). Тақырыптағы «жүрегін ағартатын» сөзі қандай мағына береді? Мақала философия ғылымы жайында, демек бұл адам ой-санасын өсіруге арналған ғылым туралы. «Ағартатын» сөзін автор «ағартушы» деген сөзден алған болар. Бұл жерде екі бірдей қателік бар. Біріншісі, «ағартушы» деп «педагогты» айтамыз. Екіншісі «жүректің ағаруы» теңеуі, «жүректің тазаруы» немесе «ой-сананың өсуі» сынды тіркестер жетерлік. Ал бұндай тіркес мүлдем кездеспейді. «Мемлекетті ұлт» («Түр-

кістан» газеті, 10.09.2015). Мақала әрине қазақ ұлты жайында. Біздің өз мемлекетіміз бар деген мағынада. Мұндағы қателік «мемлекетті» сөзі, автор тақырыпты қысқа қойғысы келген болар. Алайда бұл сөз қазақ тілінде, оның үстіне ақпарат құралында қолданылғаны жөн болмас.

Үшіншіден, екінші мәселеге қарама-қарсы бүгінгі таңда пайда болған жаңа сөздерді тақырып ету. «ШЫМКЕНТ – БАЗАР ЖОҚ, БРАТ!» («Айқын» газеті, 18.11.2015), «Жігіттер, кончайте базар-вокзал» немесе қазақты құртудың әдісі» («Жас қазақ» газеті, 23.10.2015) деген мақалаларды алып қарайық. Бұл біздің ана тіліміздің алалануы болып есептеледі. Алайда осы жаңа сөздердің енуі арқылы жақсы тақырып тауып жатқандарда бар. Мәселен, «Трансформация тиімділігі» («Жас қазақ үні» газеті, 30.10.2015), «Еңсесі түскен Еуроаймақ елдері» («Түркістан» газеті, 05.05.2015). және бұл жерде тағы бір атап кететіні қазір көптеген авторлар бір әріптен басталатын тақырыптарды қоюға тырысады. Себебі, ол есте тез сақталады.

Әрине газет мәтініндегі тақырыптардың тек осал тұстарын емес, жақсы жақтарында айта кеткен абзал. Мәселен, осы ғасырдың басында «Қазақ әдебиеті» газетінде мынадай тамаша бір дәстүр болатын. Қандай да бір сараптамалық тақырыпты алып оны барлық тұрғыдан зерттеп жазу. Ал ол мақалалардың тақырыптары бар болғаны үш сөзден ғана тұратын. Дәлірек айтқанда бір сөзді үш рет қайталап қоятын да, бірінің соңына леп белгісін, екіншісіне, сұрақ белгісін, ал үшіншісіне, көп нүкте қоятын. Мысалы, «Әдебиет! Әдебиет? Әдебиет...» деген секілді. Бұл оқырманды өзіне тартудың жолы, әрі тек сөзбен емес тыныс белгілілерінің өзімен адамдардың қызығушылығын арттыруға болады.

Қазіргі басылымдардың ерекшелігін былай атап өтуге болады. «Шоқан шыққан шың» («Қазақ әдебиеті», 06.11.2015), «Дағдарысқа қарсы дабыл» («Жас қазақ» газеті, 27.11.2015), «Болашақтың сауалы» («Жас қазақ» газеті, 27.11.2015), «Жапон жарылқайды» («Жас қазақ», 30.10.2015), «Той өтті. Түйін қалды» («Жас қазақ», 16.10.2015), «Ақ пен қара» («Жас қазақ» газеті, 07.08.2014), «Сән агенттігінің саудагері» («Айқын» газеті, 11.11.2015), «Сайрам шайқасының сардары» («Түркістан» газеті, 26.10.2015), «Соғыс және қасірет» («Түркістан» газеті, 08.10.2015). Байқап отырғандарыңыздай бұл тізімде «Жас қазақ» газетінің көш ілгері екендігі көрініп тұр. Мәселен, «Той өтті. Түйін қалды.» деген тақырып. Екі бір сөйлемнен құралған, бірақ сонда да қызықты. Егер осы мақаланың тақырыбын өзіміз келтірген мысалдардың біріне салып қойып көрсек. «Хан басына тағзым етуге басшылар неге келмеді?». Қай тақырып сәтті шықты. Қалай ойлайсыз? Немесе «Болашақтың сауалы» атты мақаланы осы логика бойынша ауыстырып көрелік. «Жастар әкім орынбасарына көкейдегі сауалдарын қойды». Алғашқы, яғни газеттегі тақырыптан сіздер тек тақырыпты көрсеніздер, ары қарай түсіну үшін мақаланы толық оқуға тырыспас едіңіздер. Ал екінші, біз айтып отырған тақырыпта оқиға баяндалып қойды әрі қарай оқудың қажеті шамалы.

Қорыта келгенде түйген ой мынадай ең алдымен өз тіліміздің тілдік ережелерін сақтай отырып, оның ішінде синтаксистік ережелерге мән бере отырып, қызықты тақырыптар ойлап табуға болады. Және бұл үшін ұзын сонар сөйлем құраудың да, ұйқас қуудың да қажеті шамалы, орынсыз сөз тіркестерін ойлап табу керегі жоқ. Бар болғаны оқырманды тарта білетін түсінікті, дәлме дәл, қысқа тақырыптарды, мәйегімен мағынасы бар сөздерді қарастыру керек.

Әдебиеттер

- 1 Сайрамбаев Т., Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі. – Алматы: Рауан, 1991.
- 2 Сайрамбаев Т., Сағындықұлы Б. Синтаксис мәселелері. – Алматы: Қазақ университеті, 2008.
- 3 Оразбаева Ф. Тілдік қатынас: теориясы және әдістемесі. (Оқу құралы) – Алматы: РБК, 2000. – 207 б.
- 4 <http://jasqazaq.kz/index.php> интернет мағлұматынан.
- 5 Тұрғынбаева Б.А. Дамыта оқыту технологиялары. Оқу әдістемелік құрал. – Алматы, 2000.

References

- 1 Sajrambaev T., So'z tirkesi men zhaj so'jlem si'ntaksi'si. – Almaty': Rawan, 1991.
- 2 Sajrambaev T., Saghy'ndy'quly' B. Si'ntaksi's ma'selerleri. – Almaty': Qazaq wni'versi'teti, 2008.
- 3 Orazbaeva F. Tildik qaty'nas: teori'yasy' zha'ne a'distemesi. (Oqw quraly') – Almaty': RBK, 2000. – 207 b.
- 4 <http://jasqazaq.kz/index.php> internet maghlumaty'nan.
- 5 Turghy'nbaeva B.A. Damy'ta oqy'tw tehnologi'yalary'. Oqw a'distemelik qural. – Almaty', 2000.

Байтелиева Ж.
**Үштілділік және қазақ тілінің
мәртебесі**

Мақала мазмұнында үштілділік саясаты және ондағы мемлекеттік тілдің мәртебесі сөз болады. Сонымен қатар, еліміздегі үштілділік саясатының негізгі бағыттарына талдау жасалып, оны жүзеге асыру жұмыстары жөнінде мәліметтер беріледі.

Қазіргі таңда Қазақстан Республикасының әлеуметтік-экономикалық дамуындағы басым бағыттардың бірі – қазақстандықтардың үш тілді меңгеруі болып отыр. Осыған орай мақалада қазіргі таңдағы жастардың тілдерді меңгерулеріне байланысты түсініктері, сондай-ақ, осы ұғымдардың басқа да елдерде қалай көрініс беріп жатқаны айтылады.

Түйін сөздер: үштілділік, тілдік бағдарлама, ана тілі, тілдердің мәртебесі.

Baiteliyeva Zh.
**Trilingualism and prestige of the
Kazakh language**

The article discusses the policy of Trilingualism and the status of state language. Moreover, the major directions of the Trilingualism policy in our country is analyzed, and the data on its implementation is given.

Nowadays one of the key directions in socio-economic development of the Republic of Kazakhstan is the acquirement of three languages by kazakhstanis. In this regard, the article discusses the understanding of young people about their acquirement of languages nowadays, and as the situation in other countries regarding these concepts.

Key words: trilingualism, language program, the native language, the prestige of the language.

Байтелиева Ж.
**Трехязычие и престиж
казахского языка**

В статье рассматриваются политика трехязычия и статус государственного языка. Наряду с этим, анализируются основные направления политики трехязычия и приводятся данные о претворении ее на деле.

В настоящее время приоритетным направлением в социально-экономическом развитии Республики Казахстан является освоение казахстанцами трех языков. В связи с этим в статье рассматриваются понятия об освоении языков современной молодежью, а также о проявлении этих понятий в других странах.

Ключевые слова: трехязычие, языковая программа, родной язык, престиж языка.

ҮШТІЛДІЛІК ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ МӘРТЕБЕСІ

Қазіргі таңда бүкіл әлемде, әсіресе, мегаполистерде өмір сүріп жатқан адамдар сан алуан тілдік ортада өмір сүруде. Осыған орай қазіргі қоғамда билингвизм, тіпті полилингвизм феномені кеңінен таралуда. Бұл жаһандық үрдістен біздің еліміз де тыс қалған жоқ. Қазіргі таңда Қазақстан Республикасының әлеуметтік-экономикалық дамуындағы басым бағыттардың бірі – қазақстандықтардың үш тілді меңгеруі болып отыр.

Тәуелсіздікке қол жеткізген жылдардан бері әлемдегі көптеген елдермен саяси-әлеуметтік, экономикалық және мәдени байланыс жасауға кеңінен бет бұрдық. Бұл қарым-қатынастың нәтижелі болуы және ел мен елдің, халық пен халықтың өзара ынтымақтасқан бірлігін өркендетуде тіл білудің мәні күн сайын арта түсуде. Көптілді білу – жас ұрпақтың білім кеңістігінде еркін самғауына жол ашатын, әлемдік ғылым құпияларына үңіліп, өз қабілетін танытуына мүмкіншілік беретін бүгінгі күнгі ең басты қажеттілігі болып отыр. Дегенмен еліміздегі мемлекеттік тілдің алатын орны бөлек екені анық. Осы ойды қазіргі өскелең ұрпақ санасына жеткізуіміз қажет деп ойлаймыз.

Қазақстанда жүзден аса ұлт пен жұрт (этнос) тілі күнделікті тұрмыстық жағдайда қолданылады екен [1]. Соңғы 2009 жылғы халық санағы кезінде алынған мәліметтер бойынша қазақтар саны 16 009 597. Оның ішінде 14 965 571-і өзінің ана тілі ретінде қазақ тілін көрсетсе, 1 044 026-сы басқа тілді ана тілі ретінде көрсеткен. Бұны пайыздық көрсеткішпен берсек, 93.5% өзінің ана тілі ретінде қазақ тілін көрсетсе, 6.5% басқа тілді ана тілі ретінде көрсетеді [2].

Ал профессор Э.Д.Сулейменова өткізген 2006 жылғы социоллингвистикалық сауалнама бойынша қазақ тілін ана тілім деп нақты жауап берген респонденттердің үлес салмағы 92,4% пайыз болған. Ал 4%-ы жауап беруге қиналған, енді 1,2%-ы екі тілді, атап айтқанда, қазақ, орыс тілдерін ана тілім деп есептеген [1].

Жоғарыдағы 2006 жылмен 2009 жылғы сауалнама нәтижелерін салыстырып қарасақ, соңғысында қазақ тілін ана тілі ретінде көрсеткен қазақтар санында аз да болса өсу байқалады.

Жалпы ана тілі деген ұғымды түсінудің өзі қазіргі жастар арасында алуан түрлі көрініс тапқан. «Ана тілі деп ең алғаш қай тілде сөйлесе, соны есептейтіндер», «өз ұлтының тіл ретінде та-

нитындар», «ата-анасы сөйлейтін тіл» т.б. кездесе беруі мүмкін. Бұл құбылысты қазіргі жастар арасында жақсы байқауға болады.

Кения, Үндістан сияқты Шығыс Азия елдерінде «ана тілі» ұғымы өз этносының тілі ретінде қолданылады екен. Сонымен қатар, Сингапур елінде өз этносының тілін білмесе де, сол тілді ана тілі ретінде есептейді екен. Бұл елде ағылшын тілі бірінші тіл болып есептелетіні белгілі. Ал Канада елінде өткен халық санағы кезінде алынған статистика нәтижесінде халықтың біразы «ана тілі» деп отбасында бала кезінде сөйлеген тілді көрсеткен, өзі сөйлейтін доминат тілді емес [3].

Басқа шетел тілдерін оқыту әдістемелерінде жиі кездесетін «бірінші тіл», «екінші тіл», «үшінші тіл» деген ұғымдар бізде де жиі қолданыс таба бастады. Осылардың ішінде қай тілді жақсы білсе, сол тілді ана тілі ретінде есептеу болашақта жастар арасында жиі көрініс табуы мүмкін. Сондықтан да елімізде үштілді саясатты жүргізу барысында үш тілдің орны, беделі, қолданыс аясы мұқият болуды қажет етеді. Әйтпесе әр тілдің орнын белгілеуде шатасу белең алады. Қазірдің өзінде осы тілдік саясатты жүзеге асыру барысында сыни пікірер айтылып жатқаны, осы ойымызды дәлелдейді [4].

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев Қазақстанда қазақ, орыс, ағылшын тілді қолдану, енгізу туралы ойды тұңғыш рет 2006 жылы Қазақстан халқының Ассамблеясында жариялапты. Ал 2007 жылы Елбасы «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» Жолдамасында «Тілдердің үш тұғырлығы» – «Триединство языков» мәдени жобасын қолға алуды ұсынған болатын. Бұдан кейін 2008 жылғы ақпандағы Қазақстан халқына Жолдауында: «Үкімет «Тілдердің үш тұғырлығы» мәдени жобасын іске асыруды жеделдетуі тиіс. Бүкіл қоғамымызды топтастырып отырған мемлекеттік тіл ретінде қазақ тілін оқыту сапасын арттыру қажеттігіне ерекше назар аударғым келеді», – деді [5]. Осылайша, қазақ тілі – мемлекеттік тіл, орыс тілі – ұлтаралық қарым-қатынас тілі және ағылшын тілі – әлемдік экономикаға, әлемдік қауымдастыққа кірігуімізге қызмет етеді деп көрсетті. Сонымен бірге, Елбасы өзінің 2011 жылғы «Болашақтың іргесін бірігіп қалаймыз!» атты Қазақстан халқына Жолдауында: «Мен қазіргі заманғы қазақстандық үшін үш тілді білу – әркімнің дербес табыстылығының міндетті шарты екендігін әрдайым айтып келемін. Біздің міндетіміз – 2020 жылға қарай мемлекеттік тілді білетін қазақстандықтар санын 95 пайызға дейін жеткізу. 2020 жылға қа-

рай ағылшын тілін білетін тұрғындар саны кемінде 20 пайызды құрауы тиіс деп есептеймін» деген болатын [6].

Көптілділік деген – әлеуметтік ортадағы қарым-қатынаста көбінесе үш тілден артық тілдерді ұштастыра қолдану үдерісі болып табылады. «Көптілділік» деп кейде тілдердің көптігін де айтады. Мұндай жағдайда әңгіме үдеріс емес, тілдік мәлімет жөнінде болмақ (Хасанов). Қазіргі Қазақстандағы қалыптасқан жағдай да осыған ұқсас.

2011 жылғы 29 маусымда Қазақстан Республикасы Президенті Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекітті. Бұл бағдарламада үш тілді (қазақ, орыс және ағылшын) меңгерген тұрғындардың үлесін (2014 жылға қарай – 10%, 2017 жылға қарай – 12%, 2020 жылға қарай – 15%-ға дейін) ұлғайту көзделген. Бағдарламаның негізгі мақсаты: Қазақстанда тұратын барлық этностардың тілдерін сақтай отырып, ұлт бірлігін нығайтудың аса маңызды факторы ретінде мемлекеттік тілдің кең ауқымды қолданысын қамтамасыз ететін үйлесімді тіл саясаты. Бағдарламаны әзірлеуге жауапты орган – Қазақстан Республикасы Мәдениет министрлігі болып бекітілді.

Көптілді білім беруді жүзеге асыру үшін, алдымен көптеген үлкен мәселелердің шешімін табу керек деп ойлаймыз. Солардың негізгілеріне көптілді білім беретін елдердің тәжірибесін зерттеу; кадрларды дайындау, олардың жеткіліктілігі; материалдық база, т.б. жатқызуға болады. Осы мәселелер өз шешімін дұрыс таппайынша, бағдарламаны жоспарлы түрде жүзеге асыру қиындық туғызатыны белгілі. Осы мәселелер (көптілді білім беретін елдердің тәжірибесін зерттеу; кадрларды дайындау, олардың жеткіліктілігі; материалдық база т.б.) қалай шешімін тауып жатыр екен деген сұраққа жауап іздеп көрдік.

Бізге төл тәжірибеге ғана сүйенбей, шетелдік лингвистикамен тәжірибе алмасу өте қажет. Мемлекеттік бағдарламада (2011-2020 жж. арналған): «бағдарламаны әзірлеу кезінде 30-дан астам шет елдің мемлекеттік тіл саясатын жүзеге асыруға қатысты мәселелерінің құқықтық реттеу тәжірибесі зерделенді» деп атап көрсетілген [7]. Ал нақты қай елдердің тәжірибесі зерттелгені туралы мәліметтерді біз қолымызға түсіре алмадық.

Жопан елінде бесінші мен алтыншы сыныпта ағылшын тілі сабағын 45-минуттан аптада бір рет жүргізеді екен. Университеттердің барлы-

ғында ағылшын тілі сабағы бар. Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеттерінің студенттері көптеген шет тілдерін оқиды, бірақ нақты ғылымдардың студенттері оларды сирек оқиды. Ағылшын тілінен басқа, студенттердің арасында ең жиі таңдалатын тілдер – неміс пен француз. Жоғары сыныптарда оқушылар Ұлттық емтиханды тапсыру үшін бес тілдің (ағылшын, неміс, француз, корей және қытай) біреуін таңдайды. Жапон студенттерінің көбі ағылшын тілін жоғары деңгейде білмейді, өйкені олардың барлығы ана тілдерінде жақсы сөйлейді, ал ағылшын тілі мен жапон тілі арасында ерекшеліктер өте көп. Сондықтан меңгеру қиындық тудырады. Жалпы жапондықтар еуропалық тілдерді оқығанда көп қиыншылықтармен кездеседі екен. Тарихына қарасақ, жапон елінде ағылшын тілін үйрететін ең алғашқы мектеп 1865 жылы құрылған екен [8; 9].

Көптілді білім беру үдерісінің алдында тұрған міндеттері күрделі, ауқымды әрі алуан түрлі. Солардың ішіндегі ең бір өзектісі, рухани-тарихи маңызы бар, ұрпақ тәрбиесі мен болашағы үшін орны ерекше мәселе – қазақ тілінің мемлекеттік мәртебесін мемлекеттің бүкіл аумағында, қоғамдық қатынастардың барлық саласында қолданылуын іс жүзінде қамтамасыз ету. Жоғарыда атап өткен мемлекеттік бағдарламада халықтың қазақ тілін меңгеру деңгейін былайша жоспарлаған: мемлекеттік тілді меңгерген ересек тұрғындардың үлесін (2014 жылға қарай – 20%, 2017 жылға қарай – 80%, 2020 жылға қарай – 95%); мемлекеттік тілді В1 деңгейінде меңгерген мектеп түлектерінің үлесін (2017 жылға қарай – 70%, 2020 жылға қарай – 100%). Үкімет мемлекеттік тіл – қазақ тілінің қолданыс аясын кеңейту, оны азаматтардың барлығы меңгеруі үшін қажетті материалдық-техникалық жағдайларды тегін жасап отыр. Жыл сайын мемлекеттік тіл саясатына бөлінетін қаржы көлемі де еселеп артуда. Қазақстанның әр қаласында «Тілдерді дамыту» орталықтары бар. Осы орталықтарда ересектерге мемлекеттік тілді оқыту тегін жүреді, қажетті оқулықтар мен техникалық базамен қамтамасыз етілген.

Үштілділік саясатына байланысты қазақ ғалымдарының көзқарасын екіге бөліп қарастыруға болады:

Бірінші топтағылардың пікірі бойынша үш тілді балалар үйренсін, бірақ бастауыш сыныпта тек қазақ тілін оқуы керек. Сосын басқа тілдерді қосу керек. Сөзімізді дәлелдеу үшін философия ғылымдарының докторы, профессор Амангелді Айталының мына сөзін беріп отырмыз: – Жалпы,

бұл тілдердің балансы, тілдердің теңдігі туралы ой тудырады. Сондықтан кейбір елдерде 2-3 тіл оқыту етек алған. Бірақ екі-үш тілде оқытатын мемлекеттерде ана тілінің, мемлекеттік тілдің меңгерілуіне көп мән беріледі. Егер мемлекеттік тіл әлі де әлсіз, осал, тұғыры берік болмаса, үш тілді меңгеру мақсат етіп қойылмайды. Сондықтан Қазақстанда үш тілді білім беру жүйесін ең алдымен, қазақ мектептерінде қазақ тілін терең меңгерген 10-11 сыныптарға қолдануға болады. Мектепке дейінгі буыннан бастап үш тілді енгізу – мемлекеттік тілдің болашағына үлкен қауіп төндіретін саясат. Егер оқушылар қазақ тілін мықтап меңгерсе, онда басқа тілдерді де оқуға болады. Жалпы, бұл саясатты қолдай отырып, қоғамда «үш тұғырлы тіл саясаты қоғамда мемлекеттік тілді әлсіретуі мүмкін» деген пікірдің тарағанын да ескерген жөн [10].

Екінші пікір бойынша балалар кішкентай кезде тілдерді тез үйренеді, сондықтан балабақшадан бастап үш тілді де қатарынан үйрете беру керек.

Бұл көзқарастардың туындауына да себеп жоқ емес. Себебі Кеңестік тіл саясаты қазақ тілінің қолданысына нұқсан келтірді. Көптеген қала қазағының отбасында ана тілінің орнын орыс тілі басқан немесе орыс тілі басым қолданылатын қазақ-орыс қостілділігі орныққан. Осындай келеңсіз жағдайлар тағы да қайталанбас үшін қазақ зиялы қауымы қазіргі үштілділік саясатында қазақ тілінің рөліне үлкен мән беріп қарауды көтеруде.

Сөзімізді қорытындыласақ, полилингвизм – жаһанданып жатқан әлемнің талабы деп білеміз. Сондықтан да біз үштілділікті тәуелсіз еліміз үшін стратегиялық мәні ерекше құбылыс деп бағалаймыз. Осы тілдік саясатты жүргізуде мемлекеттік тіл – қазақ тілінің орны мемлекетіміз үшін маңызды екенін ерекше айтқымыз келеді. Осыған орай, әр тілдің еліміздегі атқаратын қызметі дұрыс насихатталып, мемлекеттік бағдарламада көрсетілгендей, үш тілдің қызметін, қолданысын айқындап алуымыз қажет.

Біз бір топ студенттерден алған сауалнамада мынадай сұрақ қойдық: «Сіздің ойыңызша, Қазақстанда болашақта қай тілдің беделі жоғары болады?». Студенттердің көпшілігі бірінші орынға ағылшын тілін қойған, яғни, студенттердің 56.25%-ы ағылшын тілінің беделі жоғары болады деп есептейді. 37.5%-ы қазақ тілін көрсетсе, 18.75% орыс тілін белгілеген. Бұл шағын сауалнама нәтижесі бойынша жастардың көпшілігі қазақ тілінің беделін ағылшын тілінен кейінгі екінші орынға қойып отырғанын айқындадық.

«Болашақта қай тілді пайдаланбаймын деп ойлайсыз?» деген сауалға студенттердің 25%-ы қазақ тілін көрсетсе, 12.5%-ы орыс тілін көрсеткен. Ағылшын тілін 100 пайызы қолданамыз деп көрсетеді. Әрине, бұл сауалнамаға жауап беріп отырғандардың барлығы ағылшын тілін жақсы білетіндік студенттер екенін ескерсек, өз болашақтарын ағылшын тілімен байланыстырып отырғандықтарын түсінуге болады. Дегенмен де қазақ тілін қолданбайтын тілдер қатарына қосуы бізді ойландыруы керек.

Жоғарыдағы ойларды қорытындылай келе үштілді саясатты жүргізу барысында біз мынадай жайттарға көп назар аударуымыз керек деп ойлаймыз:

Біріншіден, тілдік саясатты қадағалайтын әрбір жауапты ұйым үнемі тілдік саясаттың елімізде жүзеге асу барысын кезең-кезеңмен жіті бақылап отыруы керек.

Екіншіден, БАҚ-та үш тілдің, мемлекетіміздегі атқаратын қызметтері, статусы туралы дұрыс мәліметтер көп берілуі керек. Халықтың барлығы бұл жөнінен толық мәліметті алуы керек. Әйтпесе, үш тілдің, әсіресе, оның ішінде қазақ тілінің функциясын, беделін ауыстырып алу қаупі бар.

Үшіншіден, үш тілде оқытып жатқан мектептерде әр тілде оқытылатын пәндердің ара салмағы (баланс) анықталып, басымдық қазақ тіліне беріліп отырғандығына жауапты тұлғалар үнемі бақылау жасап отыруы керек.

Әдебиеттер

- 1 Хасанұлы Б. Мемлекеттік тіл: әлеумет және жастар. – Алматы, 2013. – 106 б.
- 2 www.stat.gov.kz
- 3 https://en.wikipedia.org/wiki/First_language
- 4 <http://mtdi.kz/til-saiasaty/til-tynysy/3414-uwtygyrly-til-sayasaty>
- 5 Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан халқының әл-ауқатын арттыру – мемлекеттік саясаттың басты мақсаты» // Президентінің Қазақстан халқына жолдауы. 6 ақпан, 2008 ж.
- 6 Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. «Болашақтың іргесін бірге қалаймыз!» // «Егемен Қазақстан» газеті, 2011 жылғы 29 қаңтар
- 7 <http://www.edu.gov.kz>
- 8 http://en.wikipedia.org/wiki/English-language_education_in_Japan
- 9 http://www.japantimes.co.jp/news/2013/10/23/national/required-english-from-third-grade-eyed/#.U0ah2Kh_vuo
- 10 <http://old.abai.kz/node/14134>

References

- 1 Hasanulu B. Memlekettik til:aleumet zhane zhastar. – Almaty, 2013. – 106 b.
- 2 www.stat.gov.kz
- 3 https://en.wikipedia.org/wiki/First_language
- 4 <http://mtdi.kz/til-saiasaty/til-tynysy/3414-uwtygyrly-til-sayasaty>
- 5 Nazarbayev N.A. «Kazakhstan halhinin al-auhatin arttiru – memlekettik sayasattin basty maksaty» // Prezidenttin Kazakhstan halhina zholdaui. 6 akpan, 2008 zh.
- 6 Kazakhstan Respublikasinin Prezidenti N.A.Nazarbayevtin Kazakhstan halhina zholdaui. «Bolashaktin irgesin birge kalaymiz!» // «Egemen Kazakhstan» gazetі, 2011, 29 kantar.
- 7 <http://www.edu.gov.kz>
- 8 http://en.wikipedia.org/wiki/English-language_education_in_Japan
- 9 http://www.japantimes.co.jp/news/2013/10/23/national/required-english-from-third-grade-eyed/#.U0ah2Kh_vuo
- 10 <http://old.abai.kz/node/14134>

Jahangirova G.
English as the language of international communication

The article is about the importance of learning English Language. English as a language has great reach and influence. It is taught all over the world. It is also stressed that, English is the language of international communication for all mankind. The value of English in today`s world cannot be overestimated. Nowadays more than 1 billion people speak in this language. English is also the language of business. After all it is necessary to reckon with the choice of more than 1 billion people who speak it. And if a half of them are native speakers, about 600 million choose it as foreign. English is the dominant business language and it has become almost a necessity for people to speak English if they are to enter a global workforce, research from all over the world shows that cross-border business communication is most often conducted in English. Its importance in the global market place therefore cannot be understated, learning English really can change your life.

Key words: international language, communication, English language, globalization.

Джахангирова Г.
Ағылшын тілі – халықаралық қарым-қатынас тілі ретінде

Мақалада ағылшын тілінің халықаралық қатынас құралы ретіндегі рөлі, оның біздің заманымыздағы мәні мен маңызы, ағылшын тілін үйренудің аса қажеттілігі жөнінде әңгімеленеді. Бұл әлбетте, жаһандану үдерісіне байланысты, өйткені күнделікті қарым-қатынас, іс жүргізу ағылшын тілін білуді талап етеді. Ағылшын тілі сонымен қатар бүкіл дүниежүзінің саяси, экономикалық, ғылыми және спорттық өмірінде пайдаланылады. Біріккен Ұлттар Ұйымының ресми және жұмыс тілі ағылшын тілі болып табылады. Саңдаған саммиттер мен мемлекет басшыларының кездесулері, заңдар мен жарлықтарға қол қою, келіссөздер мен дөңгелек үстелдерді өткізу – барлығы ағылшын тілінде жүргізіледі. Автор қазіргі таңда жалпыға ортақ тілді меңгеру аса қажет деп есептейді. Жаһандану үдерісі осы ны талап етіп отыр. Сонымен қатар ағылшын тілі өте күрделі тіл екендігін де ескеру қажет, өйткені ол өзімен бірге өз мәдениетін де ала келді. Бұл – ағылшын тілін үйрену барысында өзін-өзі жетілдіре білу, өз білімін тереңдете білу деген сөз.

Түйін сөздер: интернационалдық тіл, қарым-қатынас, ағылшын тілі, жаһандану.

Джахангирова Г.
Английский язык как язык международного общения

В статье говорится об английском языке как о средстве международного общения, о значимости этого языка в наши дни и отмечается очевидность важности изучения английского языка. Это связано с процессом глобализации, в результате чего повседневное и деловое общение требует знания английского языка. Английский язык также применяется в политической, экономической, научной и спортивной жизни во всем мире. Официальным и рабочим языком Организации Объединенных Наций признан английский. Многочисленные саммиты и встречи глав государств, подписание законов и указов, ведение переговоров и дебатов – все это проводится на английском языке. Автор считает, что в настоящее время необходимо обладать всеобщим языком. Но надо учитывать, что английский язык – довольно сложный язык, чтобы учиться, и он вместе с собой приносит свою культуру и то в же самое время это – ключ к дальнейшему самообразованию и самоусовершенствованию.

Ключевые слова: интернациональный язык, коммуникация, английский язык, глобализация.

**ENGLISH AS THE
LANGUAGE OF
INTERNATIONAL
COMMUNICATION**

To live in today's fast-moving competitive world it is absolutely necessary to know and be able to do a lot of things. Knowledge of a foreign language is one of them. About one hundred years ago many educated people learned and spoke French when they met people from other countries. Today most people speak English when they meet foreigners. It has become the new international language. There are more people who speak English as a second language than people who speak English as a first language. Why is this?

There are many reasons why English has become so popular. One of them is that English has become the language of business. Another important reason is that popular American culture has quickly spread throughout the world. It has brought its language with it.

The importance of the English language is stressed by David Crystal in this way: «We may, in due course, all need to be in control of two standard English—the one which gives us our national and local identity, and the other which puts us in touch with the rest of the human race. In effect, we may all need to become bilingual in our own language» [1, 265].

I think, it is good that English has spread to all parts of the world so quickly. It's important to have a language that the people of the earth have in common. Our world has become very global and we need to communicate with one another. On the other hand, English is a fairly complicated language to learn and it brings its culture with it, and the same time it is the key to further self-education and self-improvement.

Once computers and mobile phones were the things that only people of a certain social group could afford. Now these things are necessities. The same can be told about English. It is a necessity! It is studied by everybody and everywhere: at schools, universities, language courses. Moreover in the age of digital technologies anyone can learn English on the Internet, without leaving home. However you shouldn't think that it is so easy to do it. Learning any language is a long process which demands certain expenses, both intellectual, and financial.

The importance of studying English is evident. It is connected with the process of globalization and English language demand both in daily and business communication. Political, economic,

scientific, sports life of the whole world is in English too. English is defined as an official and working language of the United Nations. Various summits and meetings of the heads of states, signing of laws and decrees, negotiations and debate – all this is carried out in English. International trade, banking system, activity of transport on the land, on the sea and in the air is carried out in English.

As far as we are concerned, English is very important for us too.

We need English:

When we travel

When we apply for a good job

When we communicate with foreigners

When we look for information on the Internet

Of course, there are a lot of reasons, why learning English is so important today.

English may not be the most spoken language in the world, but it is the official language in a large number of countries. It is estimated that the number of people in the world that use in English to communicate on a regular basis is 2 billion!

Many of the world's top films, books and music are published and produced in English. Therefore by learning English you will have access to a great wealth of entertainment and will be able to have a greater cultural understanding.

Most of the content produced on the internet (50%) is in English. So knowing English will allow you access to an incredible amount of information which may not be otherwise available!

Although learning English can be challenging and time consuming, we can see that it is also very valuable to learn and can create many opportunities!

It is difficult to establish how many people in the world speak English. It's spoken by not just one person, but tens of nations in various parts of the world. English is considered official in more, than 50 countries.

The second U. S. President John Adams told 200 years ago that English would become the «world» language. And this prediction came true by the end of the 20th century. Now 300 million people in the world are native English speakers. And 400 million people who speak English as the second language. The role of English in the world has increased sharply recently that is connected with Internet development where 80% of information is transferred in English.

Among the countries where English is the official language, we can name the following: the historical homeland of English – Great Britain, Ireland, the United States, Australia, New Zealand, Canada and some countries in South Africa. Let's

note that in three of these countries English is not the only official language. A small part of Irish, for instance, uses the Irish language, for the third of Canadians official language is French, and in South Africa English is official for several million, but not for the majority of inhabitants. English is also an official language in the small states of the Caribbean region which arose on the place of former British colonial possession.

The territorial dispersion of the English-speaking countries led to emergence of different variants of English from which British, American and Australian are especially distinguished [3, 23]. Distinctions in pronunciation, especially vowel sounds are most of all noticeable. There are certain distinctions in the value and use of some words and expressions, in details of spelling. Distinctions in grammar are insignificant. Any of these variants can't be defined as a model for all English-speaking community, so when studying the language one decides for oneself what variant to choose.

About 30 states in Asia and Africa, having become independent as a result of disintegration of the British Empire, kept from colonial times English as official. They wanted to replace it in this function by national languages of their people but it appeared difficult, and sometimes impossible. Among these states, in particular, are India, Pakistan, Singapore in Asia, Nigeria, Ghana, Kenya, Uganda, Tanzania, Zimbabwe in Africa. Total number of the population of such countries exceeds one and a half billion. English is used here in certain spheres – in political life, in public administration, in army, at school, and also for communication between different nationalities. On the whole, the percentage of people who speak English here is very low and therefore it's hardly necessary to rank these countries as English-speaking.

At last, there is also the lowest level of use of English to which it is possible to refer the countries where by the developed tradition or for some other reasons English is the most preferable, and sometimes the only foreign language studied at school. They are, mainly, the countries of Latin America, Western Europe and Far East. To define the number of people who know English there is impossible. Obviously, Azerbaijan also belongs to these countries.

English began to develop in Azerbaijan only since 1994. It was connected with a Contract of the century. «Contract of the Century» was signed in Baku on September 20, 1994. The signing and realization of the «Contract of the Century» is a brilliant result of conducting right oil policy that

comprises the economic development concept of independent Azerbaijan Republic.

The process that began with the «Contract of the Century», which started a new period in the development of Azerbaijan oil industry and economy in general, determined the dynamic development road of Azerbaijan in the XXI century.

All this led to the emergence of new spheres of use of English in Azerbaijan.

The emergence of new environments of use of English in Azerbaijan was promoted also by the development of the whole network of linguistic schools, courses, firms, aiming at distribution of 'English for communication'.

Now studying English in Azerbaijan becomes one of the major subjects at school and university. It is connected with the fact that English has become

a universal language and besides it is time to the citizens of Azerbaijan to study it at least at the average level. But still many people don't want or refuse to study any foreign language at all.

There is an EF EPI (EF English Proficiency Index) defining the level of proficiency in English in the countries, where it is not the official language.

The first five places take

Sweden

Denmark

Netherlands

Finland

Norway

In this index Azerbaijan approximately takes 39th place!

As a conclusion, I can say that every ambitious and self-respecting person should know this language.

References

- 1 Crystal David. The English Language. – London: Penguin, 1988
- 2 Crystal David. English as a Global Language. Cambridge: Cambridge University Press, 1997
- 3 McArthur, T. The Oxford Companion to the English Language. Oxford University Press, 1992
- 4 Jenkins, Jennifer. World Englishes. – London: Routledge, 2003

Литература

- 1 Кристал Дэвид. Английский язык. – Лондон: Пенгуин, 1988
- 2 Кристал Дэвид. Английский – глобальный язык. Издательство Кембриджского Университета, 1997
- 3 МакАртур, Т. Оксфордский помощник Английскому. Оксфорд: Издательство Оксфордского Университета, 1992
- 4 Дженкинс Дженифер. Мировой английский. – Лондон: Роутледж, 2003

Досанова А.М.,
Мадиева Д.Б., Шакенова В.Б.,
Кузембекова Ж.Ж.

Интеграция ұғымы және тілдік бейімделу

Мақалада интеграция ұғымының дефинициясы жан-жақты қарастырылады, оның үдеріс және нәтиже ретіндегі сипаттамасы анықталады. Жоғары кәсіптік білім беру жүйесі мен қарқынды жүріп жатқан үдерістер адамды басшылыққа ала отырып, жеке басын және өзінің әрекеттерін толыққанды сол үдерістерді басшылыққа ала отырып, үйлесе алуын, қалыптасқан нормаларды қабылдауға, өзіндік дамуға үндейді.

Авторлардың айтуынша, педагогикалық интеграция қоршаған орта, социум оның білім беру жүйесі, қоршаған орта құндылықтары мен нормалары, толыққанды дүниетанымдық көзқарасты қалыптастыруға бағытталған.

Түйін сөздер: интеграция, тілдік бейімделу, әлеуметтену.

Dosanova A.M.,
Madyeva D.B., Shakenova V.B.,
Kuzembekova Zh.Zh.

The concept integration and language adaptation

In this article is considered concept definitions integration and his universal character as process and result. The current system of higher education with its own laws of development and operation is designed to form a human ability to actively participate in the processes taking place in rapidly changing circumstances, guided by the integration process of self-realization of the individual. In this aspect, the author examines the concept of «educational, linguistic integration» based on personal values and orientations of the surrounding society and gives the definition of these concepts.

The authors stresses that integration in pedagogical science inextricably connected with surrounding socium, with its educational system which is called to create the integrative conditions of cognitive work, which promote to organization of entire world view by the way of values and out world norms.

Key words: integration, language adaptation, socialization.

Досанова А.М.,
Мадиева Д.Б., Шакенова В.Б.,
Кузембекова Ж.Ж.

Понятие интеграции и языковая адаптация

В данной статье рассматривается дефиниция понятия интеграция и его универсальный характер, основные этапы интергации как процесса и результата. Сложившаяся система высшего профессионального образования со своими законами развития и функционирования призвана формировать у человека умение активно участвовать в происходящих процессах в условиях быстро меняющихся обстоятельств, руководствуясь интеграционными процессам и самореализации личности. Авторы подчеркивают, что интеграция в педагогической науке неразрывно связана с окружающим социумом, его образовательной системой, призванной создавать интегративные условия познавательной деятельности, способствующие формированию целостного мировоззрения посредством ценностей и норм окружающего мира.

Ключевые слова: интеграция, языковая адаптация, социализация.

ИНТЕГРАЦИЯ ҰҒЫМЫ ЖӘНЕ ТІЛДІК БЕЙІМДЕЛУ

Заманауи жоғары кәсіби білім алу жүйесі өзіндік даму заңдылықтары мен қызмет етуі тұлғаның өзіндік дамуында интеграциялық үдерістерді басшылыққа алуға шақырады. Қазіргі таңда шетелдік студенттің тілдік интеграциясы мазмұн-болмысын анықтауда жаңа тілдік тәсіл қалыптаса бастады. «Интеграция» ұғымын сөз еткенде, М. Вебер бұл үдерісті индивид пен оның іс-әрекетінің тұтастығы десе, И.Х.Кули о бастан-ақ индивид пен қоғамның тұтастығы ретінде қараған. Әлеуметтанушы ғалымдар болса, интеграция ұғымын индивидтің қоғам-экономикалық шарттарға, рөлдік функцияларға, қоғам нормалар мен оның тіршілік әрекетін біріктірілу ретінде қарайды. Б.Г. Жогиннің пікірінше, интеграцияны бір мезетте және бес қағидамен сипатталатын үдеріс нәтижесінде қарау қажет деп түсінеді:

1. Тиістілік сезімі, 2. Ашықтық, 3. Толыққандылық, 4. Демеу, 5. Тегістеу. Олардың әрқайсысына жеке тоқталар болсақ,

Тұлғаның ортақтасатын қағидалар, наным-сенідер, құндылықтар т.б. негізінде жаңа қоғам топқа, ұжымға (жергілікті қоғамға) қатыстылығын сезінетін деңгей. Тиістілік сезімі толыққанды, «абсолютті» болуы үшін индивид бұрынғы қағида, құндылық пен сенімдерінен толықтай айырылып, жаңасына бет бұрған жағдайда болады;

Жергілікті қоғам тұлғаны – жаңа мүшелерді қабылдауға, яғни интегриреленуге дайындығын көрсететін деңгей. Қоғамның бұндай ашықтығы, «өзгелер» мен «келушілерді» шоғырландыруға дайындығы, қоғамның төзімділігін, демократиялығы мен адамгершілігін көрсетеді.

Бұл деңгейде адам мен қабылдаушы қоғамның қызмет пен әрекеттілігі бірін-бірі толықтырып, байыта түседі. Кереғарлықтан гөрі, өзіндік пайда әкеледі.

Интеграция үдерісін қолдайтын қоғам институттардың (халықаралық ұйымдар, пресса, билік, әлеуметтік мекемелер т.б.) және тәжірибеде тексерілген интеграция механизмдерінің бар болуы.

Өмір деңгейінің әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштерін реттеу [1, 15].

Психологиялық тұрғыдан алғанда, интеграция (Integration) – бөліктер бірігіп тұтасқа айналатын үдеріс. Психология-

лық интеграция тұлғалық жүзеге асуды ұйымдастырады. Тілдік интеграцияны тереңірек түсіну үшін интеграция ұғымын педагогикалық тұрғыдан, яғни педагогикалық интеграцияны қарастырғанымыз жөн. С.Н. Бабинаның пікірінше, «педагогикалық интеграция – бұл табиғат пен қоғамда өтетін интегративті үдерістердің оқыту моделі. Білім беру жүйесі тәлімгерлердің тұтастай дүниетанымын қалыптастыруға жәрдемдесетін интегративті танымдық қызметіне алғышарттар жасауы тиіс»[2].

Бұл анықтама басқаларға караған да, біздің ойымызша, интеграция үдерісінің толық мәнісін көрсетеді. Интеграция педагогикалық ғылымда шынымен де қоршаған қоғаммен, оның танымдық қызметіне интегративті жағдай жасауға бағытталған білім беру, оқу жүйесімен ажырамас байланыста. Осылайша, қоршаған қоғамның қағидалары мен құндылықтары арқылы толыққанды көзқарас қалыптастыруға септігін тигізеді. Сонымен қатар, заманауи білім беру жүйесі интеграциялық аспектілерге толы.

Жорамалдауымыз бойынша, интеграцияға бағытталған оқу, бұл үдерісті тездетіп, біреудің көмегіне тәуелділік кезеңінен дербестік кезеңіне қиындықсыз өтуіне ықпалдасады, яғни қоршаған ортадағы құндылықтар, әдет, менталдылығы ескерілетін білім кеңістігінде интегриреленушінің өз орнын табуы.

Б. В. Ахлибанский «интеграция» ұғымына тән үшдеңгейлі тәсілді атап көрсетеді:

- 1) өзара қарым-қатынастың орнығуы;
- 2) сүбелі қарым-қатынас;
- 3) жаңа толыққандылық.

Ю.С. Тюнников модернизация, кешендік, толыққанды жаңашылдық деңгейлерін бөліп көрсетеді [3, 20-21]. В.А. Ганзен, В.А. Подольский – толыққанды емес, толыққанды, бірыңғай толыққандылық. М.П. Архипованың пікірінше, заманауи білім беру жүйесінің оқыту үдерісі интегриреленген элементтер толыққанды құрылымын және келесідей интеграция деңгейлерін көрсетеді:

1. Қарапайым қарым-қатынас деңгейі. Бұл деңгейде интеграция оқу үдерісінің түпкі мазмұнындағы жеке, көбінесе ақпараттық түр ретінде өтеді. Оқу элементтері құрамында үзінділер (фактілер, мысалдар, бір-бірімен байланысқан ұғымдар, критерийлер, алгоритмдік сызбалар және т.б.), әсіресе көрнекілік сипатта пайда болады. Педагогикалық функцияда ақпараттық-мазмұндық, тереңдетілген, студенттердің мотивацияға, толыққанды қалыптасуына кәсіби бағытталған әсер ету кеңейе түседі.

2. Кешенді қарым-қатынас деңгейі. Бұнда пәндік және интегративті мақсатты сипаттағы қарым-қатынас анықталады.

3. Жүйелік-толыққанды шоғырландыру деңгейі пәндік-тәртіптік қарым-қатынас шегінен шығуымен сипатталады. Шоғырландыру үдерісі оқу мағыналы және әдістемелік элементтердің түпкілікті қайта құрылысымен ереді [4, 48-51]. Гуманитарлы мәдениет элементтерінің жоғары өзара тәуелділік байқалады. Интеграция үдерісі кезінде бір-бірімен тығыз байланыстағы гуманитарлы-профессионалды-мәдени түсінік, ұғым, баға, таным мен бейімделу әдістерінің өзіндік «қайта спецификациялауы» жүзеге асады [5, 51].

Сонымен, интеграцияланған элементтер құрылымы тұтастай (кәсіби, қоғамдық, аксиологиялық, құқықтық, экономикалық, яғни мәдени) кезеңдік интеграцияны қамтамасыз етеді. Біздің пікірімізше, осындай «қайта спецификациялау», яғни интеграция үдерісі белгілі интеграцияланған құрауыш жинағы бар білім беру үдерісінің кезеңдік моделін көрсетеді:

1. *Бейімделу кезеңі* (кезең компоненттері: белгі жүйесін, құндылықтар, қағидалар, ережелер, қоғамдық рөлдер мен қызметтің жаңа формаларын меңгеру);

2. *Даралану кезеңі* (компоненттері: жаңа, индивидуалдылықты жарыққа шығару, жаңа, қайталанбас үлгідегі даралық қасиеттердің көрінуі);

3. *Интеграция кезеңі* (компоненттері: білім беру кеңістігінде өз орнын табу және өзгермелі, күрделі қағидалары мен нормаларында бейімделу). Сондықтан, интеграция педагогикалық үдерістің кез-келген кезеңінде интегративті құрауыштарды таратуы арқылы толыққандылығы мен жүйелігін қамтамасыз етеді.

Осылайша, жоғарыда көрсетілген интеграция ұғымы мен үдерісіне талдаулар бір-бірімен біршама ұқсас болып келеді. Бір қызығы, бірде-біреуі алғашқысын толықтай қайталамайды, демек бұл категорияның көпқырлылығының дәлелі. Соған байланысты білім беру мәнмәтініндегі «интеграция» ұғымына негіз ретінде аталған анықтамаларды алып, кеңірек анықтама беруге тырысамыз.

Біздің пікірімізше, интеграция – тәлімгердің қоршаған социумның құндылықтарымен қоса, белгісіз, жаңа білім кеңістігінде жаңа 5 жүйелік кезеңдердің пайда болу үдерісі. Не себепті білім беру интеграциясын тәлімгердің қоршаған социумның құндылықтарымен қоса, белгісіз, жаңа білім кеңістігінде жүйелік кезеңдердің пайда болу үдерісі деп атаймыз?

«Интеграция» ұғымының өзі кең мағыналы, ол көптеген салада кездесетін ұғым (сурет 2) :

2-сурет – Интеграция ұғымының кең ауқымдылығы

психологияда – индивидтің құраушы элементтері: кескін-келбеті немесе басқа да қасиеттері біртұтас келісіп, әрекет етеді. Психологиясында интеграция дегеніміз, жеке рухани қасиеттерінің тұтас рухани өмірге таралуы;

әлеуметтануда – қоғамның барлық функционалды және құрылымдық, мәдени және ұйымдастырушы элементтерінің бірлігі. Мемлекет туралы Сменд ілімінде «интеграция» ұғымы ретінде мемлекетке бағытталған қызметтер түрінің кірігіп, мемлекеттің тұрақты жаңаруын түсінеді;

лингвистикалық – белгілі бір сөздің құрамды морфологиялық бөліктері (түбір, жұрнақ, жалғау) жеке-жеке тұрланбай, тұтас сөз ретінде түйсікпен қабылданатын құбылыс;

саясаттануда – интеграция ұғымы саяси жүйелердің құрылымы мен жұмысын сипаттауға қолданылады. Бұл үрдіс соңғы онжылдықта өзекті;

медициналық сөздікте – жүйке жасушасының денесінде болатын жүйке импульстарының бірігуі;

білім беру саласында – тұтастыққа жету құралы мен шарты; экономика, ғылым мен мәдениеттің интернационалдануының көрінісі, халықтардың жаһандық мәселелерді шешудегі өзара қарым-қатынасы;

философияда – толық, тұтас, бұзылмаған) – бірізділікті сақтау, біріктіру; нәтижесі тұтастылық болатын үдеріс; Спенсер пәлсапасында шашыраңқының тұтасқа айналуы, баяу жүретін үдеріс деп түсіндіріледі. Спенсер «интеграция» ұғымын агрегациямен тең, бірдей құбылыс деп біледі.

Осылайша, интеграция – ғылым мен білімнің ұштасып, дифференциация үдерісімен қатар жүретін құбылыс. Интеграция үдерісі пәнаралық байланыстардың оқудың жаңа, сапалы түріне өту кезінің білдіреді.

Неміс педагогы Ф. Фребельдің айтуынша, тұлғаны дайындау- оны өткенге, қазіргі және болашақ мәдениетке, оның дамуына баулу және адамды мәдениетті ету деген сөз. Мәдениет, бұл дәстүр мен техника, бұл тіл, ғұрып, бірлік, қоғамдастық, құндылықтар жүйесі. Осылайша, білімді адам дегеніміз, бұл- тарихи және мәдени дәстүрлерге араласатын, оқыған және тәртіпті, сөз бен сөйлеуді жетік меңгерген, мәдениетке (белгілі бір дінге, нанымға, рухани қозғалысқа) қатысы бар тұлға ғана емес, сонымен қатар бір халыққа, топқа тиесілі адам. Бұл адамда мәдени құндылықтар толықтай қалыптасқан және өз заманының ағымына сай өмір сүреді [7, 191].

Яғни, білімді адам, бұл «өз заманында» өмірін кедергісіз шоғырландыра алатын, өмірге, қиыншылықтарға бейімделген және тіршілік әрекетіне толығымен жауаптылықты сезінетін тұлға. Біздің ойымызша интеграция үдерісінің ажырамас бөлігі болып интериоризация табылады. Сондықтан, «интеграция» ұғымымен қатар «интериоризация» ұғымына да кеңірек тоқталу қажет.

Интериоризация, бұл – адамның ішкі әлеміне әлеуметтік нормалар мен құндылықтарды қосатын үдеріс. Жоғары аталған интеграция үдерісінің моделінен, интериоризация интеграция үдерісінің барлық кезеңдерін қамтитындығын көреміз. Кез-келген қоғамның құндылықтары мен нормаларын білмей, оның мәдениетін түсіну ғана емес, сол қоғамға интегрирелену, сол қоғамның ажырамас бөлігі болу мүмкін емес. Философ-аксиолог М. Шелер «адам баласы құндылық пен құндылықты қасиеттерден құралған бақалшық сынды орнын ауыстырып жүреді».

Қаншалықты тез қашса да, ол өмір бойы осы бақалшықты өзімен бірге алып жүреді. Осы бақалшықтың терезесінен өзін және қоршаған ортаны таниды» [8, 83-89]. Сондықтан, шетелдік студенттің жеке тілдік интеграциясын айтқанда, құндылықты тәрбиесін, ана тілінің нысанын

және білім алатын мемлекет тілін ескеру қажет. Құндылық ұғымы үлкен және көп қырлы.

Қалыптасқан әлемдік білім беру жүйесі өзінің қызмет істеу және даму заңдылықтарымен тұлғаның болып жатқан үдерістерге қоғамда қалыптасқан құндылықтармен тез шоғырлануға шақырады. Гуманистік және этикалық принциптерге негізделген білім беруге құндылықты тәсілдеме ретінде қарау білім беру мақсаттарынан өз орнын алды. Бұндай көзқарас «Дербестік пен адам құқығын сыйлауды арттыру, тұлғаның толықтай дамуына бағытталуы тиіс. Сонымен қоса, БҰҰ-ның әлемдегі бейбітшілікті орнатушылық қызметіне жәрдемдесіп, барлық халықтар арасында түсіністік пен достыққа ықпалдасу қажет

В.А. Сластенин «құндылық» құбылыстардың заттай айғақты қасиеттерін, адамның психологиялық мінезін, қоршаған ортадағы адам мен қоғамның теріс, оң жақтарын көрсететін қоғамдық өмір құбылыстары ретінде түсінеді. Н.Г. Лапиннің ойынша, құндылық дегеніміз а) адамның өз іс-әрекетінің мақсаты мен нормалары туралы жалпылама көзқарасы; б) фундаменталды нормалар рөлін орындау; в) мәдениет мағынасын көрсету; г) адамдардың қызығушылықтары мен іс-әрекетіне түрткі болатын құбылыстар; д) индивид пен қоғамда негіз табатын қарым-қатынас [9, 7].

Біздің ойымызша, «құндылық» ұғымына айрықша сипаттама берген неміс педагогі Б.Бернхард.

Құндылық – бұл біздің іс-әрекетіміз бен ойымызды басқаратын идеялар. Олар адамгершілікке жұмылдырады, ал адамгершілік өз кезегінде іс-әрекетіміздің сапасы мен кез-келген нәрсеге қарым-қатынасымызды анықтайды [2, 49].

Профессор Р. Лемп болса, құндылық дегенді – мінез-құлық, мақсат, мәнер, дүниетаным туралы көрініс деп түсінеді. Осылайша, олар бірігіп, адамның қоғамда қиындықсыз тіршілік етуіне ықпал жасайды [10, 1-3].

«Интеграция», «құндылық» ұғымдарын басшылыққа ала отырып, зерттеу барысында бұл екеуі бір-бірінен ажырамас ұғым екеніне көз жеткіздік: Жаңа құрылымдық немесе өзге тілдік білім беру ортасына шоғырланғанда, адам баласы өзіндік қалыптасқан ұғым, қағидалар мен құндылықтар жүйесіне сүйенеді.

Генерал де Голлдің пікірінше, «Мемлекет қуаттылығының ең маңызды құраушысы – тіл мен мәдениет екенін ешқашан естен шығармау қажет». Мәдениет ұлттық ерекшеліктер мен дәстүрлер ықпалымен қалыптасып дамитын

қағидалар, құндылықтар шоғыры екені баршаға мәлім. Тілдің көмегімен өзге этностар және олардың мәдениетімен қарым-қатынас жүзеге асады. Сөйтіп, тіл адамның жаңа тілдік және білім беру кеңістігіне сәтті негіз болады. Нақ тіл арқылы халықтың өткен мәдениеті мен қазіргі мәдениет мұрасы арасындағы байланыс жасалады. Тілді үйрену, қабылдау, сөйлеудің жаңа құрылымын іштей мойындау, сыртқы ортаның объективті және субъективті нысандарын, яғни жаңа білім беру кеңістігіндегі қоғамның құндылықтарын игерусіз мүмкін емес.

Интеграция үдерісін адам бастан кешіргенде, ол қоғамның мәдени негізі мен құндылығын қабылдайды. Т.Г. Винокур пікірінше: «Сөйлеу әрекетінің феномені үш кит көмегімен тұр, біреуі – стилистикалық құбылыстардың дифференциацияланған қосалқы тілдік заңдылықтар. Қалған екеуі бұл – коммуникацияның әлеуметтік және әлеуметтік-психологиялық шарттардың сыртқы заңдылықтары. Соған сәйкес, қоғамдағы шетелдік студенттердің сөйлеу әрекеті лингвистикалық және экстралингвистикалық факторлар қарым-қатынасының шынайы болмысын көрсететін визит карточкасы ретінде танылады».

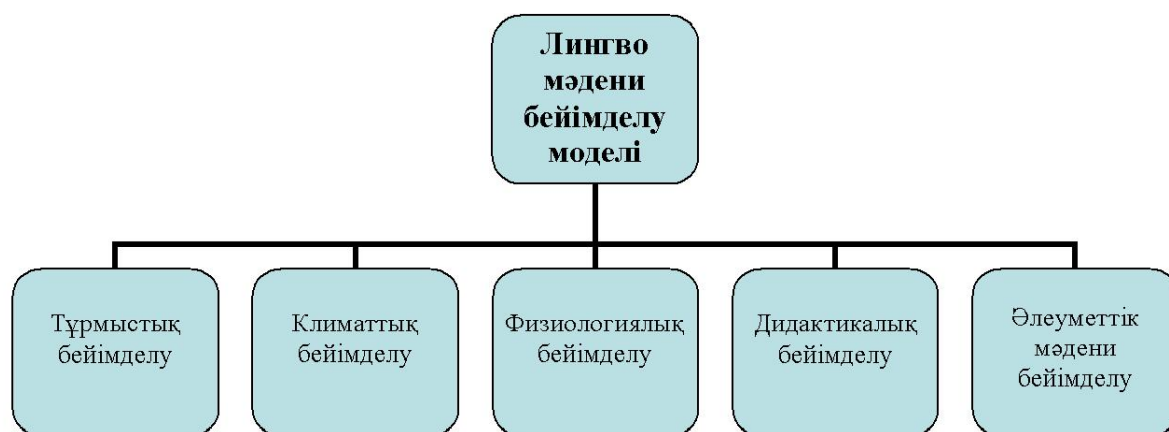
Жоғарыда көрсетілген мәліметтерге сүйене отырып, интеграция ұғымының ауқымды және әмбебап екенін білдік, барлығына басты ортақ мағынасы белгілігі бір сала да шоғырлану немесе біріктірілу.

Тілдік интеграция – қоршаған орта (кейбір жағдайда шет тілдік) және жаңа тілдік жүйенің құндылықты бағдарын қосып, өзге шет тілінде білім беру кеңістігіндегі жүйеленген деңгейлі тілдік белгілердің пайда болу үдерісі. Осылайша, аталған тақырып бойынша әмбебап ұғым ретінде қарастырылатын «тілдік интеграция» ұғымын толыққанды ашатын нақты анықтама беру мүмкін емес. Бұл әр кезде әр түрлі анықталатын көп қырлы категория.

Шетелдік студенттер үшін тілдік бейімделудің лингвомәдени моделіне мыналарды жатқызуға болады (сурет 5): тұрмыстық бейімделу – алдын ала ойластырылмаған жағдайда қарым-қатынасқа түсушілер арасында тілдік кедергіні жоюға, психологиялық ыңғайсыздықты азайтуға, сөйлеу кезінде қолайлы сәтте сөз оралымдарын, бір-біріне көмектесу арқылы оңай тіл табысып кету арқылы, сөздік қорын қарапайым тұрмыстық бірліктермен толықтыра отырып, білім дәрежесін көтеру. Уәжді түрде тұрмыстық лексиканы тез жаттап алуға, оның мағынасын, синонимдерін, ұлттық ерекшелігін танытуда осылай оқыту түрі аса тиімді.

Климаттық бейімделу – активті лексикалық бірліктер қатарына табиғатты, ауа-райын суреттеу жаттады. Сол арқылы сөздік қорына ауа-райына қатысты айтылатын, киім-кешек атауларын, заттар мен құралдар атауларына қатысты бірліктерді толықтырып отырады. Дене тәрбиелік бейімделу – спорттық ойын-

дар, арнайы іс-шаралар, арқылы вербалды емес дағдыларды қалыптастыра отырып шыңдайды. Дидактикалық бейімделу – оқу орындарында этикалық, эстетикалық нормаларға дағдыландыру (сәлемдесу, қоштасу, әңгімелесу, қонаққа бару, қонақ күту) соған қатысты іс-әрекеттермен, іс-қимылдарды үйрету [11, 107].

2-сурет – Тілдік бейімделудің лингвомәдени сипаты

Адам өз табиғатында қоғамдық мәнге ие, оның өмір сүру барысын белгілі бір қоғамнан тыс қарау мүмкін емес. Ол белгілі бір қоғамдық ортаға тәуелді бола отырып, сол қоғамға тән барлық құндылықтар жүйесін халықтың қоғамдық сана-сезімін, оның менталитетін, ұлт-

тық болмысын, мінез-құлқын, өмір сүру қалпын, салт-дәстүрін, сондай-ақ, өмірді қабылдау сынды түсініктерін, ақпараттар әлемін толықтай бойына сіңіреді. Сол қалыптасқан белгілі нормалар арқылы әрекет етуі оның әлеуметтенуі деп аталады.

Әдебиеттер

- 1 Жогин Б.Г., Маслова Т.Ф., Шаповлов В.К. Интеграция вынужденных мигрантов в местное сообщество: опыт практической и исследовательской деятельности. – Ставрополь: Ставропольсервисшкола, 2002. – 432 с.
- 2 Бабина С.Н. Интеграция технологического и физического образования учащихся школ и студентов педагогических вузов [текст]: Дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.02. – Челябинск, 2003. – 460 с.
- 3 Тюнников Ю.С., Каташев В.Г. Осуществление взаимосвязи общего и профессионального образования в условиях научно-технического прогресса. – М., 1990. – 78 с.
- 4 Архипова М.П., Волович Л.А. Педагогическая технология в интеграции гуманитарной и профессиональной подготовки студентов профессиональных школ гуманитарного профиля. – Казань, 1997.
- 5 Абишева, А.К. О понятии ценность // Вопросы философии. – 2002. – № 3. – С. 139-146.
- 6 Винокур Т.Г. Говорящий и слушающий. Варианты речевого поведения. – М.: Наука, 1993. – 172 с.
- 7 Социология / Под ред. Г.В. Осипова. – М.: Мысль, 1990. – С. 94-100.
- 8 Шелер М. Формы знания и образование // Человек. – Вып. 4. – М., 1992. – С. 83–89.
- 9 Слостенин, В.А., Чижакова, Г.И. Введение в педагогическую аксиологию. – М.: Академия, 2003. – 192 с.
- 10 Lempp, R. Was sind eigentlich Werte // Der Beitrag der Verleihung des Prventionspreises Fruehe Kindheit der Deutschen Liga fuer das Kind. – Heidelberg, 2004. – 3 S.

References

- 1 Zhogin B.G., Maslova T.F., Mhapovlov V.K. Integraciya vynuzhdennyx migrantov v mestnoe soobshhestvo: opyt prakticheskoj i issledovatel'skoj deyatel'nosti. – Stavropol: Stavropolservisshkola, 2002. – 432 s.
- 2 Babina S.N. Integraciya texnologicheskogo i fizicheskogo obrazovaniya uchashhixsya shkol i studentov pedagogicheskix vuzov. : Dis. ... d-ra ped. nauk: 13.00.02. – Chelyabinsk, 2003. – 460 c.
- 3 Tyunnikov U.S., Katashev V.G. Osushhestvlenie vzaimosvyazi obshhego i professional'nogo obrazovaniya v usloviyax nauchno-texnicheskogo progressa. – M., 1990. – 78 s.
- 4 Arxipova M.P., Volovich L.A. Pedagogicheskaya texnologiya v integracii gumanitarnoj i professional'noj podgotovki studentov professional'nyx shkol gumanitarnogo profilya. – Kazan, 1997.
- 5 Abisheva A.K. O ponyatii cennost // voprosy filosofii. – 2002. – № 3. – S. 139-146.
- 6 Vinokur T.G. Govoryashhij i slushayushhij. varianty rechevogo povedeniya. – M.: Nauka, 1993. – 172 s.
- 7 Sociologiya / pod red. G.V. Osipova. – M.: Mysl, 1990. – S. 94-100.
- 8 Sheler, M. Formy znaniya i obrazovanie // Chelovek. – Vyp. 4. – M., 1992. – S. 83–89.
- 9 Slastenin V.A., Chizhakova G.I. Vvedenie v pedagogicheskuyu aksiologiyu. – M.: Akademiya, 2003. – 192 s.
- 10 Lempp, R. Was Sind Eigentlich Werte // Der beitrage der verleihung des praventionspreises fruhe kindheit der deutschen liga fuer das kind. – Heidelberg, 2004. – 3 s.

Доскеева Б.Ж.
**Қазақ тіліндегі тілек, мақсат
мәнді сөйлемдердің жасалу
жолдары**

Көптеген грамматикалық тұлғалар тілек, мақсат, арман, өтініш сияқты мәндерінде қолданылады. Тіл жүйелерінің түрлілігі қалау, тілек мағынасының берілу жолдарын, олардың өзара айырмашылықтарын, семантикалық, стильдік ерекшеліктерін зерттеуді қажет етеді. Мақалада -а, (-е) көр (көрме) форманты, (-ар, -ер, -р) жұрнағы мен еді көмекші етістігінің тіркесі, -са (-се) де тұлғасы, -ғалы, -гелі, -қалы, -келі жұрнағы, -лы (-лі) және -ң (-ың, -ің) қосымшалары, -сана тұлғасы жайлы зерттеулерге талдау жасалады.

Қалау рай парадигмасына кірмейтін осы грамматикалық тұлғаларға жеке-жеке тоқтап, мысалдар арқылы қандай мағынада және қандай реңкте беріліп тұрғаны қарастырылады. Сондай-ақ, зерттеу нәтижелері арқылы кейбір тұлғалардың ауызекі сөйлеу тілінен ығыстырылып, тек көркем әдебиетте қолданылатындығын сөз етеді.

Түйін сөздер: грамматикалық тұлғалар, қалау, тілек, мақсат, арман, өтініш мәндері, тіркес, қосымшалар, мағына, реңк, ғылыми еңбектер.

Doskeyeva B.Zh.
**Ways of expression of desire,
intention in Kazakh language**

Many grammatical forms used in the form of desires, goals, dreams and requests. In this article part deals with the studying of optative meaning expression in different grammar forms. A variation of the language system requires research ways of expressing the desires and wishes of their stylistic features, semantic distinctions. The article examines in detail the analytical formant -а (-е) көр (көрме), -са (-се) да (де), suffixes -ғалы (-гелі, -қалы, -келі) -лы (-лі) and -ң (-ың, -ің), and the form of dignity.

Separately considered grammatical forms that are not in the paradigm of the desired inclination, as exemplified by the values and shades of their use. Also, the results of the study indicate that some form of conversation moved and used only in fiction.

Key words: grammatical forms, the meaning of desire, request, aim, dream, phrase, affixes, meaning, connotation, scientific works.

Доскеева Б.Ж.
**Способы выражения
желания, намерения
в казахском языке**

В казахском языке диапазон применения предложений, выражающих желание, намерение, мечту, очень широк. Данная статья посвящена исследованию выражения значения желательности в различных грамматических формах. Многие грамматические формы используются в виде желания, цели, мечты и просьбы. Разновидность языковой системы требует исследования способов выражения желания и пожелания, особенностей их стилистических, семантических различий. В статье детально исследуются аналитические форманты -а, (-е) көр (көрме), -са (-се), да (де), суффиксы -ғалы (-гелі, -қалы, -келі), -лы (-лі), -ң (-ың, -ің) и форма сана.

Отдельно рассматриваются грамматические формы, не входящие в парадигму желательного наклонения, в качестве примеров приведены значения и оттенки их использования. Также, итоги исследования показывают, что некоторые формы перемещены из разговорной речи и употребляются только в художественной литературе.

Ключевые слова: грамматические формы, значение желания, просьбы, цели, мечты, словосочетание, аффиксы, смысл, оттенок, научные труды.

ҚАЗАҚ ТІЛİNДЕГІ ТІЛЕК, МАҚСАТ МӘНДІ СӨЙЛЕМДЕРДІҢ ЖАСАЛУ ЖОЛДАРЫ

Тілімізде қалау рай тұлғаларынан басқа да грамматикалық тұлғалар тілек, мақсат, арман, өтініш сияқты мәндерінде қолданылады. Атап айтқанда:

Негізгі ойды білдіретін етістікке жалғанатын *көсемшенің -а (-е)* жұрнағынан кейін *көр (көрме) етістігі* тіркесіп келіп те *тілек, өтініш* мағыналарын көрсетеді. Бұл аналитикалық формантты проф. Н. Оралбаева бұйрық рай көрсеткіші деп есептейді: «*-а көр, -а көрме форманттарын* бұйрық райдың тілек түрі деп алуға мынандай жағдай себеп болады: 1) бұйрық рай үнемі бұйрық мағынасына ғана қолданылып қоймайды, оның тілек түрінде айтылуы тілде жиі кездеседі, 2) бұл форманттан кейін бұйрық райдың жіктік жалғаулары ғана жалғана алады. Бұл форманттар бұйрықты жұмсартып, оған тілек, өтініш мағынасын қосады да, тілек түрінде айтылған бұйрықты білдіреді» [1, 130].

Ғалымның пікірін біз де қуаттаймыз. *-а, (-е) көр форманты* I жақтың жекеше түрінде қолданылмайды, ал көпше түрінде түрі сирек кездеседі. Мысалы: 1. Я, құдай, зар тілегім болсын. Бейуақтағы тілегім. Осы қарашығыма әкесінің осы ит мінезін бере көрме! (М. Әуезов). 2. Ұстазым Шақардың аруағы жар бола көр (Қ. Оразалин). 3. О, жасаған, өзің жар бола көр! Кешіре көр! – Дірдектеген келіншек құдайына сиынып солқылдап қоя берді (Ә. Сараев). 4. Күнімжан кемпір өзі бар деп сенетін тәңірінен күнде тілейтін: «Қатықсыз қара су ішкізсең де, қайғысыз, уайымсыз ішкізе көр», – деп (Т. Иманбеков). 5. Кешіре көріңіз, Рязанов мырза өз ойын өзі айтқан болуға тиіс (Ғ. Мүсірепов).

Тілек мәніндегі *-а, (-е) көр форманты* арқылы жасалатын мұндай сөйлемдерде *құдай, тәңір, алла, жасаған* сөздері жиі кездеседі. Алғашқы сөйлемдердегі *құдай, тәңір, жасаған* сөздері тілек мағынасына қосымша жалбарыну, сиыну тәрізді қосымша реңк беріп тұр. Ал, соңғы сөйлемнен сөйлеушінің сөзінен *жалыну, өтіну* мәндері айқын көрінеді.

Көптеген ғылыми еңбектер (*-ар, -ер, -р*) *болжалды келер шақ* жұрнағы мен *еді* көмекші етістігінің тіркесіп келуінен де тілек, арман мәндері пайда болатынын көрсетіп, бұл тұлғаны қалау райдың бір түріне жатқызады. Ғылым академиясы шығарған орыс тіліндегі «Қазіргі қазақ тілі» оқулығында бұл тұлға үндеу формасы (сослагательная форма) деп аталады [2, 342].

Көбінесе *-ар, -ер* есімшесінен кейін *-ма (-ме) демеулігі*, содан кейін *еді* көмекші етістігі тіркесіп барып қолданылады. Енді осы екі тұлғаның ерекшеліктеріне мысалдар келтіріп көрейік: 1. Шіркін-ай, сол сұр жыланнан құтқарған адамға бар қазынамды берер едім! (Ө. Сараев). 2. Дүниеде бір-біріне лайықты жандар бар ғой. Ол ән шығарып, бұл құйқұлжыта ән шырқап, өмірді тек әнге бөліп өткізер еді (Ш. Құмарова). 3. Шіркін-ай, біздің ауылға бір арба фашист келер ме еді, келсе ғой, мен өзім-ақ жайғар едім (Т. Нұрмағанбетов). 4. Көкем болса ғой, маған қандай риза болар еді! (Т. Нұрмағанбетов). 5. Үндемей қойсаң, өзі-ақ кетер еді ғой! (Ш. Құмарова).

Бірінші сөйлемде сөйлеушінің *арманы* берілген, бұл мәнді *шіркін-ай* одағай сөзі айқындай түседі. Екінші сөйлем үшінші жақтық қатынасты білдіретін формада қолданылғанмен, сөйлеуші өзінің де қатысы бар екенін білдіреді. Бұл сөйлемнен де *арман* мәнін байқауға болады. Үшінші, төртінші, бесінші сөйлемдердің бағыныңқысы шартты рай тұлғасынан жасалған. Сөйлемдердегі іс-әрекет шындық болмыста әлі орындалмаған, бірақ мынандай жағдайда жүзеге асырылуы мүмкін: а) бағыныңқы сөйлемдегі шарт орындалса, ә) басынқы сөйлемдегі берілген іс-әрекетке басқа бір амал кедергі жасамаса. Бұл сөйлемдерден де *арман* мәні көрінеді.

Де етістігі *шартты рай тұлғалы етістіктермен* тіркесіп жиі қолданылады. *Де* етістігі – *са (-се)* тұлғасымен тіркескен кезде қалау, арман, көксеу, мақсат мағыналары айқын көрінеді. *-са, (-се)* *де* тұлғасындағы көмекші *-де* етістігі шақ бойынша да, жақ бойынша да түрленіп қолданыла береді, бірақ жалпы беретін *қалау, тілек, армандау* мағыналары өзгермейді. Төмендегі берілген сөйлемдердегі *де* етістігі ауыспалы келер шақтың I жағында қолданылған, сөйлеушінің *тілегін, арманын білдіріп тұр*.

1. Аға мен оқуға барсам деймін, – деді Кәкен, бәрі дастархан басына жиналғанда (Р. Сейсенбаев). 2. Екі жарты бір бүтін болсақ деймін. Бір-бірімізге қорған болсақ (К. Оразалин). 3. Айтайын дегенім, жаңа опера қойғалы жатыр едік, сондағы басты партия – Ақбаланы сізге тапсырсақ дейміз (Ш. Құмарова). 4. Жаппай тендік орнатсақ дедік. Жаңа дүние жасасақ деп күрестік. 5. Мен келгелі толғандырып жүрген жай бар еді, өзіңмен ақылдассам деп жүрдім. (М. Сқақбаев). 6. Ал, мен әзірше сенің портреттеріңді салсам ба деп едім. Бірер күніңді маған қисаң қайтеді? (Ш. Құмарова). 7. Ғылым үшін басымды тіксем деп едім. (М. Сқақбаев). 8. Шабатын жерің болса десейші! (Ғ. Мүсірепов).

Төртінші, бесінші сөйлемдерде бұл тұлға өткен шақ жұрнақтарымен түрленген. Бұл сөйлемдердегі *сұрау демеуліктері (ба, бе)* сөйлеушінің тілегіне сенімсіздік реңкін үстейді.

Сегізінші сөйлемнің стильдік ерекшелігіне, мазмұнына қарап нақты жақты дәл айта алмаймыз, үш жақтың үшеуіне де бағытталған тәрізді. Бастауыш екінші жақта тұрғанымен, нақты тыңдаушыға қаратылмаған. *Де* етістігінің *десейші* болып түрленуі *арман* мәнін айрықша көрсетеді. Ал, төмендегі сөйлемдегі сөйлеуші арқылы екінші жақтың тілегі берілген: *Бүгін ауылға қайтсақ дейсің ғой. Сонда не бітірмекісің?*

Сонымен бұл тұлғада тілек, қалау, арман иелері *де* етістігінің қай жақта қолданылуына байланысты болады. Осы тұлғалардың болымсыз түрі негізі етістікке болымсыздық жұрнақтары *-ма, -ме, -ба, -бе, -па, -пе* жалғануы арқылы жасалады: *көрмесем екен, көрмесең еді, көрмесе етті, көрмесең*.

Қазіргі қазақ тіліндегі мақсат көсемше деп аталып жүрген *-ғалы, -гелі, -қалы, -келі тұлғасы* сөйлемде контекске қарай екі түрлі мәнінде қолданылады. Көсемшенің бұл түрі негізгі қимылдың *мақсатын, мезгілін* білдіретін етістіктің тұлғасы. Білдіретін мағынасына қарай, көсемшенің бұл түрі түркологиялық әдебиеттерде бірде *мақсатты көсемше* деп аталса, бірде *келер шақтық көсемше* деп аталады. Тарихи тұрғыдан қарағанда, келер шақтық көсемше де өткен шақтық көсемше сияқты өте көне категория. Бұл түркі тілдердің қазірде белгілі боп жүрген көне жазу нұсқаларының ең ескісінен саналатын ескерткіштердің өздерінде де кездеседі. Бірақ сол көне жазу нұсқаларында болсын, одан әлдеқайда кейін жиналған фольклор материалдарында болсын көсемшенің бұл түрі жай сөйлемдерді құрмаластыру функциясында кездеспейді, ол не мақсат, не мезгіл пысықтауыш қызметінде немесе күрделі мүше қызметінде ғана қолданылады. Ескерткіштер тілінде *-ғалы* тұлғасы бірлі жарым жағдайда ғана кездеседі, сондықтан біз оны сол кезде қолданылған көсемшенің өнімді жұрнақтары қатарына жатқыза алмаймыз. Мысалы: Turk budun, oturafalu; Turk gafan olurfalu. Түркі халқы отырғалы, түркі қаған отырғалы «Тоныкөк». Tanunfalu kaldim anun, tabfuna. Танығалы келдім оның табынына «Құдатқу білік».

Кейбір түркі тілдерінде бұл тұлғадан жасалған етістіктер ниет райын жасайды [3, 312] Бүгінгі күндері бұл жұрнақ өнімді қолданылады және етістік таңдамайды. Біздің айтпағымыз бұл тұлғаның мақсат, ниет мәндерінде қолданылуы

болғандықтан, төмендегі берілген мысалдар осы бағытта жиналды:

1. – Мені Әни апам жіберді. Жанағы алған құстарын түгелімен біздің ауылға жөнелтесін деді. Соларыңызды алғалы келдім (М. Әуезов). 2. Бәле іздемесең, кіріспе! Кіріссең, алысқалы әдейі кірістің деп білемін (М. Әуезов). 3. Кәне, бірдеме айтқалы отырсың ғой. Ұялма, айт, -деді (М. Әуезов). 4. Біз мынау қызымыз екеуміз сенімен ақылдасқалы келдік,- деді Гүлайымды нұсқап (М. Дүзенов). 5. Шырағым, рахметті мен саған айтқалы келдім. Жалғыз жиенім сенің шәкіртің (М. Дүзенов). 6. Мерген де бір жұмаға сұранып келіпті. Баласына той жасағалы жатыр (М. Дүзенов).

Осы сөйлемдердің бәрінде үш жаққа да қатысты субъектілердің *мақсат, тілек, ниет, тілек* мәндері білдірілген. Контексте байланысты бұл тұлға *-айын, -ейін деп, -ғы (-гі,-қы, -кі) кел, -мақ(-мек, -бақ, -бек, -пақ, -нек)* тұлғалардың синонимі ретінде де жұмсала береді. Мысалы, төмендегі сөйлемдерді салыстырып көрейік: 1. ... бірдеме айтқалы отырсың ғой. 2. ... бірдеме айтқың кеп отыр ғой. 3. ... бірдеме айтпақшы боп отырсың ғой. 4. ... бірдеме айтайын деп отырсың ғой.

Немесе 1. ... соларыңызды алғалы келдім. 2. ... соларыңызды алайын деп келдім. 3. ... соларыңызды алмақ боп келдім. 4. ... соларыңызды алғым кеп келдім. 5. ... соларыңызды алсам деп келдім. Осы сөйлемдерді салыстырып беретін мағыналарына зер салып қарасақ, айтарлықтай ешқандай өзгеріс енбейтін сияқты.

Ізгі тілек айту халқымыздың ертеден келе жатқан жақсы дәстүрлерінің бірі. Тілектердің бір қатары үлкен адамдардың жастардың істері көңілдерінен шыққанда оларға ризашылық білдіріп, жақсылық, денсаулық, ұзақ өмір тілеу мақсатында болады. Мысалы: 1. *Табысың құтты болсын! Абыройың арта беруіңе тілектеспін, қалқам.* 2. *Саған денсаулық, бақыт және әр кезде сәттілік тілеймін.* 3. *Енді тек сенің ғана бақытыңды тілеймін.* 4. *Мен сенің олай болмағаныңды тілер едім.* Бұл сөйлемдердің бәрінен *тілек, қалау* мәндері ашық көрініп тұр.

Жергілікті халық тілінде кездесетін ерекшеліктерге де соқпай кетуге болмайды. Әсіресе, қазіргі кездегі әдеби тілдің даму процестерін тереңірек зерттеу мәселесі күн тәртібіне қойылып отырған кезде әдеби тіл мен диалектінің ерекшеліктерін ескерген дұрыс деп ойлаймыз. Оңтүстік, батыс облыстардағы тұрғындар тілін зерттеуге әр кезде ұйымдастырылған диалектологиялық экспедицияға қатысқан тіл маманда-

ры қалау, тілек мағынасын білдіретін *-лы(-лі)* қосымшасының осы өңірлерге тән ерекшелік екеніне көңіл бөлген болатын. Бұл жайында С. Омарбеков, О. Нақысбеков, Ғ. Қалиев т.б ғалымдарымыздың еңбектерінде айтылған [4, 5, 6].

«Бұл формант дауыссыз дыбысқа біткен сөздерден соң қосылғанда, көсемшенің *-а,-е* жұрнақтарын қабылдап, жуан дауыстылардан соң *-лы,-алы*, жіңішке дауыстылардан кейін *-лі,-елі* болып айтылады. Етістікке *-лы* қосымшасы жалғанғанда, қалау тілек ретінде болатын іс-әрекетке тындаушымен бірге сөйлеушіге де тікелей қатысы барлығын білдіреді» [6, 40-41].

-лы қосымшалы етістік арқылы жасалатын қалау, тілек мағыналары сөйлеушінің іс-әрекет, оқиға, болмыс жөніндегі субъективтік көзқарасымен байланысты болады. *-лы* қосымшалы етістіктен көрінетін қимыл-амалды, іс-әрекетті атқарушының бірі сөйлеушінің өзі болғандықтан говордағы бұл тұлға тек бірінші жақта ғана қолданылады. Мысалы: Оның айтқанына біз де келіселі. Сәкендерден біз де қалыспалы (С. Омарбеков).

Етістіктің бұл тұлғасы сөйлеуші жақ пен тындаушы жаққа ортақ амал-әрекетті білдіретіндіктен, ол әрқашан көптік мағынада жұмсалады. Мысалы: Бәріміз жабылып мынаны аударып тасталы. (С. Омарбеков).

Кейбір диалогта келгенде *-лы қосымшалы* етістіктің сөйлеуші жақ тарапымен айтылатын ұсынысты, тілекті білдірмей, қайта сөйлеуші адамның өз басын белгілі бір істі, қимылды атқаруды мойындауы, ризашылық келісімі түрінде айтылуы мүмкін. Мысалы: –Асеке, айтқанымды ұмыта көрмең! – Жарайды, қарағым, ұмытпалы.

«*-лы* қосымшалы етістіктің мұндай реттерде контекстік ыңғайға қарай ара-тұра жекеше мәнде жұмсалуды оның говордағы грамматикалық ерекшелігін белгілей алмайды. Бұл жағдай оның тек стилистикалық мүмкіндіктерін ғана танытады. Етістіктің көптік тұлғаларының стилистикалық мақсатта – синекдоха жолымен жекеше мағынада қолданылуы әдеби тілімізде де бар» [5,155].

Басқа етістік тұлғалары сияқты *-лы қосымшалы* етістік те говорда болымды және болымсыз мағыналарда жұмсалады. Оның болымсыз түрінде болымсыздық жұрнағы түбірімен *-лы қосымшасы* аралығында қойылады да, – *лы* әр уақыты дауыссыз дыбыстан басталады. Мысалы: *Көп сөйлеп сөз қадірін кетірмелі.*

-лы қосымшалы тұлға қазақ арасына көп тараған халық жырларының бірі «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» дастанында да кездеседі: Мұнан бы-

лай көрінген қарағайың, Қолыңдағы балтаның сабы-қайың, Үйіндегі қатыны буаз еді, Бұл маралды атпалы, Сарыбайым.

Түркологиялық еңбектердің кейбірінде түркі тілдеріндегі етістіктің *-лы* қосымшасы туралы оның басында *-лық, -лік* аффиксімен бір тектес қосымша болуы мүмкін деген пікір бар [7,450].

-лық қосымшасы арқылы жасалатын етістік тұлғасы қазақ әдеби тілінде де жоқ емес. Әсіресе, Абай, Ыбырай шығармаларында жиі қолданылады.

-ң(-ың,-ің) қосымшасы Маңғыстау өңірі мен республикамыздың оңтүстік бөлігінің кей жерлерінде бұйрық – өтініш мәнін жасайды. Осы құбылыс туралы С. Омарбеков былай деп жазды: «*ң қосымшасы* жалғанғанда етістіктерді тек қалау, тілек, өтініш, сыпайылық» тәрізді мағыналық реңктерде құбылтады [5, 148].

Күндіз келің, достарым, түнде келің, Мен сендерге ұйқымды мың бөлемін. (С. Жиенбаев).

Кәне, келе қалың. (Ғ. Сланов). Барша ғайып жарандар, Мәдеткер болың балама, Үйде, түзде болса да, Бұйрықтан адам қала ма? («Қыз Жібек» жырынан).

Сондай-ақ, бүгінде қолданыс аясы тарылған, күн озған сайын әрі мазмұн, әрі тұлға жағынан көмескіленген *-сана* тұлғасы да өзі тіркескен етістіктермен бірге қалау, өтініш мәнін білдірген. Бұл тұлға туралы Ахмет Байтұрсынұлы: «Азалы райдың түріне жақын өтініштеу рай бар: Мәселен: *барсана, тұрсана, жүрсана, қойсана, кетсана уа ғайри солай*. Бұл рай бұрын айтылса да, бұл күнде тіпті айтылмайды десе де болар. Некен-саяқ бұрынғы ертегілерде ғана келеді («Қара батыр « деген ертегіні қара)» – деп көрсеткен [8, 380].

Сана сөзінің қатысуымен жасалған «қайт сана» түріндегі ырғақтар сол көнерген түрінде халық поэзиясы құрамында жиі ұшырасып дәстүрлі дәнекер қызметін атқарады.

1. Сен енді елге қайт сана, Қайтып Еділ өт сана. Еңсесі биік бөз орда, Еңкейіп сәлем бер сана. Еріні жұқа сары аяқ, Ер сарықтың іш сана («Едіге» жырынан) 2. Қарабайдың ауылын көрсет сана, Біротала атымды суытайын. («Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырынан).

Сонымен, тілек, қалау мағыналарын тек қалау рай тұлғасы емес, басқа грамматикалық тұлғалар да бере алады. Олардың ішінде, әсіресе, *бұйрық рай, мақсатты келер шақ, шартты рай тұлғалары, болжалды келер шақ пен еді көмекші етістігінің ма шылауымен немесе шылаусыз тіркесу арқылы жасалуы бар*. Бұйрық райдың I жақ жекеше түрі көптеген түркі тілдерінде қалау рай жүйесінде қаралады, себебі: I жақтағы субъект өзіне-өзі бұйыра алмайды, сөйлеуші амалды өзі істейтін, яғни жүзеге асыруға өзі ынталанатын, өзі бел байлағанын, ал көпше түрі белгілі қимыл амалды істеуге өзге адамдарды шақыру, ұйымдастыру сияқты мағыналарды білдіреді. Осы мәселеге байланысты түркологтардың бұл пікірлерінің дұрыс еместігін акад. Н. Сауранбаев дәлелдеп берді [9,352].

Тек I жақта емес, II,III жақтарда да осындай мағыналар жиі кездеседі. Әсіресе, *-шы,-ші* қосымшалары жалғанған кезде бұйрықтық мағына жұмсарып, өтініш, тілек, жалыну *-мақ,-мақшы тұлғаларында* келер шақ мағынасы бар, сонымен қатар мақсат, ниет, қалау мәндері де анық көрінеді. Бірақ «бұл тұлғаның мағынасы сөйлеу кезінен кейін болатын қимыл- әрекетті ашық білдірмейді, шындыққа қатысы жағынан қалау райға жақын». Әсіресе, бұл тұлғаларға көмекші *бол, екен, еді* көмекші етістіктері тіркесіп келсе, ниет, мақсат,тілек, шешім, ұйғарым мәндері айқын көрінеді.

Қорыта айтқанда, қалау рай парадигмасына кіретін тұлғалардан басқа да бірталай формалар қалау, тілек, өтініш, мақсат, ниет т. б. мағыналарды беру үшін жұмсалады.

Әдебиеттер

- 1 Оралбаева Н. Қазіргі қазақ тіліндегі етістіктің аналитикалық форманттары. – Алматы: Мектеп, 1975. – 136 б. – Б.130.
- 2 Современный казахский язык. Фонетика и морфология. – Алма-Ата: Изд АН КазССР, 1962. – 463 с. – С. 342.
- 3 Современный уйгурский язык. Ч. II. – Алма-Ата: Наука, 1966. – 456 с. – С. 312.
- 4 Омарбеков С. Қазақтың ауызекі тіліндегі жергілікті ерекшеліктер. – Алматы: Ғылым, 1968. – 203 б. – Б. 40-41.
- 5 Нақысбеков О. Қазақ тілінің оңтүстік говорлар тобы. – Алматы: Ғылым, 1982. – 167 б. – Б. 155.
- 6 Қалиев Ғ. Қазақ говорларындағы диалектілік сөз тудыру. – Алматы: Мектеп, 1985. – 232 б.
- 7 Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Фонетика и морфология. – М.: Изд АН СССР, 1952. – 544 с. – С. 450.
- 8 Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б. – Б. 380.
- 9 Сауранбаев Н.Т. Қазақ тіл білімінің проблемалары. – Алматы: Ғылым, 1982. – 352 б.

References

- 1 Oralbaeva N. Qazirgi qazaq tilindegi etistiktin anali'ti'kaly'q formanttary'. – Almaty': Mektep, 1975. – 136 b. – B.130.
- 2 Sovremennyj kazahskij yazyk. Fonetika i morfologiya. – Alma-Ata: Izd AN KazSSR, 1962. – 463 s. – S. 342.
- 3 Sovremennyj ujugurskij yazyk. CH. II. – Alma-Ata: Nauka, 1966. – 456 s. – S. 312.4 Omarbekov S. Qazaqty'nh awy'zeki tilindegi zhergilikti erekshelikter. – Almaty': Ghy'ly'm, 1968. – 203 b. – B. 40-41.
- 5 Naqy'sbekov O. Qazaq tilinin onhtu'stik govorlar toby'. – Almaty': Ghy'ly'm, 1982. – 167 b. – B. 155.
- 6 Qali'ev Gh. Qazaq govorlary'ndaghy' di'alektilik so'z twdy'rw. – Almaty': Mektep, 1985. – 232 b.
- 7 Baskakov N.A. Karakalpaksij yazyk. Fonetika i morfologiya. – M.: Izd AN SSSR, 1952. – 544 s. – S. 450.
- 8 Bajtursy'nov A. Til taghy'ly'my'. – Almaty': Ana tili, 1992. – 448 b. – B. 380.
- 9 Sawranbaev N.T. Qazaq til biliminin problemalary'. – Almaty': Ghy'ly'm, 1982. – 352 b.

Жунусова М.К.
**Антонимдердің
мәтін түзімдегі қызметі**

Мақалада антонимдердің стилистикалық құрал ретінде көркем әдебиет мәтінінде кең пайдаланылатыны, сөз қолданыстағы ең маңызды тұстарды ерекшелеуге, айрықша көңіл аудартуға қызмет ететіндігі туралы айтылған. Антонимдердің мәтін түзімдегі қызметінде, әсіресе, олардың қос сөз түрінде жұмсалыуы сөйлемнің әр-ажарын көріктендіріп, мазмұнын толыққанды ете түсетіндігі сипатталған. Оларды шебер қолданудың нәтижесінде айтылатын ой мейлінше ашық-айқын, мейлінше мәнерлі болып бейнеленеді. Антонимдердің мәтін түзімде сөйлемнің экспрессиялығын арттыратындығы, оқырманға шығармамен танысуына жетелейтін образды суреттеме жасайтыны, алдағы болар оқиға мазмұнынан контрасты суреттеме, баяндау арқылы хабар беретіні және көркем мәтіннің семантикалық колоритін танытатындығы, кереғар ұғымдарды қолдану арқылы философиялық ой түйіндеуге негіздейтіндігі, мағыналығымен, әсерлілігімен оқырманын ойлантуға жетелейтіндігі талданған.

Түйін сөздер: антонимдер, стилистикалық құрал, мәтін, сөз қолданыс, мәтінтүзім, мәнерлі, образды суреттеме, мағыналық, әсерлілік.

Zhunusova M.K.
**A role of antonyms is in
maintenance of text**

In the article talked about antonyms as stylistic means often used in texts of fiction, about their originality in a word usage. Such properties of antonyms attract the special attention during work with text. Antonyms have influence on maintenance of text, especially at using of them as pair words in suggestion: they serve as his decoration, complement maintenance of characterizing. As a result of their able use an idea can be expressed more openly, distinctly. The use of antonyms in maintenance of text assists strengthening of expression, to the readers valuably sense of vivid description can the same be carried in work, foremost it touches contrasting descriptions. As a report new information giving a semantic colour artistic text is given. At the use of opposite concepts there is a process of generalization of philosophical idea in text, reader with the impressions comes to the reflections.

Key words: antonyms, stylistic device, text, word usage, expressiveness, vivid description, meaningfulness, maintenance of text, influence.

Жунусова М.К.
**Роль антонимов
в содержании текста**

В статье говорится об антонимах как стилистическом средстве, часто используемом в текстах художественной литературы, об их своеобразии в словоупотреблении. Такие свойства антонимов привлекают особое внимание при работе с текстом. Антонимы оказывают влияние на содержание текста, особенно при использовании их в качестве парных слов в предложении: они служат его украшением, дополняют содержание характеристики. В результате их умелого употребления мысль может быть выражена более открыто, выразительно. Использование антонимов в содержании текста способствует усилению экспрессии, тем самым до читателей полноценно может быть донесен смысл образного описания в произведении, прежде всего это касается контрастных описаний. В качестве сообщения подается новая информация, придающая семантический колорит художественному тексту. При использовании противоположных понятий в тексте происходит процесс обобщения философской мысли, читатель со своими впечатлениями приходит к размышлениям.

Ключевые слова: антонимы, стилистический прием, текст, словоупотребление, выразительность, образное описание, значимость, содержание текста, влияние.

АНТОНИМДЕРДІҢ МӘТІНТҮЗІМДЕГІ ҚЫЗМЕТІ

Қазақ тілінің энциклопедиялық сөздігінде антонимдер оппозициялық сипатына қарай градуальды (басқышты, сатылы: ыстық - жылы-суық, кеше-бүгін-ертең; тіп-тік-кисық, тар-кең), привативті (қос мүшелі: бар-жоқ, ағайын-жат; жанды-жансыз, ресми-бейресми); эквиолентті (дәлме-дәл, тепе-тең: кіру-шығу, ұмыту-ескерту, оң-сол, шығыс-батыс, ұту-ұтылу) түрлерге жіктеліп қарастырылыпты. Бірақ біз бұл бірліктерді осы үлгіде емес, дағдылы жалпы және мәнмәтінге байланысты жұмсалып сипатына қарай әңгімелемекпіз.

Антонимдер туралы лингвист Н.М. Шанский: «Антонимдер стилистикалық құрал ретінде көркем әдебиет тілі мен публицистикада кең пайдаланылады. Олар сөзқолданыстағы ең маңызды тұстарды ерекшелуге, айрықша көңіл аудартуға қызмет етеді» [1, 93], – деп жазса, антонимдердің стилистикалық қызметінің маңыздылығын К. Аханов: «Қарама-қарсы құбылыстарды салыстыруда, оларды бір-бірімен қатар қойып шендестіруде және осы тәсіл арқылы айтылатын ойды тайға таңба басқандай етіп түсіндіруде антонимдер айрықша қызмет атқарады. Антонимдерді шебер қолданудың нәтижесінде айтылатын ой мейлінше ашық-айқын, мейлінше мәнерлі болып бейнеленеді», – [2, 16] деп сипаттайды.

«Антоним сөздердің қарама-қарсылықты мән-баяуы, әсіресе, олар бір сөйлем ішінде қатар қолданылғанда, айқын аңғарылады. Мұндайда антоним сөздердің мағыналық қарама-қарсылығы айрықша баса көрсетіліп, ерекше көзге түседі» [3, 17] дейтін пікірдің де дәлдігі бастапқы сөйлемдердің мына мысалдарынан айқын аңғарылатындай:

1. *Өз өміріңнің сүйінішінен гөрі, өкініш-күйініші ойға көбірек түсетіні несі екен? (Ә.Нәбиев. Кешір мені, Күлнәш).*

2. *Ол кезде жаз ортасы еді, қазір қыс. Күн суық, ой да, қыр да – бәрі аппақ (Ж.Қорғасбеков. Қыстың көзі қырау).*

3. *Курорттан қайтып бара жатқан сапарларында жолай үйге соқпақ болған балаларын күтіп, Ерғабыл шал түн ортасы ағанда жатса да, ертеңіне күн шықпай оянды (Т.Әбдікұлы. Қонақтар).*

Бірінші мысалдағы *сүйініш* сөзіне қарама-қарсы мәнде синонимдік ыңғайда жұп құрап, дыбыстық эпифоралық ыңғайда қосарланған *өкініш-күйініш* антонимдері кейіпкердің ішкі мо-

нолог түріндегі күйзелісін аңғартып, шығарма арқауына негіз болатын оқиғадан сыр беріп тұр. Оқырманына ой салар риторикалық сұраулы сөйлемдегі бұл антонимдер шынайы өмірде болатын ұғымды дәл көрсетуімен оқырманын ойлантанды, әрі автордың меңзеп отырғаны қандай өкініш, күйініш екен деген ойға қалдырады. Екінші мысалдағы табиғат мезгілі салыстыра берілген антонимдер (*жаз ортасы-қыс*) болған жай-күй, іс-әрекеттің өту мезгілін нақтылап көрсететін тілдік тәсіл ретінде жұмсалып, оқиғаны тұспалдай түсіндіруге, бүкпелей бейнелеуге қызмет етіп тұр. Оқырманын ойландыратыны да сондықтан. Дегенмен, бұндағы астарды түсіну аса қиын да емес. Сөйлемде кейіпкер өмірінің бір кездегі шыбынсыз жаз тәрізді жайлы күндерінің қазір қатал, қытымыр, ызғарлы бір ауыр шаққа душар болғаны аңғарылып тұр. Үшінші мысалдағы мәнмәтіндік антонимдер (*түн ортасы-күн шықпай*) балаларын тағатсыздана күткен қарияның жай-күйін сипаттай көрсетуге арналған. Бауыр еті балаларын күткен қарт адамның түн ортасы ауғанда ғана жатқанмен, күн шықпай оянуын автор жайдан-жай алып отырған жоқ. Дамыл көрмей, аз ғана көз шырымын алып, таңмен таласа тұрған қарияның осы алаңдауын, сағынышын демалып жүрген балалары түсіне ме, әлде «Әкенің көңілі балада, баланың көңілі далада» ма? Бірақ сөйлем мазмұнынан әкенің балаға деген махаббаты айқын аңғарылады. Бұл да көркем сөз зергерлерінің: «Көркем шығармада бейнеленген табиғат құбылыстары арқылы адам баласының өмір шындығына тікелей қатынасы ашылады. Табиғат құбылыстарымен теңдестіріле, шендестіріле суреттелген адам әрекеті арқылы оның ерлік-ездігін, қадір-қасиеттерін аңғартатын тұстары сипатталады», – [4, 90] дейтін пікірлерінің айқын дәлелі іспеттес.

Өзге де мысалдарды көрейік:

1. *Азаннан бері себелей жауған ақ жауын түс ауып, тұрқаша бастаған шақта аяқ астынан екпінін күшейтіп селдете жөнелді де, тасырлата ойқастап барып лезде тына қалды (Д.Рамазан. Туған ауыл).*

2. *Жаңбыр кейде толастап, кейде үдеп біраз уақыт бойы жауды (О.Бодықов. Ана).*

3. *Қыдырбаеваның кешегі қылығы есіне түссе, Есағанның өн бойы бір ысып, бір суиды (Д.Әшімханұлы. Дәме).*

4. *Дерт меңдеген жүдеу кейіні әдемі қалыпқа түсіп, маңдайы жіңісіп, терлеп тұр екен (Р.Мұқанова. Жан азабы).*

Үдемелі (градациялық) түрде жұмсалған екпінін күшейте, селдете жөнелу мен тасырла-

та ойқастау мәнмәтіндік синонимдеріне автор тына қалу-ды антоним етіп қолдану арқылы табиғат мінезіндегі оқыс қайшылықты бейнелеп отыр. Әрине, екі мысалда да құбылыстық әрекеттер қарама-қайшы түрде тегіннен-тегін суреттеліп отырған жоқ. Бірінші мысалдағы мәнмәтіндік антоним кейіпкердің туған ауылына барардағы алып ұшқан сезіміне, адамдарының пиғылына дейін өзгерген, азып-тозған аянышты ауылын көргендегі алай-түлей болған көңіл күйіне лайық жұмсалса; екінші мысалдағы жаңбырдың кейде толастауы, кейде үдеуі ана қазасына келген азаматтың жан дүниесіндегі тебіреніске сәйкес алынған. Бірақ қолданылу тәсілдері астарлы. Абзац әрі қарай «*Сапарбектің де көңілі басыңқы. Балшыққа батып әрең жылжыған арба соңынан зорға ілбіген ол қайта-қайта көзін сурте береді. Күйзелісін сездірмеуге тырысып, басын кекжитіп, сонау алқап басына көз жібермек болғанмен, мына дала оның ойына әлденелерді түсіріп, көз алдына көмескі тартқан өмір елесін келтіреді. Жігіт сонда амалсыз егіле түседі*» болып жалғасады. Міне, автор кейіпкер жүрегінде өтіп жатқан эмоциялық үдерісті осылай контрастылы суреттеме арқылы сипаттап, оған табиғаттың «жылауын» да кейде толастатып, кейде үдетіп, қайшылата суреттеп отыр. Үшінші мысалдағы егістік антонимдер (*ысып-суиды*) – адамның болған оқиғаны еске алуы кезіндегі эмоциялық реакциясын бейнелесе, соңғы мысалдағы *жүдеу кейіп* пен *әдемі қалып* қайшылығы (контрастысы) қандай да бір жақсы әсердің кейіпкердің жан дүниесіне тигізген шипасын аңғартып тұр. Шын мәнінде дерт меңдеткен жүдеу, ауру адам кейіпіннің бір сәтке болса да «әдемі қалыпқа» түсе қоюы – қиын метаморфоза (өзгеріске түсу). Демек, сөйлемді сыршыл қаламгер қиялынан туған сәтті де әсерлі құрылым-мазмұнды бірлік дейміз.

Антонимдердің соңғы сөйлемдердегі қолданылу жайы:

1. *Көз алдында бұлдырап қалып бара жатқан көк түтін, көкірегінде бір қуаныш, бір мұң (Д.Әшісханұлы. Тас монша).*

2. *Иә, сірә, өмір дегеніміздің өзі бір қуаныштан, бір реніштен туындап жататын болса керек... (Ә.Нәбиев. Құлын).*

3. *Шерліге шаттық, шадыманға мұң бітіретін назды да налалы тармақты пысықтағанда, күйші: «Кейінгілер нәшіне келтіре алар ма екен?!» – деп күдіктенді (Т.Әлімқұлов. Сары-жайлау).*

«Қазақ тілінде ұғымдық қатынастағы тепе-тең, қарама-қарсы сөздер контекстуалды

антонимдерге негізделетіндіктен» [5, 117], келтірілген мысалдардағы *қуаныш-мұң, қуаныш-реніш*-тер жеке сөздік қайшы мағынада жұмсалса, *шерліге-шаттық, шадыманға мұң*-дар тіркес түрінде және іштей бір-бірімен мәнмәтіндік антонимдер болып, адам өміріндегі құбылыстарды күрделі түрде салыстыра, шендестіре бейнелеуге қызмет етіп тұр. Сонымен бірге *шерліге-шадыманға* сөздері антонимдік метонимия болып қолданылып тұр. Ал С. Мәметтің «Тажал» әңгімесінің соңғы абзацы «*Атам айтқан тажалға неге құмарсыз, Көке! Атам мен апамды, Назгүл жеңешемді бір сәт аясаңшы, көке! Өрге өрлемей, құздан құлағаның не, көке!? – деп қара түнді қақырата айқайласам, құлағыңа жетер ме екен, ә!?*» болып түзіліпті. Мұндағы ассонанс-аллитерациялы ішкі монологте келтірілген «*өрге өрлеу, құздан құлау*» антонимдік фразеологизмі кейіпкердің айтпақ жан айқайын экспрессиялы, ауыспалы мәнде жеткізіп тұр. Автор кейіпкерге қарапайым түрде: «Арағыңды қойып, ел қатарлы адам болып түзелмей, кері кеткенің не?» дегізбей, ойын бейнелі, әсерлі айтқызған. Абзацтың бірінші сөйлеміндегі үрейлі *тажал* «арақ» сөзінің орнына перифраза-метафора түрінде, сескендіргендей ретте қолданылып тұр. «Антоним сөздер арқылы сөз мағынасы әр жақты, шебер айқындалатыны рас. Әсіресе сөздердің толып жатқан нәзік қолданыстары антоним сөздер арқылы нақты ашылады» [3, 111], – дейтін пікір де мысалдардағы тұжырымдарды нақтылай, толықтыра түсетіндей.

Антонимдердің мәтінтүзімдегі қызметінде, әсіресе, олардың қос сөз түрінде жұмсалыуы сөйлемнің әр-ажарын көріктендіріп, мазмұнын толыққанды ете түседі:

1. *Пенденің бағы жүрсе сол-дағы, алды-артына қарата ма? (Б.Шаханұлы. Жалғызқазық).*

2. *Редакциядағы келімді-кетімді адамдардан арылмайтын шағын ғана кабинетімде газеттің алдағы номеріне баруға тиісті материалды әзірлеп отырғанмын (Б.Бодаубаев. Қайрақбай атай).*

3. *Жетіге туралап қойған қоңыраулы сағат шар ете түскенде осыдан біраз уақыт оянып алып, тұрып кетуге еріншек тартып, бейжай күйде ұйқылы-ояу жатқан Күміс басын көтерді (Б. Шаханұлы. Ақ иірім).*

Антонимдік мағынада түзілген тұрақты тіркес құрамындағы «алды-арты» көмекші есімдері образдылық тудыру мақсатында ауыс мағынада алынған. Расында да, бағы жүріп, бақыттан басы айналғандар өз ісіне жауап беріп, «осыным қалай? демейді, қазіргісі мен болашағына көз жібере бермейді, яғни «алды-артына» қарамайды, қаламгердің риторикалы сұрауындағы осы антонимдік ыңғайдағы қос сөз көркем мәтін мазмұнынан сыр шертер деталь ретінде берілген; келесідегі *келімді-кетімді* қос сөзі тура мағынасында, динамикалық іс-қимылға лайық пайдаланылып тұр. Мысалдарды жалғастырайық:

1. *Мен Қызылқайың сарқырамасының жиегіндегі кәрі қайыңның түбінде таң алдындағы Шолпан жұлдыздай туып-батқан аяулы ағаны емірене есіме алып әлі отырмын (О.Бөкей. Сарыарқаның жаңбыры).*

2. *Тарбанның көңіліне қызығу-жабығу сезімі қатар ұялады (Т. Әлімқұлов. Көкпар).*

3. *Қазір қиялында мұңдас құрбылардың әрқайсысы әр басқа, тек өзіне ғана тән арман-мұңдарымен, алдағы үміттерімен арпалысуда (С.Асылбеков. Бүкіләлемдік тартылыс заңы).*

Бұлар әңгіменің соңғы сөйлемдерінен келтірілген мысалдар. «Туып -батқан» антонимі кейіпкердің өмірден ерте кеткен аяулы ағасына байланысты қолданылған. Оның ғұмыры таң алдында ғана туып, дүниені қысқа уақыт қана жарығына бөлейтін Шолпан жұлдызға баланған. Екінші мысалдағы *қызығу-жабығу* кейіпкердің психологиялық ахуалын көрсетсе, одан кейінгі мысалдағы *арман-мұңдарымен* әркім өз ісімен, өз жұмысымен және тіршілік тауқыметімен, өз ойымен екенін тура жеткізіп тұр.

Сонымен ойымызды тұжырымдай келе, бас-тапқы және соңғы сөйлемдердегі антонимдердің жұмсалыуын былайша түйіндедік: автордың негізгі айтар идеясын шендестіре суреттеу арқылы сөйлемнің экспрессиялығын арттырады; оқырманға шығармамен танысуына жетелейтін образды суреттеме жасайды; алдағы болар оқиға мазмұнынан контрасты суреттеме, баяндау арқылы хабар береді; антонимдер көркем мәтіннің семантикалық колоритін танытады; кереғар ұғымдарды қолдану арқылы философиялық ой түйіндеуге негіздейді; антонимдер мағыналығымен, әсерлілігімен оқырманын ойлантуға жетелейді.

Әдебиеттер

- 1 Шанский Н.М. Лингвистический анализ художественного текста. – Ленинград: Просвещение, 1990. – 410 с.
- 2 Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы: Санат, 2003. – 496 б.
- 3 Мусин Ж. Қазақ тілінің антонимдер сөздігі. – Алматы: Мектеп, 1984. – 176 б.
- 4 Серікқалиев З., Серікқалиева Ә. Ақыл таразысы. – Алматы: Жазушы, 1976. – 304 б.
- 5 Найманбай А.Р. Контекстік антонимдердің стилистикалық қызметі // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – 2004. – № 5. – Б. 116-118.

References

- 1 Shanskij N.M. Lingvisticheskij analiz hudozhestvennogo teksta. – Leningrad: Pros-veshhenie, 1990. – 410 s.
- 2 Ahanov K. Til biliminiń negizderi. – Almaty: Sanat, 2003. – 496 b.
- 3 Musin Zh. Қазақ тілінің antonimder sözdigi. – Almaty: Mektep, 1984. – 176 b.
- 4 Serikqaliev Z., Serikqalieva Je. Aqyl tarazysy. – Almaty: Zhazushy, 1976. – 304 b.
- 5 Najmanbaj A.R. Kontekstik antonimderdiń stilistikalyq qyzmeti // QazYU habar-shysy. Filologija serijasy. – 2004. – №5. – B. 116-118.

Жүнісбек Ә., Сейтказы Е.

**Қазақ тіліндегі ілік
септіктің буын тұрқы мен
дыбыс құрамы**

Мақалада қазақ тілінің морфем тұрқы жайлы мәлімет беріледі. Үндесім тілдерде морфема тек буын деңгейінде ғана болатыны ескеріліп, оқулықтар мен оқу-құралдарында кездесетін дәстүрлі дауыссыз морфеманың мүмкін еместігі көрсетіледі. Ілік септік қосымшаларының жасалым (артикуляция) және айтылым (перцепция) құрылымының орфография-орфоэпиялық талданымы жасалды. Қазақ тіліндегі ерін үндестігіне қатысты емле-ереженің салдарынан ескерілмей келген еріндік әуезді үлгілері анықталды. Соның нәтижесінде ілік септік қосымшаларының құрамына едәуір өзгерістер енгізіліп, сан мөлшері артты. Ілік септік қосымшалары жасалым-айтылым тұрғысынан кешенді түрде талданып, барлық үндесім үлгілерінің көрнекі интерактив слайд-модельдері құрастырылды, әдеби мәтіндерден мысал келтірілді. Қосымшалардың жуан/жіңішке, еріндік/езулік әуездерінің арасындағы айырым-ортақ (дифференциал) белгілерінің жүйелі талданымы берілді.

Түйін сөздер: қосымша, буын, дыбыс, ілік септігі, артикуляция.

Zunisbek A., Seitkazy E.

**Properties of a syllable of
genitive case and sound structure
in the Kazakh language**

The article gives a preliminary analysis of the value of the linear morpheme in the Kazakh language. In synharmonic languages morpheme is realized only at the level of style, so in the presence of the Kazakh language consonant morphemes, which traditionally celebrated in all textbooks and teaching aids, not really. Further identified and described spelling and pronouncing articulatory-perceptual structure affixes genitive (ilik septik). Revealed unnoticed due to the existing spelling rules of labial harmony in the Kazakh language versions of labial affixes. Thus the number of members has grown affixes genitive. In conclusion drawn visual interactive slide model with a complex articulation, perceptual synharmonic descriptions of all options and examples of the literary text. A systematic analysis of the differential between the signs synharmonic hard / soft labial / neogublenymi options affixes.

Key words: affix, syllable, sound, articulation, genitive case.

Жунисбек А., Сейтказы Е.

**Свойства слога родительного
падежа и звуковой состав
в казахском языке**

В статье дается предварительный анализ линейной величины морфем в казахском языке. В сингармонических языках морфема реализуется только на уровне слога, следовательно в казахском языке наличие согласных морфем, которые по традиции отмечаются во всех учебниках и учебно-методических пособиях, не реально. Далее определены и описаны орфографическая и орфоэпическая артикуляционно-перцептивные структуры аффиксов родительного падежа (ілік септік). Выявлены не замеченные в силу существующих орфографических правил губной гармонии в казахском языке лабиальные варианты аффиксов. Таким образом выросло количественный состав аффиксов родительного падеже. В заключение составлены наглядные интерактивные слайд-модели с комплексными артикуляционно-перцептивными описаниями всех сингармонических вариантов и примерами из художественного текста. Проведен системный анализ дифференциальных сингармонических признаков между твердым/мягким, огубленным/неогубленными вариантами аффиксов.

Ключевые слова: аффикс, слог, звук, родительный падеж, артикуляция.

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ІЛІК СЕПТІКТІҢ БУЫН ТҰРҚЫ МЕН ДЫБЫС ҚҰРАМЫ

Қазақ тілінің қосымшаларын (жалғауларын) қазақ тілінің буын тұрқынан тыс қарауға болмайды. Өйткені қазақ тілінде морфема буыннан кіші болмайды деген пікір бар [1, 23]. Әрине бұл – өз алдына қаралатын теориялық мәселе. Дегенмен қысқаша тоқталып өтуге болады. Қазақ (түркі) тілі үндесім (сингармологиялық) тіл, ал тілдің үндесім белгісі тек буын деңгейінде ғана көрінеді. Дауысты дыбыстар жеке тұрып буын құрай алатын болғандықтан, қазақ тілінде дауысты морфемалар кездесе береді. Дауыссыз дыбыстар буын құрай алмайтын болғандықтан, қазақ тілінде дауыссыз морфемалардың болуы мүмкін емес. Ендеше қазақ грамматикаларындағы кейбір дауыссыз морфемалардың кездесіміне күманмен қарап, оның теориялық шешімін қарастыру керек [1, 32]. Себебі қазақ тілінің қосымшаларының құрамында дауыссыз морфемалар ақиқат көрсетіліп отырады. Алайда қарастырылғалы отырған ілік септігінің құрамында дауыссыз морфем үлгісі жоқ болғандықтан, дауыссыз морфем мәселесіне тоқталмай өтіп кетеміз.

Ілік септігінің тұрқы толық морфем-буын болып табылады. Қазақ (түркі) буынының өзіндік, үнді-европа тілдерінен өзгеше, ерекшелігіне бұрын да тоқталған болатынбыз. Қазақ буынының табиғатына қатысты тың көзқарас болғандықтан тағы да қайталай түсуге тура келеді.

Қазақ тіліндегі дыбыстар өз ара артикуляциялық үйлесімін тапқанда ғана бір бірімен тіркесіп, бір буынға (сөзге) біріге алады. Ол үшін бір буынның (сөздің) құрамындағы дыбыстардың үйлесім белгілері бірдей болу керек (төменде модельдеп көрсететін боламыз). Сонда ғана қазақ тіліндегі буын (сөз) біркелкі үйлесім әуезбен айтылады, сөйтіп қазақ сөзі қазақы жатық естіледі. Өйткені қазақ сөзінің үйлесім құрылымы мен үйлесім естілімінің арасында тікелей байланыс бар. Басқаша айтқанда, сөздің үйлесім жасалымынан (артикуляциясынан) үйлесім естілім (перцепция) туындап, сөз табиғи (акцентсіз) қабылданады. Қазақ тілінде буын құрамындағы дыбыстары бөлшектеуге келмейтін, тұтас бірлік болып табылады. Жол-жөнекей ескерте кетейік, қазақ (түркі) тілінің өзге үнді-европа тілінен өзгешелігі де осында, мысалы, орыс тілінің буын құрамындағы дыбыстар еркін ыдырай береді.

Академиялық «Қазақ грамматикасында» «Септелу деп сөздердің сөйлем ішінде өзге сөздермен дәнекерлесу үшін септік жалғауын қабылдап, грамматикалық тұрғыдан өзгеріске түсуін айтады... Грамматикалық... топқа жататын жалғаулардың негізгі қызметі – тәуелділікті (ілік септік), істің, қимылдың объектісін білдіру» [2, 456] деген мәлімет беріледі. Септік жалғаудың басты қызметі сөйлем ішіндегі сөздердің басын біріктіру болып табылатындығы атап көрсетіледі. Сонымен септік жалғаудың басты қызметі сөз бен сөзді байланыстырудың дәнекері болса, ілік септіктің үстеме қызметі меншікті тәуелділік болып табылады.

Ілік септіктің жалғаулар құрамы: «Ілік септік... зат есім сөзге *-ның, -нің, -дың, -дің, -тың, -тің* жалғауларының жалғануы арқылы жасалады... Ілік септігі жалғауының сөзге қосылған кезде беретін бірден-бір мағынасы иелік, меншікті білдіру» [2, 456] деп көрсетілген. Қазақ тілінің оқулықтары мен оқу-құралдары түгелдей осы үлгіні ұстанады.

Проф. Қ. Жұбанов қосымшаларды талдай келіп, «Екінші түрі – жаңа мағына үстегеннің үстіне, ол сөзді басқа бір сөзбен байланыстырады. Осы соңғы түрі қашаннан қазақ грамматикаларында жалғау деп келінген. Бұл аты затына жанасады да. Сондықтан, оны өзгертудің, орнына басқа термин алудың ешбір қажеттілігі де, қолайлылығы да жоқ. Оны біз де өзгертпей жалғау деп алдық» [3, 238] деп қосымшаның бұл түрі қызметіне қарай жалғау деп аталу керек екенін көрсетеді.

«Қосымша» атауын алғаш А. Байтұрсынұлы ұсынған: «Қосымшалар дегеніміз сөз емес, сөзге жалғанатын буындар. Бұларда өз алдына мағана жоқ, басқа сөзге жалғанбай бөлек айтылмайды да, сондықтан бұлар қосымшалар деп аталады... Жылқы деген сөзге... «ның» қосымшаны қосып байқайық... сөздің тұлғасы өзгерілді, мағанасы өзгерген жоқ» [4, 25]. Осындағы «сөзге жалғанатын буындар» деген анықтама, жоғарыдағы біз сөз еткен, қазақ тіліндегі буын мен морфеманың теңдесін көрсетіп тұр. Сонда А. Байтұрсынұлы қазіргі буын мен морфема теңдестігіне арналған теорияның бастау көзінде тұрғанын айту керек болады.

Септік жалғаулар сөздердің үйлесуіне сеп болады деп жалғаулардың қызметіне берілген анықтаманы да ғалым еңбегінен табуға болады.

А. Байтұрсынұлы ілік септігін (жалпы қосымшаларды) атағанда оның тек «дың» вариантын негізге алады, сөйтіп қосымшаның өзге варианттарын тізіп жатпайды. Қосымшалардың

атауына байланысты өзіндік жаңалық екенін ескеру керек.

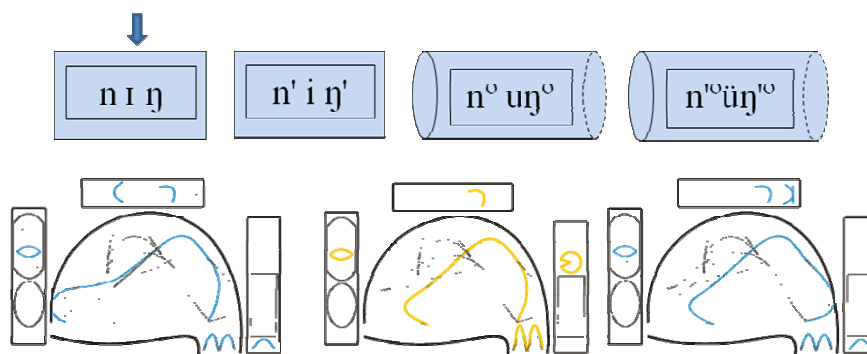
Қазақ тілінің орыс мектептеріне арналған оқулығын дайындау үстінде морфологияның белгілі маманы проф. Ы. Маманов: «Ілік септік... образуется путем присоединения к основе аффиксов: а) *-ның/нің* после конечных гласных и носовых сонорных *м, н, ң...*; б) *-дың/дің* после конечных звонких и звуков *р, л, й, и, ю...*; в) *-тың/тің* после конечных глухих и звуков *б, в, г, д...*» [5, 281] деп ілік септік қосымшаларының құрамын көрсетумен қатар, олардың түбір сөзбен тіркесім ретін жіктеп береді.

Жоғарыдағы авторларға тән бір ерекшелік *б, в, г, д* әріптеріне қатысты. Қазақ тілінде сөз соңында [b], [v], [g], [d] дауыссыз дыбыстары кездеспейді. Олардың сөз соңындағы жазылымы мен айтылымы өзара шатыстырмау керек. Сөз соңында ұяң [b], [v], [g], [d] дауыссыздары емес, қатаң [p], [f], [k], [t] дауыссыздары тұр. Сондықтан да *б, в, г, д* әріптеріне (дыбыстары емес) аяқталған сөздерге қосымшаның *-тың, -тің* үлгісі жалғанады. Ендеше «ұяң *б, в, г, д* дыбыстарынан кейін *-тың, -тің* қосымшалары жалғанады» деген ереженің жаңсақ екенін ескеріп, арнайы әдістемелік жаттығу ұйымдастыру қажет. Өйткені қазақ тілінің оқулықтары мен оқу-құралдарының бәрінде осы ереже сақталған.

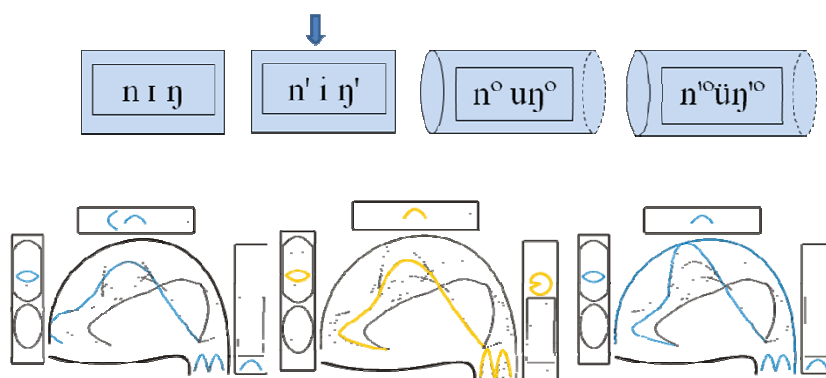
Жоғарыда қазақ тілінде буын құрамындағы дыбыстардың артикуляциясы бір-бірімен тұтасып жасалып айтылатындығы, соның нәтижесінде біркелкі әуезбен естілетіні (перцепциясы) ескерілді. Ендеше буын құрамындағы дыбыстардың артикуляциясы (жасалымы) мен перцепциясы (естілімі) арасы үзілмей, тұтас ұласып жатады.

Қазақ тілі қосымшаларын модельдеу үшін алдымен қосымша (буын) құрамындағы дыбыстардың негізгі және үстеме жасалым-естілім (артикуляция-перцепция) белгілерін анықтап алу керек болады. Негізгі белгі деп белгілі бір дыбыстың барлық түрленім үлгілеріне ортақ (тән) жасалым-естілім анықтамасын айтамыз. Үстеме белгі деп сол дыбыстың белгілі-бір түрленім үлгісіне ғана тән жасалым-естілім анықтамасын айтамыз. Сонда ортақ белгі дыбыстың барлық түрленім үлгілерінде кездесе береді, үстеме белгі тек бір түрленім үлгісінде ғана кездесіп, өзге түрленім үлгілерінде кездеспейді.

Буын құрамындағы дыбыстардың үндесім әуезі мен үйлесім түрленімінің жасалым-естілім сипаттамасын (алғаш ұсынған проф.Ә. Жүнісбек) «Қазақ фонетикасының» мәліметтеріне арқа сүйеп алдық.

жогарылы, қысаң езулік, кейінді құрақ
жогарылы, қысаң езулік, ілгеріноі құрақ
жогарылы, оозалеріноік, кейіноі құрақ
жогарылы, оозалеріноік, ілгеріноі құрақ

жогарылы, қысаң езулік, кейінді құрақ
жогарылы, қысаң езулік, ілгерінді құрақ
жогарылы, оозалеріноік, кейіноі құрақ
жогарылы, оозалеріноік, ілгеріноі құрақ

Бір мақалада ілік септігінің барлық түрленім қосымшаларының жасалым-естілімін модельдеп жату мүмкін емес. Сондықтан жуан-жіңішкелі *-ның [nŋ]*, *-нің [niŋ]* үлгісін ғана талдап шығамыз.

Қосымшаның:

-бастау *n[n]* дыбысының негізгі жасалымы: жасалу орнына қарай – тіл ұшы, жасалу тәсіліне қарай – тоғысыңқы, дауыс қатысына қарай – тербелімді;

-келесі *ы[l]* дыбысының негізгі жасалымы: тілдің көлденең қалпына қарай – тіл арты, тілдің тік қалпына қарай – қысаң, ерін қатысына қарай – езулік;

-соңғы *ң[nŋ]* дыбысының негізгі жасалымы: жасалу орнына қарай тілшік (тіл ортасы), жасалу тәсіліне қарай – тоғысыңқы, дауыс қатысына қарай – тербелімді.

Біз қарастырып отырған ілік септік қосымшаларының оқу-әдістемелік құрамы *-ның [nŋ]*, *-нің [niŋ]* деп екі түрі ғана ескеріледі. Ал қазақ орфографиясында ерін үндестігі ескерілмегендіктен оның ақиқат *-нұң [niŋ]*, *нүң [niŋ]* үлгілері қалып келеді. Соның нәтижесінде септік қосымшаларының құрамы жартыкеш (төрт үлгінің орнына екі үлгі) көрсетіледі. Теория-практикалық, сондай-ақ оқу-әдістемелік тұрғыдан жансақ екенін ескеріп, септік қосымшаларының

ақиқат құрамын түгел қамтуға тырыстық: *-ның* [nɨŋ], *-нің* [niŋ], *-нұң* [nuŋ], *-нүң* [nüŋ].

Қосымшаның үстеме жасалым естілімі буын тұрқына түгел тән болады:

-ның [nɨŋ] үлгісінің жасалымы: жасалу орнына қарай – кейінді, тілдің тік қалпына қарай – жоғарылы, ерін қатысына қарай – езулік;

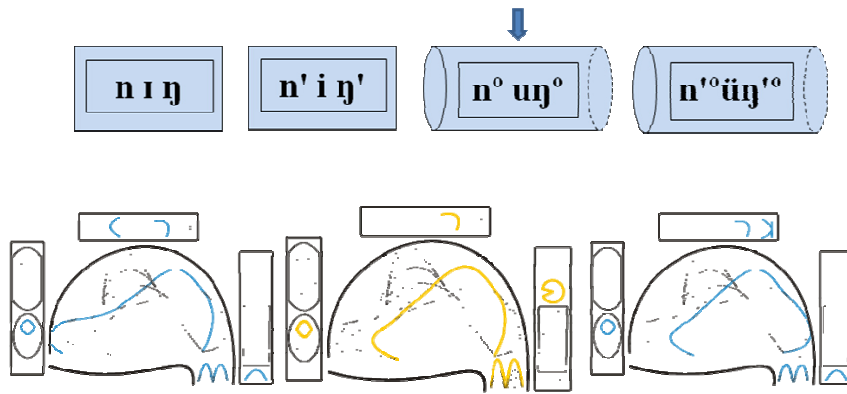
-нің [niŋ] үлгісінің жасалымы: жасалу орнына қарай – ілгерінді, тілдің тік қалпына қарай – жоғарылы, ерін қатысына қарай – езулік;

-нұң [nuŋ] үлгісінің жасалымы: жасалу орнына қарай – кейінді, тілдің тік қалпына қарай – жоғарылы, ерін қатысына қарай – еріндік;

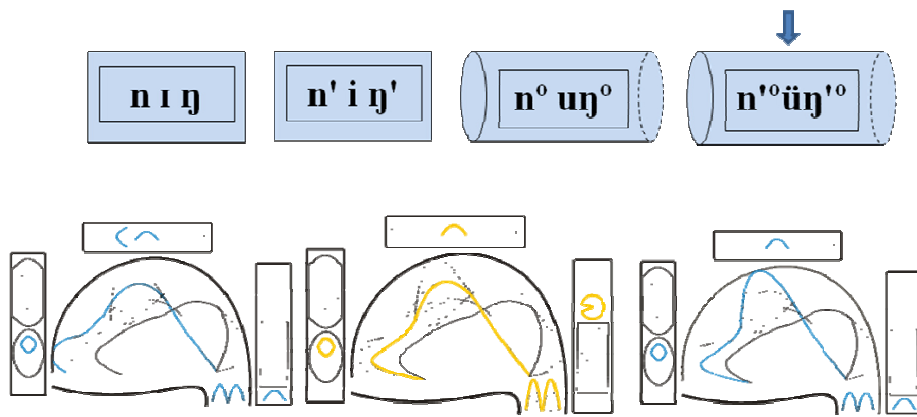
-нүң [nüŋ] үлгісінің жасалымы: жасалу орнына қарай – ілгерінді, тілдің тік қалпына қарай – жоғарылы, ерін қатысына қарай – еріндік;

Дыбыстың түрленім үлгілерінің арасындағы айырым-ортақ белгілер жүйесі күрделі болып келеді, өзара салыстырып шығайық:

-ның [nɨŋ] – кейінді, жоғарылы, езулік;

жоғарылы, қысаң езулік, кейінді құрақ
жоғарылы, қысаң езулік, ілгерінді құрақ
жоғарылы, доғал еріндік, кейінді құрақ
жоғарылы, доғал еріндік, ілгерінді құрақ

жоғарылы, қысаң езулік, кейінді құрақ
жоғарылы, қысаң езулік, ілгерінді құрақ
жоғарылы, доғал еріндік, кейінді құрақ
жоғарылы, доғал еріндік, ілгерінді құрақ

-нің [niŋ] – ілгерінді, жоғарылы, езулік;
-нұң [niŋ] – кейінді, жоғарылы, еріндік;
-нүң [niŋ] – ілгерінді, жоғарылы, еріндік;
Кез-келген екі жұбы бір не екі айырым белгі арқылы түрленеді екен, бәріне ортақ бір жоғарылы белгісі бар. Әрбір жұбын жеке-жеке талдап өтейік:
-ның [niŋ] – кейінді, жоғарылы, езулік;
-нің [niŋ] – ілгерінді, жоғарылы, езулік;
Кейінді/ілгерінді белгілері (бір жұп) арқылы түрленеді.
-ның [niŋ] – кейінді, жоғарылы, езулік;
-нұң [niŋ] – кейінді, жоғарылы, еріндік;
Езулік/еріндік белгілері (бір жұп) арқылы түрленеді.
-ның [niŋ] – кейінді, жоғарылы, езулік;
-нүң [niŋ] – ілгерінді, жоғарылы, еріндік;
Кейінді/ілгерінді, езулік/еріндік белгілері (екі жұп) арқылы түрленеді.

-нің [niŋ] – ілгерінді, жоғарылы, езулік;
-нұң [niŋ] – кейінді, жоғарылы, еріндік;
Ілгерінді/кейінді, езулік/еріндік белгілері (екі жұп) арқылы түрленеді.
-нің [niŋ] – ілгерінді, жоғарылы, езулік;
-нұң [niŋ] – ілгерінді, жоғарылы, еріндік;
Езулік/еріндік белгілері (бір жұп) арқылы түрленеді.
-ның [niŋ] – кейінді, жоғарылы, еріндік;
-нүң [niŋ] – ілгерінді, жоғарылы, еріндік;
Кейінді/ілгерінді белгілері (бір жұп) арқылы түрленеді.
Ілік септігі қосымшаларының талданымы оның еріндік түрленім үлгілерінің де қосымша жүйесіне ақиқат енетінін көрсетеді. Ендеше септіктің барлық түрленім үлгілерін оқу-әдістемелік тұрғыдан ескеріп отыру керек болады.
Көрнекілік ретінде интерактив слайд үлгілерін келтіріп отырмыз.

Әдебиеттер

- 1 Жүнісбек А. Введение в сингармоническую фонетику. – Алматы: Арыс, 2009. – 109 б. – Б. 23.
- 2 Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002. – 783 б. – Б. 456.
- 3 Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: МТДИ, 2010. – 607 б. – Б. 238.
- 4 Байтұрсынұлы А. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзал-Ай, 2013. – 639 б. – Б. 25.
- 5 Маманов Ы. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Арыс, 2007. – 482 б. – Б. 281.
- 6 Жүнісбек Ә. Қазақ фонетикасы. – Алматы: Арыс, 2009. – 308 б. – Б. 118.

References

- 1 Zhwnisbek A. Vvedeni''e v si''ngarmoni''cheskwyu foneti''kw. – Almati': Ari's, 2009. – 109 s. – B. 23.
- 2 Qazaq grammati''kasy. – Astana, 2002. – 783 b. – B. 456.
- 3 Zhu''banov Q. Qazaq tili zho'nindegi zerttewler. – Almati': MTDI'', 2010. – 607 b. – B. 238.
- 4 Bai''tu''rsi'nu''li'A. Qazaq til biliminin ma'seleleri. – Almati':Abzal-Ai', 2013. – 639 b. – B. 25.
- 5 Mamanov I'. Qazaq til biliminin ma'seleleri. – Almati': Ari's, 2007. – 482 b. – B. 281.
- 6 Zhu'nisbek A'. Qazaq foneti''kasi'. – Almati': Ari's, 2009. – 308 b. – B. 118.

Иманқұлова С.М.,
Рамазанова Ш.Ә.
**Бизнес-лингвистика –
зерттелмеген жаңа сала**

Мақалада бизнес әлемінің өз заңдылықтары, өз ерекшеліктері болатыны сияқты, лингвистикада өз терминологиясы, арнайы бизнес-дискурсы бар екендігі, ол бизнес-лингвистиканың зерттеу нысанына жататындығы айтылады. Алайда бұл саланың ағылшын тілді ортада 1990 жылдары-ақ зерттеле бастағандығы, орыс тілінде 2000 жылдары қолға алынғандығы, ал қазақ лингвистерінің назарына енді алынып отырғандығы сөз етіледі. Бизнес-лингвистикаға қатысты шетелдік ғалымдардың еңбектері, олардың зерттеу нысандары, бизнес-дискурс пен іскери дискурстың ара жігі ажыратылады. Бизнес-дискурстың атқаратын қызметі топтастырылады. Авторлар қазақ тіл білімінде бизнес-лингвистиканы қолданбалы лингвистика тұрғысынан зерттеу, бизнес байланыстың негізгі бағыттарын, ондағы қолданылатын ауызша, жазбаша іскерлік қатынастарды, оның типологиясы мен жанрларын, бизнес ортадағы кәсіби тілдің ерекшеліктерін (мысалы, банк, биржа, бухгалтерлік, әкімшілік, өндірістік сала тілі және т.б.) бизнес лексикографиясын, бизнес терминологиясын, құжат лингвистикасын және т.б. аспектілерді бір бағыт аясында жүйелеу, яғни бизнес-лингвистикада кешенді зерттеу тиімді нәтиже береді деген тұжырымға тоқталады.

Түйін сөздер: бизнес-лингвистика, бизнес-дискурс, іскерлік қарым-қатынас, қазақ тіл білімі, қолданбалы лингвистика.

Imankulova S.M.,
Ramazanova Zh.A.
**Business linguistics – the new
unexplored direction**

The world of business is absolutely special world, with the specific rules, terminology, it is proper to it the own specific discourse – a business discourse which is object of research of business linguistics is considered in the article. Nevertheless this problem was studied in the English-speaking environment in 1990, and in Russian research was begun in 2000, the Kazakh linguists only started investigating. Works of foreign scientists about business linguistics, the review of the main directions of its research also define basic approaches to its analysis. Definitions of the term «business discourse» and «practical discourse» differ, the functional typology of a business discourse is classified. Authors draw a conclusion that an integrated approach of research of the following aspects: research of business linguistics in applied linguistics, the main directions of business communication, the oral, written and technically mediated business communication, its typology and genre classification, professional sublanguages of a business area (for example, bank, exchange, accounting, administrative, production, etc.), the business lexicography, business terminology, document science (document linguistics), etc. gives an effective result.

Key words: business-linguistics, business discourse, business communication, Kazakh linguistics, applied linguistics.

Иманқұлова С.М.,
Рамазанова Ш.А.
**Бизнес-лингвистика – новое
неисследованное направление**

В статье рассматривается мир бизнеса как абсолютно особый мир со своими специфическими правилами, терминологией, которому свойствен собственный специфический дискурс – бизнес-дискурс, являющийся объектом исследования бизнес-лингвистики. Тем не менее эта проблема была изучена в англоязычной среде еще в 1990 году, а в русском языке исследование было начато в 2000 году, казахские лингвисты только начали исследовать. Труды зарубежных ученых о бизнес-лингвистике, обзор основных направлений ее исследования и определяют базовые подходы к ее анализу. Различаются определения терминов «бизнес-дискурс» и «деловой дискурс», классифицируется функциональная типология бизнес-дискурса. Авторы делают вывод, что комплексный подход исследования таких аспектов, как: исследование бизнес-лингвистики в прикладной лингвистике, основные направления бизнес-общения, устное, письменное и технически опосредованное деловое общение, его типология и жанровая классификация, профессиональные подязыки бизнес-сферы (например, банковский, биржевой, бухгалтерский, административный, производственный и др.), бизнес-лексикография, бизнес-терминологии, документоведение (документная лингвистика), и т.д., дает эффективный результат.

Ключевые слова: бизнес-лингвистика, бизнес-дискурс, деловое общение, казахское языкознание, прикладная лингвистика.

**БИЗНЕС-ЛИНГВИСТИКА
– ЗЕРТТЕЛМЕГЕН
ЖАҢА САЛА**

Бизнес әлемі – өз құпиясы бар ерекше әлем. Ерекше болатыны – оның өз концептісі, өз ережесі, өз терминологиясы, өзіне тән бизнес-дискурсы бар әлем. Бизнес – бүгінгі таңда әр түрлі сала мен бағыттағы адамдардың еңбекке деген тиімділігін арттыратын бәсекелі орта. Бизнес – табыс табу механизмі. Ол – адамдарға қажетті өнімді не затты әдемі, дұрыс жасауға қажеттілік тудыру дағдысы, экономикалық жағдайға сай адам әлеуетін жүзеге асыру мүмкіндігі, яғни өзін тану жолы және т.б.

Ал лингвистикалық тұрғыда бизнес – қарым-қатынас әлемі. Ол адамдармен тіл табысу, әңгіме өрбіту, байланыс орнату, келісімге келу алаңы. «Бизнес» концептісі когнитивті белгілері арқылы өзінің мағынасын кеңейтіп, зерттеу нысаны ретінде біздің тілдік санамызға белсенді енуде. Бұған дейін бизнес-лингвистика деген түсінік болмаса, қазіргі жаһандану кезеңінде нарықтық экономика талаптарына сай әлем жұртының бизнес-коммуникацияға мән беруі, кәсіби қарым-қатынас пен экономика тілін зерттеуге, осы пән-деген қажеттілікті тудыруға жол ашты.

Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар мен жаһандану ғасырында бизнес-контекстің маңызы күн өткен сайын артып келеді. Бизнес экономист ғалымдардан іскерлік қызметте тиімділікті арттыратын тың идеяларды, ал лингвист ғалымдардан дұрыс тағтымды қарым-қатынас жасау құралдарын онтайландыру тәсілдерін талап етеді. Соған орай бизнес пен басқарудағы коммуникацияның рөлі сұранысқа ие болып барады. Адамдар жұмыс істей отырып, бір-бірімен еріксіз қарым-қатынасқа түседі (ұжыммен жұмыс, әріптестерімен қарым-қатынас, ұйымды, компанияны басқару және т.б.), сол қарым-қатынасты дұрыс құру арқылы табысқа жету жолдарын қарастырады. Бизнес қарым-қатынастың тиімділігін арттыра отырып, төмендегі әрекеттерді атқарады: басшы мен қарамағындағылардың қарым-қатынасы, кері байланыс, ұйымдастыру ахуалы мен корпоративтік мәдениет, жанжалдарды шешу мен алдын алу, келісімге келу не келмеу, әсер ету мен сендіре білу, көпшілік алдында сөз сөйлеу, ұжымдағы қарым-қатынас, коммуникациялық кедергілер, үміткерлерді іріктеу кезіндегі әңгімелесу мен қызметкерді бағалау, есеп беру, іскери мәдени қарым-қатынас және т.б. Аталған қызметтердің басым бөлігі табысқа жетудің кілті болып табылады.

Басшы мен бизнесменнің коммуникациялық құзіретіне байланысты бизнес-лингвистика мен бизнес-коммуникация туралы теориялық еңбектер жарық көре бастады. Шетел ғалымдарының еңбектерінде менеджердің маңызды коммуникативті қызметі анықталды (Veech 2001). «Басшының коммуникативті мінез-құлқын тиімді етудің моделі» (Campbell 2006) құрылды. Арнайы мерзімді басылымдар қатары көбейіп келеді, мысалы, ағылшын тіліндегі Journal of Business Communication, Management Communication Quarterly. Бизнес-мектептерде іскери коммуникация саласында зерттеулер жүргізіле бастады. 1990 жылдардың соңында зерттеу пәні («бизнесмендер өз мақсатына жету үшін тілді қалай пайдаланады») мен әдіснама негіздері анықталды. Бизнес-контекст пен тілдің арасындағы байланыс көрсетілді.

Отандық филология ғылымында бизнес тілі аз зерттелген сала, мысалы, Т.Б.Назарованың (іскери қатынастағы ағылшын тілінің сөздік құрамын зерттеу бойынша кешенді жұмысы), Е.Н. Малюгананың (мәдениаралық іскери коммуникацияның функционалдық прагматикасының негізі), К.В. Томашевскийдің (бүгінгі күннің экономикалық дискурсын талдау) зерттеулері, А.А. Атабекова, Т.Д. Венедиктова, З.И. Гурьева және И.А. Преснухина, И.Н. Пучкова, И.В. Герасименко, С.В. Шилова, И.С. Макарова, И.М. Подгайская, Т.В. Толстова, Т.А. Ширяева, В.А. Митягина және т.б. ғалымдар вербальді іскери қатынастың мәселелерін қарастырды.

Тіл білімі ғылымында қолданбалы лингвистиканың бір саласы ретінде медиалингвистика (Т.Г. Добросклонский еңбектерінде), саяси лингвистика (А.П. Чудинов зерттеулерінде), саясаттану филологиясы (В.З. Демьянков), заң лингвистикасы (Н.Д. Голев), сот ісіндегі сөйлеудің негізі (Е.И. Галяшина), құжат лингвистикасы (С.П. Кушнерук) деген пәндер бекітілген. Шетел лингвистерінің де, ішінара қазақ лингвистерінің де еңбектерінде әскери, спорт, экологиялық лингвистика туралы материалдарды кездестіруге болады. Сондай-ақ «жарнама тілі», «PR тілі», «ғылым тілі», «поэзия тілі», және т.б. терминдер қалыптасып келеді.

Осыған орай қолданбалы лингвистиканың аясында бизнес-лингвистиканы қазақ тіл білімінде жаңа ғылыми пән ретінде қарастыруға әбден болады деп ойлаймыз. Оның әдіснамасы мен ғылыми аппараты шетел ғалымдарының жоғарыда аталған еңбектерінде жүйеленген. Ол еңбектерде *бизнес-лингвистика бизнес ісіндегі тілдік ресурстарды пайдалану мен қолдануды, іскери қарым-қатынасты зерттейтін ғылым* ретінде

қарастырылады. Бизнес-лингвистиканың зерттеу нысаны бизнес-дискурс болып табылады. Алайда бизнес-дискурс пен іскери (деловой) дискурсты әлі де болса бір мағынада қарастыру кездеседі. «Іскери» терминінің ұғымы өте кең: ол әкімшілік, саяси, экономикалық және т.б. салаларда іскери қатынаста қолданылады.

Қазіргі дискурс теориясында дискурстың негізгі белгілері стиль мен жанр болып табылады, іскери дискурстың негізгі белгілерін анықтауда ресми-іскери стиль мен оның жанрларына сүйенеміз. Табысты іскери ынтымақтастықтың негізгі факторы нақты да толық ақпаратқа жылдам қол жеткізу болып табылады. Ресми-іскери стильге, яғни іскери дискурста тән белгілер:

а) шектеулі лексикалық бірліктерді пайдалану, оған іскери қатынас жағдайларында қолданылатын мөртабан (штамп), дайын тілдік «трафареттер» жатады;

ә) хабарламаның анықтығы мен нақтылығын, бір мағыналығын қамтамасыз ету үшін сөздердің денотативті мағыналарын пайдалану;

б) құжаттың бұйрықты реттеуші сипаты;

в) әрбір ресми қағаздың деректілігі;

г) тұрақтылығы (анықталған жалпыға ортақ шаблондар мен «трафареттер» ұзақ уақыт бойы өзгеріссіз пайдаланылады);

д) іскери қатынасты жүргізуде уақытты үнемдеу және адресат пен адресант арасындағы байланысқа мән беру мақсатында белгілі шаблондарды сақтау.

Сондай-ақ лингвистер іскери қатынастың стильдік нормаларын сақтау үшін жасандылық пен демократияландыруға аса көп ұрынбау керектігін ескертеді. [1, 238].

Ал іскери дискурста қарағанда бизнес-дискурста дискурста қатысушылардың мақсатына жетуі үшін ресми-іскери жанрлар жеткіліксіз болып келеді. Бұл ресми-іскери жанрлар мен белгілер компания ішіндегі басшылық пен қарамағындағылардың арасындағы өкім, әріптестермен келіссөз жүргізу, мәміле жасау кезінде мәліметтермен қамтамасыз ету үшін қажет болғанымен, оларды компанияның өнімі мен қызмет түрлеріне қызықтыруда, өнімді сатып алуға сендіруде не үгіттеуде аздық етеді.

Экономика мен бизнеске қатысты ғылыми-әдістемелік әдебиеттерді, мақалаларды, анықтамаларды талдағанда, бизнес (business) тауарлармен (өнімдермен) басқаларды қамтамасыз ете отырып табыс табуға бағытталған кез келген коммерциялық және ақша үшін айырбас қызметі деген анықтамаға тоқталдық [14, 12]. Л.П. Науменко бизнес-дискурстың негізгі концептісін былай көрсетеді: BUSY (іскер,

жұмысбасты), ENTERPRISE (кәсіпкерлік), MANAGE (басқару), MARKET (нарық), PROFIT (табыс, пайда), BUSINESS-тің біріктірілген макроконцептісі (іс, бизнес) [2]. Сонымен бизнестің басты мақсаты – бизнес-дискурсқа қатысушылардың іскерліктерін, кәсіпкерліктерін дамыта отырып, нарықты басқаруды үйренуі, табыс табуы, пайда көруі.

Бизнес ортада меншіктің түрлі формалары, әр түрлі бизнес ұйымдар мен оларды классификациялау тәсілдері болады. Бизнес ұйымдарды жіктеу тәсілдерінің бірі олардың атқаратын қызмет түрлеріне байланысты: тауар жеткізуші (producers), қайта өңдеуші (processors), тауар өндіруші, (manufacturers), делдалдық етуші (intermediary) және көтерме саудагер (wholesalers), жеке саудагерлер (retailers) және кәсіпорындардың қызмет аясы (service businesses) және т.б. [3, 85].

Бизнес-дискурсты шетел ғалымдарының атқаратын қызметі жағынан топтастыруы:

– академиялық оқу бизнес-дискурсы (оқу құралдарында, анықтамалықтарда, бизнестің, экономиканың, менеджменттің түрлі аспектілерін зерттеуде, сондай-ақ тренинг, түрлі кейс жағдаяттарда, бизнес-консалтингте және коучингте) білім беру, ағарту қызметін атқарады;

– бизнес-медиа дискурсы (баспа және электронды БАҚ бизнес-мәселе бойынша) ақпараттық-пікірталастық қызмет атқарады;

– көпшілік ортадағы бизнес-дискурс (мысалы, есеп беру мен мәжіліс дискурсы, компания, кәсіпорын, мекеме басшыларының акционерлер мен қызметкерлер алдындағы сөзі, PR және жарнама және т.б.) дәлелдер арқылы әсер ету қызметін атқарады;

– құжат бизнес-дискурсы (ішкі және сыртқы іскери хат-хабарлар, корпоративтік құжаттар, компания мен ұйымдардың жарғысы және т.б. жазбалар) реттеуші қызмет атқарады;

– кәсіби іскери қарым-қатынас дискурсы (келіссөздер, клиенттермен, әріптестермен қарым-қатынас, соның ішінде өндірістік-техникалық бизнес-дискурс, сондай-ақ бизнес-сленг және арго, мысалы, биржа трейдерінің арнайы тілі – ауызша) ақпараттық-ұйымдастырушылық қызмет атқарады.

Бизнес-дискурстың бұл қызметтерінің бәрі түрлі қарым-қатынасқа жол ашып, тілдік бірліктерді орынды да ұтымды қолдануды негізге алады.

Ал қазақ тіл білімінде бизнес-лингвистика мүлдем зерттелмеген жаңа сала болғанымен, келешегі бар сала. Қолданбалы лингвистикада жеке пән ретіндегі бизнес-лингвистиканы жоғарыдағы айтылған қызметтеріне байланысты ұйымдастыру, корпоративтік, басқару байланысының негізгі бағыттарын, ондағы қолданылатын ауызша, жазбаша іскерлік қатынастарды, оның типологиясы мен жанрларын, бизнес ортадағы кәсіби тілдің ерекшеліктерін (мысалы, банк, биржа, бухгалтерлік, әкімшілік, өндірістік сала тілі), бизнес-медиа тілі мен электрондық БАҚ-тағы бизнес-жағдаяттарды, жарнама мен маркетинг тіліндегі, сату техникасы мен телемаркетинг тілдік бірліктерді, қызметкерлерді жұмысқа алу мен бағалау, бизнестегі шешен сөз, бизнес лексикографиясын, бизнес терминологиясын, құжат лингвистикасын және т.б. аспектілерді бір бағыт аясында жүйелеу, яғни бизнес-лингвистикада кешенді зерттеу тиімді нәтиже береді деген ойдамыз.

Әдебиеттер

- 1 Мороховский А.Н. Стилистика английского языка [Текст] / А.Н. Мороховский [и др.]. – Киев: Вища школа, 1984. – 247 с.
- 2 Науменко Л.П. 10. Діловий англомовний дискурс у ключових концептах [Текст] // Культура народов Причерноморья. – 2004. – Т. 1. – № 49. – С. 40-44.
- 3 Стодолинская Ю.Д. Бизнес дискурс как самостоятельный тип дискурса. Перевод и сопоставительная лингвистика. – 2013. Выпуск № 9.
- 4 Данюшина. Ю.В. Многоуровневый анализ англоязычного сетевого бизнес-дискурса. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. – М., 2011.

References

- 1 Morohovskij A.N. Stilistika anglijskogo yazyka [Tekst] / A.N. Morohovskij [i dr.]. – Kiev: Vishcha shkola, 1984. – 247 s.
- 2 Naumenko L.P. 10. Dilovij anglomovnij diskurs u klyuchovih konceptah [Tekst] // Kul'tura narodov Prichernomor'ya. – 2004. – T. 1. – № 49. – S. 40-44
- 3 Stodolinskaya YU.D. Biznes diskurs kak samostoyatel'nyj tip diskursa. Pervod i sopostavitel'naya lingvistika. – 2013. Vypusk № 9.
- 4 Danyushina. YU.V. Mnogourovnevyy analiz angloyazychnogo setevogo biznes-diskursa. Avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni doktora filologicheskikh nauk. – M., 2011.

Итжанова Н.Б.

**Средства языкового
выражения оценки агрессии
в СМИ России и Казахстана
(прилагательные, наречия)**

В статье рассматриваются средства языкового выражения оценки агрессии в СМИ России и Казахстана. Говорится о том, что более частотным является выражение негативной оценки, что, в свою очередь, помимо объективных причин, объясняется определенными закономерностям человеческого мышления: «положительное» или «хорошее» представляет для нас своего рода норму, т. е. нечто само собой разумеющееся, тогда как явления, нарушающие норму, концентрируют на себе внимание и оказываются наиболее актуальными для обозначения в речи и оценивания. Так же рассматривается вопрос о том, что ситуация в современной России и Казахстане дает журналистам особенно много поводов для использования той богатейшей палитры лексико-грамматических средств негативной оценки, которой располагает русский язык. В итоге сопоставляются результаты семантического анализа средствами языкового выражения оценки агрессии в СМИ Казахстана и России.

Ключевые слова: агрессия, Казахстан, Россия, СМИ, семантический анализ.

Itzhanova N.B.

**Means of evaluation of linguistic
expression of aggression in the
media in Russia and Kazakhstan
(adjectives, adverbs)**

The article deals with the means of linguistic expression of aggression in the media assessment of Russia and Kazakhstan. The fact that a frequency is an expression of negative evaluation, that in addition to objective reasons, is due to certain laws of human thinking «positive» or «good» for us is a kind of norm, ie a matter of course, while the phenomena.. violates the rules, concentrated on attention and are most relevant to refer to the speech and evaluation. Also under consideration is that the situation in modern Russia and Kazakhstan gives journalists especially a lot of reasons to use a rich palette of the lexical and grammatical means of negative evaluation, which has the Russian language. As a result, comparing the results of the semantic analysis means of linguistic expression of aggression in the media assessment of Kazakhstan and Russia.

Key words: aggression, Kazakhstan, Russia, the media, semantic analysis.

Итжанова Н.Б.

**Ресей мен Қазақстан
бұқаралық ақпарат
құралдарындағы агрессияның
тілдік тұрғыда берілуін бағалау
(сын есім, үстеу)**

Мақалада Ресей мен Қазақстан бұқаралық ақпарат құралдарындағы агрессияның тілдік тұрғыда берілуін бағалау қарастырылған. Бұқаралық ақпарат құралдарында негативті бағалау әсерінің жиірек екендігі, объективті себептерден тыс адам ойлау жүйесінің заңдылықтарындағы «оң» немесе «жақсы» деген баға нормаға сай болып келетіндігіне қарағанда кез-келген норма бұзушылық жайттар өзіне деген назарды жылдамырақ аударатындығы сөз етіледі. Сондай-ақ, қазіргі заманғы Ресей мен Қазақстандағы жағдай журналистерге орыс тіліндегі лексикалық және грамматикалық құралдардың негативті бай палитрасын әсіресе көп пайдалануға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, мақаланы қорытындылай келе, Ресей мен Қазақстан бұқаралық ақпарат құралдарындағы агрессияның берілуіне семантикалық талдау жасалынып, салыстырылады.

Түйін сөздер: агрессия, Қазақстан, Ресей, БАҚ, семантикалық талдау.

**СРЕДСТВА ЯЗЫКОВОГО
ВЫРАЖЕНИЯ ОЦЕНКИ
АГРЕССИИ В СМИ
РОССИИ И
КАЗАХСТАНА
(прилагательные,
наречия)**

Категория оценки является одной из основных категорий языка и необходимым компонентом речевой культуры человека. Выражение оценки (отнесение в ранг «хорошего» или «плохого») во многом составляет основу как межличностных отношений, так и отношений социально-политических и идеологических, поэтому оценочность является одним из важнейших признаков публицистического стиля вообще и языка современных СМИ в частности. При этом более частотным является выражение негативной оценки, что, помимо объективных причин, объясняется определенными закономерностями человеческого мышления: «положительное» или «хорошее» представляет для нас своего рода норму, т. е. нечто само собой разумеющееся, тогда как явления, нарушающие норму, концентрируют на себе внимание и оказываются наиболее актуальными для обозначения в речи и оценивания. Не секрет, что ситуация в современной России и Казахстана дает журналистам особенно много поводов для использования той богатейшей палитры лексико-грамматических средств негативной оценки, которой располагает русский язык. Таким образом, семантика отрицательной оценки – обычное явление в тексте современных СМИ. К сожалению, здоровая полемика в современных СМИ зачастую подменяется критикой не позиции, а личности. При этом свойственный современной российской прессе радикализм оценок нередко (и справедливо) воспринимается адресатом как оскорбление. В связи с этим перед лингвистом встает задача разграничивать экспрессивное, резкое, категоричное, но тем не менее допустимое и даже необходимое выражение отрицательной оценки в том или ином материале и речевую агрессию, выходящую за пределы норм успешного общения: «одним из постулатов речевого общения является уважительное отношение к собеседнику. Уважение к адресату выражается как в выборе определенных тем разговора, так и в тщательном отборе языковых средств, не наносящих морального ущерба адресату» [1, 4].

Негативно характеризующие новообразования отвлеченной семантики сочетаясь с мотивирующей основой, приобретают оценочный характер.

Оценочная, в том числе инвективная и стилистически сниженная, лексика является прямым, наиболее простым и потому наиболее распространенным орудием речевой агрессии.

Одним из самых распространенных в газете средств выражения негативного отношения к кому-, чему-либо является лексика с оценочной семантикой (*плохой, вопиющий, отвратительный, преступно, неудачно, халатность, мазила, глупец, шавки, проиляпил, опошил* и т.п.). Как видно из примеров, носителями негативной оценки являются достаточно разнохарактерные слова: нейтральные, экспрессивно окрашенные, стилистически сниженные, откровенно грубые. Одни из них сами по себе служат лишь средством выражения оценки как таковой, другие же изначально несут в себе заряд агрессивности, поскольку стоящее за ними содержание обидно или оскорбительно для объекта оценивания. Важно подчеркнуть, что эффект речевой агрессивности может возникать на базе как тех, так и других. Выражая оценку, автор текста, предназначенного для опубликования, во-первых, должен озаботиться убедительной ее аргументацией, а во-вторых, соблюдать меру в интенсивности этой оценки. Нарушение этих требований делает текст агрессивным даже в том случае, если автор использует вполне литературные языковые средства.

Негативный характер экспрессии в подобных новообразованиях может быть обусловлен семантикой мотивирующего слова (*имперский, тупиковый, чердачный*), его стилистической окраской и сферой употребления (*гламурный*), отношением автора к тому лицу (или явлению), которое названо мотивирующим словом (*Зюганов, Френкель*).

Для начала следовало бы разобраться с происхождением и базовыми характеристиками «имперскости» российского типа (Завтра, №52, 2010); *Эпоха повсеместного гламурности требует теперь только одного – подлинного эффектности* (Новая газета, 06-12.07.2011); *И не видно конца этому СеСеСеРу, а значит, и собственной бесконечной чердачности, провинциальности, оттесненности искусства от мировых путей* (Новая газета, 10.10-16.10.2010).

Взад – в «Единую Россию»! (Аргументы и факты, №9. 2011). Автор заголовка с помощью синтаксической конструкции подчеркивает структурную аналогию наречия и предложно-падежной формы *в Россию*. Это заставляет читателя буквально «увидеть» в тексте существительное *зад*, которое вызывает вполне понят-

ные и нелестные для политической партии ассоциации. Употребление просторечного наречия *взад* и игра с его внутренней формой придают заголовку грубо-ироническую, даже издевательскую тональность.

Нами выделена лексика, выражающая отрицательную оценку. Каждое из этих слов и выражений в отдельности допустимо в публицистическом дискурсе, предполагающем полемику и связанные с ней эмоции, но употребленные вместе в этом небольшом по объему тексте (нами выпущено лишь одно предложение, не касающееся непосредственно сериала) они делают речь автора агрессивной. Общий пренебрежительно-уничижительный тон усилен употреблением разговорных слов (*дурацкий, халтура* – разг., *мелкотравчатый* – разг., пренебр.) и грубого просторечия (*задрипанный*), а также градационным повтором *убогий – выдающийся по убогости*, где используется прием оксюморона: прилагательное *выдающийся* обычно интерпретируется как обозначение исключительных положительных качеств предмета. Оценка автора безапелляционна, мнение подается как знание истины, при том что в тексте отсутствуют какие-либо обоснования выносимого «приговора». Возможно, сериал действительно слаб, но это не оправдывает издевательски-агрессивной позиции автора, которая не уместна даже в жанре «письма в газету».

Изобилие негативно-оценочной лексики может парадоксальным образом снижать ее воздействующий эффект, подобно тому, как многословные нотации родителей притупляют чувство вины у ребенка. Автор же рискует показаться тенденциозным, нервным и даже истеричным субъектом, как например, в следующих отрывках:

Как и многие вменяемые россияне, я полагаю, что отечественное телевидение – это морально-этическая и культурно-эстетическая катастрофа, длящаяся почти два десятилетия. Такого деструктивного, хамского и развратного ТВ нет больше ни в одной цивилизованной стране мира. Почти все каналы, как вампиры, упиваются кровью, прославляют блуд, смакуют непотребства во всех их гнусных проявлениях и живописуют, захлебываясь в экстазе, разнообразные катастрофы (Литературная газета, №18, 2010).

Помимо выделенных слов, оценочное содержание последнего текста выражают метафоры и сравнения (*морально-этическая и культурно-эстетическая катастрофа; как вампиры, упи-*

ваются кровью). Все вместе они «давят» на сознание читателя, заставляя подумать: автор преувеличивает, увлекается своим негодованием – что называется, впадает в раж.

Оценочную функцию в текстах СМИ часто выполняет разговорная и просторечная лексика. Уже отмечалось, что в последнее время резко усилилось влияние разговорной речи на публичную коммуникацию: «...в силу известных политических, культурно-идеологических причин, порожденных распадом тоталитарной государственной системы, в книжную письменную речь врываются речевые явления, прежде принадлежавшие исключительно устной форме функционирования языка. Это городское просторечие, уголовно-лагерный жаргон и даже инвективная речь» [2, 121]. Демократизация общества раскрепостила сознание и поведение людей, расшатала стилистические нормы: «новые условия работы в СМИ – свобода слова и самовыражения – расширили стилистическую систему литературного языка, открыли дорогу в письменную речь для более широкого использования разговорных элементов, экспрессивных средств языка... [3, 39]. Лексическое «разностилье» современных СМИ как результат эволюции газетно-публицистического стиля современного русского языка не случайно, оно мотивировано прежде всего социальными факторами и отражает «экспрессию психологического состояния общества» [4, 119].

Люди и ослы, которые нас удивили (Комсомольская правда, 04-10.03.2010) – речь идет о члене правительства, известном партийном лидере, генералах и цирковом ослике; *С кремлевского двора на скотный* (Аргументы и факты, №40. 2010) – о визите президента в подмосковное село.

Автор первого заголовка, конечно же, рассчитывает на то, что у читателя возникнет ассоциация с метафорическим оценочным значением слова *осел* и это значение в какой-то степени будет перенесено на *людей*. Отметим также, что в заголовке могло бы фигурировать слово *ослик*, более точно соответствующее предмету речи, но автор отказывается от этого варианта, так как слово *ослик* не употребляется для оценочной характеристики человека. Второй заголовок намеренно снижает образ Кремля как символа власти, в игровом стиле сопрягая его с такой прозаической реалией, как «скотный двор». Кроме того, синтаксическое строение заголовка вызывает ассоциации с известными поговорками, где контраст служит средством выражения

негативной оценки ситуации: *с небес на землю, из грязи в князи*. Важно подчеркнуть, что в рассматриваемом случае стилистическое снижение предмета речи и ирония автора никак не мотивированы ни основным содержанием заметки, ни самим описываемым событием.

В целом стилистически сниженная лексика – весьма действенное средство экспрессивизации текста, его оценочности, «интимизации», усиления эмоциональности. В газетно-публицистическом стиле разговорная лексика всегда выступает как маркированная, поэтому любое разговорное слово в газетной речи, по мнению ученых, экспрессивно, обладает известным потенциалом выразительности, которая обеспечивает полноценное восприятие текста адресатом. Современная газетная речь в сравнении с газетными текстами до перестроечного периода отличается повышенной экспрессивностью, которая достигается, в частности, широким внедрением разговорных и просторечных слов и оборотов. Благодаря экспрессивно окрашенным средствам языка говорящий или пишущий выражает свое субъективное отношение к содержанию речи или ее адресату:

Недостаточно помучили меня в консульстве Бангладеш в Москве. Под самыми разными предлогами мурыжили целую неделю и визу выдали за четыре часа до отлета, хотя все необходимые бумажки были собраны и цель поездки вполне ясна (Российская газета, 27.07.2012); *Как-то мой приятель, начинающий бизнесмен, ввалился ко мне с вытаращенными от недоумения глазами и заявил, что его вот-вот наградят – золотым орденом Славы. Обычно «окучивают» провинцию, в Москве это уже считается мове-тоном. А где-нибудь в Мухосранске сидит никому не известный директор мукомольного завода, которому предлагают купить минуту славы и, к примеру, звание «Предприниматель года» или «Лучший мукомольщик страны»* (Комсомольская правда, 22.05.2012); *Однако реальные доходы представителей шоу-бизнеса намного больше. Не секрет, что складываются они в основном из гонораров, которые им преподносят толстосумы на корпоративных и семейных праздниках* (Экспресс-газета, 2007. № 30); *На самом деле происходящее на телеэкране воскресным вечером на шоу 1-го канала «Король ринга» вовсе не кажется забавным. Взрослые мужжики, чье призвание развлекать публику актерской игрой и пением, внезапно наливаются агрессией и лупят друг друга почем зря. До сотрясений, фингалов, часто с кровью. Зачем*

им это надо? (Российская газета, 08.06.2007); *Да и наши сегодняшние ледовые шоу, от которых вся страна, извините, «торчит», балдеет, – это, скажу вам, убогое зрелище.* (Российская газета, 15.06.2010); *У меня под окном какие-то ушлепки в розовых кофтах, но с синими джинсами, с черными, но какими-то коротковатыми челками жрут полуторалитровое пиво, ржут как сивые мерины, девок таких же щипают, те ржут еще громче, слушают мелодии с мобильных, мат-перемат, да еще и весь двор загадили. Что тут можно сказать, не умеют отдыхать, уроды.* (Новая газета, 27.07-02.08.2010); *Винокур орал матом, как ненормальный, размахивал кулаком. Мне стало страшно: здоровенный мужик валяет на асфальте несовершеннолетнего подростка, вокруг стоят три амбала, каждый из которых норовит пнуть Диму ногами.* (Жизнь, 15-21.08.2011); *В кризис можно было бы покутить и поскромнее, но ведь не зря же Тельмана Исмаилова Financial Times включила в список самых экстравагантных миллиардеров мира.* (Собеседник, 2013. № 22); *Образование у*

вас высшее, еще, наверно, не за деньги купленное. Что же это вы, господа, несете? (Известия, 28.07.2012); *Ведь мало того, что местные бюрократы часто врут с экранов телевизора, они при этом еще и русский язык коверкают. Учебник выпущен в мини-формате, чтобы дядькам в пиджаках было удобнее лезть за словом в карман.* (Комсомольская правда. 03-10.09.2011); *Русскую девку за версту видать, даже если она говорит на идеальном французском!* (Комсомольская правда. 03-10.09.2013); *Наши чиновники говорят, что уже к концу года может начаться экономический рост. И ладно бы ляпнул такое какой-нибудь оптимист. Так ведь нет – сам Кудрин. Он, конечно, предупредил, что «отрастать» будем долго и прежней лафы не будет...* (Известия, 20.04.2011).

Таким образом, сопоставление результатов семантического анализа средствами языкового выражения оценки агрессии в СМИ Казахстана и России показывает, что несмотря на отдельные различия, в целом характеризуется одинаково.

Литература

- 1 Булыгина Е.Ю., Стеклова Т.П. Проявление языковой агрессии в СМИ // Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.dere.ru/librari/buligina/yazik-adres.html>. – 15.04.04.
- 2 Волгина Н.С. Активные процессы в современном русском языке. – М.: Логос, 2001. – 304 с.
- 3 Сиротинина О.Б. Структурно-функциональные изменения в современном русском литературном языке: проблема соотношения языка и его реального функционирования // Русская словесность в контексте современных интеграционных процессов. – Волгоград: Изд. ВолГУ, 24-26 апр. 2007.
- 4 Лысакова И.Н. Революция в языке или язык революции? // Современная русская речь: состояние и функционирование. Вып II. – СПб., 2006. – 119 с.

References

- 1 Bulygina E.Ju., Steklova T.P. Projavlenie jazykovoj agresii v SMI // Jelektrennyj resurs. Rezhim dostupa: <http://www.dere.ru/librari/buligina/yazik-adres.html>. – 15.04.04.
- 2 Volgina N.S. Aktivnye processy v sovremennom russkom jazyke. – M.: Logos, 2001. – 304 s.
- 3 Sirotinina O.B. Strukturno-funkcional'nye izmenenija v sovremennom russkom literaturnom jazyke: problema sootnoshenija jazyka i ego real'nogo funkcionirovanija // Russkaja slovesnost' v kontekste sovremennyh integracionnyh processov. – Volgograd: Izd. VolGU, 24-26 apr. 2007.
- 4 Lysakova I.N. Revoljucija v jazyke ili jazyk revoljucii? // Sovremennaja russkaja rech': sostojanie i funkcionirovanie. Vyp II. – SPb., 2006. – 119 s.

Касымова Р.Т.
**Индивидуальные обыденные
толкования слов в языковом
сознании казахов**

В статье рассматриваются индивидуальные обыденные толкования слов в языковом сознании казахов, представляющих собой анализ результатов анкетирования, проведенного в Казахстане в 2013–2014 гг. Материалом для анализа послужили бионимы, представляющие собой определенную часть социокультурного контекста языка и языковой картины мира, а также результаты анкетирования. Ассоциативный эксперимент проводился в рамках проекта создания разноязычного сопоставительного словаря бионимов. Объектом исследования выбран фрагмент картины мира, представленный толкованиями слова ворона рядовыми носителями казахского языка. Нами проанализирован только понятийный слой обыденной семантики. Разбор толкований лексического значения слова «ворона» носителями казахского языка проведен по методике Н.Д. Голева и М. Дебрэнн.

Ключевые слова: ассоциация, бионим, картина мира, семантика.

Kassymova R.T.
**The individual everyday
interpretations of words in
the linguistic conscious of the
kazakhs**

In the article is examined the individual everyday interpretations of words in the linguistic conscious of the kazakhs. The article is an analysis of a survey conducted in Kazakhstan from 2013–2014. Bionymy served as the material for the analysis, representing a certain part of the socio-cultural context of language and of a linguistic picture of the world, and also the results of the survey. An associative experiment was carried out in the framework of a project of the creation of a multilingual dictionary of bionims. The fragment of the picture of the world is chosen by the object of study, represented by interpretations of the word «crow» by common natives of the kazakh language. Only the conceptual layer of everyday semantics was analyzed by us. The parsing of the interpretations of lexical meaning of the word «crow» by natives of the kazakh language is conducted by the method of N.D. Golev and M. Debrenn.

Key words: association, biony, picture of the world, semantics.

Қасымова Р.Т.
**Қазақтардың тілдік санасында
дағдылы жеке сөздерді
түсіндіру**

Мақалада қазақтардың тілдік санасында дағдылы жеке сөздерді түсіндіру қарастырылады. Ол Қазақстандағы 2013–2014 жылдары өткізілген сауалнаманың нәтижелерін талдау болып табылады. Талдау үшін материал әлемнің тілдік суреттің және тілдік контекстің әлеуметтік мәдени белгілі бір бөлігін білдіретін бионимдер және сауалнаманың нәтижелері болды. Ассоциативтік эксперимент көп тілдік салыстырмалы бионимдер сөздігін құру жобасының шеңберінде жүзеге асырылды. Зерттеу объектісі қатардағы қазақ тілінің иелерімен ұсынылған қарға сөзінің түсініктерімен әлем суретінің фрагменті таңдалды. Біз күнделікті семантиканың ұғымдық қабатын ғана талдадық. Қарға сөзінің қазақ тіл иелерінің лексикалық мағынасын түсінікті талдау Н.Д. Голев және М. Дебрэнн әдістемесі бойынша өткізілді.

Түйін сөздер: ассоциация, бионим, әлемнің суреті, семантика.

**ИНДИВИДУАЛЬНЫЕ
ОБЫДЕННЫЕ
ТОЛКОВАНИЯ СЛОВ
В ЯЗЫКОВОМ
СОЗНАНИИ КАЗАХОВ**

Статья подготовлена в русле утверждающейся интегративной парадигмы в современном языкознании и базируется на ассоциативном эксперименте, который проводился совместно с Жаналиной Л.К. в 2013-2014 гг. в рамках межнационального проекта создания разноязычного сопоставительного словаря бионимов, объединяющего представителей шести стран.

Следует отметить возросший интерес в лингвистике к исследованию языкового сознания, когда язык рассматривается как целое в его неразрывной связи с человеком. По мнению И.А. Зимней, «...языковое сознание – это форма существования индивидуального, когнитивного сознания человека разумного, человека говорящего, человека общающегося, человека как социального существа, как личности» [6, 51]. Многоуровневость языкового сознания позволяет «различать молчаливое знание, которое спрятано в «глубинах» человеческого сознания, но которое МОЖНО вытащить на поверхность (ср. Sapir 1949: 331), и научное знание, которого наивные носители могут просто не иметь и которое не могут обнаружить самые настойчивые поиски» [1, 244].

Н.Д. Голев под обыденной семантизацией рассматривает форму метаязыковой деятельности рядового носителя языка, которая направлена на экспликацию мыслительного содержания, представляемого словом в языковом сознании носителя языка [3, 205]. Повышенный интерес ученых к особенностям обыденного знания вызван «...переносом фокуса на живого (познающего мир, мыслящего, чувствующего, переживающего) человека со всеми вытекающими отсюда следствиями...» [5, 8].

Для выявления содержания и функционирования бионима «ворона» нами были отобраны два источника: а) словари; б) результаты эксперимента.

В [7] слово «қарға» / ворона определяется следующим образом: Қарға І. Тамақ талғамбай, көбіне өлексемен күнелтетін түсі қара, еті арам құс. Қара немесе сұр қауырсынды тамақ талғамайтын еті арам құс. Ала (қара) ~ / Всеядная птица черного оперения, питающаяся падалью, относится к нечистым (мясо птицы нельзя употреблять в пищу). Пестрая (черная) птица. Семь, входящие в сигнификативное значение слова ворона: 'птица', 'цвет', 'нечистая'.

Ворон и ворона как древнейший и единый мифологический образ предстает как медиатор между жизнью и смертью, между верхом и низом; как птица нечистая (дьявольская, проклятая) противопоставлена чистым (ср. голубь): *пожиратель падали; вестник зла, несчастья*.

Имеется целый ряд выражений в казахском языке с компонентом *ворона*: *қарға адым жер* – незначительное расстояние (букв.: *расстояние в вороний шаг*); *қарға бойлы* – низкого роста; *қарға тұмсық* – остроносый (букв.: *вороний клюв*); *қарға тамырлы қазақ (қарға тамыр)*. «*Қарға тамыр (қарға тамырлы қазақ)* – (досл. ‘казахи, связанные вороньими корнями, жилками’, ‘единокровные казахи’) своим общим значением указывает на тесное переплетение генетических узлов, общность происхождения и тесных родственных связей, хотя дословное значение слагаемых компонентов не дает четкого представления об этих возможных этнических связях. Ссылка на «вороньи корни» нуждается в дальнейшем изучении. Этот фразеологизм, являющийся как бы своеобразной характеристикой казахского этноса, имеет прямое и косвенное отношение к каждому из казахов или ко всем казахам в целом» [8, 209]. Существует предположение, что отсюда берет начало традиция определять народ казахов как «*қарға тамырлы қазақ*» (т.е. казахи, имеющие предком ворона). Еще одним подтверждением этому, пожалуй, служит выражение: *Сұрастыра келсең әйелің де қарын бөле (племянники по женской линии) болып шығады* (букв.: *при распросе и жена окажется племянницей по женской линии*).

Нами проанализирован только понятийный слой обыденной семантики: объектом исследования выбран фрагмент картины мира, представленный толкованиями слова *ворона* рядовыми носителями казахского языка. При проведении ассоциативного эксперимента к слову-стимулу *қарға / ворона* было получено 11 повторяющихся реакций, 52 неповторяющиеся реакции, 0 отказов. Хотя в обыденном сознании родо-видовые отношения используются не так часто, но в качестве идентификатора при толковании значений слов, обозначающих представителей животного и растительного мира, информанты используют слова, характеризующие отношения «род – вид»: «*ворона – это птица*».

Разбор толкований лексического значения слова *қарға / ворона* носителями казахского языка нами проведен по методике Н.Д. Голева и М. Дебрэнн [3; 4], и реакции информантов сведены в наиболее важные признаки:

– параметрические признаки: *крылатая птица; большая птица*;

– внешние и физические характеристики: *черная птица; черная-пречерная; выносливая к холодам; черная; крылатая птица; черная дикая птица; птица черного оперения, черная птица, сурового вида; стервятник, птица черного цвета, с сильным голосом; птица черная, трусливая; зимняя птица сурового вида; один из видов птиц, черного цвета, ворону привлекают блестящие предметы; мне напоминает зиму, и она черная; грозный вид; птица, способная жить 100-200 лет и более; одна из птиц-долгожителей*;

– внутренние качества, черты характера и поведения: *зло; безжалостность; жадная; хищник; беспокойная птица; очень плохая птица, еще разносит болезни; птица, черная трусливая; қарға баласын аппағым дейді (каз. посл.) – (букв.: ворона своего птенца называет беленьким) – всякому свое дитя милее (рус. посл.)*;

– способ передвижения: *летающая птица*;

– питание вороны: *хищник; стервятник; питается падалью*;

– издаваемый звук: *все время каркающая кар-кар; каркающая; обладательница голоса, который никому не нравится; неприятный голос; проклинающая птица; умеет только каркать; птица, которая способна каркать (один признак из ряда других признаков – неядерность)*;

– время активного проявления: *зимняя птица; зимой летает, в поле проклинает*;

– отношение человека: *птица, которая учила человека уму-разуму; жадная; своеобразная птица; неприятная птица; птица черная, трусливая*;

– мифологические, символические представления и верования: *птица, которая учила человека уму-разуму; зло; похожа на человека со злыми намерениями; навевает злые намерения; проклинающая птица; зимой летает, в поле проклинает; очень плохая птица, еще разносит болезни; ворует вещи*;

– ворона – человек (мужчина, женщина): *продает по завышенной цене, чем по той, которую установил начальник; хороший человек, но может быть с плохими намерениями*;

– ворона – символ человеческих качеств: *жадности (бір көзі оқта, бір көзі тамақта (каз. посл.) – (букв.: одним глазом на пулю, другим – на еду); наивности: қарға келіп қарқ етті, қалғанын ішіп ол кетті (досл.: ворона каркнула, прилетев, и улетела, довольствуясь остатками еды – об обманутом человеке)*;

– носителя зла, предвестника беды: *похожа на человека со злыми намерениями; навевает злые намерения.*

Таблица 1 – Количественные характеристики реакций

Общее число реакций к слову-стимулу (N) =	205
Количество разных ответов на стимул (N разн.) =	63
Число единичных реакций с частотой 1 (N ₁) =	52
Отношение разных реакций к общему числу ответов, т.н. <i>показатель лексического разнообразия</i> поля (A) = $N - N_{\text{разн.}}$: N.	$A = 205 - 63 : 205 = 0,692$
Отношение единичных ответов к разным ответам, или <i>лексическое богатство</i> (B).	$B = N_1 : N_{\text{разн.}} = 52 : 63 = 0,825$

Три самые частые реакции (132) составляют 64,4% от общего числа ответов, что свидетельствует о незначительном уровне стереотипности языкового сознания казахов (P_1 – отношение числа разных реакций к общему числу слов-реакций на данный стимул, P_2 – процент, который зани-

мают в общем числе первые три наиболее частотные реакции на данный стимул.

В ассоциативном поле (АП) слов-реакций нашла частично отражение национальная специфика культурного слоя семантики слова-стимула. Толкования слова *қарға / ворона* носителями казахского языка позволяют увидеть, какие дифференцирующие признаки выделяются ими и как функционирует слово в их обыденном сознании. Говорящий способен внести в значение слова определенные дополнения, связанные с его знаниями об окружающем мире и с его личным жизненным опытом, которые в результате и влияют на обыденное толкование лексического значения слова. Реакции испытуемых позволяют рассмотреть слово через образ мира индивида как носителя «живого знания» в рамках казахской культуры и подтверждают этническую обусловленность обыденного сознания.

Таким образом, мир глазами человека можно сравнить с тем, как «сознание отображает себя в слове как солнце в малой капле воды. Слово относится к сознанию, как малый мир к большому, как живая клетка к организму, как атом к космосу. Оно и есть малый мир сознания. Осмысленное слово есть микрокосм человеческого сознания» [2, 318].

Литература

- 1 Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание: пер. с англ. отв. ред. М.А. Кронгауз, Вступ. ст. Е.В. Падучевой. – М.: Русские словари, 1996. – 416 с.
- 2 Выготский Л.С. Мышление и речь / Под ред. В.Колбановского. – М.-Л., 1934. – 324 с.
- 3 Голев Н.Д. Лексикографические аспекты изучения обыденного метаязыкового сознания // Обыденное метаязыковое сознание: онтологические и гносеологические аспекты: колл. монография / отв. ред. Н.Д. Голев; ГОУ ВПО «Кемеровский государственный университет». – Кемерово, 2010. Ч. 3. – С. 205.
- 4 Дебрэнн М. Словарь обыденных толкований русских слов. Лексика природы: В 2 т. Т. 1: А – М (АБРИКОС – МУРАВЕЙ) (480 слов-стимулов) / под ред. Н.Д. Голева // Вестник Новосибирского государственного университета: Серия «Лингвистика и межкультурная коммуникация». – 2013, том 11, вып. 1. – С. 90–91.
- 5 Залевская А.А. Динамика общенаучных подходов к проблеме знания и некоторые задачи психолингвистических исследований // Вопросы психолингвистики. – 2007. – № 5. – С. 4-12.
- 6 Зимняя И.А. Способ формирования и формулирования мысли как реальность языкового сознания // Язык и сознание: парадоксальная рациональность. – М., 1993. – С. 51-58.
- 7 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 9 том / Құраст.: Ә. Ыбырайым, А. Жаңабекова, Қ. Рысбергенова және т.б. – Алматы, 2011. – 744 б.
- 8 Кайдар А. Тысяча метких и образных выражений: Казахско-русский фразеологический словарь с этнолингвистическими пояснениями. – Астана: Білге, 2003. – 368 б.

References

- 1 Vezhbickaja A. Jazyk. Kul'tura. Poznanie: per. s angl. otv. red. M.A. Krongauz, Vs-tup. st. E.V. Paducevoj. – M.: Pucskie slovani, 1996. – 416 s.
- 2 Vygotskij L.S. Myshlenie i rech' / Pod red. V.Kolbanovskogo. – M.-L., 1934. – 324 s.
- 3 Golev N.D. Leksikograficheskie aspekty izuchenija obydenного metajazykovogo soz-nanija // Obydennoe metajazykovoe soznanie: ontologicheskie i gnoseologicheskie aspekty: koll.monografija / otv. red. N.D. Golev; GOU VPO «Kemerovskij gosudarst-vennyj universiteta». – Kemerovo, 2010. Ch. 3. – S. 205.

4 Debrenn M. Slovar' obydennyh tolkovaniy russkih slov. Leksika prirody: V 2 t. T. 1: A – M (ABRIKOS – MURAVEJ) (480 slov-stimulov) / pod red. N.D. Goleva // Vestnik Novosibirskogo gosudarstvennogo universiteta: Serija «Lingvistika i mezhkul'turnaja kommunikacija». – 2013, tom 11, vyp. 1. – S. 90–91.

5 Zalevskaja A.A. Dinamika obshhenauchnyh podhodov k probleme znaniya i nekotorye zadachi psiholingvisticheskikh issledovanij // Voprosy psiholingvistiki. – 2007. – № 5. – S. 4-12.

6 Zimnjaja I.A. Sposob formirovaniya i formulirovaniya mysli kak real'nost' jazykovogo soznaniya // Jazyk i soznanie: paradoksal'naja racional'nost'. – M., 1993. – S. 51-58.

7 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 9 том / Құраст.: Ә. Үбырайым, А. Зһаңа-бекова, Қ. Рысбергенава зһәне т.б. – Алматы, 2011. – 744 б.

8 Kajdar A. Tysjacha metkih i obraznyh vyrazhenij: Kazahsko-russkij frazeologi-cheskij slovar' s jetnolingvisticheskimi pojasnenijami. – Astana: Bilge, 2003. – 368 b.

Kogay E.R.

**The concept of «Urban Locality»
in signature worldview
of Timur Zulfikarov**

The article deals with the substantial components of the basic concept of «Urban Locality». National-cultural and individual layers are identified. It holds in-detail description of the «passive layer» of the concept of «Urban Locality». As the material of description the works of the famous contemporary writer Timur Zulfikarov were considered. The researcher highlights language means that represent the concept of «Urban Locality»: lexical units in the literal sense, metaphorical designations, comparisons, epithets, figurative associations, symbolic assimilation. The focusing on the context of language units representing the concept of «Urban Locality» gives an opportunity to reveal the periphery of the concept, to describe the meaning shades that are not fixed in any lexicographical sources, and finally to discover the peculiarities of studied concept in linguocultural aspect.

Key words: concept, signature components of the concept, the concept of the active layer of the concept, the passive layer of the concept, language tools, a metaphor, epithet.

Когай Э.Р.

**Тимур Зульфакировтің
дербесавторлық болмыс
бейнесіндегі «Қала» концепті**

Мақалада «Қала» концептінің құрылымдық компоненттері қарастырылып, әмбебап, ұлттық-мәдени және жеке авторлық қабаттары анықталады. Автор «Қала» концептінің «пассивті қабатына» егжей-тегжейлі сипаттама береді. Зерттеу нысаны ретінде атақты жазушы Тимур Зульфакировтің еңбектері қолданылады. Зерттеу барысында «Қала» концептін сипаттайтын темпоралдық реңкті сөздер, метафоралық анықтаулар, теңеу, эпитет, образдық ассоциациялар мен символ мағыналы сөздер секілді лексикалық бірліктер айқындалады. Тікелей «Қала» концептін қолдану контекстін қарастыру арқылы концепт өрісінің перифериясын дәлдеп, сөздіктерде бекітілмеген мағыналық реңктерді, сонымен қатар лингвомәдени ерекшеліктерін белгілеу жүзеге асырылады.

Түйін сөздер: концепт, концептінің дербес-авторлық компоненті, концептінің белсенді қабаты, концептінің пассивті қабаты, тілдік құралдар, метафора, эпитет.

Когай Э.Р.

**Концепт «Город»
в индивидуально-авторской
картине мира Тимура
Зульфикарова**

В статье рассматриваются содержательные компоненты концепта «Город». Выявляются национально-культурный и индивидуально-авторский слои. Автор статьи подробно описывает «пассивный слой» концепта «Город». Материалом описания послужили произведения известного современного писателя Тимура Зульфикарова. Исследователем были выделены языковые средства, репрезентирующие концепт «Город»: лексические единицы в прямом смысле, метафорические обозначения, сравнения, эпитеты, образные ассоциации, символические уподобления. Обращение к контексту употребления языковых единиц, репрезентирующих концепт «Город», позволило выявить периферию концепта и описать смысловые оттенки, не зафиксированные лексикографическими источниками, обнаружить лингвокогнитивные особенности исследуемого концепта.

Ключевые слова: концепт, индивидуально-авторский компонент концепта, активный слой концепта, пассивный слой концепта, языковые средства, метафора, эпитет.

**THE CONCEPT OF
«URBAN LOCALITY»
IN SIGNATURE
WORLDVIEW OF TIMUR
ZULFIKAROV**

The concept of Urban Locality is implemented by the symbol of Dushanbe in works by Timur Karimovich Zulfikarov («dushanbe» means Monday in Tajik and the historians say that the town developed from a village where a large bazaar functioned on Mondays).

Dushanbe (renamed to Stalinobod during the Soviet period) is the native place of the poet and itself is «a character» of his novels and poems. In T.K. Zulfikarov's works we will not come across with an epic and detailed depiction of Dushanbe. The town is introduced via essays, by a few lines here, a few lines there as it is seen through the prism of its history as well as personal emotions and memory of the writer. He writes on behalf of himself:

«I flew back to Tajikistan the same autumn...

I haven't been in my *native Dushanbe* for many years.

I was apprehensive to visit *the country of my memories...*

I was apprehensive to visit *this cemetery of the living ...*

Many people and friends dear to me died during the Civil War, many moved away, many lost themselves in drinking, changed beyond recognition, destroyed and degraded themselves to the level of stray dogs...» [1].

In the parables of «Earthly and Heavenly Wanders of Poet» and in his novel «Coral Viper» there are snippets of his own family history: the tragic death of his father – an avid communist shot in the 1940th by Stalinists, episodes of the life of his mother, a professor of philology and the author of the well-known Tajik-Russian Dictionary, as well as flashbacks of his own childhood.

The life of Timur Zulfikarov and his family is inseparable from the life of Dushanbe and the USSR, the state that vanished from the world map. Stalinobod becomes one of characters of the novel about derwish Zulfikar Khodja and such epithets as «native», «sacred», «glorified» used by the author tell us that the town has a special place in the system of his values. «The prison was in the downtown of my *dear dusty sacred Stalinobod*» [1]. «I am an aged poet, I came for a short visit from fierce Moscow to my native Dushanbe, so *sweet and dowdy, plain and blessed ...*» [2]. The writer's opposition of epithets «fierce» (Moscow) vs. «native» (Dushanbe) enhances the impression of poet's affection for the town of his childhood.

In T.K. Zulfikarov's world view Dushanbe represents not a geographical spot but a part of his inner world, and notably the

outskirts of the town are his favorite place. Dusty impoverished outskirts are praised by him in his dreams-meditations. The Civil War of Tajikistan split his memory into the pre-war and post-war periods and, respectively, impacted his impressions of the town. Impressionist-like sketches of Dushanbe full of blooming roses and almond-trees under breeze from mountains is replaced by apocalyptic scenes of Dushanbe in the flame of fratricidal war.

Let's compare Dushanbe of his childhood memories in his song «December Roses» (as the author specifies its genre) with Dushanbe at war in «Fatia».

Ah, my *sweet home*, Dushanbe
Where *roses bloom* in December,
Where *roses sing* in December
And a sycamore releases its *golden leaf*» [2].

Through the semantics of words «rose», «sycamore», «bloom», «sing», «golden», that are powerfully charged with aesthetics and positive connotations, T.K. Zulfikarov creates the paradise, the pastel-coloured canvas of a peaceful life in the fragrant town. The readers get the town of his childhood memories and the memories always retain good events only.

In «Fatia» there are also descriptions of peaceful Dushanbe outskirts:

«Here it is, a cute adobe hut in spring breathing with puffs of smoke through its chimney, *living solemnly, trusting, longing for, dreaming of the outskirts of my cherished Dushanbe. Breeze from the nearby Gissar mountains, covered with poppy flowers and mint, brings their aroma* and we are sitting on the *fresh emerald-green grass of the patio* and sip the *dense heavenly tasting Tajik pomegranate wine...*» [2].

«Ah, the patio, ah, the hut, ah, in spring on the *outskirts of my innocent vulnerable Dushanbe...* on the *outskirt of my dormant, vulnerable, helpless Mother-land... Open and innocent as a baby's cradle...Doomed already...*» [2].

«Here is his Russian wife with an *innocent smile*, artist Nastasya, she is crazy about *Tajik peacock chakany*, *ichighi*, *izor*, *kaush*, *kumghan*, *jurab...*» [2].

«And now the neighbours *merrily indulge themselves in heavy-bodied pomegranate wine from Shahrinaus* and savour *sweetly smoked pilav with tender lamb* flavoured with Iranian cumin and Afghan pepper hot as the *Zoroastrian sacred fire...*

All together – the wine, the breeze, the sweetly smoked pilav, the Afghan pepper and *immense human and divine Love* – make the neighbors *laugh, hug each other, and become closer with each other like spring streams that join together and become an inseparable flow...*» [2].

The reader witnesses how on the land of the ancient nation with fifteen hundred years of history, the peaceful town founded for love, arts, friendship transforms to the Town of Death:

«*In scorching summer heat the town is seized with war*

Death is wandering in its streets...» [2];

«...*Death has come to your Dushanbe!*

The fratricidal war has come! *The Civil War...*

People die and those who are still alive *rush out from their burning homes ...*

You are *among the rushing people*, you are not dead, not killed but

your town *bids farewell to you forever...*

And you *still alive bid farewell to your home town, Dushanbe, to the people you loved here*

And see alive what you should see *after death* only

My Lord! *What is more frustrating than a destroyed nest...*

Now I see *human nests in flame...*

Spring streams flow down from the Gissar mountain ranges and Regar hills...

Curly muddy ditches accompany my steps...

Standing and weeping among the streams of water ...

And people are rushing out and nests are burning

Here I spent my childhood...» [2].

It's very personal, subjective, and emotional. Each sentence makes a separate paragraph (T.K. Zulfikarov's preferred technique, by the way) and this type of graphic accentuation adds to perception of his readers. The syntax is specific too: sentences are unpunctuated, many paralipses. Semantically he expresses himself through a string of carefully chosen epithets with finest hues of colours. The town and its day-to-day realities are hardly mentioned, the description is mostly based on evaluating connotations.

In the chapter named «Eshnies-Allaudin Azure Turquoise Grape Grower», a tragic image of battle-worn Dushanbe at night is achieved through contrasting colours:

«Now the *azuri* twilight is thickening and evening is flooding our war worn-and- torn sweet orphaned Dushanbe...

Soon murderers with gun-machines will cruise the echoing streets to kill those who are charmed and do not sleep but walk in the *sapphire lilaceous azure* streets ...

Oh, my sweet former home town where residents hurry to their *deep holes, cracks, caves* in evenings and do not acknowledge each other in streets of threatening danger...» [2].

Such lexemes as «deep», «holes», «cracks», «caves» have the notion of darkness and are linked

with «tragic», «deadly», «dangerous» versus lexemes with positive connotation as «azure», «sapphire», «lilaceous». These adjectives denote the hues of the blue colour recalling the high skies of Sogdiana, ancient frescos of Bactria, domes of mosques and mausoleums. The blue colours link the reader with the civilizations of this ancient land.

The author applies this contrasting technique to narrate a love story «Veeka and Javah». The Shakespearian Romeo and Juliet of the XXth century: a young Tajik, Javah, and his Russian girlfriend, Veeka, lived through their first love that coincided with the fratricidal war in their home town. The delightful autumn was singing odes to their love but gun-machine men, the angels of death, did not hear the Ode to Great Love and killed the lovebirds during their rendezvous. Javah was killed first because he protected her by his body and then the girl who embraced the dying boy. «Veeka and Javah were lying on soft fallen golden leaves, head to head, gently inseparably fatally inexpugnably. ... In my war torn town I had not seen happier faces than these two smiling angelical faces already departed from here... » [2]. The town founded for love turned to the killer-town that brought death and deprived of hope for future.

Earlier it has been written that burial rituals are of special importance in Central Asia. Each ethnicity on this territory has its own way of bidding farewell to its dead citizens. The deceased would never be abandoned without the ritual. The war has changed the sacrosanct routine. The residents have gone mad by the war and stopped burying the deceased. The Apocalypse has come – the dead are left in streets of Dushanbe and the living are afraid to offer them homage and give the ultimate send-off.

«There is no one to sweep the thick layer of fallen leaves...

Street sweepers are scared of stray shots...

Fallen golden leaves bury even seal almost traceless the ground of homeless derwishes and dilapidated huts and aryks where *those killed in night shootings languish for burial...*

Let the golden leaves be their shroud till the first snow...» [2].

Recalling his golden town of childhood and speculating on the destiny of his ancient nation, T.Zulfikarov comes to a lamentable conclusion in the «Night Battle» chapter «All cities and empires came to their end not because of lack of water but because of *lack of love*» [2]. The home, the place where a man comes back after a journey or vagrancy, has turned to ashes. The loved ones are killed. No more place where you are loved and looked forward to. There is no place to be back to. Ashes. Hollowness.

«...Twenty years later I visited Dushanbe... In the spot of Ahor's house there was *the omnipotent mud and invincible weed where everybody returns to if the Lord does save us not ...» [2].*

This way the «Dushanbe» markers of the concept of the Urban Locality are as follows:

1. the lexemes of everyday reality of Dushanbe residents: patio-havli, adobe wall – duval, aryk, hut;
2. the phytonyms: rose, sycamore, almond-tree, vine. They are used to describe peaceful Dushanbe;
3. the words describing smells: the native town is described by T.K. Zulfikarov through smells of «Hojan kanibadam almond», rose fragrance, Persian lilac, breeze with hints of mint;
4. through unique Zulfikarov's epithets: «innocent», «vulnerable», «native», «open», «cute, dowdy windy gracious Dushanbe»;
5. through metaphors: «the land of derwishes», «the native nest deep holes cracks caves houses»;
6. through colours: sapphire, lilaceous, lazuli, golden.

The above objectivizes the semantic content of the concept. This way the «Dushanbe» concept comprises the following semantic segments: Dushanbe – Stalinabad, Dushanbe – blessed, native, Dushanbe – sweet home, Dushanbe – the town of memories, Dushanbe – the town of childhood and adolescence, Dushanbe – an Oriental town with all features implied, Dushanbe – the town for Love, Dushanbe – the living grave-yard, Dushanbe – the Death town.

Translation to English by Alfia B. Lambert, Docent of Oriental Institute at Chicago University

Литература

- 1 Зулфикаров Т.К. Коралловая эфа // Интернет ресурс. Режим доступа: <http://www.proza.ru/avtor/nanazu>
- 2 Зулфикаров Т.К. Земные и небесные странствия поэта // Интернет ресурс. Режим доступа: http://royallib.ru/read/zulfikarov_timur/zemnie_i_nebesnie_stranstviya_poeta.html#0

References

- 1 Zulfikarov T.K. Coral Viper // Internet resource. Access: <http://www.proza.ru/avtor/nanazu>
- 2 Zulfikarov T.K. Earthly and Celestial Wanderings of Poet // Internet resource. Access: http://royallib.ru/read/zulfikarov_timur/zemnie_i_nebesnie_stranstviya_poeta.html#0

Құлжанова Б.Р.

**Сөз мағыналарының өзгеру
себептері (Орта ғасыр түркі
жазба ескерткіштері бойынша)**

Көне түркі жазба ескерткіштерінің лексикасында да, қазіргі тілімізде де бір мағыналы сөздермен қатар, көп мағыналы сөздер жиі ұшырасады. Тілшілер сөздің екі немесе одан да көп мағынаға ие болып, семантикалық өрісінің ұлғаюын көп мағыналылық деп таниды. Өзгеру мен даму тілдің лексикасындағы сөздердің мағыналық жағына да қатысты болады. Адамдар өзін қоршаған дүниедегі заттар мен құбылыстарды, олардың алуан түрлі сырлары мен белгілерін адамзат қоғамы даму барысында біртіндеп танып отырған. Жаңадан танылған заттар мен құбылыстардың тілде сөзбен аталу қажеттілігі әр уақытта жаңа сөздерді тудыра бермейді. Олар көбінесе тілдің негізгі сөздік қорында бұрыннан бар сөздермен аталады да, ол сөздердің бұрынғы қалыптасқан негізгі мағынасының үстіне қосымша мағына үстеледі. Бұл мақалада XI-XII ғасырлардағы әдебиет ескерткіштері тіліндегі зат есім мағыналарының қалай кеңейіп, қалай тарылғанын сөз еткелі отырмыз.

Түйін сөздер: сөз мағынасы, мағына кеңеюі, мағына тарылуы, тарихи ескерткіштер, сыртқы фактор, ішкі фактор.

Kulzhanova B.R.

**Causes of the word meanings
change (On middle aged Turkic
written manuscripts)**

There were ambiguous words at the same time with unique words in old Turkic written manuscripts. Linguists consider extension of semantic field of the word and having more than one meaning as polysemy. Changing and development can occur to meaning of the word in language lexis. People became to know things and facts and their features and secrets of the surrounding world by the development of the society. Things which are recognized newly do not always cause appearance of new words. They are called by the names which had existed in word stock before, they take additional meaning to previous ones. The article considers the expansion and distribution of meanings of the nouns in literary monuments language in XI-XII centuries.

Kew words: meaning of the word, extension of the meaning, narrowing of the meaning, historical monuments, outer factor, inner factor.

Кулжанова Б.Р.

**Факторы изменения
значения слов
(По средневековым тюркским
письменным источникам)**

В лексике древних тюркских письменных источников, а также в современном языке наравне с однозначными словами мы можем встретить и многозначные слова. Языковеды способность одного слова иметь два или несколько значений, увеличение семантического поля называют многозначностью. Изменение и развитие языка также сказывается и на лексическом значении слова. Люди постепенно, с развитием человеческого общества, узнавали вещи и явления, различные секреты и знаки окружающей их среды. Не всегда необходимость новых познанных вещей и явлений иметь название приводило к появлению новых слов. Эти слова часто именуются словами, уже имеющимися в словарном запасе, и добавляют к нему новое значение. В этой статье мы хотим рассказать о том, как расширялось и уменьшалось значение существительного в языке литературных памятников XI-XII веков.

Ключевые слова: значения слов, расширение значений, сужение значений, исторические памятники, лингвистический фактор, экстралингвистический фактор.

СӨЗ МАҒЫНАЛАРЫНЫҢ ӨЗГЕРУ СЕБЕПТЕРІ (Орта ғасыр түркі жазба ескерткіштері бойынша)

Көне түркі жазба ескерткіштерінің лексикасында да, қазіргі тілімізде де бір мағыналы сөздермен қатар көп мағыналы сөздер жиі ұшырасады. Тілшілер сөздің екі немесе одан да көп мағынаға ие болып, семантикалық өрісінің ұлғаюын көп мағыналылық деп таниды. Сөздің бірнеше мағынасы қалай пайда болады деген сұраққа көрнекті тіл маманы К. Аханов мынандай жауап қайтарады: «Адам баласы қоғамының даму барысында тіл де дамиды, оның лексикасы да дамиды. Өзгеру мен даму тілдің лексикасындағы сөздердің мағыналық жағына да қатысты болады. Адамдар өзін қоршаған дүниедегі заттар мен құбылыстарды, олардың алуан түрлі сырлары мен белгілерін, әрине, бірден танып білген емес. Заттар мен құбылыстар және олардың бір-біріне қатысы мен байланысы, әр түрлі белгілері мен сыр-сипаты адам баласы қоғамының даму барысында біртіндеп танылып отырады. Жаңадан танылған заттар мен құбылыстардың тілде сөзбен аталу қажеттілігі әр уақытта жаңа сөздерді тудыра бермейді. Олар көбінесе тілдің негізгі сөздік қорында бұрыннан бар сөздермен аталады да, ол сөздердің бұрынғы қалыптасқан негізгі мағынасының үстіне қосымша мағына үстеледі... Сөздің мағыналық жақтан дамуы, мағыналық «жүк» жинауы бүтіндей тілдің дамуы сияқты, жаңа сапа элементтерінің біртіндеп қор жинау жолымен іске асады. Сөздің түрлі-түрлі мағынада қолданылуға икемділігі оның жалпылаушы қасиетімен тығыз байланысты. Сөздің жалпылаушы қасиеті оның бұрынғы негізгі мағынасының үстіне туынды жаңа мағыналардың қосылуына мүмкіндік береді. Мұнан әр түрлі мағынада қолданылуға икемділік сөздің өз табиғатында бар қасиет екені аңғарылады» [1, 96-97].

Демек, сөздің жаңа, қосымша мағынаға ие болуы ұзақ уақытты талап ететін тарихи процесс. Даму, өзгеру барысында сөз мағыналары бірде бірыңғай кеңейсе, бірде бірыңғай тарылады. Кейде кеңею мен тарылу қатар жүзеге асады: бір мағыналары уақыт өте келе кеңейіп жатса, екінші бір мағыналары тарылып жатады. Бұл процесс алғашқы екеуіне қарағанда көбірек кездеседі. ТӨР. Бұл сөздің тура мағынасы – тарихи ескерткіштер тілінде де, қазіргі қазақ тілінде де – *үйдің есігіне қарама-қарсы жоғарғы жағы*. Биликсизка *төрда* орун болса көр Бу төр илка санды илиг болды төр ҚБ 259 (Наданға төрден орын

берілсе, байқайсың ба, төр босағаға айналады да, босаға төрге есептеледі). Қазір Еркебұлан сол ақ отаудың төрінде жалғыз отыр [ҚТТС, 9-т., 240]. Демек, атам заманнан негізгі мағынаға өзгеріс енбеген.

«Қутадғу билиг» ескерткішінде аталған сөздің ауыспалы екі мағынасы бар. 1. *Ең құрметті орын деген мағынада*. Ағырлады хаджип орун берди төр ҚБ 52 (Хаджип қатты қастерлеп, оған құрметті орын ұсынды). 2. *Қымбат, бағалы деген мағынада*. Бу төрт нәң учуз тутма йүксәк төри ҚБ 85 (Бұл төрт нәрсені арзан санама, өте қымбат). Бірінші ауыспалы мағына қазақ тілінде сақталумен қатар, қолданылу аясы әлдеқайда кеңейген: *елдің төрі, мекеме төрі, мектеп төрі, қызмет төрі, егіндік төрі, аспан төрі* сияқты тіркестерде еркін жұмсала береді. Керісінше, екінші мағына тілімізден мүлде шығып қалған. «Түрікпен төрін бермейді» деген мақалда ғана төрдің аса жоғары бағаланатыны аңғарылады.

АЛТЫН. Түркі халықтары *әдемі сары түсті металды* алтын деп атайды. Бұл ұғым-түсінік барлық ескерткіштерде тұрақты. Алтун күмүш кергаксиз келүрти ДТС 40 (Алтын, күмісті қисапсыз әкелді). Сон алтун ДТС 40 (Сом алтын); Күр ер көрди алтун өзи йумшады ҚБ 204 (Жаужүрек ер алтынды көрді де, жұмсап сала берді). 2. *Алтыннан жасалған ақша, алтын теңге деген мағынада*. Алтмыш алтун алып ДТС 40 (Алпыс алтын алып); Ол мениң бирла бир алтунқа ағышды ДТС 40 (Ол менімен бір алтынға бола айтысты). 3. *Алтыннан жасалған зат, нәрсе деген мағынада*. Алтун йарырмақ ДТС 40 (Алтын жармақ); Алтун етиг ДТС 40 (Алтын әшекей).

Бұлардың арасында «алтыннан жасалған ақша, алтын теңге» деген мағына қазақ тілінде көнерген, пайдаланылмайды. Алтын ақшалардың қоғамдық айналыстан шығып қалуына байланысты оның атауы, көркем әдебиетте, тарихи шығармаларда болмаса, ауызекі сөйлеу тілінде мүлде қолданылмайды. Кейінгі замандардың жемісі болса керек, бұл сөздің қазақ тілінде метафоралану негізінде *қымбат, бағалы, құрметті* деген ауыспалы мағынасы пайда болған. «Ал мінезі бар ғой, қызға бергісіз, не керек алтын адам» деп бағалады бригадир Сабырды [ҚТТС, 1-т., 235]. Сөйтіп, бұл сөздің бір мағынасы қолданыстан шығып қалып жатса, орнына тыңнан басқа бір мағына қосылған.

ҚҰЛ. Құлдық және феодалдық дәуірлерде *басында еркі жоқ, иесіне тәуелді жарлы-жаршыларды* құл деп атаған. Сондай-ақ соғыста қолға түскен тұтқындар да құл саналған. Құл-

дық жүйенің жойылуына байланысты бұл сөздің тура мағынасы қолданыстан шығып қалды. Тарихи әдебиеттерде ғана еске алынады. Бірақ бұл сөздің ауыспалы мағыналары қазірге дейін бұрынғы ұғым-түсінігін сақтап қалып отыр. Феодализм дәуірінде жазылғандықтан көне түркі жазба ескерткіштерінің тілінде аталмыш сөздің тура мағынасы сақталған. Ол өдкә кул куллуғ болмыш ерти ДТС 464 (Ол уақытта құлдар құл иеленушілерге айналып кеткен еді). 2. *Құдайдың құлы, пендесі деген мағынада*. Фаришта битир кул негү қылмышын ҚБ 168 (Періште пенденің не істегенін жазып тұрады); Байат берди кулқа еки көз кулақ ҚБ 214 (Құдай пендесіне екі көз, екі құлақ берді). Қазіргі қазақ тілінде бұл мағынада ешқандай семантикалық өзгеріс жоқ. Мен едім Базарбайдың үлкен ұлы Алланың шыныменен сүйген құлы [ҚТТС, 6-т., 450]. 3. *Бір нәрсеге табынып, соған бағынышты болу деген мағынада*. Киши барча йармақ кулы болдылар ҚБ 183 (Барлық адам ақшаның құлы болды). Дәл осы мағына қазақ тілінде одан әрі дамыған: *дүниенің құлы, ар-намыстың құлы, мақтанның құлы*, т. б. Пайда болған кезеңнен бастап қазірге дейін бұл сөзге сыртқы факторлардың елеулі әсер еткені байқалады.

ОЙЫН. *Балалардың уақытты барынша көңілді өткізетін ермектерін, жан-жануарлардың алаңсыз күй кешіп, бой көтеру мақсатында жасайтын іс-әрекеттерін* халық ойын деп түсінеді. Осы негізгі мағына көне түркі жазба ескерткіштерінде де, қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде де қамтылмай қалған. Осы тура мағынадан пайда болған туынды мағыналар негізінен көне заманға да, жаңа заманға да ортақ. 1. *Ойын жарысы деген мағынада*. Ол ойунда қалды ДТС 366 (Ол ойын жарысында ұтылып қалды). Біздің заманымыздағы карта ойыны, доп ойыны, теннис ойыны т. б. ойын түрлерінде жарысу семасы бар. 2. *Ойнау арқылы өнер көрсету деген мағынада*. Ырын ойунын ырлайу бүдийү ДТС 366 (Ойын үстінде жыр жарыстырды, би биледі) Бұл мағына да тілімізде бар. Циркте жануарлар ойын көрсетті (Ауызекі тілден). 3. *Музыка ойнау деген мағынада*. Ойун көг арасында айа йапынып көркі йарашы йорыйур ДТС 366 (Музыка ойнағанда ара-арасында қолын шапалақтап қойып, көркі жайнап жүр). 4. *Көңіл көтеру, қызықтау мағынасында*. Ойынқа атынса ажун тутғучы Елин бузды болды өзи қолғучы ҚБ 84 (Егер патша ойынға беріліп кетсе, Елі бұзылады, өзі қайыршыға айналады); Улуғ кичиг қамағ бундун той қапғына теги бардылар улуғ өгрүнчүн ойунун ДТС 366 (Бүкіл халықтың үлкен-кішісі

қалмай, көңіл көтеретін ойын көрсетіп, қатты қуанып, қала қақпасына дейін барды). Бұл сөзге қазақ тілінде бір ғана *әзіл, қалжың* деген тың мағына үстелген. Әуелден мағынасы кеңеюге икемді сөздердің бірі.

ҚҰРСАҚ~ҚАРЫН. Тарихи ескерткіштерде қуруғсақ пен қарын синонимдес сөздер ретінде пайдаланылған. Алайда *қуруғсақтың асқазан мағынасында жұмсалғанына анық та айқын мысалдар бар. Қуруғсақтин өнмиш қарт ДТС 464 (Асқазаннан шыққан жара). Махмуд Қашғари де өз сөздігінде бұл сөздің асқазан мағынасында жұмсалғанын ашып көрсетеді. Ал қарын іш, ішек-қарын мағынасында көп қолданылған. Адығын қарны йарылмыш ДТС 427 (Аюдың ішек-қарны жарылып қалды). Демек, қуруғсақтың тура мағынасы – асқазан, қарынның тура мағынасы – іш, ішек-қарын. Бірақ екеуі де сөздің ыңғайына қарай адамның, жан-жануарлардың ас қорытатын мүшесі, асқазаны деген мағынада, сондай-ақ іш, қарын деген мағынада бірінің орнына бірі жұмсала береді.*

Қуруғсақ зат есімінің мағыналары: 1. *Іш, қарын деген мағынада. Қуруғсақымен қылычын кесіпан ДТС 470 (Ішімді қылышпен кесті). 2. Нәпсі деген мағынада. Татығ барды өчти қуруғсақ оты ҚБ 39 (Тәтті тамақ барып еді, нәпсі оты өшті). Махмуд Қашғари өз сөздігінде қуруғсақ сөзінің құстың жемсауы деген мағынасы да бар екендігін көрсетіп өткен. Құрсақ қазақ тілінде перзент, бала деген мағына бере алады. Әсемкүл алты құрсақ көтерді (Ауызекі тілден). Алайда бұл мағына тарихи ескерткіштерде ұшырамайды.*

Қарын зат есімінің мағыналары: 1. *Іш, ішек-қарын мағынасында. Қарын кибарип бағырсуклары салынып ДТС 427 (Іші жарылып, ішектері салбырап қалды). 2. Жатыр деген мағынада. Ана қарны манзилқач айлығ амул ҚБ 111 (Ананың қарны [жатыры] бірнеше айлық демалыс орнына ұқсайды). 3. Дене деген мағынада. Йалунуқ тапар қарыңқа ДТС 427 (Күнакар пенде денесіне [сөзбе-сөз мағынасында қарнына] табынады). Материалдық дүниеге рухани дүниені қарсы қойған діни түсінік. Бөлшектің бүтінге айналуынан пайда болған бұл ауыспалы мағына қазіргі тілдерде жоқ. Қазақ тілінің ауызекі сөйлеу салтында «қарынның қамын ойлау» *нәпсісін ойлау мағынасын* береді. Көне заманғы, жаңа заманғы мағыналарын өзара салыстырғанда бұл сөздерде айырмашылықтардан гөрі ұқсастықтар көп. Екінші жағынан, кейбір мағыналары кеңейсе, кейбір мағыналары тарылған.*

ҰЛ~ҰЛАН. Көне түркілік оғул зат есімі қазақ тілінде ықшамдалып, үнемдеу құбылысының әсерінен ұл болып қалыптасқан. Ескерткіштер тілінде де, қазіргі қазақ тілінде де *еркек бала, ер бала* деген ұғымда жұмсалады. Бу оғул не тер ДТС 364 (Бұл ұл бала не деп тұр). Изафеттік қолданыста (тәуелдеулі жағдайда) үнемі ұл деген мағына береді. Чығай ер оғлы ДТС 364 (Кейдей кісінің ұлы). Ата орны аты оғулда қалыр ҚБ 250 (Әкенің үй-жайы да, есімі де ұлына қалады).

Орхон-енисей ескерткіштерінде оғул жалпы мағынада ұлға да, қызға да қатар қолданыла бергені байқалады. Басқаша айтқанда, қазақ тіліндегі бала сөзінің қызметін атқарған. Бала: 1. *Атаның перзент, ұрпақ, тұқым; 2. Нәресте, сәби, бөбек. 3. Жан-жануарлардың күшігі, балапаны* сияқты мағыналарда жұмсалады. Қарынында оғул өлмиш ерсар ДТС 614 (Егер қарынында нәресте өліп қалса); Урағут оғул тоғурды ДТС 614 (Әйел бала туды); кейік оғлы (киіктің лағы), куш оғлы (құстың балапаны), муш оғлы (мысықтың баласы), арслан оғлы «арыстанның күшігі), бөри оғлы (бөрінің күшігі) т.б. Ежелгі түркі сөздігінен (Древнетюркский словарь) алынған осы мысалдар оғул зат есімінде әуелде жыныстық белгінің болмағанын айғақтай алады. Оның бұлайша әр тарапты қызмет атқаруы алғашқыда аса жалпы мағыналы сөз болғандығынан деп пайымдауға болады.

Жазба ескерткіштердің барлығында да оғул тұлғасы мен оғлан тұлғасының мағынасы тең. Кишиг оғлан ердим бедүтти мени ҚБ 46 (Кішкентай бала едім, мені тәңірі ер жеткізді); Оғлан беләдди ДТС 363 (Нәрестені жаялыққа орады); Үч оғланымын ұлғадтуру умадым-а ДТС 363 (Үш ұлымды өсіріп кәмелетке жеткізе алмадым).

Оғлан сияқты сөздердің құрамындағы -ан, -ен жұрнағы туралы алғаш пікір айтқан ғалым Махмуд Қашғари. Ол жөнінде тіл маманы М. Томанов былай деп жазады: «М. Қашғари ерен сөзінің құрамындағы ен элементін көптік қосымшасы деп түсіндіреді. Бірақ ол мынадай ескерту де жасайды: «...бірақ бұл тұлға аз ұшырасады және қағидаға қайшы. Өйткені көптік қосымшасы -лар, -лер» [1, 71]. Бұған қарағанда, Қашғаридің өзі де -ан/-ен элементтерінің көптік жалғауы екендігіне күмән келтіретін тәрізді» [2, 159].

Оғул, оғлан формаларының қалай пайда болғандығына осы заманғы түркологтар да едәуір көңіл бөлген. Бұл жөнінде Э. В. Севортян былай деп жазады: «Этимология оғлан предлагалась по крайней мере начиная с Г. Вамбери, согласно которому в основе значения слова лежит не поня-

тие «ребенок человеческого коллектива», а понятие «детеныш», «отпрыск» вообще, в связи с чем слог ок, оғ является смежной формой к глаголу тоқ (рождаться), потерявшему свой дентальный анлаут» . Э. В. Севортян бұл пікірді К. Локоч пен А. Демирчизаде қолдағанын айта келіп, тағы да екі түрлі тұжырым жасалғанын баяндайды: В. Банг -н-ді кішірейту ұғымын беретін форма деп есептесе, Г. Дерфер көптік ұғымын берген аффикс деп санайды. Алайда түркологтардың көпшілігі бұл жорамалдарға күмәнмен қарайды [3, 411-412].

Б. Сағындықұлы көптеген сөздердің басында көне заманда дауыссыз т және с дыбыстарының жүйелі түрде элизияға ұшырағанын дәлелдей келе, туғул-(~туғур) етістігінен оғул зат есімінің пайда болғанын нанымды дәлелдейді [4, 4-5]. Ғалымның түсіндіруі бойынша, -ан/-ен етістіктен есім жасайтын жұрнақ. Алайда ол уақыт өте келе кейбір сөздерге сіңісіп, бұрынғы грамматикалық мәнін жойып алған. Қазақ тілінде сөз басындағы т қатаңы, сөз соңындағы -ан жұрнағы элизияға ұшыраған. Сонда бұл сөздің эволюциялық дамуының кестесі былай өрнектелген: туғул-> уғул > ұғұл > ұұл > ұл. Ұлан да осы тектес жолмен дамыған: туғулан > уғулан > ұғулан > ұулан > ұлан.

Ер бала, еркек бала деген ұғымды қазақ тілі де сақтап қалған. Алайда оғул > ұл «халық қамын ойлайтын ер азамат» деген мағына қосып алса, оғлан > ұлан «жас өспірім, жеткіншек, өрен» деген мағынаны үстеген. Бұдан аталған сөздің бір жағынан тарылса, екінші жағынан кеңейгенін көреміз.

Жоғарыдағы талдаулардан сөз мағыналарының дамығаны, өзгергені анық аңғарылады. Мұндай өзгерістердің, айырмашылықтардың тууының басты себептері неде деген сұраққа қазақ тіл біліміндегі белгілі мамандардың бірі Т. Қордабаев былай деп жауап қайтарады: «Тілді қатынас құралы ретінде қолданушы қауым әрқашанда өзін қоршаған, үнемі қозғалыс, даму үстіндегі ақиқат өмірмен, әлеммен қарым-қатынаста болады. Одан үздіксіз жаңа әсер, жаңа

ұғымдар алып, өз түсінігін, өзінің ой-санасын дамытып отырады. Олай болса, сол дамып отыратын ой-сананың көрсеткіші, қалыптастырып жарыққа шығарушысы – тілдің бір қалыпта тұрып қалмайтыны табиғи.

Тіл өзінің қоғамдық қызметі арқасында тынымсыз қозғалыс, әрекет үстінде болады да, соның нәтижесінде қоғам сынына түсіп, өмір талабына сәйкестеніп отырады» [5, 133-134].

Алайда тіл бірнеше қабаттан тұрады. Әр қабат әр түрлі сипатта дамиды, қайта қалыптасады. Осылардың арасында, әсіресе, сөздік құрам өзгеріске бейім тұрады. «Сөздік құрамның тілдік категориялар ішіндегі ең бір өзгерімпаз, дамығыш сала болатын себебі – дейді одан әрі Т. Қордабаев, – ол адамдардың қоғамдық өмірінің барлық саласымен, күллі тіршілігімен тікелей байланысты, қоғам өміріндегі өзгерістерді, жаңалықтарды тез қабылдайды және дереу, тікелей атап көрсетеді» [5, 146].

Осы айтылған ой-пікірлер, тұжырымдар біз қозғап отырған мәселенің болмысын толық ашып тұр.

«Жаңа сөз, жаңа мағына, жаңа тіркес тілде қоғамның, оның шаруашылығының, өндірісінің, мәдениетінің дамуына байланысты пайда болады» [6, 33], – деп жазады тілші Р. Барлыбаев. Ескерткіштер жазылған кезеңнен бері өткен мың жылға тақау уақыт сөздерге өз таңбасын салған, жаңғыртқан, жасартқан. Көптеген сөздер атағыштық қызметінің көлемін, мағынасын кеңейту арқылы жаңа ұғымдарды бейнелей алған. Осыдан келіп көне сөздер мен жаңаланған сөздердің арасында елеулі айырмашылық пайда болған. Сөз мағыналарының тарылуы көбіне бұрынғы қоғамдық түсінік пен қазіргі қоғамдық түсініктің сәйкес келмеуіне байланысты туындап отырған. Дерексіз мағыналардың нақтылануы да осы процеске үлес қосқан. Осы аталған екі жағдай белгілі бір сөздің бойынан табылғанда «мағыналардың әрі кеңейіп, әрі тарылуы» деп түсіндік. Мағыналар қалай кеңейіп, қалай тарылған деген сұраққа жоғарыдағы талдаулар жауап бере алады.

Әдебиеттер

- 1 Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы: Мектеп, 1978.
- 2 Айдаров Ғ., Құрышжанов Ә., Томанов М. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі.
- 3 Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. – Москва: Наука, 1974.
- 4 Сағындықұлы Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері. – Алматы: Санат, 1994.
- 5 Қордабаев Т.Р. Жалпы тіл білімі. – Алматы: Мектеп, 1975.
- 6 Барлыбаев Р. Қазақ тілінде сөз мағынасының кеңеюі мен тарылуы. – Алматы: Мектеп, 1968.

- 7 Древнетюркский словарь (ДТС). – Ленинград: Наука, 1969.
- 8 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 1-10 тт. – Алматы: Ғылым, 1974-1986.

References

- 1 Ahanov K. Tilbilimin negizderi. Almaty. Mektep, 1987
- 2 Aidarov G., Kurushjanuly A., Tomanov M. Koneturkijazbaeskertkishteritili.
- 3 Sevortyan E.V. Etimologiceskiislovarturkskihiazykov. Moskova. Nauka. 1974.
- 4 Sagyndykuly B. Kazak tilileksikasidamuininetimologialyknegizderi. Almaty. «Kazak universiteti», 2005.
- 5 Kordabaev T.R. jalpytilbilimi. – Almaty: Mektep, 1975.
- 6 Barlybaev R. Kazak tilindesozmagynalarynynkeneyui men taryluy. – Almaty: Mektep, 1968.
- 7 Drevnetuyrskii slovar (DTS). – Leningrad. Nauka. 1969.
- 8 Kazak tilinintusindiemesozdigi. 1-10 tom. – Almaty: Gylym, 1974-1986.

Nurshaikhova Zh.A.,
Akhmedova A.K., Zuyeva N.Yu.

**Typochoric version of structural
taxonomy of the russian sentence**

Нұршайықова Ж.А.,
Ахмедова А.К., Зуева Н.Ю.

**Орыс тіліндегі сөйлемнің
құрылымдық
таксономиясының
типохорикалық варианты**

Нуршаихова Ж.А.,
Ахмедова А.К., Зуева Н.Ю.

**Типохорический вариант
структурной таксономии
русского предложения**

The annotated article refers to the need of typification of the knowledge used at the initial stage of language acquisition. Reasons for classification in the typology may be different, due to the peculiarities of the central concept interpretation of linguistic typology, which can also mean «language type» and «type in language».

In article need of an explication of the acquired grammatical knowledge, classifications of separate levels in one language is staticized, the interpretation of language type – «type in language» is used, and the taxonomical structural characteristic of the simple Russian sentence based on definition of types of the sentences proceeding from essence of the central nodal word – a sentence stemma is given.

Key words: typification of the knowledge, explication of the grammatical knowledge, taxonomic structural characteristic, stemma of the sentence.

Аннотация жазылып отырған мақалада тілді меңгерудің бастапқы кезеңінде қолданылатын білімді типтендірудің қажеттілігі туралы айтылады. Типологияны жүйелеудің негізі әртүрлі болуы мүмкін, ол тіл типі – типологияның негізгі ұғымын баяндаудың ерекшелігіне байланысты «тілдің типін» де, «тілдегі типті» де білдіруі мүмкін.

Мақалада меңгерілетін грамматикалық білімді экспликациялау және бір тілдің ішіндегі жеке деңгейлердің жүйелену қажеттілігі өзекті екені айтылып, «тілдегі тип» – тілдік типтің баяндалуы қолданылады. Орталық түйін сөз – сөйлем стеммасынан шығатын сөйлем түрлерін анықтауға негізделген орыс тіліндегі жай сөйлемнің таксономиялық құрылымдық мінезі беріледі.

Түйін сөздер: білімді типтендіру, грамматикалық білімді экспликациялау, таксономиялық құрылымдық мінездеме, сөйлем стеммасы.

В аннотируемой статье говорится о необходимости типизации знаний, используемых на начальном этапе усвоения языка. Основания для классификации в типологии могут быть различны, что обусловлено особенностями трактовки центрального понятия типологии – языкового типа, которое может означать и «тип языка» и «тип в языке».

В статье актуализируется необходимость экспликации усваиваемых грамматических знаний, классификации отдельных уровней внутри одного языка, используется трактовка языкового типа – «тип в языке», и дается таксономическая структурная характеристика простого русского предложения, основанная на определении видов предложений, исходящих из сущности центрального узлового слова – стеммы предложения.

Ключевые слова: типизация знаний, экспликация грамматических знаний, таксономическая структурная характеристика, стемма предложения.

**TYPOCHORIC VERSION
OF STRUCTURAL
TAXONOMY OF THE
RUSSIAN SENTENCE**

Prior to revealing grammar knowledge for the purposes of algorithm-based syntax, it is necessary to define and typify the layer of knowledge used for initial language acquisition. For this end, it is required to clearly understand the typology itself and the notion of knowledge taxonomy [1, 2].

The concept of linguistic typology (after the Greek «types» – print, form, sample; «logos» – word, study) leads us towards comparative study of structural and functional properties of different languages; however, as typology is based on the studies of languages and is closely related to the general linguistics, then with the developed concepts of the language structure and function, there may be various criteria for typological classification, which is determined by different interpretation of the central concept in typology – i.e. «language type» that implies either «the type of the language» or «the type in the language» [3, 4].

Language topology interprets the language systems not only in terms of compatibility / incompatibility of their structural characteristics and preferability of structural types of different languages, affirmation of structural similarities and differences between various languages, but also in terms of individual levels in one and the same language. Such classifications are focused on the type of certain language subsystems and categories rather than the language type in whole; their number may be great, and depending on various classification criteria, one and the same language may be referred to various groups, which provides multiple taxonomic characteristics of the language in typology.

Taxonomies are divided into classochoric (after Greek «khoridzo» – divide, differentiate) and typochoric, which is connected with various degrees of reflection of underlying principles of language structure. Classochoric taxonomies reflect various outer structural similarities and differences between languages, while typochoric taxonomies classify languages according to the types reflecting inner principles of combination of various structural features.

Typologies orientation towards typochoric taxonomies highlights detecting of implicational relations between language structural properties (e.g., works of J. H. Greenberg and his followers studying compatibility and interdependency of various characteristics of

sentence construction (subject, object and verbal predicate) in the world's languages) [5].

Typology of E. Sapir (typology of kinds and ways of expression of grammatical definitions, techniques of morphemes connection, degree of complexity of grammatical forms) appeared to be a starting point for development of inventory and implicational typology, which was considerably facilitated by wide spreading in Europe and USA of structural linguistics that introduced new, more strict methods of language unification analysis and provided a detailed formal description of the language structure [5].

Depending on the subject of research, there are functional (sociolinguistic) and structural typology. Subject of functional typology is the language as a communicative device which is considered in light of its social functions and areas of usage. Subject of structural typology is the internal organization of language as a system; there are formal typology which is only focused on the plane of expression, and contentive typology which is focused on language semantic categories and ways of their expression [6].

From the above it follows that any language may be localized in any typological taxonomy. While studying the algorithm-based syntax, it became necessary to detect implicated types of knowledge to be acquired by foreigners. For this purpose various types of language typology and different interpretations of the language type («the type of the language» and «the type in the language») were used. Regarding «the type of the language», we considered various aspects of such different languages as Russian, Kazakh, and English, determined structural similarities and differences between these languages.

The article shows that for explication of assimilated grammatical knowledge, we classify certain levels within one language, using the interpretation «the type in the language», and give taxonomic (*classification focused on detecting the types of certain subsystems and categories in a language*) structural characteristic of a simple Russian sentence based on definition of the sentence types, in view of the entity of central key word in the sentence stem (*a set of lines reflecting structural syntactic links in a sentence*).

We refer our classification to typochoric version of structural taxonomy reflecting inner principles of combination of various structural features, since typochoric taxonomies highlight detecting of implicational relations between language structural properties.

Apart from classification of simple sentence, we consider classification descriptions of the sentence elements as morphological categories for the following reasons:

explication of the necessary scope of morphological knowledge during acquisition of the second language;

ability to define taxonomic types of the learned sentences, since knowledge of morphological categories will allow detecting the central node of the sentence and therefore defining the type of the sentence.

Therefore, we can see the so called «magic circle» – knowledge of sentence taxonomy does not give the ability to communicate without acquiring the specially explicated scope of information on sentence elements; however, knowledge of the parts of speech in turn does not help a foreigner to form an appropriate sentence in order to participate in communication without knowing syntactic links that form the central node of the sentence. So, in order to form a sentence, it is necessary to acquire strictly explicated grammar knowledge of its elements, syntactic links forming nodes between these elements, and taxonomic typology of sentence.

In this regard, we have described explicated grammar knowledge for the purposes of algorithm-based syntax – taxonomic types of the simple sentence and its constituents. The needed material is explicated with traditional [7] and Tesnière's [8] description of language elements and sentence components through the comparison of these descriptions, the development of specific typology of the simple sentence, and the empiric detection of strictly limited grammar knowledge.

The basis of any sentence is an organization of nodes, i.e. word combinations. This basis can be affected by other phenomena, resulting in more complicated sentence structure and growing variety of possible structures. Notions of junction and translation may be used for construction of simple sentence expanded with homogeneous parts or of compound and complex sentences.

Any sentence is an organized combination of nodes. The node which subordinates all the other sentence nodes is called the central node. With typochoric version of structural taxonomy reflecting inner principles of combination of various structural features for detection of implicational relations between language structural properties, it is possible to classify sentences according to the nature of their central node. Therefore, we distinguish as many types of sentences as types of nodes: verbal

sentence, substantival sentence, adjectival sentence and adverbial sentence.

Our version of structural taxonomy consists in tyochoric classification based on the name of the central node. As we prefer this approach, since further construction of the sentence structure falls within this taxonomy of structural components, we cite as follows:

Verbal sentence is the sentence with verbal central node. *Spring is coming. Trees will blossom in parks.* Substantival sentence is the sentence with substantive central node. *Knowledge is light, ignorance is darkness.* Adjectival sentence is the sentence with adjective central node (participle may serve as an adjective, since this does not change the sentence structure). *She is good with her hands.* Adverbial sentence is the sentence with adverbial central node. *It is quiet here* [8].

In the languages distinguishing between verb and substantive, verbal sentences are prevailing. Then follow substantival, adjectival and adverbial sentences. Verbal sentences may be two-member and one-member, depending on constituent elements. The other types of sentences (substantival,

adjectival and adverbial) may only be one-member.

Our description of all four types of sentences is based on some Tesnière's positions as the most supportive for the theory of language acquisition. However, we bring our view of components into his classification of sentences, and regard the taxonomy of sentences accordingly.

As to traditional Russian grammar [7], simple non-interrogative sentences are classified into free and phraseologized; free sentences in turn are divided into two-component and one-component. Grammarians divide one-component sentences into conjugated verb and non-conjugated verb classes according to the category (morphological characteristics) of the word which forms the main part of sentence; and non-conjugated verb class is further divided into 3 subtypes: nominal, adverbial and infinitival.

Due to classificational divergence in views of the simple sentence, we will summarize the above in the following tables representing the three views: 1) traditional view (Table 1); 2) L. Tesnière's classification (Table 2); 3) our view of classification (Table 3).

Table 1 – Traditional classification of the simple sentence

Simple sentence					
Two-component		One-component			
		Conjugated verb class	Non-conjugated verb class		
With conjugated verb	With non-conjugated verb			Nominal	Adverbial

Table 2 – L. Tesnière's classification

Simple sentence			
verbal	substantival	adjectival	adverbial

Table 3 – Taxonomy of the simple sentence with algorithmization [9]

Simple sentence				
verbal		substantival	adjectival	adverbial
two-member	one-member			
conjugated verb infinitival				

References

- 1 Katsnelson S.D. Language typology and verbal mentality / S.D. Katsnelson. – L., 1972. – p.216.
- 2 Karlinskiy A.Y. Methodological typology of educational material / A.Y. Karlinskiy // National cultural orientation at foreign language teaching in universities. Materials of regional meeting. – Almaty-Bishkek, 1991.
- 3 General linguistics. Methods of linguistic research. – M., 1973.
- 4 Theoretical bases of the world's languages classification. – M., 1980.
- 5 Uspenskiy B.A. Structural typology of languages / B.A. Uspenskiy. – M., 1965.
- 6 Universals and research typology. – M., 1974.
- 7 Russian grammar. – M.: Nauka, 1980. – V. 1, 2.
- 8 Tesnière L. Basics of structural syntax. – M.: Progress, 1988. – P. 250.
- 9 Nurshaikhova Zh.A. Structural syntax: pragmatic view: monograph / Zh.A. Nurshaikhova. – Munich: Lambert Academic Publishing. – 2013. – P. 276.

Литература

- 1 Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление / С.Д. Кацнельсон. – Л., 1972. – 216 с.
- 2 Карлинский А.Е. Методическая типология учебного материала / А.Е. Карлинский // Национальная культурная ориентация при обучении иностранным языкам в вузе. Материалы регионального совещания семинара. – Алматы-Бишкек, 1991.
- 3 Общее языкознание. Методы лингвистических исследований. – М., 1973.
- 4 Теоретические основы классификации языков мира. – М., 1980.
- 5 Успенский Б.А. Структурная типология языков / Б.А. Успенский. – М., 1965.
- 6 Универсалии и типология исследования. – М., 1974.
- 7 Русская грамматика. – М.: Наука, 1980. – Т. 1, 2.
- 8 Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. – М.: Прогресс, 1988. – 250 с.
- 9 *№№№№№№№№*Нуршаихова Ж.А. Структурный синтаксис: взгляд из прагматики: монография / Ж.А. Нуршаихова. – Munich: Lambert Academic Publishing. – 2013. – 276 с.

Сансызбаева С.К.

**Фразеологизмы
с зооморфизмами в казахском
и русском языках**

Данная статья посвящена проблеме функционирования фразеологических сочетаний с компонентом зооморфизмом в разнотурных языках, как русский и казахский. В статье проанализированы наиболее распространенные примеры употребления фразеосочетаний с компонентом зооморфизмом в русском и казахском языках. Отмечено, что проблема национально-культурной специфики является достаточно традиционной в исследованиях по фразеологии. Изучение фразеологических единиц в различных языках способствует яркому описанию языковой образности, причем в сопоставительном аспекте изучение фразеологизмов дает возможность выявить типичные ассоциации, распознать и описать национально-культурную специфику каждого языка. Фразеологические единицы раскрывают самобытность исторического развития народа, духовной культуры, особенности бытового уклада, специфичность ассоциативно-образного мышления носителей языка. Фразеосочетания с компонентом зооморфизмом являются также наиболее яркой формой описания человека, его внешних данных, внутреннего мира, социального положения и морального облика. Сопоставительный анализ помогает раскрыть все эти экстралингвистические факторы.

Ключевые слова: фразеосочетания, зооморфизмы, названия животных, национально-культурная специфика, языковая картина мира.

Sansyzbayeva S.K.

**Phraseological units with
zoomorphisms in the Kazakh and
Russian languages**

This article is devoted to a problem of functioning of phraseological combinations to a component by a zoomorphism in the languages, as Russian and Kazakh. In article the most widespread examples of the use of phraseological combinations with a component a zoomorphism in the Russian and Kazakh languages are analysed. It is noted that the problem of national and cultural specifics is rather traditional in researches on phraseology. Studying of phraseological units in various languages promotes the bright description of language figurativeness, and in comparative aspect studying of phraseological units gives the chance to reveal typical associations, to distinguish and describe national and cultural specifics of each language. Phraseological units open identity of historical development of the people, spiritual culture, feature of household way, specificity of associative and figurative thinking of native speakers. Phraseological combinations with a component a zoomorphism are also the brightest form of the description of the person, his external data, an inner world, a social status and moral shape. The comparative analysis helps to open all these extralinguistic factors.

Key words: phraseological combinations, zoomorphisms, names of animals, national and cultural specifics, language picture of the world.

Сансызбаева С.Қ.

**Қазақ және орыс тілдеріндегі
құрамында зооморфизмдер
бар фразеологизмдер**

Мақала қазақ және орыс тілі сияқты әртүрлі құрылымдық тілдердегі құрамында зооморфизмі бар фразеологиялық тіркестердің қолдануы мәселесі қарастырылған. Мақалада қазақ және орыс тілдерінде жиі қолданылатын құрамында зооморфты атаулары бар фразеотіркестердің мысалдары жан-жақты қарастырылған. Фразеологиялық зерттеулерде ұлттық-мәдени ерекшеліктері мәселелері дәстүрлі зерттеулерге айналғаны белгіленген. Әртүрлі тілдердегі фразеологиялық бірліктерді зерттеу тілдегі ауыспалы мағынаны айқын бейнелеуге көмектеседі, сонымен қатар, фразеологизмдерді салғастырмалы зерттеу әр тілдегі негізгі ассоциацияларды, ұлттық-мәдени айырмашылығын ашып көрсетуге мүмкіндік туғызады. Фразеологиялық бірліктер халықтың тарихи даму ерекшеліктерін, рухани мәдениетін, салт-дәстүрін, тұрмысын, ұлттық санасын тілмен ұштастыра қарастырылған. Құрамында зооморфизмдер бар фразеобіріліктер адамды, оның сыртқы бейнесі мен ішкі дүниесін, қоғамдағы орнын және рухани бейнесін сипаттаудың ең тиімді пішіні болып табылады. Салғастырмалы талдау осы экстралингвистикалық факторларды айқындауға көмектеседі.

Түйін сөздер: фразеотіркестер, зооморфизмдер, жануарлар атаулары, ұлттық-мәдени ерекшеліктер, әлемнің тілдік бейнесі.

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ С ЗООМОРФИЗМАМИ В КАЗАХСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ

Проблема национально-культурной специфики является достаточно традиционной в исследованиях по фразеологии. Как известно, изучение фразеологических единиц в различных языках способствует яркому описанию языковой образности, причем в сопоставительном аспекте изучение фразеологизмов дает возможность выявить типичные ассоциации, распознать и описать национально-культурную специфику каждого языка. Фразеологические единицы репрезентируют самобытность исторического развития народа, духовной культуры, особенности бытового уклада, специфичность ассоциативно-образного мышления носителей языка.

Фразеологизмы с компонентом зооморфизмом являются наиболее ярким способом характеристики человека в сопоставляемых языках (ср.: *невинный барашек, белая ворона, драть козла* и др. в русском языке; *ботадай боздау, түйенің жарты етіндей, қойдан қоңыр, жылқыдан торы* и др. в казахском языке). Под зооморфизмами понимаются названия животных в переносном, характерологическом значении, служащие для описания человека, его внешнего облика, интеллектуальных способностей, особенностей поведения, характера и др. Так, в русском языке создан ряд характеристик, связанных с представлением о волке: *голоден, как волк* – очень голоден; *волком выть* – жаловаться на лишения, невзгоды; *волк в овечьей шкуре* – лицемер и др. В казахском языке фразеологизм *қасқыр қабақ*, характеризующий угрюмый взгляд, соответствует русскому *смотреть волком*, что подтверждает сходство в употреблении данного зооморфизма в двух языках по отношению к злему, недружелюбному, ненасытному человеку.

Различия в употреблении фразеологических оборотов с компонентом зооморфизмом обусловлены рядом экстралингвистических факторов, в числе которых значительное место занимают культурные традиции народов – носителей языка, бытовые условия, особенности религии и другие. Так, русские фразеосочетания с компонентом зооморфизмом связаны с мифологией, с народными промыслами, верованиями (ср.: *волков бояться – в лес не ходить; воробьиная ночь* и др.); в казахских фразеологических оборотах образы животных несут положительную экспрессию (ср.: *айдындағы аққудай, құлын-тайдай*

тебісу и др.), что обусловлено особенностями жизненных условий народа: кочевой образ жизни, скотоводство и т.д.

Говоря об этнокультурной специфике фразеосочетаний с компонентом зооморфизмом, следует обратить особое внимание на данный факт. Несмотря на тотем волка у тюркских народов, существует общепринятая, универсальная для казахского и русского народов визуальная семантика данного зооморфизма. Название животного *волк/қасқыр* в русском и казахском языках зачастую является описанием жадного, злого, вероломного человека. Подтверждением тому являются паремнологическое отражение зооморфизма в русском языке: «*Сколько волка не корми – он все в лес смотрит*», соответствующее казахскому «*Асыранды қасқырда далаға қарап ұлиды*» (прирученный волк все равно воет в сторону степи), «*Волк в овечьей шкуре*», «*Волком выть*», «*Смотреть волком*» и др. В казахском языке выделяются следующие: «*Бөрінің аузы жесе де қан, жемесе де қан*» (украли волк или нет, а пасть у него всегда в крови), «*Қасқыр қасқырлығын қоймайды*» (волк не перестанет быть волком), «*Қасқырды сұрлығы үшін емес, ұрлығы үшін ұрады*» (волка бьют не за то, что он сер, а за то, что он овцу съел), характеризующие постоянство признаков «жадность», «ненасытность». Отсюда следует, что коннотативная семантика зооморфизма *волк* является общей для русского и казахского языков.

Можно выделить наиболее частотные лексико-семантические группы значений русско-казахских фразеосочетаний с компонентом-зооморфизмом:

1. употребляющиеся в значении «преувеличение»: «*Делать из мухи слона*» – «*Түймедейді түйедей етіп*» (из пуговицы верблюда делать);

2. характеризующие нужду: «*На безрыбье и рак – рыба*» – «*Балық жоқта бақа да балық*» («когда рыбы нет и лягушка – рыба»),

3. обозначающие пользу, выгоду: «*Лучше синица в руках, чем журавль в небе*» – «*Аспандағы сұңқардан қолындағы тұрымтай артық*» (кобчик в руках лучше сокола в небе), «*Өлі арыстаннан тірі тышқан артық*» (лучше живая мышь, чем мертвый лев), «*Таңдағы тауықтан сол күнді жұмыртқа артық*» (лучше яйцо сегодня, чем курица завтра),

4. характеризующие отношения людей: «*Жить как кошка с собакой*» – «*ит пен мысықтай тұру*».

Вскрытие и дальнейшее описание «внутреннего образа» соответствующих языковых единиц

позволяет познакомиться со многими сторонами жизни народа. Животное обладает определенными внешними данными, своим собственным видовым и индивидуальным характером, в чем-то схожим с внешностью и характером того или иного человека. При переносе человеку, как правило, приписывались разные черты, начиная от внешних и внутренних свойств, заканчивая социальным положением, образом жизни и др. Перенос осуществлялся в соответствии с традициями национальной культуры, с религией и самосознанием народа. Этот факт обуславливает наличие в языке различных идиоматических выражений, сравнений образа, манеры поведения человека с тем или иным животным.

Язык демонстрирует культуру народа-носителя, его ментальность. Этнокультурные особенности проявляются практически на всех уровнях языка, но наиболее ярко они отражаются на его идиоматике. Рассмотрим некоторые примеры зооморфных сходств и различий, зафиксированных в паремнологии русского и казахского языков.

Так, в особую группу можно выделить примеры русско-казахских зооморфных различий. Например, уникальны идиомы с зооморфизмом *баран/қой* в сопоставляемых языках. Экстралингвистические факторы, в числе которых можно назвать особенности жизненного уклада (русский народ вел оседлый образ жизни, казахский – кочевой), географическое местоположение, обычаи и традиции, наложили отпечаток на разную семантику данного зоообраза. Так, для русского языка характерны следующие фразеосочетания: *как баран на новые ворота* – смотрит, уставился: ничего не понимая; *стадо баранов* – о тех, кто не имея собственного мнения, слепо следует за кем-либо, ассоциирующиеся с глупостью, тупостью и неорганизованностью. В русской языковой практике *бараньей головой* называют глупого, бестолкового человека; определение *бараньи глаза* характеризует ничего не выражающие, бессмысленные глаза, взгляд (ср.: казахское *қой көз* – о красивых карих глазах); *вести себя как баран* значит глупо, бестолково, инертно, неорганизованно, безынициативно, действовать стихийно, растерянно, панически. Словом, данный зооморфизм является собирательным по отношению к глупым, бестолковым людям. В противоположность русскому зооморфизму *баран*, в казахском языке обнаруживается положительная оценочность в казахских фразеосочетаниях, устойчивых сравнениях, пословицах и поговорках с компонентом *қой*. Многие из

них детерминированы материальной ценностью, которую представляет данное животное в казахском менталитете: «*Қойың болмаса, байлықта ойың болмасын*» (овец не держать – богатства не видать), «*Қойың көп болса, тойың көп болады*» (много овец – много застолий), «*Қой жүрген жер – береке, қыз жүрген жер – мереке*» (овцы приносят богатство, девушки – веселье), некоторые участвуют в характеристике человека: «*Қойдан қоңыр*» (серее овцы), «*Қой аузынан шөп алмас*» (у овцы травинку не отнимет) – *о человеке с покладистым, добрым нравом*. Культурные традиции казахского народа подчеркивают закрепившиеся в языке паремиологические единицы типа «*Қонақ келсе қой сой*» (приехал гость – готовь барана), которое подчеркивает гостеприимство казахского народа и обычай казахской степи откладывать самое лучшее и вкусное из того, что есть для гостей, иногда – в ущерб собственному столу.

Среди идиоматических средств казахского языка, связанных с названием животного *қой*, хотелось бы отметить следующие, чьи символические значения устарели в последние годы. «*Қой ішіндегі марқа*» в значении «лучший, отличающийся от других», Особое внимание привлекает пословица казахского языка «*Арамзаның құйрығы бір-ақ тұтам*». Дело в том, что долгие годы кочевой жизни казахского народа позволили дифференцировать поголовье скота, где наименее пригодным считался вид «арамза» – ягненок, родившийся раньше или позже периода окота. Такое животное было слабым, худощавого сложения, его уход представлялся сложным, кроме того он был непригодным для разведения потомства. Данная идиома переводится как «у нечестного хвост короток» или «у лжи ноги коротки» и образно описывает хитрого, пронырливого человека, чья изворотливость бросается в глаза (ср.: *бір тұтам – одна горсть*). Вероятно этимология слова «арамза» восходит к одному из значений прилагательного «арам» – худой, некачественный, непригодный.

Признаки «кроткий», «смирный» находят отражение в русском языке только в зооморфизмах *овца*, *ягненок*. Однако в некоторых сравнительных оборотах с компонентом *овца* присутствует признак «тупой, безынициативный» (ср.: *сбиваться в кучу как овцы* – «вести себя бестолково, неорганизованно, панически. о толпе, скоплении людей»). Риторическое употребление фразеологизма *заблудшая овца* в русском языке мотивировано библейской историей об овце, отбившейся от стада, что создавало в сознании по-

читателей библейских традиций образ человека, сбившегося с правильного пути, откуда он попал в язык.

Яркий пример связи языка с культурой народов приводится туркменским исследователем И. Ровшеновым, который указывает, что зооморфизм *гоч (баран)* в туркменском языке характеризует смелого, отважного, мужественного молодого человека. «Одним из любимых занятий у туркмен, – отмечает он, – издревле является уход за бойцовыми баранами. Почти в каждой семье держали баранов и готовили их к состязаниям. На туркменских свадьбах и различных национальных праздниках бой баранов – один из необходимых ритуалов, в котором баран защищает честь своего хозяина» [2, 15].

Таким образом, межкультурные различия очень ярко проявляются в языке – передатчике, носителе культуры. Зооморфные фразеологизмы являются ярким примером отражения языковой картины мира, культурных ценностей, бытовых традиций, исторического прошлого русского и казахского народов, представляя тем самым большое поле для исследовательской деятельности в русле теории лингвокультурологии и межкультурной коммуникации.

Использование зооморфных фразеологизмов может носить отчасти универсальный, отчасти национально-специфический характер. Например, почти одинаковые ассоциации возникают у носителей русского и казахского языков в связи с метафорическим переосмыслением слов *свинья/шошқа* в значении «грязный, неопрятный, невежественный», *лев/арыстан* в значении «сильный, видный, отважный».

Отдельную группу идиом с названиями животных можно выделить фразеосочетания с компонентом зооморфическим глаголом.

Большинство анализируемых зооморфических глаголов выражают отрицательные коннотативные значения, которые отмечаются в словарях пометами «пренебрежительное», «просторечное», «грубо-просторечное», «бранное» и др. Некоторые зооморфизмы, от которых образуются зооглаголы, могут сочетать в себе положительные и отрицательные коннотативные признаки. Таковы, к примеру, зооморфизмы *собака* в русском и *ит* в казахском языке. Несмотря на то, что зооморфические глаголы несут, в основном, коннотативные признаки одной направленности, нередко наблюдается своеобразная противопоставленность в эмоциональной оценочности, ср.: *насобачиться* «научиться ловко что-л. делать, приобрести опыт в чем-л.» имеет положи-

тельную оценочность, *присобачить* – «сделать кое-как, недобросовестно, прикрепить, приделать кое-как» употребляется в отрицательной форме и *рассобачиться* – «распутиться» также выражает негативную оценочность. Другой пример: казахские зооглаголы, производные от названия животного *ит*, также изобилуют противоречивыми коннотативными признаками: ср.: *иттену* – «заслужить неуважение, недоверие своим поведением» оценивается отрицательно; также негативную оценочность имеет зооглагол *иттесу* – «жить во вражде, ссориться»; однако глаголы *итырықтау* и *итшілеу* употребляются если не в положительной оценочности, то имеют нейтральную эмоциональную окрашенность, так зооглагол *итырықтау* означает «устать до изнеможения», *итшілеу* – «испытывать невзгоды и лишения»; в употреблении последних также содержится элемент жалости.

Зооморфические глаголы возникают в речи как синонимы существующих глаголов, они имеют в качестве основного только переносное значение и самостоятельного смыслового ряда образовать не могут (например, глагол *лисить* соотносится с глаголом *хитрить*, *тұлкілену* соотносится с глаголом *қулану*). Различные зооморфические глаголы могут иметь общую объединяющую сему: ср.: рус. *попугай* и *обезьяна* вступают в синонимические отношения, реализуемые в глаголах *попугайничать* – «повторять чужие слова, мысли», *обезьянничать* – «подражать другому, не имея собственного мнения», где общая сема связана с реализа-

цией понятия «подражание». В казахском языке в качестве примера можно привести глаголы *арыстаншылау* в значении «пытаться добиться несбыточного, непричитающегося», буквально «иметь большие, «львиные» планы» и *қоразсыну*, употребляющийся в значении «вести себя подобно петуху», общей, объединяющей семой является, как в примере с русскими зооглаголами, сема, реализованная в понятие «подражание».

Зооморфические глаголы русского и казахского языков, так же как и существительные-названия животных, представляют собой единицы вторичной номинации и связаны с ассоциативно-фонowymi знаниями носителей русского и казахского языков, в частности с их эмпирическим, культурно-историческим, мировоззренческим и потому могут считаться культурными концептами.

Фразеологические сочетания с зооморфизмами в каждом языке имеют национально-культурную специфику, отражая уникальную способность народа улавливать и фиксировать то или иное сходство между животным и человеком, что, в свою очередь, позволяет давать зооморфическим метафорам лингвокультурологическую и сопоставительную интерпретацию, сопровождая ее анализом многообразия и богатства национальной культуры и мировидения.

Таким образом, фразеологизмы с компонентом зооморфизмом являются ярким примером отражения языковой картины мира, культурных ценностей, бытовых традиций, исторического прошлого русского и казахского народов.

Литература

- 1 Ровшенов И. Зооморфизмы в туркменском и русском языках. – Автореф. дис. на соиск. учен. степ. к. филол. н. – Ашгабат, 1995. – 21 с.
- 2 Амосова Н.Н. Современное состояние и перспективы фразеологии / Н.Н. Амосова // ИЯШ. – 2011. – №3. – С. 224.
- 3 Казахские пословицы и поговорки на казахском и русском языках / Сост. и переводчик М. Аккозин. – Алматы, 2000. – 212 с.

References

- 1 Rovshenov I. Zoomorfizmy v turkmenskome i russkom yazykah. – Avtoref. dis. na soisk. uchen. step. k. filol. n. – Ashgabat, 1995. – 21 s.
- 2 Amosova N.N. Sovremennoe sostoyanie i perspektivy frazeologii / N.N. Amosova // IYASH. – 2011. – №3. – S. 224.
- 3 Kazahskie poslovicey i pogovorki na kazahskom i russkom yazykah / Cost. i perevodchik M. Akkozina. – Almaty, 2000. – 212 s.

Сарсекеева Н.К., Исакова У.Н.

Специфика мифопоэтических образов в повести О. Бокеева «Снежная девушка»

В статье рассматривается мифопоэтический подтекст повести казахского писателя О. Бокеева «Снежная девушка». Система образов произведения рассматривается на стыке реально-бытового и мифологического планов повествования. Оба плана, отражаясь друг в друге, как в зеркале, одновременно и противопоставлены, и объединены сложной системой соответствий. Подробно анализируются философские аспекты размышлений автора о причинах и сущности человеческой жестокости, о причинах деградации общества на духовном уровне и факторах, способных остановить подобные явления. Исследуются метафорические и фольклорно-мифологические образы, помогающие созданию мифопоэтического подтекста произведения – Снежной девушки, человека-зверя и др. Такое построение углубляет смысловую перспективу произведения, тем самым усложняя и подключая его к мощному контексту мифологической образности разных народов. Проводятся необходимые параллели в рамках сопоставления вышеуказанных образов в алтайском, японском, казахском фольклоре. Исследуется образно-мотивный комплекс повести О. Бокеева, в котором особую значимость имеет лейтмотив трагической судьбы девушки, которая пострадала по вине злодея Конкая. Делается вывод о том, что миф у О. Бокеева является средством концентрации мира вокруг человека и внутри него.

Ключевые слова: миф, мифопоэтика, образ, сюжет, мотив, фольклор, синтез.

Sarsekeeva N.K., Issakova U.N.

Specificity of mythopoetical images in the novel O. Bokeev «Snow Girl»

The article discusses the implication of the story mythopoetical Kazakh writer O. Bokeev «Snow Girl». The system works the images seen at the junction of real, every day and mythological narratives plans. Both plans are reflected in each other, as in a mirror, both contrasted and combined with complex system of correspondences. Analyzed in detail the philosophical aspects of the author's reflections on the causes and nature of human cruelty, about the causes of degradation of the society on a spiritual level and the factors that could stop such events. We study the metaphorical and folklore and mythological images to help create mythopoetical subtext works – Snow girl, man-beast, and others. This arrangement enhances semantic-term work, thus complicating and connect it to the powerful imagery of mythological context of different nations. Wire must be parallel within the above comparison of the images in the Altai, Japanese, Kazakh folklore. We investigate the figurative motivic complex story O. Bokeev in which particular importance is the leitmotif of the tragic fate of the girl who suffered the fault villain Conca. The conclusion is that the myth of O. Bokeev have means of concentration of the world around man and within him.

Key words: myth, mythopoetics, image, plot, motive, folklore, synthesis.

Сарсекеева Н.К., Исакова У.Н.

О. Бөкеевтің «Қар қызы» повестіндегі мифопоэтикалық бейнелердің ерекшелігі

Мақалада қазақ жазушысы О. Бөкеевтің «Қар қызы» атты повестінің мифопоэтикалық астары сипатталады. Туындының бейнелер жүйесі шынайы-тұрмыстық және мифологиялық әңгімелеу жоспарлары тоғысында қарастырылады. Қос жоспар да бір-бірімен бір уақытта қарама-қарсы және де күрделі жүйемен сәйкестіріліп, біріктірілген көрініс табады. Сонымен қатар, автордың адамзаттың қатігез болмысы мен себептері, қоғамның рухани деңгейінің құлдырау себептері мен ықпалдары жайындағы толғанысының философиялық аспектілері жете талданды. Шығарманың мифопоэтикалық астарындағы қар қызы, адам аң секілді бейнелердің жаратылысына көмектесетін ауыспалы және фольклорлық-мифологиялық бейнелер зерттеледі. Мұндай құрылым түрлі халықтың мифологиялық бейнелерінің мәнмәтінін қиындата және кірістіре отырып, шығарманың мағыналық келешегін тереңдетеді. Жоғарыда аталған бейнелерге алтай, жапон және қазақ фольклорымен салыстырулар аясында керекті параллельдер жүргізіледі. О. Бөкеев повестінің негізгі арқауы – зұлым Қонқайдың кесірінен зардап шеккен байғұс қыздың қайғылы тағдыры зерттеледі.

Түйін сөздер: миф, мифопоэтика, бейне, сюжет, сарын, фольклор, синтез.

**СПЕЦИФИКА
МИФОПОЭТИЧЕСКИХ
ОБРАЗОВ В ПОВЕСТИ
О. БОКЕЕВА «СНЕЖНАЯ
ДЕВУШКА»**

В современном значении термин *мифопоэтика* рассматривается как исследование «проекции мифа» или мифологического образа, сюжета, мотива и т.д. на произведение в целом. При этом термин *миф*, по мнению В. Руднева, следует понимать в широком смысле [1, 161-172]. Мифопоэтикой сегодня называют метод литературоведческого анализа, направленный на изучение проявления этого явления в конкретных произведениях. Изучением мифа в XX-XXI в.в. занимались видные зарубежные ученые – Р. Барт, А. Гулыга, З.-Г. Фрейд, А. Лосев, В. Топоров, Е. Мелетинский, М. Элиаде, Дж. Фрезер, О. Фрейденберг и др. Литературу и миф связывает художественное начало, а специфика художественного мышления в его конкретно-чувственной природе, символическом характере и логике близка к образно-ассоциативному мышлению. Большинство исследователей в этой связи все чаще склоняются к мнению, что мифологизм – характерное явление современной литературы и как прием, и как стоящее за ним мироощущение.

Имя известного казахского писателя, драматурга, журналиста, лауреата многочисленных премий О. Бокеева (1943-1993) вошло в литературу как выражение реалистического и романтического мироощущения. Оралхан Бокеев отличался своим собственным, неповторимым стилем и взглядом на мир от многих представителей отечественной прозы 1960-1980-х гг. В своих книгах («След молний», «Поющие барханы», «Крик», «Человек-олень», «Олиара» и др.) он свободно, ясно и бесстрашно выражал собственную жизненную философию, связанную с судьбами дорогих ему земляков, их национальными чертами, обычаями и языком, красотами родной земли Восточного Казахстана. Его мировоззрение выражалось нередко в условно-метафорических формах во взглядах на общество, отношении людей друг к другу, к окружающему миру, к природе. Каждый герой произведений О. Бокеева является загадкой.

Вероятно, поэтому о писателе и его произведениях написано немало, но интерес к его книгам не иссякает и в наши дни. Так, крупнейший казахстанский поэт, писатель и общественный деятель Бахытжан Канапьянов проникновенно писал о нем: «... у каждого мастера литературного слова есть начальная точка отсчета, которая во многом характерна для персонажей,

образов и героев его книг – рассказов, повестей, романов.... Для него (О.Бокеева.- авт.) и героев его произведений подобной точкой отсчета является, разумеется, Алтай, предгорья этого изумительного края...Вблизи Катон-Карагая, между устьями рек Нарым и Бухтарма, среди гор великого Алтая, где мерцает своим вечным льдом Белуха, есть эта самая точка отсчета – это местность в один конный переход, где Казахский Алтай граничит с Россией, если с юга на север, с Китаем, если с севера на юг, и с Монголией, если с запада на восток.... Это ландшафт, на фоне которого живут, любят, надеются на лучшую участь, и в большей степени в одиночку, люди гор, люди Алтая – персонажи и образы Оралхана Бокеева. И в своем высоком стремлении сливаются и мыслями, и образом жизни, благородством и трагедийностью своего бытия с этим ландшафтом, растворяются в этой природной стихии – во имя своего бессмертия» [2, 5].

Обратимся к анализу одного из поздних произведений писателя – повести «Снежная девушка» (1985), в которой дается описание жизни казахского села после Великой Отечественной войны. Главными героями повести являются три друга – Нуржан, Бакытжан и Аманжан. Нуржан, обеспокоенный судьбой погибающего от зимней бескормицы скота, соглашается на опасную поездку за сеном в отдаленный горный район. Лейтмотивом же произведения является повествование о трагической судьбе молодой девушки, которая пострадала по вине негодяя Конкай, и с тех пор она бродит в горах и горько жалуется на свою неудавшуюся жизнь и судьбу.

Конкай – это символ предельного эгоизма, анархизма, образ человека, сознательно отгородившегося от цивилизации. В глазах ребят он выглядит как зверь: «– Ата!- громко позвал он, и собственный голос показался ему чужим. – Скажите нам, кто вы? Толстяк Бакытжан, которому вновь удалось задремать, вздрогнул при звуках голоса и очнулся. Старик сидел на низких нарах, не отвечая. И Аманжан, с ненавистью глядя на него, повторил вопрос:

– Ну?! Кто ты, спрашивают?

Бакытжан разобрался, что опасности нет никакой и промолвил, зевая:

– А-а..... Да никто, сказал же. Человек-икс.

Старик поднялся с нар, повесил на место ружье и, спокойно подойдя к печке, подбросил дров. Затем, словно вспомнив о чем-то, вышел из дома – все также босиком, в одной рубахе и кальсонах. Казалось, что ему совершенно без-

различно, зима на дворе или лето, он словно не знал, что значит холод, слабость, болезнь» [2, 290].

Конкай в изображении писателя – убежденный кержак, воспитанный в староверческом духе. Он – своего рода гротескный анахорет, в своем анархизме отрицающий любые формы персонификации и индивидуализации человека вплоть до национальной идентичности: « – Удивляюсь я на вас и на людей ваших. Чего вы в покое меня не оставите? Я ведь не ищущу вас, чего вы- то меня ищете? Значит, Конкай вам нужен, хоть вы Конкаю не нужны. Я ведь что? Хочу жить сам по себе, без вас. У меня мой угол, мое становье – и не трогай меня! Я Конкай! Я сам по себе царь, и хотя царство у меня не большое, я здесь не раб, а хозяин. Я полвека стерегу свое царство, и тому, кто попытается отнять его у меня, погасить этот очаг, или нарушить мой покой, – глаза его расширились как у безумного, – врагу своему я и пули не пожалею. Буду с ним насмерть биться...» [2, 297].

Конкай представляет собой лишенного индивидуально-личностных черт, абсолютно одинокого человека. Он тщательно продумал план собственной смерти, и в задуманном итоговом ритуальном самоуничтожении также находит мстительное удовлетворение чувства нелюбви к человечеству. Он позволяет себе преступление – насилие над девушкой, заблудившейся в горах, и в этом акте отчетливо проявляется его анархическая психология – делаю, что хочу, никто мне не указ.

Таким образом, Конкай – возможное развитие каждого из трех парней, некий максимум их гипотетической отрицательной эволюции. Заблудившись в горах (возможно, и в реальной жизни), они могут спастись только вместе, только объединив усилия. Тем не менее, Конкай в глазах односельчан – легендарная личность, жители района по-своему мифологизировали этот образ одинокого анахорета. В легенде о Конкае живет отголосок древнего мифа о «возвратившихся» – людях, полностью вернувшихся в естественную природу вплоть до животного образа жизни. Во многих произведениях фольклора разных народов есть мифологические образы химерических или синкретических существ: человека-волка, человека – медведя, человека-ягуара, человека-леопарда и т.д. Конкай находится на полпути к такому превращению. Он живет в избе, но много времени проводит в норе, где укрывается от людей, прячет пушнину, пьет пиво и свежую оленью кровь. Мифологизированный образ Кон-

кая наполнен сложными смысловыми коннотациями и философскими инвективами.

Кроме того, Конкай – это своеобразная ипостась Жезтырнака из казахского фольклора. Как известно, Жезтырнак – это персонаж казахского фольклора. Слово «жез» с казахского переводится как – латунь, а «тырнак» означает – коготь. В казахской народной мифологии «жезтырнак» – оборотень со страшными когтями, нападающий на одиноких путников. Очень замкнутое в себе создание. Смотрит на человека холодным, немигающим, пронизывающим взглядом. Отвечает на вопросы односложно и коротко [3]. Конкай это – человек-Жезтырнак, который живет только для себя, он не пожалеет никого, даже своего собственного сына.

В повести рассказывается о том, как встреча с Конкаем, одиноким злобным эгоистом, едва не приводит парней к роковому финалу, так как тот показывает им самую опасную и гибельную дорогу. Спасает джигитов сила надежды, мечты и Снежная девушка: *«В белую юрту, где лежал Нуржан, вошла Снежная девушка. Она подошла к нему, беспомощно распростертому на торе – кто-то связал ему веревкой руки и ноги... она склонилась к нему, приподняла его голову и зашептала, умоляюще глядя на него: «Вставай, вставай скорее, мой жигит! Солнце уже высоко». Но, как ни пытался, Нуржан не смог шевельнуть и пальцем. Все тело его превратилось в неподвижную, тяжелую глыбу. И тогда он произнес, едва, с невероятным усилием, шевеля губами:*

«Кто ты? Ангел или человек?»

«Ты же знаешь...Я – Снежная девушка», – был ответ.

....Когда-то Конкай и меня отправил в снега, и я заблудилась и с тех пор хожу по этим белым увалам. Встань, Нуржан! Я не хочу, чтобы и ты вечно бродил, по снегам, оплакивая себя... Иди, Нуржан догони и приведи обратно своих товарищей!

....Вставай! не падай духом. Вставай, Нуржан и разбуди своих товарищей. Идите на землю – вы там нужны!» [2, 342].

Мечта – удел романтиков. Самый рефлексивный из героев – тракторист Нуржан, он и в снежной норе продолжал думать о возлюбленной, поэтому не замерз, не уснул и в критический момент разбудил друзей. Снежная девушка мистически является ему в грезах и не дает заснуть, настойчиво призывая к жизни.

Истоки образа Снежной девушки – в алтайском фольклоре. Это, по всей видимости, поэтическая версия древнего мифа о Матери-Земле в

ее женской ипостаси – Умай-шеше. Уральский вариант этого мифа – хозяйка Медной горы, поэтически воспетая П. Бажовым в одноименном произведении. Идеальный женский дух является только к чистому душой, безгрешному человеку. Таковым предстает в повести Нуржан, в душе – поэт, романтик. Философская подоплека этого мифопоэтического пласта заключается в следующем – только любовь, только высокая мечта спасают от холода отчуждения, одиночества, морального вырождения наконец.

Интересно, что образ Снежной девушки можно встретить и в японском фольклоре, только там ее называют Юки-онна. Юки-онна изображается, как правило, совершенно белой, почти прозрачной, словно из льда, и очень красивой. Двигается она неторопливо и изящно, появляется чаще в сумерках или ночью во время снегопада или снежной бури. Притом она может объявиться в любом месте, где идет снег [4].

В повести О. Бокеева Снежная девушка – мистический герой. Она всегда предвидит появление Нуржана, являясь для него своеобразной музой: он всегда спасается, думая о ней. Но, одновременно она предстает и в образе обычной, земной девушки Алмаш: *« Нуржан: ...ты Алмашжан ... или – Снежная девушка? Кто из них?*

Девушка (шепотом): Я не хочу тебя обманывать. Нет. Слушай. Я на самом деле Снежная девушка. В пургу ночью я бежала по снегу босиком, раздетая, и меня нашел в горах старик... хозяин этого дома. У них нет своих детей, и старики оставили меня у себя. Целый год никто не знал, что я прячусь здесь. За это время я узнала, что моя мать умерла в больнице. Кроме нее, у меня не было никого. И я тогда решила навсегда остаться здесь. Да и куда мне возвращаться, зачем? Где теперь мой аул?.. После того, что случилось, я боюсь людей, мой жигит. Я не верю им! Я умираю здесь от тоски и обиды, и пусть будет так. Когда на меня нападает тоска, я надеваю белое платье и убегаю ночью в горы, брожу одна по снегам... пою, плачу. Ата, старик мой, приводит меня обратно... он нарочно всем рассказывает небылицы о Снежной девушке, чтобы никто не догадался, что это я... Когда ночью по колени в снегу брожу я одна по горам, то жар души немного остывает – и я успокаиваюсь...» [2, 372].

Снежная девушка на сюжетном и композиционном уровне резко противопоставлена Конкаю: она спасительница, вдохновительница высоких чувств. На архаическом семантическом уровне мифа она может быть интерпретирована как де-

миург, покровительница искусств. Это полубожество, как отмечалось ранее, имеет и земную ипостась – персонификацию в образе девушки, спасшейся бегством от преследований Конкая. С тех пор девушка безвылазно живет в горах, помогая заблудившимся путникам. С ней сблизился Нуржан в зимовке старика – колхозника. Две оппозиции, как и положено в мифе, представлены в образах-антиподах: Снежная девушка – спасительница, а Конкай – губитель.

Обобщая, можно отметить, что образы Снежной девушки и Конкая в повести О. Бо-

кеева, несмотря на мифопоэтический подтекст, оказались эстетически локализованными: они не вывели писателя на уровень тех универсальных обобщений, сюжетов и парадигм мирового духовного значения, как это произошло в творчестве Ч. Айтматова, Г.Г. Маркеса. Это, видимо, объясняется тем, что романтическая направленность и рефлексивность (текучесть восприятия) в повести О. Бокеева взяли верх над его уникальным философским мышлением и не привели к созданию символического текста с глобальным значением мирового уровня.

Литература

- 1 Руднев В.П. Словарь культуры XX века. Ключевые понятия и тексты. – М.: Аграф, 1997. – 384 с.
- 2 Бокеев О. Человек-олень. Повести; рассказы / Перевод с казахского. – Астана: Аударма, 2011. – 568 с.
- 3 <http://stepnyak.kz/viewtopic.php?t=363>
- 4 <http://www.legendami.ru/bod/japan/japan18.htm>

References

- 1 Rudnev V.P. Slovar' kul'tury ХХ века. Klyuchevye ponyatiya i teksty. – М.: Аграф, 1997. – 384 s.
- 2 Bokeev O. Shehovek-olen'. Povesti; rasskazy / Perevod s kazahskogo. – Astana: Audarma, 2011. – 568 s.
- 3 <http://stepnyak.kz/viewtopic.php?t=363>
- 4 <http://www.legendami.ru/bod/japan/japan18.htm>

Смағұлова Г.Н.,
Әмірақынова Г.А.

Қазақ әзілдерінің тақырыптық ерекшеліктері

Мақалада әзілдің кімдер арасында айтылатындығына байланысты тақырыптық топтарға жіктеліп, ерекшеліктері көрсетіледі. Қазақ әзілдері қоғаммен бірге өмір сүріп, заманның ағымына, өзгерістеріне қарай икемделетін құбылыс болғандықтан, мақалада қазақ мәдениетіндегі әзілдің орны, ұлттық және тақырыптық ерекшеліктері қарастырылады.

Ұлы тұлғалардың, ақын, жазушылардың әзілдері салт-дәстүр, әлеуметтік жағдай, білім-ғылым, адамдардың жас ерекшеліктері секілді тақырыптар бойынша топтастырылып, олардың арасындағы жарасты әзілдері мысалдармен талданады. Сонымен қатар туысқандық, отбасылық қарым-қатынастағы әзілдер, ұлттар арасындағы достық әзілдер, достар мен құрдастар арасындағы әзілдер секілді тақырыптық топтар бойынша әзілдердің ұлт танымына байланысты ерекшеліктері көрсетіледі.

Түйін сөздер: әзіл, салт-дәстүр, білім-ғылым, әлеуметтік жағдай, жас ерекшелік.

Smagulova G.N.,
Amirakynova G.A.

Thematic features of Kazakh humors

Article considers and shows features of classification on theme groups depending between whom the humour is conducted. As, the Kazakh humour exists together with society, and it is considered the phenomenon, flexible to a current of time, to changes, in the article the humour place in the Kazakh culture, national and thematic features is investigated.

Ridiculous statements of great people, poets, writers are grouped in such subjects as traditions, the social status, science and education, age features of people, their pertinent humours are analyzed as the examples. Besides, humour in the relative, family relations, humour between the nations, humour between friends and mates, are also grouped in theme groups depending on the national directions.

Key words: humour, tradition, science and education, social conditions, age feature.

Смағұлова Г.Н.,
Амирақынова Г.А.

Тематические особенности казахского юмора

Статья раскрывает и показывает особенности классификации на тематические группы в зависимости от того, между кем ведется юмор. Поскольку казахский юмор существует вместе с обществом и считается явлением, гибким к течению времени, к изменениям, в статье рассматривается место юмора в казахской культуре, национальные и тематические особенности.

Смешные высказывания великих людей, поэтов, писателей группируются по таким темам, как традиции, социальное положение, образование и наука, возрастные особенности людей, их уместные юморы анализируются в виде примеров. Кроме того, юмор в родственных, семейных отношениях, юмор между нациями, юмор между друзьями и приятелями, также группируются по тематическим группам в зависимости от национальных направлений.

Ключевые слова: юмор, традиция, образование и наука, социальные условия, возрастная особенность.

ҚАЗАҚ ӘЗІЛДЕРІНІҢ ТАҚЫРЫПТЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Тілдік қатынас арқылы коммуниканттар арасында ерекше байланыс орнатылады. Өзара ақпарат алмасу, бірін-бірі түсіну, диалог құру – барлығы тіл арқылы қарым-қатынастың өрісін кеңейтеді. Әдетте адамдар арасында пікір алмасу, ой бөлісу сынды сергек әңгімелермен қатар түрлі жағдаяттарға қарай әзіл-қалжың қоса айтылып, тілдік қатынастың тақырыптық ауқымымен қатар, интенцияның көріну формалары да түрлене түседі. Өзара қатысымдық (коммуникативтік) тактика – әдіс-тәсілдер арасында қазақ әзілдерінің орны ерекше. Мұнда менталдық, ұлттық мәдени ерекшеліктер бар.

«Әзіл» – (فكاهة) араб тілінен енген сөз. Қазақ әдеби тілінің түсіндірме сөздігінде берілген анықтама бойынша әзіл семантикасы:

1. Күлкі тудыру үшін айтылатын сөз немесе жасалатын күлдіргі әрекет, қалжың;

2. Бір адамның екінші адамды ұялту, сөзге тоқтату және т.б. мақсаттары үшін айтатын ұрымтал да астарлы, көңілді де күлкілі пікірі немесе қылығы;

3. Этн. дәстүрлі қазақ қоғамында қатарлас, құрдас немесе белгілі бір туыстық қатынастағы адамдар арасында орынды саналатын өзара сөз сынасу, сын айту, қалжыңдасуға негізделген қарым-қатынас түрі;

4. Ауыс. қызық, думан, бос күлкі.

Қазақ әзілдері қоғаммен бірге өмір сүретін, заманның ағымына қарай, өзгерістеріне қарай икемделетін құбылыс. Әзілдің өзі, ұлттық тілге, дүниетанымға, әртүрлі жағдайларға байланысты туындап отырған. Әр халықтың өмірді тануы, қабылдауында өзіне тән ұқсастықтар, ортақ, жалпы жақтары болумен қатар өзіндік ерекшеліктері, айырмашылықтары да болады. Халықтың белгілі бір ортада, белгілі бір аймақта өмір сүруі оның ұлттық сипатына, болмысына әсер етеді. Ұлттық сипаттағы өзіндік ерекшеліктер мен менталитет этностың мәдениетінде, тұрмысында, күнделікті өмірінде көрініс табады. Олар сөз жоқ, тілде бейнеленіп, көрінеді. Алғашында көңіл көтеру мақсатында пайда болған әзіл, кейін келе қоғамдағы болып жатқан түрлі құбылыстарға байланысты халықтың қуаныш-күйінішін, арман-тілегін білдіруге қызмет еткен.

Жиналған мәтіндік деректерді талдасақ, әзілдің түрлері: достық әзіл, жарасты әзіл, жеңіл әзіл, қисынсыз әзіл, өткір әзіл, тұрпайы әзіл, шымшыма әзіл.

Досқа айтылған әзіл зілсіз болса, ел билеушілерге, дұшпанға айтылған әзіл уытты болады. Әзілдің сәтті, тапқыр шығуы қақтығысушы екі жақтың да ізетті, мәдениетті болуын талап етеді. Орынды жерде, шамамен әзілдеу ақыл мен сөз тапқырлығының нәтижесі.

Қазақ әзілдерінің қай-қайсысын алсақ та, халық дүниетанымын, салт-дәстүрін, психологиясын тануға болады. Қызыл сөзге шешен халқымыздың әзілі астарлы, әрі салмақты болған. Бұл ретте көпшілікке таныс тілдік тұлғалардың яғни, ақын, жазушылардың арасындағы әзілдердің мағыналық-тақырыптық топтарына назар аударылды. Себебі олардың болмыс-бітімі мен логикалық ой сабақтауы қашан да жқртшылыққа үлгі, тіпті кейбір тұста тәрбие мен өнегенің айқын тұстарын ұлт ойы, ұлт пікірі деп қабылдауға болады. Әзіл мәтіндерін сұрыптай келе, төмендегідей топтарға бөлдік:

- салт-дәстүрге байланысты;
- әлеуметтік жағдайға байланысты;
- білім-ғылымға байланысты;
- адамдардың жас ерекшеліктеріне байланысты;
- туыскандық, отбасылық қарым-қатынастағы әзілдер;
- ұлттар арасындағы достық әзілдер;
- достар мен құрдастар арасындағы әзілдер.

Салт-дәстүрге байланысты әзілдерде қазақ халқының ертеден ұстанып келе жатқан салты мен дәстүрінің жалғастығын байқатады. Өлең сөз немесе қарасөз арқылы айтылған астарлы әзілдің мазмұны халқымыздың тұрмыс-тіршілігінен хабардар етеді. Қазақ халқының ұлттық салт-дәстүрінің бірі – қонақжайлық. Қонақжайлық адамдар арасындағы сыйластықты, бір-біріне деген құрметті, қамқорлықты білдіретін, кісінің адамгершілігін, имандылығын айқындайтын қасиеттердің бірі.

Махамбет жол жүріп келе жатып бөктерде отырған малшы үйіне ат басын тірейді. Ойы – сусын ішіп, сәл тынығып алу. Бірақ үйден шыққан жас келіншек ақынның сөзін селқостай тыңдап, қабақ бермей, сусын орнына пісіліп, майы ажыратылған сұйық айран әкеліп ұсынады. Жас келінге не дейсің? «Танымасты сыйла-мас» деген ғой деп, Махаң айранды ат үстінде тұрып басына бір-ақ көтереді. Кесесін қайтып беріп тұрып:

Уа, айран.
Келдің қайдан?!
Әйелдермен ұрысып,
Күбілермен жұлысып,
Айрылыпсың-ау майдан!
Есіл ақтығың болмаса,
Кем емессің-ау шайдан, –

деп ауызды қолының сыртымен бір сүртіп жүріп кетеді.

Кешікпей үй иесі келіп, болған жайды естігеннен кейін, санын бір соғып, Махаңды көрші ауылда түстеніп отырған жерінен қоярда-қоймай алып келіп, арнайы бағлан сойып, жақсылап күтіп жіберген екен [1, 10-11].

«Қазақ салтында қонағын сыйламау, оған тиісті ізет-құрмет көрсетпеу, малдың дұрысын сойып, сыбағасын жөнді етіп бермеу және осы сияқты әдет-ғұрыпты сақтамау – бәрі қонағының көңілінен шықпаса, ол ауыл ақсақалына, ру басына, биіне шағым айтуы, ақын болса, ел күлетіндей етіп өлең шығарып, әжуа етуі де мүмкін. Бұл құдайы қонақтың салт-әдет заңы бойынша құқығы» [2, 594]. Осылайша, әзіл аралас бірауыз өлең сөз арқылы талай нәрсені астарлап айтқан екен Махамбет ақын.

Әлеуметтік жағдайға байланысты.

Үлкен бір жиналыста финанс министрі баяндама жасапты. Үзіліс кезінде бес-алты кісі ортасында әңгіме айтып тұрған Мұхтар Әуезовке әлгі министр келіп, сәлемдесіпті де:

– Қалай, Мұқа, менің баяндамама сізге ұнады ма? – депті. Сонда Мұқаң:

– Пәлі, ел сенен ақыл сұрар дейсің бе, ақшанды беріп тұрсаң болғаны да, – деп, жұртты ду күлдіріпті [3, 49].

Бірде атақты композитор Әбілақат Еспаевтың «Мәдениет және тұрмыс» журналына нотасымен бір өлең шығады. Сол өлеңнің қаламақысын барып алса – әдейі аз қойған ба, ақшасы мардымсыздау екен. Әбілақат ақшаны алады да, журналдың жауапты хатшысына кіріп:

– Мәдениеттерің жақсы, тұрмыстарың нашар екен, – депті де, шығып жүре беріпті [4, 25]. Жазушы Мұхтар Әуезовтің «– Пәлі, ел сенен ақыл сұрар дейсің бе, ақшанды беріп тұрсаң болғаны да» деп айтқан ұтымды әзілі мен композитор Әбілақат Еспаевтың «– Мәдениеттерің жақсы, тұрмыстарың нашар екен» деген шымшыма әзілі күлкі тудырғанымен, астарлап жеткізер мағынасы бар, ойлы әзіл.

Білім-ғылымға байланысты.

...біреу Қалтай Мұхаметжановтан: «Қалай, министрлікке тіркелген жаңа кадрларға риза боларсыз?» – деп сұрапты. Сонда Қалтай:

– Әрине, ризамыз, министр – домбырашы, замминистр – иллюзионист, тағы бір замымыз – циркаш, тамаша ғой! Тек енді бір фокусник болса қатып кетер еді, – депті. Мұнысы: Еркімбековтың консерваторияның домбыра класын бітіргенін, Поповтың бұрынғы иллюзионист, Саудабаевтың цирк директоры екенін айтқаны екен дейді [3, 6].

Бір ғалым өзінің докторлық еңбегін қорғап жатса керек. Даулы пікірлер туындап, академик Әлкей Марғұлан екі-үш рет шығып сөйлепті. Сонда ойнай беретін біреу:

– Әлеке, бүгін көп сөйлеп кеттіңіз ғой, – дейді.

Бұған Әлекең:

– Кісі не нәрсе туралы бірдеңе білген соң сөйлейді ғой, білмесе несін сөйлесін, – деп жауап беріпті [3, 7].

Бір күні сатирик Садықбек Адамбеков Жазушылар одағының секция мәжілісінде өзінің жаңа комедиясын оқыпты. Комедия ұзақ екен. Мәжіліске қатысып отырған ақын Сырбай жалығып жиі-жиі күле берсе керек.

– Ей, сен неге күлесің? – депті Садықбек Сырбайдың күлгенін жақтырмай. Сонда сырбай күлкісін тыймай:

– Комедия болған соң күлмегенде қайтеміз! – депті [3, 19].

Білім адамзат мәдениетінің ең ауқымды ұғымдарының бірі және сана, таным, объективті әлем, субъект, ойлау, логика, ақиқат, парасат, ғылыми және күрделі де терең ұғымдармен тығыз байланысты. Білім зерттеу, тексеру, ой тәжірибесінен, ғылыми тәжірибеден өткізу арқылы қалыптасады, реттелу арқылы топтастырылады. Ғылым мен білімге байланысты әзілдердің де өзіндік астарлы ақиқаты болады. Жеңіл әзілдермен салыстырғанда, бұл тақырыптағы әзілдер өткірлігімен ерекшеленеді.

Туысқандық, отбасылық қарым-қатынастағы әзілдер жарасымды, әрі жеңіл әзілдер болып келеді. Қазақ халқының ұлы данышпаны Абай: «Адамның адамшылығы – ақыл, ғылым, жақсы ата, жақсы ана, жақсы құрбы, жақсы ұстаздан болады» – дейді. Ұрпақ – қазақ халқының ұлы мұраты болғандықтан, ата-бабамыз «Адам адаммен бай», «Кісі болар баланың кісі менен ісі бар, кісі болмас баланың кісіменен иесі бар» деп адамдар арасындағы туысқандық қарым-қатынасқа зор мән берген. Отбасындағы жарасымды әзілдерге мысал келтірсек,

Бақытжанның телефон арқылы біреумен қатырақ дауыс көтеріп, ашулана сөйлескенін естіген Баукең кейінірек, жайбарақат отырғанда баласына:

– Сен бағана жолдасыңмен айқайлап сөйлестің ғой, – дейді.

– Өзі кінәлі, үндемегенге төбеме шығып алған, – деп жауап айтады Бақытжан.

Сонда Баукең:

– Ол кінәлі емес. Шығуға ыңғайлы, мінгенге жайдақ сенің төбең кінәлі, – деген екен [3, 15].

Пианино ойнап, нота жазып отырған академик-композитор Ахмет Жұбановқа қызы Ғазиза «ана нотаны дұрыс алмадыңыз, мынасы олай емес» деп ескерте беріпті. Сонда Ахаң:

– Қызым-ау, мен сен сияқты академиктің баласы емеспін ғой. Жай қара шаруадан туғанмын, сондықтан да қателесуім заңды, – депті [3, 49].

Әке – отбасының пірі, қара шаңырақтың қожасы. Балаға ата-ананың жеке басындағы қасиеттері толығымен керек болады: ақылы да, шеберлігі де, күші де, мейірімі де, дауыс ырғағы да әрі қымбат, әрі маңызды. «– Ол кінәлі емес. Шығуға ыңғайлы, мінгенге жайдақ сенің төбең кінәлі» деген Бауыржан Момышұлының ұтымды айтылған әзілінің түсіне білген адамға берер тәрбиесі мол. Бір ауыз әзіл сөзбен көп нәрсені ұғындыра білген.

Ақын Жарасқан Әбдірашев төрт күн бойы үйіне келмей, дос-жарандарына еріп «тойлап» кетіпті. Жарасқанның бір күн, екі күн жоғалып кететін «мінезіне» әйелі Нәзік те әбден үйреніп, ондайда көп іздей бермейді екен. Бұл жолғы отағасының хабар-ошарсыз төрт күн жоғалуы Нәзіктің де көңілін қатты алаңдатады. Осыны сезген Жарасқан төртінші күні есік ашып үйге кірген бойда:

– Ат айналып қазығын табады,

Жарасқан айналып Нәзігін табады, – деп, өлеңдете төрге өтіп, диван үстіне ұзынынан сұлап түсіпті [3, 61]. Ерлі-зайыптылардың тату-тәтті өмір сүруі, отбасының мәні сыйластық пен түсіністікте болса керек. Ақын Жарасқан Әбдірашевтың әйеліне айтқан әзілі, жарасты әзіл. «Ат айналып қазығын табар, ер айналып елін табар» деген мақал-мәтелдің екінші жолы өзгертіліп, «Жарасқан айналып Нәзігін табады» деп окказионалға айналып, қолданылып тұр.

Адамдардың жас ерекшеліктеріне қарай:

Жазушылар одағындағы кезекті бір жиналыста бір жас ақын сөз алып, Сәбит Мұқановқа тиісе сөйлейді. Қыза келгенде Сәбит Мұқанов ақын емес дегенді айтады ғой. Сонда Сәбит тұрып:

– Жаңағы бала дұрыс айтады. Жас кезімде мен де Абайды ақын емес дегенмін, – деген екен. [3, 9].

Бірде ақын Шәмшібай Сариев байқамай жазушы Ахат Жақсыбаевтың өкшесін басып кетсе керек.

– Өкшемді ондыртпай бастың-ау! – депті Ахат.

Сонда Шөмішбай:

– Ақа, өкшенізді басып келе жатқан ініңіз емеспін бе! – деген екен [3, 27].

Латиф Хамиди әзілкеш, ашық-жарқын кісі еді. Бірде көшеде кездескен композитор ағасына Мұзафар Әлімбаев:

– Латеке, денсаулығыңыз қалай? – деп сәлемдесіпті.

– Өткендегіммен салыстырсам, онша емес, ал келешегіммен салыстырсам, құдайға шүкір, – депті сонда 75 жастағы Хамиди [3, 36]. Кішіпейілдік – ізеттілік пен әдептіліктің, құрмет пен сыйластықтың белгісі, пейіл мен ниеттің бір түрі. Кішіпейілдік жасынан тәрбие көріп, өнегелі отбасында өскен жасқа да, өзінен кішіні «ақылы асса аға қоятын», «алды кең, арты кеніш» ұлағатты қарияға да тән. Үлкен мен кішінің достығы мен сыйластығының тіні – кішілік пен кісілік, арқауы – құрмет пен ізет. Үлкен мен кіші арасындағы сыйластықтың қандай болатындығы әзіл арқылы да көрінеді.

Ұлттар арасындағы достық әзіл:

Бір күні Мұзағаң (Мұзафар Әлімбаев) ұйғыр жазушысы Илья Бахтиярға әзілдеп:

– Илья, осы сен өзің қазақша таза сөйлейсің, ал енді шығармаларыңды неге қазақ тілінде жазбайсың? – дейді.

Сонда Илья:

– Мұзаға, ұйғырға да бір мықты ақын керек емес пе?! – деген екен [3, 20]. Бұл мысалда әзілге әзілмен жауап қайтарылған.

Академик Қаныш Сәтбаев совет делегациясының құрамында Англияға барады. Совет делегациясын бір орайлы шақта Англияның премьер-министрі Уинстон Черчилль қабылдап, қонақасы береді.

Дастарқан басында Черчилль Қаныш Сәтбаевқа назар аударып, әзілге балаған сұрақ қояды:

– Сәтбаев мырза, айтыңызшы қазақтардың барлығы да өзіңіздей сұңғақ бойлы ма?

– Менің халқым өзімнен әлдеқайда биік, – деп жауап береді Қанекең.

Келесі бір сәтте Черчилль орнынан тұрып келіп, Қанаңның рөмке көтеруіне демеу лебіз білдіріп, тағы да бір келеңсіздеу, тосын сұрақ қояды:

– Сәтбаев мырза, Сіз осы нешінші размерлі бас киім киесіз?

Қанекең сәл жымыып, еш іркілместен:

– Черчилль мырза, егер Сіз екеуміз бас киім айырбастасақ, екі жағымыз да өкінбес едік! – де-

ген екен [3, 26-27]. Келтірілген мысалдардан, қазақ халқының өзге ұлт өкілдерімен достығы ғана емес, әзілі де жарасқандығын байқай аламыз. Ұтымды ой, орынды әзіл айта білетіндігіне көз жеткіземіз.

Достар мен құрдастар арасындағы әзіл:

Жақаң және Жамалхан Баєтов бір әріптес корей достарының үйінен түстеніп шығыпты. Секемшілдеу Баєтов былай шыққан соң:

– Әлгі бізге ненің етін берді, – деп сұрапты жолдасынан. Сонда Жақаң тісін шұқып тұрып:

– Білмедім, әйтеуір, менің үргім келіп тұр, – деп зәресін ұшырыпты [5, 4].

Бір жиналыста белгілі ғалым Ысқақ Дүйсенбаевтың артқы жағындағы орындыққа Сырбай Мәуленов отырып қалыпты. Сонда Сырбай ақын Ысекеңнің бітімін меңзеп:

Желке жағы жеті адыр,

Жылқы жайсаң жеткендей.

Төбе жағы тап-тақыр

Тайлақ тайып кеткендей, –

деп әзілдеген екен [3, 9].

Үлкен ұлықтық лауазымға қолы жеткен бір адамның жақын досы оның қуанышына құтты болсын айта келген екен. Бірақ ұлық болған досы мұрнын шүйіріп, өп-өтірік танымағансып:

– Я, сен өзің кімсің осы? Маған келе бердің? – депті.

Күні кеше ғана сыйласып, араласып-құраласып жүрген адамының аяқ астынан бүйтіп құбылып шыға келгенін көрген досы:

– Жұрт сені осы таяуда екі көзінен айрылып, соқыр боп қалды деген соң, әдейі халіңді білгелі келіп едім, – депті [6, 54]. Қазақ құрдастық әзіліне ренжімейтін болған. Құрдас айтқан әзілге өкпелеу азаматтыққа сын. Сондықтан да құрдас азаматтар, достар арасында достық әзіл мен өткір әзілдер қатар жүретін болған.

Қорыта келгенде, халықпен бірге жасасып келе жатқан әзіл-қалжың рухани байлығымыз Ұлттық дүниетанымның нәр алатын ортасы, әрі көрінетін жері – ұлттық мәдениет. Әрбір этностың мәдениеті – оның тілі арқылы сақталған. Халқымыздың бастан кешкен тарихы, өмір тіршілігі, күнделікті тұрмысына қажетті бұйымдары, әдет-ғұрпы, салт-санасы, наным-сенімі, талғамы тілімізде бейнеленетін таңба десек, ұлтымыздың тілдік шығармаларында ол міндетті түрде таңбалаанады және мәдениетіміздің көрсеткіші бола алады. Әзілді дәстүрлі құндылығымыз деп бағалағандықтан, бүгінгі таңда оны тақырыптық тұрғыдан жіктеп, талдаудың маңызы зор.

Қазақ ақын, жазушыларының арасындағы әзілдердің мағыналық-тақырыптық топтарын жүйелеу арқылы әзі-қалжың дискурсында қатысымдық тактиканың маңызды екені байқалады. Тілдік қатынастағы әзіл саласы лингвистикалық зерттеуді қажет етеді.

Әдебиеттер

- 1 Елшібек Ж. Ауылдың айтқыштары. 1-кітапша. – Алматы: Өнер, 1993. – 56 б.
- 2 Әбдуәли Қ. Қазақтар ана тілі әлемінде: этнолингвистикалық сөздік / Қоғам. – Т. 2. – Алматы: Сардар, 2013. – 728 б.
- 3 Ниязбеков М. ...деген екен! 1-кітапша – Алматы: Өнер, 1992. – 64 б.
- 4 Асқаров Ә. Ағалардың әзілі, құрдастардың қалжыңы. – Алматы: Өнер, 1992. – 112 б.
- 5 Садыр Б. Ауыл әзілдері. – Астана: BG-print, 2013. – 288 б.
- 6 Төреқұлов Н. Сөз тапқанға қолқа жоқ. – Алматы: Жазушы, 1964. – 69 б.

References

- 1 Elshibek J. Awi'ldi'ng aytqi'shtari'. 1-kitapsha. – Almati': O'ner, 1993. – 56 b.
- 2 A'bdwa'li'' Q. Qazaqtar ana tili a'leminde: e'tnoli''ngvi''sti''kali'q so'zdik / Qogham. – T. 2. – Almati': Sardar, 2013. – 728 b.
- 3 Ni''yazbekov M. ...degen eken! 1-kitapsha – Almati': O'ner, 1992. – 64 b.
- 4 Asqarov A'. Aghalardi'ng a'zili, qurdastardi'ng qalji'ngi'. – Almati': O'ner, 1992. – 112 b.
- 5 Sadi'r B. Awi'l a'zilderi. – Astana: BG-print, 2013. – 288 b.
- 6 To'requlov N. So'z tapqanqa qolqa joq. – Almati': Jazwshi', 1964. – 69 b.

Хайрушева Е.Е.,
Салханова Ж.Х.

**Инонациональные
лингвокультурные элементы
в поэзии Б. Канапьянова**

В статье речь идет об особенностях создания и функционирования инонациональных лингвокультурных элементов в творчестве Б. Канапьянова. Отмечается, что индивидуальная система художественной речи Б. Канапьянова развивается в условиях особой контекстуальной среды – языковой среды русскоязычной казахской поэзии при активном взаимодействии двух языковых систем и двух национально-языковых картин мира. Одним из следствий такого взаимодействия является введение поэтом-билингвом в русский художественный текст инонациональных лингвокультурных элементов, принадлежащих его родному, этнически первичному для него языку. Вводимые в текст на разных уровнях его организации, они выполняют в нем определенные стилистические функции и обладают разными свойствами, зависящими от их лингвистического статуса и формы проявления в тексте. Признается благотворное взаимодействие двух ветвей нашей литературы – русскоязычной и казахоязычной.

Ключевые слова: национальное, инонациональное, русскоязычные поэты Казахстана, лингвокультурные элементы, поэт-билингв, казахские лексемы.

Khairusheva E.E., Salkhanova Z.K.

**Non-indigenous linguistic and
cultural elements in the poetry of
B. Kanapyanov**

This article is about the features of the establishment and functioning of the non-indigenous linguistic and cultural elements in the works B. Kanapyanov. It is noted that the system of individual artistic works of B. Kanapyanov was developed in a distinctive contextual environment. In particular, it is language environment of Russian-speaking Kazakh poetry with the active collaboration of the two linguistic systems and two national and linguistic pictures of the world. One of the consequences of such interaction is the introduction of foreign linguistic and cultural elements into Russian artistic text that belongs to native and ethnically primary language of the bilingual poet. These elements are introduced at different levels of the works of the poet and perform various stylistic functions and have different characteristics that depend on its linguistic status and form of the appearance within the text. Cooperation Russian and Kazakh branches of our literature is recognized as beneficial.

Key words: national, non-indigenous, Russian-speaking Kazakh poets, linguistic and cultural elements, bilingual poet, Kazakh lexeme.

Хайрушева Е.Е., Салханова Ж.Х.

**Б. Канапьянов поэзиясындағы
өзгеұлттық лингвомәдени
элементтер**

Мақалада Б.Қанапьянов шығармашылығындағы өзге ұлттық лингвомәдени элементтердің қызметі мен туындау ерекшелігі жөнінде сөз етіледі. Б. Қанапьяновтың жеке көркем сөз жүйесі ерекше контекстуалды орта шартында – орыстілді қазақ поэзиясының тілдік ортасында, екі тілдік жүйе мен әлемнің екі ұлттық-тілдік бейнесінің өзара белсенді қарым-қатынасының негізінде дамып жатқандығы жөнінде айта кеткен жөн. Мұндай өзара әрекет көрінісінің бірі ретінде қос тілді ақынның орыстілді көркем мәтінге, оның этникалық алғашқы ана тілі болып табылатын қазақ тілінің, лингвомәдени элементтерін енгізу байқалады. Мәтінге әртүрлі жағдайда енгізілген сөздер олардың лингвистикалық дәрежесі мен мәтінде көрініс табу формасына сай түрленіп, белгілі стилистикалық қызмет атқарады. Орыстілді және қазақтілді әдебиеттің осындай өзара игілікті байланысы көптің қолдауына ие.

Түйін сөздер: ұлттық, өзге ұлттық, Қазақстанның орыстілді ақындары, лингвомәдени элементтер, қос тілді ақын, қазақ лексемалары.

**ИНОНАЦИОНАЛЬНЫЕ
ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЕ
ЭЛЕМЕНТЫ В ПОЭЗИИ
Б. КАНАПЬЯНОВА**

Национальное, как нравственная категория, есть проблема, касающаяся всех сторон бытия этноса. В условиях обновления общественной жизни она особенно актуальна, так как связана с особенностями этнографической трактовки национальной культуры, национального мышления, с психологическим складом нации и сферами сознания человека. Еще В.Г. Белинский в свое время писал о том, что искусство никогда не развивается независимо – одиноко: напротив, его развитие всегда бывает связано с другими сферами сознания.

Национальное, как философская категория, представляет собой многие стороны жизни национальных общностей, воплощает многообразие индивидуального, особенного, отдельного, охватывает все богатство материальной и духовной жизни нации. При этом следует учитывать и то, что особенное и общее, национальное и инонациональное – явления органически взаимосвязанные. Утверждение инонационального, общего в национальном – одна из важных закономерностей духовного развития общества.

Подтверждением данного тезиса является трансформация национального самосознания в творчестве русскоязычных писателей Казахстана, носителей «двойного культурного кода», когда инонациональное и национальное, особенное и общее прорастают в органическое целое. В настоящее время сложилась русскоязычная ветвь казахской литературы, представленная творчеством авторов, которых называют «билингвальными», «транскультурными» представителями современной казахской литературы.

Первоначальный опыт казахской русскоязычной литературы, заложенный в творчестве Б. Момыш-улы, С. Санбаева, О. Сулейменова, активно подхваченный Б. Канапьяновым, Б. Каирбековым, А. Кодаром, А. Жаксылыковым и другими авторами, находит свое продолжение в произведениях новой генерации: Е. Аскарбекова, М. Исенова, А. Сабралиева и т.д. Национальные мотивы и образы, мир кочевой культуры и традиций, ландшафтное мировосприятие, ментальность подтверждают кровную принадлежность писателей-билингвов к родной национальной стихии. Рассмотрим особенности создания и функционирования инонациональных лингвокультурных элементов в творчестве Б. Канапьянова.

Индивидуальная система художественной речи Бахытжана Канапьянова развивается в условиях особой контекстуальной среды – языковой среды русскоязычной казахской поэзии, при активном взаимодействии двух языковых систем и двух национально-языковых картин мира. Это взаимодействие пронизывает весь художественный текст, отражаясь на всех уровнях его организации.

Одним из следствий такого взаимодействия является введение поэтом-билингвом в русский художественный текст инонациональных лингвокультурных элементов, принадлежащих его родному, этнически первичному для него языку. Под лингвокультурным элементом, вслед за В.В. Воробьевым, мы понимаем языковые единицы, обладающие лингвокультурологическим смыслом, т.е. слова, словосочетания и более сложные единицы, отражающие специфические реалии и понятия определенной национальной культуры [1, 48]. Специфика этих единиц, имеющая первостепенное значение для стилистической организации художественного текста, заключается в том, что они аккумулируют в себе как собственно языковое представление, так и связанную с ним устойчивую сеть ассоциаций. Ассоциативная же связь играет весьма значительную роль в структурировании художественного смысла. Такие единицы вводятся в текст для придания ему определенного национального колорита, для создания экспрессивно окрашенного художественного изображения реальной жизни определенного этноса.

Инонациональные лингвокультурные элементы, вводимые в русский текст поэтом-билингвом на разных уровнях его организации, выполняют в нем определенные стилистические функции и обладают разными свойствами, зависящими от их лингвистического статуса и формы проявления в тексте. Так, возникая на фонетическом или композиционно-синтаксическом уровне художественного текста, инонациональные лингвокультурные элементы способствуют достижению определенного стилистического эффекта, стилистической окраски текста, не создавая при этом в нем лакун (смысловых пробелов из-за отсутствия в языке слов и значений, передающих понятия другого языка) для читательского восприятия. В то же время такие элементы, вводимые на лексико-морфологическом уровне, способны создавать лакуны в восприятии читателя, принадлежащего к другой национальной лингвокультурной общности. Это происходит в том случае, если такие элементы не отражают, по В.А. Масловой, культурные универсалии [2, 52] и относятся к так называемой

безэквивалентной лексике, не имеющей полных лексических соответствий в другом языке.

Произведения Б. Канапьянова, написанные на русском языке, адресованные широкой массе русскоязычных читателей, значительная часть которых, проживающая за пределами Казахстана, не обладает той совокупностью фоновых культурно-исторических и лингвистических знаний, что характерно для русскоязычного читателя-казаха или представителя другого тюркоязычного народа. Поэтому проблема компенсации лакун в читательском восприятии художественного текста, отражающего казахские национальные историко-культурные и лингвокультурные традиции, в полной мере осознается писателем. Разумеется, не все единицы безэквивалентной лексики способны образовывать лакуны в сознании воспринимающего читателя. Так, например, Б. Канапьянов употребляет в своих текстах общеизвестные тюркизмы: *аркан, аул, бархан, домбра, кумыс, отара, чабан, юрта* и некоторые другие. Такие слова уже не нуждаются в разъяснении, поэтому вводятся в текст без комментариев: *Аркан я горизонта разорву, / В закат окрашу рваную канву* [3, 112]; *На пенсию ушел чабан на склоне лет своих, / Уехал из аула он и стал у сына жить* [3, 109]; *Через время к вам в грядущее шагну – / Сохраните у домбры мою струну!* [4, 55]; *Прими, вот – кумыс, мясо и хлеб* [3, 11]; *Степь раздольная, края нет. / В юрте матери брезжит свет* [3, 79].

Для других слов Б. Канапьянов использует в своей поэзии ряд довольно распространенных приемов компенсации лакун, которые являются приемами введения и дозирования информации в тексте, т.е. относятся к сфере композиционно-синтаксической организации художественного текста. Самый простой из них – пояснение значения слова при помощи подстрочных или концевых сносок, образующих как бы вспомогательный текст, выполняющий функцию информативного пояснения элементов основного текста художественного произведения. Например: *Тебя звали Алма¹, / тебя называл / половиной / зеленого города, / имя твоё ...* (в примечании: «¹Алма – яблоко, второе значение – «не бери») [5, 34]; *Баба Тукты Шашты Азиз, / В моей поэме обернись. / Гаип Иран кырык шелтен¹... / О, перевода тяжкий плен! / Алкисса², / я ставлю точку...* (в примечании: «¹Баба Тукты Шашты Азиз, Гаип Иран кырык шелтен – традиционные персонажи казахского фольклора. ²Алкисса – присказка») [3, 110; 4, 40]; *Здесь камень / не подвластен тленью, / Кенассы¹ ждут богослуженья, / Ютятся гнездами в скале* (в примечании: «¹Кенасса – караимский храм») [3, 142; 4,

44]; *Вдали от очага родного дома / Степные погубили сыновья. / И шла в аул бумага военкома. / Каракагаз¹ – что острие копья* (в примечании: «¹Похоронка») [3, 88]; *Их восемь раненых бойцов, / Не встать в окопе. / И – окружают степняков / Псы из Европы. / – Ур-а!¹ – поможет клич отцов / И наших предков...* (в примечании: «¹Ур! (каз.) – Бей!») [3, 83-84]; *Арыстан¹ я, / грозен встоду – / Армии Советской воин* (в примечании: «¹Лев») [3, 81]; *На правую сторону перехожу – спит балбала¹ с чашей* (в примечании: «¹Каменное изваяние») [3, 33]; *За проволоку колючую цепляясь, рвется эбелек¹* (в примечании: «¹Перекати-поле») [3, 25]; *И вышел в долину, и бился в долине рогами костер. / И мчались к костру Шайкуйрык, Тайбурыл, Маникер, Кокжорга¹, / Всадники пали и умирали от ран в плену у врага / ... / Саркыт² остался от тризны* (в примечании: «¹Имена легендарных коней казахского фольклора. ² Гостинцы с поминок») [3, 11].

Другой тип композиционно-синтаксических приемов введения в русский художественный текст казахских и тюркских лексем представляют более сложные способы идентификации этих лексем непосредственно в основном тексте – повторная номинация вводимого элемента на русском языке и использование идентифицирующего лингвистического контекста, раскрывающего значение лексемы.

Повторная номинация вводимой казахской и тюркской лексемы на русском языке чаще всего дается в рамках минимальной синтаксической конструкции – части предложения. В этом случае возникает осложнение структуры предложения-высказывания добавлением различных по степени синтаксической распространенности приложений или уточняющих членов предложения, определяющих казахскую и тюркскую лексему. В стихотворении «Таугуль» приложение

выражено словосочетанием: *И звали ее Таугуль – Горный цветок* [3, 42].

Особый случай представляют пояснения казахских лексем, вводимые репликой персонажа в диалоге: *Тебя звали Алма, / <...> / ты шутила при встрече: / – Парень, не так переводишь, / меня звать – «не бери», / Имя мое, / что плод, / на который / наложен запрет / ...* [5, 34]. Такие довольно редкие в тексте случаи пояснения также можно отнести к разряду повторной номинации.

Использует Б. Канапьянов и прием соединения казахской или тюркской лексемы с идентифицирующим русским контекстом, который содержит необходимый указательный минимум, соотносящий такую единицу с хорошо знакомым читателю русским этнокультурным элементом, семантически реализующим вводимую в русский текст лексему: *От этих поминок в долине степной на века я ослеп. / Саркыт остался от тризны. Прими вот – кумыс, мясо и хлеб* [3, 11].

Две ветви нашей литературы – русскоязычная и казахоязычная – благотворно взаимодействуют друг с другом. Понятие национального шире, чем только язык. Бывает, что на другом языке человек формулирует мысли и создает произведения, которые влияют на национальное становление ничуть не меньше того, что создается на родном языке. Казахская традиция коренится на культуре кочевников, которые имели контакты с огромным количеством народов. В эпосе, чтобы героя признали героем, он должен был положительно ответить на вопрос: а узнали ты языки семи народов? Семь – это символ множества, кроме родного и, прежде всего, родного, полезно знать другие языки. То, что знание многих языков нам органически присуще следует принимать как фактор прогрессивный и использовать его возможности в образовании, литературе, культуре.

Литература

- 1 Воробьев В.В. Лингвокультурология (Теория и методы). – М., 1997.
- 2 Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Академия, 2001.
- 3 Канапьянов Б. Векзамеры: Стихи. – Алматы: Жибек жолы, 2003.
- 4 Канапьянов Б. Новые стихи. – Алматы: Жибек жолы, 2003.
- 5 Канапьянов Б. Горная окраина: Лирика. – М.: РБП, 1995.

References

- 1 Vorob'ev V.V. Lingvokul'turologiya (Teoriya i metody). – M., 1997.
- 2 Maslova V.A. Lingvokul'turologiya. – M.: Akademiya, 2001.
- 3 Kanap'yanov B. Vekzametry: Stihi. – Almaty: ZHibek zholy, 2003.
- 4 Kanap'yanov B. Novye stihy. – Almaty: ZHibek zholy, 2003.
- 5 Kanap'yanov B. Gornaya okraina: Lirika. – M.: RBP, 1995.

Турбекова С.А.
**Эквивалентность при переводе
художественного текста**

В статье рассматривается слово в художественном тексте и в межъязыковой коммуникации. Отмечается, что целью художественного перевода как межъязыковой коммуникации является достижение эквивалентности между исходным и конечным языковыми выражениями, что сложность перевода объясняется индивидуальным творческим миропониманием писателя, необходимостью учитывать в полном объеме семантические, функциональные и стилистические характеристики слова с приращениями смысла, эмоционально-оценочными коннотациями речевого плана. Автор отмечает, что функциональная эквивалентность текстов осуществляется при участии семантической и коммуникативно-прагматической эквивалентности. Семантическая эквивалентность может быть полной и неполной. Коммуникативно-прагматическая эквивалентность является типом перевода таких групп эмоционально-окрашенных слов, как бранные слова, обращения и образные наименования. Особенностью перевода художественного текста является способность к переводческой интерпретации исходного текста, в связи с этим используются понятия лингвоэтнической коммуникативной компетенции, лингвокультурной коммуникативной компетенции.

Ключевые слова: семантическая эквивалентность, межъязыковая коммуникации, переводческая компетенция.

Turbekova S.A.
**Equivalence of the text in the
translation**

The article here in considers a word in the literary text and in interlingual communication. It is noted, that the purpose of literary translation as a cross-language communication is to achieve equivalence between the original and final linguistic expressions, that translation complexity is due to the individual creative worldview of the writer, due to need to take into account the full semantic, functional and stylistic characteristics of the word with meanings augmentation, emotional and assessing verbal plan connotations. The author stresses, that the functional equivalence of texts is carried out with participation of semantic and communicative-pragmatic equivalence. Semantic equivalence can be complete and incomplete. Communicative and pragmatic equivalence is the types of translating such groups of emotionally colored words like swears (the largest group), addresses and figurative name unit. Peculiarity of literary text translation is felicity to translation interpretation of an initial text; in that respect there is used the notions of linguo-ethnic communicative competence, linguistic-cultural communicative competence.

Key words: semantic equivalency, interlingual communication, translation competence.

Турбекова С.А.
**Аудармадағы мәтін
эквиваленттілігі**

Мақалада көркем мәтіндегі және тіларалық қатысымдағы сөз қарастырылады. Тіларалық қатысым ретінде көркем аударманың мақсаты бастапқы және соңғы тілдің айтылымдар арасындағы эквиваленттілік табысы болып табылады, мұнда аударманың қиындығы жазушының жеке шығармашылық дүниетанымын – тілдесімдік жағынан мағынаны өсіреу, эмоционалдық-бағалау коннотацияларымен сөздің семантикалық, функционалдық және стилистикалық сипаттамасын толық көлемде ескеру қажет. Автор мәтіннің функционалды эквиваленттілігі семантикалық және қатысымдық прагматикалық эквиваленттіліктің қатысуымен жүзеге асырылады. Семантикалық эквиваленттілік толық және толық емес болуы мүмкін. Қатысымдық прагматикалық эквиваленттілік балағат сөздер, қарату сөздермен бейнелеп атау сөздері сияқты эмоционалдық-баяулы сөздер тобын аудару түрі болады. Көркем мәтінді аударудың ерекшелігі бастапқы мәтінді аудару – интерпретациялауға деген қабілеті екені атап өтіледі, осыған орай лингвоэтикалық коммуникативтік құзыреттер, лингвомәдени коммуникативтік құзыреттер сияқты ұғымдар қолданылады.

Түйін сөздер: семантикалық эквиваленттілік, тіларалық қатысым, аударма құзыреті.

ЭКВИВАЛЕНТНОСТЬ ПРИ ПЕРЕВОДЕ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА

Современный этап сопоставительных исследований выводит исследователя на функциональный аспект языковых единиц. Изучение лексических единиц в сопоставительном плане преследовало основной целью установление степени семантических и структурных совпадений и расхождений в системе двух языков. Источником анализируемого материала во многих случаях являлись двуязычные словари, а тексты лишь подтверждали или опровергали данные словарей. За единицу изучения в таких работах берется слово на уровне языка, слово как единица языковой системы, определяются и сравниваются постоянно закрепленные в нем виды информации и закономерности их реализации.

В статье рассматривается слово в художественном тексте и в межъязыковой коммуникации, когда манифестация значения слова происходит в процессе его употребления в тексте, где оно обрастает приращениями смысла, эмоционально-оценочными коннотациями речевого плана.

В процессе перевода оказывается важным передать не только семантическое содержание, заложенное в слове, но и различные смысловые, оценочные, эмоциональные и экспрессивные оттенки, которые приобретаются им в художественной речи. В тексте слово может изменять закрепленное за ним в языке значение и передать разовую, окказиональную информацию. Для переводчика важно изучение смыслового, экспрессивно-эмоционального, стилевого содержания слова в языке и речи, изучение всего информационного объема слова.

Достижение семантической эквивалентности является главной целью межъязыковой коммуникации, условием достижения понимания вторым адресатом, что опосредуется пониманием и интерпретацией исходного текста переводчиком.

Словарные дефиниции не отражают в полной мере реальных значений, которыми оперируют носители языка в процессе речевой деятельности. Содержание текста, предложения складывается как из постоянных, инвариантных компонентов значений составляющих их языковых элементов, так и из смысловых добавок. Смысловые добавки у говорящего рождаются той информацией, которую он хочет передать, а у адресата они представляют интерпретацию принимаемых им языковых

знаков. Содержание художественного текста осложняется индивидуальным творческим миропониманием писателя, его художественным слогом, в котором синтезируется национальное мировидение и культурные, литературно-художественные традиции.

Сказанное объясняет сложность перевода вообще и художественного перевода, в частности, с точки зрения достижения семантической эквивалентности.

Распространенное в современной теории перевода мнение, что единицей перевода является текст, выдвигает на первый план функциональную эквивалентность. Но она не может быть достигнута перекодированием текстового содержания в целом, так как эта целостность создается линейной, последовательной связью смыслов, которая доминирует над вертикальными. Горизонтальная цепь смыслов распадается на значения, закрепляемые за отдельными словами. Вследствие этого функциональная эквивалентность может быть установлена за счет перевыражения значений отдельных слов исходного текста, а также передачи дополнительных смыслов, характерных для употребления тех же лексем в конкретном окружении.

Таким образом, функциональная эквивалентность текста 1 (Т1) и текста 2 (Т2) складывается из эквивалентности значений составляющих их языковых элементов, из переносов в Т2 дополнительных смыслов, содержащихся в Т1. Переводимость текста основывается в первую очередь на переводимости его элементов. Переводимость же элементов Т1 строится на установлении соотносительности их контекстуальных, реальных смыслов с их эквивалентами в Т2.

Семантическое «уравнение» элементов Т1 и Т2 осуществляется в виде денотативной, сигнификативной, стилистической, эмоциональной, прагматической эквивалентности. С учетом возможности преобразования всех или части соответствующих компонентов значения можно разграничить: полную и неполную (частичная) эквивалентность. Понятие «полной эквивалентности» исходного и конечного языковых выражений представляет известную идеализацию, как впрочем, и понятие «частичной эквивалентности» [1, 206]. Эквивалентность исходного и конечного текстов возникает при наличии в первом из них как лексем, имеющих эквиваленты, так и не имеющих их. Достижению равнозначности препятствуют: 1) различия не только в составе и структуре набора значений в разных языках; 2) расхождения в формальных планах

языков, начиная с набора словоформ, морфологических категорий, типов изменения, заканчивая моделями предложений, их типами; 3) несходство между двумя мировоззрениями, культурами, художественными традициями, между первичной и вторичной речевыми ситуациями текста оригинала и переводчика.

В связи с этим семантическая соотносительность при переводе достигается путем привлечения компенсационных механизмов для нейтрализации различий соответствующих значений в оригинале и в его иноязычном варианте.

Условность семантической эквивалентности в межъязыковом преобразовании обуславливается использованием операций генерализации, свертывания различных трансформаций, реферирования, резюмирования, дополнения, расширения, конкретизации, опущения, которые модифицируют содержание исходного текста, приема интерпретации в связи с социальной, национально-культурной, исторической, этнической детерминированностью двойного речевого акта, характерного для межъязыковой коммуникации.

Компенсационные приемы при художественном переводе призваны адаптировать одну культуру в другой, отразить художественные традиции, творческую индивидуальность писателя в рамках традиций, особенностей другой литературы.

В теории перевода определяются признаки, факторы перевода, в которых учитывается или строение текста, или принципы перекодирования информации.

Переводческая компетенция определяется как «репродуктивное владение языком перевода и рецептивное владение исходным, при котором языки проецируются друг на друга; способность к переводческой интерпретации исходного текста (видение его глазами другого языка, другой культуры; владение технологией перевода, обеспечивающей адекватное воспроизведение оригинала, включая модификации, необходимые для адекватной интерпретации исходного текста, в частности, «знание предмета», творческие способности для перевода художественного, поэтического текста» [2, 28].

Понятие «лингвоэтнической коммуникативной компетенции» (ЛКК) ввел Л.К. Латышев. Она диктует критерии к тексту перевода, требующие адаптации у его читателя знаний, которые помогли бы ему понять текст в соответствии с замыслом автора оригинала, ориентированности в иной культуре, литературе, в чужой

предметной ситуации. Под лингвокультурной коммуникативной компетенцией понимается часть коммуникативной компетенции, обусловленная принадлежностью человека к определенному языковому и культурно-этническому коллективу. «К ЛКК относятся следующие факторы, как знание определенного языка (его единиц и моделей) и норм языка (отграничивающее правильное от неправильного), привычка к определенному способу выражения данного содержания в данной обстановке (узус), наличие преинформации – предварительных знаний культурно-исторического и актуального характера, необходимых для правильной интерпретации текста, наличие национально-оценочных стереотипов» [3, 24].

Сходство в понятиях переводческой и лингвоэтнической коммуникативной компетенции связано с тем, что обе они используются для выполнения коммуникативных ролей в двухфазовом общении, во второй фазе которого переводчик является отправителем, а читатель – адресатом. Для обеспечения принятия и понимания текста перевода адресатом посредник должен не только владеть языком, но иметь «предметные» знания, то есть знания об объекте, который описывается в тексте оригинала, а также владеть технологией, творческими способностями. Кроме того, он должен уметь так интерпретировать содержание текста оригинала, чтобы адаптировать культурную, историческую, этническую информацию. Переводчик должен учитывать ЛКК носителя текста перевода, выступающего в роли читателя.

Наряду с семантической эквивалентностью при переводе устанавливается коммуникативно-прагматическая соотносительность. Такому приему перекодирования подвергается безэквивалентная лексика. Она отражает специфически национально-культурную часть в языковых картинах мира сопоставляемых языков. В этом случае целью межъязыкового преобразования становится передача коннотации. Поэтому выбор эквивалента из языка перевода осуществляется по соответствию его субъективного значения соответствующей части содержания исходного слова.

Коммуникативно-прагматическая эквивалентность является типом перевода таких групп эмоционально-окрашенных слов как бранные слова (наиболее многочисленная группа), обра-

щения и образные наименования. Бранная лексика представляет особый стилистический пласт в каждом языке. Это так называемые «черные слова». Их назначение – дать возможность выплеснуть эмоции, а не именовать и передавать информацию. Это эмотивные слова, не имеющие денотативного и сигнификативного компонента в значениях. Их семантика прагматична, что обуславливает возможности их синонимизации. Варьирование формы не влияет на их прагматические значения. Поэтому в одной ситуации один и тот же эмоциональный заряд может выражаться разными словами. Следовательно, их выбор нередко дело языкового вкуса, привычек говорящего. Это одна из причин того, что межъязыковая корреляция не однозначная. При одном знаке с одной стороны (в языке оригинала или языке перевода) – с другой стороны может наблюдаться многозначность. Некоторые бранные слова обнаруживают контекстуальную регулярность, эксплицирующую художественные цели писателя.

Обращения, как и бранные слова, относятся к сфере речи. С этим связана их яркая субъективность, а также привязанность к сложившимся традициям общения, отражающим особенности национального характера, народные обычаи, традиции. Поэтому большая часть обращений в языках не имеет соответствий в других языках. И в этом случае передается только эмоция.

Сложны для перекодировки метафорические образы. Метафорическое обозначение слов строится на образном мышлении. Именно оно в значительной степени демонстрирует специфику национального мышления, фиксируемого особой системой образов. Облегчает перевод метафорических слов устойчивость ассоциаций. Поэтому языковая объективация того или иного образа может служить сигналом реальной ситуации, с которой этот образ устойчиво связан.

В художественном тексте, для которого общий субъективно-оценочный фон обязателен, нейтральные слова несут частички аксиологического заряда. При этом коннотация может быть чисто речевой при нейтральности, неэмоциональности слов в языке. Если коннотация закреплена за словами нормой, то, став компонентами текста, эти слова сами участвуют в формировании коннотативного поля текста, в отличие от нейтральных слов, коннотация которых питается текстом.

Литература

- 1 Швейцер А.Д. Теория перевода: Статус, проблемы, аспекты / Отв. ред. В.Н. Ярцева. – М.: Наука, 1988. – С. 206.
- 2 Швейцер А.Д. Теория перевода: Статус, проблемы, аспекты / Отв. ред. В.Н. Ярцева. – М.: Наука, 1988. – С. 28.
- 3 Латышев Л.К. Курс перевода / Эквивалентность перевода и способы ее достижения. – М.: Международные отношения, 1981. – С. 24.

References

- 1 SHvejcer A.D. Teoriya perevoda: Status, problemy, aspekty / Otv. red. V.N. YArceva. – M.: Nauka, 1988. – S. 206.
- 2 SHvejcer A.D. Teoriya perevoda: Status, problemy, aspekty / Otv. red. V.N. YArceva. – M.: Nauka, 1988. – S. 28.
- 3 Latyshev L.K. Kurs perevoda / ENkvivalentnost' perevoda i sposoby ee dostizheniya. – M.: Mezhdunarodnye otnosheniya, 1981. – S. 24.

3-бөлім
**ТІЛ МЕН ӘДЕБИЕТТІ
ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕСІ**

Раздел 3
**МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ
ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ**

Section 3
**METHODS OF TEACHING LANGUAGE
AND LITERATURE**

Артықова Е.О., Ахметова А.Н.

**Ағылшын тілін
оқытудың маңызы**

Мақалада қазіргі кездегі заман талабына орай ағылшын тілін оқып-үйрену мәселесі қарастырылған. «Қазақ тілі – мемлекеттік тіл, орыс тілі – ұлтаралық қатынас тілі, ал ағылшын тілі – жаңа саясатқа кірудің басты кілті», – деп Елбасымыз айтқандай, қазіргі таңда еліміз шетелдермен саяси-әлеуметтік және мәдени қарым-қатынас жасау үстінде. Осыған орай, қазіргі заман жоғарғы оқу орындары да түбірлі өзгерістерді талап етіп отыр. Әр студент өзін жан-жақты дамыған, шығармашылығы мол, өз бетінше іздене алатын тұлға көрсетуі тиіс. Сол себепті студенттер бірнеше тілді меңгеруге тиіс. Яғни, үш тілді меңгеру, білу – бұл жаһандық әлемге жолдама деген сөз. Бұл адамның өмірдегі табыстылық, жетістік принципі. Қорытынды: Ағылшын тілінде еркін сөйлеуі үшін студент үш түрлі әдісті еркін меңгеруі керек. Біріншіден, лексиканы жетік меңгере отырып, грамматикалық дағдыларын қалыптастырады. Ауызекі сөйлеуде грамматиканың атқарар рөлі зор. Фонетикалық дағдыларды қалыптастыру үшін жаңылтпаштар, тақпақтар, өлеңдер жаттауы тиіс.

Түйін сөздер: ағылшын тілі, лексикалық жұмыс, грамматикалық жұмыс, фонетикалық жұмыс.

Artykova E.U., Ahmetova A.N.

**Importance of learning
english language**

The importance of learning English cannot be overstated in an increasingly interconnected and globalized world. For the millions of immigrants who travel the world from non-English-speaking countries every year, learning to communicate in English is important to enter and ultimately succeed in mainstream English speaking countries. Working knowledge of the English language can create many opportunities in international markets and regions. Conclusions: There are many different aims teaching English. This article is going to focus on the aims of teaching English to university students. The article reviews some current approaches to the spoken language teaching and then suggests some ways of improving motivation in English classes.

Key words: English language, lexis, grammar, phonetics.

Артықова Е.О., Ахметова А.Н.

**Важность изучения
английского языка**

В статье рассматриваются цели и задачи обучения иностранному языку. В наше время, когда пошло второе десятилетия третьего тысячелетия, важность изучения английского языка как никогда актуальна. Связано это со всеобщей глобализацией и востребованностью английского языка как в повседневном, так и деловом общении с иностранными партнерами или же просто иностранцами. Все большее количество людей стремятся выучить английский язык. Хотя в данный момент не все придают изучению английского языка важность. А зря, ведь тогда он будет лишен тех преимуществ, которые открывает ему выученный язык. Вывод: грамматика, лексика, навыки аудирования и говорения – все эти умения нужно совершенствовать одновременно. Ни один из навыков не является «решающим», все они равнозначны, ни одним из них нельзя пренебрегать. Старайтесь учить по 10 новых слов каждый день и выполнять грамматические упражнения, тогда изучение английского языка будет неоднородным и плодотворным.

Ключевые слова: английский язык, грамматика, лексика, навыки аудирования и говорения.

АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДЫҢ МАҢЫЗЫ

«Тіл – тіршіліктің бастауы» деп бекер айтылмаған. Себебі, адам баласы ес білген кезінен бастап айналадағы жаңа ұғымдарды ана тілі арқылы қабылдап, үйрене бастайды. Ана тілін балалар ананың әлдиінен, бесік жырынан, қоршаған ортасынан еліктеу арқылы үйренсе, есейе келе орыс орыс тілі мен ағылшын тілін-мектептен, қоғамнан, халықтан үйреніп, меңгереді. Себебі бұл заман талабы.

Бүгінгідей жаһандану заманында көп тіл білетін адамның қоғамдағы алар орны да ерекше. Өзге тілді үйрену, оны жетік меңгеру – бұл ең алдымен халықаралық қатынастар кезінде айрықша рөл атқаратыны баршамызға аян. Тіл – халықпен бірге өмір сүріп дамиды.

«Біз үштілділікті дамыту қарқынын үдетіп отырмыз» [1]. Бұл ойдан шығарған дүние емес, қажеттілік. Қазірдің өзінде қазақстандықтардың 20 пайызы ағылшын тілін меңгерді. Яғни, үш тілді меңгеру, білу – бұл жаһандық әлемге жолдама деген сөз. Бұл адамның өмірдегі табыстылық, жетістік принципі. Жаһандық әлемде біздің балаларымыз «Планета азаматы» болады. Сондықтан да олар әлемнің кез келген өңірінде жұмыс істеп, күнін көре алатын болады. Яғни, бүгінгі күрделі әлемде біздің балаларымыз өздерін «судағы балықтай» сезінуі керек, біз соған жағдай жасап жатырмыз», – деді Н. Назарбаев.

Осыған байланысты, жақсы білім беруді мақсат тұтқан әрбір оқытушы жолдауды қолдай отырып студенттің ағылшын пәніне қызығушылығын тудырып, дамытып отыру керек. Ағылшын тілін үйрету қиын да, қызықты жұмыс. Оқыту процесінде тілді дұрыс үйрету ауызша сөйлеу, сауатты жазу, мәнерлеп оқыту өте маңызды [2]. Студенттердің ағылшын тілін біліп ғана қоймай, оның тарихын, ұлттық мәдениетін білуге көп көңіл бөлінеді. Ағылшын тілін оқытудағы білімділік мақсаты – шетел тілінде сөйлеуді үйрету, байланыста бола алу мен ортақ тіл табысып, қарым-қатынасты нығайтуға ұмтылу болса, тәрбиелік мақсаты – өзге адамдарды тыңдау мәдениетін қалыптастыру негізінде өз пікірін айта алу және қорғауға алу қалыптастыру. Оқытушы шеберлігінің өзегі – тіл байлығымызды дәлірек айтсақ, ойды жүйелеуге қажет сөздік қорының деңгейімен және сөйлеу мәдениетіміз бен сабақтас екендігін байқар едік. Ол үшін оқытушы біріншіден, өзі тілді еркін білуі қажет. Екінші-

ден – студент түсінікті тілде сабақ алуы қажет. [3]. Демек түсінікті тілде білім беру кәсіби біліктілікті қалыптастырудың қағидалық аксиомасы екендігін әр кез басшылыққа алуға тиістіміз.

Ағылшын тілін үйрену мынадай 3 түрлі әдіспен жүзеге асады.

1. Лексикалық жұмыс.
2. Грамматикалық жұмыс.
3. Фонетикалық жұмыс.

Тілді меңгеруде ең маңыздысы – лексика. Тілдік қарым-қатынас кезінде сөйлеушінің сөзінде грамматикалық қателер кездескенімен айтылған сөздің мағынасын түсінуі мүмкін. Сонымен қатар лексика грамматиканың негізгі базасы болып табылады. Грамматикалық категорияларды сөздің грамматикалық өзгерістерін, түрленуін, бір сөз бен екінші сөздің байланысын-оның негізгі объектісі болатын-сөзден бөліп қарауға болмайды. Айтушының не айтқысы келгенін тыңдаушы түсінеді, бірақ бұл жерде грамматиканың атқарар маңызы зор. Кей студент сөздің қазақ тіліндегі эквивалентін білсе де ол сөзбен сөйлем құрастыра алуы қажет.

Лексиканы меңгеру үшін түрлі әдіс – тәсілдер пайдаланылады. Егер лексиканы оқытып-үйрету дағдысына келіп тоқталатын болсақ, ол 3 түрлі топқа бөлінілетінін көреміз: нақты сөздер, абстрактілі мағыналы сөздер және құрылымдық сөздер.

Нақты мағыналы сөздер – заттар: (book, pen, table), іс-әрекет (оқу, жүру, билеу), заттың сыны (ұзын, әдемі, жаңа). Нақты мағыналы сөздерді суреттер, зат, макет арқылы түсіндірген жөн. Нақты мағыналы сөздерді абстрактілі мағыналы сөзді түсіндіруге қарағанда жеңілдеу. Абстрактілі мағыналы сөздерге жататындар: (дүние, сөз беру, сену). Абстрактілі мағыналы сөзді түсіндіру үшін аударманы қолдану және тіл көрнекілігі арқылы түсіндіру қажет. Ал тіл көрнекілігі дегеніміз – сөздің мағынасын контекст арқылы, синонимдер мен антонимдер, сөздің құрамдас бөліктерін талдау арқылы түсіндіру.

Құрылымдық сөздерді түсіндіру бұлардан да қиынырақ болады. Контексттерде грамматикалық құрылым, ондағы жаңа сөзбен басқа сөздердің барлығы студенттерге бұрыннан таныс болуы қажет. Сонда студенттің назары жаңа сөздерге аударылады. Яғни грамматикалық материалды түсіндіруде қазақша мысал келтіріп, берілген мысалды ағылшынға аударып, екі тілдегі ұқсастық пен айырмашылықтарға тоқталайық. Содан кейін ағылшын тілінде жасалу жолын (ерекшелігін түсіндіріп өтетін грамматикалық материалды бекіту

үшін, практикалық жаттығулар көп жасалу керек, мүмкін болса, көбіне студенттердің өз өміріне байланысты мысалдар келтірген жөн. Студенттерді міндетті түрде сұрақ қоюға, сұраққа жауап беруге үйрету керек, бірақ ол жаттанды түрде болмауы тиіс.

Студентті тілді оқып-үйрету мақсатына жеткізу үшін, оқытушы жөн сілтеп тіл үйренудегі қиындықты жеңе білуге талпындыру қажет.

Ол мынандай 3 түрлі этапте жүзеге асырылады.

- Сөйлеу дағдысын қалыптасу
- Сөйлеу дағдысын іске асыру
- Жеке шеберлікті іске асыру

Бірінші этапта, егер студенттер қандай текст оқытынын немесе тыңдайтынын білмесе, және оқытушы ол текстен жаңа сөздерді іріктеп алады. Егер сабақтың соңында студент оқытушының айтқанын түсініп және оны жазып алып, қолданып отырса онда бірінші этап іске асты деген сөз.

Студенттердің сөйлеу тілін дамытуда диалогтың да берері мол. *Диалог* – сөйлесудің ең негізгі түрі болып саналады. Адамдар арасындағы қарым-қатынас амандасудан басталады. Оқытушы сабаққа кіргеннен студенттермен диалогта болады. Студенттерге белгілі бір тақырыпта тапсырмалар беру арқылы сұхбаттар құрылады. Диалогтік сөйлесуді естіп-тыңдаумен біртұтас та, жекелей де пайдалануға болады. Мақсатты ұйымдастырылған жағдаяттар арқылы ауызекі сөйлесуге үйрету – студенттерді қызықтырады. Диалогтік сөйлеу коммуникативтік оқытудың негізгі ұстанымына сәйкес келеді.

Келесі этап – лексикалық дағдының жетілдіру. Ауызша жатталған сөздер енді көру арқылы есте сақтау қабілетінің дамуы. Ол сөзді контекстан табу, жаңа сөз құрамдарыны жасау болып табылады. Сөз құрамдары көп болса лексикалық дағды нақты қалыптасады.

Соңында сөзді жеке сөйлем құрастыру, әр түрлі жағдайларда қолдана білу, өз ойын асыра білу дағдысы қалыптасады.

Коммуникативтік сөйлеу әрекетінің қай түрі болса да лексикалық-грамматикалық дайындық деңгейіне сүйенеді. Белсенді сөйлеу әрекетін ұйымдастыруда ауызекі жауаптасу мен мәтін бойынша жұмыс негізгі құрал болып табылады. Сонымен қатар, ақпараттық оқу құралдары (компьютер, аудио-визуалды құралдар) бойынша да студенттер белсенді коммуникацияға түсе алады. Ауызекі сөйлеу тілін қалыптастыруда сөздер мен сөз тіркестерінің қолданылуын, сөйлем құрастыруды, тұрақты сөз тіркестерін қол-

дануды, сұрақ қоюдың барлық түрлерін үйрену тиімді. Студенттердің сөйлеу дағдылары ауызекі сөйлеу жүйесінен, сұраққа қысқа да толық жауап қарастыра алуынан, оқығандарын ауызша да, жазбаша да мазмұндап беретіндей дағды-машықтарынан, шығарма, хат жазу дағдыларынан құралады. Ағылшын тілін оқытуда ең алдымен тәжірибелік мақсат қойылады, оған студенттердің сөздік қорларын байыту, сауатты жазуға үйрету, сөйлесуге, көргендерін, естігендерін әңгімелеп беруге үйрету қажет. Ал бұл іс-әрекеттерді сауатты да дұрыс жүзеге асыру үшін грамматикалық жұмыс жүргізілуі керек.

Лексика оқытылып үйренгеннен кейін грамматикалық дағдыны үйрену этапы басталады. Грамматикалының қолданылуы сол өтілген сабаққа байланысты болуы керек. Тілді оқып үйренуде грамматиканың ролі өте зор болмақ. Адам ешқашан сөздерді жеке айтып түсіндіре алмайды. Бұл жағдайда грамматиканың атқарар ролі зор болмақ. Сөзбен сөзді байланыстырудың негізі грамматиканы дұрыс қолдану арқылы іске асырылады.

Мысалы: Two womans readed, деп айтсақ сөйлемнің қате екенін, оның орнына Two women read деп айтып түсіндіруді, зат есімнің көпше түрде дұрыс қолдануын және етістікті дұрыс шаққа қою қажеттігін грамматиканы түсіндіру арқылы түзетеміз.

Келесі фонетиканы үйрету. Фонетикалық материалды меңгерту үшін, фонетикалық дағдыларды қалыптастыру және жетілдіру үшін жаңылтпаштар, тақпақтар, өлеңдер жаттатамын. Алғашқы кезде кейбір ұқсастау дыбыстардың айтылуына мән беру керек.

Оған дыбыстардың дұрыс айтылуы, екпіннің буынға дұрыс түсуі және сөздің дұрыс айтылуы жатады.

Мысалы: it-eat, spot-sport, cut-curt etc.

Немесе хабарлы сөйлемде дауыс ырғағы төмен түссе, сұраулы сөйлемде дауыс ырғағы жоғары шығатынын әр түрлі мысалдармен түсіндірудің маңызы зор екенін естен шығармау қажет.

Қорыта келе айтарымыз ағылшын тілін оқытудың мәні Коммуникативтік сөйлеу әрекетін дамыту болып табылады.

Коммуникативтік сөйлеу әрекетінің қай түрі болса да лексикалық-грамматикалық дайындық деңгейіне сүйенеді. Белсенді сөйлеу әрекетін ұйымдастыруда ауызекі жауаптасу мен мәтін бойынша жұмыс негізгі құрал болып табылады. Сонымен қатар, ақпараттық оқу құралдары (компьютер, аудио-визуалды құралдар) бойын-

ша да студенттер белсенді коммуникацияға түсе алады. Ауызекі сөйлеу тілін қалыптастыруда сөздер мен сөз тіркестерінің қолданылуын, сөйлем құрастыруды, тұрақты сөз тіркестерін қолдануды, сұрақ қоюдың барлық түрлерін үйрену тиімді. Студенттердің сөйлеу дағдылары ауызекі сөйлеу жүйесінен, сұраққа қысқа да толық жауап қарастыра алуынан, оқығандарын ауызша да, жазбаша да мазмұндап беретіндей дағды-машықтарынан, шығарма, хат жазу дағдыларынан құралады. Ағылшын тілін оқытуда ең алдымен тәжірибелік мақсат қойылады, оған студенттердің сөздік қорларын байыту, сауатты жазуға үйрету, сөйлесуге, көргендерін, естігендерін әңгімелеп беруге үйрету қажет.

Ағылшын тілінде сөйлеуге, қарым-қатынас тіліне үйретуде студенттерді өз бетімен жұмыс істеуге, өзі ізденіп білім алуға дағдыландыруы керек. Бұл қазіргі уақыт талабы. Сабақ бір сарында өтпеу үшін студенттердің қызығушылығын арттыратын сабақ арасындағы топқа бөлініп белгілі бір мәселені талқылау, өз ойларын айту, сол мәселе бойынша диалог құрастыру жұмыс түрлері үлкен роль атқарады. Топтық жұмыстар сабақтың тиімділігін, сапасын арттырумен бірге студенттердің оқу белсенділігін, шығармашылық ойлау қабілетін дамытады. Сондай-ақ топтық жұмыстар студенттердің сөйлеу қабілеті әрекетін тездетеді, танымын күшейтеді. Осы тұрғыдан берілген тапсырмалар студенттердің білім деңгейі мен мүмкіншілігіне сай және тәрбиелік, дамытушылық мәні зор болуы тиіс. Диалог арқылы студенттердің сөйлеуге деген ішкі жан дүниелік ынтасы, іздену дағдысы қалыптасады.

Сонымен бірге ағылшын тілі сабақтарында электрондық оқулықты пайдаланудың маңызы зор. Электрондық оқу құралы-бұл оқу курсының ең маңызды бөлімдерін, сонымен бірге есептер жинағы, анықтамалар, энциклопедиялар, карталар, атластар, оқу эксперименттерін жүргізу нұсқаулары, практикумға және т.б білім беруді басқаратын мемлекеттік органдар тағайындаған арнайы статусы бар берілген түрдегі баспаларды қамтитын электрондық оқу басылымы. Оқу процесінде оқытудың ақпараттық – коммуникациялық технологияларын тиімді пайдалану және қолдану айтарлықтай оң тәжірибе беріп отыр. Атап айтсақ, студенттердің өз бетімен ізденісі, пәнге деген қызығушылығын арттырып, шығармашылығын дамытуға, оқу қызметінің мәдениеті қалыптастыруға, дербес – жұмыстарын ұйымдастыруға өте маңызды.

Әдебиеттер

- 1 Қазақстан мектебі. – 2002. – №3, №10.
- 2 Қазақстан Республикасының Президентінің 2011жыл 29 қаңтардағы Қазақстан халқына жолдауы / [www. google// 2011_doc//](http://www.google.com/doc/2011_doc/)
- 3 Ағылшын тілі мектепте. – 2010. – №1; 2009. – №1.
- 4 Нұрбекова Оразкүл. Ағылшын тілі сабағында оқытудың тиімді жолдары. [kenester.kz//](http://kenester.kz/)

References

- 1 Qazaqstan mektebi. – 2002. – №3, №10.
- 2 Qazaqstan Respwbli'kasy'ny'nh Prezi'dentinih 2011zhy'l 29 qanhtardaghy' Qazaqstan xalqy'na zholdawy' / [www. google// 2011_doc//](http://www.google.com/doc/2011_doc/)
- 3 Aghy'lshy'n tili mektepte. – 2010. – №1; 2009. – №1.
- 4 Nurbekova Orazku'l. Aghy'lshy'n tili sabaghy'nda oqy'twdy'nh ti'imdi zholdary'. [www.google // kenester.kz//](http://www.google.com/doc/2011_doc/)

Atabayeva F.K., Atabayeva G.K.

Foreign language information-educational environment: content, qualification demands and mechanisms of organization

This article deals with foreign language information-educational environment: content, qualification demands and mechanisms of organization. In the condition of formation of intercultural communicative competence, foreign language is informational and educational environment, formed personality-oriented foreign-language electronic educational resources.

Educational environment is a set of components of electronic educational resources, providing system integration tools of information and communication technologies in the educational process in order to improve its efficiency and acts as a means of building a student-centered educational system.

Key words: intercultural communicative competence, informational and educational environment, foreign language education, media education, electronic educational resources, content, technology.

Атабаева Ф.Қ., Атабаева Г.Қ.,

Шет тілдік ақпараттық-білім беру ортасы: мазмұны, біліктілік талаптары, ұйымдастыру механизмдері

Бұл мақалада шет тілдік ақпараттық-білім беру ортасы: мазмұны, біліктілік талаптары, ұйымдастыру механизмдері қарастырылады. Мәдениетаралық коммуникативті біліктілікті жетілдіру барысында шет тілінде ақпараттық қоршаған ортаны қалыптастыру және білім беру құралдары ретінде тұлғалық-бағытталған шетел тіліндегі электронды білім беру ресурстары айқындалады.

Тұлғалық-бағытталған оқу ортасы бағдарланған білім беру жүйесін құру құралы ретінде оның тиімділігін жетілдіру мақсатында білім беру үрдісінде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды, жүйелік интеграция құралдарын қамтамасыз ету, электрондық білім беру ресурстары компоненттерінің жиынтығы болып табылады.

Түйін сөздер: мәдениетаралық коммуникативтік біліктілік, ақпараттық білім беру, қоршаған орта, шет тілі білім беру, электрондық білім беру ресурстары, мазмұн, технология.

Атабаева Ф.К., Атабаева Г.К.,

Иноязычная информационно-образовательная среда: содержание, квалификационные требования и механизмы организации

В статье рассматривается иноязычная информационно-образовательная среда: содержание, квалификационные требования и механизмы организации. В условиях формирования межкультурной коммуникативной компетенции иностранный язык является информационной и образовательной средой, формирующей личностно-ориентированные иноязычные электронные образовательные ресурсы.

Образовательная среда представляет собой набор компонентов электронных образовательных ресурсов, обеспечивающих интеграцию систем, инструментов информационных и коммуникационных технологий в образовательном процессе с целью повышения его эффективности и выступает в качестве средства построения образовательной системы личностно-ориентированного подхода.

Ключевые слова: межкультурная коммуникативная компетентность, информационная и образовательная окружающая среда, иностранный язык, медиаобразование, электронные образовательные ресурсы, содержание, технологии.

**FOREIGN LANGUAGE
INFORMATION-
EDUCATIONAL
ENVIRONMENT:
CONTENT,
QUALIFICATION
DEMANDS AND
MECHANISMS OF
ORGANIZATION**

Developments in modern scientific and educational space-related information and communication transformations will inevitably determine the emergence of a new paradigm of educational environment in foreign language education. However, there are changes in the methods and techniques of foreign language teaching. So, one of the basic conditions of formation of intercultural communicative competence of a foreign language information is an educational environment (IEE), formed personality-oriented foreign-language electronic educational resources.

By A.T. Chaklikova, informational and educational environment is a multifaceted holistic, social and psychological reality, providing a set of necessary psycho-pedagogical conditions of modern technology training, software and methodological tools of learning that are based on modern information technology, to provide the necessary maintenance of cognitive activity and access to information resources» [1]. IEE is a synonym for open educational space, its component and fully followed. Local IEE is projected local educational space of an educational institution (or its departments), reflecting the pedagogical values, principles and methodological orientations of teachers of the institution and agreed with the broad (the public, the world's) educational space. Due to the wide interpretation of the information space as a media environment that includes the character of media and subjects, interconnected relations of production, distribution and consumption, developers are able to develop the concept of «media education environment,» which is the center of electronic educational resources created by teachers and various media, focusing in information space. Media education environment (MEE), according to the above-mentioned author is a cultural and educational environment, in which the main carrier of information for the individual is the electronic educational resources (EER), various modalities (text, image, sound, video), as well as the various media (press, television, cinema, radio, etc.) used for educational purposes.

To understand the content of development of information and educational environment are essential features that specifically investigated by V.V. Ugolnikov [2].

1. System – the environment should be a complete, coherent set of system software and methodological tools for the entire cycle of

disciplines necessary to build a consumer-demand educational program.

2. Brand new didactic quality of methodical software, which occurs with maximum use of visualization multimedia educational material, the organization of interaction with learners by logical means computer software and telecommunication capabilities.

3. Wide versatility, allowing the use of didactic tools developed in various forms of education (day, evening, correspondence, external studies) and different hardware configurations, both developed and most minimal.

4. High adaptability to a variety of students and teachers of the requirements for the content of education – support to an array of already published and available to the trainees of various textbooks and manuals created in different universities, providing opportunities for teachers and students to actively change the elements of the environment, taking into account their specific requirements.

5. Technological mobility – the ability to use elements of the environment in a variety of distance learning technologies used in high schools.

Due to the nature of foreign language education information and educational environment for foreign language education focused not so much on education as personal development, carried out as a result of dialogue with culture, and provided the data of electronic educational resources. Consequently, we can talk about student-centered nature of the foreign language educational environment.

Thus, personality-oriented foreign language information and educational environment – this educational system, which is implemented not only substantive information support of the educational process, but taken into account and personal features of interaction of subjects of educational process with electronic educational resources (EER), and in which there is room for creative and cultural self-determination of the individual learning environments have a wide range of cultural meanings contained in a pedagogically designed media education environment.

Electronic educational resources can be considered as:

- object – a source of content and thematic modules;
- development of environment-mediated computer forms of speech activity to meet modern conditions of intercultural communication;
- modeling environment foreign language for professional communication;
- source of authentic foreign-language teaching

materials of various levels of difficulty (the Internet);

- an example of a sample-creating and updating professional training activities significant products in the form of an electronic portfolio[3].

Moreover, it should be noted that electronic educational resources to some extent serve as learning how to control the learning outcomes; provide jobs, adequate levels of student training on the formation of abilities and skills; collection, processing, storage, communication, circulation; management training activities; provision of communication processes; organization of various forms of activities to independent extraction and knowledge representation.

In the domestic market there is a situation that the developers of foreign language electronic educational resources are mainly creative teams of universities, whose products are intended mainly for their own needs – namely, to support their learning process in the classroom.

The quality of presentation, how to work with electronic educational resources, feedback, announcements of the lessons, the language and the types of jobs, the presence of different levels of difficulty, how to monitor and track the results of compatibility with other programs, the ability to access the native language learners or language intermediary, the actual amount of time to work with the lesson / program as a whole, to provide psychological support and unloading in the process provide an opportunity to assess the ergonomics program, implementation of the principles of consciousness, individualization, availability, continuity of training as the opportunity of effective organization, motivation and stimulation of activities of students[4].

Appeal to the structure of the program, documentation, unit statistics, additional technical and instrumental possibilities of the program, according to the developers of these requirements, allows to draw conclusions about the quality of provision of the teacher related to the preparation of the work program, the adaptation of teaching materials programs for specific groups of students and the ability to evaluate their own activities based on the analysis of mistakes and learning outcomes of students.

Thus, the focus of this approach to the educational quality of foreign-language electronic educational resources – evaluation of the implementation Linguistic methodological problems by means of information and communication technologies and the ability to produce on the basis of this assessment, recommendations for the most effective use of

computer programs for learning a foreign language.

The following approach to developing a system of requirements for electronic educational resources was defined by MG Yevdokimov, who has developed a classification of software and hardware of teaching foreign languages (PASO), taking into account their specificity as an interdisciplinary subject. At the same time, it reflects the nature and problems of those disciplines that incorporates this subject area. This research interest is the concept of consistent classification in which the following requirements are met: completeness (comprehensiveness) cover all existing objects classification, which suggests the possibility of classifying all the existing facilities; invariance kernel classifications, which implies the immutability of the upper levels of the classification of wood in the changing of the lower; mutual compatibility of the different classifications, which suggests the possibility of classifying one

and the same object on different grounds; heuristic power classification, which involves the ability to predict the emergence of new facilities. In view of these requirements the proposed classification Paso considers three groups of classifications: psychopedagogical, methodological and technological[5].

Thus, under the educational environment is understood as a set of components of electronic educational resources, providing system integration tools of information and communication technologies in the educational process in order to improve its efficiency and acting as a means of building a personality-oriented educational system. The composition and the relationship of the components of information-educational environment, and thus the electronic educational resources should have a flexible structure and functionality, adapting to the peculiarities of a particular content protection, needs and abilities of students.

References

- 1 Chaklikova A.T. Scientific-theoretical bases of formation of intercultural communicative competence in informatization of foreign language education. – Almaty: Kiik, languages, 2008. – P. 312.
- 2 Ugolnikov O.V. Distance learning-based interdisciplinary approach // Abstracts of Interuniversity scientific conference «Problems of improvement of higher distance education.» – Moscow, 1999.
- 3 Kolesnikova I. Use role-playing to teach pedagogical dialogue in a foreign language: Dis. ... Cand. ped. Sciences: 13.00.02. – M., 1987. – 151 p.
- 4 Orlov A.A. Monitoring of innovative processes in education // Pedagogy. – 1996. – № 3. – P. 9.
- 5 Yevdokimov M.G. Problems of the theory and practice of ICT teaching foreign languages. – M.: MIET, 2004. – 312 p.

Бейсенова Ж.С.,
Утегенова Д.И.

**Иновационные технологии
в обучении языкам:
критическое мышление**

В данной статье описываются некоторые аспекты формирования функциональной грамотности студентов. На сегодняшний день объективной исторической закономерностью стало выдвижение более серьезных требований к уровню знаний, умений и навыков обучающихся. В современных реалиях образовательный процесс в вузах должен быть направлен на формирование навыков, которые способствуют осуществлению концепции «образование через всю жизнь». Очевидно, что главное условие формирования таких навыков – это наличие определённого уровня функциональной грамотности. В РК главные направления развития функциональной грамотности указаны в Государственной программе развития образования РК на 2011– 2020 гг.

Ключевые слова: функциональная грамотность, методика формирования функциональной грамотности обучающихся, технология развития критического мышления.

Beisenova Zh.S.,
Utegenova D.I.

**Innovative technologies in
language teaching: critical
thinking**

The Republic of Kazakhstan has changed the paradigm of higher education from teaching in the format «teaching» to the format of «learning» after the signing in 1999 the Bologna Declaration by 29 countries to participate in the process of creating a common educational space. It is no longer a person «teaches» but «learns». In Kazakhstan the main directions of development of functional literacy are listed in the State Program for Education Development of Kazakhstan for 2011–2020 years. Thus, functional literacy is a social and economic phenomenon related to the welfare of the population and the country as a whole.

Key words: functional literacy, methods of forming the functional literacy of students, development technology of critical thinking, models of formation and development of functional literacy.

Бейсенова Ж.С.,
Утегенова Д.И.

**Тілдерге үйретудің
инновациялық технологиялары:
сыни тұрғыдан ойлау**

Бұл мақалада студенттердің функционалдық сауаттылығын қалыптастыру үшін талаптардың бірі ретінде сыни ойлау технологиясы дамуының кейбір аспектілері сипатталады. Бүгінгі таңда білім алушылардың білімдерінің, дағдылары мен машықтарының деңгейіне айрықша талаптардың қойылуы объективті тарихи заңдылықтардың бірі болып табылады. Қазіргі заманғы жоғары оқу орындарында білім беру үдерісі «өмір бойы білім алу» тұжырымдамасын жүзеге асыруға ықпал ететін дағдыларға бағытталуы тиіс. Аталған дағдыларды қалыптастырудың басты талаптарының бірі функционалдық сауаттылықтың белгілі бір деңгейде болуынан көрінеді. Қазақстан Республикасында функционалдық сауаттылықты дамытудың негізгі бағыттары 2011–2020 жылдарға арналған Қазақстан Республикасының Білім беруді дамыту мемлекеттік бағдарламасында көрсетілген.

Түйін сөздер: функционалдық сауаттылық, функционалдық сауаттылықты қалыптастырудың әдістемесі, сыни тұрғыдан ойлауды дамыту технологиясы.

ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ОБУЧЕНИИ ЯЗЫКАМ: КРИТИЧЕСКОЕ МЫШЛЕНИЕ

Введение

Для повышения уровня функциональной грамотности необходимо расширять границы усвоения человеком элементов функциональной грамотности. Формирование функциональной грамотности обучающихся юридических вузов выступает основой дальнейшего развития компетентности будущих юристов. Таким образом, *актуальность исследования* вызвана объективной необходимостью обучения высококвалифицированных специалистов, испытывающих потребность в увеличении уровня функциональной грамотности, умеющих использовать информацию, независимо определять цели и задачи деятельности.

Степень разработанности проблемы. Значительный вклад в изучение проблемы функциональной грамотности внесли зарубежные исследователи: Д. Баллантин (2009), Д. Козол (1985), Бим И.Л. (2001), Гез Н.И. (1985), Гойхман О.Я. (2006).

Научный интерес представляют исследования таких зарубежных специалистов по функциональной грамотности, как: Thomas Sticht [1], изучавшего проблему функциональной грамотности с точки зрения обучения чтению обучающихся средних школ с дальнейшей разработкой академической программы, направленной на развитие функциональной грамотности в процессе обучения чтению и письму.

Denny Kevin, Harmon Colm, O'Sullivan, Vincent [2], Augustus Daniel и Addison Kofi [3] проводили исследования, в рамках которых была рассмотрена роль функциональной грамотности в социально-экономическом плане.

В российской педагогической теории вопрос функциональной грамотности исследуется на уровне:

- а) философии образования (Б.С. Гершунский [4]),
- б) в категориальном аспекте (В.В. Мацкевич, С.А. Крупник [5]).

Объектом исследования является образовательный процесс в казахском гуманитарно-юридическом университете.

Предмет исследования – использование технологии критического мышления для формирования функциональной грамотности у студентов юридических вузов.

Цель исследования – выявление формирования функциональной грамотности студентов юридического вуза на основе технологии критического мышления.

Гипотеза исследования основана на системе теоретических положений и научной позиции авторов, согласно которой эффективность развития функциональной грамотности обучающихся юридических вузов обеспечивается и достигается, если:

характеризовать функциональную грамотность обучающихся как базовый уровень образованности;

разработать, аргументировать и апробировать технологию развития критического мышления по развитию функциональной грамотности обучающихся.

С целью выяснения теоретико-методических подходов к исследованию вопроса формирования функциональной грамотности обучающихся необходимо выделить следующие задачи:

1) определить суть функциональной грамотности обучающихся;

2) исследовать отечественный и зарубежный опыт решения проблемы формирования функциональной грамотности обучающихся и выявить его главные тенденции и принципы;

3) изучить показатели и условия, необходимые для формирования функциональной грамотности обучающихся [6, 15–17];

4) разработать критерии оценивания и показатели развития функциональной грамотности студентов;

5) определить результативность осуществления педагогических условий для развития функциональной грамотности обучающихся на основе технологии развития критического мышления.

Методологическую базу исследования составляют:

– методическая система формирования критического мышления через чтение и письмо: Клустер Д. (2005), Бустром Р. (2000), Заир-Бек С.И., Муштавинская И.В. (2004), Заир-Бек С.И. (2005), Кларин М.В. (2004), Темпл Ч. (2005), Стил Дж.Л., Мередит К.С., Темпл Ч. (1998).

– компетентностный подход: Дж. Равен (2002), Rychen D.S. and Salganik L.H. (2006), A.V. Sanchez & M.P. Ruiz (2008), Готлиб Р.А. (2010), Хуторской А.В. (2013), Зимняя И.А. (2004);

– системный подход: Д.Х. Медоуз (2011), О’Коннор Д., Макдермотт И. (1997), Гараедаги Дж. (2006);

– пути организации процесса обучения в вузе: Э.Ф. Зеер (2013), Дж. Камминс (1984),

Мандель Б.Р. (2014), Гултыяев А.К. (2007), Халперн Д. (2000), Полат Е.С. (2007), Селевко Г.К. (2005).

Для проверки гипотезы исследования и решения поставленных задач использовались следующие *методы*: теоретический (анализ педагогической, философской, психологической литературы по проблеме исследования); эмпирический (наблюдение, анализ результатов деятельности, тестирование, проведение формирующего, констатирующего и обобщающего экспериментов); статистический (математическая обработка результатов эксперимента).

Опытно-экспериментальную базу исследования составила Высшая школа права гуманитарно-юридического университета.

Исследовательскую концепцию составляют следующие положения:

1. Функциональная грамотность будущих юристов – это соответствующий уровень знаний, умений и навыков, обеспечивающий нормальное функционирование личности в системе социальных отношений.

Функциональная грамотность студентов юридических вузов является структурным элементом академической компетентности. Структуру функциональной грамотности обучающихся юридических вузов составляют мотивационный, когнитивный, деятельностный и рефлексивный компоненты.

Структура функциональной грамотности студентов

2. Русский язык играет важную роль в подготовке современных высококвалифицированных специалистов, являясь основой для развития функциональной грамотности обучающихся:

1) обеспечивает взаимосвязь профессионального образования и культурного развития студента;

2) обеспечивает реализацию задач и осмысление значимости русского языка для будущей профессиональной деятельности;

3) обеспечивает выработку навыков (познавательные, организационные, обобщённые), на основе которых развиваются профессиональные умения студентов, формируется креативное мышление;

4) обеспечивает формирования навыков, содействующих реализации концепции «образование через всю жизнь».

3. Педагогическими условиями развития функциональной грамотности как основы формирования академической компетентности обучающихся юридических вузов являются:

– содержательные условия – ориентация содержания дисциплины «Русский язык» на самопознание, саморазвитие будущего специалиста;

– технологические условия – использование современных образовательных технологий, организация самостоятельной работы обучающихся;

– организационные условия – организация сотрудничества между педагогом и обучающимся, оценивание функциональной грамотности с помощью технологии критического мышления.

Научная новизна исследования заключается в том, что:

– обоснована необходимость применения технологии критического мышления как методологической основы для развития функциональной грамотности обучающихся юридических вузов;

– выявлена структура (мотивационный, когнитивный, деятельностный и рефлексивный компоненты) и содержание функциональной грамотности обучающихся юридических вузов в процессе обучения русскому языку;

– определены педагогические условия развития функциональной грамотности в процессе обучения русскому языку (организационные, технологические и содержательные).

Методология исследования. Изучив зарубежный опыт решения проблемы развития функциональной грамотности (концептуальный документ «Компоненты и характеристики альтернативной школы для XXI века» организации «Сеть прогрессивных педагогов» (Network of Progressive Educators), основанной в США в 1990 г.), мы выделили ведущие принципы организации этого процесса:

– образовательный процесс достигает лучших результатов, если взаимоотношения пре-

подавателей и студентов представляют личностный характер;

– академическая программа должна быть четко определенной и учитывать индивидуальные потребности студентов;

– студенты должны быть деятельными участниками процесса изучения нового материала.

В настоящее время наиболее популярной и успешной является модель школы Садбэри Вэлли (Sudbury Valley), основанной в 1968 г. Дэниэлем Гринбергом. Главные компоненты педагогической концепции Садбэри Вэлли заключены в следующих положениях: «Свобода в сочетании с ответственностью», «Самотивация, саморегуляция, саморазвитие», «Демократия». Опыт школы С. Вэлли был перенят многими учебными заведениями по всему миру.

Значительную помощь в процессе учебной деятельности при формировании функциональной грамотности обучающихся оказывает технология развития критического мышления.

С помощью чтения и письма мы получаем и передаем информацию. Письмо помогает рефлексировать, размышлять о тех сведениях, которые мы получили при чтении, поэтому эффективность этих двух процессов взаимозависима. Их развитие должно осуществляться с самого начала обучения. С этой целью необходимо формировать у обучающихся навыки критического мышления.

Стратегии критического мышления являются своеобразным ключом доступа к интуитивному опыту, к различным структурам памяти, подсознанию обучающихся. Такой доступ и обеспечивает оригинальные, креативные решения задач и проблем, делает процесс познания эффективным и позволяет обучающемуся проявить свои скрытые творческие возможности. Цель данной технологии – развитие мыслительных навыков студентов, необходимых не только в учебе, но и в обычной жизни (умение принимать взвешенные решения, работать с информацией, анализировать различные стороны явлений и т.п.).

Изначально идея формирования критического мышления внедрялась в образовательную систему США Дж. Дьюи в роли концепции рефлексивного мышления, а в последующем реализовалась в педагогической инновации «Критическое мышление» М. Липмана.

Значительный вклад в исследование технологии развития критического мышления внесли такие теоретики, как Д. Клустер (2005), Ч. Темпл (2005), Д. Халперн (2000).

Источники педагогического нововведения можно обнаружить в философии образования Дж. Дьюи. Именно его исследования предопределили линию педагогической мысли США в XX в. и указали вектор преобразования американской школы [7, 95-104].

На сегодняшний день существует множество определений критического мышления. Так, Д. Халперн в книге «Психология критического мышления» заявляет: «Критическое мышление – это применение когнитивных техник и стратегий, увеличивающих вероятность получения желаемого конечного результата» [8]. Это утверждение определяет мышление как обоснованность, контролируемость, целенаправленность, – к данному типу мышления прибегают при решении задач, принятии решений и формулировании выводов. Другие определения указывают, что для критического мышления свойственно выстраивание логических умозаключений (Simon & Kaplan, 1989), формирование связанных между собой логических моделей (Stahl & Stahl, 1991) и принятие аргументированных решений относительно того, согласиться с каким-либо суждением, отклонить его или отложить рассмотрение (Moore & Parker, 1994).

По мнению М.В. Кларина, критическое мышление – это рациональное, рефлексивное мышление, направленное на решение того, чему следует верить или какие действия следует предпринять. В данном контексте критическое мышление включает как способности (умения), так и предрасположенность (установки) [9].

«Критическое мышление – не отдельный навык или умение, а сочетание многих умений» (Темпл Ч., Мередит К., Стил Дж. Пособие «Как учатся дети: Свод основ»). Один из авторов технологии РКМЧП Д. Клустер в своей статье «Что такое критическое мышление?» определил следующие параметры критического мышления:

1. Критическое мышление есть мышление самостоятельное.
2. Информация – отправной, а не конечный пункт критического мышления.
3. Критическое мышление начинается с формулирования вопросов и анализа проблем, которые необходимо решить.
4. Цель критического мышления – убедительная аргументация.
5. Критическое мышление есть мышление социальное [10].

Несмотря на то, что существует множество дефиниций критического мышления, все теории сходятся во мнении, что критическое мыш-

ление – это осознанные усилия по определению того, какие утверждения считать правильными, а какие – нет. Основное предназначение критического мышления, по их мнению, – это развитие способности обучающихся независимо анализировать информацию и выражать рациональные аргументы.

Технология критического мышления позволяет не только разнообразить занятие, сделать его нестандартным, но и достичь конкретных образовательных результатов:

- формирование нового мышления (открытость, осознанность, гибкость, альтернативность, рефлексивность);
- развитие базовых качеств личности (креативность, мобильность, коммуникабельность, ответственность, самостоятельность);
- формирование умения задавать вопросы;
- формирование культуры чтения и письма;
- стимулирование самостоятельной поисковой творческой деятельности.

Применение разнообразных опорных схем активизирует процесс критического мышления. Опорные схемы помогают студентам логически выстраивать устные высказывания на русском языке, позволяют развивать память, навыки работы в парах и малых группах, а также творческий подход к процессу обучения. Обучающиеся могут самостоятельно создавать различные опорные схемы и, в дальнейшем, применять их для написания сочинений, пересказов текстов, участия в дискуссиях, проведения различных презентаций и т. п.

Русским языком обучающиеся овладевают в процессе активной речевой деятельности (устная речь, аудирование, чтение и письмо), поэтому наглядные средства обучения способны обеспечить мотивационно-побудительный уровень общения.

Использование наглядных средств обучения способствует развитию не только речевых навыков обучающихся, но и умения работать в сотрудничестве, принимать решения. Опорные схемы эффективно использовать для развития как монологической, так и диалогической речи. ниже приведены некоторые стратегии критического мышления, которые помогают обучающимся самостоятельно создавать различные опорные схемы и применять их для пересказов текстов, участия в дискуссиях, написания сочинений, проведения разного рода презентаций, дискуссий и т. п.

Семантические карты. Семантические карты (Мартин Хаспельмат) облегчают процесс обучения чтению, устной речи и письма. Эта

стратегия позволяет расширить словарный запас обучающихся содействует развитию монологической и диалогической речи. Семантическая карта представляет собой не просто набор ключевых слов и словосочетаний по содержанию текста, но и отражает взаимосвязи между его ключевыми концепциями. Семантическая карта помогает обучающимся сосредоточиться как на всей структуре текста, так и на его отдельных частях.

Последовательность составления семантической карты следующая:

1. Преподаватель рисует на доске круг красным маркером и пишет в нем название темы. Затем он спрашивает обучающихся о том, что они знают по данной теме, записывает их высказывания синим маркером в виде ключевых слов, дат, фраз, цифр и т.п. Название темы, ключевые слова и фразы соединяются между собой линиями, образуя кластер.

2. Затем обучающиеся читают текст по данной теме, и семантическая карта дополняется новыми фактами, о которых они узнали после его прочтения. Новая информация записывается на доске зеленым маркером. Причем между ключевыми словами также должны прослеживаться связи. Благодаря такой графической организации текста, обучающимся будет не сложно пересказать его содержание, опираясь на ключевые слова и фразы, а также принять участие в обсуждении основных идей или вопросов, написать изложение или сочинение на заданную тему.

Констатирующий этап экспериментальной работы. На первом этапе работы был проведен констатирующий эксперимент, в котором приняли участие студенты казахского гуманитарно-юридического университета.

В процессе констатирующего эксперимента использовались различные диагностические методики для определения уровня сформированности составляющих функциональной грамотности студентов юридических вузов: мотивационный, когнитивный, деятельностный, рефлексивный. В первую очередь, необходимо было определить мотивационную ориентацию студентов к изучению русского языка.

Этот фактор представляется наиболее важным для организации деятельности по формированию функциональной грамотности студентов.

Для изучения отношения студентов первокурсников к русскому языку были предложены тематические: «Значение русского языка для современного образования и моё отношение к его

изучению», «Роль русского языка в учебной и практической деятельности студента юридического вуза и моё отношение к нему».

Приведём примеры высказываний, характеризующих учебную мотивацию студентов юридического вуза по отношению к предмету «Русский язык»: «знание языка необходимо специалисту», «каждый обязан знать русский язык», «мы изучаем всё это для общего развития», «надо изучать, так как получаем высшее образование», «русский язык даёт нам представление о поведении при деловом общении», «поможет при устройстве на работу, так как работодатель обращает внимание сначала на нашу речь, а не на знания», «совершенно ненужный предмет, лучше изучать предметы по специальности», «даже не думал, что в вузе придётся снова учить русский язык».

Мы видим, что у студентов преобладает нейтральное отношение (48%) к изучению дисциплины «Русский язык», в то же время существует группа студентов, проявляющая отрицательное отношение (27%), это количество соотносится с численностью студентов считающих, что отсутствует необходимость изучения данного предмета для будущей профессиональной деятельности (19%). Трудность освоения отмечается в 73% работ, эмоциональная привлекательность процесса освоения дисциплины нашла отражение менее чем у половины студентов (47%), что объясняется самими студентами как «усталость от заучивания правил ещё в школе». При этом студенты ещё не знают и не осознают, что в вузе у данной дисциплины совершенно другие задачи.

Таким образом, можно сделать следующие выводы: сравнение данных свидетельствует в основном о нейтральной и низкой мотивации студентов юридического вуза к изучению русского языка.

В целях определения уровня сформированности когнитивной составляющей функциональной грамотности студентов использовались тесты для проверки остаточных знаний по русскому языку, включающие вопросы по орфоэпическим, акцентологическим, лексическим, морфологическим, грамматическим, синтаксическим, стилистическим нормам современного русского языка.

Градация уровней сформированности когнитивной составляющей функциональной грамотности составила: высокий уровень – более 70% верно выполненных заданий теста, средний уровень – 40%–70%, низкий уровень – до 40%.

В результате анализа студенческих работ выяснилось, что у большей части обследованных констатируется средний уровень сформированности когнитивной составляющей функциональной грамотности (67%), что не соответствует современным требованиям, предъявляемым к уровню образованности студента юридического вуза, ведущим из которых является компетентность, достижение которой обусловлено качеством приобретенного уровня функциональной грамотности.

Формирующий этап экспериментальной работы. С целью проверки основных теоретических положений исследования и результативности технологии критического мышления в процессе изучения русского языка на формирование функциональной грамотности необходимо было осуществить второй этап экспериментальной программы, заключающийся в проведении формирующего эксперимента.

Формирующий этап эксперимента проводился в 2015 г. на первых курсах казахского гуманитарно-юридического университета. Работа в контрольной группе велась по традиционной методике, а в экспериментальной группе по разработанной нами технологии развития критического мышления. В экспериментальных группах реализовывались стратегии технологии критического мышления, обеспечивающие формирование функциональной грамотности.

В формирующем эксперименте приняли участие студенты высшей школы «Право». По итогам проведенного констатирующего эксперимента были подобраны четыре одинаковые по уровню функциональной грамотности студенческие группы (две экспериментальные и две контрольные), с которыми проводился в дальнейшем формирующий эксперимент. Для подтверждения принадлежности контрольных и экспериментальных групп к паритетному уровню функциональной грамотности использовался критерий Стьюдента, позволяющий подтвердить вероятность причисления средних значений двух выборок к одной и той же совокупности.

Нами была использована технология работы с текстом для развития критического чтения, состоящая из трех этапов: вызов (*evocation*), осмысление (*realization of meaning*), рефлексия (*reflection*).

Анализ результатов формирующего этапа эксперимента. Результаты опытно-экспериментальной работы продемонстрировали положительные изменения во всех показателях деятельностного компонента. Существенно

уменьшилось количество студентов, владеющих умениями заключения и объяснения на низком уровне.

Мы преследовали цель – выяснить, как технология развития критического мышления студентов способствует формированию функциональной грамотности.

Результаты экспериментального обучения студентов по предлагаемой технологии продемонстрировали положительную динамику изменений во всех компонентах критического мышления.

Технология развития критического мышления повлияла на мотивирующий компонент.

Студенты продемонстрировали высокий уровень письменной речи, хороший словарный запас, умение анализировать, обобщать и применять полученные из разных источников знания, аргументированно отстаивать свою позицию. Все студенты отметили необходимость учиться работать с информацией, изменение отношения к изучению русского языка. Студенты пришли к заключению, что человек может критически рассматривать и развивать собственный процесс мышления, может научиться размышлять более объективно и логически.

Нами применялись такие формы работы по развитию критического мышления как «Древо предсказаний», «Семантическая карта», «Инсерт», «Ромашка Блума». Эти стратегии позволили студентам осуществить различные виды анализа, развить умение интерпретации, оценки, рефлексии.

Основным достижением является активное участие студентов в процессе критического чтения. Важнейшим показателем эффективности ФЭ явилась сравнительная характеристика студентов экспериментальной и контрольных групп.

Контрольный этап опытно-экспериментальной работы показал, что положительная динамика прослеживается в экспериментальной группе. В экспериментальной группе количество студентов с низким уровнем критического мышления сократилось на 26,7%, увеличилось количество студентов, обладающих средним – 13,1% и высоким – 13,6% уровнями. В контрольной группе положительная динамика составляет 4,5% за счет перехода с нижнего уровня на средний. *Заключение.* Для обеспечения продуктивности формирования функциональной грамотности студентов преподавателям рекомендуем применять технологию критического мышления, с помощью которой можно формировать организационные, интеллектуальные и другие уме-

ния, в том числе умение самостоятельно осуществлять деятельность учения.

Настоящий материал лишь часть исследования, за которым следует работа по разработке комплекса организационно-педагогических условий формирования функциональной грамотности на основе развития критического мышления студентов. Поэтому в данном материале представлено только несколько стратегий развития критического мышления, применяемых на занятиях русского языка с целью развития функциональной грамотности студентов.

Данные, полученные в ходе опытно-экспериментальной работы, показывают, что предложенная модель представляет собой эффективное средство развития функциональной грамотности студентов.

Наше исследование не претендует на исчерпывающее решение проблемы, но может послужить основой для дальнейших изысканий, творческих поисков в области разработки научных основ формирования функциональной грамотности студентов на основе технологии развития критического мышления.

Литература

- 1 Sticht Thomas. Functional literacy skills curriculum for the Secondary School. Paper for the American Educational Research Association meetings. Distributed by ERIC Clearinghouse. – Washington, D.C., 1974.
- 2 Denny Kevin, Harmon Colm, O'Sullivan, Vincent. Functional literacy, educational attainment and earnings: a multi-country comparison // University College Dublin. – Institute for the study of social change, 2003.
- 3 Augustus Daniel, Addison Kofi. The impact of functional literacy on socio-economic lives of beneficiaries: a case study of the Agona District of Ghana // Edo Journal of Counselling. – Vol. 2. – № 2. – 2009.
- 4 Гершунский Б.С. Грамотность для 21 века // Советская педагогика. – 1990. – № 4.
- 5 Мацкевич В. Крупник С. Функциональная грамотность // Всемирная энциклопедия: Философия. – Минск, 2001. – 312 с.
- 6 Лейсестер М. Обучение навыкам критического мышления: Международная издательская группа Continuum. – 2010. – С. 15-17.
- 7 Малькова З.А. Джон Дьюи – философ и педагог-реформатор // Педагогика. – 1995. – № 4. – С. 95-104.
- 8 Халперн Д. Психология критического мышления. – СПб.: Питер, 2000. – 512 с.
- 9 Кларин М.В. Инновационные модели обучения в зарубежных педагогических поисках. – М.: Арена, 1994. – 223 с.
- 10 Клустер Д. Что такое критическое мышление? // Международный журнал о развитии мышления через чтение и письмо «Перемена». – 2001. – № 4.

References

- 1 Sticht Thomas. Functional literacy skills curriculum for the Secondary School. Paper for the American Educational Research Association meetings. Distributed by ERIC Clearinghouse. – Washington, D.C., 1974.
- 2 Denny Kevin, Harmon Colm, O'Sullivan, Vincent. Functional literacy, educational attainment and earnings: a multi-country comparison // University College Dublin. – Institute for the study of social change, 2003.
- 3 Augustus Daniel, Addison Kofi. The impact of functional literacy on socio-economic lives of beneficiaries: a case study of the Agona District of Ghana // Edo Journal of Counselling. – Vol. 2. – № 2. – 2009.
- 4 Gershunskij B.S. Gramotnost' dlya 21 veka // Sovetskaya pedagogika. – 1990. – № 4.
- 5 Mackevich V. Krupnik S. Funkcional'naya gramotnost' // Vsemirnaya ehnciklopediya: Filosofiya. – Minsk, 2001. – 312 s.
- 6 Lejsester M. Obuchenie navykam kriticheskogo myshleniya: Mezhdunarodnaya izdatel'skaya gruppya Continuum. – 2010. – S. 15-17.
- 7 Mal'kova Z.A. Dzhon D'yui – filosof i pedagog-reformator // Pedagogika. – 1995. – № 4. – S. 95-104.
- 8 Halpern D. Psihologiya kriticheskogo myshleniya. – SPb.: Piter, 2000. – 512 s.
- 9 Klarin M.V. Innovacionnye modeli obucheniya v zarubezhnyh pedagogicheskikh poiskah. – M.: Arena, 1994. – 223 s.
- 10 Kluster D. CHto takoe kriticheskoe myshlenie? // Mezhdunarodnyj zhurnal o razvitii myshleniya cherez chtenie i pis'mo «Peremena». – 2001. – № 4.

Бисингалиева И.В.
**Коммуникативная
компетенция будущего
специалиста – ключ
к достижению
профессионального успеха**

Статья посвящена проблеме формирования коммуникативной компетенции современного специалиста в системе его профессиональной подготовки. В качестве основного пути её решения рассматривается коммуникативный подход к обучению русской речи на занятиях дисциплины «Профессиональный русский язык». В основе работы лежит опыт применения одного из наиболее эффективных интерактивных методов развития коммуникативного компонента профессиональной направленности – ролевой и деловой игры. Реализация в игре конкретных речевых ситуаций максимально приближает коммуникацию в аудитории к реальным профессиональным действиям, что определяет меру включенности студентов в коммуникативную деятельность.

Ключевые слова: коммуникация, коммуникативный, компетенция, моделирование, приоритетный, интерактивный, взаимодействие.

Bissingaliyeva I.
**Communicative competence of
the future expert – the key to
achieving professional success**

The article is devoted to the formation of the communicative competence of the modern specialist in system of its professional training . As the main way to solve it is considered a communicative approach to learning Russian language in the classroom discipline «Professional Russian language.» The work is based on experience of the application of one of the most effective and interactive methods in development of communicative component of professional orientation – role-playing and business games. Realization in the game specific speech situations as much as possible closer communication in the classroom to real professional actions that determines the measure of involvement of students in communicative activities.

Key words: communication, communicative competence, modeling, prioritetnyy, Interactive Interaction.

Бисингалиева И.
**Болашақ маман
коммуникативті құзыреттілік –
кәсіби табысқа жету кілті**

Мақала заманауи маманның кәсіби дайындық саласында қатысымдық құзыреттілігінің қалыптасу мәселесіне арналған. Оны жүзеге асырудың негізгі жолы ретінде «Кәсіби орыс тілі» пәнінде орыс тіліне меңгертуде қатысымдық тәсіл ретінде қарастырылады. Жұмыс негізінде кәсіби бағыттын коммуникативтік компоненті дамуының интерактивті әдістерінің ең тиімдісін – рөлдік және іскери ойынның – қолдану тәжірибесі жатыр. Ойында нақты сөйлеу жағдайларды іске асыру аудиториядағы коммуникацияны максималды түрде шынайы кәсіби іс-әрекеттерге жақындатады, бұл студенттердің коммуникативтік қызметіне кірісу шамасын анықтайды.

Түйін сөздер: байланыс, коммуникативтік құзыреттілік, модельдеу басым, интерактивті, өзара іс-қимыл.

**КОММУНИКАТИВНАЯ
КОМПЕТЕНЦИЯ
БУДУЩЕГО
СПЕЦИАЛИСТА –
КЛЮЧ К ДОСТИЖЕНИЮ
ПРОФЕССИОНАЛЬНО-
ГО УСПЕХА**

Сегодня коммуникативная компетенция профессиональной направленности, по сути, – необходимый инструмент, ключ к достижению профессионального успеха. Особую актуальность приобретает способность молодого специалиста быть творческой личностью, умение самостоятельно, систематически пополнять и обновлять знания, вести целенаправленный поиск решения проблем, адаптироваться к кардинально меняющимся требованиям общества, научно анализировать любую ситуацию, то есть быть компетентным в своей сфере деятельности. Основанием для данного утверждения являются ускоренные темпы изменений условий общественного производства, появление идей, противоположных изученным ранее или вообще исключаящих их, событийное уплотнение времени, требующие пересмотра содержания и качества подготовки современного специалиста. В ответ на требование времени в Государственные образовательные стандарты профессионального образования РК в качестве обязательной включена дисциплина «Профессиональный русский язык», целью которой является формирование коммуникативной компетенции будущего специалиста [1].

Что же включает в себя коммуникативная компетентность, и как она отражается в образовательном процессе названной дисциплины?

Под коммуникацией понимается самостоятельная часть процесса общения, специфическая форма взаимодействия субъектов, выполняющая ряд функций: информационную, мотивационную, социальную, регулятивную, развивающую, воспитательную [2, 4]. В социально-психологическом смысле коммуникация – это процесс передачи информации от респондента к реципиенту. Для полноты коммуникации важен ее эффект: изменение в поведении коммуниканта, которое происходит в результате приема сообщения. Наиболее распространенным является подход, учитывающий три типа результатов: изменение в знаниях, изменение установок, изменение поведения получателя. Таким образом, коммуникация предполагает обмен различного рода информацией, знаниями, навыками и умениями в ходе взаимодействия людей.

Однако реальный опыт показывает, что зачастую в учебной ситуации в процессе речевого взаимодействия обмена инфор-

мацией не происходит. Причиной этого является несформированность коммуникативной компетенции участников общения, которая рассматривается К. Морроу [3, 61] в качестве главной цели обучения. В соответствии с рассматриваемым им подходом, обучение должно учитывать особенности речевой коммуникации, а в основе процесса обучения должна лежать модель реального общения. Такое понимание коммуникативного подхода позволило выделить основные принципы: речевую направленность процесса обучения, использование подлинно коммуникативных заданий, личностно-ориентированного подхода к обучению, учет потребностей студентов, перераспределение ролей педагога и студента в учебном процессе, использование личного опыта обучаемых и их самостоятельности в решении учебных задач.

В контексте дисциплины «Профессиональный русский язык» вышеназванные принципы предполагают учет особенностей реальной коммуникации и обращения к модели профессионального общения как к основе процесса обучения русскому языку. Профессиональные компетенции современного специалиста предполагают умение эффективно участвовать в решении производственных задач, составлять и обсуждать проекты, программы, выступать с отчетами, докладами на совещаниях, вести профессиональную переписку, общаться по телефону с коллегами, партнерами. При этом отсутствие учебника по дисциплине «Профессиональный русский язык», недостаточное количество часов, выделяемое на изучение дисциплины, недостаток методической литературы, недостаточная мотивация студентов – далеко не полный перечень причин затруднений в достижении главной задачи дисциплины, ожидающей своего решения. Таким образом, формирование коммуникативной компетенции будущих специалистов неязыковых вузов – трудоемкий процесс, требующий применения интерактивных методов обучения.

В опыте нашей работы одним из эффективных путей формирования коммуникативной компетенции на занятиях дисциплины «Профессиональный русский язык» стал метод ролевых игр, позволяющий включать процесс обучения русскому языку в модель будущей трудовой деятельности студентов и учитывать их профессиональные интересы.

Проиллюстрируем некоторые аспекты методики их применения. Одной из продуктивных форм работы в группе 2 курса специальности

«Экология» стала игра «Совещание в акимате». Предварительный этап состоит распределение ролей и объявление повестки дня: 1) отчет иностранной нефтяной компании по экологическим мероприятиям. 2) допуск иностранной компании к участию в тендере на разработку нефтяных месторождений Мангистау. Группа была поделена на две подгруппы: специалистов экологических служб Мангистауского региона, представителей иностранной компании, акимата города и области. Цель каждой из сторон заключалась в достижении своих интересов: иностранной компании – в продолжении разработок нефти на тендерной основе, экологов – в выявлении правомерности деятельности иностранной компании с точки зрения экологии края, акимата – в принятии объективного решения, который при этом будет способствовать процветанию региона. Методика подготовки к игре выстраивалась нами с учетом того, что основная категория студентов этой группы – выпускники казахских школ Мангистауской области, где отсутствует русская речевая среда, вследствие чего они испытывают затруднения в продуцировании элементарных высказываний на русском языке. Подготовительная работа к игре носила рассредоточенный характер: формирование диалогических умений по темам «Экологическая ситуация в Мангистауском регионе», «Выбросы отходов нефтяных компаний в Каспийское море», активизация широкого пласта лексики по теме игры. На втором этапе были использованы упражнения, имитирующие ролевое общение, разыграны короткие сценки и выполнены устные задания, предполагающие анализ ситуаций по экологии региона, а также свободные импровизационные высказывания в рамках заданной ситуации. Третьим этапом явилось практическое занятие, предвосхищающее ролевую игру, в которой мы попытались смоделировать реальную ситуацию.

Обращение к данной игре и приведенная последовательность подготовки к ней дали нам ряд преимуществ:

1. Каждое вышеприведенное упражнение позволило достигнуть более высокого уровня общения, чем при традиционном обучении, так как это была конкретная деятельность (обсуждение проекта, участие в конференции, беседа с коллегами).

2. Названные виды упражнений обеспечивали активное участие всей группы и каждого члена группы.

3. Выполнение в процессе речевой деятельности на русском языке неречевых задач вело

к конкретному результату речевого развития, благодаря чему у студентов возникало чувство удовлетворения от совместных действий.

4. Реальное восприятие и самооценка своих коммуникативных навыков студентами, самостоятельность выработки стратегии и средств общения с «партнерами» для выполнения задач игры, имевшие место в процессе выполнения работы – один из наиболее ценных навыков, сформированных на подобных занятиях.

Отличия проведенной игры имели ряд отличий от традиционного обучения: она базировалась на реальном материале, отражающем конкретную ситуацию общения. В ней участники самоутверждались не только как личности, но и как будущие специалисты в сфере предстоящей трудовой деятельности.

Как показывает опыт, успех проведения таких игр зависит, в первую очередь, от четкого моделирования элементов как плана содержания, так и плана выражения. На тренировочном этапе студенты овладевали навыками языкового оформления коммуникативных намерений, необходимых для реализации поставленных целей коммуникации. Продуманное содержание, тип игры, состав участников, цели каждого коммуниканта позволяли планировать возможные пути их достижения, прогнозировать проблемные ситуации, которые могли возникнуть в процессе решения поставленных задач.

На этапе реализации определялась цель коммуникации, роли и ролевые отношения участников общения, уточнялись задачи каждого студента и задания по оценке результатов деловой игры незадействованной части группы обучаемых, если таковые были. Преподаватель как организатор речевой деятельности лишь нап-

равлял общение, выводил его из тупика, создавал новые проблемы (если не реализовывались все речевые возможности участников), изменял направление игры посредством введения новых участников и т.д. При этом исправлялись только те ошибки, которые затрудняли или нарушали коммуникацию.

Такая игра позволила нам активизировать процесс обучения профессиональному общению за счет множества динамически меняющихся центров учебной коммуникации (ими поочередно становились все члены группы, каждый из них, таким образом, не только активно включался в процесс общения, а оказывался в центре коммуникации и являлся наиболее активным его участником). Реализация конкретной речевой ситуации способствовала созданию условий обучения студентов через их творчество. Таким образом, максимальность приближенности ситуации речевой коммуникации к реальным профессиональным действиям эколога определило меру включенности студентов в коммуникативную деятельность. Следует отметить, что на этом занятии изменился и контекст преподавательской деятельности: он определялся развитием коммуникативной компетенции будущих экологов через формирование ценностных позиций и развитие интеллектуальных способностей обучаемых.

Таким образом, приоритетное направление обучения русскому языку, связанное с проектированием интерактивных технологий обучения, обуславливает формирование новых личностных качеств, активных жизненных позиций, рационального отношения к окружающему миру, развитие как коммуникативной компетенции, так и профессионального мышления и мировоззрения студентов неязыковых вузов.

Литература

- 1 Государственный общеобязательный стандарт высшего образования. Утвержден постановлением Правительства Республики Казахстан от 23 августа 2012 г. № 1080.
- 2 Маркова И.Н. Интерактивные методы в обучении русскому языку иностранных студентов / Новые технологии. – №1, 2006.
- 3 Морроу К. Принципы коммуникативного метода. Коммуникация в школьном образовании / Эд. Джонсон, К. Морроу, Лонгман, 1981. – С. 61.
- 4 Яковлева Е.В. Современные теории и методики обучения русскому языку. – М.: Экзамен, 2004.

References

- 1 Gosudarstvennyj obshheobyazatelnyj standart vysshego obrazovaniya. Utverzhden postanovleniem Pravitelstva Respubliki Kazaxstan ot 23 avgusta 2012 g. № 1080.
- 2 Markova I.N. Interaktivnye metody v obuchenii russkomu yazyku inostrannykh studentov / Novye texnologii. – №1, 2006.
- 3 Morrou K. Principy kommunikativnogo metoda. Kommunikaciya v shkolnom obrazovanii / Ed. Dzhonson, K. Morrou, Longman, 1981. – S. 61.
- 4 Yakovleva E.V. Sovremennye teorii i metodiki obucheniya russkomu yazyku. – M.: Ekzamen, 2004.

Жандыкеева Г.Е.,
Егизбаева З.С.

**Актуальные проблемы
преподавания практического
курса русского языка
(фонетический аспект)**

В статье раскрываются актуальные проблемы преподавания практического курса русского языка в фонетическом аспекте. Особое внимание уделено правильному произношению изучаемых звуков в слогах, словах на их различение в потоке речи, развитию и автоматизации слухо-произносительных навыков, воспитанию фонетического слуха обучаемых, рассмотрены вопросы отработки и автоматизации произносительных навыков, изучение звуков в процессе учебно-речевых и игровых действий, орфоэпические нормы, предполагающих соблюдение произносительных навыков, изучение единства фонетического слова, созданные словесным ударением, слоговой ритмикой, как важнейшему условию всестороннего полноценного развития человека, умению выражать свои мысли для дальнейшего познания окружающей действительности.

Ключевые слова: орфоэпические нормы, слухо-произносительные навыки, языковое образование.

Zhandykeeva G.E.,
Egizbayeva Z.S.

**Actual problems of teaching
the practical course of Russian
language (phonetic aspect)**

The article describes actual problems of teaching of practical Russian language course in phonetic aspect. Special attention is paid to studying the correct pronunciation of sounds, syllables, words, their discernment in speech, development and automation of audio-articulatory skills, education, phonetic hearing students. In the article the questions of development and automation of pronunciation skills, the education of the phonetic hearing students. In the article the questions of development and automation of pronunciation skills learning sounds in learning speech and action game, orthoepic norms assumes observance of pronunciation skills, the study of the phonetic unity of word, created and syllabic rhythm.

Key words: pronouncing norm , hearing and pronunciation skills , language education.

Жандыкеева Г.Е.,
Егизбаева З.С.

**Практикалық орыс тілін
оқытудағы өзекті мәселелері
(фонетикалық аспект)**

Мақалада орыс тілі практикалық курсының өзекті мәселелері фонетикалық аспектіде жан-жақты ашылған. Буындардағы дыбыстардың дұрыс айтылуына, сөйлеу мәнерінің айырмашылығына, естіген сөзді автоматты түрде дамытуға, оқушылардың фонетикалық есту тәрбиесіне ерекше назар аударылды. Мақалада сөйлеу дағдыларын, дыбыстардың оқылуын және сөйлеу процесінде зерттелуін, орфоэпиялық нормаларын, сөйлеу қабілеттерін бақылау, фонетикалық сөздердің бірігуін оқыту, екпіннің құрылуын, буын ритмикасы сияқты мәселелер қарастырылды.

Түйін сөздер: орфоэпиялық норма, есту және айтылу дағдылары, білім беру тілі.

**АКТУАЛЬНЫЕ
ПРОБЛЕМЫ
ПРЕПОДАВАНИЯ
ПРАКТИЧЕСКОГО
КУРСА РУССКОГО
ЯЗЫКА
(фонетический аспект)**

Новый этап развития Республики Казахстан ориентирован на вхождение в число 30 самых развитых стран мира. В Послании народу Казахстана Стратегия «Казахстан – 2050» – новый политический курс состоявшегося государства» Н.А. Назарбаев подчеркнул: «Казахстан сегодня является важным международным центром межкультурного и межконфессионального диалога. Именно на нашей земле состоялись первые четыре съезда лидеров мировых и традиционных религий. В XXI веке Казахстан должен стать мостом для диалога и взаимодействия Востока и Запада» [1]. «Казахстан должен восприниматься во всем мире как высокообразованная страна, население которой пользуется тремя языками: казахский язык – государственный язык, русский язык как язык межнационального общения и английский язык – язык успешной интеграции в глобальную экономику» [2]. В связи с этим возрастают требования к качеству подготовки выпускников высших учебных заведений.

Казахстанское языковое образование имеет давние традиции и обладает широкой теоретической и практической базой. Однако сегодня следует говорить о концептуальном изменении самой парадигмы исследований в языковом образовании. И эти инновационные изменения отражены во всех исследованиях в аспекте социального заказа, изложены в проекте: «Государственной программе функционирования и развития языков 2011-2020». Где отмечается, что создание оптимального социолингвистического пространства в Независимом Казахстане выстраивается путем поэтапной языковой политики. Именно в аспекте этих положений выстраивается все исследования, нацеленные на формирование конкурентноспособной, толерантной, поликультурной, полиязычной личности учащихся, студентов [3].

Фонетика и орфоэпия находятся в тесной взаимосвязи с грамматикой и лексикой и играют важную роль во всей системе русского языка. Поэтому в процессе овладения языком большое внимание следует уделять правильному произношению. «Постановкой правильного произношения необходимо заниматься в течение всего периода обучения русскому языку, так как неправильное произношение не только затрудняет устную речь учащихся, но и отражается на их орфографии» [4, 66].

Хорошая речь – важнейшее условие всестороннего полноценного развития человека. Чем богаче речь, тем легче высказать свои мысли, тем шире возможность в познании окружающей действительности.

Усвоение второго языка базируется на овладении, прежде всего, его звуковым строем. Звуковая культура, соблюдение норм произношения способствует максимальному развитию речи и мышления, обогащению словаря учащихся. «Обучение русскому литературному произношению так же необходимо, как и обучение, правописанию и грамматике. Сознательное культивирование литературного произношения имеет огромное значение для освоения учащимися русского литературного языка [5, 78].

Сейчас фонетика занимается всей системой звучаний в языке (тем, что называют означающим в языке, или планом выражения). Предметом фонетики, в отличие от других лингвистических дисциплин, являются единицы, природа которых материальна. Объекты фонетики лишены значения и вместе с тем обуславливают существование значимых единиц языка (например, предложений, слов, морфем). Звучание относится к значению как форма к содержанию, где ведущей стороной является содержание: форма организации зависит от того, что организуется (категории материалистической диалектики). Все средства языка служат выражению главного – целям коммуникации. И план выражения здесь не является исключением. Означающее, соотносясь с планом содержания, с различными его уровневыми единицами, объективно распадается в свою очередь на ряд фонетических ярусов, не смешивающихся друг с другом: это фонетические ярусы текста, сверхфразового единства, фразы, синтагмы, фонетического слова, слога, звука. Единицы фонетических ярусов имеют особые средства для создания своей цельности: единство фразы создается интонацией, единство синтагмы – интонационным центром, единство фонетического слова – словесным ударением, слоговой ритмикой. Звучание чужого языка человек слышит сквозь «призму» звуковой системы родного языка. Это касается всех уровней, всех явлений звучащей речи. Процесс овладения русским языком, как известно, начинается с овладения артикуляционной и перцептивной базой русского языка, в постановке правильного произношения. Одной из характерных особенностей начального курса обучения русскому языку как иностранному является, прежде всего, трудность освоения и усвоения звуковой стороны

нового языка. Внимание учащихся преимущественно направлено на правильное произношение изучаемых звуков в слогах, словах на их различение в потоке речи. Основная цель обучения произношению и задача преподавателя на этом этапе заключается в развитии и автоматизации слухо-произносительных навыков, воспитании фонетического слуха обучаемых. Эта цель реализуется во вводно-фонетическом, а затем в сопроводительном курсе фонетики на протяжении всего начального этапа обучения. Фонетические навыки отрабатываются и закрепляются в специальных фонетических упражнениях различного характера. Цель преподавателя – отработать и автоматизировать произносительные навыки изучаемых звуков в процессе учебно-речевых и игровых действий. Обращение к игровой форме упражнений объясняется универсальностью игровой деятельности, обеспечивающей овладение языком в системе взаимосвязанного обучения видам речевой деятельности, и аспектным изучением языка. Система фонетических игр и упражнений позволяет снять психологическое напряжение, возбудить интерес к изучаемому звуку, фонетическому явлению. Учебно-фонетический материал должен быть подобран, с одной стороны, с учетом лексико-фонетической интерференции родного языка обучающихся, и, с другой стороны – с опорой на фонетическую систему русского языка. Преподаватель должен задействовать материалы по работе над фонетическими явлениями, отражающими главные особенности звукового строя русского языка и представляющими типичные трудности для представителей разных национальностей [6, 78].

Орфоэпические нормы (от греч. *orthos* – правильный, *eros* – речь) предполагают соблюдение произносительных норм. Знание орфоэпических норм и следование им избавляют человека от диалектов, акцентов, неправильных ударений. Правильное произношение является первым необходимым условием успешного овладения языком, поэтому с самого начала общения следует развивать у студентов слухо-произносительные навыки.

Необходимо отметить, что у нас проблема орфоэпии еще не получила должного общественного признания и научно-методического разрешения. В то время, как в Западной Европе, например во Франции, высоко ценят правильное произношение, доходя до культа слова. Нужно отметить, что мы не обращаем должного внимания на орфоэпические нормы. В отдельных

случаях наблюдается халатность некоторых преподавателей в этом вопросе [7, 78].

По мнению Б.А. Буяльского, первое требование, которое предъявляется языку-средству общения, – понятность. Дикционная нечеткость, неясное или неправильное произношение звуков или заглывание их затемняет либо извращает. Имеются в виду не дефекты речи, а дикционная неряшливость, в результате которой совершенно одинаково звучат слова: «тройка» – «стройка», «каска» – «сказка», «скрытый» – «скрытный» [8, 17].

Для преподавателей, особенно преподавателей иностранного языка, хорошая дикция является одним из важнейших качеств речи.

«Мало сказать, что неприятно, когда лектор или докладчик шепелявит или хрипит. Недопустимо, когда оратор не выговаривает окончания слов, проглатывает их. ни одно слово не может быть ущемлено и в совокупности с другими должно составлять целую и стройную фразу. А она должна выговариваться четко, целиком и в полном соответствии с ее смыслом, конкретным содержанием и характером. Хорошая дикция – важный элемент красоты индивидуального красноречия, его фонетики, музыкальности» [9, 216].

Л.В. Щерба, как известно, отмечал, что начинать обучение иностранному языку следует с так называемого «полного» стиля произношения. По мнению автора, полный стиль – это как раз тот стиль, в котором педагог преподносит своему ученику чуждые этому последнему звуки и их сочетания, стараясь сделать их ему вразумительными ...С него, поэтому надо начинать» [10, 21]. Для преподавателя иностранного языка характерен полный стиль произношения, при котором слова произносятся тщательно, отчетливо. Для вьетнамских преподавателей русского языка это имеет исключительно важное значение, особенно на начальном этапе обучения. Дело в том, что в отличие от русского и французского языков, во вьетнамском не произносится последний согласный звук. В силу этого, в русской речи вьетнамцев часто обнаруживается оглушение конечных звонких согласных. Методическое решение вопроса обучения произношению имеет наибольшее распространение в учебно-методической литературе для казахских школ. Сведение всех трудностей только к единственной причине – артикуляционному укладу родного языка учащихся, изолированное сопоставление фонем и сравнение их фонетических характеристик, ориентация на «схожее», общее в сопоставляе-

мых языках может привести к ложному выводу о том, что большинство фонем русского языка сходны с фонемами казахского языка и не представляют каких-либо трудностей для казахских учащихся, к таким сходным фонемам нередко относят гласные русского языка.

Но, как показывает теория и практика изучения языка, при оценке звуков на «похожесть» и «легкость» нельзя руководствоваться одними артикуляционными критериями. Наличие звуковых соответствий еще не дает основания отождествлять звуки русского и родного языка учащихся, так как «особые трудности кроются не в тех звуках, которым нет аналогичных в родном языке учащихся..., а как раз в тех, для которых в этом последнем имеются сходные звуки». Проистекает это из того, что звуки языка в совокупности образуют звуковую систему, присущую данному языку и качественно отличающуюся от звуковой системы другого языка. Поэтому, чтобы точнее регулировать изучение произношения неродного языка и планировать его обучение, фонологический подход, требующий рассмотрения не изолированных звуков, а их связей и взаимообусловленности в фонетической системе языка, должен занимать ведущее положение.

Определение фонологического принципа как основного приводит к системности, так как фонемы существуют только в системе, т.е. в связи с другими фонемами, а основные трудности при овладении русским произношением нерусскими связаны с усвоением «системных категорий фонетики, данных парами и рядами в их взаимосвязи». Сопоставление не отдельных изолированных звуков родного и изучаемого языка, а целых фонетических категорий, взятых в систему, позволит убедиться в полном своеобразии каждой фонетической системы. При таком сопоставлении чисто «мнимые совпадения или кажущиеся тождества разъясняются как глубокие системные различия». Системное рассмотрение языковых фактов покажет, что сходные в изолированном произношении гласные звуки разных языков отличаются своеобразием при произношении их в потоке речи. Осознание же различий между «сходными» гласными звуками позволит ученикам усвоить «правильную оценку соответствующей артикуляцией» [11, 90].

Таким образом, в методике обучения русскому языку в казахской школе системный подход к языковым фактам не всегда является той основой, на которой должна строиться методическая наука. Ошибочное мнение методистов в

отношении «сходных» фонем, которых в действительности при системном подходе к языковым явлениям не существуют, недооценка важности обучения русскому вокализму в программах и учебниках по русскому языку сказывается на современном этапе на постановке работы над русским произношением в казахской шко-

ле. Русскому вокализму и выработке произношения гласных порой не уделяется должного внимания на уроках русского языка, что приводит к ряду произносительных ошибок в речи учащихся-казахов, связанных с незнанием основных закономерностей русской вокалической системы.

Литература

- 1 Послание Президента Республики Казахстан – Лидера нации Н.А. Назарбаева народу Казахстана Стратегия «Казахстан – 2050» – Новый политический курс состоявшегося государства. – Астана. – 14. 12. 2012 г.
- 2 Назарбаев Н.А. Новое десятилетие – новый экономический подъем – новые возможности Казахстана: Процветание, безопасность и улучшение благосостояния всех казахстанцев: Послание Президента страны народу Казахстана. – Алматы, 2010. – №4 (343).
- 3 Кондубаева М.Р. Социальный заказ – триединство языков. Инновационные технологии в трехязычном образовании: труды научной школы профессора М.Р. Кондубаевой. – Алматы, 2015. – С. 7.
- 4 Аванесов Р.И. Русское литературное произношение. – М.: Просвещение, 1984. – 383 с.
- 5 Аванесов Р.И., Сидоров В.Н. Система фонем русского языка. – М.: Наука, 1970. – 262с.
- 6 Вагнер В.Н., Методика преподавания русского языка англоговорящим и франкоговорящим. – 2001, 104 с.
- 7 Чан Динь Лам Особенности обучения фонетике русского языка вьетнамских студентов // Успехи современного естествознания. – 2012. – № 7. – С. 113-117.
- 8 http://www.char.ru/books/3671665_Metodika_prepodavaniya_russkogo_yazyka_anglogovoryashchim_i_frankogovoryashchim
- 9 Буяльский Б.А. Искусство выразительного чтения. – М., 1986.
- 10 Апресян Г.З. Ораторское искусство. – М., 1978.
- 11 Щерба Л.В. Фонетика французского языка. – М., 1963.

References

- 1 Poslanie Prezidenta Respubliki Kazahstan – Lidera natsii N.A. Nazarbaeva narodu Kazahstana Strategiya «Kazahstan – 2050» – Novyj politicheskij kurs sostoyavshegosya gosudarstva. – Astana. – 14. 12. 2012 g.
- 2 Nazarbaev N.A. Novoe desyatiletie – novyj ehkonomicheskij podb'em – novye vozmozhnosti Kazahstana: Procvetanie, bezapasnost' i uluchshenie blagosostoyaniya vsekh kazahstancev: Poslanie Prezidenta strany narodu Kazahstana. – Almaty, 2010. – №4 (343).
- 3 M.R. Kondubaeva. Social'nyj zakaz – triedinstvo yazykov. Innovacionnye tekhnologii v trekhazychnom obrazovanii: trudy nauchnoj shkoly professora M.R. Kondubaevoy. – Almaty, 2015. – S. 7.
- 4 Avanesov R.I. Russkoe literaturnoe proiznoshenie. – M.: Prosveshchenie, 1984. – 383 s.
- 5 Avanesov R.I., Sidorov V.N. Sistema fonem russkogo yazyka. – M.: Nauka, 1970. – 262s.
- 6 Vagner V.N., Metodika prepodavaniya russkogo yazyka anglogovoryashchim i frankogovoryashchim. – 2001, 104 s.
- 7 CHan Din' Lam Osobennosti obucheniya fonetike russkogo yazyka v'etnamskih studentov // Uspekhi sovremennogo estestvoznaniya. – 2012. – № 7. – S. 113-117.
- 8 http://www.char.ru/books/3671665_Metodika_prepodavaniya_russkogo_yazyka_anglogovoryashchim_i_frankogovoryashchim
- 9 Buyal'skij B.A. Iskusstvo vyrazitel'nogo chteniya. – M., 1986.
- 10 Apresyan G.Z. Oratorskoe iskusstvo. – M., 1978.
- 11 SHCHerba L.V. Fonetika francuzskogo yazyka. – M., 1963.

Какишева Г.Ж., Абишева У.К.

Учет артикуляции и грамматики родного языка иностранцев в обучении русскому языку

Особое внимание уделяется характеру фонетических ошибок, допускаемых слушателями. Работа над формированием навыков правильного произношения проводится систематически, учитываются особенности артикуляции родного языка обучаемых, а также произношение отдельных звуков и звукосочетаний русского языка. Практическая фонетика русского языка предполагает разграничение универсального, типологического и специфического аспектов в звуковом строе русского языка. Органы речи имеют одинаковое строение у носителей всех языков, но в каждом языке набор произносительных движений специфичен, то есть каждый язык имеет свою артикуляционную базу. Также в статье рассматриваются вопросы, связанные с особенностями грамматики родного языка афганских слушателей в сравнении с грамматикой русского языка. Таким образом особую сложность при изучении русского языка для иностранцев представляют правильное произношение и падежные окончания при склонении имен существительных, имен прилагательных и местоимений.

Ключевые слова: артикуляция иностранных слушателей, специфика произношения, родные языки дари и пушту, универсальные черты акцента, фонетическая система русского языка, фонетическая интерференция. афганские слушатели, язык пушту, обучение, ошибки в произношении и на письме, грамматические категории, падежная система.

Kakysheva G.Zh., Abisheva U.K.

Considering the articulation and grammar of mother tongue of foreign learner in russian language training

The article places emphasis on the importance of taking into account aspects peculiar to the articulation of foreign students, especially of both Dari and Pashto as native or official languages. Particular attention is paid to the roots of phonetic errors made by foreign students. We systematically practice the students' correct pronunciation and identify the impact of the phonetic particularities of the students' native languages simultaneously. Moreover, we practice correct pronunciation of both Russian individual sounds and compound sounds. Practical Russian phonetics employs the differentiation of universal, typological and specific aspects of Russian phonographic system. Studies of foreign accents of non-native speakers of Russian have demonstrated the absence of similar features of the analysed accents. Nonetheless, the phonographic system of the Russian language has some segments, which indicate phonetic interference effects. Articulators are similar for the speakers of all languages. Nevertheless, each language has a specific system of producing speech sounds.

Key words: articulation of foreign listeners, specific of pronunciation, give the mother tongues Pashto, universal lines of accent, phonetic system of Russian, phonetic interference.

Какишева Г.Ж., Абишева У.К.

Орыс тілін оқытуда шетелдіктердің ана тілі артикуляциясы мен грамматикасын ескеру

Мақалада шетелдік тыңдаушылардың, атап айтқанда, дари және пушту (мемлекеттік) тілдерінің тасымалдаушыларына тән артикуляция мәселелері қарастырылады. Тыңдаушылардың фонетикалық қателеріне ерекше назар аударылады. Дұрыс айту дағдысын қалыптастыру жұмысы жүйелі түрде жүргізіледі, білім алушылардың ана тілі артикуляциясының ерекшеліктері, сондай-ақ орыс тіліндегі жекелеген дыбыстар мен дыбыс тіркестерін айту ерекшеліктері ескеріледі. Орыс тілінің практикалық фонетикасы орыс тілінің дыбыстық қатарындағы жан-жақты, типологиялық, өзіндік аспектілерді ажыратуды көздейді. Орыс тіліндегі шетелдік акцентті (басқа тілде сөйлегенде пайда болатын дыбыс ерекшелігі) зерттеу тәжірибесі көрсеткендей, акценттің жан-жақты белгілері жоқ, алайда орыс тілінің фонетика жүйесінде фонетикалық интерференция кездесетін бөліктерді атап көрсетуге болады. Барлық тіл тасымалдаушыларының сөйлеу мүшелерінің құрылымы бірдей, бірақ та әр тілде дыбыстау қозғалыстарының өзіндік ерекшеліктері, яғни әр тілдің өз артикуляциялық базасы бар.

Түйін сөздер: шетелдік тыңдаушылардың артикуляциясы, айту ерекшелігі, дари және пушту ана тілдері, жан-жақты акцент белгілері, орыс тілінің фонетика жүйесі, фонетикалық интерпретация.

УЧЕТ АРТИКУЛЯЦИИ И ГРАММАТИКИ РОДНОГО ЯЗЫКА ИНОСТРАНЦЕВ В ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ

Характер специфической артикуляции афганских слушателей, носителей языка пушту и дари, вызывает определенные трудности в произношении отдельных звуков и звукосочетаний русского языка. На подготовительном факультете при обучении русскому как иностранному необходимо учитывать особенности русской и персидской артикуляционной базы, анализировать функциональные и произносительные ошибки афганских слушателей. Работа над фонетическими ошибками, допускаемыми в русской речи иностранцами, требует серьезного подхода.

Для создания практической фонетики русского языка как иностранного актуальной остается проблема разграничения универсального, типологического и специфического аспектов в звуковом строе русского языка, а в звуковом строе иноязычных систем – родных языков обучаемых. Что касается иностранного акцента, то обычно разграничиваются его типологические и специфические черты. Практика изучения иностранного акцента в русской речи показывает, что универсальные черты акцента фактически отсутствуют, однако в фонетической системе русского языка могут быть выделены участки, на которых всегда наблюдается фонетическая интерференция.

Материал, отражающий ошибки иностранных учащихся в области русского произношения, позволяет говорить об универсальных трудностях в фонетической системе русского языка. Все они определяются специфическими чертами, характерными для звукового строя русского языка.

Так, специфической чертой русской фонетической системы является противопоставление твердых и мягких губных в абсолютном конце слова (всем – в семь, кров – кровь). Соответственно мягкие губные на конце слова трудно произносить разным контингентам слушателей, но варианты фонетического искажения у носителей разных языков оказываются разными и, таким образом, имеют типологический характер.

Чаще всего происходит замена губных на полутвердые или полумягкие (обу[f] – обу[f']). Данное явление характерно для афганского акцента в русской речи.

Отличается также функционирование русских глухих и звонких согласных, часто вступающих в отношения позицион-

ной мены пересекающегося типа. В афганской языковой системе позиционная мена по глухости / звонкости перед последующим шумным согласным носит необязательный характер. Как следствие, в ряде иностранных акцентов, например, в арабском или афганском, дается то правильный вариант произношения, то неправильный вариант произношения, в котором не соблюдается названная выше позиционная закономерность (ло[d]ка, [s]бор). В некоторых акцентах вместо регрессивной ассимиляции может наблюдаться прогрессивная, в связи с этим иностранцы одинаково произносят слова *отгадать* и *откатать*.

Ряд типологических особенностей фонетической интерференции связан с переносом закономерностей функционирования глухих и звонких согласных в родном языке на язык изучаемый.

Органы речи имеют одинаковое строение у носителей всех языков, но в каждом языке набор произносительных движений специфичен, то есть каждый язык имеет свою артикуляционную базу. Для обучения произношению на иностранном языке следует перенастроить речевые движения слушателей на артикуляционную базу изучаемого языка.

Во-первых, необходимо обратить внимание обучаемого на органы произношения, представить схему речевого аппарата, обозначить его части и основные движения речевых органов.

Во-вторых, следует использовать упражнения, обеспечивающие тренировку русских артикуляционных движений. Беззвучное повторение заданных движений за преподавателем является также первым шагом к развитию самоконтроля. Приучив обучаемого слушателя в русском движении речи, можно приступить к объяснению звуков, опираясь на схему речевых органов. Если объяснение с помощью осязаемых моментов артикуляции не дает результата, то принято использовать звуки-помощники, то есть соседние или подобные в родном языке звуки, артикуляция которых помогает найти нужное положение речевых органов.

В работе над звонкими согласными могут быть использованы и своего рода осязаемые моменты и звуки-помощники. При работе над противопоставлением глухих и звонких согласных возможны такого рода задания: положив руку на горло, произносите звуки, попеременно глухие и звонкие слитно, «включая» и «выключая» голосовые связки. Рука будет чувствовать их работу.

Для того чтобы научить учащегося говорить на иностранном языке и понимать звучащую речь, нужно научить его не только произносить

звуки, но и слышать их, то есть развивать фонетический слух параллельно с произносительными движениями.

В словах сочетание ударных и безударных слогов может быть различно. Работа по звучащей речи на уровне слова с афганскими слушателями подготовительного факультета требует постановки силового ударения, развития фонетического, ритмического слуха, отработки произношения редуцированных гласных в безударных слогах. Система упражнений по развитию фонетического слуха идентична работе на уровне звука.

Так, в языке пушту при произношении гласных звуков зона среднего подъема более загружена. Отсутствующий в произношении носителей языка пушту звук [ы] заменяется звуком, близким к[и].

Что же происходит при произношении отдельных согласных звуков. Нагруженность зон артикуляции согласных в русском языке и языке пушту различна. Наличие фрикативного [w] и отсутствие губно-зубных звуков приводит к смешению [в]-[б], [ф]-[п]. Заднеязычные звуки языка пушту расположены глубже русских звуков [г], [к], [х]. Звук [х] обычно заменяется фарингальным, похожим на выдох. Отдельные звуки языка пушту заменяются слушателями на подобные звуки русского языка, такие звуки как [ж], [ш], [ч], [ц] произносятся более активно, чем в русском языке. Часто одни звуки заменяются другими.

Звонкие согласные звуки языка пушту по артикуляции близки к произношению звонких согласных звуков русского языка, однако в начале слова они имеют полувзвонкое начало. Поэтому в начале слова наблюдается замена русских звонких согласных глухими, так как полувзвонкие звуки языка пушту воспринимаются русскоязычными слушателями как глухие.

В йотированных слогах согласным языка пушту свойственна палатализация, однако она не имеет столь всеобъемлющего характера, как в русском языке. Некоторые черты акцента афганских слушателей обусловлены закономерностями строения слога.

Также для уровня звука и уровня слова, для звучащего предложения необходимо развитие фонетического или интонационного слуха. Система упражнений должна быть идентичной последовательности заданий других уровней звучащей речи.

При работе с предложениями необходимо, прежде всего, поставить все типы интона-

ции русского языка. Слушатели должны иметь представление о смысловых различиях в вариантах интонации, при этом главная тема – противопоставление повествовательности и вопросительности.

Следует обратить особое внимание на отработку произношения интонационной конструкции третьего типа (ИК-3) и противопоставление ИК-1 и ИК-3, так как в предложениях с ИК-3 отсутствует грамматическое выражение вопросительности.

Трудности ощущаются и при письме. Наши слушатели привыкли читать и писать справа налево, что соответствует правилам арабской графики. Поскольку в родном языке начало предложения не выделяется заглавной буквой, афганские слушатели новое предложение начинают с прописной буквы. То же самое касается имен собственных: имена и географические названия ребята пишут с маленькой буквы.

Множество ошибок в речи и на письме вызывает категория рода имен существительных, которая отсутствует в родном языке обучаемых. Работа над категорией рода должна продолжаться постоянно, ведь понятие рода присуще также прилагательным, местоимениям, причастиям, порядковым числительным и глаголам в форме прошедшего времени. Категория одушевленности и неодушевленности также представляется сложной, так как животные в афганской грамматике относятся к разряду неодушевленных.

Особую сложность при изучении русского языка представляют падежные окончания при склонении имен существительных, имен прилагательных и местоимений.

Все это говорит о необходимости выполнения афганцами большого количества письменных упражнений. Письменные умения и навыки иностранцев значительно отстают от речевой компетенции.

Литература

- 1 Брызгунова Е.А. Практическая фонетика и интонация русского языка. – М., 1963.
- 2 Одинцова И.В. Ритмика, звуки, интонация. – М., 1994.
- 3 Арифи Н., Дементьева З.В., Румянцева Н.М. О некоторых трудностях изучения предложно-падежной системы русского языка афганцами. – М., 2006.
- 4 Барыкина А.Н., Добровольская В.В. Начало пути: Программа по русскому языку для иностранных учащихся. – М.: Диалог-МГУ, 1999.

References

- 1 Bryzgunova E.A. Prakticheskaya fonetika i intonaciya russkogo yazyka. – M., 1963.
- 2 Odincova I.V. Ritmika, zvuki, intonaciya. – M., 1994.
- 3 Arifi N., Dement'eva Z.V., Rumyanцева N.M. O nekotoryh trudnostyah izucheniya predlozhno-padezhnoj sistemy russkogo yazyka afgancami. – M., 2006.
- 4 Barykina A.N., Dobrovol'skaya V.V. Nachalo puti: Programma po russkomu yazyku dlya inostrannyh uchashchihsya. – M.: Dialog-MGU, 1999.

Мұхамәдиев Х.С.,
Кенжеева К.Т.

**Контекст технологии
презентации результатов
научно-учебной деятельности**

В статье сообщается о возросшем интересе ученых к вопросу технологии научной презентации. Авторы отмечают важность такой междотраслевой учебной дисциплины, как «Технология научной презентации» в учебной программе вузов, представленной лингвистическим курсом «Технология подготовки научного текста». Основная мысль статьи сводится к тому, что всё многообразие особенностей презентативной деятельности в сфере научного общения нуждается в специальном изучении. Поэтому для технологии научной презентации как прикладной дисциплины на практике объектом изучения представляется научное общение, а предметом – его формы и специфика.

Ключевые слова: презентация, научная деятельность, технология, виды презентаций.

Mukhamadiyev H.S.,
Kenzheeva K.T.

**Context of presentation
technology of the scientific and
educational effort results**

Growing interest of scientists to question of the scientific presentation technology is reported in this article. The authors note the importance of this interdisciplinary discipline as «the technology of scientific presentations» in the curriculum of universities provided by the linguistic course «Technology of preparation of the scientific text». The main idea of the article is to ensure that all the diversity of the presenting activity features in the field of scientific communication needs special study. Therefore, the object of study seems to be scientific communication, and the subject is its form and specificity for the technology of scientific presentation as an applied discipline in practice.

Key words: presentation, scientific effort, technology, types of presentations.

Мұхамәдиев Х.С.,
Кенжеева К.Т.

**Ғылыми-оқу қызметінің
нәтижелерін презентациялау
технологиясының контексті**

Мақалада ғылыми презентация технологиясына деген ғалымдардың қызығушылықтарының артқандығы туралы баяндалады. «Ғылыми мәтінді дайындау технологиясы» атты лингвистикалық курс тарапынан ұсынылған жоғары оқу орындарының оқу жоспарындағы «ғылыми презентациялар технологиясы» атты салааралық оқу пәнінің маңыздылығын авторлар ерекше атап өтіп жатыр. Мақаланың негізгі идеясы ғылыми қарым-қатынас саласында қызметті ұсыну ерекшеліктерінің әртүрлілігі арнайы зерттеуді қажет ететіндігін білдіреді. Сондықтан қолданбалы пән ретіндегі ғылыми презентация технологиясы үшін тәжірибеде зерттеу нысаны – ғылыми қарым-қатынас, ал пәні – оның формалары мен өзіндік ерекшелігі болып табылады.

Түйін сөздер: презентация, ғылыми жұмыстар, технология, презентация түрлері.

¹ к. ф. н. доцент Казахского национального исследовательского
технического университета им. К.И. Сатпаева,

²старший преподаватель Казахского национального университета
им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан,
e-mail: hafiz.55@mail.ru, kulsharuan@mail.ru

КОНТЕКСТ ТЕХНОЛОГИИ ПРЕЗЕНТАЦИИ РЕЗУЛЬТАТОВ НАУЧНО-УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Презентативная научная деятельность, по сути, является следствием исследовательской деятельности и требует особого подхода к описанию и изучению её особенностей, как производной разновидности научной деятельности вообще.

Подтверждением сказанному служит, изданное в РФ в 2014 году учебно-методическое пособие «Технология подготовки научного текста». Названное пособие адресовано студентам и призвано помочь им приобрести базовые знания об особенностях подготовки научного текста, необходимые для успешной презентации результатов научной и научно-учебной деятельности. По своему предназначению издание ориентировано на самостоятельное освоение студентами *норм и принципов научной текстовой презентации*. В содержании пособия представлен необходимый теоретический материал и практические рекомендации по написанию текстов основных видов студенческих научно-учебных работ [1].

Ранее, в 2004 году в Алматы В.Г. Салагаевым было издано учебное пособие «Студенческие работы. Академическая риторика». В отечественном издании тогда уже была предпринята попытка системно представить технологию подготовки учебных и творческих студенческих жанров. В книге с риторических позиций описывались жанры свёртывания и развёртывания информации в учебно-исследовательских целях (аннотация, план, тезисы, реферат, конспект), и технология подготовки их к защите (глава 12) [2].

В начале 2014 года вышла в свет учебное пособие этого же автора для выпускников бакалавриата и магистратуры «Как написать диплом и диссертацию». В этом пособии уже более подробно говорится о том, как готовиться к «защите результатов» научных достижений [3].

Если в обоих отечественных изданиях в основном раскрываются особенности технологии подготовки студенческих научных работ, и системно ещё не представлена технология научной презентации, то в московском издании впервые делается акцент именно на этом аспекте. В пояснительной записке автор пособия отмечает о рождении новой междотраслевой учебной дисциплины «Технология научной презентации» (ТНП), в учебной программе вузов, представленной лингвистическим курсом «Технология подготовки научного текста» (ТПНТ) [1, 5].

Презентативная деятельность, наряду с познавательной, творческой, трудовой, эмоциональной, рассматривается как один из основных видов активной, осознанной и нужной человеческой деятельности. Эта необходимость обусловлена коммуникативными потребностями человека и предполагает обмен с другими людьми полученными знаниями о каких-либо фактах, явлениях, предметах.

Презентация, цель которой состоит в саморепрезентации личности, оценивается как *субъективная*. В отличие от неё *объективная презентация* осуществляется с учётом интересов всего общества и обусловлена представлениями об общественной пользе.

Представление научных трудов и достижений рассматривается как особая разновидность презентативной деятельности, ориентированной на подготовленную аудиторию. Поэтому в зависимости от типа аудитории, реальной или предполагаемой, рекомендуется готовить презентацию профессионально ориентированную или популярную.

По способу передачи информации научная презентация подразделяется на *речевую и наглядную, использование* способов общения с адресатом для представления результатов научной работы на практике имеет особое значение.

Речевая презентация – это построение научного текста с целью всестороннего отражения не только результатов научной работы, но и её теоретических, методологических и прагматических предпосылок. Развитые индивидуальные речевые умения и навыки обеспечивают качество представления его работы *адресатом речи*. Специалист по имиджологии отмечает: «Следует всегда помнить, что технология речи определяется многими переменными величинами. Порой весьма неожиданными для тех, кто не искусён в ней. Важным требованием, например, для овладения ею является умение слушать других ...» [4, 276].

Наглядная презентация – это демонстрация иллюстративного материала – таблиц, схем, алгоритмов, диаграмм, графиков, а также любых материальных результатов научной деятельности в виде построенных или изготовленных приборов, агрегатов, установок, полученных химических соединений. Наглядная составляющая презентации обладает некоторой самостоятельной ценностью и убедительностью, если действительно уточняет текстовую информацию или облегчает её понимание.

Речевая презентация строго подразделяется на устную и письменную. К устной научной речи

предъявляются требования доступности и последовательности, к письменной – особые требования детальности и информативности. Авторы пособия по психолингвистике «Читать человека как книгу» задаются вопросом: «Что же может двигать людьми на самом деле при таких требованиях, что нужно знать, чтобы облегчить этот процесс?» [5, 65].

По специфике объектов представления различают *первичные и вторичные* речевые научные презентации. Объектами первичной презентации являются собственные научные достижения: *идеи, гипотезы, теории, концепции*, формулировки открытых законов и закономерностей.

К первичным презентативным жанрам относятся все жанры, обслуживающие общение между учеными-профессионалами. Наиболее известными из них являются научная *монография, диссертация, научная статья, научный доклад, сообщение, эссе*.

К объектам вторичной презентации относятся труды, описывающие уже имеющихся научных достижений. Следовательно, вторичный презентативный текст – это текст, содержащий научное освещение материалов другого текста. Ко вторичным презентативным жанрам относятся *защитное слово, научный обзор, реферат, научные отчёты, рецензии, отзывы, аннотации, учебники, учебные пособия, учебно-методические комплексы*.

Все самостоятельные первичные и вторичные тексты для научной презентации могут быть классифицированы по степени сложности и объёму представляемого материала, по количеству и составу субъектов представления, по их назначению. Эти характеристики кладутся в основу определения параметров научных жанров.

В рассматриваемом российском пособии определяются предмет и задачи технологии научной презентации (технологии подготовки научного текста) как научной дисциплины, а также взаимодействие технологии презентации научного текста с другими научными отраслями. В этом направлении автор выдвигает тезис, что в основе теории устных жанров научной речи лежат прикладные разработки риторики. Это положение сближается с концепцией учебного пособия казахстанского издания [1, 15], [2, 7].

Раздел московского пособия «Понятие и типы презентации. Презентативные целеустановки» резюмируются закономерным выводом, что в основе технологии научной презентации должно лежать компетентное владение научным стилем речи [1, 16].

Литература

- 1 Аксарина Н.А. Технология подготовки научного текста. Учебно-методическое пособие. – М., 2014. – 112 с.
- 2 Салагаев В.Г. Студенческие научные работы. Академическая риторика. Учебное пособие. – Алматы, 2004. – 200 с.
- 3 Салагаев В.Г. Как написать диплом и диссертацию. Учебное пособие для выпускников бакалавриата и магистратуры. – Алматы, 2014. – 320 с.
- 4 Шепель В.М. Имиджология. Секреты личного обаяния. – М., 1994. – 320 с.
- 5 Тайгер П., Баррон-Тайгер Б. Читать человека как книгу / Пер. с англ. – М., 2000. – 288 с.

References

- Aksarina N.A. *Technologiya podgotovki nauchnogo teksta. Uchebno-metodicheskoe posobie* – M., 2014. – 112 s.
- Salagaev V.G. *Studencheskie nauchnie raboty. Academicheskaya ritorika. Uchebnoe posobie*. – Almaty, 2004. – 200 s.
- Salagaev V.G. *Kak napisat diplom i dissertatsiu. Uchebnoe posobie dlya vipusnikov bakalavriyata i magistratury*. – Almaty, 2014. – 320 s.
- 4 Shepel V.M. *Imidgeologiya. Secrety lichnogo obayaniya*. – M., 1994. – 320 s.
- 5 Taiger P., Barron-Taiger B. *Chitat cheloveka kak knigu / Per. s angl.* – M., 2000. – 288 s.

Nurmukhanbetova A.A.,
Issabayeva B.K.

On creative writing

Nowadays the subject under discussion is topical one. How should we teach students to express their ideas in writing?. The purpose of the present article is mastering skills of the letter. The creative letter is aimed at communication and self-expression bears a number of advantages. Authors offer real examples based on the own experience. The motivation and the reasons of writing of the creative letter have been determined. Students should set their imagination free, trying to find their individual self-expression. The article gives the definition of what critical thinking is. There are also some examples what creative – minded properties students must possess while writing letters, articles or essays. The article describes creative writing as one of the components of culture. There are some examples concerning the Japanese poetic form called haiku. In conclusion when analyzing of a number of foreign experts' experience on the subject the authors recommend a modern approach contributing to the development of creative thinking.

Key words: creative writing, time-consuming, composing process, self-expression, stimulate imagination, search for identity.

Нурмуханбетова А.А.,
Исабаева Б.К.

Жазбаша түрдегі шығармашылық ойлауға оқыту

Қазіргі уақытта бұл тақырып көкейкесті болып табылады. Студенттерді қалай ойларын жазбаша тілде білдіруге үйрету. Бұл мақаланың мақсаты-жазу машығын игеру. Қатынас пен өз ойын білдіруге бағытталған шығармашылық жазу бірнеше артықшылықтарға ие. Авторлар өз тәжірибесіне негізделген шынайы мысалдарды ұсынады. Шығармашылық жазба жазудың уәждемесі мен себептері анықталды. Студентерге қиял мен жеке өз ойын білдіруді іздеуді қалыптастыру қажет. Мақалада сыни ойлау анықтамасы беріледі, сондай ақ шығармашылық үрдісте хат, мақала, эссе жазу кезінде студенттер қандай қасиеттерге ие болу керек екендігіне мысалдар келтіріледі. Мақалада шағармашылық жазу туралы, мәдениеттің құрауыштары түрінде айтылады. Жапондық хайку ақындық үлгі мысалдары келтіріледі. Қорытынды ретінде, шетелдік сарапшылардың бірқатар тәжірибелерін сараптай отырып, авторлар шығармашылық ойлауды дамытуға септігін тигізетін заманауи тәсілді ұсынады.

Түйін сөздер: сындарлы жазу, көп уақыт алатын, шығармашылық үрдіс, өз ойын білдіру, қиялды ынталандыру, жекешелікті іздеу.

Нурмуханбетова А.А.,
Исабаева Б.К.

Обучение творческому мышлению в письменном виде

Цель данной статьи – овладение навыками письма. Творческое письмо, нацеленное на коммуникацию и самовыражение, несет ряд преимуществ. Авторы предлагают реальные примеры на основе собственного опыта. Определена мотивация и причины написания творческого письма. Студентам необходимо формировать воображение, поиск индивидуального самовыражения. В статье дается определение критического мышления, а также приводятся примеры, какими свойствами должен овладеть студент при написании письма, статьи или эссе, подойдя к данному процессу творчески. В статье говорится о творческом письме как о компоненте культуры. Приводятся примеры японской поэтической формы хайку. В заключение, анализируя опыт ряда зарубежных экспертов, авторы предлагают современный подход, способствующий развитию творческого мышления.

Ключевые слова: критическое написание, отнимающее много времени, творческий процесс, самовыражение, стимулировать воображение, поиск индивидуальности.

ON CREATIVE WRITING

Nowadays creative writing is actual more than ever. An ability to formulate your thoughts on paper not only develops an individual intellectually, but it also helps in other spheres of life. The fact is that writing depends on the way we think and speak.

It is known that in any language writing is one of the most difficult skills to acquire. For teachers it's time-consuming, both to prepare and assess. That's why we can say, that it's the most ignored skills in class.

In «English Teaching Forum» S.Davies [1], that it is generally restricted to «fill-in-the-blank exercises which focus on accuracy rather than the composing process». But creative writing aimed at communication and self-expression carries many other advantages. So, what are these advantages? And are there other reasons to include creative writing as part of a foreign language curriculum?

In this paper we will try to explore these questions, providing both a theoretical context and real life examples from our own experience.

What exactly is creative writing? According to J.Fearnside [2], creative writing is «any writing aimed at telling a story expressing an emotion, or both». The above definition also states what creative writing is not: something connected with an unemotional telling of facts, such as business writing, scientific reports and journalism. As J.Fearnside states, even writing that tells a story and elicits an emotional response is not creative writing, if its primary aims are different (e.g. advertising which always hopes to sell something).

Creative writing includes writing what you would expect – fiction, poetry and essays. There are also letters, diaries, speeches and even some journalism that is commonly called «magazine style».

Thus, creative writing is not the work of a few talented/skilled specialists, but the result of people who need to communicate which has its own rules that make some writing more entertaining, convincing or emotionally affective than others.

In «Seven Reasons Why Children Should Write Stories» G.Tompkins [3], states the following reasons to write:

- to entertain;
- to foster artistic expression;
- to explore the functions and values of writing;

- to stimulate imagination;
- to clarify thinking;
- to search for identity;
- to learn to read and write

There no doubt that all of them are excellent reasons to teach creative writing, but J.Fearnside suggests some other reasons why it is especially appropriate in class:

- 1) you are probably using it;
- 2) it's an excellent way to incorporate writing, reading, speaking and listening skills together;
- 3) critical thinking is built into it;
- 4) it is a good opportunity to teach cultural lessons;
- 5) it provides a chance to do something perceived as «fun», while still requiring a lot of work from your students.

Now let's look at each of the reasons more closely.

Creative writing includes not only the usual stories, essays and poems, but also works such as folktales, character sketches and song lyrics, all commonly used in class. While using them you open the possibility of making your students attempts to create their own examples.

The author believes it is necessary to write acquisition in the early stages. Reading the work of others not only provides good models to learn from, it can help enrich vocabulary by providing new words in a meaningful context as well it stimulates thinking and discussion.

Critical thinking is a process by which disparate facts are consumed, analyzed, evaluated, rejected or assimilated. It is aimed at exploration, not finding definitive answers. Unfortunately, most learning involves lower-order thinking, such as memorization of facts, and this is what students are accustomed to. Of course such thinking has its value in providing the base for higher-order thinking. However, learning must go beyond that for humans and human knowledge to grow.

Creative writing forces students to think in a way they are not accustomed to thinking. There are no ready-made answers to the question «What should my character do in this situation?». Student must ponder the problem, search not only their mental warehouses of facts but also their imagination, and with all their skill commit to an act of creation: putting words together.

Writing doesn't exist apart from culture. The individual forms of writing have their own unique beginnings and history. Thus a unit on sonnets should include a lesson on its development from renaissance Italy to Shakespeare's England to today.

Many students are initially afraid of any kind of assignment that involves the word «creative». But completing one creative writing assignment disabuses them of those feelings. It requires a lot of work, but the difference is that the skills they learn and exercise through creative writing are often absorbed unconsciously. Students learn without knowing that they are learning.

Since writing does not exist without culture, creative writing provides an opportunity to teach cultural lessons. It's impossible to have a lesson on haiku, a Japanese poetic form, without a cultural lesson on Japan.

In our country students are used to and thus favour for traditional Russian poetry written on specific themes (nature, patriotism, love, etc.) and uses a special poetical language.

Haiku, however, has none of these qualities, that's why students sometimes resist it. Yet it is more than 500 year old and is considered the definite form of a Japanese poetry. Why? How does simplicity of its style reflect the Zen philosophies so influential in Japan? What does it say about the nature of its people? Exploring these questions offers not only historical and sociological lessons, but it can lead to some interesting discussions as well.

Let's consider one of the examples given by J.Fearnside, that involves writing haikus.

So, what is haiku? It is a three-line poem based on syllables, its three lines alternate between five, seven and five syllables. Besides, the lines together should do three things:

- present a clear physical picture;
- create a distinct emotion;
- end by suggesting a «spiritual insight», or a moment when the meaning of the poem becomes clear.

The teacher started a lesson asking his students what they would like their haiku to be about. It was decided they would describe their first bell. The teacher said: «Now we need a clear physical picture», and after several attempts everybody agreed on the first line: «Pupils in black and white». Next it was necessary to create a distinct emotion. «What do these pupils feel like?» – the teacher asked. «Scared», – the students replied. «What are they scared of?». «Getting bad marks», – came the answer. That led to the next line: «unknowing of the future». Finally, they needed to make the meaning of the poem clear.

The teacher asked them to say what the first bell looked like, what exactly they were doing. The students said they were giving presents to their teachers. He wanted to know why they were doing

it. The students hoped that their teachers would be nice to them. So the poem was finished in the following way:

Pupils in black and white
unknowing of the future
flowers in their hands.

When the poem was read, it was clear that it conveys a clear picture, distinct emotion and «spiritual» insight. It was a portrait of the first bell everyone can recognize without using the words «first bell», «first day at school» or even «school». They created art.

To summarize, in analyzing the work of others, this simple acronym can be offered: RAW (read, analyze and write).

1. Read – anything. We believed that students learn more by reading;
2. Analyze – the work of others and your own work;
3. Write – writing begins in the imagination, but it is also a process of vision and revision. In other words, writers should be dreamers and doers setting their imagination free.

References

- 1 Stephen J. Davies, English Teaching Forum. – 1998.
- 2 Fearnside Jeff, Using Creative Writing. – 1993.
- 3 Tompkins Gail, Seven Reasons Why Children Should Write Stories. – 2002.

Оразбекова И.Г., Таева Р.М.,
Утесбаева Ж.М.

Использование корпусных ресурсов в обучении иностранному языку

В статье рассматриваются вопросы применения корпусного подхода (Corpus-Based Approach) в преподавании иностранных языков и характеристики данного метода, которые обосновывают необходимость его применения. Корпусные технологии в обучении языку разработаны на основе исследований, которые изучают различные способы применения корпусов текстов, включающих как письменные, так и устные образцы иностранной речи. Авторы рассматривают различные типы корпусов, которые могут быть использованы в практике преподавания языка, а также приводят примеры из аутентичной базы данных корпусов, доступных для учителя иностранного языка. В статье также говорится о лексическом подходе, который представляет собой метод обучения иностранным языкам, описанный М. Льюисом в 1990-е годы. Основная идея, лежащая в основе подхода, заключается в том, что важной составляющей изучения языка является способность понимать и воспроизводить лексические фразы. Предполагается, что при обучении с применением указанного подхода студенты должны уметь воспринимать языковые (грамматические) модели или образцы, а также знать определенный значимый набор использования слов.

Ключевые слова: корпусный подход, лексический подход, преподавание иностранных языков, языковые модели, умение.

Orazbekova I.G., Tayeva R.M.,
Utesbayeva Zh.M.

The Use of Corpus Resources in Foreign Language Teaching

The article considers the issues connected with the use of the «Corpus-Based Approach» in foreign language teaching and the basic characteristics of this method that determine the necessity of its application. Corpus technologies in language teaching are based on studies that examine various methods of using texts corpora including both written and oral samples of foreign speech. The authors examine different types of corpora which can be used in practice of language teaching, and provide examples of authentic corpora database accessible to teachers of foreign languages. The article also refers to the lexical approach, a method of foreign language teaching, described by M. Lewis in the 1990s. The basic concept on which this approach rests is the idea that an important part of learning a language consists of the ability to understand and produce lexical phrases as chunks. Students are thought to be able to perceive patterns of language (grammar) as well as have meaningful set uses of words at their disposal when they are taught in this way.

Key words: corpus-based approach, lexical approach, foreign language teaching, patterns of language, ability.

Оразбекова И.Г., Таева Р.М.,
Утесбаева Ж.М.

Шет тілін оқытуда корпусы ресурстарды қолдану

Мақалада шет тілін оқытуда корпусы тәсілдерді қолдану (Corpus-Based Approach) және оны қолданудың қажеттілігін негіздейтін тәсілдердің сипаттамалары мәселелері қарастырылады. Шет тілін оқытудағы корпусы технология шет тілінің жазбаша және ауысша үлгілерін қамтитын мәтіндер корпусын қолданудың түрлі әдістерін зерттеу негізінде жасалған. Авторлар тілді оқыту тәжірибесінде қолданыла алатын корпусстардың түрлі типтерін қарастырады, сонымен қатар шет тілінің оқытушысы үшін қолжетімді корпусстардың түпнұсқалық мәліметтер базасынан мысалдар келтіреді. Мақалада сондай-ақ 1990 жылы М. Льюи жазған шет тілін оқытудың әдісі саналатын лексикалық тәсілдер туралы айтылады. Тәсілдің негізінде жатқан басты идея шет тілін оқытудағы маңызды нәрсе лексикалық сөйлемдерді түсіну және жаңғырту болып табылады. Осы тәсілді қолданып шет тілін үйрену барысында студенттер тілдік (грамматикалық) модельдерді немесе үлгілерді түсіне алуы керек, сондымен бірге сөздерді қолданудың белгілі мәнді жиынтығын білуі керек.

Түйін сөздер: корпусы тәсілдер, лексикалық тәсілдер, шет тілін оқыту, тілдік модельдер, қабілет.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ КОРПУСНЫХ РЕСУРСОВ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Современные направления лингвистических исследований получают все более ярко выраженную прагматическую направленность: основной задачей научных изысканий является исследование не устройства языка, а его функционирование.

В качестве одного из важных достижений лингвистических изысканий явилось положение о том, что успешность речевого общения в полной мере зависит от способности обучающихся воздействовать друг на друга адекватно задачам общения, которую принято называть коммуникативной компетенцией [1, 43]. Лексика составляет один из компонентов коммуникативной компетенции. Д. Уиллис в работе «Лексический силлабус» (1990) и М. Льюис в работе «Лексический подход» (1993) используют термин «лексический подход», который характеризует методику обучения иностранному языку, где центральное место отводится лексике [2; 3].

Лексический подход раскрывает идею приоритетности смысла в коммуникации, в которой грамматика играет вспомогательную роль. Сторонники этого подхода считают, что главная стратегия – это уяснение значения, слово должно предшествовать структуре.

Функциональные связи слова обнаруживают себя в процессе функционирования в речи – это, прежде всего, парадигматические и синтагматические связи. Для говорения особую роль играют синтагматические связи, которые находят свое выражение в различных соединениях слов, словосочетаний, фразем, идиом [4]. Нередко именно словосочетания оказываются результатом неверного выбора говорящего, нарушающего правила соединения слов в речи.

Эти правила трудно сформулировать, поскольку они существуют не на уровне синтаксиса или концептуального значения, а в установившейся практике употребления лексических единиц. Среди примеров такого рода можно привести как «ограниченные сочетания» типа «bitterly cold» или «unbearably ugly», так и образования, демонстрирующие широкий диапазон сочетаемости: «completely new/different/free» [5].

Лексический подход подчеркивает статус лексики и делает акцент на стереотипные устойчивые сочетания. Например: сочетание глагол + существительное: *do my hair/the cooking/my*

work/the laundry/; make bed/a promise/coffee/a meal/; биноминимальные сочетания («binomials»), которые состоят из двух частей и усваиваются как единое целое: *clean and tidy, back to front*; триноминимальные сочетания («trinomials»), которые делают речь идиоматичной и выразительной: *cool, calm and collected*; идиомы: *dead drunk, to run up a hill*; сравнения: *as old as the hills*; разговорные выражения: *Guess what!* [2].

Авторитетные источники зарубежной методики (D. Willis. *The Lexical Syllabus*, 1990), (James R. Nattinger and Jeanette S. DeCarrico. *Lexical phrases and Language Teaching*, 1992), (M. Lewis. *The Lexical Approach*, 1993), (D. Willis. *Rules, Patterns and Words*, 2003) утверждают, что эти и другие виды лексических единиц должны занимать центральное место в обучении иностранному языку.

Исследователи отмечают, что одной из важнейших проблем, отмечаемых в процессе преподавания иностранных языков, в особенности это касается лексического аспекта, является нехватка адекватных педагогических текстовых материалов и актуальных вокабуляров. В данной области значительную помощь может оказать привлечение методов корпусной лингвистики: автоматизированное извлечение информации, обучение на основе данных, текстовые поиски в крупномасштабных корпусах [6].

Корпусная лингвистика, связанная с созданием международных баз языковых данных, представляет одно из ведущих направлений научных исследований в области английского языка в настоящее время. Целью работы, начатой в 1988 году в Лондонском университете, является составление корпуса материала, включающего как письменные, так и устные образцы английской речи. Компьютерная обработка материала позволяет унифицировать параметры анализа и обеспечивает систематизированное описание всех аспектов языка в составе дискурса с учетом особенностей организации текста и данных прагматики речеупотребления.

Среди интенсивно развивающихся в настоящее время проектов особое место занимает Британский корпус английского языка, который представляют самые разные жанры и разновидности языка: от записей разговорного английского и газетных статей до полных текстов романов. Британский национальный корпус (BNC – British National Corpus) – один из наиболее известных корпусов английского языка. Один из первых национальных корпусов, по образцу которого создавались многие совре-

менные корпуса различных языков. Объем корпуса составляет 100 млн. слов. Корпус включает метатекстовую и морфологическую разметку. Корпус сбалансирован по жанрам. В нем представлены письменная речь – 90%, включая самые разнообразные по жанру, стилю и тематике тексты, например, газетные, журнальные тексты, письма, школьные эссе и т.п., и устная речь – 10%. Корпус характеризуется использованием полных текстов. Это синхронный корпус общего назначения. Он отражает состояние британского английского конца XX – начала XXI веков.

Корпус может быть использован в первую очередь как источник примера живой речи при обучении английскому языку или в исследовательских целях для выявления новых тенденций развития языка.

Однако самый амбициозный проект, вызывающий наибольший интерес, – это создание Банка английского языка (The Bank of English), осуществляемое крупнейшим издательством Кобилд Коллинз. Bank of English – постоянно пополняемый корпус английского языка. Объем корпуса на данный момент 650 млн. слов, в том числе 65-70% – британский англ., 25-30% – американский, 5% – прочие. Этот корпус является подкорпусом одной из крупнейших языковых баз Collins Corpus, которая используется для создания современных словарей. Корпус служил основой создания словаря Collins COBUILD (Sinclair, 1991). База ежемесячно обновляется (сейчас в ней 2.5 биллиона слов) за счет непрерывного мониторинга веб-сайтов, газет, журналов, книг, радио и телепередач. В общедоступной версии корпуса существует возможность выбора подкорпуса: британские книги, газеты, журналы, радиопередачи и др. (36 млн. словоупотреблений); американские книги, радиопередачи и др. (10 млн. словоупотреблений); британская устная речь (10 млн. словоупотреблений). Письменные тексты включают неопубликованные материалы: письма, неопубликованные рукописи. Этот корпус ориентирован на отслеживание изменений в словоупотреблении (monitor corpus) путем регулярного пополнения новыми текстами и сравнения частотных параметров, например, изменение частоты слов и грамматических конструкций, появление новых слов и т.п. [7].

Создание международных баз данных, охватывающих большие корпуса речи и регистрирующих реальное бытование языка в контекстах речеупотребления, предопределило приоритетное развитие в британской лингвистике таких направлений, как организация текста,

прагматика и дискурс. Возник целый ряд работ, указывающих на ограниченность внутренней семантики слова в создании полноценной модели языка, т.е. на необходимость обращения к акту коммуникации, к реальным речевым данным.

В этой связи интересно отметить, что Collins Cobuild English Language Dictionary, один из первых английских словарей, созданных на основе компьютеризованного корпуса, регистрирует значения слов в порядке частотности их употребления в наиболее типичных устоявшихся контекстах, которые приобретают особое общественное значение в силу их высокой частотности в составе дискурса [5].

Дэйв Уиллис разработал курс английского языка (Collins Cobuild English Course). Он считает, что те грамматические структуры, которые даются в учебниках, представляют очень ограниченную картину грамматики английского языка.

Пассивный залог и условные предложения не должны быть представлены как структуры. Ученик должен понять значения и с первой же встречи с иноязычным словом использовал бы его для выражения своих мыслей, чувств, т.е. вынести на первое место в усвоении функцию слова [2].

Реальность речеупотребления требует более широкого взгляда на слово, знание «грамматики слова» и синтаксических особенностей его функционирования. На этой основе возникает текстологическое изучение лексических единиц, предполагающее не противопоставление лексики и синтагматики, а их соотношенность.

Корпусная лингвистика предлагает изучение коммуникативного (уже состоявшегося) употребления языка на основе больших массивов речи в отличие от строго регламентированных данных о языке, используемых в нормативных изданиях для иллюстрации грамматических правил [5].

Интересен в этом отношении курс английского языка Дэйва Уиллиса, представленный тремя уровнями:

I уровень – 700 высокочастотных слов (их значения и употребления)

II уровень – 1,500 слов

III уровень – 2,500 слов

Словарь составляют десятки тысяч слов, но в среднем 7 из каждых десяти слов, которые мы слышим, читаем или пишем, попадают под категорию семисот часто употребляемых слов [2].

Лексический подход в обучении английскому языку подразумевает создание мини корпуса лексических единиц, **обучаемых** на основе письменных и устных текстов, потому что именно в тексте слово выступает в едином речевом сплетении, основными свойствами которого являются объединенность смысловой связи и целостность [8].

Компьютерная обработка материала, прежде всего, направлена на количественно статистическое изучение параметров текста. Особенно важными являются данные высокой и низкой частотности употребления различных элементов языка (слов, словосочетаний, фразем, идиоматических выражений, синтаксических конструкций и оборотов). Причем именно тенденции частотности оказываются наиболее эффективными в выявлении неидиоматического характера текста, когда, казалось бы, соблюдены правила грамматики, а фраза звучит «не по-английски»

Корпусной лингвистике, безусловно, принадлежит большое будущее в совершенствовании преподавания иностранных языков [9]. Исследования в этой области могут послужить основой для составления программ и написания учебников, поскольку в отличие от систематизированных правил корпус показывает, что происходит в живой речи, и какие тенденции в употреблении языковых единиц могут проявиться в определенных контекстах.

Литература

- 1 Гальскова И.Д. Современная методика обучения иностранным языкам. – М.: АРКТИ-ГЛОССА, 2000. – 165 с.
- 2 Dave Willis. The Lexical Syllabus. A New Approach to Language Teaching. – Collins ELT, London & Glasgow, 1990. – P. 17-23.
- 3 Michael Lewis, M. The lexical approach: The state of ELT and the way forward. Hove, England, Language Teaching Publications, 1993. – 200 p.
- 4 Коростелев В.С. Сущность процесса формирования лексических навыков при коммуникативном методе обучения говорению // Общая методика обучения иностранным языкам: Хрестоматия /сост. Леонтьев А.А. – М.: Русский язык, 1991. – 348 с.

- 5 Гвишиани Н.Б. Корпусная лингвистика в изучении английского языка // Вестник Московского университета. – Сер. 9. Филология. – 1997. – №1. – С. 44-49.
- 6 Нагель О.В. Корпусная лингвистика и ее использование в компьютеризированном языковом обучении // <http://sun.tsu.ru/mminfo/000349304/04/image/04-053.pdf>
- 7 Корпуса английского языка // <http://studiorum.ruscorpora.ru>
- 8 Dave Willis. Rules, Patterns and Words // <http://www.birmingham.ac.uk/schools/edacs/departments/english>
- 9 Соснина Е.П. Корпусная лингвистика и корпусный подход в обучении иностранному языку // <http://ling.ulstu.ru/linguistics/resourses/literature/articles>

References

- 1 Galskova I.D. *Sovremennaiia metodika obuchenia inostrannym yazykazm*. – М.: ARKTI-GLOSSA, 2000. – 165 p.
- 2 Dave Willis. *The Lexical Syllabus. A New Approach to Language Teaching*. – Collins ELT, London & Glasgow, 1990. – P. 17-23.
- 3 Michael Lewis, M. *The lexical approach: The state of ELT and the way forward*. Hove, England, Language Teaching Publications, 1993. – 200 p.
- 4 Korostelev V.S. *Sushchnostj processa formirovaniia leksicheskikh navykov pri kommunikativnom metode obuchenia govoreniu* // *Obshchaia metodika obuchenia inostrannym yazykam: Khrestomatia* / Leontiev A.A. – М.: Russkiy yazyk, 1991. – 348 p.
- 5 Gvishiani N.B. *Korpusnaia lingvistika v izuchenii angliyskogo yazyka* // *Vestnik Mos. universiteta*. – Ser. 9. Filologia. – 1997. – №1. – P. 44-49.
- 6 Nagel O.V. *Korpusnaia lingvistika I eje ispol'zovanie v komp'yuterizirovannom yazykovom obuchenii* // <http://sun.tsu.ru/mminfo/000349304/04/image/04-053.pdf>
- 7 *Korpusa angliyskogo yazykaa* // <http://studiorum.ruscorpora.ru>
- 8 Dave Willis. *Rules, Patterns and Words* // <http://www.birmingham.ac.uk/schools/edacs/departments/english>
- 9 Sosnina Ye. P. *Korpusnaia lingvistika I korpusniy podhod v obuchenii inostrannomu yazyku* // <http://ling.ulstu.ru/linguistics/resourses/literature/articles>

Савчиц Н.Е.,
Кудиярбекова М.К.,
Исмаилова Ш.А.

**Формирование
устойчивой мотивации
в процессе обучения
русскому языку в вузе**

В статье рассматривается проблема формирования мотивационной основы при обучении русскому языку как неродному. Мотивация является важнейшим компонентом в этом процессе, обеспечивающим его результативность. Мотивация к обучению представляет собой достаточно непростой и неоднозначный процесс изменения отношения личности как к отдельному предмету изучения, так и ко всему учебному процессу. Мотивами или, другими словами, причинами, стимулирующими человека и побуждающими его к активной деятельности, в данном случае – учиться, – могут быть самыми различными. Решающая роль в формировании мотивационной основы студентов при изучении русского языка принадлежит преподавателю, который должен работать не со студентом «вообще», а с конкретной личностью, с ее сильными и слабыми сторонами, индивидуальными способностями и наклонностями.

Ключевые слова: мотивация, процесс обучения, личность, учебная деятельность, русский язык

Savchits N.E.,
Kudiyarbekova M.K.,
Ismailova Sh.A.

**The formation of sustainable
motivation during the russian
language teaching process in the
high education institute**

The article considers the problem of formation of motivational basis for teaching Russian as a foreign language. Motivation is a critical component in this process, ensuring its effectiveness. Motivation for learning is a rather complicated and ambiguous process of changing the relationship of personality, as a separate subject of study, and to the entire learning process. Motives or, in other words, the causes that stimulate human and motivating him to be active, in this case – to learn – can be very different. The decisive role in shaping the motivational basis of students in the study of Russian language belongs to the teacher, who should work not with the student «in general», but with a particular personality with his strengths and weaknesses, individual abilities and inclinations.

Key words: motivation, the process of teaching, personality, learning activity, Russian language.

Савчиц Н.Е.,
Кудиярбекова М.К.,
Исмаилова Ш.А.

**Жоо-да орыс тіліне оқыту
үдерісі кезінде тұрақты
уәждемесінің қалыптасуы**

Бұл мақалада орыс тілі үйрету уәждемелік негізін қалыптасуы мәселе зерттеледі. Уәждеме осы үдерісте басты компонент болып табылады. Оқу уәждемесі тұлғаның бүкіл оқу процесіне көзқарастың өзгеруі күрделі үдерісі болып саналады. Әрекет етуге түрткі болатын мотивтер, немесе себептер, әртүрлі болады екен. Студенттердің орыс тілге уәждемелік негізін қалыптасуы процесінде маңызды рөл мұғалімге беріледі, сол қалпында ол «жалпы» студентпен емес, нақты тұлғаның мықты және нашар жағы, дербес өзгешеліктермен айналасу керек.

Түйін сөздер: уәждеме, оқыту үдерісі, тұлға, оқу қызметі, орыс тілі.

ФОРМИРОВАНИЕ УСТОЙЧИВОЙ МОТИВАЦИИ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ В ВУЗЕ

Одной из важнейших задач современной высшей школы является подготовка и удовлетворение потребности общества в специалистах, обладающих высоким уровнем профессиональной культуры, способных оперативно откликаться на производственные задачи, видеть и ставить проблемы, и, используя имеющийся мировой опыт, успешно решать задачи по-новому, совершенствуя существующие правила и технологии. Условием успешной профессиональной деятельности становятся глубокие профессиональные знания, желание постоянно самостоятельно пополнять их, используя новейшие достижения мировой науки и техники. Знания и квалификация становятся приоритетными ценностями в жизни человека в условиях информационного общества. Для специалиста уже недостаточно владеть информацией на родном языке. Необходимо быть в курсе развития своей области в мировой практике. Именно поэтому ЮНЕСКО обозначило ближайшее столетие как век полиглотов. Кроме того, возрастает интерес к языкам как средству общения между народами в связи с условиями новой экономической, политической, социальной жизни страны, в связи с тем, что происходит интеграция материальных и духовных ценностей народов мира.

На сегодняшний день для Казахстана национальными целями образования могут стать несколько широких базовых компетенций: «трехязычие, евразийская поликультурность, коммуникативность и т. д.» [1]. В этой связи ведущей тенденцией языкового развития современного казахстанского общества также становится дву- и многоязычие, и актуализируются проблемы обучения языкам, проблемы формирования билингвальной и полилингвальной языковой личности.

При обучении русскому языку как неродному следует помнить о том, что речь, которой овладевает обучающийся, должна стать компонентом его личностной структуры. Лишь при таком условии возможно достижение успеха в изучении другого языка.

В освоении неродного языка немалую роль играет мотивационная основа. Как пишет И.А. Зимняя, мотивация является «запускным механизмом» всякой человеческой деятельности, в том числе и познания [2, 195].

Мотивация – широкое и сложное понятие, определяющее поведение, которое складывается из множества разных факторов, причем не стабильных, а меняющихся, вступающих в разные отношения друг с другом. Мотивация изучается в самых разных аспектах и в связи с этим понятие трактуется по-разному. Сложность и многоаспектность проблемы мотивации обуславливает множественность подходов к пониманию ее сущности, природы, структуры, а также к методам ее изучения. По Х. Хеккаузену мотивация не является единым процессом, равномерно от начала и до конца пронизывающим поведенческий акт. Она, скорее, складывается из разнородных процессов, осуществляющих функцию саморегуляции на отдельных фазах поведенческого акта, прежде всего до и после выполнения действия. [3, 5].

Расценивая мотивацию как важнейшее начало процесса овладения неродным языком, обеспечивающую его результативность, нужно иметь в виду следующее: мотивация – сторона субъективного мира обучаемого. Она определяется в первую очередь его собственными побуждениями и пристрастиями, осознаваемыми им потребностями.

Мотивационная сфера личности имеет иерархическое строение и подвижна, в связи с чем появляется принципиальная возможность для целенаправленного педагогического воздействия на перестройку мотивации. По утверждениям психологов, если мотивацией не управлять, то создается возможность снижения ее действенности [4, 87]. Поэтому мотивация перестала быть только психологической категорией, стала неотъемлемым компонентом учебно-воспитательного процесса и проблемой дидактических исследований.

Таким образом, преподаватель может и должен влиять на мотивацию, создавая предпосылки и формируя основания, на базе которых у студентов возникает личная заинтересованность в изучении неродного языка.

Формирование устойчивой мотивации как свойства личности представляет собой важный процесс, но положительная динамика прослеживается не сразу, а проявляется даже спустя многие месяцы педагогического воздействия.

«В иерархии мотивов изучения русского языка, – пишет Ф. Будзиш, – доминируют познавательные, профессиональные и развлекательные мотивы – они составляют ядро мотивации; остальные образуют мотивационную периферию... доминирующие мотивы высоко

коррелируют с показателями уровня мотивации: а) с осознанием потребности в знании языка; б) с количеством времени, отводимого на изучение языка; в) с осознанием успехов в усвоении языка; г) с положительными эмоциями» [5, 185].

Кроме того в условиях многонационального общества мотивом изучения русского языка становится и то, что он является средством межнационального общения, проводником новых технологий, научной и культурной информации. По данным исследователей, несмотря на определенное сужение сфер использования, позиции русского языка достаточно сильны и он сохраняет важнейшее место в образовательном пространстве Казахстана [6, 89].

Анализ и знание мотивов учения важны, поскольку различные мотивы обладают различной побудительной силой. Ценность знаний о побудительных причинах человеческих действий и способах регуляции деятельности и поведения неоспорима. Именно удовлетворение интересов способствует восполнению пробелов в знаниях, стремлению повысить свой уровень владения языком, пониманию, ознакомлению с фактами, которые приобрели значимость. Через воспитание интереса к объекту познания – русскому языку, к самому процессу учебной деятельности осуществляется наиболее полное воздействие не только на саму учебную деятельность, но и на личность учащегося, на развитие ее положительных качеств.

Как выше было сказано, мотивация бывает разная. Так, основным мотивом учебной деятельности считается познавательный, который заключается в положительном отношении обучаемых к самой языковой материи, к изучению основных языковых знаков. Возможны два пути формирования познавательного интереса к процессу обучения: опосредованный, т.е. через коммуникативную мотивацию и непосредственный, путем стимулирования поисковой деятельности обучаемых в языковом материале.

Коммуникативная мотивация представляет собой овладение умением общаться, т.е. становится первой и естественной потребностью изучающих чужой язык. Независимо от возраста и социального статуса каждый обучающийся основной целью при изучении другого языка ставит цель говорить и общаться на иностранном языке с другими людьми, с коллегами, друзьями из разных стран, читать литературу на изучаемом языке для расширения кругозора.

К возникновению ситуационной коммуникативной мотивации приводит учёт личност-

ных свойств студента. Из всего многообразия свойств личностная индивидуализация, обеспечивающая вызов коммуникативной мотивации, традиционно предлагает учёт шести методически наиболее значимых свойств студента как личности: контекста деятельности, личного опыта, сферы желаний, интересов, склонностей, эмоционально – чувственной сферы, мировоззрения, статус студента в группе. Всё это побуждает студентов к обучению. Однако при обучении в вузе неродной язык выступает не просто как средство коммуникации, а в ином, более сложном качестве – как средство учебно-познавательной деятельности. Важнейшим мотивом при изучении другого языка становится профессиональный интерес и соответственно осознание практической и теоретической значимости получаемых знаний для будущей профессиональной деятельности. Поэтому большое значение имеет связь содержания изучаемого материала на русском языке с научными и специальными проблемами, интересующими студентов, с НИР профилирующих кафедр, с курсовым проектированием. Рекомендуется активнее использовать взаимосвязь со специальными кафедрами. С их помощью на занятиях проще всего показать студентам, как может примениться русский язык в их будущей профессии. Потребность студентов-казахов в усвоении русского языка определяется также потребностью получения новой информации по вопросам своей специальности из источников на русском языке для изучения специальных дисциплин, для подготовки докладов, сообщений по специальности, выполнения самостоятельной работы, написания дипломного проекта, для проведения научно-исследовательской работы по актуальным проблемам профилирующей специальности и др.

Как всякую деятельность человека, учебную также сопровождают различного рода эмоции: чувство удовлетворения от преодоления трудностей, радости от достигнутых успехов, гордости, либо, наоборот, неудовлетворение, разочарование, напряжение, боязнь неудачи. Психологами установлено, что положительные эмоции стимулируют учащихся к закреплению достигнутых успехов и являются обязательным условием для формирования интереса к изучению русского языка. Несоблюдение этого условия при выполнении заданий и упражнений ведет к исчезновению интереса к языку в целом и, в частности, познавательного. Интерес к изучению русского языка нужно развивать путем использования разных видов деятельности, а также

раскрытия познавательных возможностей языка.

Любое задание или упражнение, выполняемое студентом, должно обладать определенной информативной ценностью. При выполнении задания студент будет ощущать необходимость собственной активности в усвоении новой информации для того, чтобы в дальнейшем использовать эту информацию по назначению.

Основной причиной потери интереса к изучению языка является то, что студенты не вовлекаются на занятии в активную позицию для них русскоязычную речевую деятельность. Другая, не менее важная причина потери интереса – сопровождение процесса обучения отрицательными эмоциями. Боязнь неправильного ответа, неудовлетворенность, закомплексованность ведут к потере интереса, а иногда и полному неприятию языка.

Можно перечислить наиболее значимые в преподавании русского языка в нерусской аудитории условия, способствующие формированию внешней мотивации: формирование ситуации успеха, вознаграждение за успешно выполненное задание, формирование у учащихся уверенности в своих силах; осознание студентами своих неудач, а также осознание их истоков; в тоже время четкие требования преподавателя, под которыми подразумевается установление сроков освоения той или иной темы, сдачи работ, что ведёт к развитию личной ответственности студентов; обязательный контроль знаний; соревнование на занятиях (как межличностное, так и между подгруппами).

Отрицательные эмоции являются следствием низкого уровня сформированности умений и навыков. Как показывает практика, с каждым годом уровень подготовки по русскому языку становится все ниже. Незнание лексики и грамматики влечет за собой неумение строить высказывание, понимать содержание заданий и смысл текстов. Из-за этого возникает чувство страха, неуверенности и неудовлетворенности, пропадает желание говорить, чтобы не выглядеть хуже других в группе. Перед преподавателем встает вопрос, как вовлечь учащихся, имеющих разный уровень владения русским языком, в активную работу на занятии. Помимо того, что для слабых учащихся желательно разработать систему заданий и упражнений для самостоятельной работы в целях восполнения пробелов в знаниях, на занятиях по практическому курсу русского языка в казахских группах необходимо к каждой теме подбирать упражнения различ-

ного уровня сложности. При этом все задания важны в равной степени, взаимосвязаны и выполнение каждого из них необходимо для работы в целом. Таким образом, возникает ситуация свободного выбора задания, что является стимулом для познавательной деятельности учащихся.

На занятиях по практическому курсу русского языка на казахских отделениях вузов можно использовать следующую систему заданий, которая может быть предложена к любому тексту, содержащему новые сведения по той или иной теме:

1. Прочитайте текст и сделайте краткое сообщение по прочитанному;
2. Прочитайте текст, найдите абзац, в котором выражена основная идея;
3. Прочитайте текст, разбейте его на смысловые части, озаглавьте их;
4. Прочитайте текст и выскажите свою точку зрения относительно того, в чем заключается основная идея текста;
5. Прочитайте текст, обратите внимание на подробности, характеризующие основное содержание текста;
6. Прочитайте текст и задайте уточняющие вопросы по его содержанию;
7. Прочитайте текст, ответьте на вопросы по содержанию текста;
8. Прочитайте текст, составьте план текста, перескажите текст по полученному плану;
9. Прочитайте текст, сделайте краткую аннотацию по содержанию текста.
10. Прочитайте текст, дополните получен-

ную информацию той, что вы знаете по данной теме.

Предложенная система заданий может быть дополнена и откорректирована в соответствии с целями, задачами и содержанием занятий.

Студенты могут самостоятельно выбирать предложенные им задания и активно включаться в работу. При этом снимается напряженность, ущемленность, негативные эмоции. Каждый студент находит в выбранном задании привлекательные для себя моменты, побуждающие его к активной познавательной деятельности. Отсутствие положительных моментов в обучении не будут повышать внутреннюю мотивацию студентов. Преподаватель должен быть тонким психологом, чувствующим, как часто нужно подбадривать похвалами и делать замечания.

Еще одним способом стимулирования мотивации является включение учащихся в проблемные и коммуникативные ситуации, разнообразие учебных материалов и приемов работы с ними, показ учащимся нового, неожиданного в обыденном и привычном. «Акт удивления» – начало активного мышления. Изучающий при такой манере подачи учебного материала активнее приобщается к процессу поиска истины, постигая ее не только умом, но и сферой эмоций.

Таким образом, процесс обучения неродному языку сопровождается положительными эмоциями, которые в свою очередь стимулируют мотивационную основу и способствуют успешному освоению русского языка.

Литература

- 1 Государственная программа развития языков в Республике Казахстан на 2011-2020 гг.// edu.gov.kz
- 2 Зимняя И.А. Педагогическая психология. – М.: Логос, 2004. – 384 с.
- 3 Хеккаузен Х. Мотивация и деятельности. – М.: Просвещение, 2010. – 432 с.
- 4 Маркова А.К., Матис Т.А., Орлов А.Б. Формирование мотивации учения. – М.: Просвещение, 1990. – 192 с.
- 5 Будзиш Ф. Мотивы изучения русского языка студентами технического вуза// Тезисы докладов VI международного конгресса МАПРЯЛ. – Будапешт, 1986. – С.180-194.
- 6 Алтынбекова О.Б. Изменение языковых приоритетов в сфере образования Казахстана//Материалы международного Конгресса «Русский язык и литература в XXI в.: теоретические проблемы и прикладные аспекты. – Астана, 2007. – 267 с.

References

- 1 Gosudarstvennaya programma razvitiya yazykov v Respublike Kazahstan na 2011-2020 gg.// edu.gov.kz
- 2 Zimnyaya I.A. Pedagogicheskaya psihologiya. – M.: Logos, 2004. – 384 s.
- 3 Hekkauzen X. Motivaciya i deyatel'nosti. – M.: Prosveshchenie, 2010. – 432 s.
- 4 Markova A.K., Matis T.A., Orlov A.B. Formirovanie motivacii ucheniya. – M.: Prosveshchenie, 1990. – 192 s.
- 5 Budzish F. Motivy izucheniya russkogo yazyka studentami tekhnicheskogo vuza// Tezisy dokladov VI mezhdunarodnogo kongressa MAPRYAL. – Budapesht, 1986. – S.180-194.
- 6 Altynbekova O.B. Izmenenie yazykovyh prioritetov v sfere obrazovaniya Kazahstana//Materialy mezhdunarodnogo Kongressa «Russkij yazyk i literatura v HKHI v.: teoreticheskie problemy i prikladnye aspekty. – Astana, 2007. – 267 s.

Туребекова Р.С.

**О навыках чтения
учебно-научных текстов
на занятиях по русскому языку**

В статье говорится о необходимости формирования у студенческой молодёжи определённых навыков чтения, повышения культуры чтения печатной литературы. Навыки чтения представляют собой необходимую ориентацию на творческое восприятие книги, научного текста, на работу воображения. Именно преподаватель помогает студентам ориентироваться в большом литературном потоке, развивая не только вкус к чтению, но и пропагандируя умение самостоятельно работать с книгой, ведь настоящая книга всегда направлена на то, чтобы читателя заставить думать. И здесь мы уже говорим не только о чтении, но и о понимании прочитанного, ведь содержание текста по специальности студент должен суметь воспроизвести. В этом процессе первостепенную роль играет и чтение литературы по специальности, и обучение всем приёмам восприятия прочитанного. Организуя работу по развитию речи студентов на занятиях русского языка, необходимо уделять достаточное внимание совершенствованию и развитию навыков чтения, эффективности чтения учебно-научных текстов. Совершенствование навыков чтения как одного из важнейших видов речевой деятельности человека будет способствовать формированию у студентов таких общенаучных и жизненно важных умений, как умение работать с книгой, самостоятельно получать знания в процессе обучения, ориентироваться в текстах при чтении, при подготовке к сообщениям, докладам и т.п.

Ключевые слова: учебно-научный текст, виды чтения, развитие речи, навыки чтения, речевая деятельность, коммуникативные умения.

Turebekova R.S.

**About skills of reading
educational-scientific texts on
classes in Russian**

The article is devoted to the necessity of formation of skills of reading and increasing of culture of printing literature reading. These skills of reading give to the reader necessary orientation to the creative perception of the book and the scientific text and involve the work of imagination. The teacher helps students to be guided in a big literary stream, developing not only students' taste to reading, but also their ability to work with the book independently as a real book is always directed on forcing readers' thinking. And now we focuses not only on reading, but also on comprehension of the material as the student should manage to reproduce the content of the specialty text. In this process the primary role is also played by reading literature on specialty, and training students all the perception skills. While organizing work on development of students' speech at the Russian language classes it is necessary to pay attention to improvement and development of reading skills. Improvement of reading skills as the most important types of persons' speech activity will promote developing of students' general scientific and vital abilities namely the ability to work with the book to gain knowledge in the course of training independently, to orientate in the texts' material while reading. It is necessary in the course of preparation for messages, reports, etc.

Key words: an educational-scientific text, types of reading, development of the speech, skills of the reading, communicative abilities.

Туребекова Р.С.

**Орыс тілі сабағындағы
оқу-ғылыми мәтінінің
оқылу дағдылары**

Мақалада баспа әдебиетінде оқу мәдениетін көтеру, оқу дағдыларының қажеттілігі айтылады. Бұл оқу дағдыларын жұмыста, ғылыми мәтінде, шығармашылық кітапты қабылдауда өзіне қажетті хабарларды ұсынады. Оқытушы студенттерге үлкен әдеби ортада оқуға деген талғамын ғана дамытпай, сонымен қатар, кітаппен өзіндік жұмыс жасау мен оқырманды терең ойлануға насихаттайды. Мұнда біз тек оқу туралы ғана емес, сондай-ақ мазмұнын түсінуді айтамыз, өйткені студент мамандық мәтінінің мазмұнын дұрыс түсінуге міндетті. Бұл процесте мамандық бойынша әдебиеттерді оқу және оқытудағы оқылған амал-тәсілдерді қабылдау маңызды рөл атқарады. Орыс тілін оқыту процесінде оқу-ғылыми мәтінінің оқытылу нәтижесіне үлкен назар аударылады. Орыс тілі сабағын оқытуда студенттің дұрыс сөйлеуін дамыту үшін оқуды дамытуды жетілдіру және ерекше көңіл бөлу.

Түйін сөздер: оқу-ғылыми мәтін, оқу түрі, сөйлеудің дамуы, оқу дағдылары, сөйлеу қызметі, оқуды қабылдау, коммуникативті икем.

О НАВЫКАХ ЧТЕНИЯ УЧЕБНО-НАУЧНЫХ ТЕКСТОВ НА ЗАНЯТИЯХ ПО РУССКОМУ ЯЗЫКУ

Сейчас часто можно услышать мнение о снижении роли книги, о том, что скоро люди совсем перестанут читать. Поэтому в современных условиях развития средств массовой информации, новых аудиовизуальных средств массовой коммуникации растёт необходимость формирования навыков чтения, повышения культуры чтения печатной литературы. Эти навыки чтения представляют собой необходимую ориентацию на сотворческое восприятие книги, научного текста, на работу воображения. Именно преподаватель помогает студентам ориентироваться в большом литературном потоке, развивая не только вкус к чтению, но и пропагандируя умение самостоятельно работать с книгой, ведь настоящая книга всегда направлена на то, чтобы читателя заставить думать. И здесь мы уже говорим не только о чтении, но и о понимании прочитанного, ведь содержание текста по специальности студент должен суметь воспроизвести. В этом процессе первостепенную роль играет и чтение литературы по специальности, и обучение всем приёмам восприятия прочитанного [1].

В процессе обучения русскому языку большое внимание уделяется повышению эффективности обучения чтению учебно-научного текста. Роль лингвиста в современном обучении студентов видится в том, чтобы «наводить мосты» между учебно-познавательной и будущей профессиональной деятельностью учащихся, учитывая при этом специфику мыслительных процессов, личностные устремления обучающихся. В связи с этим преподавателю необходимо формировать у студентов внутренние мотивы познавательной деятельности, превращая требования будущей профессиональной деятельности в перспективу сегодняшнего дня [2]. Ставя перед студентами задачу прочитать тот или иной текст, необходимо максимально конкретизировать цели, исходя из тех функций, которые присущи чтению как виду речевой деятельности: читать, чтобы знать (познавательная функция); читать, чтобы уметь (регулятивная функция); читать, чтобы получить эмоциональное наслаждение (эстетическая, ценностно-ориентационная функция).

Если задачи занятия связаны с получением новых знаний, то чтение реализуется в познавательной функции. Следовательно, задания для студентов будут направлены на поиск той

или иной информации и её осмысление: прочитать и найти то или иное определение; прочитать и перечислить все признаки изучаемого явления (понятия); прочитать и определить, где, когда, почему, зачем и т.п.; прочитать и найти подтверждение (опровержение) того или иного положения (мысли), его (её) развитие; вспомнить, что о том или ином факте было известно ранее, осознать новое. В процессе выполнения подобных типов заданий студенты включаются в содержательный и смысловой поиск новых знаний, что обеспечивает целенаправленный характер чтения. Как правило, решение заданий такого характера требует использования приёмов изучающего и ознакомительного чтения.

Если учебной задачей является выработка определённых умений и навыков, то чтение реализуется в регулятивной функции. Задания для студентов будут направлены на осознание правил, на овладение приёмами действий при решении учебных задач: прочитать и определить, как нужно действовать при применении правила; прочитать и определить, что неправильно сделано и почему; прочитать и составить план выполнения задания. В процессе выполнения подобных заданий студенты учатся действовать по образцу на основе чтения и осмысления текстов инструктивного характера. В данном случае студент должен пользоваться приёмами ознакомительного чтения.

В процессе решения учебных задач на уроках русского языка необходимо воздействовать на эмоциональную сферу студентов, показать им красоту и выразительность русского языка. С этой целью осуществляется чтение текстов, анализ особенностей употребления в них языковых средств. В данном случае реализуется, прежде всего, ценностно-ориентационная функция чтения. Чтение сопровождается заданиями типа: прочитать наиболее понравившиеся вам строки; выразить своё отношение к прочитанному; выделить выразительные средства в прочитанном; объяснить смысл того или иного выражения и т.п.

Чётко сформулированная задача определяет выбор вида чтения [3]. Следовательно, необходимо провести предварительную специальную работу, обеспечивающую овладение теми или иными приёмами чтения. Приёмы изучающего чтения необходимы студентам при освоении таких текстов, в которых разъясняются факты и явления, даются определения понятий, перечисляются характерные признаки явлений, излагаются правила и т.п. Как правило, подобные тексты достаточно объёмны, они содержат слож-

ный материал, и их изучение (чтение) потребует от студентов напряжённой мыслительной деятельности, так как студенты должны уметь не просто озвучить текст, но и разобраться в смысловой структуре текста в целом, т.е. пользоваться приёмами изучающего чтения.

Необходимо научить студентов приёмам осмысления и анализа текста, способствующим более глубокому проникновению в его содержание. Одним из основных способов достижения этой цели является постановка вопросов после прочтения либо до прочтения (предварительные вопросы). Очевидно, что наиболее эффективна постановка предварительных вопросов, так как с их помощью можно добиться: а. целесообразного изменения плана текста при его пересказе; б. сравнения содержания изученного текста с ранее усвоенным материалом; в. установления причинных связей между явлениями; г. развития умения рассуждать и делать самостоятельные выводы. Следовательно, вопросы к тексту должны требовать от учащихся не простого воспроизведения прочитанного текста, а осмысления, осознания изучаемых фактов и явлений. Кроме того, вопросы должны быть направлены на их осмысление структуры текста, особенностей его построения и языкового оформления. Вопросы подобного характера позволяют подготовить студентов к воспроизведению текста.

Целенаправленный и правильно сформулированный предварительный вопрос существенным образом влияет на характер чтения, хотя не следует думать, что студенты легко и просто справятся с поисками верного ответа. Научить и научиться этому можно лишь в том случае, если работа, направленная на осмысление текста, будет проводиться систематически, а не от случая к случаю. Но более важным средством углубления понимания текста являются не вопросы преподавателя к тексту, а «владение приёмом самопостановки вопросов к нему» [2, 68]. Этот приём позволяет рассматривать чтение и понимание учебного текста как решение мыслительной задачи, суть которой заключается в умении обнаруживать и решать те проблемы, которые составляют содержание текста.

С методической точки зрения суть данного приёма заключается в следующем: необходимо научить студентов читать текст так, чтобы по ходу чтения они ставили перед собой вопросы, отражающие познавательную сущность текста, и с их помощью осознавали логическую структуру текста, выделяли в нём главное, основное. Конечная цель в дан-

ном случае – пробудить у студентов стремление лучше понять текст, разобраться в его содержании. Такой подход к обучению чтения учебно-научных текстов позволяет видеть в них не только сумму готовых знаний, которые следует запомнить, но и даёт возможность обнаружить и решить целый ряд проблем. Приведём пример одного из путей реализации описанного приёма. Преподаватель читает вслух текст, делая остановки, во время которых он обращается к студентам с вопросами:

1. О чём теперь вы хотели бы узнать?
2. Какие вопросы здесь возникают?
3. О чём будет говориться дальше?
4. Как эта мысль раскрывается дальше?
5. О чём это говорит?
6. На какой вопрос это отвечает?
7. Какая мысль раскрывается в этой части текста?

8. Подтвердилась ли ваша догадка?

В последующем можно предложить студентам самостоятельно ставить вопросы после прочтения определённой части текста или после прочтения всего текста. Могут быть использованы и такие приёмы, как составление плана в виде вопросов, постановка вопросов и ответы на вопросы.

Приёмы ознакомительного чтения необходимы студентам при осмысливании текстов, дополняющих основной учебный текст. Это, например, примечания, в которых уточняется, расширяется, конкретизируется информация, изложенная в основном тексте. Чаще всего сведения, внесённые в примечание, связаны с различного рода исключениями, с фактами, которые встречаются в языке нечасто, и их осознание может быть облегчено предварительным изучением основного текста. Как правило, тексты такого рода невелики по объёму, легки для понимания. Главное при их чтении – научить учащихся связывать их содержание с информацией, данной в основном учебном тексте.

Для овладения навыками ознакомительного чтения необходимо научить студентов быстро выделять главное и второстепенное в тексте, видеть ключевые слова, несущие основную информацию текста. Эти умения могут быть сформированы в процессе выполнения специальных упражнений, в основе которых лежат такие, например, задания: изложить сжато содержание предложения, абзаца, текста; прочитать предложения, в которых подчеркнуты детализирующие слова, сначала полностью, а потом без них (сравнить смысл); подчеркнуть слова, которые могут

быть опущены; найти в тексте слово, словосочетание, предложение, в которых выражена главная мысль каждого абзаца.

Названные упражнения должны способствовать развитию умения не только быстро читать, но и быстро извлекать необходимую информацию, опуская второстепенное, несущественное при ответе на поставленный вопрос. Очень важно перед чтением текстов чётко сформулировать задачу (задание) и ограничить время её решения. Примерные задания:

- 1) приведите аналогичные примеры;
- 2) найдите ту часть текста, которая могла бы дополнить текст изученного параграфа;
- 3) что нового вы узнали о ... по сравнению с изученным материалом;
- 4) кратко сформулируйте основную мысль (тему) текста;
- 5) найдите ту часть текста, которая отвечает на вопрос...;
- 6) прочитайте первую часть и озаглавьте её;
- 7) прочитайте часть текста и ответьте на вопрос, что нужно сделать, чтобы...

Как видно, все эти задания основаны на умении студентов быстро ориентироваться в тексте, видеть в нём главное, существенное. Ценность их проявляется лишь в том случае, если они выполняются чётко и быстро.

Навыки просмотрового чтения реализуются в работе с текстами, составленными на основе научных, научно-популярных текстов. Как правило, задания к подобным упражнениям предусматривают определение темы высказывания, его стилистической принадлежности, выделение основных частей. Студент, читая текст, должен получить общее представление о содержании того или иного материала либо найти ответ на какой-то один конкретный вопрос: определить стиль высказывания, вид связи между предложениями, о чём говорится в тексте. Необходимо выполнение этих заданий, а именно:

- 1) если в основе упражнения лежит связный текст, надо в первую очередь выполнить задания, направленные на его осмысление;
- 2) перед чтением текста необходимо чётко сформулировать вопрос, ориентирующий студентов на определённый вид чтения;
- 3) следует ограничить время выполнения задания.

Таким образом, организуя работу по развитию речи студентов на занятиях русского языка, необходимо уделять пристальное внимание совершенствованию и развитию навыков чтения. Совершенствование навыков чтения как одного

из важнейших видов речевой деятельности человека будет способствовать формированию у студентов таких общенаучных и жизненно важных умений, как умение работать с книгой, самостоятельно получать знания в процессе обучения, ориентироваться в текстах при чтении, при подготовке к сообщениям, докладам и т.п. [4].

Итак, текст в данном случае является основным дидактическим средством освоения речеведческих понятий и формирования коммуникативных умений. Он используется в качестве иллюстрации изучаемых явлений, как матери-

ал для наблюдений при подготовке студентов к выводам и обобщениям, способствующим усвоению норм оформления текстов. Анализ текста в единстве всех его компонентов – универсальный приём подготовки студентов к написанию вторичных текстов: аннотаций, тезисов, конспектов, рефератов. И, наконец, обучение правильному, грамотному чтению текстов обеспечивает развитие всех видов речевой деятельности в единстве, что позволяет реализовать комплексное, взаимосвязанное формирование различных коммуникативных умений.

Литература

- 1 Акишина А., Шляхов В. Учим читать быстро и эффективно. – М.: Наука, 2001.
- 2 Митрофанова О.Д. Научный стиль речи: проблемы обучения. – М.: МГУ, 2010. – С. 68-70.
- 3 Андреев О.А. Учитесь правильно читать. – М.: Академия, 1995.
- 4 Солганик Г.Я. Стилистика текста. – М.: Флинта, 2011.

References

- 1 Akishina A., Shliahov V. Uchim chitat bistro i affectivno. – M.: Nauka, 2001.
- 2 Mitrophanova O.D. Nauchnyi stil rechi: problemy obuchenia. – M.: MGU, 2010. – S. 68-70.
- 3 Andreev O.A. Uchites pravilno chitat. – M.: Akademia, 1995.
- 4 Solganik G.Ia. Stilistika teksta. – M.: Flinta, 2011.

Утебалиева Г.Е.,
Есбулатова Р.М.

**К проблеме формирования
языковых знаний вторичной
языковой личности
на базе концептуального
конструирования**

Актуальной проблемой в теории и практике преподавания языка как неродного является вопрос о межкультурной коммуникации носителей разных языков и культур, изучающих неродной язык. Авторы статьи ставят перед собой задачу проанализировать речевое поведение иностранцев, изучающих русский и казахский языки, опираясь на интроспективный анализ носителей языков. Анализ речевого поведения проводится на основе алгоритма организации и систематизации определенных концептов в тематические концептуальные конструкции. Создание банка алгоритмов построения речевого поведения, обучение пользоваться алгоритмами является одним из методических приемов формирования вторичной языковой личности.

Ключевые слова: концепт, концептуальные конструкции, алгоритм речевого поведения, стратегия речевого поведения, носитель языка, вторичная языковая личность.

Utebalieva G.E.,
Yesbulatova R.M.

**To the problem of formation of
the lingual skills of the secondary
lingual personality based on the
conceptual construction**

Current problem in the theory and practice of teaching language as a secondary is an issue of intercultural communication of the native speakers of different languages and cultures, who are learning a second language. The authors of the article set a task to analyze the verbal behavior of foreigners studying Russian and Kazakh languages, based on the introspective analysis of the native speakers. An analysis of the verbal behavior is based on the algorithm of the organization and systematization of certain concepts in the thematical conceptual constructions. Creation of a base of algorithms of speech behavior forming, learning to use the algorithms is one of the methodical techniques of forming of the secondary lingual personality.

Key words: concept, conceptual construction, algorithm of verbal behavior, verbal behavior strategy, native speaker, secondary lingual personality.

Өтебалиева Г.Е.,
Есболатова Р.М.

**Екінші тілдік тұлғаның тілдік
білімін тұжырымдық
құрылым негізінде
қалыптастыру мәселесіне**

Тілді өзге тіл ретінде оқытудың теориясы мен практикасының өзекті мәселесі өзге тілді үйренетін, түрлі тілдер және мәдениет иелерінің мәдениетаралық коммуникациясы туралы сұрақ болып табылады. Мақала авторлары өздерінің алдарына орыс және қазақ тілдерін үйреніп жатқан шетелдік азаматтардың сөйлеу мінез-құлқын талдау міндетін қояды. Сөйлеу мінез-құлқына талдау жасау тақырыптық тұжырымдық құрылымдағы белгілі бір тұжырымды жүйелеу және ұйымдастыру алгоритмі негізінде жүргізіледі. Сөйлеу мінез-құлқын құрудың алгоритмдер банкін құру, алгоритмдерді қолдануға үйрену екінші тілдік тұлғаны қалыптастырудың әдістемелік тәсілдің бір түрі болып табылады.

Түйін сөздер: түсінік, тұжырымдық құрылым, сөйлеу мінез-құлқының алгоритмі, сөйлеу мінез-құлқының стратегия, носитель языка, екінші тілдік тұлға.

**К ПРОБЛЕМЕ
ФОРМИРОВАНИЯ
ЯЗЫКОВЫХ ЗНАНИЙ
ВТОРИЧНОЙ
ЯЗЫКОВОЙ
ЛИЧНОСТИ НА БАЗЕ
КОНЦЕПТУАЛЬНОГО
КОНСТРУИРОВАНИЯ**

Широкий спектр проблем, решаемых в теории и практике преподавания языков, в качестве необходимой задачи выдвигает вопрос о межкультурной коммуникации носителей разных языков и культур, объединенных коммуникативно-когнитивной деятельностью при изучении неродного языка. Данный аспект является актуальным в Казахстане, в стране проживания представителей более 130 народов и этносов, куда приезжает огромное количество иностранцев с целью изучения государственного и русского языков как неродных. В практике преподавания русского и казахского языков как иностранного/неродного мы нередко сталкиваемся с проблемой межъязыкового взаимодействия, возникающего вследствие коммуникации представителей других культур, изучающих неродной язык, когда нарушение коммуникации на изучаемом языке становится следствием незнания / непонимания / конфронтации культур участников коммуникации. Эта проблема является закономерной, поскольку при общей грамматической системе у говорящего / слушающего коммуникация может быть нарушена из-за несовпадения культур, так как «...значения, в которых классифицируется наш опыт, культурно детерминированы или модифицированы, так что они существенно варьируют от культуры к культуре. Некоторые значения, обнаруживаемые в одной культуре, могут отсутствовать в другой» [3]. В данной статье мы делаем попытку разобраться в названной проблеме на примере конструирования и систематизации концептов (концептуальных конструкций) при формировании языковых знаний вторичной языковой личности.

По утверждению П.В. Дурет-Андерсона, «уровни когнитивных структур универсальны в том смысле, что в сознании всех народов имеются одни и те же структуры» [1]. Поэтому трудно не согласиться с предположением об универсальности для всех культур коммуникативных стратегий [4]. Именно в силу своей универсальности та или иная стратегия речевого поведения первого языка «экспортируется» в изучаемый язык. «Можно полагать, что, когда носитель культуры А, пытающийся усвоить культуру Б, сталкивается с какой-то формой этой культуры в конкретном локусе дистрибуции, он воспринимает тот же комплекс значений, что и в собственной культуре. А когда

он сам активно включается в некоторую единицу поведения в культуре Б, он выбирает форму, которую он выбрал бы в собственной культуре для передачи данного комплекса значений» [3]. Такое заимствование является механизмом, компенсирующим недостаточную сформированность компетенции во втором языке. В связи с этим, мы приводим утверждение Г. Хельбига, который отмечал, что: «При овладении иностранным языком источниками ошибок являются не только – как первоначально считалось – сильные контрасты, но и главным образом сходства и слабые контрасты, локализация трудностей при овладении вторым языком никоим образом не может быть сведена к области сильно расходящихся языковых явлений» [6]. Поэтому при формировании коммуникативной компетенции во втором/неродном языке важно знать, как действует говорящий и слушающий при выборе стратегии речевого поведения в родном языке.

Так, для носителей русского языка формальное приветствие с сопровождающим запросом информации о делах и стандартной реакцией: *Здравствуйте, как дела? – Спасибо, хорошо. А у вас?* – в обыденной каждодневной обстановке вовсе не предполагает расспроса и подробного рассказа о делах, тогда как в ситуации «врач-больной» приветствие и запрос о делах могут явиться стимулом для сообщения о состоянии здоровья и процессе лечения; в сценарии прощания после праздничного ужина в гостях приглашение приходить почаще демонстрирует гостеприимность хозяев дома, но не означает, что хозяева готовы принимать уходящих гостей каждый день, а вопрос *Что вы делаете сегодня вечером?* в зависимости от контекста ситуации понимается либо как проявление интереса к деятельности, либо как приглашение вместе провести свободное время и так далее.

На когнитивном уровне носителя языка функциональное сходство подобных высказываний приобретает естественное отражение. На когнитивном уровне изучающего язык иностранца, в базе данных которого не содержится знание о соответствии того или иного высказывания определенной коммуникативной функции, подобная трансформация не происходит.

Процесс овладения вторым языком сопровождается нарушением единства концептуальной системы, так как фрагменты внутренней концептуальной системы оказываются не привязанными к языковым знакам, что приводит к невозможности использовать их для выражения смысла средствами изучаемого языка. Однако

процесс нарушения единства концептуальной системы не останавливает процесс взаимодействия концептов и организации их в концептуальные конструкции. На начальном этапе усвоения языка процесс манипуляции языковыми знаками не является спонтанным и носит хаотический характер. Порядок и скорость, с которыми производится систематизация языковых знаков сначала в концептуальные группы, затем в концептуальные конструкции, зависят от когнитивных особенностей личности, усваивающей язык. Однако сам процесс организации и систематизации концептов в концептуальные конструкции управляем и поддается регулированию, то есть обучению строить эти конструкции и манипулировать ими. Организация группы концептов в концептуальную конструкцию происходит на основе алгоритма, являющегося «каркасом» будущей концептуальной конструкции. Концептуальная конструкция или система концептуальных конструкций, состоящих из выбранных концептов, есть содержание информационного блока стратегической компетенции [5].

Контекст ситуации вместе с целевой установкой языковой личности требуют обращения к той или иной концептуальной конструкции или концептуальным конструкциям, выбор которых предполагает реализацию цели в рамках ситуации. В нашем понимании, концептуальные конструкции – это структуры, объединяющие концепты – оперативные содержательные единицы памяти, ментального лексикона, концептуальной системы и языка мозга, отражающие содержание опыта и знания, экстралингвистического и языкового, относительно конкретной ситуации. Мы используем термин «концепт», так как данное понятие отвечает представлению о тех смыслах, которыми оперирует человек в процессах мышления и которые отражают содержание опыта и процессов знания, содержание результатов всей человеческой деятельности и процессов познания мира в виде неких «квантов» знания [2].

Приведем пример организации и систематизации концептов «приглашение», «благодарность», «отказ» в концептуальные конструкции «приглашение в гости», «благодарность за приглашение», «отказ от приглашения». Планируя приглашение, человек (носитель русской культуры) рассчитывает либо на согласие приглашаемого: благодарность за приглашение и обещание прийти, либо на отказ: извинение с последующим объяснением причин. В сознании языковой личности план, по которому

выстраивается собственно приглашение и последующие реакции на приглашение, представляет собой некоторый алгоритм внутрениречевых действий. Алгоритм является составной частью концептуальной конструкции, той информационной структуры в сознании индивида, которая отражает знание и опыт человека относительно конкретной ситуации. В сознании приглашающего алгоритм плана «Приглашение в гости» распадается на два: алгоритм плана приглашения и алгоритм плана реакции на приглашение. Алгоритм плана приглашения может быть представлен следующими шагами: 1) собственно приглашение; 2) если приглашение принято, то следует выражение радости / если приглашение не принимается, то следует выражение сожаления или обиды; 3) так как приглашение принято, то следует выражение уверенности в ожидании / хотя приглашение не принято, следует выражение надежды на то, что в другой раз приглашение будет принято.

Алгоритм плана приглашения сопровождается оценкой ситуации и партнера. Так, на первом шаге алгоритма языковая личность обращается к концепту «приглашение», что влечет за собой восстановление в памяти всех известных ему фреймов приглашения. Личность извлекает из памяти «картины» приглашений, отражающие ее опыт и знание относительно ситуации «приглашение» и соотносит их с знанием предварительных факторов данной ситуации, с их оценкой: является ли данная ситуация знакомой или же незнакомой. С учетом оценки ситуации и степени контакта с партнером выбираются уже проверенные на практике стратегии речевого поведения, либо выстраиваются новые, направленные на достижение коммуникативной цели в новых условиях. Например, собственный концепт приглашения одного из авторов статьи объединяет опыт приглашения в гости сверстника, вышестоящего по должности, родственника, детей и малознакомого человека. Не имея опыта приглашения в гости пожилого человека, автор опирается на знание о том, что в казахской и русской культурах приглашение старшего по возрасту человека сопровождается не только определением цели, времени и места проведения мероприятия, но и уточнением того, сможет ли человек прийти, удобно ли ему указанное время, и, соответственно, выбирает национальную стратегию речевого поведения, предполагающую выбор прямой или конвенциональной стратегий выражения речевого намерения с уточнением удобного для приглашенного времени. Алго-

ритм плана предполагает учет всех имеющихся в памяти ситуаций и разработку новых ситуаций из комбинаций уже имеющихся.

Алгоритм плана реакции на приглашение можно представить в виде последовательности следующих шагов: 1) благодарность за приглашение; 2) обещание прийти в том случае, если приглашение принято / извинение с последующим отказом; 3) повторная благодарность за приглашение / объяснение причины отказа; 4) в случае отказа повторное извинение и/или выражение сожаления с просьбой не обижаться.

Алгоритм плана реакции на приглашение также сопровождается оценкой. Так, на первом шаге адресант уже оценивает сложившуюся ситуацию и, осуществляя второй шаг, восстанавливает в памяти фреймы отказа от приглашения, содержащие информацию о причине отказа. С точки зрения носителя русской культуры достаточно веским отказом от приглашения в кино или на прогулку может быть ссылка на занятость. Однако при отказе от приглашения в гости необходимо более подробное объяснение причины, нежели только ссылка на нехватку времени. В казахской культуре издревле не принято отказываться от приглашения в гости, так как отказ может обидеть приглашающего. На приглашение обычно отвечают благодарностью. От приглашения может отказаться старший по возрасту со ссылкой на состояние здоровья. В ответ, как правило, звучит сожаление и пожелание выздоровления.

Реализация плана «Приглашение в гости» с последующими «согласием» – положительным ответом на приглашение и «отказом» – отрицательным ответом на приглашение может быть представлена адресатом в виде цепи шагов, на основе которых формируются концептуальные структуры. Количество шагов в конструкциях «Согласие» и «Отказ» не совпадает. Как правило, сценарий «отказа» в русском и казахском языках сопровождаются или, по крайней мере, должен сопровождаться объяснением причины отказа и извинением с выражением сожаления. В случае отказа без объяснения причины поведение адресата будет расценено как невежливое. Оценка поведения является содержательной стороной заложенного в концепте эмоционального опыта человека.

Концептуальные конструкции объединяют концепты, содержащие смыслы, которыми оперирует личность в процессах мышления и которые отражают содержание ее опыта и знания о приглашении вообще и возможных реакциях на приглашение. Данные концептуальные конст-

рукции выбираются / создаются личностью для ситуации «Приглашение в гости» из целого ряда других конструкций ситуации «Приглашение».

Мы полагаем, что база данных информационного блока объединяет алгоритмы различных концептуальных конструкций, которые составляют экстралингвистическую компетенцию языковой личности. Концептуальная конструкция, систематизированная с помощью алгоритма, становится содержанием алгоритма речевого поведения / действия.

Алгоритм речевого действия, приобретая определенную целевую нагрузку, дополняется знаниями прагматического контекста, языковыми средствами, необходимыми для реализации коммуникативной цели в условиях прагматического контекста, трансформируется в стратегию. Каждый шаг алгоритма предполагает обращение к стратегиям речевого поведения, выбираемым языковой личностью в соответствии с оценкой и базой данных стратегической компетенции. Выбор стратегии речевого поведения зависит от знания индивидом фреймов ситуации и умения манипулировать языковыми средствами для выражения своего намерения.

Как видно из нашего примера, коммуникативная цель «приглашение в гости» предполагает обращение к двум стратегиям речевого поведения, учитывающим реакцию адресата – согласие или отказ, и в зависимости от реакции каждая стратегия речевого поведения включает в себя ряд тактических шагов, или речевых тактик, которые, при получении целевой нагрузки, становятся стратегиями.

Так, речевая тактика «благодарность за приглашение» внутри коммуникативной цели «приглашение с последующим отказом» для реализации своего тактического хода приобретает определенную коммуникативную целеустановку, например, поблагодарить за приглашение так, чтобы не обидеть приглашающего своим отказом, и, в свою очередь, становится стратегией, поскольку предполагается выбор формы и значения высказывания.

Промежуточные шаги к достижению коммуникативной цели могут быть различными,

представляя собой разные стратегии её достижения. В зависимости от категории коммуникативного контакта участников ситуации и «кодекса взаимоотношений» между партнерами цепь речевых актов при достижении коммуникативной цели, в нашем случае «приглашение в гости», может содержать также запрос информации о причине приглашения, например: *А по какому поводу гости?*, о других приглашенных: *А кто еще будет?* и, соответственно, реакцию на запрос: *Да так, ничего особенного*, или *У папы юбилей – будут все наши* и так далее.

Исследователи полагают, что единицы хранения информации представляют собой взаимосвязанные фрагменты единого ментально-лингвального комплекса. Они образуют более или менее устойчивые глубинные блоки – конфигурации (А. Вежицкая), проявляющиеся, в частности, в ассоциативно-вербальной сети, каждый элемент которой обладает определенным набором ассоциативных связей. Только при наличии определенной общности знаков коммуникация становится возможной. Общностью знаков обуславливается адекватность и успешность коммуникации. Для формирования общности знаков при обучении неродному языку используются алгоритмы построения речевого поведения, предлагаемые преподавателем, который является моделью носителя языка для вторичной языковой личности. Формирование банка алгоритмов построения речевого поведения в различных ситуациях с различными намерениями, обучение пользоваться алгоритмами и оптимизация опыта их использования обогащает и расширяет концепты, составляющие концептуальные конструкции, которые, в свою очередь, становятся мобильными и востребованными для использования в речи вторичной языковой личности.

Исследование стратегий речевого поведения и концептуальное конструирование как аспект прагматики видится нам перспективным. В плане исследования предполагается изучение стратегий речевого поведения носителей разных культур с целью организации обучающей деятельности вторичной языковой личности.

Литература

- 1 Дурет-Андерсон П.В. Ментальная грамматика и лингвистические супертипы // Вопросы языкознания. – 1995. – №6. – С. 46-51.
- 2 Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов. – М.: МГУ, 1996.

- 3 Ладо Р. Лингвистика поверх культур // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XXV. Контрастивная лингвистика. – М.: Прогресс, 1989. – С. 32–62.
- 4 Мурзагалиева М.К. Контрастивно-прагматический анализ речевых актов похвалы в русском и казахском языках: Автореф. дисс... канд. – Алматы, 1998.
- 5 Утебалиева Г.Е. Стратегическая компетенция (структурная и качественная характеристика, функции, формирование). – Алматы, 2004.
- 6 Хельбиг Г. Языкознание – сопоставление – преподавание иностранных языков // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XXV. Контрастивная лингвистика. – М.: Прогресс, 1989. – С. 307–327.

References

- 1 Duret-Anderson P.V. Mental'naya grammatika i lingvisticheskie supertipy // Voprosy yazykoznanija. – 1995. – № 6. – S. 46-51.
- 2 Kubryakova E.S., Dem'yankov V.Z., Pankrac YU.G., Luzina L.G. Kratkij slovar' kognitivnyh terminov. – М.: MGU, 1996.
- 3 Lado R. Lingvistika poverh kul'tur // Novoe v zarubezhnoj lingvistike. Vyp. XXV. Kontrastivnaya lingvistika. – М.: Progress, 1989. – S. 32–62.
- 4 Murzagalieva M.K. Kontrastivno-pragmaticheskij analiz rechevyh aktov pohvaly v russkom i kazahskom yazykah: Avtoref. diss... kand. – Алматы, 1998.
- 5 Utebalieva G.E. Strategicheskaya kompetenciya (strukturnaya i kachestvennaya harakteristika, funkcii, formirovanie). – Алматы, 2004.
- 6 Hel'big G. YAzykoznanie – sopostavlenie – prepodavanie inostrannyh yazykov // Novoe v zarubezhnoj lingvistike. Vyp. НКНУ. Kontrastivnaya lingvistika. – М.: Progress, 1989. – S. 307–327.

Үмбетаев М.Б.
**Әдебиетті
оқыту әдістемесіне
Ресей ғалымдарының ықпалы**

Мақала қазақ әдебиетін оқыту мәселелерін қарастыруға арналған. Көркем әдебиеттің жеке тұлғаның, адамның рухани әлемін, оның адамгершілігін, көңіл-күй сезімін, шығармашылық әрекет-бастауларын қалыптастырудағы рөлі аталған. Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі ғылымы үдерісіндегі Ыбырай Алтынсарин мен Ахмет Байтұрсынов еңбектерінің мән-маңызы, олардың жалпы оқыту ісіне қосқан үлестері көрсетілген. Сонымен бірге орыстың Ф.И. Буслаев, В.Г. Белинский, Н.Г. Чернышевский, В.Я. Стоюнин, В.П. Острогорский, В.И. Водовозов сияқты әдіскер ғалымдарының әдебиетші әдіскерлерінің жұмыстарына баға берілген. Мақалада, негізінен, орыс әдіскерлері В.Я. Стоюнин мен В.П. Острогорскийдің әдебиетті оқыту туралы ойлары сараланған.

Түйін сөздер: Әдебиетті оқыту әдістемесі, ғылыми ұстаным, әдебиеттанушылар, оқыту амал-тәсілдері.

Umbetaev M.B.
**The influence of Russian scientists
to the methods of teaching
literature**

The article is devoted to studying of problems of Kazakh literature's teaching. In the researcher the role of artistic work in the development and formations of the person, in progress of his spiritual and moral world, mental potential, character, outlook and attitude is considered. Value of Ibyrai Altynsarin and Ahmet Bajtursynov's works comes to light. The author marks their contribution to development of a procedure of Kazakh literature's teaching. The great attention is given to the questions of influence of Russian scientists' researches on domestic didactics. In the article F.I. Buslaev, V.G. Belinskiy, N.G. Chernyshevskii, V.J. Stojunin, V.P. Ostrogorskii, V.I. Vodovozov's works are analyzed. On the basis of studying the works of Russian scientists, principles, receptions and features of teaching of the literature are established.

Key words: literature, a procedure, teaching, training, a science, a method, reception, a principle, influence.

Үмбетаев М.Б.
**Влияние Российских ученых
на методику преподавания
литературы**

Статья посвящена изучению проблем преподавания казахской литературы. В работе рассматривается роль художественного творчества в процессе становления и формирования личности, в развитии духовного и нравственного мира человека, его интеллектуального потенциала, характера, мировоззрения и мироощущения. Выявляется значение трудов Ыбырая Алтынсарина и Ахмета Байтұрсынова. Автором отмечается их вклад в разработку методики преподавания казахской литературы. Большое внимание уделяется вопросам влияния исследований русских ученых на отечественную дидактику. В статье отмечаются работы Ф.И. Буслаева, В.Г. Белинского, Н.Г. Чернышевского, В.Я. Стоюнина, В.П. Острогорского, В.И. Водовозова. На основе изучения трудов русских ученых В.Я. Стоюнина и В.П. Острогорского устанавливаются принципы, приемы и особенности преподавания литературы.

Ключевые слова: литература, методика, преподавание, обучение, наука, метод, прием, принцип, влияние.

ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІНЕ РЕСЕЙ ҒАЛЫМДАРЫНЫҢ ЫҚПАЛЫ

Қазіргі жалпы білім беретін қазақ он бір жылдық орта мектептеріндегі әдебиет пәндерінің оқытылу жүйесін толықтай санаға сіңіріп, ойша елестетіп, жақсы игеру үшін, аталған пәндердің өткен ғасырлардағы жүргізілу жайын білу, бағдарлау қажет. Бұл орайда, гуманитарлық жоғары оқу орындарында (ЖОО) «Қазақ әдебиетін орта мектепте оқыту әдістемесі» курсынан дәріс оқып жүрген оқытушылар, ең алдымен, XIX-XX ғасырлардағы әдебиеттік оқу туралы әдістемелік нұсқау, оқулықтар жазған ресейлік әдебиетші-әдіскерлерінің ой-пікірлеріне назар аударғандары жөн болады. Айталық, бұл мәселеге сол он тоғызыншы ғасырдың өзінде-ақ қазақ балаларын оқыту ісінде жаңа үлгі әдістерді жасап, ұсынған тұңғыш ұстаз-әдіскеріміз Ыбырай Алтынсарин жете көңіл бөлген. Оның алғашқы оқу құралы «Қазақ хрестоматиясын» [1] құрастырып, жазу барысында ұстанған бағыты орыс әдіскер-әдебиетшілерінің жұмыстары болғандығы белгілі [2]. Ұлы ағартушы-педагог Ыбырай Алтынсариннің осы бағытын жиырмасыншы ғасырда творчестволықпен дамытып, алға апарушы атақты әдебиеттанушы-әдіскер ғұламамыз Ахмет Байтұрсынов болды. Оның жаңаша жазылған, тың тұрпатты әдеби әдістемелік, теориялық еңбектері [3] бүгінде баршаға мәлім. Олардың мұндай жаңа заман талабына сай құрастырылған, жазылған бұл оқу құралдарының үлгі-өнегесі, мән-маңызы бүгіндері күннен-күнге артып келеді. Осы орайда аңдап қарасақ, Ы. Алтынсарин және А. Байтұрсынов сынды білімпаздарымыз өздеріне дейінгі, өздерімен тұстас, қанаттас өмір сүрген орыс әдебиетші сыншыларының, әдіскер-оқытушыларының еңбектерімен дер уағында танысып, өздерінің кәдесіне жаратып отырған.

Зер сала қарар болсақ, шындығында XIX ғасырдың бас шеніндегі ескі орыс орта мектептерінде (кейде Ф.И. Буслаевқа дейін делінеді) Әдебиет емес, әдебиет теориясы жүргізілген екен (риторика және мистика (ақындық)). Әдебиетті бұлай оқытуда догмалық, сыңаржақ қағидалар басым болды. Мысалы, 1828 жылғы ресейлік гимназия уставы мен 1833 жылы сол уставқа сәйкес жасалған бағдарлама бойынша алғашқы үш төменгі кластарда – грамматика; 4-класта синтаксис, сөйлем құрылысы және жеңіл-желпі өлеңдер жаттау; 5-6- сыныптарда логика және риторика, қысқа-қысқа шығармалар жазу; 7-сыныпта пии-

тика(ескі ақындық) және орыс сөзінің қысқаша тарихы өтілді. Мұнда әдеби мәтіндерді оқу, үйрену дағдылары жоқ, тек өлеңді жаттап алу басты орында тұрды.

Ресейдегі, XIX ғасырдың бас шеніндегі, әдебиетті оқытудың осындай жүйесіне Ф.И. Буслаев (1818-1897) біршама жаңалық енгізді. Оның ең басты еңбегі «О преподавании отечественного языка» (1844) деп аталады. Ф.И. Буслаев әдебиетті оқытудағы қасандыққа қарсы күресті, оқытудың «гейристикалық» (эвристикалық) әдісін ұсынды: оқытушы ұғымтал, ыңғайлы сұрақтар қою арқылы оқушыны өзінше ізденуге, нені үйрену қажеттігін аңғаруына жетелеуі керек делінді. Әуелі тиісті материалды игеріп, сосын оған теориялық түсінік берілуін құптайды. Өйтпеген күнде алдын ала берілген әдеби теориялық пайымдар оқушының мәселені еркін түсінуін шектеп, матайды деп санады. Ф.И. Буслаевтың бұл айтқандары, педагогтік пікірлері шынында да ескі мектеп үшін, оның бағдарламаларын жаңарту жолындағы ілерілегендік болды. Әдебиеттік оқу мәселесін дұрыс қозғағанымен, Ф.И. Буслаев әдебиет сабағының мазмұны жөнінде орнықты пікір айта алмады. Бұл оның қоғамдық-саяси көзқарасына байланысты еді. XIX ғасырдың 1840-60 жылдарындағы қоғамдық күрес барысында ол кертартпашыл топтар жағын (консервативный лагерь) қоштады. Орыстың сол тұстағы В.Г. Белинский мен Н.Г. Чернышевский сияқты жаңашыл оқығандарының ілімінің танымдық рөлін жете түсінбеді.

Әдебиетші Ф.И. Буслаевтың мұндай ескішілдік түсінігі А.С. Грибоедов, А.С. Пушкин, М.Ю. Лермонтов, Н.В. Гоголь шығармаларын дұрыс ұғуына кедергі жасады. Ф.И. Буслаев көркем әдебиетті оқып түсінуде негізінен мәтіннің әдеби тілі мен оған жасалатын филологиялық талдауларға мән берді. Филологиялық талдаулар үшін мысалға ескі әдебиет үлгілерін алды (Н.М. Карамзин. «История Государства Российского»). Оның тағы бір кемшілігі – шығарманың құрылысын талдау, композициясын тануға көңіл бөлмеді, керексіз деп санаған.

Сондықтан да 1840-60 жылдардағы тың үдерістерді жақтайтын мұғалімдер Ф.И. Буслаевтың әдістемелік оқулықтарымен келіспеді. Олар, В.И. Водовозов («Существует ли теория словесности и при каких условиях возможно ее существование?» (1859 г.), В.И. Кречетова сияқты мұғалімдер, ескі гимназиядағы бірыңғай риторика заңдылықтарын жаттау, немесе Ф.И. Буслаевтың ізімен Н.М. Карамзин

шығармасының тілін талдау («История Государства Российского») тәрізді жаттандылықтан жери бастайды. Олардың (В.И. Водовозов, В.И. Кречетова) оқушылары патшалық бюрократизмді, крепостнойлықты сынаған А.С. Грибоедов («Горе от ума»), Н.В. Гоголь («Мертвые души»), А.С. Пушкин, М.Ю. Лермонтовтың реалистік шығармаларын жасырын, мектеп қабырғасынан тыс сәттерде оқып танысады. Мәселен, В.И. Водовозовтың өзі гимназияда оқып жүрген кезінде (1835-1842) тыйым салынған өлеңдерді оқып отырған. Ал, белгілі орыс заңгері, оратор А.Ф. Кони Екінші Петербург гимназиясының V сынып оқушыларының А.С. Пушкин өлеңдерін қызыға оқып, «Колокол», «Полярная звезда» журналдарын алып оқитынын айтады. Міне, өсіп ендігі жерде А.С. Грибоедов, Н.В. Гоголь, А.С. Пушкин, М.Ю. Лермонтов, т.б есімімен аталатын жаңа көркем әдебиеттің ықпал-әсері арта түскен.

Мұндай жаңа әдебиет пен қатар, мектептерде демократ В.Г. Белинскийдің (1811-1848) көркемөнер мен әдебиет турасындағы сын-пікірлерінің де ықпалы өте зор болды. В.Г. Белинскийдің әдебиет жөніндегі мақалаларында оның демократтық және педагогтік көзқарастары анық байқалып отырады. В.Г. Белинский көркемөнердің өмір танытқыштық, тәрбиелік рөлін жоғары бағалады. В.Г. Белинский өзінің сын мақалаларында әрқашан көркем әдебиеттің эстетикалық мәніне назар аударып, жазушыдан әрдайым терең идеялықты, халықтық сипатты, жоғары көркемдік шеберлікті талап етіпті. В.Г. Белинскийдің мақалалары мұғалімге әдебиеттану ғылымының принциптерін ғана көрсетіп қоймай, сонымен бірге оған әдеби шығарманы оқытудың әдістемелік жолдарын да нұсқайды. Мәселен, В.Г. Белинский көркем мәтінді дұрыс оқуға, оқушының (читатель) жан-тәнімен беріле оқуына айрықша зор мән берген. Ол: «Изучить поэта значит не только ознакомиться через усиленное и повторяемое чтение с его произведениями, но и перечувствовать, пережить их... нельзя понять поэта, не будучи некоторое время под его исключительным влиянием... Это увлечение поэтом есть первый и необходимый момент в процессе его изучения» [4,40] – деген. Ең бастысы, В.Г. Белинскийдің пікірінше, жазушы шығармасының кілтін табу үшін оның пафосын анықтау керек. Бұл турасында ол мынандай пікір айтқан: «В пафосе поэт является влюбленным в идею, как в прекрасное живое существо, ...пафос является в его произведении не отвлеченной мыслью, не мертвой, формой, а живым

созданием, в котором... нет границы между идеей и формой, но та и другая является целым и единым органическим созданием» [4,40]. Сонымен қатар, В.Г. Белинский мектепте әдебиетті оқыту мәселесіне ерекше ден қойған: Грег, Кошанский, Плаксин, тағы басқалардың оқулықтарын схоластикалық, ескі, зиянды кітаптар деп тапқан. 1830-40-жылдардың азды-көпті мұғалімдері В.Г. Белинскийдің мақалаларын қызыға оқып, тәлім алып отырған. Ал, әдебиетті оқыту жөніндегі В.Г. Белинский идеяларының әсер-ықпалы 1860-жылдары өсе түсті.

XIX ғасырдың 60-жылдарында мектептердегі оқыту ісіне халықтық рухтағы демократтар Н.Г. Чернышевский, Н.А. Добролюбовтың әсері өте зор болды. Орыс әдебиетін түсінудегі В.Г. Белинскийдің эстетикасын, әдеби теориялық көзқарасын Н.Г. Чернышевский мен Н.А. Добролюбов одан ары жалғастырды. Н.Г. Чернышевскийдің әдебиеттанушылық диссертациялық еңбегі «Эстетические отношения искусства к действительности» (1853-1855) деп аталады.

Бұл еңбегінде Н.Г. Чернышевский нағыз көркемөнердің міндетін былайша анықтады: «воспроизведения жизни»(өмірді жаңғырта қайта көрсету), «объяснения жизни»(өмірді түсіндіріп ұқтыру) «приговора о явлениях жизни»(өмірдегі құбылыстар мен көріністерге үкім шығару). Өз кезегінде Н.А. Добролюбов, негізінен, И.А. Гончаров, А.Н. Островский, И.С. Тургеневтердің шығармаларына терең талдаулар жасады. Әсіресе, оның «Что такое обломовщина?», «Темное царство», «Луч света в темном» царстве» деген мақалаларының XIX ғасырдың 60-жылдардағы әдебиетті оқыту әдістемесі үшін мәні ерекше болды.

Ал, 1861 жылы Ресейде оқыту ісін жаңаша қалыптастыру бағытында мектептердегі барлық пәндердің, соның ішінде әдебиеттің де бағдарламалары қайта қарала бастады. Мұндай мәні зор жұмысқа бүкіл бұқаралық күштер санатындағы «мұғалімдер корпорациясы» мен университет оқытушылары кеңінен жұмылдырылды. Тура осы жағдайға байланысты күллі гимназиялар мен реальды училищелердегі әдебиетті оқыту әдістемелерін жаңаша қайта жасау ісі күшейтілді. Әсіресе, гимназиялар мен реальды училищелердің төменгі кластарындағы әдебиеттік оқу барысы турасында әртүрлі пікірлер, ұсыныстар айтыла бастады. Біреулер көркем әдебиеттің тек танымдық-тәрбиелік рөліне ғана мән бере оқытуды ұсынса, енді біреулер шығарманың көркемдік жағына зер сала

оқытуды қолдады, үшінші біреулер әдебиетті тек логикалық-стистикалық тұрғыда оқытуды қалады. Міне, осындай пікір таластардың арасынан XIX ғасырдың 60-жылдардағы әдебиетті оқыту әдістемесі бойынша елеулі еңбек еткендердің қатарына ресейлік В.Я. Стоюнин (1826-1888) мен В.П. Острогорский (1840- 1902) сынды әдіскер-әдебиетшілерді жатқызамыз.

В.Я. Стоюниннің басты әдістемелік еңбектері: «Руководство для исторического изучения русской литературы», «Руководство для теоретического изучения литературы», «Хрестоматия по литературе». Ең негізгі әдістемелік оқу-құралы – «О преподавании русской литературы». Бұл оқулық 1864 жылы жарық көріп, 1917 жылға дейін қолданылды. Оның жұмыстарының қызыл өзегі – В.Я. Стоюнин ескі бағдарламаларға қарсы шықты. Ол әдебиет сабағын көркем мәтінді толық білмей тұрып, оқулықтар бойынша оқытуға болмайды деп санады. Біздіңше мұнысы өте дұрыс, қазір де мәнін жойған жоқ!

Әдіскер В.Я. Стоюнин бұрынғы, ескі Ф.И. Буслаевтың риторикалық, филологиялық әдістемелерін сынады. Оқушыны әр сөзге, сөйлемге қадалтып қоюдың тиімсіздігін айтты. Ондай «схоластикалық эстетикаға» (риторикаға) қарсы шыққан В.Я. Стоюнин мектептің негізгі міндеттері ретінде мынандай мәселелерді атады:

1) «Оқушыларға табиғат пен адамға қатысты шынайы түсініктерді» хабарлау.

2) Оқушылардың бойында «шындық пен ынтызарлыққа деген ұмтылысты», отанға деген сүйіспеншілікті, эстетикалық сезімді, гуманизмді дамыту.

3) Еңбекке тәрбиелеу.

Осы аталған үш міндетті В.Я. Стоюниннің пікірінше әдебиет пәнінің мұғалімі де қабылдауы шарт. Бұл үшін ең алдымен ескі әдістемелерді ысырып тастап, мұғалім оқушыларға көркем әдебиет материалдарымен толық танысуына жол ашуы керек. Әдебиетші В.Я. Стоюниннің методы – белсенді (активті) метод. Оның методы оқушыларды шығарманы мән бере еңбектене оқуға тәрбиелейді, оларды көркем текст бойынша ойлануға, байқампаздыққа баулиды. Бұл талап оқытылатын шығармалардың санын шектейді. Бірақ аз болса да толық игерілуді көздейді. Әдіскер В.Я. Стоюнин хрестоматиясындағы үзінділерді әр картиналардан алынған жыртындыларға теңеген. В.Я. Стоюнин әдістемесінің құндылығы сонда, ол әдеби шығарманы талдау принципін көрсетті, көркем мәтіндер бойынша қалай жұмыс істеу керектігіне мысалдар келтіріп, пікір білдірді.

Әдебиеттік оқу әдістемесінің ресейлік келесі бір өкілі – В.П. Острогорский. Ол оқушыны көркем шығармалар арқылы сұлулыққа тәрбиелеп, шығарманың эстетикалық сипатына баса көңіл бөлді (основоположник художественного воспитания). Оның мұндай эстетикалық көзқарастары «Письмы об эстетическом воспитании» деген еңбегінде баяндалған. Мұнда ол оқушыларға эстетикалық, этикалық тәрбие беруде басты рөлді көркем әдебиетке береді. Сондықтан әдебиет пәнінің мұғалімі педагогтік ұжымның ортан қазығы (центральная фигура), оған қойылатын талап та өте жоғары болуға тиіс деп санайды.

Ал, келесі бір «Беседы о преподавании словесности» деген әдістемелік кітабында В.П. Острогорский әдебиет сабағының бағдарламасын гимназияның I – IV кластарына арнап былай бөлген:

- 1) белсенді, нақыштап оқу.
 - 2) жаттап алып, мәнерлеп айту.
 - 3) міндетті түрде сыныптан тыс оқу, сыныпта тәрбиелік сипатта әңгімелеу, сұрақ қою арқылы бақылау.
 - 4) мұғалімнің әсерлі, жанды сөзі [4, 52].
- Салыстырып қарағанда:

1) В.Я. Стоюниннің алдына қойған мақсаты – әдебиеттік оқу арқылы оқушылардың дүниетанымын, қоғамдық өмірге көзқарасын қалыптастыру. Ол оқушыны көркем шығарманың мәнін түсінуге үйретеді, ондағы қоғамдық-моральдық идеяны ұғуға баулиды. Мұғалімнің басшылығымен, қадағалауымен мәтінді талдап, әдеби әңгімелесуді ұсынған.

2) В.П. Острогорскийдің басты мақсаты – оқушыны әдемілікке, құштарлыққа тәрбиелеу. Идеал мазмұны нақты аталмайды. Бірақ ол әрқашан мектеп оқушысын, жеткіншек ұрпақты «кесір, кесепат, келеңсіздікке қарсы тәрбиелеп, оның бойына асқақ, сәулелі сезім, ізгі ниет дарыту қажет деп білген. В.П. Острогорский мәтінге талдау жасауды жоққа шығармайды, бірақ В.Я. Стоюнин сияқты талдау үлгісін келтірмейді.

Дегенмен, В.П. Острогорский де, В.Я. Стоюнин де әдебиеттік оқудың ұмыт қалған эстетикалық, этикалық жақтарын, идеялық нысанасын, образдарды талдау жүйесін, оның тәрбиелік сипаттарын қозғады, толықтырды. Бұл әдістемелік ұсыныстар мен пайымдар бүгін де қазақ әдебиеті пәндерін оқыту әдістемесі үшін өзінің мән-маңызын жойған жоқ деп білеміз.

Әдебиеттер

- 1 Алтынсарин Ы. Қазақ хрестоматиясы. (Киргизская хрестоматия). – Алматы: Білім, 2003. – 112 б.
- 2 Алтынсарин Ы. Таза бұлақ: Өлеңдер, әңгімелер, хаттар, очерктер. – Алматы: Жазушы, 1988. – 320 б.
- 3 Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш: Зерттеу мен өлеңдер. – Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.
- 4 Голубков В.В. Методика преподавания литературы. – Москва: Учпедгиз, 1955. – 460 с.

References

- 1 Altynsarin I. Kazakh hrestomatiyası. (Kyrgyz hrestomatiyası). –Almaty: Bilim, 2003. –112 b.
- 2 Alty'nsari'n Y'. Taza bulaq: O'lenhder, a'nhgimeler, xattar, ocherkter. – Almaty': Zhazwshy', 1988. – 320 b.
- 3 Bajtursy'nov A. A'debi'et tany'tqy'sh: Zertteu men o'lenhder. – Almaty': Atamura, 2003. – 208 b.
- 4 Golubkov V.V. Metodika prepodavaniya literatwri. –Moskva:Uçpedgiz, 1955. – 460 s.

Chekina E., Tuleubaeva B.

Semantic organization of sentences while teaching to read texts on specialty

The article describes a method of working with text on specialty at the sentence level. Two ways of the sentence analysis are suggested – «from the form – to the meaning» and «from the meaning – to the form». The first direction is understanding of the sentence meaning through a model. Depending on the communicative task, different meaning-speech situations are created in the scientific text, which are expressed by certain structural and semantic models. The second way – «from meaning» – is identification of the sentence semantic content with the help of question. The author suggests the following method of work: to find subject and predicate in the sentence; to determine what part of speech expresses the predicate; to formulate a grammatical question to the main word of the combination, which is after the predicate; to write the question down; moving in the opposite direction, to fix the predicate in the question; to fix the subject; to write the question completely and give a brief answer to the question, which will be a semantic center of the sentence.

Key words: semantic organization of the sentence, structural and semantic model of the sentence, communicative task of the sentence, meaning-speech situation, semantic center of the sentence.

Чекина Е.Б., Тулеубаева Б.Б.

Мамандық бойынша мәтінді оқыту барысында мағыналы сөйлем құрастыру

Мақалада мамандық бойынша сөйлем деңгейіндегі мәтіндермен жұмыс жасау әдісі суреттелген. Сөйлем талдаудың екі жолы ұсынылған – «пішіннен – мағынаға» және «мағынадан – пішінге». Бірінші бағыт – бұл модель арқылы сөйлемнің мағынасын түсіну. Коммуникативтік міндеттерге байланысты ғылыми мәтіндерде нақты құрылымдық-семантикалық моделдері анық байқалатын түрлі мағыналы сөйлеу жағдайлары жасалынады. Екінші бағыт – «мағынадан» – сұрақтың көмегімен сөйлемнің мағыналық мазмұнын анықтау. Автор келесі әдістемені ұсынады: сөйлемнен бастауыш пен баяндауышты табу; баяндауыштың қай сөз табынан болып тұрғанын анықтау; баяндауыштан кейін тұрған сөз тіркесінің грамматикалық жағынан реттеу; сұрақ жазу; қарама-қарсы бағытта жылжи отырып, баяндауышты анықтау; бастауышты анықтау; сұрақты толығымен жазып, оған сөйлемнің мағыналық ортасы болатын қысқаша жауап беру.

Түйін сөздер: мағыналы сөйлем құрастыру, сөйлемнің құрылымдық-семантикалық үлгісі, сөйлемнің коммуникативтік мақсаты, мағыналы сөйлеу жағдайы, сөйлемнің мағыналық негізі.

Чекина Е.Б., Тулеубаева Б.Б.

Смысловая организация предложения при обучении чтению текста по специальности

В статье описана методика работы с текстом по специальности на уровне предложения. Предлагается два пути анализа предложения – «от формы – к смыслу» и «от смысла – к форме». Первое направление – это понимание смысла предложения через модель. в зависимости от коммуникативной задачи в научном тексте создаются различные смысло-речевые ситуации, которые выражаются определёнными структурно-семантическими моделями. Второй путь – «от смысла» – выявление смыслового содержания предложения с помощью вопроса. Автор предлагает следующую методику работы: найти в предложении подлежащее и сказуемое; определить, какой частью речи выражено сказуемое; сформулировать грамматический вопрос к опорному слову словосочетания, которое находится после сказуемого; записать вопрос; двигаясь в противоположном направлении, зафиксировать в вопросе сказуемое; зафиксировать подлежащее; записать вопрос полностью и дать краткий ответ на вопрос, который и будет смысловым центром предложения.

Ключевые слова: смысловая организация предложения, структурно-семантическая модель предложения, коммуникативная задача предложения, смысло-речевая ситуация, смысловый центр предложения.

**SEMANTIC
ORGANIZATION OF
SENTENCES WHILE
TEACHING TO READ
TEXTS ON SPECIALTY**

In the methodology of teaching Russian as a second language, recognized basic teaching units are sentence (minimum communicative unit) and text (the highest communicative unit). In teaching practice, as shown by the analysis of programs, textbooks and tutorials, the teaching of language means is conducted at the level of sentence, and kinds of speech activity, communication are taught on the basis of texts.

Formal organization of the sentence determines its meaning, the type of informative content – its semantic organization within certain limits. [1, 414] Semantic organization of the sentence is hierarchically integrated from the meanings of individual words and the relationships between them. Dominant and peripheral meanings are formed in the sentence. In the methodological aspect, the process of understanding can be represented as a process of identifying logical-semantic relations in the sentence, their hierarchy, determination of the semantic center and communicative task.

The first step in working with the text on the specialty is its interpretation and semantic perception, or understanding. Unfortunately, we cannot see the occurrence of the process: the very process of reading the text as a complex multi-level activity, the product of which is understanding of the text, is not available for direct observation and therefore causes endless disputes and ambiguous interpretations [2, 153]

Working with the specialty text at the sentence level can be carried out in 2 directions – «from the form – to the meaning» and «from the meaning – to the form».

The first direction is understanding of the sentence meaning through its model. The model (Fr. *modele* from Ital. *modello* – example) is a scheme or a sample of a linguistic unit showing the sequential arrangement of its constituent parts, e.g. derivational model, model of the sentence [3, 182]. In Russian sentences (in the two-compound sentences and some one-compound ones), the semantic center is a predicate. The predicate is unchanged in the model. Subject and predicate extenders are replaced by symbols – grammatical questions (the number indicates the number of case). For example, *bacteria and fungi cells have no plastids. WHAT? (Cells of fungi and bacteria) HAVE NO WHAT? (plastids)*. The final model of the sentence is as follows: WHAT (1) HAS NO WHAT (2).

In the sentence model, coordination of the subject and predicate in the number and gender (in the past tense) is as follows: *what (1)* is regarded as a neuter singular noun – *what (1) has what (4)*, *what (1) had what (4)*; *who (1)* is considered as a masculine singular noun – *who (1) subdivides what (4) into what (4)*, *who (1) subdivided what (4) into what (4)*. An exception is the sentence model, in which the subject and predicate are in nominative case of the noun. In this case, the model is as follows: *what (1) is what (1)*; *what (1) – what (1)*. For example: Plastids are organelles specific for plant cells and absent in animal cells.

Depending on the communicative task, different meaning-speech situations are created in scientific text, which are expressed by certain structural and semantic models. For example, if the text considers whole and its parts, its communicative task is to show the structure or composition of the object or phenomenon. In this case, in the text there will be sentences built by the models: *what is a part of what*; *what is contained in what*; *what is a constructive part of what*; *what consists of what*; *what includes what* and so on. If the text items are distributed by classes, types, categories, the communicative task of the text is the classification of objects with frequency models *what is divided into what*; *what is divisible by what*; *who classifies what (on what basis)*; *what is distinguished*; *who shares what by what*.

This is a very productive way, although having some difficulties in realization. Where we are working at the level of sentence built by the model or typical text, the results can be achieved and are achieved successfully; if we use an authentic text as didactic material, the result is achieved with additional efforts. Some models, «anchored» to a particular «actual meaning» in the mind of the student can express completely different semantic essence in the text. For example, we work on the SDE «definition»: *Zoology is the study of animal organisms*. Students readily assimilate the connection between SDE values and models, can formulate a question, make transformations within the studied models, but in the presentation of sentences «*Zoology is an experimental science*» and «*Zoology examines the animal organisms*» students have difficulties in qualifying these sentences: the first one is built on the model relating to the SDE «definition», but not expressing the meaning, the second one, on the contrary, is a semantic invariant of this, but the model, on which it is built, is not specified among the SDE «definition» models.

For the representation of SDE, structural and semantic model is used, which is conceptualized

due to its abstract nature, i.e. it becomes a part of the individual conceptual system, with great difficulty in a foreign language. Perhaps it depends on many factors, and above all on the starting level of the student's language ability, which includes language competence, strategic competence and psychophysiological mechanisms. The latter ones form individual cognitive style of the learner, which is not to be ignored by any trainer if the goal is to teach. So it makes sense to talk about flexible approaches to training appropriate to different cognitive styles of students.

The second way is identification of the sentence semantic content, i.e. determination of its communicative task using a question, as «communication tasks can be reduced to questions» [4, 154]. The reasoning in this case may be as follows: to find the subject and predicate of the sentence; to determine what part of speech expresses the predicate; to formulate a grammatical question to the main word of the combination, which is after the predicate; to write the question down; moving in the opposite direction, to fix the predicate in the question; to fix the subject; to write the question completely and give a brief answer to the question, which will be a semantic center of the sentence. Therefore, the question determines the semantic center of the sentence. For example: *Living beings have a built-in self-regulation system*.

The subject – *living beings*; predicate – *have*; the predicate is expressed by the personal form of the verb; the main word – *system* – is a noun in the instrumental case, the question is – *what?*

– *What do the living beings have?*

– *A built-in self-regulation system.*

This is the easiest option of formulating the question to the sentence semantic center. In some cases, a refinement of the grammatical question is required. For example: *Pigments are divided into those soluble in water, soluble in alcohol and insoluble in water and alcohol*. In this sentence, the question formulated in a predetermined pattern, will have a conversational tone: *What pigments are divided into?* The semantics of the verb «divide» implies «to allocate parts grouping them according to some criteria». Let's introduce the word «groups» into the question and formulate it in a new version: *What groups the pigments are divided into?*

In the case when the subject and the predicate are expressed by nouns in the nominative case, the question is formulated depending on the type of information contained in the sentence: *What is ...? What is called ...?* In the sentences of general qualifications, a specific concept is defined by a

generic term. For example, *the skin is the body's defense from harmful environmental influences*. *The skin* is a specific concept, and *protecting of the body* is a generic term, since the *organs of the body protection* may be the *liver, bones, eyes, ears*, etc. The questions correlated with this type of information are *What is ...? What is called ...?*

In the sentences of terminological qualification, the subject and the predicate match completely. For example: *explantation is culturing of isolated organs and tissues*. In order to define the explantation, one must fully read the second part of the sentence (predicate with dependent words). To determine this concept, the following wording is not enough: *explantation is cultivation*. The question is *of what?* Or *explantation is culturing of organs and tissues*. Which organs and tissues? Only after reading the full sentence, we can understand the meaning of this biological term – *the cultivation of isolated organs and tissues*. The questions for this type of information are *What is ...? What is called ...?*

If the predicate is at the end, the question is formulated directly to the predicate. For example: *Since the mid 50-ies, the value of ecology and the scope of its applications became much wider*. The predicate is expressed by the phrase *became much wider*. The semantics of the verb *to grow* is associated with the «change of certain parameters in the direction of increasing». Let's consider the meaning of the verbs *to grow* and *to change* as a particular manifestation in relation to the general and formulate a question to this sentence by using the verb *change*: How has the meaning of the environment and the scope of its application changed since the mid 50-ies? – *They began to expand significantly*.

The method of work proposed above is applicable to a simple sentence. At the level of a complex sentence, the setting of communicative task with a question should be based on the definition of logical-semantic relations taking into account the amount of information in the subordinate clause of the complex sentence.

The originality of the CS semantic organization is that it is fundamentally oriented towards the expression of not one proposition, but a complex of propositions meaning the ratio of the situations, while the simple sentence in its elemental form is intended to express one proposition, in other words, the CS is polypropositional and the simple sentence is monopropositional.

For example: *After eliminating all the possible options for the water pollution, scientists have come*

to the conclusion that the bacteria detected in the water are absolutely unique and not similar to any form of life known and described in the world. In this complex sentence with attributive relations, the information is specified through a clarifying question formulated to the word located immediately after the predicate: What conclusion have the scientists come to? – *Bacteria detected in the water are absolutely unique and not similar to any form of life known and described in the world*.

In the sentence with attributive relationship: *Scientists have fixed the role of MX2 gene in the inhibition of human immunodeficiency virus that causes acquired immunodeficiency syndrome (AIDS) for the first time* – the formally dependent part refers to the noun «gene» since the gene causes immune deficiency syndrome, but the main part of the sentence indicates that *scientists have fixed the role of MX2 gene*. Therefore, the question is formulated specifying the information not only about the gene, but also about its role: What role of MX2 gene in the inhibition of human immunodeficiency virus the scientists have fixed? – *To cause the acquired immunodeficiency syndrome (AIDS)*.

In the sentences with causal, explanatory, temporal, spatial relations, formulation of the question is usually not difficult. The range of questions is limited: *Why...? For what reason...? What...? When...? Where...?* etc. For example: *The development of drugs that stimulate the body's natural inhibitors is very important because it allows running a natural process and thus eliminates the problem of drug resistance*. – Why is the development of drugs that stimulate the body's natural inhibitors very important? – *It allows running a natural process and thus eliminates the problem of drug resistance*. Or: *Endocrinologists are currently unable to assess the results of stem cells application as clinically proven results of the operations are absent*. – What are the reasons for the endocrinologists to be currently unable to assess the results of stem cells application? – *Clinically proven results of the operations are absent*. Or: *In the description of the experiment it is clearly demonstrated that vascular wall cells give rise to blood cells*. – What is shown in the description of the experiment? – *that vascular wall cells give rise to blood cells*. Or: *The development of a new science (nanotechnology) began after the Americans accidentally discovered the possibility of creating tiny particles composed solely of carbon atoms in a laser discharge*. – When did the development of a new science begin? – *After the Americans accidentally discovered the possibility of creating*

tiny particles composed solely of carbon atoms in a laser discharge.

It is much more difficult to identify the communicative task with a question in sentences with concessive relations: *Though using existing drugs people with HIV can extend the life, these agents are toxic to the body, and in the case of long-term use there is a problem of drug resistance.* It is impossible to formulate a question to the semantic center of the sentence following the models of the complex sentence parts and using only the language features that are involved in the construction of the sentence. Formulating a question to the semantic center of the sentence, we have to go beyond the sentence in terms of linguistic resources, while remaining within it semantically. – What are the side effects of the drugs long-term use for people with HIV? – *These agents are toxic to the body, and in the case of long-term use there is a problem of drug resistance.*

With the help of the question, an opposite effect can be achieved – extension of information contained in the semantic category. For example, let us take the category of «meaning». In the conceptual system of any native speaker (who studied the principles of science in the volume of secondary school) there is a stereotypical set of questions corresponding to a certain semantic category. For the given semantic category of «meaning», this set will consist of the following questions: 1. *What is the meaning ...?* 2. *What meaning has the ...?* 3. *What is the meaning of ...?*

This direction of work is related to the categorization of a reality fragment reflected in the meaning of the text. Categorization is division of the outer and inner world of the person according to essential characteristics of his or her functioning

and existence, orderly presentation of various phenomena through their reduction to a smaller number of classes or associations, etc., as well as the result of the classification (taxonomy) activity [5, 42]. The terms and terminological combinations may be specific (highly specialized vocabulary), i.e. belonging to one science, while the meaning categories belong either to all sciences or to a number of sciences. To identify and describe the most important semantic categories is an important task and it is quite doable. For example: *Physiology and anatomy are biological sciences, as living organisms are examined. Physiology studies the processes of life, functions of the body, its systems, organs, tissues and cells. Anatomy studies the structure of the organism and its component systems and organs.* In this microtext, the categorical word that sums up its semantic content is the combination «matter of studies», to which we can formulate the following questions: 1. *What is the subject of studying for anatomy and physiology like?* 2. *What do anatomy and physiology study?* 3. *What is the subject of studying for anatomy and physiology?* 4. *What does the subject of studying for anatomy and physiology represent?* With all the variety and diversity of information contained in scientific texts, formal means of expression of the self-interrogative meanings are rather narrow and stereotyped.

A very common way of «catching» the meaning is its paraphrase [6, 170]. It is assumed that one meaning can be expressed by different language means, same as the listener can identify different forms of expression. «Hence, the meaning is the common sense present in all various statements that are recognized and used by native speakers as equivalent, or, in short, the meaning is an invariant of synonymous transformations – paraphrases [7, 7].

References

- 1 Sovremennyj russkij yazyk / Pod red. V.A. Beloshapkovoj. – M., 1981.
- 2 Zalevskaya A.A. Tekst i ego ponimanie. – Tver', 2000.
- 3 Rozental' D.Eh., Telenkova M.A. Slovar'-spravochnik lingvisticheskikh terminov. – M., 1976. – C. 182.
- 4 Beloshapkova V.A. Sovremennyj russkij yazyk. Sintaksis. – M., 1977. – C. 154.
- 5 Kratkij slovar' kognitivnyh terminov. – M., 1996.
- 6 Zvegincev V.A. YAzyk i lingvisticheskaya teoriya. – M., 1973.
- 7 Zhelkovskij A.K., Mel'chuk I.A. K postroeniyu dejstvuyushchej modeli yazyka «smysl – tekst». «Mashinnyj perevod i prikladnaya lingvistika». – Vyp. 11. – M., 1969.
- 8 Chekina E.B., Kapasova D.A. Russkij yazyk: Uchebnoe posobie dlya studentov-biologov. – Almaty: Kazak universiteti, 2013.

Литература

- 1 Современный русский язык / Под ред. В.А. Белошапковой. – М., 1981.
- 2 Залевская А.А. Текст и его понимание. – Тверь, 2000.
- 3 Розенталь Д.Э., Теленков А.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. – М., 1976. – С. 182.
- 4 Белошапкова В.А. Современный русский язык. Синтаксис. – М., 1977. – С. 154.
- 5 Краткий словарь когнитивных терминов. – М., 1996.
- 6 Звегинцев В.А. Язык и лингвистическая теория. – М., 1973.
- 7 Желковский А.К., Мельчук И.А. К построению действующей модели языка «смысл – текст». «Машинный перевод и прикладная лингвистика». – Вып. 11. – М., 1969.
- 8 Чекина Е.Б., Капасова Д.А. Русский язык: Учебное пособие для студентов-биологов. – Алматы: Казак университеті, 2013.

4-бөлім
**АУДАРМАНЫҢ ТЕОРИЯСЫ
МЕН ӘДІСНАМАСЫ**

Раздел 4
**ТЕОРИЯ И МЕТОДОЛОГИЯ
ПЕРЕВОДА**

Section 4
**THEORY AND METHODOLOGY
OF TRANSLATION**

Қазыбек Г.Қ.

Олжас Сүлейменовтің «Адамға табын, Жер, енді» поэмасының қазақ тіліне аударылу ерекшелігі

Бұл мақалада Олжас Омарұлы Сүлейменовтің алғашқы ғарышкер Юрий Гагаринге арналған поэмасының қазақ тіліне аударылу ерекшеліктері туралы жан жақты айтылады. Олжас – орыстілді ақын. Ақын шығармалары көптеген тілдерге аударылғаны белгілі. Ол шығармаларын орыс тілінде жазады. Ал осы поэманы қазақша сөйлеткен дарынды ақын Қадыр Мырза Әлі аударманың қай түрін қолданды, аудармашының жетістіктері мен кемшіліктері нақты мысалдар арқылы талданады.

Түйін сөздер: аударма, поэма, ақын, аудармашы, еркін аударма.

Kazybek G.K.

The translation peculiarities of the poem Olzhas Suleymenov «Adamga tabyn, Zher endi»

The translation specifics of the poem about first cosmonaut Yuri Gagarin done by Olzhas Omarkhanuly Suleymenov is thoroughly written in this article. Olzhas is a Russian- language poet. It is known that the poet's works have been translated into many languages. He reads his compositions in Russian language. What kind of methods were used by a talented poet Kadyr Nyrza Ali, who translated the poem into Kazakh, achievements and disadvantages of translation was analyzed by concrete example.

Key words: translation, poem, poet, interpreter, free translation.

Қазыбек Г.Қ.

Особенности перевода поэмы Олжаса Сулейменова «Земля, поклонись человеку!» на казахский язык

В этой статье всесторонне рассматриваются особенности перевода на казахский язык поэмы Олжаса Омаровича Сулейменова, посвященной первому космонавту – Юрию Гагарину. Олжас писал произведения на русском языке. Известно, что поэмы поэта были переведены на многие языки. На примерах проанализированы переводческие преимущества и недостатки, способ перевода поэмы, которая благодаря талантливому писателю Кадыру Мырза Али заговорила на казахском языке.

Ключевые слова: перевод, поэма, поэт, переводчик, вольный перевод.

ОЛЖАС СҮЛЕЙМЕНОВТІҢ «АДАМҒА ТАБЫН, ЖЕР ЕНДІ» ПОЭМАСЫНЫҢ ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ АУДАРЫЛУ ЕРЕКШЕЛІГІ

Олжас Омарұлы Сүлейменов – ақын, тілтанушы, саясаткер, ядролық қару-жарақтарды жаппай қолдануға қарсы тұрушы. Ақынның шығармашылығы жайлы, оның өзіндік даралығы туралы жазылған мақалалар мен ғылыми еңбектер де бар. Мысалы, З. Ахметов [1], В. Гусев [2], К. Бузаубагарова [3], С. Диканбаева [4], Г. Толмачев [5], Н.С. Ким [6], А.Б. Жуминова [7], А.Ж. Сарсенбаева [8] т.б.

Алғашқы өлеңдер жинағы «Арғымақтар» деген атпен 1961 жылы жарияланған. Олжас Сүлейменовтің ақындығын мойындата білген поэмасы «Адамға табын, жер, енді» деп аталады. Бұл поэманы да ақын 1961 жылы жариялайды. Біз осы мақаламызда жарыққа шыққан кезден бастап түрлі сынға ұшыраған поэманың қазақша нұсқасын түпнұсқамен салыстырып, кемшіліктері мен жетістіктерін саралауды мақсат еттік.

Олжас орыс тілді ақын. Ақын шығармалары көптеген тілдерге аударылғаны белгілі. Ол шығармаларын орыс тілінде жазады. Соған қарамастан ақынның поэзиясынан дала елінің рухы, мәдениеті мен тарихы, дәстүрі мен салты анық көрініп тұрады. Ақын шығармаларының көбі белгілі бір тарихи оқиғаға арналады. Мысалы, «Адамға табын, Жер, енді» поэмасын ғарышты тұңғыш рет бағындырған космонавт Юрий Гагариннің ерлігіне арнады. Поэма өзінің көркемдігімен, сыршылдығымен дараланады. Өткен ғасырдың айтулы оқиғасын мақтанышпен жырлайды. Бұл поэма дүние жүзі халықтарының тілдеріне аударылды. Өзінің көркемдік бағасын да алған шығарма. Ақынның осы поэмасының арқасында қазақ елі көптеген мемлекеттерге танылды. Поэма эмоциялық тебіреніске толы, сыршылдығы зор, ой қазынсы мол болуымен ерекшеленеді.

Олжас Сүлейменовтің осы поэмасын қазақ тіліне Қадыр Мырза тәржімалаған. Қадыр Ғинаятұлы Мырзалиев, Қадыр Мырза – ақын, қазақ елінің халық жазушысы. Аударма ісінде М. Овидий, Руми, В. Гюгю, Г. Гейне, М. Лермонтов, С. Есенин, Я. Райнис, Л. Родари, Р. Ғамзатов, Э. Межелайтис, К. Кулиев өлеңдерін, Ш. Петефинің жыр жинақтарын қазақ тіліне аударған. Қадыр Мырза Әлі ағамыздың жары Салтанат Мырзалиева берген бір сұхбатында ақын аудармаларының өзі он бір томдай болып қалады деген. Яғни, Қадыр аға аудармада өзіндік қолтаңбасын қалыптастырған көркем аудармашы екендігі анық.

Гиви Гачечиладзенің толғамы бойынша, «аударма – түпнұсқаның бейнесі, осыған орай, түпнұсқадағы болмыстың бейнеленуі. Әдебиет – ақиқат өмірдің сырлы суреті, халықтың көркем тарихы; шығарма арқауы – шындық». Осындай шындықтар жазылған поэманы қазақ тіліне аударуда Қадыр Мырза аудармашылық шеберліктің үлгісін көрсете білген. Ақын Қадыр Мырза Әлидің: «Ақын атаулының бір жанды жері – тіл болса, Екінші жанды жері – тарих» деген қанатты сөзі бар. Яғни, аудармашы осы поэманы кездейсоқ ала салоп, аудармағаны белгілі. Олжастың бұл поэмасының маңыздылығын, ерекшелігін түсіне отырып тәржімалағандығын байұаймыз. Аударманың тілі жатық, ойы оралымды, түпнұсқаның идеясын толық бере білген. Аудармашының дарындылығы оның бейнелеп отырған өмір көріністері мен құбылыстарына авторша қарап, авторша толғанып, қаламды авторша сілтеумен өлшенетіндігі белгілі жайт. Бұл жайтты аудармашы түсініп, көркем аударма жасаған.

Белгілі аудармашы, ақын В. Жуковскийдің: «Переводчик прозы – его раб, переводчик поэзии – его соперник» деген әдемі пікірі бар. Осы пікірді біз Қадыр ағамыздың аудармаларынан анық көре аламыз.

Ойымызды нақтылау мақсатында түпнұсқамен аударма нұсқаны салыстырып көрейік.

Түпнұсқа:

...Разгадай:
Почему люди тянутся к звездам!
Почему в наших песнях
Герой – это сокол!
Почему все прекрасное,
Что он создал,
Человек, помолчав.
Называет – Высоким! [9]

Аударма:

... Неліктен
Жуық жұлдыз ұран бізге?
Неліктен
Жыр арқауы – қыран түзде?
Неліктен
Сұлулықтың асқақ бәрі?
Неліктен?
Жауап бере жырауды ізде! [10, 233]

Аударманы талдай отырып, түпнұсқа 7 жолдан, ал аударма 8 жолдан тұратынын айқын көруге болады. Аударма сөзбе-сөз емес, еркін түрде жасалған. Түпнұсқада «почему» сөзі 3 рет айтылса, аудармада «неліктен» сөзі 4 рет қайталанып,

оған сәтті табылған эквивалент болып тұр. Бұл авторлық стиль, яғни, автордың таңдаған әдісі десек те болады. Аудармашы мұны аудармада сәтті сақтай білген. «*тянутся к звездам*» дегенді «*жұлдыз ұран бізге*» десе, «*песня*» – «*жыр*» болып еркін аударылса да, орынды деп есептейміз. Ал соңғы 2 жолына келетін болсақ, аудармашы толығымен еркіндікке бет бұрған.

Түпнұсқа:

Хорошо в тёплом небе
апрельскою ранью,
Хороши облака.
Вид у неба хорош.
Но представишь нечаянно
глушь мироздания,
Бесконечность
И скроешь улыбкою дрожь. [9]

Аударма:

Сәуірдің сұлу таңы:
Алдайды нұр.
Аспанға,
Ақша бұлтқа қанбайды қыр.
Әлемнің шексіздігі
Еске кенет
Түсті ме?
Зәре құтың қалмайды бір... [10, 234]

Түпнұсқа мәтіні 6 жолдан құралса, аударма 8 жолдан тұрады, яғни, аударма еркін жасалған. Автор түпнұсқада «*хорошо*» деп, аспан, күнді жақсы екен деп берсе, аудармада ол нақты «*сәуірдің сұлу таңы*», «*алдайды нұр*, *ақша бұлтқа қанбайды қыр*» деген екен. Еркіндік аударманың әр жолында байқалады. «*Бесконечность*» – «*әлемнің шексіздігі*, *еске кенет*, *түсті ме?* *Зәре құтың қалмайды бір*» деп басқаша аударылған. Түпнұсқада жоқ сұраулы сөйлем, аудармада сұрау түрінде берілген. «*дрожь*» қазақша «*діріл*» болса, аудармада «*зәре-құт*» деп қолданылған. Екеуінің семантикалық реңктері әр түрлі екенін ескерген жөн болар.

Түпнұсқа:

Я влюблен в Красоту.
Я мечтал о ней сотни веков.
Пришивался к кресту.
Возносил и сносил богов.
Я создал эти реки
И ветер швырнул в моря.
Ты, Земля,
Поклонись Человеку,
Твой бог – Я. [9]

Аударма :

Ғашықпын,
Сұлулыққа ғашықпын мен.
Сұлулық қымбат маған ашық күннен.
Сол үшін,
Өзім мақтап,
Өзім даттап,
Миын да жаратқанның ашыттым мен. [10, 238]

Аударма толығымен еркін жасалған. Өлең жолдары бір-біріне сәйкес болғанымен де, эквиваленттілік жағынан бөлек туындылар. Аудармада қандай да бір түпнұсқада жоқ ырғақ бар. «*Ғашықпын, ғашықпын мен*» деген сөздер сол ырғақты тудырып тұрса керек. Аударманы оқығанда өлең махаббат тақырыбына жазылғандай әсер туындайды, ал негізінде түпнұсқа тақырыбы мүлде басқа. «*Өзім мақтап, өзім даттап, миын да жаратқанның ашыттым мен*» деген жолдар мағыналық жағынан түпнұсқаға сәйкес келмейді.

Түпнұсқа:

Я люблю тебя, жизнь.
За весну,
И за страх,
И за ярость.
Я люблю тебя, жизнь,
И за крупное,
И за малость,
За свободу движений.
За скованность И за риск.
Я люблю тебя, жизнь. [9]

Аударма :

Ғашықпын, өмір, саған,
Көктем үшін,
Қорқыныш үрей үшін,
От дем үшін.
Ғашықпын, өмір, саған
Азды көпті
Дәміннің бұйырғаны,
Жеткені үшін. [10, 245]

Түпнұсқа мәтіні өмірді сүю туралы жазылған. Аударма эквиваленттілігі жағынан да, семантикасы жағынан да сәтті. Аудармашы тарапынан біраз қосу жасалған, мысалы «*ярость*» сөзі «*қорқыныш, үрей үшін, от дем үшін*» деген сөздерден көруге болады. «*За свободу движений, за скованность, и за риск*» – «*Азды көпті, дәміннің бұйырғаны жеткені үшін*» деп аударған. Сөздер мағыналық жағынан түпнұсқаға жақын. Автор өлең соңында «*Я люблю тебя, жизнь*» деп қайталауды жөн көрсе, аудармашы бұл жолды қоспаған екен.

Түпнұсқа:

Поздравляй нас, Гагарин,
С победою!
Здорово!
Все цветы!
Все улыбки
Растроганной милой Земли! [9]

Аударма:

Құттықта, Гагарин дос,
Мына бізді.
Мына Күн,
Мына аспанды,
Даламызды!
Тамаша гүл мұхиты,
Шат күлкісі
Көңілі босаған Жер -анамыздың. [10, 266]

Түпнұсқа мәтіні тілге жеңіл оқылатын, құттықтау түрінде жазылған жолдар. Аудармада да осы құттықтау сезімі сақталған. Аудармашы «*Поздравляй нас*» дегенді екі түрлі жолға бөліпті. «*Гагарин дос*» деп аудармада қазақ жұртының қабылдауына жақындатқан. Соңғы жолдарындағы «*Земля*» – «*Жер-ана*» деп сәтті қолданылған.

Қорытындылай келе, поэманы аудару кезінде Қадыр Мырза Әлі еркін аударма тәсілін қолданған. Аударма жеңіл әрі түсінікті аударылған.

Әдебиеттер

- 1 Ахметов З.А., Национально-характерные черты языка поэзии Олжаса Сулейменова // В кн. О языке казахской поэзии. – А., 1977.
- 2 Гусев В., Национальное, интернациональное – и общечеловеческое: об Олжасе Сулейменове и его «Глиняной книге» // В кн. Герой и стиль. – М., 1983.
- 3 Бузаубагарова К.С., Стих Олжаса Сулейменова. – А., 1984.
- 4 Диканбаева С., О стилистическом комплексе в творческом контексте О. Сулейменова // Сб. научных тр. – А., 1984.
- 5 Толмачев Г., Повесть об Олжасе. – А., 1996.

- 6 Ким Н.С., Эпидигматические отношения в языке и их реализация в русской художественной речи (на материале поэзии О.О. Сулейменова). – Таш., 2002.
- 7 Жуминова А.Б., Тезаурус языковой личности поэта О. Сулейменова. – А., 2004.
- 8 Сарсембаева А.Ж., Анафора в поэзии О.О. Сулейменова. – А., 2005.
- 9 Сүлейменов О. Апрель 1961. Поэма. Посвящается Юрию Гагарину. Электронный ресурс.
- 10 Сүлейменов О. Атамекен. Поэма. Аударған Қадыр Мырзалиев. – 1972.

References

- 1 Ahmetov Z.A., Nacional'no-harakternye cherty yazyka poeziii Olzhasa Sulejmenova // V kn. O yazyke kazahskoj poeziii. – А., 1977.
- 2 Gusev V., Nacional'noe, internacional'noe – i obshchechelovecheskoe: ob Olzhase Sulejmenove i ego «Glinyanoj knige» // V kn. Geroj i stil'. – М., 1983.
- 3 Z Buzaubagarova K.S., Stih Olzhasa Sulejmenova. – А., 1984.
- 4 Dikanbaeva S., O stilisticheskom komplekse v tvorcheskom kontekste O. Sulejmenova // Sb. nauchnyh tr. – А., 1984.
- 5 Tolmachev G., Povest' ob Olzhase. – А., 1996.
- 6 Kim N.S., Эпидигматические отношения в языке и их реализация в русской художественной речи (на материале поэзии О.О. Сулейменова). – Таш., 2002.
- 7 Жуминова А.Б., Тезаурус языковой личности поэта О. Сулейменова. – А., 2004.
- 8 Сарсембаева А.Ж., Анафора в поэзии О.О. Сулейменова. – А., 2005.
- 9 Сүлейменов О. Апрель 1961. Поэма. Посвящается Юрию Гагарину. Электронный ресурс.
- 10 Сүлейменов О. Атамекен. Поэма. Аударған Қадыр Мырзалиев. – 1972.

Musaly L., Aitmukhanbetova A.,
Soltanaeva E.

Abai's poetry and the problem of literary connections

The article is about the great poet of the Kazakh people Abai Kunanbaev's creative connection with the Russian literature. The influence of Russian poetry is thoroughly analyzed in the poems of the author. Abai Kunanbaev translated poems of Russian poets. This shows his contribution to the Kazakh poetry. The ways of improvement and achievement of author's works are considered in the article. M. Auezov states that Lermontov's lyrics has here enormous influence on Abai. This was Abai's first poem where he changed rhythm of each line, syllable division immensely, sometimes his poems consist of four-five words, even there are moments when one word makes one line. We can also see that Russian literature's a profound impact on Abai's poem «When a shadow lengthens». According to M. Auezov this poem takes a special place among those written with a realistic tradition. The author depicts four seasons and tries to connect them with his feelings. It is normal that Russian's literature affected Abai's translations.

Key words: classic poetry, expression, critical realism, aesthetic choice, lyrics, tolgau, rhythm, syllable.

Мусалы Л., Айтмуханбетова А.,
Солтанаева Е.

Абай поэзиясы және әдеби байланыс мәселесі

Бұл мақалада қазақ халқының ұлы ақыны Абай Құнанбайұлының орыс әдебиетімен шығармашылық байланысы сөз болады. Ақын өлеңдеріне орыс поэзиясының ықпалы жан-жақты талданады. Орыс ақындарының шығармаларын аудару арқылы Абай қазақ поэзиясына жаңалықтар енгізгендігі нақты мысалдар арқылы сараланады. Мақалада ақын шығармаларының жетілу жолдары, олардың түрлі белестері берілген. Мақалада М. Әуезов абайда лермонтов лирикасының зор әсері бар тәрізді дегенді меңзейді. Бұл – Абайдың әр жолдың ырғақ, буын өлшеуін қатты өзгерткен, кей жолы төрт-бес сөзден құрылса, кейде 1 сөз 1 жол болып келген, Абайдың өлең үзінің өзі тауып, соған лайықтап ән шығарған ең алғашқы өлеңі. Абайдың «Көлеңке басын ұзартып» өлеңінде де орыс әдебиетінің ықпалы байқалады. М. Әуезовтің айтуында бұл өлең табиғат жайында реалистік дәстүрмен ірі суретшілікпен туғызған шығармалар қатарында жаңа сапада бөлекше көрінеді, орыс классикалық поэзиясы дәстүрінен ауысқан ірі ерекшелік бар. Табиғат көркін ақын көлденеңнен көрмейді, дүние суретін өз көңілімен байланыстыра жырлайды.

Түйін сөздер: классикалық поэзия, экспрессия, сыншыл реализм, эстетикалық талғам, лирика, толғау, ырғақ, буын.

Мусалы Л., Айтмуханбетова А.,
Солтанаева Е.

Поэзия Абая и проблемы литературной связи

Статья посвящена творчеству великого казахского поэта Абая Кунанбаева и его тесной связи с русской литературой. С различных сторон рассматриваются процессы влияния русской поэзии на творчество поэта. Приводятся конкретные примеры о новизне в казахской поэзии, связанные с переводами произведений русских поэтов. Определены различные этапы и эволюция произведений поэта. В статье анализируется мнение М. Аuezова, делающего намек на огромное влияние лирики лермонтова на поэзию Абая. Это первое стихотворение, значительно изменившее ритм и размер стиха, состоящее иногда из 4-5 слов, иногда строфа из 1 слова, напомнив песенную мелодику. В стихотворении Абая «Көлеңке басын ұзартып» чувствуется влияние русской литературы. По мнению М. Аuezова, в ряду произведений пейзажной лирики, написанных в традиционном реалистическом стиле, это стихотворение отличается новизной и выпадает из классической русской поэтической традиции. Красоту природы поэт видит не просто глазами, но рисует жизнь находя отклик в собственной душе, в связи с душевными настроениями.

Ключевые слова: классическая поэзия, экспрессия, критический реализм, эстетический выбор, лирика, толғау, ритм, слог.

ABAI'S POETRY AND THE PROBLEM OF LITERARY CONNECTIONS

Early data about Abai's poetic workshop was published in the articles «Semipalatinsky listoktagy»(№250-252), «Abai Kunanbaev» written by Alikhan Bokeykhan in 1904. Consequently Abai read Spencer's «Experiment», Lewis's «Positive Psychology», Draper's «History of the intellectual development of Europe», Chernyshevsky's articles in «Sovremennik» (Contemporary) and was well aware of their fate [1].

Alikhan Bokeykhan shouted about Abai's greatness as a poet, added the poet's poems extolling nature's beauty of each season in line with the work of the greatest poems of Europe. «Akhmet Baitursynuly focused his attention on the samples gained from the Russian culture: made friends with the Russians, began to appreciate and look at poetry differently after realizing the importance of poems» [2].

A. Baitursynuly knew and considered that it was genius of Abai to realize the importance of taking the Russian's samples of poems into Kazakh poetry was the key to his success in the poetry. He was the first to find out that there are an extensive number of samples of speech.

The works of Bokeykhan about Abai's nature of thinking were of a great importance to A. Baitursynuly. »He tried to find the truth, talk from the heart, nevertheless Abai read the books of European writers, According to the writer, investigator of the state of translation Galikhan Bokeykhan, Abai was an avid reader of the works of European thinkers as Spenser, Lewis, Draper. Lermontov was his favorite Russian poet whose poems he read with great pleasure» [2].

As far as speech clarity is concerned A. Baitursynuly likes the way the Russian writers deal with the problem of speech clarity.

Ryngali Nurgali pointed out that Abai's connection to the Russian literature was one of the main directions of A. Baitursynuly's heritage.

In 1916 in his article «Look through Literature» Nazir Torekylov wrote: «I think it is not scary to imitate Europe because one of the strong assets of Europe's culture is the spirit of criticism – the criticism for us means something we cannot manage, cope with like not seeing the light at the end of the tunnel. If imitation goes beyond the limit, the spirit of criticism will open our eyes and indicate our mistakes. Abai is the father of our literature, he devoted

himself to poetry realizing the significance of the way he chose» [1].

One of Abai's novelties is the fact that he found a form through translation.

Kazhym Zhumaliev investigated poetry of Abai from the scientific viewpoint and made everything clear about his works: «But in our opinion the samples which were taken from Russian literature are connected with other sides of his works. Abai is the only author who made everything to borrow new words, new sentence constructions compared with other authors. Despite the fact that single words, names were frequently taken from the Arabic and Persian languages, if we penetrate deep into the origin of the words and sentences used in Abai's speech, we realize that the words come from not the Arabic and Persian languages, but originate from the Russian language and literature» [4].

Abai managed to learn how to create characters and borrow ideas from Russian literature. He did not hesitate to master these methods. He used many poetical methods and let an extensive amount of new words come into the Kazakh language.

«The new words of Abai were formed by various methods and ways. Some words are not the words of Kazakh and were borrowed from other languages. The others, despite the fact that the stem of the words come from our own language, are used by adding suffixes to the stem of the word. Today there are words used with epithet and simile in order to create characters and achieve artistry. However, the words were used in his every day speech, he tried to change the order of the words in the sentences, made new expressions, in other words he tried to create new words and new sentences» [4].

Kazhym Zhumaliev points out that genius of Abai was not the fact that he borrowed new words, sentence constructions as a sample from the Russian language and literature, but his own words and word combinations he created such as: «men synyk zhan» (I am a broken soul), «auru zhurek akyryn sogady zhai» (diseased heart beats slowly), «zhaltandagan zhas zhurek» (young heart), «konady bir kun zhas bult, zhartastyn torin kushaktap» (a cloud spreads over one day, giving a hug to the top of the hills), «zhas zhurek zhaiyp saysagin (A young heart opens its wings)».

Abai's many words and samples have come from nourishing roots of Russian literature. Translation was the factor that nourished Abai's speech.

Taken Alimkulov looked deep into the mysterious sides of Abai's works and states that Abai had translated Lermontov's poem by two versions and showed his mastery.

«Skilled realistic» translational custom takes its root from Abai, as well as translation culture does take its root from Abai and this fact was investigated by T. Alimkulov. He also investigated Abai's mystery and power of his translation of works and states him as a genius poet of all time. It was him who laid foundation to the art of the theory of translation.

Abai's translated works are sufficiently tightened so that the sentences do not wonder; poetic translation – battle of two languages, the combination of ideas, feelings, characters and all these factors should be boiled with the blood of the interpreter. The translator is a rival to the original, the prosperity of the translation is – an inexhaustible treasure. Abai translates clearly. When the poetry is translated equally and similar to the original, one is filled with a wonderful feeling» [5].

T. Alimkulov observes the purity, sincerity, meaningfulness, novelty, enormous concern in Abai's translations.

T. Alimkulov makes some founded, unexpected and clear comments on Abai's mysterious works. This is not just the speculation that arose from the wonder and useless admiration – it's a thoughtful word which was said feeling the beats of the author's heart, the taste of his words. This is an analysis that was carried out forty years ago to investigate actual problems of Abai learning thoroughly.

The researcher who stated the influence of Russian literature on Abai's works, introduces a term concept. «He accepted the custom of critic realism from Russian literature». Have you noticed critic-cheskii realism – is not critical realism, but critic realism. Critical – should be critical.

Taken Alimkulov points out the power of Abai's poetry when investigating the problems of translation.

«...Russian poem is written in harmony with rhythm and stress patterns, and is not necessarily formed on the equal syllable length. ...Abai introduced Kazakh syllabic poetry which composed of equal syllable length. Here we can see that he learned this from Russian poetry. He did not just take this method and use it but made it suitable for his nation's spirit. Knowing the two methods he used initial rhythm of Russian poetry, syllable stacking writing Kazakh zhyr and made a whole by uniting them with Kazakh folklore of early times. As a result there are pioneering, appropriate rhythm, rhyme, in other words a new form has appeared...» [5].

T. Alimkulov says that Pushkin and Lermontov tried to use not so many verbs, Abai who had «learned a lot» from these two personalities, did not use verbs as well. His rhyme is observed as a name

or sometimes as an imperative mood in his poetry. T. Alimkulov's saying about rhyme scheme concerns Abai's poetical world. There are feminine rhyme and masculine rhyme in Russian poetry. They usually come on cross the line, rhythm waves are heard positively to our ears. There is no rhythm like this in Kazakh poetry. However, there is an equivalent to this cross line. It was mastery of Abai to compose this kind of rhythm. He managed to unite the weak points of Russian rhythm with Kazakh ones.

Taking into account the fact that the researchers who investigated Abai's heritage, said he had made seventeen new forms, T. Alimkulov stresses that «the best thing about it is its external form. If we add the sonority, simplicity, efficiency of Abai's poetry to this form, the values of the form is likely to prosper» [5].

Abai tried to make use of methods and techniques of Russian poem construction to some extent. He also contributed to the word-building. Abai could see the nature, directions of realistic literature of certain period from Russian literature. The Russian literature affected on his aesthetic choice, aim and position.

T. Alimkulov considered Abai's poems were the translation of Russian romances and compared the translations with the original. «Aittim salem, kalamkas» (trans: My greetings, kalamkas) – «Karie glazki (trans: Brown eyes)», «Surgult tuman dym burkip» (trans: Thick fog dizzles wetness) – by Glinka, «not the Autumnal Fine Rain», «Men kordim uzyn kaiyn kulaganin (trans: I saw a tall birch falling)» – by A. Rubinshtein, «broken heart» («I saw a birch»).

M. Auezov was the first among Abailearners to state that this method was greatly used when Abai translated the works of Lermontov.

«When investigating the translated works of Abai from Lermontov, we should admit that Abai had contributed to the formation of Kazakh culture of contemporary poetry through translation. It should be appreciated by our generation. Abai translated Lermontov with extreme precision, that his own translations were no worse than the original not on terms of literary but harmony. With the intention of revealing the mysterious beauty, passion of Lermontov's poetry, he made a pioneering discovery that had never made before. Despite of the fact that his poems were composed of Kazakh words, it was his mastery to make profitable use of some words, change of words was effectively used» [5].

These changes were shown with exact examples in works of Kazhim Zhumaliev, Zaki Akhmetov.

T. Alimkulov was the researcher who studied and connected Abai's works with Russian and

Western literature. Up to this time types of genres of Abai's book of words were explained differently, his book of words was considered as a «diary» (Most of European great writers had a «diary»). Abai's «diary» – his book of words.

It can not be stated that this custom came from the West. However, T. Alimkulov connects the individuality of Abai's works with the West claiming that this custom was not from the East. It was individuality of Abai's lyrics in which he depicts nature scenery.

«Each chapter of Abai's heritage is worth considering it separately as an independent work. The deepest, the most valuable, fruitful of his heritage is the lyrics. It refers to the spirit of a man, melody of the soul, nature chanting, song of love. Apart from Abai's awareness of life secrets, criticism of various intentions, behavior, his joys and sorrows, an impeccable skill can be seen in his ability to see, feel the nature. Here there is Abai's:

The lyrics is worth of being joined the list of world's famous poems. Abai depicts joys and sorrows of the nature, and adds his mood to it. The expressions, starting to get dark, the sun is warmed by the time, growing grey at a time, are in harmony with his inner world. He is the great writer who admits with sadness that the life is too short like this evening. His thoughts and feelings are smoothed in magical scenery. Sceneries like these are often given by a simile in the eastern poetry. Abai does not use a simile, but penetrates deep into bottom of feeling, thoughts and aims to show the culture of mastery» [5].

Taken strengthens Abai's poems of love saying «cold word that comes from hot heart, «modest secret, words of wisdom» in his speech. He assesses by «Sample of cultural literature», «the words of realistic literature».

T. Alimkulov's outlook on Abailearning which deserves attention is related to Abai's works «MASgut», «Eskendir», «Asim angimesi». These works don't originate from genre of the poem, they are in traditional eastern epic. Abai's not dealing with the poem, he tries to explain that these works were lower than the authors opportunities.

«He wrote three epics (not poem). ...There is a loss of inspiration for ending the poem «Asim angimesi» which was rewritten from Arabian nights» [5].

The author's thought of «Masgut» is plausible. This epic is stated to be taken from Turgenev in Murseit's manuscript of 1907. There is no doubt that the plot of I.S. Turgenev's story «An eastern legend» is similar to the story «MASgut». However,

they are said to be different. It is said that Abai did not copy the style of others. «Eskindir» was similar to Draper's work «History of the intellectual development of Europe». They are both about not reward but historical truth. «Why didn't Abai write a poem that would be equal to ancient rich lyrics? ». There are four reasons for this.

1. There was nearly no realistic poem that could introduce the people with the peculiarities of the epoch and inner world of society on the Kazakh land at the time Abai lived.

2. Abai needed a sample of the ancient chronicle.

3. There was no sample in the east.

4. Writing of edifications. He begins to write Book of words.

T. Alimkulov is the writer who follows the way of Abailearners, Auezov. «At ancient times when there was no writing symbols, Abai raised Kazakh written literature on the level of professional literature, left an enormous works for future generation behind him. This is a prose written in free style. This is a literary translation equal to the original. These are sane epics. These are various kinds of poems», – T. Alimkulov said showing the role of Abai's works in national spiritual history, he comprehended historical, social state of people's life, the differences of literary trends of XIX century. He dealt with the stages of Russian colonialism. Abai described bitter sides of life and absolute truth... Shortanbai, Bukar zhiraular yelled at the phrase «bad times», he also analyses the early stages of colonialism process, different state of Abai's times, aspiration for the new.

There is a reflection of the East and West in the nature of Abai's writing style.

Touching upon the problem of style, individual style, author A. Ismakova says: «According to experts, style is developed, nurtured, improved, in its own way «learned» from reality, from culture, from its predecessors, from the material to which it is addressed. The style, of course, based on talent, personality of the artist, his life, the spiritual and artistic experience, the processes of its development, which, of course, are not the only natural phenomenon» [6].

A. Ismakova's contribution to literature can be seen from her words about literature. She points out the role of individual style in national classic style

which conquered the Kazakh people's thinking and our culture.

At the times of Soviet Union, especially in eighties of last century Abai became one of the theme that was totally investigated.

A lot was said about Abai's paying attention to the Russian literature, the historical reasons of his inspiration. However, despite the fact that social backgrounds had been talked about a lot for a long time, remains untouched. Abai's connection with the Russian literature were considered in the works of Akhmet Baitursynov, but is «forgotten» today.

«Literature introducer » Akhmet Baitursynov wrote the following about the influence of religious policy of nineteenth century and its causes on the folk literature: «Kazakh people are not totally Muslims, it is not difficult to turn them from Muslims into Christians» with this opinion Russia wanted to separate two nations, Kazakh and Nogai. The rich began to lead the policy of learning in Russian, not in Nogai.

The new words, which did not exist before, appeared in the Kazakh Language. They were words, which were powerful not due to the religion, but owing to the language authority. The key aim of the basic written literature is spreading and strengthening of the religion, whereas the main purpose of the latter literature is language expansion, maintenance and brightening of the literature. Thus, written literature is divided into 2 parts: religious epoch, eloquent epoch [2].

We will not be mistaken, if we compare Abai Kunanbayev's poetic skill with the endless, deep ocean. Wonderful artist of the word, gentle lyricist, word master, and first of all, he is a wise poet. This opinion is related to his songs about life aspects, connects with his philosophic worldview and his wisdom words, especially his thoughts and ideas religion, Allah, religiousness. The whole description of the historic age, in which Abai lived himself, can be found in Abai's creativity. Z. Akhmetov's view, that «Abai's poetry skillfully showed people's fate, their national-characteristic features, their past way» (7, p.101), is still true and honest towards Abai's poetry. Abai's creativity is a great treasure, which will be more precious as the time passes by, in this term, it will be priceless heritage in young generations' minds.

References

- 1 Learn, know Abai... / compose. Myrzakhmetov M. – Almaty: Ana tili, 1995. – 160 p.
- 2 Baitursynulu A. White path. – Almaty: Zhalyn, 1991. – 406 p.
- 3 Auezov M. Abai Kunanbaev. – Almaty: Gylym, 1967. – 391 p.
- 4 Zhumaliev K. The historical problems of Kazakh literature and the language of poetry. – Almaty: Kazmemkorkemadebiet, 1960. – 297 p.
- 5 Alimkulov T. Mysterious man. – Almaty: Gylym, 1972. – 307 p.
- 6 Ismakova A. Kazakh literary prose. – Almaty: Kazakh university, 2014. – 297 p.
- 7 Akhmetov Z. The stages of poetry of Abai.. – Almaty: Gylym, 2010. – 450 p.
- 8 Dadebaev Z. Abai's anthropologism. – Almaty: Kazakh University, 2014. – 297 p.
- 9 Memories of Abai. 1 book. – Semei. – Abai's state fund – museum, 2013. – 260 p.
- 10 Madibaeva K.K. Abailearning: workbook. – Almaty: Kazakh University, 2013. – 204 p.

Umatova Zh., Alimbayeva A.

Translation peculiarities of phrasal verbs in literature of law

Modern Kazakh society is actively integrating into the global conscience, expanding worldwide socio-economic, political and cultural connections. In connection with this, the question of specialized, particularly legal, translation is of particular importance due to its instrumental role in the establishment of international relations, which hinge on legal organization and professionally trained specialists who are able to, depending on the situation, actively switch from one language to another. The article deals with phrasal verbs, which are actively used within legal literature. These verbal constructions, consisting of a verb and a postposition, are idiomatical lexical units characteristic only of the English language. As a result of the research, the most frequently used phrasal verbs used in legal literature in English were identified. While working with the British National Corpus (BNC) as well as with the Corpus of Contemporary American-English (COCA) it was revealed that the quantity of phrasal verbs used in legal literature in English has been growing steadily. Linguistic particularities, which may complicate the phrasal verb translations from English to Russian, were brought to light based on analysis regarding dictionary definitions and translational equivalents.

Key words: legal literature, phrasal verbs, translation, corpus, variants of English language.

Уматова Ж.М., Әлімбаева А.Т.

Құқықтық әдебиеттегі фразалық етістіктердің аудару ерекшеліктері

Қазіргі қазақстан қоғамы мәдени, саяси, әлеуметтік-экономикалық байланыстарын нығайта отыра белсенді тығыз байланыс орнатады. Осы жағдайға байланысты арнайы аударма мәселесінің маңыздылығы артуда, атап айтсақ халықаралық қарым-қатынасты орнатудың негізгі құралы ретінде саналатын заң аудармасы жатады. Мақалада заң әдебиетінде белсенді қызмет атқаратын фразалық етістіктер қарастырылады. Етістік пен жалғаудан тұратын құрылым ағылшын тілінде ғана тиесілі идиомалық бірліктерден тұрады. Зерттеудің нәтижесінде ағылшын тіліндегі заң әдебиетінде ең жиі кездесетін фразалық етістіктер анықталды. Британ ұлттық корпусы, сонымен қатар қазіргі американдық корпуспен жұмыс барысында, ағылшын тіліндегі заң әдебиетінде кездесетін фразалық етістіктердің саны күн санап өсуде екені анықталды. Сөздік анықтамалар мен аударма баламалар негізінде фразалық етістіктер ағылшын тілінен орыс тіліне аудару барысында қиындататын ерекшеліктер ұсынылды.

Түйін сөздер: құқықтық әдебиет, фразалық етістік, аударма, корпус, ағылшын тілінің нұсқалары.

Уматова Ж.М., Алимбаева А.Т.

Особенности перевода фразовых глаголов в юридической литературе

Современное казахстанское общество активно интегрирует в мировое пространство, расширяя социально-экономические, политические и культурные связи. В связи с чем особую значимость приобретает вопрос специального, в частности юридического перевода, являясь основным инструментом установления международных отношений, которые требуют правовой оформленности, а также профессиональной подготовки специалистов, способных в зависимости от ситуации переходить с одного языка на другой. В статье рассматриваются фразовые глаголы, которые активно функционируют в юридической литературе. Данные конструкции, состоящие из глагола и послелога, представляют собой идиоматические лексические единицы, характерные только для английского языка. В результате исследования были определены наиболее частотные фразовые глаголы, используемые в юридической литературе на английском языке. При работе с Британским национальным корпусом (BNC), а также с Корпусом современного американского английского языка (COCA) было выявлено, что количество фразовых глаголов, используемых в юридической литературе на английском языке, неуклонно растёт. На основе анализа словарных дефиниций и переводных эквивалентов были выдвинуты особенности, которые могут усложнить процесс перевода фразовых глаголов с английского языка на русский.

Ключевые слова: юридическая литература, фразовый глагол, перевод, корпус, варианты английского языка.

TRANSLATION PECULIARITIES OF PHRASAL VERBS IN LITERATURE OF LAW

Currently one of the most important and determining factors of the Kazakhstani society development is training highly qualified, competent and also competitive specialists in different spheres. Multilingualism acquires a special actuality in this regard, which assumes using of several languages in the communication process, and easy language code-switching according to situation. Moreover, globalization of worldwide economic and political processes, extending of international relationship spheres, establishing of business contacts, bearing institutionalized nature defines the importance of professional level English language skills. In State program of development and functioning of languages in the Republic of Kazakhstan for 2011-2020 [1] necessity of preservation and strengthening of Kazakhstani people linguistic capital, where English and other foreign languages shall be studied as a mean of business, legislative and international communication. In connection with it active use of phrasal verbs is became more necessary in foreign language study, in particular English language.

Topicality of phrasal verbs studying is conditioned upon, firstly, the necessity of this units using by reason of their accuracy and expressiveness, secondly, the fact that they cause great difficulty for studying is incontestable, in particular as literal and idiomatic meanings are different. Furthermore, question of phrasal verbs functioning in legal literature remains open. Here we can discuss problems of wide range specialists training, holding not only conceptual framework and terms, used in legislation, but also a special way of legislative ideas expression, operating with all language categories of that given language.

Phrasal verbs are a unique phenomenon, taking a particular place in the English language lexical system. They are unique because of the fact that, in spite of changes which phrasal verbs were subject to in the language evolution process, they preserve their own idiomatic nature. According to Krylova I.D., in work a phrasal verb means the combination of verb with adverb and/or preposition composing a semantic unity. Phrasal verb – is a difficult unit, composed of two words (verb and adverb or verb and preposition), but sometimes of three and more words [2, 15]. For example, *The government acceded to public pressure to review the tax.*

Famous lexicographer L.P. Smith considered this combination as one of the brightest peculiarity of English language. «English language has an interesting type of composite verb, in which an adverb is used with a verb without obvious unity, for example, *to boil down, to go under, to hang on, to back down, to own up, to take over, to run across*. Verbs, relating to this type, despite the fact that they are used in colloquial language often add idiomatic effect into the language and help to express ideas and meanings more precisely» [3]¹.

Today we can say with great certainty that significant growth of phrasal verbs number occurs in English language in general. This is evidenced by dictionaries, research, related to phrasal verbs and its application. In comparison of «The Dictionary of the English Language» dictionary of Samuel Johnson [4] – the most popular and full dictionary of XVII century and modern Oxford dictionary (2011) [5], we see that currently number of phrasal verbs have grown fourfold. Permanent growth of such construction in the language, and also an extension of its application sphere conditioned a huge interest from linguists.

A hypothesis of increasing number of phrasal verbs in English legal literature was developed by studying the process of phrasal verbs functioning peculiarities in legal literature, and diachronic analysis of its quantity was conducted for its confirmation, presented in British National Corpus ([BNC] [6], and in law «Criminal Law Act» (The National Archives) [7] of United Kingdom, which originated in 1967 and update every ten years. Each document consists of a hundred pages in about 4500 printed characters in volume.

Eight phrasal verbs were revealed in Law «Criminal Law Act» of 1967 in result of analysis, in Law «Criminal Law Act» of 1977 – 12, in Law «Criminal Law Act» of 1987 – 13, in Law «Criminal Law Act» of 1997 – 17, and in Law «Criminal Law Act» of 2007 – 20 phrasal verbs. These findings show peculiar indexes of increasing the number of phrasal verbs in British legal literature.

The following documents with phrasal verbs can be founded in these documents:

1) Section 9(2) of the Magistrates' Courts Act 1952 shall not *apply to* offences committed outside England and Wales (1967);

2) Otherwise to amend the criminal law, including the law with respect to the administration

of criminal justice; to *provide for* the alteration of certain pecuniary and other limits whether within or without territorial waters (1977);

3) Any person who without reasonable excuse fails to *comply with* a requirement imposed on him under this section shall be guilty of an offence and liable on summary conviction to imprisonment for a term not exceeding six months (1987);

4) This Act shall *come into* operation three months after the date of its passing (1997);

5) A person who is charged with a serious offence and *applies for* bail (in this section *referred to* as 'the applicant') shall *subject to* subsections (4) and (5) (c), furnish to the prosecutor written statement duly signed by the applicant and containing the following information relating to the applicant (2007).

For confirmation of developed hypothesis concerning legal literature of the American English language, we applied to Modern American English language corpus (COCA) [8]. The legal sub-corpus «ACAD: law/PolSci» was chosen as a basis in this corpus, in which the frequency of phrasal verbs applications for the period from 1990 to 2012 were revealed. The most frequently used phrasal verb is *to deal with* with relative frequency 0,01 %.

For example, *But the 1982 convention deals with the law of peace, not war or self-defense*.

The dynamic of this verb application can be shown in form of diagram, where we can see that number of application from 1990 to 2012 was significantly increased.

Phrasal verbs are idiomatic units particular only for English language that is why its translation into Russian language is complicated significantly. Moreover it is difficult to match a corresponding Russian equivalent to phrasal verb in legal discourse which required maximum accuracy, succinctness and a thorough from translator. To understand the nature of phrasal verbs as unique phenomenon of English language lexicon and to explore why they represent particular difficulties in acquisition, understanding and application in translation process is important and essential [9, 4].

During translation of phrasal verbs it is necessary to consider the fact that most phrasal verbs are polysemous, consequently context plays decisive role in selection of appropriate variant. For example, the phrasal verb *refer to* can gain three meanings depending its context in legal literature:

1) to mention or to refer: *He referred to her letters for proof*. – В доказательство он сослался на ее письма.

2) to hand for somebody's consideration: *The prisoner may require the Secretary of State to refer*

¹ Quote is given by: Tarabrina S.Yu. Semantic of phrasal verbs and verbal phraseological units: dis. ... cand. phil. scien.: 10.02.19. – M., 2003. – 180 p.

his case to the Parole Board. – Заключение может потребовать, чтобы министр передал его дело в комиссию по условно-досрочному освобождению.

3) *to be related to: These regulations refers only to juvenile offenders.* – Эти правила относятся только к несовершеннолетним правонарушителям.

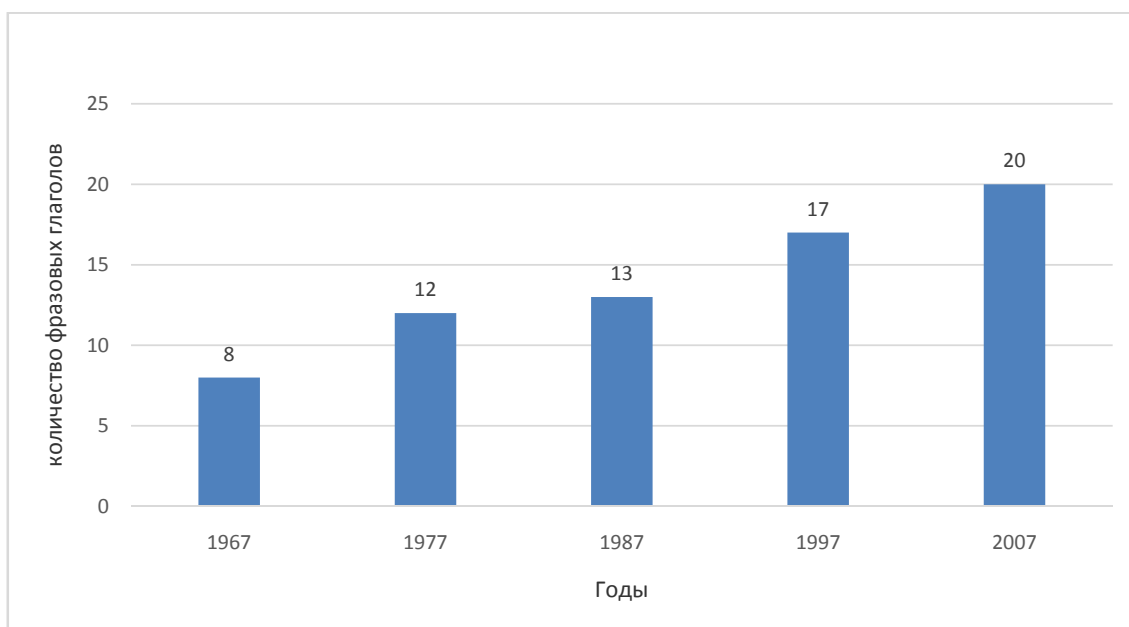

Image 1 – Change of phrasal verbs number, used in law «Criminal Law Act» of Great Britain.

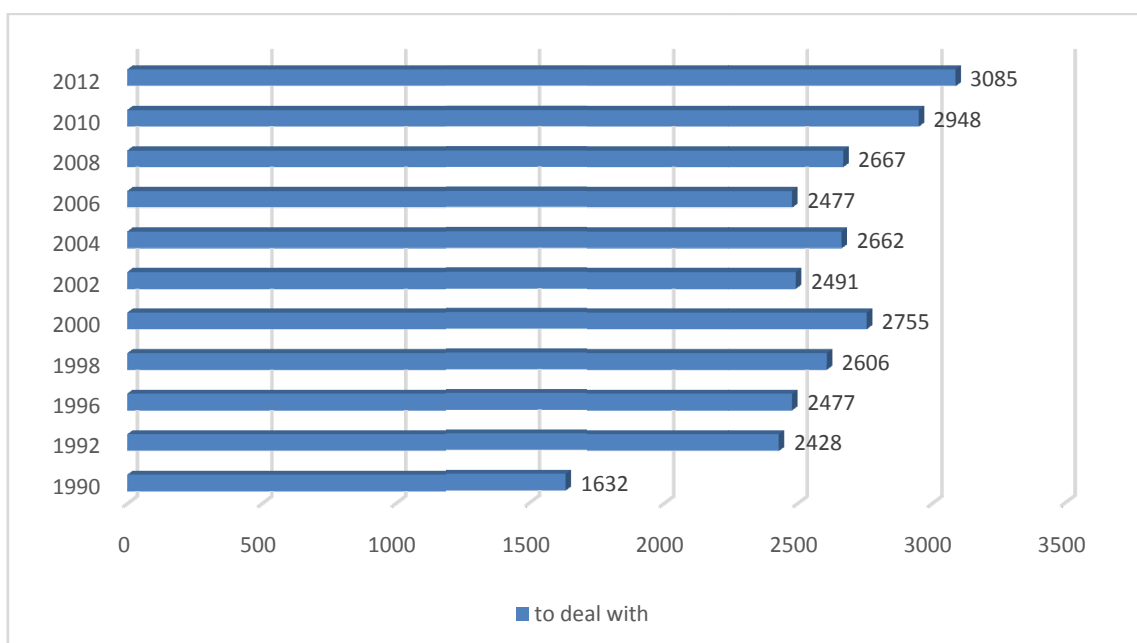

Image 2 – Change of phrasal verb deal with number in Corpus of Contemporary American English language.

Also one of the frequently-used verbs of legal literature *to deal with*, depending of context may have several meanings.

1) deal with; *They also deal with female prisoners in the station cells and with young offenders.* – Они также имеют дело с женщинами, заключенными в станционной камере, а также с молодыми правонарушителями;

2) be involved, concerned; *But a more complete understanding of the operation of and limits to parental rights in education requires a wider examination, of how the law deals with other areas where the interests of children, parents and the state are all in particularly sharp focus.* – Наиболее полное понимание функционирования и ограничение родительских прав в сфере образования требует более широкого изучения того, как закон затрагивает иные области, где интересы детей, родителей и государства находятся под особо пристальным вниманием;

3) to face with something; *It is preferable for government, by training civil servants properly, by using sound management techniques, by carefully specifying the tasks to be performed by its employees and by monitoring their performance, to prevent the sorts of errors and mistakes which judicial control deals with after the event.* – Желательно, чтобы правительство, путем обучения государственных служащих должным образом, используя способы рационального регулирования звука, тщательно определяя задачи, которые должны быть выполнены его сотрудниками, и контролируя их исполнение, предотвращало возникновение различных ошибок и недоразумений, с которыми судебный контроль сталкивается впоследствии;

4) to decide, consider; *None of these texts actually deals with the question what action becomes available as a result.* – ни один из этих текстов на самом деле не рассматривает вопрос, какая деятельность становится доступной в результате.

There are also cases when only one semantic meaning among several is appropriate for legal translation, which can not always be taken from translation of structural components. For example, one of the widespread phrasal verbs in legal English language *get out* has eight meanings, but only one variant matches for the legal context «escape from prison». *Several offenders managed to get out.* – Нескольким преступникам удалось сбежать из тюрьмы.

The most frequently used phrasal verb in British

legal literature *get off* has twenty semantic meanings, but it shall be translated in legal literature only as to escape punishment. *Supposed criminals got off owing to the deficiency of the motive of crime.* – Подозреваемые избежали наказания в силу отсутствия мотива преступления.

There are phrasal verbs in legal literature, which are included in combination, having standard translations. These are constructions as *to serve on a jury* – исполнять обязанности присяжного заседателя, *to bring in a verdict* – вынести вердикт, *to bring in a verdict of guilty* – признать виновным, *to bring in a verdict of not guilty* – признать невиновным, *to find for the plaintiff* – выносить приговор в пользу истца (решить в пользу истца), *find against the plaintiff* – выносить приговор против истца (решить против истца), *to break out of prison* – совершить побег из тюрьмы, *to go to law* – обращаться в суд (подать в суд), *to go beyond the law* – совершить противозаконный поступок, *to lay down the law* – формулировать закон, *to deal with a case* – вести процесс, *to lead for the prosecution* – возлагать обвинение, *to put under arrest / guard* – взять кого-либо под стражу / арестовать.

Only small group of phrasal verbs are marked with the *law* sign in bilingual dictionaries, i.e. legal, pointing out its function in legal discourse. Most regional belonging to Britain or American English languages is specified and stylistic marks as «formal» (official documents language), «informal» (colloquial) are also given.

In general, phrasal verbs represent significant constructions of the English language, which are characterized by idiomatic nature, polysemy and synonymy which constitute certain difficulty in the translation process and interpretation of legal texts from English to Russian. Even in legal literature we have to select an appropriate equivalent among several proposed depending on context.

Based on studying of phrasal verbs, functioning in legal literature we can confirm with big assurance that they gain enough widespread in jurisprudence sphere, there are even standard constructions with phrasal verbs and nouns with fixed meanings. The hypothesis on increasing of phrasal verbs quantity both in Britain and American legal literatures is confirmed. Therefore, studying of translation peculiarities of phrasal verbs in legal literature from English language to Russian language, importance of its application as a special linguistic phenomenon in communication process is incontestable.

References

- 1 On state program of development and functioning of languages in the Republic of Kazakhstan for 2011-2020 / RK President Order dated February 1, 2010 № 922 «On strategic development plan of the Republic of Kazakhstan up to 2020» // <http://prokuror.gov.kz/rus/dokumenty/gosudarstvennyy-yazyk/o-gosudarstvennoy-programme-razvitiya-i-funkcionirovaniya-yazykov-v>.
- 2 Krylova I.D. English language. Phrasal verbs. – M.: Living language, 2012. – 256 p.
- 3 Tarabrina S.Yu. Semantic of phrasal verbs and verbal phraseological units: dis. ... cand. phil. scien.: 10.02.19. – M., 2003. – 180 p.
- 4 Johnson S. A Dictionary of the English Language / Johnson S., Walker J., Jameson R.S. – W.: Pickering, 1828. – 831 p.
- 5 Oxford Advanced Learners Dictionary. – Oxford University Press, 2011. – 1296 p.
- 6 British National Corpus (BNC) // www.natcorp.ox.ac.uk/.
- 7 The National Archives // www.legislation.gov.uk.
- 8 Corpus of Contemporary American English (COCA) // www.americancorpus.org.
- 9 Perevertkina M.S. Methodic of English phrasal verbs translation studying for students of translation faculty: dis. ... can. ped. scien: 13.00.02. – SPb., 2010. – 256 p.

Литература

- 1 О Государственной программе развития и функционирования языков в Республике Казахстан на 2011-2020 годы / Указ Президента Республики Казахстан от 1 февраля 2010 года № 922 «О Стратегическом плане развития Республики Казахстан до 2020 года» // <http://prokuror.gov.kz/rus/dokumenty/gosudarstvennyy-yazyk/o-gosudarstvennoy-programme-razvitiya-i-funkcionirovaniya-yazykov-v>.
- 2 Крылова И.Д. Английский язык. Фразовые глаголы. – М.: Живой язык, 2012. – 256 с.
- 3 Тарабрина С.Ю. Семантика фразовых глаголов и глагольных фразеологических единиц: дис. ... кан. филол. наук: 10.02.19. – М., 2003. – 180 с.
- 4 Johnson S. A Dictionary of the English Language / Johnson S., Walker J., Jameson R.S. – W.: Pickering, 1828. – 831 p.
- 5 Oxford Advanced Learners Dictionary. – Oxford University Press, 2011. – 1296 p.
- 6 British National Corpus (BNC) // www.natcorp.ox.ac.uk/.
- 7 The National Archives // www.legislation.gov.uk.
- 8 Corpus of Contemporary American English (COCA) // www.americancorpus.org.
- 9 Перевёрткина М.С. Методика обучения переводу английских фразовых глаголов для студентов переводческого отделения: дис. ... кан. пед. наук: 13.00.02. – СПб., 2010. – 256 с.

5-бөлім
МӘДЕНИЕТ

Раздел 5
КУЛЬТУРА

Section 5
CULTURE

Джумағалиева А.

«Күй тартыс» өнеріндегі қол қимылдарының көркемдігі мен көрнекілігі

Қазақ халқының тұрмыс тіршілігіне икемделген және содан туындаған, сан ғасырлар аясын қамтитын күй өнеріміз, шебер орындаушылардың жеке дара мектеп қалыптастыруы арқылы ауызша сипатта ұрпақтан ұрпаққа жалғасты. Домбыра күйлерінің дамуы, дәстүрлі орындаушылық мектептердің қалыптасуы, стильдік, құрылымдық ерекшеліктері хақында зерттеуші, этнограф ғалымдарымыз А. Жұбанов, Ғ. Бисенова, Б. Аманов, А. Мұхамбетова, А. Сейдімбек, С. Өтеғалиева, С. Райымбергенова, күйтанушылар Х. Тастанов, Т. Мерғалиев, Қ. Ахмедияров, А.Т оқтаған, Т. Әсемқұлов, Б. Ысқақов, А. Райымбергенов, К. Сахарбаева және т.б. еңбектерінде жазылған. Мақалада құйма-құлақ әдісімен жеткен қазақтың дәстүрлі домбыра күйлерінің «күй тартыс» үрдісінің орындаушылық ерекшеліктері мен оң және сол қол қимылдарының (қағыс, тербеліс, перне басу) маңыздылығы қарастырылған. Сонымен қатар, қазіргі уақыттағы күйшілік мектептерде қалыптасқан оң қол қағыстарының графикалық белгіленуі мен «күй тартыс» үрдісінің дәстүр ізімен жалғасын табуы (Д. Нұрпейісова, М. Өскенбаевтың мұрағатта сақталған үн-бейне жазылымдары) және жаңашылдықпен насихатталуы (концерттік қойылымдарда) сөз болады.

Түйін сөздер: күй тартыс, домбыра өнері, күйші, сайыс, қағыс, қол қимылы, орындаушылық мектеп.

Jumagaliyeva A.

Artistic and aesthetic way of hand positioning in «Kui tartys» art

The art of kui has taken its origin and adapted to the Kazakh people, swept for many centuries by a mature individual schools master artists transmitted through hearing from generation to generation. About development of dombra kyuis, the formation of the traditional performing schools, a stylistic and structural features kyuis wrote in writings, researchers, ethnographers A. Zhubanov, G. Bisenova, B. Amanov, A. Muhambetova, A. Seydimbek, S. Utegalieva, S. Raimbergenova, kyuevedy H. Tastanov, T. Mergaliev, K. Akhmediyarov, A. Toktagan, T. Asemkulov, B. Iskakov, A. Raimbergenov, K. Saharbaeva and others. In this article the author reviews style of playing of one of the ancient forms of the Kazakh dombra art «tartys», which has been preserved by an oral tradition, and the role of the right and left hands in the performance of this type of art (pick, vibration, fingering). In addition, the author touches upon such topics as the formation of graphic picks right hand in performing contemporary schools, continuation of the tradition «kui tartys» (through video extant in the archive records D. Nurpeisovoy, M. Uskenbaeva) and its promotion by the latest methods (concert performance in a variety of formats).

Key words: kui tartys, dombyra's art, kui artist, competition, pick, hand position, performing schools.

Джумағалиева А.

Художественная и эстетическая сторона движения рук в искусстве «Кюй тартыс»

Искусство кюя, взявшее свое начало и адаптированное под быт казахского народа, охватывает многие века с помощью сформировавшихся индивидуальных школ мастеров-исполнителей, передавалось устно из поколения в поколение. О развитии домбровых кюев, о формирование традиционных исполнительских школ, о стилистических и структурных особенностях кюев писали в своих трудах исследователи, этнографы А. Жубанов, Г. Бисенова, Б. Аманов, А. Мұхамбетова, А. Сейдимбек, С. Утеғалиева, С. Раимбергенова, кюеведы Х. Тасанов, Т. Мерғалиев, К. Ахмедияров, А. Токтаған, Т. Асемқұлов, Б. Исқаков, А. Раимбергенов, К.Сахарбаева и др. В данной статье автор рассматривает манеру игры одного из древних видов казахского домбрового искусства «кюй тартыс», который сохранился путем устной традиции, а также роль правой и левой руки в исполнении данного вида искусства (штрих, вибрация, аппликатура). Кроме того, автор затрагивает такие темы, как формирование графических штрихов правой руки в исполнительских школах современности, продолжение традиции «кюй тартыс» (через сохранившиеся в архиве видеозаписи Д. Нурпейисовой, М. Ускенбаева) и его пропаганда путем новейших методов (концертные выступления в различных форматах).

Ключевые слова: кюй тартыс, домбровое искусство, кюйши, состязания, штрих, движение рук, исполнительские школы.

Т. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясының 3 курс докторанты,
Алматы қ., Қазақстан, e-mail: altyn_ai1983@mail.ru
Ғылыми жетекшісі – ө. ғ. д. профессор Мұхамбетова Ә.И.

**«КҮЙ ТАРТЫС»
ӨНЕРІНДЕГІ ҚОЛ
ҚИМЫЛДАРЫНЫҢ
КӨРКЕМДІГІ МЕН
КӨРНЕКІЛІГІ**

Қазақ халқының тұрмыс тіршілігіне икемделген және содан туындаған, сан ғасырлар аясын қамтитын күй өнеріміз, шебер орындаушылардың жеке дара мектеп қалыптастыруы арқылы ауызша сипатта ұрпақтан ұрпаққа жалғасты. Дәстүрлі өнердің жаңа ХХ ғасырында музыкалық мәдениетке тың бетбұрыс әкелген кәсіби білім берудің көшбасшысы, академик А.Қ.Жұбанов бұл жөнінде былай деген екен: «Оларды хатқа түсіретін нота мәдениеті жоқ болса да, сыры мен сымбатын жоғалтпай, қайта ажарлана, әрлене түсіп, ауыздан ауызға көшіп, атадан балаға мирас боп қала берді...» [1, 11]. Жазба сауаты жоқ кездің өзінде күй өнерінің сақталуының, оның қазіргі заманға жетуінің құпиясы шебер орындаушыларға тән қол қимылдарының қасиеттерінде жатыр, мұның барлығы «құйма құлақ» (есту арқылы қабылдау) әдісімен іске асқан. Құйма-құлақ мектебінен есту, есте сақтау қабілеттері, орындаушылық шеберлік қимылдарын есту арқылы байқағыштығы, кейбір нотаға түспейтін күй құпияларын қабылдау қасиеті өсетінін тәжірибеден байқап жүрміз. Оқығанға да, оқымағанға да, ноталы, нотасыз мектепте де асқан күйшілік дарын табиғаттан ана сүтімен беріледі. Құйма-құлақ мектебінде де озып шығатындар табиғи музыкалық, жан сезімдік қабілеті жоғары орындаушылар. Әрине біріншіден кәсіби өнерге дейінгі күйшілердің нота білмегені шындық, екіншіден тікелей үйреніп орындауда дәл түсетіндері аз болмаған. Құрманғазы, Дина, Дәулеткерей, Тәттімбет т.б. ұлы күйшілер шәкірттерінің өз заманында түп нұсқаға жақындайтын түрлемдері (варианттары) жан-жақты бізге жетті. Бірақ олардың кейбіреулері белгілі бір күйшіні, бір күйшілік мектепті жеткізді және жеткізеді. Тіпті бір күйшінің мектебін бірнеше шәкірт әкелгеннің өзінде орындаушылықтың әртүрлі түрлемдері кездеседі. Мысалы, күй атасы Құрманғазының өзінің сан жетпес қанша шәкірті бар. Сонда да аты шулы Дина шешейдің өзі Құрманғазының «Серпер» күйін, Охабтың нұсқасы дұрыс екендігін, Меңдіғали Сүлейменовтың орындаушылық мектебінің Құрманғазыға ең жақын екендігін айтқанын Ахмет Жұбанов еңбектерінен оқып білеміз [2]. Сонымен бірге М. Сүлейменовтың баласы, Динадан күй үйренген Хисмет Меңдіғалиевтың бейне, үн таспаға К.Сахарбаева түсірген жазылымында «Серпер» күйін – «Менің алуымда бір шалалық болған шығар, Охаб

дұрыс орындайды» – деп жауап берген Динаның пікірін келтіреді.

Кұйма-құлақ мектебі өзінің қаймағы бұзылмаған кезде де орындаушылық үрдісінде түрлемділік басым болса қазіргі құйма-құлақ мектебінде де сан қилы түрлемі болмас үшін эталондық үлгісі қабылданған. Есту арқылы қабылдағанның өзінде де домбыра өнерінде небір шебер орындаушылар қай заманда да болған және бүгінге жалғасқан. Бұл құбылыс тек қазақ домбыра орындаушылық өнерінде ғана емес, түркі тектес Орта Азия, Оңтүстік Сібір, Кавказ, Ресей халықтарының екі және үш ішекті аспаптары сияқты хордофондар тобындағы аспап орындаушылары өнерімен сипатталады. Бұған өзбектің, түркіменнің, ұйғырдың дутарларын, башқұрт, қалмақ, тәжік домбырасын (думбрак), алтайдың допшулурын, қырғыздың қомузын, орыстың балалайкасында жатқызуға болады. Бұл аспаптың барлығына ортақ функция қағыс (штрих), яғни оң қол қимылы арқылы дыбысталуы. Дыбысталу үдерісінде қағысқа керекті әуез – саусақ, білезік, шынтақ, білектің буындары қажетіне орай қолдану арқылы алынады. Қазақ домбырасы халық арасында «домбыра тарту», «домбыра ойнау», шетелдегі қандастарымыз арасында және «шертпе күй мектебі» қалыптасқан аймақтарда сиректеу «домбыра шерту» сөз тіркесі қолданылады, мұны әр домбырашы түсінеді. Күй тартыс үрдісіндегі көрнекілігі мол функциясы екі қол қимылымен іске асатын әр түрлі бағыттағы қағыстар және оған тікелей байланысты сол қолмен перне басылымындағы әдіс-амалдар мен дыбыс әуезі және бірлестігі. Сол қол саусақтары пернеден іліп дыбыс шығару сәтінде күйшілер оң қолды әртүрлі мимикалық қимылдармен тыңдарман назарын немесе тартыс кезінде қарсыласынан өнер асырады. Барша күй өнеріндегі қағыстардың әр түрлі бағыты, топтау жүйесі, халықтық атаулары күй мазмұнына байланысты иірімдеу ертедегі шебер күйшілермен қалыптасып, қазіргі таңда толықтай болмасада сақталған. XIX ғасырда қазақ күй өнері өзінің ерекше даму сатысына көтерілді бұл кезең тағыда қағыс жүйесінің эволюциялық үрдісімен де сипатталады. Бұл дәуірде қағысты белгілеу немесе күйшілердің қарсы алдына шәкірітті отырғызып үйрету жүйесі болмаған. Күйшіге, күйге құмар жастар көзбен шалып, үй жабығыннан қарай жүріп, құлақпен алғанның өзінде де қанша жәдігер бізге қаз қалпында жетті. Орындаушы күй өзегіндегі ерекшелікті сол қол саусақтарының перне сөйлетуі шеберлігі

арқылы тыңдаушы жүрегіне ұялатуындағы тағы бір басты функция – оң қол қағысы болып есептелінеді.

Кейде қағысты орындалу әдісіне байланысты шертпе, төкпе деп классификацияға бөледі. Бұл орынсыз жіктеу екенін мамандар түсінген, себебі Арқа күйшілік мектебі мен Қаратау шертісінің көптеген айырмашылықтары бар. Сондықтан Арқа, Батыс, Шығыс, Оңтүстік орындаушылық үрдісінде бір бағыттың өзінде күйшінің ерекше қолтаңбасына орай қағыс қарымына орай әр орындаушыны жазбай тану қағысқа байланысты.

Жалпы қағыстық төмен-жоғары бағыты төкпе күйлерде білезік буынын бүге, білекті қозғау арқылы орындалады. Бұл оң қол қимылы байсалды, орта, жәй екпіндегі күйлерде қолданылады. Ал, тез екпінді күйлерде бұл қимылға саусақ алмастыру әдісімен іске асады. Шертпе күй мектебінде мұндай қағыстар қауымы қысқа, бас бармақты домбыра қақпағына тірей домбыра ішегі аясында дыбысталады.

Орындаушының шеберлігін танытатын тұсы және күй сырын ашудағы басты құралының бірі қағыс. Домбырашыларды үйрету жүйесінде 1990 жылдарға дейін оның үш қана белгісі қолданылған. \vee – төмен, \wedge – жоғары, $\wedge\vee$ – ілме қағыс, кейде \vee үстінен (б) әрпін қойып, бармақпен жоғары деп белгіленетін, кейбір мамандар керісінше \wedge – төмен, \vee – жоғары деп, мұны үшкір нәрсе, шеге ұшымен қақсаң тез орналасады деген ғылымға да табиғатқа жанаспайтын пікірлер айтылып, қарсылық білдірілген. Еуропа аспаптық музыкасында бұл белгілер ықшыштың қозғалыс бағытынан алынған, алайда бұл тек қағыстың қозғалыс бағытын көрсетеді.

Күйлерімізде оң қолдың барлық саусағы қолданылады, сол қолмен іліп, жылжу, сырғу кезінде оң қол күйдің тақырыптық мазмұнына орай қимыл жасалынады. Осындай қағыс түрлерінің бәрін белгілеу орындаушылық өнер дәрежесін дамыту мақсатында бір арнаға келтіру күйші, зерттеуші А.Жайымовқа тапсырылып, қағыстың он түрі қабылданады (*сурет 1.*) [3, 22]

Қағыс қай саусақпен қағылады	Қағыстардың бағыты мен таңбалары	
	төмен	жоғары
Сұқ саусақпен	∩	∨
Ортаңғы саусақпен	∩̣	∨̣
Аты жок саусақпен	∩̣̣	∨̣̣
Шынашақпен	∩̣̣̣	∨̣̣̣
Бас бармақпен	∩̣̣̣̣	∨̣̣̣̣

1-сурет

Бұл қағыстарда саусақ қимылына, домбыраның бет қақпағымен мойын арақатынасына орай домбырашының шеберлік тұстарын көрсету мақсатында әрі қарай дамытылған.

- – ішекті сұқ саусақпен төмен қағып сыртымен тұту
- – ішекті саусақтардың сыртымен тұту
- – ішекті сұқ саусақпен жоғары қағып, ішімен тұту
- – бас бармақ және сұқ саусақпен бір уақытта сүйрей, тіркестіре қағу
- – қос ішекті саусақтармен бірінен кейін бірін тізбектей қағу
- – саусақтарды шынашақтан бастап төмен қарап тізбектей қағу
- – қос ішекті бас бармақпен төмен қарай тізбектеп қағу
- – шынтакты домбыраның қақпағына тіреу
- – шынтакты домбыраның қақпағынан көтеру
- – сол қол перне тұсынан іліп ойнаған кезде, ашық ішекті бас буын тұсынан сұқ саусақпен төмен қағу
- – сол қол перне тұсынан іліп ойнаған кезде, ашық ішекті бас буын тұсынан сұқ саусақпен жоғары қағу.
- – бір ноғата бас бармақпен сұқ саусақты бір мезгілде сүйрей қағу [4, 70-71]

Кейін көптеген күйші, зерттеушілер сарабынан өткізіп, дамыту үрдісін белгілі күйтанушы К.Сахарбаева жалғастырды, «күй тартыс» үрдісіндегі жеңімпаз күйшіге басымдылық беретін оң қол қимылдарын (штрих) талпынысымыз жас орындаушылар арасында жақсы нәтиже беріп келеді. Бұл оң қолдың қимылдары жөнінде қырғыздың қомызшысы Р. Аманова былай деген екен: «Эти движения, естественно, дают особую силу и резкость звучания, то подобные приемы игры на комузе можно назвать штрихами...» дей келе қол қимылы кезінде төменгі жоғары декеге және аспапты төңкерге неше түрлі қимылдар жасайды деген тұжырым жасай келе, бұлай болмаған жағдайда туынды мазмұндық арқауын жоғалтатынын келтіреді [5, 36]

Қазақ халқы домбыра күйлерін орындауда да мұндай мимикалық қимылдарды көп қолданылады. Әсіресе мұндай әдісті шебер орындаушылар күй тартыс үрдісінде қарсыласын жеңу үшін көп қолданған. Шебер орындаушыны тыңдарман халық «дәулескер», «дүлдүл», «жүйрік» «домбыраның құлағында ойнайды», «домбыраны қайыстай илейді», «бармағынан бал тамған», «күйдің майын тамызады», «домбыра пернесінен сыр сауған», «бір қағыспен дем береді» сынды т.б. теңеулермен екі қол қимылының жымдасқан үндестігіне (координация) орай ұлығылап қадірлегенін өнерде жан-жақты ізденісті жолдары бар ғалымдарымыз А.Жұбанов, Ғ.Бисенова, Б.Аманов, А.Мұхамбетова, А.Сейдімбек, С.Өтеғалиева, С.Райымбергенова, күй танушылар Т.Мерғалиев, А.Тоқтаған, Т.Әсемқұлов,

Б.Ысқақов, А.Райымбергенов, К.Сахарбаева және т.б. зерттеушілеріміздің еңбектерінен білеміз. Сонымен қатар дәстүрлі өнерге, күйшілердің орындаушылық өнердің майталмандарына баға беруде, насихаттауда ақын, жазушыларымыздың да еңбегі зор. Мұнан шығар қорытынды орындаушы күйшіні, күйшілікті жете танымаса, күйін түсініп келешекке жеткізе алмауы ықтимал екен. Сондықтан орындаушы парасатты ойшыл, күйші-композитордың күйде суреттеген образының көркем бейнесін тыңдаушыға орындаушылық шеберлігімен елестеттіре, түйсіндіре алғанда ғана керекті деңгейден көрініп, аралық рөлін нанымды атқарғандары ғана тыңдарман сүйіспеншілігіне бөленіп, жоғарыда айтып өткен теңеулерге лайық саналған дей тұрсақта күй өнерінің жұмбақ сырлары әлі де баршылық, көзбен көріп, құлақпен шебер орындаушылардың, күйші-композиторлардың өздерінен тыңдағанға жетер ешнәрсе жоқ. Осы орайда күй шығармашылықты тұлғаны дәстүрлі өнерде «күйші» деп танығанын немесе бағалағанын, ал кәсіби жүйеге бет бұрысында «күйші-композитор», «композитор» атауымен ғылымға енгенін зерттеулерден білеміз. Кәсіби білім беруде бірбағытты домбырада орындау өнері үйретіліп, арнайы классикалық «композиция» мамандығы болғандықтан күйші, жалпы дәстүрлі өнердегі шығармашылық назардан тыс қалған және күні кешеге дейін осылай жалғасты. Қазіргі таңдағы «күй тартыс» бұл өз жанынан шығарып немесе суырып салма негіз ұстанымында емес, жаттанды күйлермен орындаушылық шеберліктері басым домбырашылардың жекпе-жегі, тағыда кәсіби жүйедегі күйшілік лебі басымдары, домбырашы атауынан ерекшеленген топтың, күйшілердің сайысы. Бірақ бұл топ әдеттегідей өз жандарынан күй шығармайды, танымал орындаушылар ғана. Соңғы жылдары мамандандыру саласы болмасада табиғи шығармашылық қасиеті бар домбырашыларды шығармашылыққа бағыттау мақсатында «Күй шығармашылық негіздері», «Импровизация» сияқты элективтік пәндері оқу үдерісіне енгізілген, сонымен бірге күй шығармашылық қасиетті ұштау мақсатында консерватория қабырғасында тақырыпты «Күй тартыс» сайыстары ұйымдастырылып жақсы нәтиже беруде. Осылайша күйді шығарушы, әрі шебер орындаушыны өз арнасына бағыттағанда ғана «күй тартыс» өнерімен бірге «күйші» яғни күйші-композиторларымыздың да, күйге жан бітіретін сан-салалы қағыстық жүйенің қайта оралары сөзсіз. Біздің бақытымыз күй өнерінің

өткені мен бүгінінің «Алтын көпірі» атанған, XIX ғасырдағы ұлылардың көзін көрген, өз аймақтарында күй тартысқан, немесе ұлы өнерді көзімен көріп, солардан ұстартқан аңыз күйшілер Д.Нұрпейісова мен М.Өскенбаевтар өнерінің орындаушылық және шығармашылық қырларын бейне таспалары арқылы сонымен бірге тікелей шәкірттерінен үйренуіміз болып табылады.

Әрине күй шығармашылықпен айналыспаған, бірақ ұлы орындаушылар қатарына өз шеберліктерімен көтерілген, халық және зерттеушілер бағалауымен танымал күйші-орындаушылар қалың тобын да жоққа шығара алмаймыз. XX ғасырдың 30 жылдары астана Алматыға арнайы шақыртылған күйшілердің қалың тобы арасынан А.Жұбанов Дина орындаушылық шеберлігіне тоқтала келе, өзінің «Ғасырлар пернесі» еңбегінде Құрманғазы өзінің оң қолы мен Динаның сол қолын бір домбырашыға берсе, таңқаларлық теңдесі жоқ орындаушы болатынын жазып кеткен [1]. Мұнан біздің пайымдауымызша Құрманғазы күйлері жойқын екпінмен жігерге толы болғандықтан, әрі ер адам оң қол қағысының өте күшті болғандығы. Дина ұлы ұстазының жанына еріп күй жарыстырғанмен, тікелей үйренгенмен өзіндік теңдесі жоқ күйшілік мектеп қалыптастырған күйші. Динаның жанында болып, өнер жолын зерттеген Ғ.Бисенова «Әсем қоңыр» жинағында домбырашы форшлагтарды (аралық ноталарды; үнөрнек (мелизм)—А.Ж) жиі қолдана отырып, бейнелеуге мүмкін емес ерекше сұлулық дүниесін сол қолымен туғызатындығын атап келтірген [6, 6]. Ал, кейде ол тек сол қолының перне басуы арқылы бірнеше нотаның үнін шығаратын, ал мұндайда оның оң қолы домбыра ішегіне жоламайтынына да баса назар аударған. Домбыра шанағынан құйылған күй әуезіне оң қол тіл қызметін, ал сол қол ерін міндетін атқаратынын салыстырмалы түрде шендестіруден, екі қол үндестігінің жымдасқан бірлігінен ғана, жүрекке жетер орындаушылық қасиет қалыптасады деп түйіндейміз. Ұстазы жоғары баға берген Динаның орындаушылық шеберлігі, екі қолының қасиеттері әлі толық зерттелмеген сала. Кейбір күйшілердің де, зерттеушілердің де Дина орындаушылығын пір тұтатындығы асқан шеберлігін танығандығынан екені сөзсіз. Мұндай күрделі орындаушылықты халық композиторларының күйлерін тікелей өзінен басқа ортаңқол орындаушылар арқылы нотаға түсіруде, олардың көркемдік ерекшеліктері, иірім, орамдарында, қағыстарында кемшілік кездеседі. Әлемді таң қалдырған Ұлы Динаның өзі мықты

күйшілерді бағалай біліп, орындаушылық деңгейі қақылда ұтқыр пікірлерін білдіріп отырған.

Шебер орындаушы – домбыра әуезіне бір қағыспен тұтас бір әлем туғызады, болмаса сол қолдың бір саусағының серпуі күйдің мазмұнына тірек болады. Әсіресе бұл үрдіс Дина күйшінің орындаушылық үрдісінде ерекше түзілген. Динаның біріншіден оң қол қағысының жиі өзгеруі, қағыс қағудағы әдісінің күрделілігі де сол, саусақтары алақан бауырынан кейде көрінбейді де, тұтпа қағыс алудағы шеберлігі, сол қолдағы дәстүрлі күй өнерінде «сірге тағу» деп аталған күрделі үн-өрнегі (мелизмдер), сол қол саусақтарын домбыра ішегінен көтермей, қосалқы дыбыс шығаруының күй әуезіне ырғақ есебінен шықпай ерекше жалғасқан саздылық тудыруы, сол қолмен іліп дыбыс шығару кезінде оң қолды домбыра мойнын бойлай ойнату қимылы т.б. Бұл құбылыс алғаш рет бізге Динадан кейін Мұрат күйшілерден жеткен. М.Өскенбаев жеті қайқының бірі әкесі Өскенбайдың түркімен дутаршысы Құлбай бақшымен тартысын өткен ғасырдың аяғына таман белгілі болып, хатқа алғаш рет Қ.Ахмедияров түсіріп Мемлекеттік «Мәдениетті қолдау» жылында жарық көрді [7]. Бұған дейін домбырашылар қауымы таныста емес еді, кең таралмауының тағы бір себебі қағыстары әдіс-амалдарының қиындығында болды.

Маңғыстау күйшілік мектебі дәстүрлі орындаушылық және шығармашылық қағидаларға толы. «Күй өнерінің шоктығы биік, мол мұрасына күміс күймелі көрікімен салтанат орнатқан «Айтыс, тартыс» күйлердің керуені, ең озығы осы мектепте», – деп К.Сахарбаева айтқандай [8, 625], бұл өлкеде қара тартыс, сүре тартыс, қайым айтыс, қыз бен жігіт айтысы, аты шулы «Үш ананың айтысы», циклды күйлер, Нар идірген және Ақсақ құлан, Ноғай зарлары, Науайылар, Ел айрылған жыр және ән күйлер, т.б. түрлері кездеседі [9, 35-42]. Күйшіні кемелдендіретін де, сайыста сәйгүлік озады дейтін сынға жетелейтін де бұл сындарлы сала қайталанбайтын құбылыс, тарихтың Адайлық күйшілік мектебі атанған шежіресіне тән шыңы болып қала бермек. Қазіргі уақытта күй тартыс жанрынан сүре тартыс кездеседі. Аталмыш дәстүрдегі күйлерді орындауда екі қолдың рөлі өте зор. Ондағы саусақ, білезік, білек, шынтақ, иық қимылдарын іске асыру үшін үлкен шеберлікті талап етеді. Әр қимылдың өзінше бір мән-мағынасы, жоғарыда айтып кеткендей, күйдің екпініне байланысты ұқсас қимылдардың күй

мазмұнына, күйшінің айтар ойына байланысты ерекшеленіп келеді. Әрине сайыста жеңу үшін бар өнерін салған орындаушы аяқ астынан қимылдар тауып кету мүмкін, «Ымға түсінбеген, дымға түсінбейді» дегендей, оның астары бар екенін ұмытпауымыз керек.

Әдебиеттер

- 1 Жұбанов А.Қ. Ғасырлар пернесі. – Алматы: Жазушы, 1975. – Б. 400. – Б. 11.
- 2 Жұбанов А.Қ. Қазақ халқының аспаптық музыкасы. Домбыра, кобыз, сыбызғы күйлері / Құр. Жанұзақова З. – Алма-Ата, 1964.
- 3 Жайымов А. Домбыра ойнау өнері. – Алматы, 1983.
- 4 Сахарбаева К. Домбыра үйрету әдістері. – 2-ші баспа. – Алматы: Триумф, 2014. – 164 б.
- 5 Аманова Р. Жанровая природа кыргызских кюев для комуза (синкретизм и языка жестов) // «Дәстүрлі музыкалық мәдениет: өткені мен бүгіні» атты Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы, Халық музыкасы факультетінің 70 жылдығына арналған Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Алматы: Құрманғазы атындағы ҚҰК, 2015. – Б. 35-39.
- 6 Әсем қоңыр (Дина күйлері). / құр. Ахмедияров Қ. – Алматы, 1997. – Б. 6.
- 7 Ахмедияров Қ. Табыну. – Алматы: Дайк пресс, 2000. – Б. 675.
- 8 Сахарбаева К. Мұрат мұрасы // «Музыкалық білім және музыкалық ғылым саласындағы өзекті мәселелер» атты Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Алматы, 2005. – Б. 624-627.
- 9 Тоқтаған А., Елеусізқызы Г. Күй қастерлі әуез. – Алматы, 1999. – Б. 35-42.

References

- 1 Zhubanov A.Q. Ghasy'rlar pernesi. – Almaty': Zhazwshy', 1975. – B. 400. – B. 11.
- 2 Zhubanov A.Q. Qazaq xalqy'ny'nh aspapy'tq mwzy'kasy'. Domy'ra, qoby'z, sy'by'zghy' ku'jleri / Qur. Zhanuzaqova Z. – Alma-Ata, 1964.
- 3 Zhajy'mov A. Domy'ra ojnaw o'neri. – Almaty', 1983.
- 4 Saxarbaeva K. Domy'ra u'jretw a'disteri. – 2-shi baspa. – Almaty': Tri'wmf, 2014. – 164 b.
- 5 Amanova R. Zhanrovaya pri'roda ky'rgy'zski'x kyuev dlya komwza (si'nkrezi's i' yazy'ka zhestov) // «Da'stu'rli mwzy'kaly'q ma'deni'et: o'tkeni men bu'gini» atty' Qurmanghazy' aty'ndaghy' Qazaq ultty'q konservatori'yasy', Xaly'q mwzy'kasy' fakwl'tetinih 70 zhy'ldy'ghy'na arnalghan Xaly'qaraly'q ghy'ly'mi'-prakti'kaly'q konferenci'ya materi'aldary'. – Almaty': Qurmanghazy' aty'ndaghy' QUK, 2015. – B. 35-39.
- 6 A'sem qonhy'r (Di'na ku'jleri). / qur. Axmedi'yarov Q. – Almaty', 1997. – B. 6.
- 7 Axmedi'yarov Q. Taby'nw. – Almaty': Dajk press, 2000. – B. 675.
- 8 Saxarbaeva K. Murat murasy' // «Mwzy'kaly'q bilim zha'ne mwzy'kaly'q ghy'ly'm salasy'ndaghy' o'zekti ma'seleler» atty' Xaly'qaraly'q ghy'ly'mi'-prakti'kaly'q konferenci'ya materi'aldary'. – Almaty', 2005. – B. 624-627.
- 9 Toqtaghan A., Elewsizqy'zy' G. Ku'j qasterli a'wez. – Almaty', 1999. – B. 35-42.

Dossybayeva G.K.

**Ways of improving of the system
of Higher education in RK**

The maximum success in modernization of the higher educational system in PK can be achieved in case all program directions of the Government placed into educational policy take all the best possible from positive potential of the US higher educational system in main directions: qualitative selection of school-leavers, qualitative teaching staff, high level of organizing of teaching process, finance provision, development of the infrastructure of the university.

Key words: high school, the process of restructuring, global priorities, integration into the global educational environment, reforming the national education system.

Досыбаева Г.К.

**Қазақстанда жоғары білім
беруді реформалауда жоғары
тиімділікке қол жеткізу**

Әлемдегі заманауи жоғары білім беру стандарттарының дамуы АҚШ тәжірибесіне қызығушылық танытып, оның болашақ кәсіби мамандарды дайындау әдістері ретінде қолданыс табуға мүмкіндік туғызды. Қазақстанның жоғарғы білім беру тәжірибесін зерттеу барысында елімізде әлемдік тәжірибемен салыстырғанда, қайта құру үдерістерінің өте баяу жүргізіліп жатқанын аңғартты.

Түйін сөздер: жоғарғы мектебі, жоғарғы білім берудегі қайта құрулар үдерісі, әлемдік басымдылықтар, әлемдік білім беру кеңістігіндегі интеграция, ұлттық білім беруді реформалау.

Досыбаева Г.К.

**Пути реформирования
высшего образования
в Казахстане**

Необходимо отметить, что на современном этапе развития высшей школы Казахстана процесс перестройки высшего образования в соответствии с мировыми приоритетами протекает достаточно интенсивно. В связи с тем, что современный этап развития образования в мире характеризуется повышением интереса к опыту высшего образования в США, интенсивным использованием его в профессиональной подготовке будущих специалистов, то процесс интеграции высшего образования в казахстане в мировое образовательное пространство, реформирование национальной системы образования происходит и достигает максимального эффекта.

Ключевые слова: высшая школа, процесс перестройки, мировые приоритеты, интеграция в мировое образовательное пространство, реформирование национальной системы образования.

**WAYS OF IMPROVING
OF THE SYSTEM
OF HIGHER EDUCATION
IN RK**

In paragraph number 4 which is called «Knowledge and professional skills – the key indicators of modern educational system, training and retraining of the staff with the new course «Kazakhstan – 2050», the Leader of the nation in his Appeal to the nation instructs the Government to provide the development of engineering education and modern technical specialties with awarding international certificates starting from 2013. Professional and technical higher education should focus on maximum satisfaction of current and perspective needs of national economics in specialists. It will solve the problem of employment of people. The higher institutions should not be limited by only educational functions. They should create and develop the applied and scientific – research units. The universities which have been guaranteed the academic autonomy should not be restricted by perfection of their teaching programs, but should develop actively their scientific-research actively [1].

The analysis and study of literature on the given problem have revealed that in the Republic Kazakhstan different aspects of comparative pedagogics, methods of comparative and pedagogical researches, educational policy of the higher education are regarded in various works and researches. Alongside with it the problem of the quality of the educational system of RK, tendencies of its reforming, the issues of globalization and integration, the development of the national model of the higher education are also considered in various scientific works. The detailed and full analysis is carried out in these works. The authors outline their vision of the national model of the education in RK which should take all the best from world experience adding local cultural and educational peculiarities. But in all scientific works the problems and importance of launching of advanced practice and traditions of the western universities into local pedagogical practice have not been solved.

The willingness of RK integration into the world educational community, to acknowledgment of our diplomas and our specialists in the countries of the civilized world make us analyze the US system of higher education, reveal its peculiarities and pay attention to its positive sides. We should not simply fix their positive tendencies in the practical work at the universities of RK. All mentioned above testify the availability of contradiction of the need of RK to the

world modern tendencies and real situation of this problem in the country. The given contradiction has determined the theme of my research: what are the tendencies and peculiarities of the development of the higher education of the USA. So, the subject of my research is the perfection of training and upbringing of the future specialists in the modern higher institutions of RK with the help of combined US experience.

Conducting this research I have developed a hypothesis: if we take the combined experience of the USA and RK we will be able to approach the quality and system of the preparation of the specialists to the world standards as the US educational system is the most successful, competitive and productive.

In accordance with the problem, aim, hypothesis and the subject of the research the following tasks have been put:

To develop scientifically proved conclusions and recommendations on usage of positive experience of the USA for higher educational system of RK.

Thus in the conclusion, the perfection of the teaching process and upbringing of future specialists in modern higher education of Republic Kazakhstan using the combined experience of foreign countries should be based on similar priority directions which can be the basis for RK to enter the world educational community on equal.

Comprehensive analysis of the development of the higher education system of the USA allows to make up the following conclusions:

1. The most important tendencies of the higher educational system in the USA are: globalization, technologization, computerization, internationalization and through these things to strengthen positions at world educational market. The brilliant developments of all these tendencies make US educational system highly competitive all over the world [2].

2. The major indices of high competition of the US higher education are: in the rating of the best world universities 60 of them are from the USA. In the country there is the largest number of outstanding specialists with the world fame and consequently the outstanding fundamental researches which is also testified by the number of Nobel Prize winners (148 persons). The American system of higher education is perfectly harmonized with demands of industry and large corporations, large and small firms and characterized by high quality and efficiency of multilevel preparation of specialists especially in post diploma preparation that all attracts increasing number of students throughout the world [3].

The participation at the educational market as independent players changes basically the nature of the higher education of the USA. From now on it becomes entrepreneurship: all links of university structure become self-determined on competition and income [4].

Thus, it follows that productively and entrepreneurship are the peculiar features of the modern educational system of the USA which lead to the following conclusions:

- decreasing the importance of systematic fundamentals;
- search for innovation;
- the organization of teaching process with emphasis on interdisciplines, on serious independent work of the students as the main requirements of the quality;
- the qualitative selection of school-leavers through social colleges and highly professional teachers [5].

6. The main problems of the higher educational system of RK which restrain its development are:

- low demand of post-graduates after graduating from universities. The closure of specialties not competitive at market is slowly resolved;
- the system of higher education in RK can't provide outstripping education, can't prepare specialists with orientation on technological progress and specialists able to change briefly their profession.
- low level of specialists' preparation for innovative sphere. There can be mentioned such things as: low level of development of innovative infrastructure of science and education, low innovative direction of educational programs, poor financial provision in all specialties especially technical ones. Besides students take weak part in carrying out state scientific and scientific-technical programs linked with innovative activity, the absence of effective connection of education and science with industry and so on.

- there are significant problems in informatization of higher education. Existing state inter-regional channels do not meet requirements of informatization of education, standard juridical basis is poorly developed and there is lack of electronic products in official language, lack of preparation of specialists in informatics and informational technologies in official language.

To perfect the system of higher education in RK it is reasonable:

- to introduce the multilevel preparation of specialists according to the American model.

The introduction of it will make Kazakhstan:

- competitive in qualitative education that will attract many foreign citizens; – it will integrate such advantages of the American higher education as: diversity of educational institutions – from small humanitarian colleges to large state and private universities including research and corporative universities the analogues of which there are no in Kazakhstan.

Also it is necessary decentralize the managing of higher institutions and to give them academic freedoms, to select highly professional staff, to raise the role of pedagogical, technical and medical colleges, to put responsibility for sustaining advanced researches on the local bodies. Attention should be paid to charity activities stimulated by tax legislation. It gives the opportunity to the talented students from poor families to get education in the most expensive and prestigious universities of the world, to invite foreign teachers and professors whose intellectual and cultural resources will promote the development of higher institutions of Kazakhstan, adherence to traditions and to raising the image of university.

8. Introduction of decentralization of management in Kazakhstani Universities and providing of academic freedoms will allow:

- to abolish single standards, single teaching plans that restrain creative approach, creative initiative and sound competition between universities for

qualitative education;

- to raise the responsibility of the universities for retraining pedagogical staff for working on new innovative technologies for utmost informatization and computerization of teaching process, for giving a free access of students and professors to informational resources, for application and development of distance education, and forming the market of on-line education of students. The universities should also be responsible for developing finance provision of universities, for developing infrastructures, for raising the image of the university, for developing fundamental and applied researches, for creating new techno parks and techno polices which are to be linking elements between production and education.

- to stimulate innovative activity of universities and its staff on developing more perfect standards, teaching programs and courses according to adequate modern requirements and appliance into teaching process innovative technologies and methods of teaching;

- to continue the work on developing multimedia and electronic textbooks, the use of computer teaching and controlling programs in the teaching process. Also it is necessary to create interdisciplinary courses, and joined programs of teaching and scientific researches with scientific and educational institutions of foreign countries and post-soviet countries. Which provide competition of our post-graduates at the world market.

References

- 1 Kazakhstan Strategy «Kazakhstan-2050» – New political course of the state// Address by the President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev to the People of Kazakhstan // Kazakhstanskaya Pravda, № 39. – Astana. 2012. – 14 December.
- 2 Fedorov I., Erkovich S. Higher Education in Russia. To use the world experience appropriately. – 2003.
- 3 Dzhurinsky A.N. Internalization of the Higher education in the modern world. – 2004.
- 4 Zamulin O.A., Kapustin B.G., Konstantinovsky D.L. Transformation of the universities and new approaches to the content and structure of education journal Higher education today, №8. – 2004.
- 5 Denis, M. The future of the universities in 10 years period. – 2004.

Құмарғалиева Н.Р.
**Маңғыстау театрының
шығармашылық ізденістері**

Әр елдің мәдени-рухани болмысының дамуына әсер ететін өнердің бірі – театр. Біздің заманымызға дейінгі ежелгі Антика дәуірінен бастау алған бұл өнердің адамзаттың рухани өрлеуіне, жеке индивидтердің тұлға болып қалыптасуына ықпалы зор. Демек, театр – сан қырлы өнер түрлерінің басын қосатын алып мекеме. Онда драматургия, хореография, композитор, вокал, грим, костюм, музыка, жарық эффектілері, режиссура, мүсін, сурет, қолданбалы сәндік өнері, актер шеберлігі, т.б. бірігуі арқылы синтездік өнер туындайды. Осындай барлық өнердің жиынтығынан құралған театр өнері бүгінгі күнге дейін жан-жақты өсіп, өркендеуде. Елімізде құрылымы күрделі, көтерер жүгі ауыр елуден аса театр бар. Солардың ішіндегі Елбасы Н.Назарбаевтың тапсырмасымен ашылған ең жас әрі экспериментальді бағыттағы театр Н.Жантөрин атындағы Маңғыстау облыстық қазақ музыкалық драма театры болып саналады. Осыдан он үш жыл бұрын ашылған театрдың шоқтығы жоғары, репертуар таңдауы да өзгеше. Аз ғана жылдардың ішінде көптеген жетістіктерге жеткен театр елімізде үлкен мәртебеге ие.

Түйін сөздер: театр өнері, актер шеберлігі, режиссура, драматургия, пьеса, спектакль, декорация, грим, костюм, хореография, композитор, вокал, сахна.

Kumargalieva N.R.
**The creative search
of Mangystau theatre**

Theatre is the direct legacy that influences cultural and spiritual development of different nations. From the times of antiquity to our epoch was the beginning of a spiritual revival of humanity, the era and art. It influenced the formation of individual persons. Therefore, theatre is a multi – faceted organization that will unify the resulting types of art. Therefore, dramaturgy, choreography, singing, makeup, music, costumes, composers, lighting effects, acting, sculpture, painting, decorative arts and acting skills occurs by the association of art synthesis. Such performing arts are still together, fully developed and thriving. In our country there are more than fifty theaters that enhance the spiritual development of the people of complex structures. On behalf of N. Nazarbayev opened experimental Mangistau region Kazakh musical-drama theatre of a name of Nurmuhana Zhanturin. Among the Kazakh theatres, he is the youngest. Thirteen years ago, the theatre was opened with a high choice of repertoire. Within a few years the achievements of theatres reached great heights.

Key words: Keywords: performing arts, acting, directing, dramaturgy, play, show, decor, makeup, costumes, choreography, composer, vocals, scene.

Құмарғалиева Н.Р.
**Творческие поиски
Мангыстауского театра**

Театр – это непосредственное наследие, которое влияет на культурное и духовное развитие разных народов. Период со времен Античной древности до нашей эры было началом духовного возрождения человечества, эпохи и искусства. Оно влияло на формирование индивидуальных лиц. Значит, театр – многогранная организация, которая объединит полученные виды искусства. Поэтому драматургия, хореография, вокал, грим, музыка, костюмы, композиторы, световые эффекты, режиссура, скульптура, художество, декоративно-прикладное искусство и актерское мастерство возникают объединением искусства синтеза. Такое театральное искусство до сих пор в совокупности всесторонне развито и процветает. В нашей стране есть более пятидесяти театров, которые повышают духовное развитие народа сложных структур. По поручению Н. Назарбаева открыли экспериментальный Мангыстауской областной казахский музыкально-драматический театр имени Нурмухана Жантурина. Среди казахских театров он считается самым молодым. Тринадцать лет тому назад был открыт театр с высоким выбором репертуара. В течение нескольких лет достижения театров достигли больших высот. Поэтому автор в этой статье коснулся актуальных проблем данного областного театра в муниципальных округах.

Ключевые слова: театральное искусство, актерское искусство, режиссура, драматургия, пьеса, спектакль, декорация, грим, костюм, хореография, композитор, вокал, сцена.

Ғ. Мүсірепов атындағы қазақ мемлекеттік академиялық балалар мен жасөспірімдер театрының баспасөз бөлімінің қызметкері,
Алматы қ., Қазақстан, Т. Жүргенов атындағы
Қазақ ұлттық өнер академиясының II курс магистранты,
e-mail: Nazka_kz777@mail.ru
Ғылыми жетекшісі – өнертану кандидаты, доцент З. Исламбаева

МАҢҒЫСТАУ ТЕАТРЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ІЗДЕНИСТЕРІ

Әр елдің мәдени-рухани болмысының дамуына әсер ететін өнердің бірі – театр. Біздің заманымызға дейінгі ежелгі Антика дәуірінен бастау алған бұл өнердің адамзаттың рухани өрлеуіне, жеке индивидтердің тұлға болып қалыптасуына ықпалы зор болды. Атақты ғалым Аристотель әрбір қоғамның дамуына ықпал ететін ең алдымен өнер екендігін өзінің «Поэтика» [1, 5] атты еңбегінде жазып қалдырған. Демек, театр – сан қырлы өнер түрлерінің басын қосатын алып мекеме. Сондықтан да В.Г.Белинский «Театр – это истинный храм искусства, при входе в который вы мгновенно отделяетесь от земли, освобождаетесь от житейских отношений...» [2, 20], – деп бекер айтпаса керек. Онда драматургия, хореография, композитор, вокал, грим, костюм, музыка, жарық эффектілері, режиссура, мүсін, сурет, қолданбалы сәндік өнері, актер шеберлігі, т.б. бірігуі арқылы синтездік өнер туындайды. Осындай барлық өнердің жиынтығынан құралған театр өнері бүгінгі күнге дейін жан-жақты өсіп, құлашын кеңге жайып, өркендеуде.

Елімізде құрылымы күрделі, көтерер жүгі ауыр елуден аса театр бар. Солардың ішіндегі Елбасы Н.Назарбаевтың тапсырмасымен ашылған ең жас әрі экспериментальді бағыттағы театр Н.Жантөрин атындағы облыстық қазақ музыкалық драма театры болып саналады. Осыдан он үш жыл бұрын ашылған театрдың шоктығы жоғары, репертуар таңдауы да өзгеше. Аз ғана жылдың ішінде көркейіп, тереңге тамыр жайған мәуелі бәйтерек іспеттес.

Театр 2003 жылдың 21 наурызында Ғ.Мүсіреповтың «Қыз Жібек» трагедиясымен шымылдығын ашты, режиссері Ғафиз Есимов. Театрдың іргетасын еліміздің танымал режиссер-педагогтері: Әубәкір Рахимов пен Рахиям Машурованың шеберханасынан дәріс алған, Т.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясын драма және музыкалық драма бөлімін бітірген жас актерлар қалады. Атақты шеберлерден бітірген өнерлі топ алғашында бұл спектакльдерді Оқу залының сахнасында көрсеткен. Академия басшылығының қолдауымен еліміздің батыс өңіріне аттанған бітіруші студенттер: Марат Абай Ділде, Медғат Өмірәлиев, Кенен Ақұрпеков, Рамазан Ақтаев, Майра Бақбердиева, Бану Манкеева, Кенжебек Башаров, Құралай Мырзалинова, Олжас Бегайдаров, Айнұр Әбеннова, Таңат Шайых, Шалқар Үркімбаев, Айнара Жансейітова, т.б.

Бұл театрдың ашылу салтанатына алғашқы Президентімізбен қоса, еліміздің өнер тарландары келіп қатысты. Олар Р.Машурованың режиссурасымен қойылған Т.Әліпбаевтің «Томирис» тарихи драмасын тамашалады. Осы сәтте драма актері және музыкалық драма актері мамандығы бойынша білім алған актерлер тарихи елеулі оқиғаның себепкері болды. Сөйтіп, қазақ театрларының легіне жалынды, жаңа леп әкеліп, өнер көкжиегін кеңейтті.

Ашылғанына он үш жыл болған театр жылдан жылға беделді театрлардың қатарына еніп келеді. Маңғыстау облысының театр мәдениеті мен өнерінің дамуына айтарлықтай мол үлес қосқан Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген мәдениет қайраткері Мұханов Нұрғияз Мұханұлы театрдың директоры болып бүгінгі күнге дейін басшылық етіп келеді. Ол театр іргетасының қалануына және оның биік деңгейден көрінуіне атсалысып жүр. Кез келген гастрольдер мен фестивальдерге, түрлі мерекелік шараларға мәдениетімізді дамыту мақсатында театрды бастап шығып, труппамен бірге түрлі марапаттар мен жүлделі орындарды иеленіп, көптеген медальдарды қанжығаларына байлап келеді.

Театрдың көркемдік жетекші әрі бас режиссерлігіне «Тарлан» сыйлығының лауреаты Мерғалиева Гүлсина Бақытжанқызы тағайындалған болатын. Ол – спектакльдерін сахналауда өзіндік бағыты мен қолтаңбасы бар режиссер. 2004 жылы, яғни театрдың ашылуына бір жыл толған соң Гүлнәр Қанафина бас суретші болып келді.

Репертуардағы спектакльдер: Ғ. Мүсіреповтің «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Қыз Жібек», У.Шекспирдің «Ромео – Джульетта», Ж.Б. Мольердің «Тартюфф», А.П. Чеховтың «Жанжалды әңгімелер», С. Ахмадтың «Келіндер көтерілісі», Н. Птушкинаның «Күтпеген махаббат», Ф. Эрвенің «Мадемуазель нитуш», Ш. Айтматовтың «Ана – Жер ана», А. Камюдің «Калигула», Т. Уильямстің «Тілек трамвайы», М. Баджиевтің «Іздедім сені», В. Гаринней мен А. Джаваннидің «Ерлі-зайыптылар идиллиясы», Д. Фо мен Р. Франканың «Ерікті жұп», Т. Әліпбайдың «Томирис», Б.Беделханұлының «Махамбет», Г.Хугайдың «Ақырзаман», И. Сапарбайдың «Сыған серенадасы», С. Назарбекұлының «Ақбөбек», С. Назарбекұлы мен Н. Мұхановтың «Ант», Ә. Оразбековтың «Бір түп алма ағашы», «Зілзала», «38 немесе Қарақұрт», т.б. көптеген сан қырлы, әр жанрдағы елуден аса спектакльдер көпшілік қауымға ұсынылды.

Көрнекті драматург-жазушы Қалтай Мұхамеджанов: «Театр өнерінің өркендеуі оның ре-

пертуарымен байланысты. Себебі, театрдың көркемдік деңгейі репертуардағы шығармалардың сапасымен айқындалмақ» [3, 414], – деп театрдың дамуына ықпал ететін негізгі факторды дөп басып айтқан. Репертуардағы қойылымдардың жанрлық, тақырыптық жағы әртүрлі болуы және бүгінгі күнмен үндесіп, сабақтасып жатуы кез келген театрдың жетістігі. Осыған орай Маңғыстау облыстық театрының репертуарында тек комедия, трагедия, драма ғана емес эссе, реквием, траги-фарс жанрындағы және күрделі классикалық пьесалар да сахналануда.

Режиссер Г. Мерғалиева С. Цвейгтің «Амок» новелласын, М. Әуезовтің «Қаралы сұлу» әңгімесін және 2011 жылдың 11-наурызында Жапонияда болған зілзаланы негізге алып, сахнада «Зілзала» атты эссе экспериментальдық спектаклін қойды. Бұл қойылымда әйелдер тағдыры тілге тиек етілген. Мәселен: С. Цвейгтің шығармасында жас офицерден жүкті болып, құрсағындағы сәбиінен арылу кезінде көз жұмған сұлу ару, М. Әуезовтің сүйіктісінен айрылған, алты жыл бойы жесір атанып, жан жарынсыз ғұмыр кешкен Қарагөзі және табиғи апатында өзінің жаны қиылса да баласын ажалдан арашалап қалған жапондық әйелдің оқиғасы. Осындай күрделі тағдырларды басынан өткізген кейіпкерлердің қиыншылықтары бұл қойылымның негізгі идеясы болып тартылған. Режиссер спектакльде жоғарыда айталған үш әйелдің пешенесіне жазылған ғұмырларының оқиғалары өзіндік зілзала екендігін көрсете алған.

Қойылым экспозициясы сахнаның әр бағытынан келген үш кейіпкердің бір нүктеде түйісуінен басталады. Сахнаға лайықталған С. Цвейгтің «Амок» новелласында басты рольдегі актриса Б.Манкеева нәзік жанды, тәкаппар ару бейнесінде көрінеді. Бірақ дәрігер роліндегі М. Абай – Ділдәмен кезіккен сәтінде кейіпкердің басына төнген қатерді аңғармадық. Сұлу әйел бүкіл сырды ішіне бүккен. Негізінен новеллада ару жас офицерден жүкті болып қалып, күйеуіне қайта оралғанша қалайда түсік жасату үшін акушер-гинекологқа келеді. Дәрігердің өзіне деген ынтық сезімін байқаған соң, ол өз сырын жасырып қалады. Ал, тропиктік жерде жеті жыл өмір сүрген еркектің ақ нәсілді әйелді көргенде оны «ақ періштеге» теңеп, ессіз ғашық болғандығын актер шеберлікпен орындады. Үзінді соңында әйелдің жабайы түсік жасатып, өмірмен қош айтысқан сахнасын көру көрермендерге ауыр соққы болды. Өз ісіне жауапты дәрігер өзі ұнатқан әйелдің өлімі үшін өзін-өзі ешқашан кешірмейтінін байқаймыз. Себебі, дәл сол сәт-

те кейіпкердің «Амок» ауруына шалдыққанын аңғарамыз. Бұл туралы театр сыншысы З.Исламбаева: «Амок – адамның психикалық күйі, ақылға салып ойлануға мүмкіндік бермейтін қозғаушы күш, көзсіз ызаға, агрессияға берілу. Мұндай жағдайдағы адам жолында кездескен кедергілерге қарамай, бөгет жасағандарды өлтіруі де мүмкін. Бұл жерде «Амок» уақиғасының театр сахнасы үшін емес, кинофильм түсіруге сұранып тұрғандығын айтар едік» [4], – деген болатын. Расында да, адам жанын түршіктірер бұл ауру дәрігердің жан дүниесін өртеген өкініш сезіміне орай аталғандығы белгілі.

«Амок» сюжеті спектакльдегі басқа үзінділердегі өзге әйелдердің басынан өткізген оқиғаларынан мүлдем өзгеше. Себебі, С. Цвейг өзінің шығармасында әйел тағдырларына қарағанда, дәрігердің өз мамандығына деген жауапкершілігіне, яғни ішкі дүниесін жайлаған ар-ождан-ның азабынан өзіне қол жұмсағандығына назар аударған. Жалпы новелла түрлі психологиялық күйзелістер мен адам жанының қатпарлы сырларына толы. Алайда бұл шығарманың сахналық жүйесі басқа көріністермен байланыспай, көрермендерге белгісіз күйінде қалды. Сахнада әйел – Б. Манкееваның не себепті дәрігерге келгендігі, ал, дәрігер – М. Абай – Ділдәнің оған деген ынтық сезімі түсініксіз болып қала берді. Негізінен «Амок» новелласында дәрігердің Калькуттадан Еуропаға бет алған «Океании» кемесінің жолаушысына өзінің басынан кешкен оқиғасында өзі ғашық болған әйелдің көз алдында қайтыс болуын баяндайды. Алайда кемедегі өтіп жатқан оқиғаны режиссер Г. Мерғалиева сахнаға шығармай, актерлерге өзіндік трактова беріп, қойылымды шиеленістіре түскен. Ол сұлу әйелдің басына түскен тағдыр мен «Амок» ауруына шалыққан кейіпкердің жан айғайын, қызыл мен ақ түсті жарықтың түсіруі арқылы актерлердің қимыл-әрекетімен шешкен.

Осы оқиғадан кейін келесі «Қаралы сұлу» әңгімесінен алынған үзінді сахналанды. М. Әуезов Қарагөздің махаббатынан айрылып, жастай жесір қалған мүшкіл халін: «Алты жыл – қаралы, қайғылы алты жыл өтті. Әрбірі бір-бір өмірдей сарылған ұзақ. Қара жел үзілмей соққан күздің суық күніндей қуарған жүдеу жылдар. Содан бері Қарагөз қаралы тор бұлбұлындай, бұл төсектің иесі... Қарагөз бұл өмірді әбден мойындап болған» [5, 115], – деп жазады. Спектакльде де Қарагөздің жан жарынан айрылып, қара жамылып, алты жыл бойы тартқан азабымен, қиындықтармен айкасып өткізген ғұмыры бейнеленеді. Бірақ әңгімедегі Қарагөздің қи-

налғандығын сахнадан байқай алмадық. Қаралы сұлу роліндегі А.Әбенова кейіпкерінің жан күйзелісі мен өмірден өткен күйеуі Әзімхан – Е. Бекенді аңсаған әйелдің тән азабын сахнада нанымды етіп бейнелей алмады. Қиналғанда жеңгесін шақыртып, азабын жеңілдету үшін қамшымен аластатқан сәтінде әрекеттердің қайталануы бар. Тән азабын байқатуда символ ретінде қолданған арқанды келесі көріністің жалғасы болатын шіркеудің қоңырауы ретінде қолдануы көрермендерге күлкі тудырды. Себебі, шіркеудегі поптар мен Қаралы сұлудың оқиғасы бір-біріне қарама-қайшылық тудырады. Мұнда М. Әуезов кейіпкерінің басындағы трагедиялық жағдайы мен аянышты күйі спектакльде көрінбей қалды.

Қойылымның соңы Жапонияда болған зілзала оқиғасымен аяқталды. Күйеуі мен әйелі баласына адамның қалай жаратылғандығы туралы айтқан аңызандағы аспан мен теңіз құдайы арасындағы конфликтіні екі түрлі маска арқылы көрсетеді. Алайда олар алдағы болатын зілзадан хабарсыз еді. Өмірден алынған бұл оқиғада айрандай ұйыған отбасының шайқалуы кез келген адамның жүзіне мұң ұялатады. Ана роліндегі актриса Г. Зиятова баласына аналық мейірімін төгіп, бір қолымен баланы, екінші қолымен әлемді тербеткендей әсер қалдырды. Бұл үзіндіде сәбидің әкесін орындаған К. Ақүрпеков пен анасының роліндегі Г. Зиятованың әдемі актерлік дуэт құрғандығын аңғара аламыз. Алайда көріністер ауысқан сайын зілзала дыбысының қатты берілуі актерлер сөзінің анық естілмей, әсерлі сәттердің байқалмай қалуына әкеп соқты.

Спектакльде салт-дәстүрі, діні, тілі бөлек үш әйелдің тағдыры көрсетілгенімен қойылымның айтар ойы терең. Мұны қазіргі адамдардың басынан өтіп жатқан мәселелердің психологиялық зілзаласы десек қателеспейміз. Оны біз декорациядағы ілінген глобус тәрізді шардан байқаймыз. Осы ғаламшардағы жер бедерінің қызыл түске боялғандығы да бекер емес. Адам жанын түршіктірер әртүрлі мәселелер бүкіл әлемді қамтиды деген түсінік қалыптастырады. Сахна бос кеңістік, хаос іспетті. Антикалық заманда әлем хаостан жаралған деген ұғым болған. Осындай астары бар дүниені Г. Мерғалиеваның табиғат заңдылықтарымен байланыстырғанын байқауға болады. Адамдар қанша қарсыласса да табиғаттың алып күштеріне қарсы тұра алмайды. Өйткені жаратушы адам болмысын табиғат күштерінен әлсіз етіп жаратқан. Спектакльде әйелдердің ауыр тағдырларын режиссер бір арнаға ұштастырған. Алайда ол осы үш оқиғаны біріктіргенімен үзінділердің аралары байланыспай қалған.

Сахна реформаторы К.С. Станиславскийдің «Театр – ұжымдық өнер» деген сөзі бар. Нақты айтылған. Себебі, спектакльде актерлік ансамбльдің шеберлігі басым болғандықтан эссе жанрындағы кейбір олқылықтар байқалмады. Осы тұста Г. Товстаноғовтың трактовкасына сүйенетін болсақ, ол: «ни один замысел режиссера не обретет реальный художественной ценности, если он не будет выявляться в актере. Современность актерского исполнения заключается в том, чтобы быть всегда впереди зрителя. Если артист перестает предлагать все новые загадки зрителю, его творчество лишается интереса» [6, 222], – деп тұжырымдайды. Мұндағы жаңашылдық актерлердің спектакльге өзіндік форма беруімен айқындалады. Яғни, олардың бірігіп, пластикалық қимыл-әрекеттер жасауы шығармаға көркемділік берген. Қойылымның соңында жоғарыда ілінген қызыл түсті шар түсіріліп, ішінен зілзалада сәбиін аман алып қалған ананың жансыз денесінің табылуы көрермендерді ерекше сезімге бөледі.

Репертуардағы келесі спектакль – қырғыз елінің танымал жазушысы Ш.Айтматовтың «Құс жолы» повесті бойынша жазылған «Ана – Жер-Ана» пьесасы. Мұны осыдан елу бір жыл бұрын атақты режиссер Әзірбайжан Мәмбетов сахналанған болатын. Араға қаншама жылдар салып, трагедияны қайта түлетіп, жаңаша интерпретация жасаған жас әрі талантты режиссер Дина Жұмабаева спектакльді жаңа формада көрермен қауымға ұсынды.

Д. Жұмабаева негізінен Қазақстан Республикасына Еңбек сіңірген қайраткер, профессор Ю. Ханинга-Бекназардың шеберханасынан дәріс алып, Астана қаласындағы Қазақ ұлттық өнер университетінде «режиссер» мамандығы бойынша тәлім алған. Ол жас та болса бірнеше күрделі спектакльдерді жарыққа шығарған: К. Абэның «Құмдағы әйел» (дипломдық спектаклі), У. Шекспирдің «Король Лир», «Ромео – Джульетта», Ғ. Мүсіреповтің «Қыз жібек», Н.В. Гоголь «Өлі жандар», Д. Исабековтің «Аққулар мекені», ағайынды Гриммдердің «Бремен музыканттары», Ш. Пьерронның «Золушка», С. Беккеттің «Годоны күту», Г.Х. Андерсеннің «Қар патшайымы», П. Мерименің «Кармен», Ш. Айтматовтың «Ана – Жер ана».

Ұлы Отан соғысының ауыр жылдарынан сыр шеретін «Ана – Жер ана» авторының: «Әке, мен сенің қайда жерленгеніңді білмеймін. Төреқұл Айтматовқа арнаймын. Ана сен төртеуімізді де өсіріп жеткіздің. Нағима Айтматова арнаймын» [7, 5], – деген жазуынан повесті анасы мен әке-

сіне арнағандығын аңғарамыз. Ол өзінің осы шығармасын қиын-қыстау кезеңдегі тылдағы қара жұмыс ауыртпалығын мойнына жүктеген, түрлі қиындықтармен ерлерше күрескен нәзік жандардың батылдығын кемеліне келтіре суреттеген. Ш.Айтматов – алапат соғыстың кесірінен сүйген жары мен туған балаларынан, ағайын-туыстары мен бауырларынан айрылған аналардың қайғы-мұңын тебірене жазған қаламгер.

Трагедияда басты кейіпкерлер Толғанай – Қ. Мырзалинова мен келіні Әлиманның – Ж. Құрманқызының басына түскен қиын тағдырлары баяндалады. Сүйікті жарларынан айрылған аналардың ішкі жан дүниесінің күйзелісі мен олардың соғыстан тыс өмірі суреттеледі. Бұл туралы Б. Тоғысбаев: «Спектакльдегі ең басты тұлға – ана. Ол жинақталған образ. Жер бетін қаншама өрт шалса да, адамдар қайғыға, қазаға ұшырап, сел боп ағылған көз жасынан бүкіл әлем күңіренсе де, Толғанайдай аналардың арқасында тіршілік, өмір таусылған емес. Ана – ол мәңгілік символы, әділеттілік қазынасы» [8, 147], – деп өз мақаласында жазып қалдырған.

Қойылымда режиссердің идеясы автордың айтар ойынан алшақтамаған. Қанша жылдар өтсе де «Құс жолының» өзектілігін жоймағандығының бір себебі, аналар бейнесінің көркем, үлгі боларлықтай етіп жазылуы. Өйткені қазіргі заманда кез келген қиыншылыққа төтеп беретін аналар қатары сиреп бара жатқан тәрізді. Ұсақ-түйек, болмашы нәрсеге бола ерлерінен ажырап, сәбилерін балалар үйіне тапсырып немесе қолдан түсік жасатып, шараналарынан құтылу жолын іздеген әйелдерді көргенде «қалай ғана жер басып жүр екен?» деген ой келеді. Ал, сондай іс-әрекетке баратын қазіргі кездің келіншектері қасиетті «ана» деген атауға лайық емес деген тұжырымға амалсыз келіп тоқталамыз. Бұл туралы Т. Алтай өз мақаласында: «...«Ана – Жер ана» трагедиясының кейіпкерлері, адам төзгісіз алапат соғыс кезеңінде адами қалпында қала алды, ал жаһандану кезеңінде қоғам неліктен өзгеруде деген сауалдар туындайды? Қазіргі таңда «ана», «бақыт» түсініктері күрт өзгеру үстінде. Тек сырқы пішіні қалып, ішкі мазмұны өзге болуда... Режиссер көрерменді сұрапыл соғыс кесірінен халық қиналып, аштыққа ұрынса да, адами құндылықтарын жоғалтап-ғанын, «ана» құдіреттілігі, «бақыт» түсінігі сынды адами құндылықтар туралы ойландырады» [9], – деп ана деген үш-ақ әріппен ғана тұратын сөздің маңызы мен қадір-қасиетін ашына айтқан ойымен толықтай қосыламыз.

Қойылымдағы ұлы жазушының Толғанайын орындаған Құралай Мырзалинова спектакль ба-

рысында сол заманның барлық аналары тәрізді күйеуі мен балаларына, келініне қамқор, мейір-махаббатын төккен аяулы ана, асыл жар, ардақты жан болып көрінді. Бұл кейіпкерге режиссер өзгеше трактовка беріпті. Мәселен, актриса Толғанайдың балалары мен күйеуі соғысқа аттанғанда көз жасын көл етіп жыламайды, үлкен ұлынан қара қағаз келген сәтінде де эмоцияға берілмейді. Керісінше, кейіпкердің қайсар мінезін, ішкі күйзелісін, жан толғанысын көрсетеді. Актриса қас-қабағының мұңлы мимикасымен, суық хабар естігендегі көңілінің құлазуын қимыл-әрекетімен шебер байқата алды. Д. Жұмабаеваның шешімімен повесть пен пьесадағы Толғанайдың Жер ана бейнесімен қарым-қатынас жасап, сөйлескен диалогын алып тастаған. Бұл шешім спектакльдің көркемділігіне нұқсан келтірмегендігін байқаймыз. Оның осы ұтымды тәсілінің арқасында спектакль жаңа қырынан көрінді. Режиссер ұзақ диалогтардың орнына кейіпкеріне қысқа монологтар айтқызып. Қиындықтарға толы күрделі тағдыры туралы айтылған монологтары, музыканың дыбысымен көрермендерге әсерлі көңіл-күй сыйлап, көркем жетіп отырды.

Спектакль барысында актерлер ұжымдық үйлесімді ансамбль құрып, қойылымды жоғарғы деңгейге көтерді. Қасым роліндегі – Айбек Иманқұлов пен Әлиман роліндегі – Жансая Құрманқызы ғашықтарға тән қарым-қатынаспен, мейір-махаббатын шынайы баяндай алды. Олар бір-бірін қас пен қабақтан ұғысып, жарасымды актерлік дуэтке қол жеткізген. Әлиманды актриса ақжарқын, өзінің жаны қысылып, жүрегі қанжылса да енесіне қолғанат болып, басу айтып, азаматын жоқтамауға тырысқан жаны жайсаң, көңілі кіршіксіз, барлық міндеттерін адал атқаратын келін екендігін нанымды жеткізгенін жүріс-тұрысынан, қимыл-әрекетінен аңғарамыз. Қойылымда Кенжебек Башаров – Толғанайдың күйеуі Сұбанқұлдың ролін ер мінезді, байсалды кейіпте кескіндеді. Ұлдары Майсалбек – Нұрсұлтан Жексенбаев, Жайнақ – Еркебұлан Бекен Отан үшін жанын қиюға дейін баратын патриот екендігін сахнада дәлелдеп берді. Қойылым соңында сахнаның әр бұрышынан басына ақ фата тағып шыққан Әлиман мен Толғанайдың сағынышы, оны еске алуы деп ұқтық. Ал, келінінің енесіне қалдырған теңселме ойыншық аты өмірінің жалғасы болатын сәбидің дүниеге келгендігінің белгісі болып тұр.

Д. Жұмабаева мен Г. Қанафина сахнаны идеяны ортақ бір жүйеге негіздеп, түрлі символдарды қолдана отырып безендірген. Сахнаның оң жағындағы авансценадан сәл жоғары орналас-

қан поезд рельстерінің қиындылары орындық, жолаушылар бекеті, темір жол, үй, терезе, т.б. әртүрлі символикалық міндеттер атқарып тұр. Режиссердің қисынды шешімі поездың дауысын актерлердің аяқ дыбысымен, яғни жерді дүрсілдете соққан жүрістерімен береді. Жалпы бұл спектакльдер көрерменге терең ой салып, қоғамдағы мәселелерге басқаша қырынан қарауға септігін тигізеді. Режиссер пьесаның идеялық көркемдік негізін тұтас сақтап, сахна кеңістігін мүмкіндігінше дұрыс пайдаланған. Алайда рельстердің жоғарғы жақтағы ілініп тұрған қиындыларының екеуі сахнада ойналмай қалды. Мұнда сахнаны толықтай қара матамен безендіру арқылы сол заманның қаралы, ауыр атмосферасын тудыруға тырысқан. Режиссер қойылымда басты тақырып соғыс деп алғанымен, адамдардың адамгершілік қасиеттері мен болмысына ден қойған. Бұл қойылым көрермендерді еңбекқорлыққа, патриотизмге, сабырлыққа, басқа да түрлі жақсы қасиеттерге үйретіп қана қоймай, ана деген ұғымды қастерлеуге, жасы үлкендерді сыйлап, соғыс ардагерлеріне құрмет көрсетуге шақырады.

Театрдың репертуарынан берік орын алған спектакльдердің бірі – А. Камюдің «Калигула» трагедиясы. Аударған Қ. Төлеуішов, қоюшы режиссері Г. Мерғалиева, қоюшы-суретші Г. Канафина. Бұл трагедияда Рим императоры Калигула Цезарьдің тарихы мен заманы суреттелген. Режиссер өз шешімін әрбір елде болған халықты қанау арқылы ләззат табатын қаныпезер басқарушылардың психологиялық синдромдарын қазіргі замандағы қарапайым халықтың әлеуметтік ахуалын зерттеп, бақылау арқылы қарастырған. Мұндағы басты мәселе – Калигула тәрізді басқарушылардың кез-келген мемлекеттерде тамырын тереңге жайғандығы.

Спектакльдің шымылдығы ашылған сәтте сахнада психиатор – Г. Зиятова алдына келген түрлі әлеуметтік топ өкілдерінен түрлі сұрақтарға жауап алу арқылы олардың психикасын зерттеуге ұмытылады. Қазіргі кезде басты мәселелерге айналған қаражат жетіспеушілігі, уақыттың тапшылығы, ардың аяқасты етілуі сияқты т.б. себептер адамдардың жүйкесінің тозуына әкеліп отыр. Психиатордың: «Қашан туылдың? Сенің атың кім? Сені біреу орманға апарып тасатса, өзіңмен бірге бір ғана зат алуыңа болады десе, сен қандай нәрсе алар едің? Өзіңді кіммін деп санайсың? Сабырлысың ба?» деген сияқты т.б. психологиялық сұрақтарына жауап берген жігіттер мен қыздардың бойынан көптеген керемет қылықтар мен сабырсыздықты, көбінің жүй-

кесі ауыратын ауруға шалдыққандығын байқаймыз. Қойылымда психиатор науқастардан сауал алу барысында бірде орысша, енді бірде қазақша сұрақ қоюы спектакльдің көркемділігіне нұқсан келтірген. Мұндағы сұрақтарды тек қазақ тілінде қойған дұрыс болар еді. Себебі, спектакль ана тілінде қойылған.

Декорацияны безендіруде Г. Канафинаның режиссермен бірлесіп ойластырған сахна элементтері мен олардың қолданылуы орынды. Актерлердің киген киімдері бүгінгі заманғы костюмдер. Сахна төрінде шымылдыққа ілінген шеңберлер және ондағы Калигуланың бейнесі, ал одан жоғарғы шексіздіктің символы бейнеленген. Бұл Калигуланың шексіз билігінен хабардар етеді. Сонымен қоса сахнадағы колонна тәріздес темірлер ешкімнен сескенуді білмейтін, төрт құбыласы тең алып империяны көз алдымызға алып келеді.

Сахнадағы көріністер легі бір-бірімен байланыса өрбіп, параллельді алмасқан сәттерде Калигула Цезарьдің патшалық құрған уақытындағы оқиғалар көрермендерге көрсетіледі. Калигуланың зымиян әрекеттерін халық алдында анық көрсететін сатыдағы мизансценалары көрерменге қорқыныш тудырады. Ол биік мінбегінің үстінен бірде секіреді, енді бірде сырғып түсіп, өзінің қаһарын көрсетеді. Қол астындағы қызметші Муцийдің әйелін халық алдында абыройынан айырып, арам ойын жүзеге асырады. Ал, бұл жағдай Муцийдің намыстан өлуіне әкеп соғады. Саты арқылы жасалған авансценадағы әрекеттердің көркем, көрермендерге ұғынықты етіп бейнеленгені режиссердің ұтымды жасаған шешімі болып табылады.

Басты рольдегі Е. Бекен спектакль барысында Калигулаға тән озбырлық пен зұлымдықты көрсете алды. Актердің роль сомдауы нанымды, ол – әрбір іс-қимылын аңдап басатын, қиянат жасауда ешбір қаймықпайтын, билікті жамылғыға алып, өзінің пасықтығын жүзеге асырудан аянбайтын ел басқарушысы. Алайда Е. Бекенге әлі де болса Калигуланың қол астындағыларға ерекше назар аударып, әрқайсына өзгеше трактовка табуы керек. Себебі, ол қанша жерден ел басқарушысы болса да ерлі-зайыптылар арасында жары Цезонияға ілтипат танытуы өзінің қабырғасымен сырласып, өзіне жақын ұстауы немесе көп жылдан бері дос болып келе жатқан адамдармен диалогында достық сыйластығы бар екендігін байқатайындай басқа қырынан көрсетуі, ал халықтың алдында басшы тәрізді мүлде өзгеше ұстауы қажет.

Негізі пьеса желісі бойынша Калигула өте айлакер, ол бірде пірәдар, енді бірде одан ас-

қан қатыгез жоқ, келесіде мақтаншақ тәрізді қасиеттер бойында бар. Осындай түрлі мінездер галереясын бойына жинаған рольді шығару қиынның қиыны десек қателеспейміз. Осы жерде атақты режиссер А.Д. Поповтың: «Актер өз бетінше сахналық мінезді тудыра алады және сол уақыттағы спектакльдің ортақ көркем бірлігіне ол режиссердің көмегінен өзіннің сахналық тұлғасын ешбір аяқтай алмайды» [10, 22], – деген тұжырымын назарда ұстаймыз. Расында да, Калигуладай үлкен рольді режиссердің көмегінен шығару мүмкін емес. Цезарьдің бойындағы зұлымдықты режиссер үстіндегі костюмін ауыстыру арқылы көрсетуге тырысқан. Бірақ костюм ауысқанымен актерде мимикалық өзгерістердің аздығы әрі рольге икемделуі жетіспейді. Осындай қасиеттерді ескерсе болашақта Калигуланың бет-бейнесі көпшілікке танылады деген ойдамыз.

Қазіргі қоғамда Калигуладай басшылардың көп екендігін байқап жүрміз. Кішігірім жер қожайынының өзі қол астындағыларымен ойына келгенін жасап жүргендігі ақиқат. Шексіз билік пен мадақ тек Құдайға ғана тән. Ал ашкөздік, орынсыз байлық пен бедел, мансап адамдарды орға жығып қана қоймай, психикалық ауруларға апарды. ХХІ ғасыр дерті, яғни бүгінгі күнде жиі кездесетін: психикалық бұзылыстар, көреалмаушылық, сабырсыздық, жауыздық, қанағатсыздық екінің-бірінде табылатын адамдыққа жат қасиет.

Қойылымда режиссердің Гитлер ашқан Екінші дүниежүзілік қанды соғысты және Чикатианың видео роликтерін лед экраннан көрсетпегені абзал. Себебі, бұл шығармаға, спектакльге аталған видеороликтер еш байланыспайды және ешқандай қызмет атқармайды. Керісінше, актерлерге кері әсерін тигізіп қана қоймай, көрермендерді ұғынықсыз жағдайға душар етеді. Режиссердің бұл видеороликтерімен айтпақ ойын Гитлерді Калигулаға тенеген деп түсіндік. Бірақ ол ойы ұғынықсыз болып қалған. Оны көрсететін сахналарды қойылымнан алып тастаса спектакльдің көркемділігіне ешқандай нұқсан келмейтіні анық.

Калигуланың әйелі Цезонияның роліндегі кейіпкерді жауапкершілікпен орындайтын актриса Қ. Мырзалинова осы жолы сахналық серіктесі Е. Бекенмен (Калигула) тіптен үйлесімділік таппаған. Себебі, актрисаның жасы актерден үлкен, сыртқы фактуралары жарасымсыз. Цезонияны жас актриса ойнағаны жөн болар еді. Неге десеніз, біріншіден – спектакльдегі басты кейіпкерлердің түр-әлпеті, жүріс-тұрысы мен киім киісі арқылы спектакль үйлесім тауып, кемел-

дене түседі. Екіншіден – Калигуламен басқа да кейіпкерлердің жолығатын сахналарының барлығы дерлік бір-біріне ұқсайды, бірізді болып кеткен. Роль шығаруда актрисаның ішкі толғанысы, сырттай жасаған ым-ишараты байқалмайды. Режиссердің қойған міндеттерінен аса алмаған тәрізді немесе асығыс шығарылған роль болса керек. Осы кейіпкерді ойдағыдай сахнаға шығару Қ. Мырзалиноваға әлі де көп іздену мен ұзақ еңбектенуді талап етіп тұр.

Сарай басшысы Т.Тілеудің орындауында нанымды сипатталған әрі оның оқиғаларды шиеленістіруде айтарлықтай маңызы зор. Әр басқан қадамын есеппен қарап, Калигуланың қас-қабағына жалтандап, айтқандарын екі етпей жасап отырады. Спектакльдің өрбуіне актердің ойыны ритм беріп тұрғандығын аңғарамыз. Оған осы қалпынан таймай одан әрі шиеленістіріп, бойына басқа да қосалқы кереғар қылықтар, яғни жағымпаздықты, жылыпостықты, өзімшілдікті көбірек жиып көрсетсе екен деген тілегіміз бар. Сонда кейіпкер бейнесі кеңінен ашыла түседі деген сенімдеміз.

Режиссердің көпшілік сахналарды ұтымды, қисынды көрсете алғандығын спектакль барысында аңғардық. Екі сағаттық қойылым адам санасына көптеген ойлар салып, жаманнан жи-

ренуге үйретеді. Қазіргі заманға тән өзекті мәселелерді қозғап, ащы шындықпен бетпе-бет келуімізге себепкер етеді. Мұның өткен ғасырлық шығарма болғанымен қазіргі күнге дейін өзектілігін жоймағандығы анық. Осыдан түйетініміз – қай заманда да мұндай зимиян, зұлымдармен күрестің жалғасын табатындығы және оны жеңе білу өз қолымызда екендігі. Біздің басты мақсатымыз – осындай кемшіліктерге бой алдырмау, коррупцияға жол бермеу, халқымызға адал, заңымызға бекем болу.

Қорыта келсек, Н. Жантөрин атындағы Маңғыстау облыстық музыкалық драма театрының қандай күрделі шығарма болмасын, шынайы сахналауда мүмкіндіктері зор. Себебі труппада өнерді жан-жақты түсінетін, роль шығаруда жанын салатын актерлік ансамбль мықты. Бұл жөнінде З. Исламбаева: «...ұжымда өнерді жан дүниесімен түсінетін, сезінетін, драмалық музыкалық қабілеті жоғары, талантты артистер тобы бар» [4], – деген сөзіне толықтай қосыла отырып, жаңа эксперименттік спектакльдер қоятын жас режиссерлер де бар деп толықтырамыз. Себебі, қазір бұл театрды өрге тартатын режиссерлер: Г. Мерғалиева мен Д. Жұмабаева жаңа спектакльдерімен әлемдік аренадан орын алады деген сенімдеміз.

Әдебиеттер

- 1 Аристотель. Поэтика. – Пер. М. М. Позднеева. – Книга сочинителя. – СПб.: Амфора, 2008. – С.320. // С. 5
- 2 Белинский В.Г. Полное собрание сочинений. – Москва: Издательство А.Н. СССР, 1953-1959. – С. 428. // С. 20
- 3 Мұхамеджанов Қ. Таңдамалы: Пьесалар. Әдеби сценарийлер. Өнер жайлы ойлар. – Алматы: Жазушы, 1989. – 544 б. // 414 б.
- 4 Исламбаева З. Көршілес елдер мәдениеті тоғысқанда. Мәдениет. № 2, 2015.
- 5 Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. Мақалалар, әңгімелер, аудармалар, пьесалар. – Алматы: «Дәуір», «Жібек жолы», т. 3. 2005. 424 б. // 115 б.
- 6 Товстоногов Г. Зеркало сцены. – Ленинград: Искусство. 1980. – С.301. // С. 222.
- 7 Айтматов Ш. Құс жолы. Повесть. – Алматы: Жазушы. 1998. – 497 б. // 5 б.
- 8 Құндақбаев Б. Бел-белестер. – Алматы: «Өнер». 1987 ж. 275 б. // 147 б.
- 9 Алтай Т. Ана – Жер ана. // Театр Кз. № 1 (44) 2014 ж.
- 10 Попов А. Художественная целостность спектакля. – Москва: 1979. – С. 517. // 22 б.

References

- 1 Aristotel. Poetika. Per. M.M. Pozdnieva. – Kniga sochinitelya. – SPb. : Amfora, 2008. – S. 320.// S. 5
- 2 Belinskiy V.G. Polnoe sobranie sochineniy. M., Izdatelstvo A.N. SSSR 1953-1959. – S. 428.// S. 20
- 3 Muhamedzhanov K. Tandamaly: P'esalar. Adebı scenariyler. Oner zhaily oilar. – Almaty. Zhazushy, 1989. – 544 b. // 414 b.
- 4 Islambaeva Z. Korshilester madenietı togyskanda. Madeniet. №2, akpan, 2015 jyl.
- 5 Aueзов M. Shigarmalarynyn 50 tomdyk zhinagy. – Almtı: « Dauir», «Zhibek Zholy», 3- tom: Makalalar,angimeler,audar malar,p'esalar. 2005 j. – 424 b.// 115 b.
- 6 Tovstonogov G. «Zerkalo sceny». Leningrad. Iskustvo. 1980. – S.301. // S. 222
- 7 Aitmatov Sh. «Kus joly» povest'. Jazushy. 1998. – 497 b. // 5 b.
- 8 Kundakbaev B. Bel–Belester. Almaty. «Oner». 1987 j. 275 b. // 147 b.
- 9 Altai T. Ana – Zher ana. Teatr Kz. № 1 (44) 2014 j.
- 10 Popov A. Hudozhestvennaya celostnost' spektaklya. M.: 1979. – S 517. // 22 b.

Омарова Г., Күзеубай А.Ұ.

Дәстүрлі ән өнерінің аспап сүйемелінде қолданылатын қағыс атаулары

Қазақ дәстүрлі ән зерттелуінде бірнеше өзекті мәселе бар. Соның бірі – дәстүрлі әншінің аспап сүйемел ерекшелігіне байланысты. Мақала авторы аспап сүйемеліндегі атауға қатысты бірнеше ғылыми еңбектерді талдай келе, қолданыста бар және болуы қажетті қағыс атауларына ерекше мән береді. Ұлттық әннің аспаптағы қағыс атауларының қолданыстан шығуын автор Еуропа музыка терминдерінің ұлттық өнерге енуімен байланыстырады. Мақалада салыстырмалы түрде «ән шақыру», «күй шақыру», «күй бастау», «жыр бастаулардың» ән-күй-жыр өнерлерінде алатын орны, оның орындаушы үшін қаншалықты маңызды екені қарастырылады. Автор ұлттық әнде аспап сүйемелінің орны ерекше екенін, сонымен қатар, аспап сүйемелінде орындалған әр әуен-саздың ерекшелігі, оның маңызының тереңде екенін жазып, атау мәселесіне қатысты өз тарапынан бірнеше ұтымды терминдерді ұсынады. Атап айтқанда, «ән шақыру» («ән бастау»), «сабақтас», «тыныс» және «түйіндеу» қағыс атаулары. Әр атауға жеке-жеке тоқтала келе автор атаулардың маңызын, атқаратын қызметіне анықтама берген.

Түйін сөздер: ұлттық классикалық ән, аспап сүйемел, атау-сөздер, «ән шақыру», «ән бастау», сабақтас қағыс, тыныс қағыс, түйіндеу.

Omarova G., Kuzeubai A.U.

Names of percussion instruments in Kazakh national musical genre

In Kazakh national musical genre there are some problems that have not been investigated. One of these problems is used in accompaniment of musical instrument. The author of this article considers a national survey on the use of terms of instruments in accompaniment of instruments and distinguishes several important aspects which are still used today. If you compare the terms «kuyi shirou»; «kuyi bastau»; «zhyr bastau», the author notes an important role for the details of instruments. The author considers the possibility of each term and in turn adds a few productive terms. By giving examples: «an shakiru»; «an bastau» and «tuindeu», A. Czubaj gives the definition of each term and he notes that the name of each tool is of great importance.

Key words: classic national song, instrumental accompaniment, name-terms, «an shakiru»; «an bastau», «band», «breathing», «conclusion».

Омарова Г., Кузеубай А.У.

Термины инструментального сопровождения в традиционном песенном искусстве

В исследовании казахского традиционно-песенного искусства одна из актуальных проблем связана с выявлением особенностей инструментального сопровождения песен. Автор статьи, анализируя ряд исследований, посвященных терминам инструментального сопровождения, особое внимание уделяет нескольким наиболее важным из них. В статье особо отмечается, что меньшее употребление традиционных терминов в песенном искусстве связывается с проникновением в исполнительскую практику европейской терминологии. В сравнительном плане рассматривается место и значение в классических музыкальных традициях «ән-күй-жыр» таких названий, как «ән шақыру», «күй шақыру», «күй бастау», «жыр бастау». Автор, раскрывая глубинное значение инструментального сопровождения и интонационных свойств его элементов, поднимает проблему верного использования традиционной инструментальной (қағыс) терминологии в песенной традиции. Это касается, в частности, таких элементов сопровождения, как «ән шақыру» («ән бастау»), «сабақтасу», «тыныс», «түйіндеу». Раскрывается суть каждого названия (термина) и определяются функции и значение указанных выше инструментальных проигрышей.

Ключевые слова: национальная классическая песня, инструментальное сопровождение, названия-термины, «ән шақыру» (зов песни), «ән бастау» (начало песни), сабақтас (связка), тыныс (дыхание), түйіндеу (заключение).

ДӘСТҮРЛІ ӘН ӨНЕРІНІҢ АСПАП СҮЙЕМЕЛІНДЕ ҚОЛДАНЫЛАТЫН ҚАҒЫС АТАУЛАРЫ

Қазақ халқының музыкалық мұрасы, оның ішінде ұлттық ән өнерінде жеке авторлық шығармалар мол болып табылады. Мұндай ерекшелік басқа халықтарда көп кездесе бермейді. Өкінішке орай, ән өнері, әншілік дәстүрі әлі де болса толықзерттелмей келеді. Әсіресе, қазіргі заманда ұлттық ән жанрында жеке орындаушының стильдік орындаушылық мәнерін, жеке орындаушының аспап сүйемел сипат ерекшелігін зерттеу қажетсінуде. Ұлттық классикалық әндердің жоғары кәсіби деңгейде орындалуы ол аспаппен тығыз байланысты және өз тұрғысынан алғанда екеуі егіз ұғымды білдіреді. Осыдан барып ой туындайды: егер ұлттық классикалық әндердің орындалуында аспаптың алатын орыны ерекше болатын болса, қазіргі заманда дәстүрлі ән өнерінде аспап сүйемелінде кездесетін атау-сөздерге қаншалықты мән беріліп отыр?

Бұл сұраққа тереңірек үңілетін болсақ, қазіргі замандағы дәстүрлі әншілер аспапта ойнау тәжірибесінде қағыстарды қолданып жүргенімен оның теориялық жағына, атау-сөздерге дұрыс мән бермей жүр. Әсіресе, жас орындаушылардың ән басталар алдында аспапта ойналатын әннің сарынын, сонымен қатар, әндегі шумақ, тармақ, бунақ қағыс атауын орынды қолданбаулары назарға ілініп отыр. Тіпті кейбір дәстүрлі әншілердің кемшін тұстары, әннің қостай тартуда кездесетін дәстүрлі қағыс атау сөздерін білмеуінде болып отыр. Дәстүрлі әншілердің аспапта кездесетін қағыс атауларды дұрыс қолданбауы былай тұрсын, ең сорақысы өз тілінде емес, өзгенің тілінде, дәлірек айтқанда, орыс тілінде айтып жүр (ән басталар алдында аспапта ойналатын қағыстың атауы және шумақ арасында орындалатын тыныстама қағысты орысша *проигрыш* сөзін пайдалануда). Аспап сүйемелінде орын алған қағыстардың атау-сөздері ұлттық өнер саласын ғана емес, қазіргі тіл білімі саласында өзекті мәселеге айналуда. Осы мәселені қозғай отырып, қазақ ән жанрында аспап сүйемеліне қатысты қолданыста болған және қолданыста болуы қажетті қағыс атауларына ерекше тоқталуды жөн санадық. Және мақалада өз тарапымыздан бірнеше ұтымды терминдерді талдадық.

Бірден атап кетейік: қазақта жалпылама *қағыс* сөзі кең мағынаны білдіреді. Ұлттық музыка өнерінде *қағу* түсінігі нақты домбыра тарту және әнді (жалпы вокал жанрларын) дом-

бырамен қостай орындаумен байланысты айтылады. Кейінірек музыкатануда *қағыс* термині домбыра тарту, әсіресе, төкпе күй техникасын (*штриховая техника*) сипаттау үшін тармағынаға ие болды. Өйткені музыка мамандарық үйдегі *қағыс* (нақтыштрих) түрлерін, *әуен* (немесе *саз* – интонация, лад) және *ырғақ* (ритм) түсініктерін, олар талдау кезінде мағыналы болғандықтан, бөліп қарастырған. Ал ән, жырларда домбыра сүйемеліндегі интонация, ырғақ мейлінше вокал әуеніне бағынышты. Сондықтан әншілік өнерде ән басында, әннің ортасында (жалғау, тыныстама), соңғы бунақтарынан кейін (түйіндеу) тартылатын таза аспаптық (*проигрыш*) үзінділерін атау үшін біз халық музыкалық теориясында қалыптасқан *қағыс* атауын жалпылама түрінде қолданамыз.

Аспап сүйемеліне қатысты еңбектер жоқтың қасы. Десе де, домбыра сүйемелі атаулары туралы А. Жұбанов [1] пен Б. Тлеухан [2] ұтымды ой қозғаған. Домбыра сүйемелінде орын алатын атауға қатысты бірінші Ж. Елебеков жайында жазылған А. Жұбановтың мақаласынан кезіктіруге болады. Автор мақалада әншінің домбырада ойнау шеберлігін жаза келе домбыра сүйемелінің атауына қатысты ойын былай білдіреді: «Қазақтың мемлекеттік драма театрында концерт жүріп жатыр... Концерт жүргізушісі: Әнші Жүсіпбек Елебеков «Сұржекейді» орындап береді деді. Мен сияқты бұрын-соңды Арқаның әндерін жақыннан естімеген кісіге, ол кеш үлкен жаңалықтың басы болды. Әнші алдымен домбырасының бұрауын тексерді, *әннің кіріспесін* ойнады. Үлкен бармақ пен сұқ саусағын кезек пайдаланып, іліп-қағып бір көркем музыка кесегін тартты. Енді Жүсіпбек «Сұржекейді» бастап кетті» [1, 342]. Мақаладан байқағанымыз – Ахмет Жұбанов ән басталар алдындағы домбыра сүйемелін *әннің кіріспесі* деп атаған.

Енді мына бір келесі дерекке назар аударып көрейік. Хабиби Елебек келіні «Қайран Жүсекем» еңбегіндегі «Мәди салған ән еді әуелетіп» деп аталатын тармағында былай дейді: «Жақыпбек домбырасын алып шабыт шақыратын *кіріспе сарынын* екпіндете тарта жөнелді ...» дейді [3, 17].

Б. Тлеуханның «Қазақтың кәсіби вокалды өнерінің кейбір ерекшеліктері» атты мақаласында домбыра сүйемелінің қағыс атауларының кейбір термин сөздерді кезіктіруге болады [2]. Мақалада автор қазақтың кәсіби ән-жырының домбыра сүйемелі қызметін былай жіктейді:

«1. Ән басталар алдындағы *кіріспе шалыс* яғни *әннің құлақ күйі*.

2. Дауысты ертуі немесе дауысқа іле-суі (бұл жерде бунақ, жол, кеуде мен қайырма арасындағы *тыныс қағыстар*).

3. Ән шумақтары арасындағы *тыныстама, құлақкүйі*», – дейді [2, 140].

Б. Тлеухан мақаласында ұлттық ән жанрында аспаптың маңызы, сүйемелде алатын орны және аймақтық аспап сүйемел ерекшелігі турасында терең мағлұмат бере келе аспап сүйемелінің қағыс атауларына қатысты кейбір атауларға орынды анықтама берген.

Осы тұста біз аспап сүйемелінің атауына қатысты жоғарыда келтірілген сілтемелерді талдай отырып, ойымызды бір түйіндеп алсақ. Ахмет Жұбанов мақалада, ән басталар алдында домбыра сүйемелінде орындалатын әуенді *әннің кіріспесі* деп жазса, Хабиби Елебек келіні *кіріспе сарыны* дейді. Ал, Б. Тлеухан бұған *кіріспе шалыс* немесе *әннің құлақ күйі* деп анықтама берген. Байқағанымыздай барлық мақалаларда ән басталар алдында аспап сүйемелінде ойналатын әуен-саздың атауы *кіріспесөзіне* бағытталып отыр. Ән бастар алды аспап сүйемелінде ойналған әуен-саздың *әннің кіріспе сарыны* деп атауға болар еді, бірақ, атау қағыс атқаратын іс-қимылдың негізін ашпай тұр. Сондықтан, *кіріспе* сөзін, басқа атау мен алмастыру қажет. Ұлттық өнерде *кіріспе* сөзінің қолданысқа енуі еуропалық термин (*вступление*) сөзімен байланысты. Жалпы орыс тіліндегі *вступление* (кіріспе) сөзі түрлі жанрларға (опера, балет, концерт, симфония т.б.) кіріспе жасауды білдіреді¹. *Кіріспе, сүйемел* сөздерінің өнерде қолданысқа еніп кетуіне тікелей себепкер заманауи музыкалық білім алып шыққан өнер адамдары болып отыр. Жалпы кезінде қазақша терминдерді ығыстыру, орнына еуропаның музыкалық терминдерін қолданысқа енгізу тенденциясы қалыптасқаны белгілі. Сондықтан да, ән басталар алдында аспапта орындалатын қағысты *кіріспесарын, әннің кіріспесі* деген анықтамаларын қате деуден аулақпыз, керісінше, мұндай атау-сөзді тиісті орынды жерінде қолдану керек.

Ән орындалғанда аспапта қостай тартуда кездесетін атау-сөзді қолданысқа енгізу үшін оны ең алдымен жан-жақты зерттеп, зерделеп, ғылыми негізде қарастырып алған жөн. Жалпы аспаптың

¹ Сол сияқты *сүйемел* сөзі де кірме сөз болып отыр. Мысалы еуропаша ария, романстарды орындағанда әншінің даусын келесі бір адам жеке аспаппен сүйемелдейді (аккомпанемент). Ал қазақтың ән өнерінде әншілер өздерін аспаппен қостай, қосарлап отырады. Бұл табиғи синкреттік тұтастық.

үнінен шыққан әуен-саз орындаушыға не береді? Оның қандай маңызы бар? Бұл сұрақтың жауабын іздеу арқылы ұлттық өнерде жүрген дәстүрлі әншілерге сауалнама жүргіздік. Әншілерден алынған сауалнаманың жауабы төмендегідей болып шықты. Ән басталар алдында аспапта ойналатын әуен-саз әншіні ең бірінші, орындалғалы жатқан әнге дайындау болса, екінші, шабыт, жігер шақырушы, ал үшінші көрермен мен байланысты орнатушы. Ән басталар алдында аспапта ойналатын қағыс маңызының ерекшелігін біле отырып, біз аспапта қостай тартуға байланысты екі-үш атауды өз тарапымыздан ұсынуды жөн көрдік. Ол – *әншақыру*, *сабақтас*, *тыныс* және *түйіндеу қағыстары*. Бұл қағыстарды әр бөлімге бөлектеп қарастырамыз.

Зерттеу жұмысымыздың әлқиссасы «шақыру» сөзінен басталады. «Шақыру» сөзі ұлттық өнерде терең мағынаға ие. Қазіргі дәстүрлі орындаушылық өнерде көне ескірген термин *күй шақыру* сөзі бар. Мысалы, күйшілік өнерде «шақыру» сөзіне арналған халық күйі «Шақыру», Қазанғаптың «Күй шақырғыш Ақжелең» күйлерінің туындауы жәй бір құбылыс емес. Қазанғаптың «Күй шақырғыш Ақжелең» күйінің аңызы бұл «Алпыс екі Ақжелең» атты күй керуенінің көш басшысы, негізгі күйі болып саналады. Сондықтан бұл күйді домбырашылар кейде «Күй басы» немесе «Көш басшы» деп те тартады. «Алпыс екі Ақжелеңнің» бастамасы іспетті болғандықтан осы циклдегі күйлерге тән ортақ қасиеттер, стиль және қағыс ерекшеліктері «Күй шақырғыштың» желісінен анық аңғарылады [4, 5].

Жыршылық өнердегі «шақыру» сөзіне көңіл бөлсек, Арал өңірінің жыраулық дәстүрін зерттеген Э. Жаңабергенова бұл сөздің жырда алатын орыны жайында ойын былай өрбітеді: «Арал-Қазалы өңірінде кездесетін ән, әуен, мақам шақырулар негізінен домбырада орындалады. Мұндай шағын шығармалар, яғни музыкалық кіріспелер тыңдауға жеңіл болғанмен, аспапта ойнауға қиын штрихтармен, қағыстармен ерекшеленеді», – дейді [6, 71].

Жоғарыда күй және жыр жанрларында *шақыру* сөзінің өзіндік алатын орны бар екенін анықтадық. Ал, *шақыру* сөзді ұлттық ән өнерінде ән басталар алдында әуенді аспапта ойнаған қағыс атауына қолдануға бола ма? Сол жағын қарастырып көрейік.

Белгілі бір іс-әрекет қимылдың басы, жалғасы, аяғы сияқты, ұлттық әнде аспапта қостай тарту негізгі үш кезеңнен тұрады. Бірінші, әннің бастауы, екінші, жалғасы және үшінші

аяқтауы. Аспап сүйемелінде бұл кезеңдердің тәжірбие жүзінде іске асуы ол орындалғалы жатқан әуен мен тығыз байланысты. Аспап сүйемелінде үш кезеңнің қай тұста орын алатынын атап көрсетейік. Ән басталар алдында аспапта әуен-саз ойналады оны біз *шақыру* дейміз, әрі қарай шумақ арасында аспапта ойналатын жалғастырушы әуенді *тыныстама* қағыс, ал, үшінші ән толық аяқталарда соңғы буын аспаппен бірге қостай тарту арқылы ән қазығына (тоника) оралады, бұл кезеңді аспап сүйемелінде түйіндеу қағыс дейміз. Түйіндеу қағыс ара кідік әнде шумақ, тармақтар арасында бой көрсетіп отырады, бұған біз төменіректе тоқтайтын боламыз.

Ән басталар алдында аспапта орындалатын әуендік қағыс орындаушымен тыңдаушыны бір-біріне байланыстырушы. Бұның екі тұсы бар. Бірінші, әншіге шабыт, арқасын қоздырушы, екінші тұсы тыңдаушының көңіл-күйін әнге дайындаушы, бағыттаушы. Мысал ретінде айтар болсақ, қандай да бір жиын-той, концерттер болсын әнші ән бастамас бұрын ән басталар алды аспапта әуенді (әсіресе домбырада) ойнап жатқанда «шап», «пау» «беу шіркін» деген сөздер тыңдаушы жағынан жиі айтылып жатады. Тыңдаушы жағынан айтылған қаратпа сөз әншінің арқасын қоздырып одан әрі шабытын ашады. Ән басталар алдында аспапта ойналатын әуен ісқимылға қарай *ән шақыру* мағынасын білдіріп тұр. Сөздердің мағынасы мен сөз арқылы берілетін ұғымның арақатынасын анықтап қарағанда *ән шақыру*, ұғымының мағынасын зерделесек, ән басталар алдында аспапта орындалатын әуен-саз ол біріншіден орындаушыға шабытын шақырушы болса, екіншіден тыңдаушыны дайындайтын әрі орындалғалы жатқан шығармаға бастау ретінде саналады.

Мысалы жыр жанрында Жыр бастау бар. Жыр бастау, ол жыраудың өз жадынан шығарған шығармасы, туындысы. Жыр бастауды жырау-жыршылардың бәрі бірдей шығара алмайды. Бастау – жырау репертуарында ол амандасу, сәлемдесу, өзін таныстыруды білдіреді. Жыр бастау, жыр шашу, амандасу, сәлемдесу, таныстыру толғаулары тақырыптық жағынан әр түрлі болып келуі мүмкін. Оларды жыршы-жыраулар аспапта орындалатын әуендік кіріспені ойнап болғаннан кейін-ақ, бағдарламасының басында айтады [6, 72 б]. Жыр бастау, жырауға және тыңдаушыға әсері өте ерекше. Қазақтың жыраулық өнерін терең зерттеген ғалым А. Құнанбаева: «Жыраулармен танысып араласқан кезімде «арқасы бар», «арқасы қозып кетті»

деген сөздерді жиі еститін едім. Жыраудың тыңдаушыға мәліметі поэзиялық тексте ғана емес, ол көне абыз сияқты тыңдаушыны ұйытудың барлық амалын пайдалануында» дейді [7, 193].

Бастау сөзі тек қана жыр жанрында емес сонымен қатар, күй жанрында ерекше орынға ие. Айтар болсақ Қазанғаптың «Күй басы» немесе «Бас Ақжелең» деген күйлері бар. Қазанғап күйші, тыңдаушы халыққа домбыра тартарда күйлерінің «беташары» іспетті, осы «Күй басы» күйінен бастайды екен. Қазанғаптың «Күй Басы» күйінен бастауында қандай сыры бар. Бұл күйдің сыры неде? Аңызын да ма, жоқ әлде ойналу тәсілінде ме? Күйдің орындалу техникалық жағына күйшілер А.Тоқтаған мен М.Әбуғазы былай суреттеме береді: «күйдің орындалу техникалық жағына мән берсек – сұңғыла, суыртпақ күреп тарту, шерту, ұзақ қайырма әуен, яғни бас-аяғы жоқ шексіз, құлама ағыс», – дейді [8, 66]. Біз күйді Б. Басығараевтың орындауында тыңдадық [9]. Тыңдаушы ретінде күйдің философиялық қырын айтар болсақ, күй бастан-аяқ тыңдаушыны еркіндікке итермелей отырып, бір тылсым күшке қарай жетелейтіні сезіледі. Ал, орындаушы көзқараста ойымызды білдіретін болсақ: күй орындаушының арқасын қоздырып, алға жетелеп, жігер бере отырып, бір күймен тоқтап қалмай әрі қарай тағы бір күйді ойнауын талап ететіні байқалып тұр. Сонымен *бастау* көпфункционалды дайындау қызметін атқарады, бастау сөзі мен шақыру сөзі бір мағынаны білдіріп тұр.

Шақыру, бастау сөзінің терең маңызы бар екенін түсіне отырып, біз мынадай тұжырымдамаға тоқталдық: *шақыру* сөзі ән-күй-жыр жанрларында өзіндік орны бар; *шақыру* бір тылсым күшке ие қасиетті ұғым; *шақыру* орындаушымен, тыңдаушыны байланыстырушы, бірақ оны орындаушы мен тыңдаушы ғана сезеді; *шақыру* орындаушыны бабына келтіруші; *шақыру* орындаушының арқасын қоздырып, шабытын шақырушы.

Шақыру сөзінің негізгі мағынасын біле отырып, біз ән басталар алдында аспапта қостай ойналатын «ән шақыру» қағысының атқаратын қызметі мынада жатыр деп ойлаймыз: орындалатын әннің әуенін шақырушы; орындаушыға жігер, күш, рух беруші. Кіріспенің, бастау мен қайырымдардың да зор міндетін атқаратынына көңіл аудару өте-мөте маңызды [6, 86], себебі, әннің жоғары деңгейде орындалуына талпыныс жасаушы негізгі күш – аспапта орындалған *ән шақыру* қағысына байланысты.

Ән басталар алдында аспапта ойналатын әуеннің маңызы тереңде жатқанын байқай отырып, біз ән басталар алдында аспапта ойналатын әуеннің қағыс атауын «*ән шақыру*» деп қолдану орынды деп есептейміз. «Ән шақыру» қағыс атауы атқарылатын іс-қимыл әрекеттің мағынасына сай келіп тұр.

Осы мәселеге байланысты автор Құрманғазы атындағы Қазақ Ұлттық консерваториясының ұстазы, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, әнші Еркін Шүкімановқа жолыққан. Еркін Шүкіманов ҚХР тумасы өнерзерттеуші, әнші, композитор Мұқаш Таңғытұлына хабарласқанда, бізге бұрын-соңды еш жерде жарияланбаған Әсет Найманбаевтың төрт жол өлеңін оқып берді:

Өлеңмен өрнектедім әр сәтімді,
Шығардым алты алашка әнші атымды.
Толғайын кербез сұлу «Кер толғауды»,
Яки күйім аты *ән шақырғы*².

Бұл өлең жолдарын Мұқаш Таңғытұлы Қытай халық Республикасы Толы ауданы Майлы тауында 1982 жылы Зейкен Иісбай ұлынан жазып алған. Зейкен Иісбай ұлы Әсеттің көзін көріп бірнеше жыл жанында жүрген сол өңірдің әншісі болған. Жарияланып отырған Ә. Найманбаевтың өлең жолдарында *ән шақырғы* сөзі кездесіп отыр. *Ән шақырғы* сөзі жоғарыда талданған *Ән шақыру* атауымен бір мағыналас болып отыр. Сондықтан, біз ән бастар алды аспапта ойналатын *Ән шақырғы* қағыс атауын қосымша нұсқа ретінде ұсынамыз.

Зерттеу жұмысымыздың келесі бөлімін *сабақтас* қағыс атау-сөзімен жалғастырамыз. *Сабақтас* сөзі қазақ тіл білімінің грамматика саласындағы синтаксис бөлімінің сабақтас құрмалас сөйлемінен алынды. Сабақтас құрмалас сөйлем, құрамындағы жай сөйлемнің біреуінің көбіне алғашқысының баяндауышы тиянақсыз тұлғада келіп, екіншісіне бағына байланысқан құрмаластың түрін сабақтас құрмалас дейміз. Сабақтас құрмаластың құрамындағы бірінші сөйлем баяндауышы тиянақсыз тұлғада келетін-

² Ә. Найманбаевтың өлең бірінші рет жарияланып отыр. Жазылған өлең жолдарын автор Ә. Найманбаевтың шығармашылығына арналған еңбектерден қарастырды, бірақ еш жерде кезіктірмеді. Ә. Найманбаевтың шығармашылығына арналған еңбектер: Найманбаев Ә. Шығармалар: Өлеңдер, айтыс-қағыстар мен дастандар. /Құрастыр. Б. Нұржеев, Б. Абылқасымов. – Алматы: Жазушы, 1988, Бес ғасыр жырлайды: 2 томдық. /Құрастыр. М. Мағауин, М. Байділдаев. – Алматы: Жазушы, 1989, Найманбайұлы Ә. Инжу-маржан: Өлеңдер / Құраст. Қ. Жүзбасов. – Алматы: Өнер, 1992.

діктен, ол өз бетімен жеке тұрып сөйлем бола алмай, келесі жай сөйлемге бағына байланысады [10]. Сабақтасқұрмалас сөйлемнің атқаратын қызметіне байланыстырсақ, әншілік өнерде аспапта қостай тартуда кездесетін қағыс атау-сөзіне *сабақтас* сөзі келіп отыр.

Әншілік өнерде *сабақтас қағыстың* атқаратын қызметін нақтылап алайық. Ең әуелі, оның тәсілін біліп алуымыз керек. *Сабақтас қағыс* шумақтың тармақтар арасында (музыкальная связка) аспапта шертіліп қағылатын байланыстырушы қағыс болып есептеледі. Осы тұста айта кетеріміз, *тыныс қағыс* пен *сабақтас қағысты* шатастырып алмаған жөн. Өз кезегінде *сабақтас* және *тыныс* қағыстар екі бөлек орындалады.

Аспапта *сабақтас және тыныс қағыстардың* орындалу тұсын анықтау барысында біз дәстүрлі әншілер Ә. Қашаубаев, Ж. Елебеков, М. Ержанов, М. Ешекеев, Б. Балабеков, Ж. Кәрменов және Қ. Байбосынов, Ғ. Мұхамедин, М. Адамбековтардың ұнтаспаларын тыңдадық. Әсіресе, біз олардың аспапты қостай тарту ерекшеліктеріне назар аудардық. Ұнтаспадан *тыныс* және *сабақтас қағыстардың* орындалуын ерекшеліктерін байқағанымызда біз ең негізгі ерекшелікті аңғардық. Әншілік өнерде аспапты қостай тартуда белгілі бір қағыстардың орын алуы – әншінің өзіндік стиль ерекшелігін, нұсқасын білдіретін болып шықты. Таспадан тыңдағанымыздай аталған әншілердің ішінде *сабақтас қағысты* әр әнші аспапта әр қалай қолданған. Мысалы біреуі жиі пайдаланса ал, біреуі аз қолданатын болып шықты. Әсіресе, әншілердің ішінде Ж. Елебековтың аспапта ойнау ерекшелігінде *сабақтас қағыс* әннің әр тармақ тұсында жиі орын алады. Әншінің аспап қостай тартуында *сабақтас қағыстың* өзіндік орны, реті, маңызы бар. Бұл қағыс Ж. Елебековтың аспапта ойнау стильдік ерекшелігінің бір қырын көрсетіп тұр. Ән өнерінде сабақтас қағысты Ж. Елебековке дейін қолданған әншілердің ұнтаспалары болмағандықтан, біз *сабақтас қағыстың* негізін салушы Ж. Елебеков деп айтамыз. Ж. Елебеков салған сара жол қазіргі заманда басқа әншілердің домбыра қағыстарында да, әлсін-әлсін ұшырасып, кезігіп отырады.

Ал, енді *тыныс қағыстың* орындалу ретін қарастырып көрейік. Осы орайда көкейге-

мынадай сұрақ келеді. Әнші, ән тармақтары арасында аспап қағысына кезек берсе, ол қағыс-әншіге тыныс алу үшін қажет емес пе? – деген. Осы сұрақтың туындауына байланысты, тыныс қағыстың өзіне анықтама беріп кетейік. Себебі *тыныс қағыстың* өзіндік орындалу реті бар. *Тыныс қағыс* қандай жағдайда туындайды? *Тыныс қағыс* ең бірінші-әншіге тыныстау үшін қажет сонымен қатар олбиік орындалатын әндерде, кейбір тұста бунақ араларында және жоғары дыбыстарды алар уақытта пайдаланылады. Әнді жаңа қарқынмен орындау үшін тыныс қағыстың қызметі зор. *Тыныс қағыс* әнші Манарбек Ержановтың аспапты қостай тартуында ән тармағындағы бунақ арасында жиі орын алады. Әншінің тыныс қағысты жиі алуына себеп әнші денсаулығына байланысты болған. Бұл күні *тыныс қағыс* М. Ержановтың өзіндік стильдік ерекшелігін білдіріп отыр.

Сонымен, *сабақтас қағыс* пен *тыныс қағыстардың* орындалу қызметтерін анықтай отырып, әннің тармақ арасында аспапты қостай қағуды *сабақтас қағыс* деп атауды жөн санаймыз.

Мақаламыздың келесі зерттеу бөлімін түйіндеу сөзіне арнамақпыз. Түйіндеу сөзінің төркінін «түйін» деген сөзден алып отырмыз. «Түйін» сөзі тоқтау деген мағынаны білдірсе «түйіндеу» сөзі айтылатын ойды түйіндей отырып, аяқтаушы деген мағынаны білдіреді [11]. Әншілік өнерде *түйіндеу қағыс* аспапты қостай тартумен әннің соңғы буынына түседі. Яғни, *түйіндеу қағыс* ойды толық аяқтаушы қызметін атқарады.

Мақаламызды түйіндейтін болсақ, ғылым дәлдікті ұнатады. Ұлттық әннің аспап сүйемеліне қатысты бұрын-соңды жазылған үзік-үзік деректер негізінен аспай шырмалу жеткіліксіз сияқты. Сондықтан әлі де халық арасында сақталған аспапты қостай тартқанда орын алатын қағыс атаулары кездесуі әбден мүмкін. Ал біз анықтаған «*ән шақыру*», «*сабақтас*» және «*тыныс*», «*түйіндеу*» қағыс атауларын қазіргі замандағы дәстүрлі әншілер аспапты қостай тарту тәжірибелерінде жыға танып, өз орны-орнымен қолдана білсе тіпті керемет болар еді. Қазақтың ұлттық классикалық әнінің тағдыры үшін мұндай атаулардың орынды қолданылуының мәні өте зор.

Әдебиеттер

- 1 Жұбанов А.Қ. Ән-күй сапары. – А.: Ғылым, 1976.
- 2 Тлеухан Б. Қазақтың кәсіби вокалды өнерінің кейбір ерекшеліктері // Құрманғазы және ғасырлар тоғысындағы дәстүрлі музыка: Халықаралық конференцияның материалдары. – Алматы: Дайк-Пресс, 1998. – 136-143 бб.
- 3 Елебек келіні Х. Қайран Жүсекем. – Алматы: Санат, 1998.
- 4 Қазанғап. Ақжелең / Құр. Райымбергенов А. – Алма-Ата, 1984.
- 5 Тоқтаған А. Атыраудың 62 Ақжелеңі. – Алматы: өлке, 2000.
- 6 Жаңабергенова Ә.М. Арал өңірінің жыраулық дәстүрі: өнертану... канд. дисс. – Алматы, 2010.
- 7 Душа Казахстана: Фотоальбом / Текст А. Кунанбай; фотографии У. Истеп; Худож. Из истории казахов / Сост. Е. Аккошкарров. – Нью-Йорк, 2001.
- 8 Балмағанбетов Садуақас. Саз зергері Қазанғап. – Құрастырушылар А. Тоқтаған, М. Әбуғазы. – Алматы: ЖШС «Баспа», 2001.
- 9 <http://music.nur.kz/>
- 10 <http://freepapers.ru/>
- 11 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 2-том. – Алматы: Ғылым, 1976.

References

- 1 Zhubanov A.Q. A'n-ku'j sapary'. – A.: Ghy'ly'm, 1976.
- 2 Tlewchan B. Qazaqty'nh ka'sibi' vokaldy' o'nerininh kejbir erekshelikteri // Qurmanghazy' zha'ne ghasy'rlar toghy'sy'ndaghy' da'stu'rli mwzy'ka: Xaly'qaraly'q konferenci'yany'nh materi'aldary'. – Almaty': Dajk-Press, 1998. – 136-143 bb.
- 3 Elebek kelini X. Qajran Zhu'sekem. – Almaty': Sanat, 1998.
- 4 Qazanghap. Aqzhelenh / Qur. Rajy'mbergenov A. – Alma-Ata, 1984.
- 5 Toqtaghan A. Aty'rawdy'nh 62 Aqzhelenhi. – Almaty': O'lke, 2000.
- 6 Zhanhabergenova E'.M. Aral o'nhirinin zhy'rawly'q da'stu'ri: O'nertanw... kand. di'ss. – Almaty', 2010.
- 7 Dwsha Kazaxstana: Fotoal'bom / Tekst A. Kwnanbaj; fotografi'i' W. I'step; Xwdozh. I'z i'stori'i' kazaxov / Sost. E. Akkoshkarov. – N'yu-Jork, 2001.
- 8 Balmaghanbetov Sa'dwaqas. Saz zergeri Qazanghap. – Qurasty'rwshy'lar A. Toqtaghan, M. A'bwghazy'. – Almaty': Zh-ShS «Baspa», 2001.
- 9 <http://music.nur.kz/>
- 10 <http://freepapers.ru/>
- 11 Qazaq tilininh tu'sindirme so'zdigi. 2-tom. – Almaty': Ghy'ly'm, 1976.

Мұқатов Н.
**Көгілдір экрандағы
тікелей хабар**

Ғылыми-зерттеу мақалада теледидарда, яғни көгілдір экранда тікелей хабар жүргізу кезіндегі негізгі басты жетістік, кәсіби шеберлік нәтижесі, журналистің мәдениетті сөйлеу мәнері, сонымен қатар осы салада орын алып отырған кейбір кемшіліктер, көрермен қауыммен байланысты нығайтудың нақтылы жолдары әңгіме болады. Қазіргі таңда республикамызда телеарналар саны бұрынғыға қарағанда анағұрлым артты. Мемлекеттік және коммерциялық үлгіде қызмет істейтін теледидар қызметкерлері негізінен тәуелсіз, еркін, егеменді елдің бағдаршамдай басты бағытын, ұстанған салиқалы саясатын, тұтастай тұрмысын, нарық уақытындағы әлеуметтік жағдайын бұқаралық сипатта насихаттау ниетінде жүйелі жұмыс жүргізіп келеді. Ең негізгі қуанарлық жәй сол, бұл күнде кәсіби шеберлігі мол журналистер де, замана ағымына сай техника күштері де жеткілікті. Соған орай бағдарламалардың санына емес, сапасына ерекше мән беретін мезгіл туған тәрізді. Теледидар редакторының әлгі хабарға мұқият, тиянақты әзірленгені жөн. Бағдарламаға қатынасушы мейманмен күні бұрын хабарласып, көтерілетін тақырып төңірегінде әзірлік жасауы ауадай қажет.

Түйін сөздер: теледидар, кәсіби шеберлік, көрермен қауым, коммерческие телеканалы, теледидар редакторы, жүргізуші.

Mukatov N.
Direct broadcast on TV

The research paper deals with the skills in the management of direct transmission of television, culture journalist speech, as well as drawbacks existing in the industry, specific ways to strengthen ties with the viewers. Currently in the country as compared to the previous period significantly increased the number of TV channels. Employees of public and commercial television sitematicheskuyu carry out work on the mass propaganda of the main directions of development of an independent, sovereign country, its diverse politics, culture and way of life, social status in market conditions. The most important and joyful that currently there is a sufficient number of highly qualified journalists, as well as modern technical equipment. In this regard, it is time to pay attention not only the quantity but also on the quality of programs. It is essential that television editor carefully and meticulously prepared for each transmission. He must contact the transfer of participants to conduct training in their introduction to the topic of the forthcoming program.

Key words: television, professional skills, viewership, commercial TV channels, TV editor, presenter.

Мукатов Н.
**Прямые передачи
в телеэфире**

В научно-исследовательской статье рассматриваются вопросы мастерства при ведении прямой передачи на телевидении, культура речи журналиста, а также недостатки, имеющиеся в данной отрасли, конкретные пути укрепления связей с телезрителями. Самое главное то, что в настоящее время имеется достаточное количество высокопрофессиональных журналистов, а также современных технических средств. Настало время обратить внимание не только на количество, но и на качество программ. Необходимо, чтобы редактор телевидения тщательно и скрупулезно готовился к каждой передаче. Он должен заранее связаться с участниками передачи, вести подготовку по введению их в тему предстоящей программы. Главное, чтобы участники передачи свободно владели родным языком, отвечали на вопросы конкретно, не пускаясь в многословие. Важно, чтобы и ведущий – журналист, и участники передачи осознали разницу между застольной, обыденной речью и выступлением перед народом, многотысячной аудиторией. Только таким образом можно подготовить телепрограмму, отвечающую на требования зрителей.

Ключевые слова: телевидение, профессиональное мастерство, зрительская аудитория, коммерческие телеканалы, редактор телевидения, ведущий.

**КӨГІЛДІР ЭКРАНДАҒЫ
ТІКЕЛЕЙ ХАБАР**

Тарихқа көз жүгіртсек, 1958 жылы өз алдына дербес, жеке шаңырақ көтерген қазақ теледидары қуаты күшті бұқаралық ақпарат құралы ретінде өсу, өрлеу, кемелдену, шыңдалу жолынан өтті деуге әбден болады. Зерттеушілердің айтуынша алғашқы қалыптасу кезеңінде кәсіби шеберлігі жоғарғы деңгейдегі журналистер жетіспеді. Техникалық мүмкіндік те шектелді. Тіпті бейнекөріністер орнына фотосуреттер көрсетілгенін ересектер жағы жақсы біледі. Көрермен қауымға ертеден таныс «Қазақстан» телеарнасы уақыт алға озған сайын өзінің шығармашылық ауқымы аясын кәдімгідей кеңейтті. Тарихты таптап, табан астында қалдыру мүлде қате. Әйгілі арнадан енші иеленіп «Хабар» бөлініп шықты. Қазіргі таңда Республикамызда теле арналар саны бұрынғыға қарағанда анағұрлым артты. Мемлекеттік және комерсиялық үлгіде қызмет істейтін теледидар қызметкерлері негізінен тәуелсіз, еркін, егеменді елдің бағдарламалары басты бағытын, ұстанған саликалы саясатын, тұтастай тұрмысын, нарық уақытындағы әлеуметтік жағдайын бұқаралық сипатта насихаттау ниетінде жүйелі жұмыс жүргізіп келеді. Ең негізгі қуанарлық жәй сол, бұл күнде кәсіби шеберлігі мол журналистер де, замана ағымына сай техника күштері де жеткілікті. Соған орай бағдарламалардың санына емес, сапасына ерекше мән беретін мезгіл туған тәрізді.

Ұзақ жылдар бойы хабарлар күні бұрын жазылатын. Қазіргі мүмкіндік басқашалау. Тікелей жүргізілетін бағдарламалар күн сайын көбейе түсті. Аттарынан шатысып, қатысатындай хабарлардың мазмұн, мағына, идеялық көркемдігі, жүргізілу мәдениеті хақындағы әңгіме жөні бөлек. Бірінші айтарымыз теледидар редакторының әлгі хабарға мұқият, тиянақты әзірленгені жөн. Бағдарламаға қатынасушы мейманмен күні бұрын хабарласып, көтерілетін тақырып төңірегінде әзірлік жасауы ауадай қажет. Сөйлеушінің туған тілді еркін меңгеруі, сауалға нақтылы жауап беріп, көп сөзділікке әуестенбеуі басты шарт. Жүргізуші журналист те, хабарға қатысып отырған адам да, дастархан басындағы, үйдегі, сондай-ақ түздегі сөзбен экрандағы лебіз арасындағы айырмашылық, жауапкершілікті сезіне білсе ғана іс ілгері жылжиды. Жүйелі сөзге уақытылы тоқтау, артық қозғалыс, жөн-жосықсыз ерсі, қажетсіз, тұрпайы күлкіден аулақ болу да жетістік жаққа жетелейді. Өмірлік маңызы бар тақырыпқа байланысты батыл, өткір, шынайы

көзқарасын ашық түрде білдіру, сондай-ақ экранға тән ерекше мәдениетті сақтау қажет-ақ. Сіз экран алдында түрлі жастағы адамдардың, әртүрлі мамандық иелерінің, зиялы қауым өкілдерінің отырғанын ешқашан ұмытпауға тиістісіз. Қазақ теледидарында рухани ләззат алуға тұрарлық, елді ерекше елендетіп, ұлттық рухани байлыққа шексіз кеңелтетін хабарлар баршылық. Олардың біразы алтын қорда мәңгі сақтаулы. Кейде редакция жоспар бойынша қайталанып отырылады. Ол хабарларды тамашалаған сайын тәттіден дәм татқандай күй кешесіз. Бұқаралық ақпарат әлеміндегі қол жеткен жетістікті, иеленген жеңісті ешкім тартып алып, бір жаққа әкетпейтіні әмбеге аян. Біз зерттеу мақаламызда күнгей жақтан гөрі көлеңкелі жайларды сөз етуді мақсат тұтып, әріптестерді бір сәт ойлануға, кәсіби шеберлікті шыңға жеткізуге талаптануға шақырмақпыз.

Соңғы жылдары республикалық баспасөз беттерінде қазақ теледидары қатты сынға ұшырай бастады. Әсіресе белгілі жазушы, журналист Мырзан Кенжебай осы тақырыпты түбірінен түртіп, тереңнен зерттеуге білек сыбана құлшына кіріскен. Мәселен осы автордың «Жас Алаш» газетінде жарияланған «Қазақ телевизиясы мазақханаға айналды», «Тіл бұзарлық телеарнадан басталып тұр» деп аталатын мақалаларын зер сала оқи отырып, көп жайға қанықтық. Журналистердің тікелей жауапкершіліктен жұрдай болуы ма, әлде осы топқа әнші жүргізушілердің топырлап қосыла бастағанының әсері ме, сөзді бұзып, шүлдірлеп сөйлейтіндер қатары молайып кетіпті. Лебізіміз қаңбақтай қанғып қашыққа кетпес үшін нақтылы мысалдарға кезек берсек те артық болмас. Мырзан мырза өзінің зерттеу мақалаларында «ал біз күн кешіп жатқан ХХІ ғасырда тілді өркен жайдырып, өрісін кеңейтетін де, шаңырағын шайқалтатын да телевизия екенін есі түзу адам мойындайды. Қысқасы өзін тәуелсізбін дейтін ұлттың тілінің маңдайы ашылып, бағы бес елі болуы да, керісінше басқа тілмен араласып, шұбарланып, өз бояуынан, өз бет-бейнесінен айырылып, сөз саптауы бірде былдырақ, бірде сандырақ түсіп соры қайнаған сорлы тілге айналуы да бүгінгі телевизияға тікелей байланысты. Ендеше қазақ теле арналарындағы мына сорақылыққа, тілді қорлаудың мынадай алуан әдістеріне бір сәтке ғана көз салыңыз», дей келіп, кейбір сөз, сөйлемдерді таразылайды. Журналистің жан айқайына ықыластана құлақ түріп, біз де орашалақ, олпы-солпы мәтінге қарай ойыстық.

Әйгілі «Хабар» арнасы «Транзиттік жүк ағынының көлемі», «Жүз жиырма мың тоннаны құраған көкөніс», «Аса үлкен тасымалдылыққа

ие болды»; «Қазақстан» арнасы «қобалжулар кеткен шығар», «көлік құралдарының ішінде трамвайдың орны ерекше», «Жерлестеріміз жетінші нәтиже көрсетті»; «СТВ» арнасы «Дәрігер аурудың жағдайын тұрақты ауыр деп бағалап отыр»; «Астана» арнасы «Жаппай көлік апаты туындаған», «250-ге жуық отбасы апатты үйде тұрып жатыр»; «КТК» арнасы «Тоғызыншы класс оқушысы мектепке газ балонын шашқан»; «31» арна «Жолдағы сервисті жолға қоюымыз керек»; «Алматы» арнасы «Алмалы аудандық ішкі істер қызметкерлерімен сараланады», «Өкінішке орай тіршілік белгісіз жатқан адамды көршілері бірден таныды» деген түсініксіз, тұманды, шала, аяғынан тәлтіректенген еті жоқ, сүйегі қаңқиған сөйлемдерді экранға шығарған. Жақында белгілі ақын, журналист Сайлау Байбосынның «Қазақия» газетінен «Жазу білгеннің бәрі журналист пе» деп аталатын сыни тұрғыда жазылған мақаласын оқып, шын мәнінде авторға риза болып, ал қабілетсіздерге қатты ренжідік. Экрандағы кәсіби шеберлік төмендеп, құлдылап бара жатқанын қаламгер жаны қинала жазған екен.

Өзім де қырық жылға жуық радио және теледидар саласында қызмет істеген журналистпін. Экранға тәжірибелі қаламгер әрі көрермен сапында көз салып, хабарларға тиісінше баға беруден жалықпаймын. Әсіресе миллиондармен жүздесетін тікелей эфир қызметіне жоғары талап, үлкен сұраныс деңгейінен назар аударамын. «Астана» телеарнасындағы «Сырласу» хабарын Әйгерім Сейфолла тұрақты жүргізеді. Сіз байсыз ба, өзіңіз жайлы пәлендей өсек бар, оған қалай қарайсыз сияқты кезекші сауалдарды қоздатып қоюға құштар. Маған меймандармен шығармашылық жұмыс жүргізілмейтіндей көрінеді де тұрады. Қараша айының он төртінші жұлдызы күнгі хабарға қатынасушы, мәдениет қайраткері Гүлнұр Оразымбетова «Машина жүргізуді үйренсем, көп дүние шешіледі» деп қарап отыр. Түк түсінбедік. Тіпті күлкі тудырады. Қарашаның отызыншы жұлдызы күнгі «Түнгі студия» хабарына продюссер Баян Есентаева қатынасқанына куәгер болдық. Елге белгілі ару қазақ тілін жетік білмейді. Жүргізуші қазақша, ол орысша сапырып отыр. Жалпы туған тілін менсінбейтін қазақтарды кім болса да, қандай лауазым иеленсе де бағдарламаға, оның ішінде тікелей хабарға қатыстырудың не қажеттілігі бар. Желтоқсан айының төртінші жұлдызында «24 kz» телеарнасынан Аслан есімді журналист жер қойнауын пайдалану құқығы аукционға түскені хақында хабар жүргізіп, басқарма бастығы Толқын Сыздықовамен сұхбаттасты. Мейманның сөзін ретсіз бөле бер-

ді. «Сіз солай ойлайсыз ғой» деген лебізді сан мәрте қайталады. «Әйел бақыты» хабарын жүргізуші Ләйлә Сұлтанқызы қоғам, адам, ерлер мен әйелдерге қатысты актуалды мәселелерді қозғаса да бағдарламаны көбіне бір ырғақта өткізеді. Айтатын ойлары, сөздері, сауалдары хабар сайын жиі қайталанатыны өкінішті әрі адамды мезі етеді. Жүргізушінің ізденіс жолында іркіліссіз жұмыс істегені жөн сияқты.

Республика көлемінен бері қарай оралсақ. «Қазақстан-Қостанай», «Алау» телеарналарының тікелей эфир арқылы жүргізілетін «Тобыл Таңы», «Өмір ағымы», «Көкейкесті» хабарларында жетістікпен қатар кемшіліктер бар екенін несіне жасырайық. Туралап айтсақ көбіне тақырыпқа лайық меймандардың шақырылмауы, сауатсыз сауалдардың көбірек қойылуы, нақтылықтан алшық кету жағы байқалады. Мұның өзі сайып келгенде жергілікті теледидар журналистерінің бағдарламаға ертерек әзірлік жасамауының әсері десек еш артықшылығы жоқ. Жалпы облыстық теледидар қызметкерлерінде ішкі дайындықсыз микрофонды ала салып, асығыс-үсігіс негізгі объектіге жетіп бару сияқты деректер үнемі ұшырасады.

Теледидар саласын зерттеуші ғалымдар Қазақстанда онша көп емес. Өте санаулы. Қазақ теледидарының ардагері Совет Мазғұтов өзінің «Көгілдір экран-өмір айнасы» атты кітабында «Телевизия өмірдегі оқиғаны дәл өтіп жатқан кезінде көрсете алады, көгілдір экран арқылы миллиондарды сол оқиғаның куәгері, қатысушысы ете алады» деп жазды. Филология ғылымдарының докторы Құдайберген Тұрсынов «Бейтаныс адамның сыртқы түр, өңі алғашқы хабаршы. Ұнамды, жарқын, сүйкімді, сәнді киінген адам бірден көз тартады. Бейтаныс адам туралы түсінік алғашқы көзқарастан «қалыптасады» десе, зерттеуші Жидегүл Әбдіжәділқызы «Журналистиканы қайта бағдарлау тұрғысынан келгенде журналист батыл да бейім, табан астынан әлденені ойлап тауып, қиыннан қиыстырып, қисынын таба алатын сегіз қырлы, бір сырлы әмбебап әрекет иесі болуы

тиіс» деп ой түйеді. Зерттеушінің пайымына толық қосыла отырып айтарымыз әр журналист өзінің тікелей эфирде хабар жүргізіп отырғанын сезініп алмай, түк болмайды. Жалпы газет, журнал қаламгерлеріне қарағанда радио және теледидар журналистері жалындата жаза білуімен қатар, ауыз екі сөзге икемді, бейім болғаны абзал. Бірақ ол тисе терекке, тимесе бұтаққа деп еркін сілтей беру емес. Көрерменнің бәрі надан, түсінігі таяз деуге ауыз бармайды. Экрандағы әр сөз бұқара жұртшылыққа қазақы қалпында, әдеби көркемдік деңгейінде, бұлтартпас деректері арқылы жетіп отырса шығармашылықтың асқар таулары біртіндеп жақындай береді. Кей журналистер тікелей экранда хабар жүргізуді «оңай, микрофон алдына жайғасып, бір-екі сауалды қоямын да жайыма кете беремін» деп санауы мүмкін. Мүлде қате пікір. Күні бұрын әзірленетін бағдарламадан тікелей жүргізілетін хабардың жауапкершілігі әлдеқайда зор. Мұнда жас журналист түгіл, бай тәжірибелі қаламгердің өзі де ерекше толқып, қобалжиды. Көрермен талғамы айрықша. Телеарналар санынан жаңылысардай күй кешіп жатырмыз. Экран алдындағы адам көрерменді өз аузынан шығатын ең алғашқы лебізімен баурап алуға берік әрекеттенсе ғана, жұмыс жүйелі жүреді. Егер сіз әп дегеннен шалыс бассаңыз, көрермен санын азайтып аласыз. Ол шапшаң басқа арнаны қосып алады.

Көгілдір экраннан тікелей хабар жүргізу әр уақытта жауапты әрі қызықты. Мұны бірнеше буынға бөлінетін журналистер қауымының еш ұмытуға хақылары жоқ. Өлі талай арнаға, талай бағдарламаға назар аударамыз ғой. Көгілдір экранның мәуелі мәдениеті сақталса, киелі сөзді қорламай, қайта зорайтып биікке көтеріп, жамағатқа рухани құндылықтың қадір-қасиетін кеңінен насихаттай білсек арман бар ма? Ел аузында көгілдір экран өмір айнасы деп бекер айтылмаған. Күнделікті қарап отыратын айнамыздың бетін былғаудан сақтасын, қадірлі әріптестер.

Әдебиеттер

- 1 Масғұтов С. Көгілдір экран – өмір айнасы. – Алматы: Мектеп, 2010.
- 2 Әбдіжәділқызы Ж. Тікелей эфир табиғаты. – Алматы: Қазақ университеті, 2009.
- 3 Тұрсынов Қ. Көгілдір экран құпиясы. – Алматы: Қазақ университеті, 2012.
- 4 Бисмилдина Д. Ресми телехабарлар тілі. – Астана: Іс – Сервис, 2011.

References

- 1 Masghutov S. Ko'gildir e'kran – o'mir ajnasy'. – Almaty': Mektep, 2010.
- 2 A'bdizha'dilqy'zy' Zh. Tikelej e'fi'r tabi'ghaty'. – Almaty': Qazaq wni'versi'teti, 2009.
- 3 Tursy'nov Q. Ko'gildir e'kran qupi'yasy'. – Almaty': Qazaq wni'versi'teti, 2012.
- 4 Bi'smi'ldi'na D. Resmi' telexabarlar tili. – Astana: Is – Servi's, 2011.

5-бөлім
ЖАС ҒАЛЫМДАР

Раздел 5
МОЛОДЫЕ АВТОРЫ

Section 5
YOUNG AUTHORS

Григорьева И.В., Туманова А.Б.

**Концепт «steppe»
в лингвистической науке:
определение понятия
и составляющих**

Статья посвящена проблеме определения концепта «steppe» и его составляющих: определяются его основные характеристики и признаки. В статье представлен краткий обзор работ по данной проблеме; отмечается, что лингвокультурологическое исследование также является и когнитивным. Анализ лингвокультурных концептов позволяет выявить как основные, так и скрытые глубинные смыслы концепта, а также проследить изменения представлений современного носителя языка об объективной действительности, смену его ценностных доминант в определенную эпоху, проанализировать особенности менталитета. На основе исследованного материала дается определение лингвокультурному концепту. В работе предпринята попытка проанализировать понятийную, образную и ценностную составляющие лингвокультурного концепта «steppe». Фактическим материалом для иллюстрации основных положений статьи послужили сведения из Национального корпуса русского языка, лексикографических источников. В исследовании применяются методы: описательный, сравнительно-сопоставительный, анализа и синтеза, обобщение и систематизация, наблюдение, концептуальный анализ и др.

Ключевые слова: концепт, лингвокультурный концепт, структура концепта / лингвокультурного концепта, понятийная, образная, ценностная составляющие концепта.

Grigoryeva I.V., Tumanova A.B.

**The concept of «steppe» in the
linguistic science: definition and
components**

The article is devoted to the definition of the concept and its components, in particular the concept of «steppe». It deals with the notion of the concept as a linguocultural and its basic characteristics and attributes are determined. The article provides a brief overview of the work on this issue; it is recognized that linguocultural study is also cognitive. The analysis of linguocultural concepts allows to reveal both basic and hidden deep meanings of the concept, as well as to track changing perceptions of contemporary native speaker of the objective reality, changing its value dominants in a certain era, to analyze mentality peculiarities. The linguocultural concept is defined on the basis of the investigated material. There was made an attempt to analyze the conceptual, figurative and value components of the linguocultural concept «steppe» in the work. The information from the Russian National Corpus and lexicographical sources served as a factual material to illustrate the basic provisions of the article. In the study are used such methods as a descriptive, comparative benchmarking, analysis and synthesis, generalization and systematization, observation, conceptual analysis and etc.

Key words: concept, linguocultural concept, structure of concept / linguocultural concept, conceptual, figurative, valuable components of the concept.

Григорьева И.В., Туманова А.Б.

**Лингвистикалық ғылымдағы
«дала» концептісі: құрамдас
бөлігі мен түсінігін анықтау**

Мақала концепт мәселесіне және оның құрамдас бөлігінің, сонымен қатар «дала» концептісін анықтауға арналған. Онда концепт ұғымы лингвомәдени тұрғыдан, оның негізгі белгілері мен сипаттамасы қарастырылған. Мақалада бұл мәселе бойынша қысқаша шолу жасалған; лингвомәдени зерттеулер сондай-ақ когнитивті зерттеу болып саналатыны жазылған. Лингвомәдени концептілердің талдауы, негізгі сонымен қатар айқындауға жағдай туғызады. Лингвомәдени концептінің талдауы концептінің негізгі, сол сияқты, терең жасырын мағынасын анықтауға мүмкіндік береді, ақиқат болмыс туралы заманауи тілде сөйлеушілердің түсінігінің өзгеруін қадағалайды, оның бағалы доминантының белгілі бір дәуірге ауысуын, ділдің ерекшелігін талдауға мүмкіндік туғызады. Зерттелген материалдың негізінде лингвомәдени концептісіне анықтама беріледі.

Түйін сөздер: концепт, лингвомәдени концепт, концепт құрылымы /лингвомәдени концепт, ұғымдылық, бейнелілік, концептінің құнды құрамдас бөлігі.

КОНЦЕПТ «СТЕПЬ» В ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ НАУКЕ: ОПРЕДЕЛЕНИЕ ПОНЯТИЯ И СОСТАВЛЯЮЩИХ

Известно, что в современной когнитивной лингвистике на сегодняшний день огромное количество работ посвящено анализу сущности концепта, его структуры и др. Термин «концепт» связан с антропоцентрической парадигмой языкознания и когнитивно-прагматической методологией и используется наряду с такими ключевыми понятиями, как *дискурс*, *картина мира*, для репрезентации мировоззренческих, интеллектуальных и эмоциональных интенций личности, отраженных в ее творениях-текстах. В Философском энциклопедическом словаре (1983) термин «концепт» определяется как «содержание понятия» (от лат. «conceptus»). Первоначально термин появился при переводе иноязычных работ как синоним понятия *сигнификат*. Одной из первых лингвистическое содержание концепта определила А. Вежбицкая: «объект из мира «Идеальное», имеющий имя и отражающий культурно обусловленное представление человека о мире «Действительность» [1, 23]. Концепт, по мнению З.Д. Поповой, И.А. Стернина, «комплексная мыслительная единица, которая в процессе мыслительной деятельности... поворачивается разными сторонами, актуализируя в процессе мыслительной деятельности свои разные признаки и слои...» [2, 15]. Как считает М.В. Пименова, «концепт – это представление о фрагменте мира. Такое представление (образ, идея, символ) формируется общенациональными признаками, которые дополняются признаками индивидуального опыта и личного воображения. Концепт – это национальный образ, идея, символ, осложненный признаками индивидуального представления» [3, 9]. По мнению В.В. Колесова, смысловое единство концепта обеспечивается последовательностью его «проявления в виде образа, понятия и символа» [4, 107], где образ представляет психологическую основу знака, понятие отражает логические функции сознания, а символ – общекультурный компонент словесного знака [4, 42]. Как видим, определение термина «концепт» дается с различных позиций и нет единого мнения в представлениях о его сущности, характеристиках. В целом, утверждение в лингвистике понятия *концепт* обозначает новый уровень процесса постижения особенностей, закономерностей и способов взаимосвязи языка, когниции и культуры. В результате выявляются и новые аспекты взаимодействия лингвистики, когнитологии, культурологии, расширяется диапазон

содержательного анализа языковых средств и научных исследований в данной области.

Цель исследования – дать определение понятию *лингвокультурный концепт* и его составляющих (понятийной, образной и ценностной) на основе фактического материала, взятого из Национального корпуса русского языка (500 единиц употреблений), и лексикографических источников (Фасмера М., Даля В.И., Черных П.Я., Ушакова Д.Н., Ожегова С.И., Волина Б.М., Ефремовой Т.Ф., Тришина В.Н. и др.).

Представим краткий обзор исследовательских работ, в которых изложены различные взгляды на понятие *концепт* с лингвокультурологических позиций (см. работы российских и казахстанских ученых: Степанов Ю.С., Колесов В.В., Карасик В.И., Вежбицкая А., Арутюнова Н.Д., Маслова В.А., Красавский Н.А.; Сабитова З.К., Жаркынбекова Ш.К., Туманова А.Б. и др.). К определению лингвокультурного концепта исследователи подходят с учетом его сущности, заключающейся в способности отражать ментальность человека, способ его мировидения во взаимосвязи с культурой, этнической принадлежностью, системой ценностных представлений об окружающем мире. Так, В.В. Колесов, основываясь на данных гуманитарного социума, убедительно доказывает свой основной тезис: «В слове может быть образное, понятийное и символическое содержание. Все ключевые слова культуры в любом развитии языке именно таковы» [5, 26]. По утверждению В.И. Карасика, «концепты – это ментальные образования, которые представляют собой хранящиеся в памяти человека значимые осознаваемые типизируемые фрагменты опыта. Типизируемость этих единиц закрепляет представления в виде различных стереотипов, их осознаваемость дает возможность передать информацию о них другим людям, их значимость закрепляет в индивидуальном и коллективном опыте важные (и поэтому эмоционально переживаемые) характеристики действительности. Эти характеристики концептов представляют собой их образно-перцептивную, понятийную и ценностную стороны» [6, 24].

В семантическом составе лингвоконцепта С.Г. Воркачев выделяет понятийную, отражающую его признаковую и дефиниционную структуру, образную, фиксирующую когнитивные метафоры, поддерживающую концепт в языковом сознании, и значимостную определяемую местом, которое занимает имя концепта в языковой системе, составляющие [7, 80]. Ю.С. Степанов в концепте выделяет понятийную и эмогенную («переживаемость») стороны,

а также «все то, что делает его фактом культуры» – этимология, современные ассоциации, оценки [8, 41]. По мнению З.К. Сабитовой, специфика лингвокультурного концепта состоит в его актуальности на протяжении многих веков, «в каждую эпоху он «обрастает» своими культурными смыслами» [9, 200]. В работе Ш.К. Жаркынбековой рассматривается цветоконцепт в качестве лингвокультурного концепта – этнически культурно обусловленное сложное структурно-смысловое образование, вербализованное в языке и включающее в себя понятийную, образную и ценностную составляющую [10, 4]. При анализе особенностей художественного дискурса писателей-билингвов лингвокультурный концепт может выступать как идиоэтнический, по утверждению А.Б. Тумановой, «характеризующий художественное и концептуальное пространство дискурса писателей-билингвов», выражающий национальный менталитет [11, 77-79].

Основываясь на вышеуказанных работах, предлагаем в данном исследовании следующее определение: *лингвокультурный концепт* – это ментальная единица человеческой когниции, формирующаяся средствами языка и системой культурных знаний, принятых в определенном социуме, структура которой может быть представлена понятийной, образной и ценностной составляющими.

Общепризнанным в современных когнитивных исследованиях, в частности лингвокультурологическом направлении, является постулат о том, что концепт обязательно представлен тремя сторонами: понятийной, образной и ценностной. Вслед за В.И. Карасиком, Г.Г. Слышкиным мы придерживаемся следующих определений составляющих концепта (сторон концепта): *образная* – это зрительные, слуховые, тактильные, вкусовые, воспринимаемые обонянием характеристики предметов, явлений, событий, отраженных в нашей памяти; *понятийная* – это языковая фиксация концепта, его обозначение, описание, признаковая структура, сопоставительные характеристики данного концепта по отношению тому или иному ряду других концептов, которые никогда не существуют изолированно. *Ценностная* – важность этого психического образования как для индивидуума, так и для коллектива. Ценностная сторона концепта является определяющей для того, чтобы концепт можно было выделить [12, 32-37].

Для иллюстрации особенностей составляющих лингвокультурного концепта мы проанализировали концепт «степь». В произведениях казахстанских писателей концепт

«степь» представлен как один из доминантных. Понятно, что это обусловлено географическими, климатическими условиями проживания казахского народа, особенностями материально-духовной культуры, системой ценностей в социуме.

Наблюдения над фактическим материалом позволили нам выявить следующее: как с помощью языковых единиц концепт «степь» отображается в ментальности носителя русского языка, какими средствами репрезентируется в языке, как проявляется данный концепт в функционировании языка.

Этимологически слово «степь» соотносится со значениями «ровное место», «бескрайнее пространство». Этимомом (первоначальным значением) слова-имени концепта «степь» является «ровное место». В «Этимологическом словаре русского языка» М. Фасмера находим различные версии в толковании данного слова: *низина, вырубленное место, вытоптанное место; тянуться, простираться, тянуть, вытягивать, тянуться, вытягиваться, растягиваться; холка, шейный хребет лошади, безлесная возвышенность, водораздел, возвышенная равнина*. В «Толковом словаре живого великорусского языка» В.И. Даля с определением слова «степь» соотносятся также семы «пустошь», «безлесье», «простор». А также *трава, покос; пажить, пастбище, новина, непахь, плоская, водопуск; сухая полоса между двух речек, гривка, хребет борзой и псовой собаки, хорта*.

Несмотря на разнообразие толкований слова «степь», некоторые исследователи отмечают, что до сих пор нет его удовлетворительного объяснения (Фасмер М., Иванов В.В., Шанский Н.М., Шанская Т.В., Черных П.Я. и др.). О версии первичного употребления данного слова (в 1600 году у Шекспира в произведении «Сон в летнюю ночь») предполагает М. Фасмер.

Проанализировав материал толковых словарей (под ред. Б.М. Волина, Д.Н. Ушакова; под ред. С.И. Ожегова, Н.Ю. Шведовой; Д.Н. Ушакова; под ред. Т.Ф. Ефремовой), мы выделили дополнительные семы, связанные со словом «степь»: 1. *Безлесое, бедное влагой пространство*, 2. *Пустыня*.

С помощью словаря синонимов выявлена сема 3: *Дикое поле*.

Далее с помощью анализа сочетаемости мы попытались выявить смыслы концепта «степь», формирующие его образную и на ее основе ценностную составляющие. Анализ фактического материала показал, что в ментальности человека смыслы концепта «степь» соотносятся, прежде всего, со сферами «Человек», «Пространство».

В ментальности носителя русского языка степь – это плоское, ровное, объективно существующее пространство, воспринимаемое органами чувств (зрения, обоняния, слуха):

Кругом лежала совершенно плоская, совершенно пустая степь (И. Грекова. На испытаниях, 1967). *А запах! – так пахнет только степь* (Елена и Валерий Гордеевы. Не все мы умрем, 2002).

В зрительном восприятии человека (термин из психологии – процессы построения зрительного образа окружающего мира) и системе его оценок степь – *пространство, обладающее определенными свойствами, меняющимся под воздействием внешних факторов* (климатических, погодных, механических, социально-политических и др.):

«Степь чем далее, тем становилась прекраснее», – думал Скворцов (И. Грекова. На испытаниях, 1967), *Степь* дымилась перед ним, не отрываясь, смотрели на него люди, стоявшие рядом с ним в окопчике; командиры танковых бригад ожидали его радиоприказа (Василий Гроссман. Жизнь и судьба, часть 3, 1960), *Обожженная жарким солнцем бескрайняя. Тихо и душно* (Анатолий Докучаев. Творец «Сатаны», 2003).

Степь – неизмеримая, необъятная, бескрайняя, простирающаяся на дальние расстояния:

Впереди была дорога через *необъятную* холодную звездную *степь* в поселок с «зоной», со сторожевыми вышками и собаками (Феликс Патрунов. Детские письма с двумя штампами цензуры // «Наука и жизнь», 2007), С правой стороны видна *неизмеримая степь*, чрез которую лежит прямая и широкая дорога, обсаженная по сторонам полуоблетевшими ивами и осинником, изредка краснеющим (Н. Мамышев. Злосчастный, 1807), Мы сделали её не просто песней, а образной песней-картиной: нам хотелось, чтобы слушатели во время исполнения увидели, как мимо них, удаляясь в *бескрайнюю степь*, проходит солдатская колонна (И. А. Архипова. Музыка жизни, 1996), Затем снова дорога пустеет, *степь тянется сплошным потоком*, чуть только волнуется, как крыло парящей птицы, уточняющей направление ветра... (Александр Иличевский. Перс, 2009), ... схватишься от рывка за сиденье, отряхнешь брючины от придорожной пыли, увидишь, как *разбегается резко степь* за окном, дрожит вблизи и вдали – ползет величаво, закругляется плоскостью великого немого гончара; свет теплеет из сумерек, расходясь выше зарей (Александр Иличевский. Перс, 2009), *Бесконечным аэродромом расплывалась во все*

стороны степь цвета линялого хаки (Александр Логинов. Мираж, 2003).

Степь – характер физического, ментально-го действия (правильного / неправильного, т.е. связанного/несвязанного со здоровым смыслом). С широтой русских просторов, в которых легко потерять верное направление, связан фразеологизм «не в ту степь», в его буквальном смысле «неверное направление движения», а также в переносном – «ошибочный ход мыслей», «фальшивый тон исполнения чего-либо». Однако если направление движения верное, то это будет «в ту степь»:

Сами, согласно законам жизни, движемся в ту степь (Коллективный. Искусственный декоративный камень, 2009-2011), Тут Сергея Шойгу и его собеседников явно занесло в не ту степь (Виктор Кошванец. Вручите олигарху партбилет! (2003) // «Санкт-Петербургские ведомости», 2003.01.27), Это люди выдумали, это хмара, затмение, наваждение, степь какая-то, как моя нянька говорила (Ю. О. Домбровский. Факультет ненужных вещей, часть 3, 1978).

Степь – имеющая пределы, границы:

В аул Цацгая съехались со всех сторон. Вся покрылась народом. Брели старый и малый, чтобы посмотреть невиданное зрелище (Д. Н. Мамин-Сибиряк. Ак-Бозат, 1895), Как и природа в этом крае: степь сменяется тайгой, Саянские горы – Байкалом (Ольга Жилина. Улан-Удэ // «Русский репортер», № 31 (61), 21-28 августа 2008), И посох мой благословляю, И эту бедную суму, И степь от краю и до краю, И солнца свет, и ночи тьму... (Л. Серова. Гармонии таинственная власть. Внушать любовь к прекрасному (Алексей Константинович Толстой) // «Наука и жизнь», 2007), До самого горизонта лежала влажная степь с разбросанными по ней островками черного леса (Давид Маркиш. Конец света // «Октябрь», 2003).

По нашим наблюдениям, только в одном примере находим выражение попытки определить протяженность степи воспринимающим субъектом – несколько километров. Границы степи для русского человека – это географические зоны перехода из одной в другую. Степь по своим пределам для человека с русской ментальностью либо «вся», либо «от края и до края», или же у нее границы «до горизонта». Он пытается определить, где начинается и где заканчивается степь, но ее простор, широта, безграничность как бы побеждают в борьбе с разумом, или «сливаются» с ним, с «широкой душой». В статье Шмелева А.Д. приводятся сведения о соотносимости широких русских пространств

с «широтой русской души». Эту особенность исследовали русские мыслители И.А. Ильин, Н.О. Лосский, В.А. Подорога, Н.А. Бердяев. О «широте русской души» иногда говорят и в связи с вопросом о возможном влиянии «широких русских пространств» на русский «национальный характер» [13, с. 49].

Степь – способ жизни – скучной, однообразной, монотонной. Особое чувство, которое вызывает в человеке степь – скука, тоска:

... плоская степь, мёртвое однообразие, карающей зной (И. Грекова. На испытаниях, 1967), Когда дорога меняла направление, степь медленно начинала вращаться, но, вращаясь, оставалась неизменной – такое было всё одинаковое со всех сторон (И. Грекова. На испытаниях, 1967), Редко Даренский переживал такие тоскливые недели, как во время своей командировки в калмыцкую степь (Василий Гроссман. Жизнь и судьба, часть 2, 1960), Маленьким и затерянным в этих огромных просторах почувствовал себя Давыдов, тоскливо оглядывая томящую своей бесконечностью степь... (Феликс Раскольников. Статьи о русской литературе, 1986-2000), Я никогда не бывал в тех краях. Говорят – унылая степь (Виктор Розов. Удивление перед жизнью, 1960-2000), Степь угнетала его – ему казалось, что на него смотрят (Марина Дяченко, Сергей Дяченко. Привратник, 1994).

Как правило, скуку, тоску вызывает именно ландшафт голой степи, без цветения, разнотравья. Монотонность «неинтересна», «безрадостна», «зауныбная». Однообразное широкое пространство степи вырастает даже до масштабов «иног мира», необъяснимо грустного. Но в то же время русскому человеку иногда идет на пользу такое однообразие, он интуитивно стремится к нему, чтобы подумать, прийти в себя, очутиться в обстановке умиротворения. Философ И.А. Ильин называет тоску особым чувством, поскольку иногда невозможно понять истинные причины тоски, отождествляет тоску природы с тоской в русском характере. «Есть в русской природе и русском характере совсем особое свойство, нигде более не встречающееся. Свойство это – безбрежная и бесконечная тоска...» [14, с. 77].

Итак, проведенное исследование и анализ концепта «степь» и его составляющих позволяют сделать следующие выводы:

Концепт – это ментальная единица человеческой когниции, формирующаяся средствами языка и системой культурных знаний, принятых в определенном социуме, структура которой может быть представлена понятийной, образной и ценностной составляющими.

2) Анализ понятийной составляющей слова-имени концепта позволил выявить этимон концепта, дополнительные семы. Действительно, концепт как ментальная единица включает накопленные в течение длительного времени знания, культурный опыт социума.

3) Анализ образной составляющей позволил выявить, что в системе оценок воспринимающего субъекта с течением времени смысловой объем концепта пополняется новыми ассоциациями, смыслами, их своеобразием и др.

4) Наряду с этим, концепт степь в ментальности русского человека соотношен с большинством ценностных смыслов, базирующихся на

усвоенных аксиологических доминантах: представления о широте и пределах пространства, о внутреннем состоянии души человека.

Язык, мышление, культура неразрывно связаны между собой, находятся в постоянном движении и развитии, взаимовлиянии и взаимообусловленности. Исследование составляющих лингвокультурного концепта, выявление смыслов, актуализирующих и объективирующих его в ментальности и речи в разные эпохи, позволяет выявить культурно- и этноспецифичное в мировосприятии и мирозерцании носителя языка и способы репрезентации результатов познания окружающего мира.

Литература

- 1 Везбицкая А. Лексикография и концептуальный анализ. – М.: Языки русской культуры, 2001. – С. 23.
- 2 Попова З.Д., Стернин И.А. Язык и национальная картина мира / З.Д. Попова, И.А. Стернин. – изд. 3, перераб. и доп. – Воронеж: Изд-во «Истоки», 2007. – С. 15.
- 3 Пименова М.В. Душа и дух: особенности концептуализации: монография. Серия «Концептуальные исследования». Вып. 3. – Кемерово: ИПК «Графика», 2004. – С. 9.
- 4 Колесов В.В. Философия русского слова. – СПб.: ЮНА, 2002. – 444 с.
- 5 Колесов В.В. Русская ментальность в языке и тексте. – СПб.: Петербургское Востоковедение, 2006. – С. 26.
- 6 Карасик В.И. Языковые ключи. – М.: Гнозис, 2009. – С. 24.
- 7 Воркачев С.Г. Методологические основания лингвоконцептологии // Теоретическая и прикладная лингвистика. Вып.3: Аспекты метакоммуникативной деятельности. – Воронеж, 2002. – С. 80.
- 8 Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. – М., 1997. – С. 41.
- 9 Сабитова З.К. Лингвокультурология: учебник / З.К. Сабитова. – М.: ФЛИНТА: Наука, 2013. – С. 200.
- 10 Жаркынбекова Ш.К. Языковая концептуализация цвета в казахском и русском языках: дис... д-ра филол. наук. – Алматы, 2004. – 265 с.
- 11 Туманова А.Б. Контаминированная языковая картина мира в художественном дискурсе писателя-билингва. Монография. – Алматы, 2010. – С. 77-79.
- 12 Карасик В.И., Слышкин Г.Г. Лингвокультурный концепт как единица исследования / В.И. Карасик, Г.Г. Слышкин // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. – Воронеж, 2001. – С. 32-37.
- 13 Шмелёв А.Д. Широкая русская душа // Русская речь, 1998, № 1. – С. 49.
- 14 Ильин И.А. Эссе о русской культуре. – СПб.: АКРОПОЛЬ, 1997. – С. 77.

References

- 1 Vezhbickaja A. Leksikografija i konceptual'nyj analiz. – M.: Jazyki russkoj kul'tu-ry, 2001. – S. 23.
- 2 Popova Z.D., Sternin I.A. Jazyk i nacional'naja kartina mira / Z.D. Popova, I.A. Sternin. – izd. 3, pererab. i dop. – Voronezh: Izd-vo «Istoki», 2007. – S. 15.
- 3 Pimenova M.V. Dusha i duh: osobennosti konceptualizacii: monografija. Serija «Konceptual'nye issledovanija». Vyp. 3. – Kemerovo: IPK «Grafika», 2004. – S. 9.
- 4 Kolesov V.V. Filosofija russkogo slova. – Spb.: JuNA, 2002. – 444 s.
- 5 Kolesov V.V. Russkaja mental'nost' v jazyke i tekste. – Spb.: Peterburgskoe Vostoko-vedenie, 2006. – S. 26.
- 6 Karasik V.I. Jazykovye kljuchi. – M.: Gnozis, 2009. – S. 24.
- 7 Vorkachev S.G. Metodologicheskie osnovanija lingvokonceptologii // Teoreticheskaja i prikladnaja lingvistika. Vyp.3: Aspekty metakommunikativnoj dejatel'nosti. – Voronezh, 2002. – S. 80.
- 8 Stepanov Ju.S. Konstanty. Slovar' russkoj kul'tury. Opyt issledovanija. – M., 1997. – S. 41.
- 9 Sabitova Z.K. Lingvokul'turologija: uchebnik / Z.K. Sabitova. – M.: FLINTA: Nauka, 2013. – S. 200.
- 10 Zharkynbekova Sh.K. Jazykovaja konceptualizacija cveta v kazahskom i russkom jazykah: dis... d-ra filol. nauk. – Almaty, 2004. – 265 s.
- 11 Tumanova A.B. Kontaminirovannaja jazykovaja kartina mira v hudozhestvennom diskur-se pisatelja-bilingva. Monografija. – Almaty, 2010. – S. 77-79.
- 12 Karasik V.I., Slyshkin G.G. Lingvokul'turnyj koncept kak edinica issledovanija / V.I. Karasik, G.G. Slyshkin // Metodologicheskie problemy kognitivnoj lingvistiki. – Voronezh, 2001. – S. 32-37.
- 13 Shmel'ov A.D. Shirokaja russkaja dusha // Russkaja rech', 1998, № 1. – S. 49.
- 14 Il'in I.A. Jesse o russkoj kul'ture. – SPb.: AKROPOL', 1997. – S. 77.

Баймурзина А.А.

Жастардың тілдік сәйкестілігі мен көптілділігін зерттеуде әдіс-тәсілдер таңдау негіздемесі

Мақалада қазіргі әлеуметтік лингвистиканың өзекті мәселелерінің біріне айналған жастардың тілдік сәйкестілігі мен көптілділігі және оны зерттеуде қолданылатын әдіс-тәсілдер сараланады. Әлеуметтік лингвистика әдістері мен тәсілдері актив және пассив болып бөлінетіндігі сөз етіледі. Соның ішінде, тест, сауалнама, сұхбат сияқты актив әдістерге терең назар аударылады. Әлеуметтік тіл білімі саласы әдіс-тәсілдері жөнінде іргелі зерттеулер жасаған ғалымдар тізбегі беріледі. Әлеуметтік лингвистика болсын, басқа да тіл білімі салалары аясында жасалған зерттеулер әдіс-тәсілдің оңтайлы қолданылуына байланысты нәтижелерге қол жеткізілетіндігі айтылып, зерттеудің әдістері мен тәсілдеріне жете мән берудің маңыздылығы айқындалып көрсетіледі. Сол себепті мақалада зерттеу нысанына орай таңдалған сауалнама әдісі жайында толығырақ айтылады. Тақырып бойынша жүргізілген зерттеу нәтижелері диаграммалар арқылы көрсетіледі.

Түйін сөздер: әлеуметтік лингвистика, әлеуметтік лингвистика әдіс-тәсілдері, жастар тілінің сәйкестілігі, жастар тілінің көптілділігі, сауалнама әдісі.

Baimurzina A.A.

Justification of a choice of methods in researches of language identity and multilingualism of youth

In this article language identity and multilingualism of youth which are topical issues of modern sociolinguistics and also, methods of their researches are considered. The author notes two types of methods: active and passive. The special attention is paid to active methods which examples are testing, questioning and interview. The author provides the list of the researchers who made a big contribution to definition of methods of sociolinguistics. Achievement of productive results in sociolinguistics, as well as in other sections of linguistics is closely connected with the correct use of methods. In this regard, the author gives a complete description of questioning, as the main method used in researches of object of her work. Results of researches on a subject of work are specified in charts.

Key words: sociolinguistics, methods of sociolinguistics, language identity of youth, multilingualism of youth, questioning.

Баймурзина А.А.

Обоснование выбора методов исследований языковой идентичности и полиязычия молодежи

В статье рассматриваются языковая идентичность и полиязычие молодежи, которые являются актуальными вопросами современной социолингвистики, а также методы их исследований. Автор отмечает два вида методов: активный и пассивный. Особое внимание уделяется активному методу, примерами которого являются тестирование, анкетирование и интервью. Автор приводит список исследователей, внесших большой вклад в определение методов социолингвистики. Достижение продуктивных результатов в социолингвистике, а также и в других разделах лингвистики тесно связано с правильным использованием методов. В этой связи автор приводит полное описание анкетирования как основного метода, используемого в исследованиях объекта её работы. Результаты исследований по теме работы указываются в диаграммах.

Ключевые слова: социолингвистика, методы социолингвистики, языковая идентичность молодежи, полиязычие молодежи, анкетирование.

А. Байтұрсынұлы атындағы тіл білімі институтының
I курс PhD докторанты, г. Алматы, Қазақстан,
e-mail: aiko_baimurzyna@mail.ru
Ғылыми жетекшісі – ф. ғ. д. профессор Л.М. Шайкенова

**ЖАСТАРДЫҢ ТІЛДІК
СӘЙКЕСТІЛІГІ МЕН
КӨПТІЛДІЛІГІН
ЗЕРТТЕУДЕ
ӘДІС-ТӘСІЛДЕР
ТАҢДАУ НЕГІЗДЕМЕСІ**

Қазіргі уақытта әлеуметтік лингвистика өзінің нысанын, мақсаты мен міндеттерін анықтап қана қойған жоқ, сонымен қоса тіл білімі ғылымына тән нақтылы нәтижелерін де беріп үлгерді. Әлеуметтік лингвистиканың ғылым ретінде негізін Париж және Женева мектебінің өкілдері (А. Сеше, Ш. Балли, А. Мартине, С. Кацевский, Р. Едаль т.б.), кеңестік диалектографистері (Г. Розенкронц, Т. Фрингс, Р. Горссе т.б.), кеңестік әлеуметтік бағытты ұстанушылар (Е. Поливанов, Р. Шор, В. Жирмунский т.б.) қалады. Отандық әлеуметтік лингвистика бұрынғы кеңес заманындағы әлеуметтік лингвистикалық бағыттың негізінде қалыптасты. Еліміздің тәуелсіздік алғанынан бергі жылдарда республикадағы тілдік жағдаят, тіл саясаты, оның өзіндік бағыттары арнайы зерттелді.

Қазақстандағы әлеуметтік лингвистика өзіндік тілдік құрылысы және онымен байланысты мәселелер ғылыми шешімін таба бастады. Бұл бағытта Б. Хасанұлы, М. Копыленко, А. Карлинский, М. Исаев, Э. Сүлейменова, З. Ахметжанова, С. Сайна, Н. Шаймерденова т.б. аға буын ғалымдарымен қатар, соңғы кездегі зерттеушілер К. Байбосынова, А. Құмарова, А. Абасилов, Г. Суюнова, С. Асанбаева, Д. Қасымова, Г. Алдабергенова, Г. Әлімжанова, т.б. еңбектерін атауға болады.

Қоғамдағы өзгерістерге немесе уақытқа байланысты өзгеріп отыратын тілдік құбылыстар тіл пайдаланушы ортада, әр түрлі әлеуметтік топтар арасында немесе субмәдениеттер, жай ғана екі адам арасындағы әңгіме диалогта да айрықша белгіленеді. Әрбір жағдаятта адам әр түрлі сөйлейді не болмаса әңгіме барысында өзгеріп отырады: өзара әңгімелесіп отырған екі тарап тең жағдайда немесе бірі басым түсіп, бірі тәуелділік танытуы да мүмкін.

Адамдар қоғамда бір-бірімен қарым-қатынас жасағанда әр алуан рөлдерді кездестіреміз: әке мен бала, ерлі-зайыптылар, бастық пен қызметкер, жұмысшы мен жұмыс беруші, сатушы мен сатып алушы, дәрігер мен науқас, мұғалім мен оқушы, оқытушы мен студент арасындағы байланыс. Олардың бір-бірімен тілдік қатынасқа түскенде өзін ұстауы, тілдік әдептілік сақтауы немесе белгілі бір нормадан ауытқымауы секілді мәселелер де тілдің қоғамдық жағына мысал бола алады

Осы айтылғандарды таразылай келе, әлеуметтік лингвистика өз назарын тілге, тілдің ішкі құрылысына емес, оның қоғамда қалай қолданылатынына аударатындығын байқаймыз. Осыған байланысты оған әсер етуші факторлар (жасы, жынысы, білімі, кәсібі т.б.), сөйлеушілердің әр алуан сипаттамаларынан бастап нақтылы сөйлеу ерекшелігіне дейін есепке алынады.

Кез келген зерттеу жұмысының басында, әсіресе әлеуметтік лингвистика бағытындағы ізденістерде, ең басты мәселе зерттеу нысанын анықтау болып табылады. Сол нысанды мақсаты мен міндеттеріне сәйкес зерттеу жүргізу барысында әдіс-тәсілдерді таңдау қиынға соғады. Себебі, сол әдіс-тәсілдер арқылы бастапқы мақсатқа жетуге болады. Олай дейтініміздің себебі, әдіс-тәсілдерді дұрыс анықтамасақ не болмаса ұтымды пайдалана білмесек, бастапқы бағыттан жаңылысып, өз мақсатымызға жете алмауымыз әбден мүмкін. Оны қарапайым мысалмен келтіруге болады. Егер де математик есеп шығару барысында қажетті формулаларды пайдалана алмаса, есеп дұрыс шықпайды.

Сонымен қатар, әдіс-тәсілдер зерттеу барысында, алынған нәтижелерге байланысты зерттеу бағыты, әдістері мен тәсілдері өзгеруі мүмкін. Зерттеу бағыты не кеңейе, не тарыла түседі. Мұндай жағдайлар зерттеу жұмысын түбегейлі өзгеруіне де әкеліп соғады. Сондықтан, қандай да бір зерттеуді бастамас бұрын, оны анықтауға мүмкіндік беретін әдістер мен тәсілдерді дұрыс таңдай білу міндетті. Осыған байланысты әдістер жайында белгілі орыс зерттеушісі В.А. Звигинцев былай дейді: «... әлеуметтік лингвистика «әдістемелік тұрғыдан талғаусыз» болып келеді, және әдістемелік аппараты «оның ең әлсіз тұсы»» [1, 255].

Әлеуметтік лингвистика әдістері мен тәсілдері актив және пассив әдістер болып екіге бөлінеді. Актив әдістерге тест, сауалнама, сұхбат жатады.

Сауалнама – зерттеу міндеттері мен мақсаттарына байланысты сауалдар. Оларға респондент ауызша не жазбаша жауап береді. Сауалнама 3 бөлімнен тұрады: кіріспе бөлім – сұрақтар мақсатын түсіндіру және анонимдік деңгейін көрсету, негізгі бөлім – нөмірленген сұрақтар тізімі, қорытынды бөлім – респонденттер туралы демографиялық-әлеуметтік мәселелер, олардың ойы және тілектері.

Сауалнамаға қойылатын өзіндік талаптары да бар, олар шындыққа сәйкес болу керек және валидтілік пен нақтылық сақталуы тиіс.

Сұхбат алу – зерттеуші мен информанттың тікелей қатынасында қолданылады. Әлеуметтік лингвистикалық мәлімет алу үшін тәжірибе жүргізушінің информанттардың белсенді сөйлеу әрекетін туғызу мақсатымен коммуникативтік процеске араласуына жағдай жасауымен байланысты. Тәжірибе жүргізуші тестілеуде: орынды өзі таңдайды, информанттарды жынысына, жасына, мамандығына, біліміне қарай топтастырады, тақырып сұрақтарын сұрыптайды. Әдістердің мұндай түрінде уақыттың үнемделмеуі мен керекті құралдардың көптігі – оның кемшілігін байқатады.

Пассив әдіс жазбаша құралдар арқылы тексеріледі немесе почта арқылы сауалнама сұрақтары жіберіліп сұрыптайды. Бұл әдістің алдыңғы әдістен артықшылығы – уақыт үнемдеу және информанттардың үлкен топтары қамтылады, кемшілігі – информанттармен тікелей қатынаста болмауы.

Осы әдістердің ішінде жастардың тілдік сәйкестілігі мен көптілділігін анықтауда сауалнама әдісі таптырмас құрал бола алады. Сауалнама – макроәлеуметтік зерттеулерде қолданылады. Осы күнге дейін біршама ғалымдар бұл әдістің нақты әрі шынайы ақпарат бермейтіндігін атап өтсе де зерттеулерде үздіксіз қолданылып келеді.

Сауалнамаға қатысты зерттеуші Ж. Смағұлова былай дейді: «Сауалнама әдісі тілдік әдепті тұрақты әрі белгілі бір уақыт аралығында қайталанып тұратын үдеріс ретінде қарастырады. Белгілі бір жағдайларда тілді қолдану жиілігі мен таралуы ұғымы күнделікті тіл таңдауының код алмастыру, код араластыру, стилизация немесе көпдауыстылық сияқты көпжақтылығын көрсете алмайды» [2, 83].

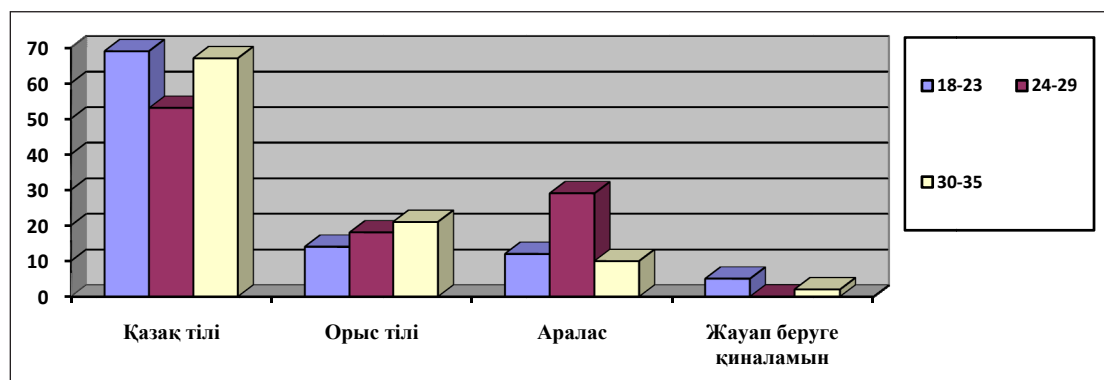
Тіл қоғамда адамның сәйкестенуіндегі аса маңызды құрал болып табылады, ал тілдік әйкестілік тұлғаның және топтың тілдік сипаттарының жиынтығы ретінде анықталады (тілді/тілдерді білуі немесе тілдік құзырет, тілдерді қолдану немесе тілдік қондырмалар) [3, 5]. Осындағы тілдік сәйкестілік терминіне анықтама беретін болсақ, ол Э.Д. Сүйлейменова, Ж.С. Смағұлованың «Языковая ситуация и языковое планирование в Казахстане» атты еңбегінде «сәйкестілік – идентичность: 1. В социологии, психологии – процесс эмоционального и иного (само) отождествления индивида с другим человеком, группой, образцом. 2. В социологической и социально-психологической литературе термин идентификация используется более широко, обозначая, с одной стороны имитацию, подражательное поведение, с другой (особенно в исследовании

личности) – эмоциональное слияние с объектом. В социолингвистике идентичность – это отождествление индивида с определенным этносом, национальностью, языком» деп анықтама беріп өтеді [4, 281].

Жастардың тілдік сәйкестілігі мен көптілділігін анықтау үшін 18–35 жас аралығындағы респонденттерден сауалнама алдық. Жалпы сауалнамаға 50 респондент қатысты. Оның басым көпшілігі – студенттер мен магистранттар болды. Сауалнаманың құжаттық бөлімінде жауап беруші жайында толық мағлұмат алу мақсатында, оның жасын, жынысын, білім деңгейін, жұмыс орнын, мамандығын көрсетуді ұсындық. Және де алынған нәтижелерді географиялық аумаққа байланысты сараптау мақсатында ту-

ған өлкесі мен қазіргі тұрғылықты жерін, және соңғы он жыл ішіндегі тұрған жерін белгілеуді талап еттік.

Сауалнама бір мезгілде емес, әр уақытта және әр түрлі топ студенттерінен алынды. Респонденттерге сауалнамаға жауап беру үшін он сағат көлеміндегі уақыт берілді және сауалнама мақсаты мен талаптары алдын ала айтылды. Сауалнамадағы бірінші сұрақ: «Сіздің күнделікті тұрмыста қолданатын тіліңіз қай тіл?». Бұл сұраққа алдын ала дайындалған төрт жауапты көрсеттік, респондент оның біреуін таңдауы тиіс немесе өз нұсқасын белгілейді. Бірінші сұраққа толық жауап бергендер үлесі – 62%, қалыс қалғандар – 13%, жауап беруге қиналғандар саны – 25% (1-диаграмма).

1-диаграмма – «Сіздің күнделікті тұрмыста қолданатын тіліңіз қай тіл?» атты сұрақ жауабының статистикасы

Бұл диаграммдан байқағанымыздай, қазақ тілін таңдағандар саны өзге жауаптардан басым, дегенмен бұл көрсеткіш 18–23 жас аралығындағы респонденттерде жоғары пайызға ие. Осы топтағы респонденттер де төртінші жауап, яғни «Жауап беруге қиналамын» деген нұсқаны таңдауда алдында тұр. Екінші топ, яғни 24–29 жас аралығындағы респонденттер аралас тілді қолданудан жоғары көрсеткішке ие болып шықты. Мұндай жауаптардан әр түрлі ықпал етуші факторларды шығаруға болады. Оның қатарында, саяси жағдай, тілдік саясат, тұрмыстық ахуал, тілдік ықпал секілді жағдаяттар да бар.

Сауалнама бойынша екінші сұрақ: «Сіз отбасыңызда және отбасы мүшелеріңізбен қай тілде сөйлесесіз?». Бұл сауалға бірінші сұрақтағыдай жауаптар реті берілді. Жауап берушілердің үлесі – 75%, қалыс қалғандар – 7%, жауап беруге қиналғандар саны – 18% (2-диаграмма).

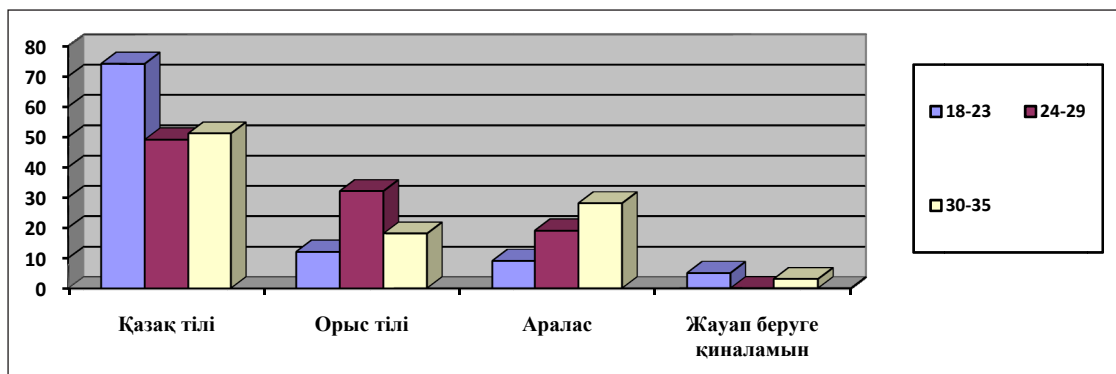
Бұл сұрақты таңдауымыздың себебі, қазіргі қоғамда жастар әр ортада (үй ішінде отбасы мүшелерімен, достарымен, жұмыс орны мен оқу орнында) әр түрлі тілде қарым-қатынасқа түседі. Екінші сұрақта да қазақ тілінде сөйлеушілер саны көп екендігін байқамыз, бірақ топтар арасындағы біршама айырмашылықтар да көрінеді. Мәселен, үшінші топ аралас тілді белсенді пайдаланатындығын көрсетсе, екінші топ отбасында орыс тілінде сөйлесетіндігі анықталды.

Осы секілді сұрақтар реті жалғаса берді: достарыңызбен, оқытушылармен, таныс емес адамдармен, қызмет көрсетушілермен тілдік қатынасқа түскенде қай тілді пайдаланасыз іспетті сұрақтар.

Тіл біліктілігіне қатысты сұраққа барлығы дерлік жауап берді. Дегенмен, тіл біліктілігін арттыратын тест үлгілері арқылы анықтамаған-

дықтан, тілдік деңгейі қай дәрежеде екенін нақты біле алмаймыз. Бірінші топтағы, яғни 18–23 жас аралығындағы жастар қазақ, орыс, ағылшын тілдерімен қатар, неміс, француз, қытай, корей,

түрік тілдерін меңгергендіктерін жеткізді. Екінші топтың көрсеткіші бірінші топпен салыстырғанда 8%-ға артта қалса, үшінші топ бірінші топтан 17%-ға төмен көрсеткіштерді көрсетті.

2-диаграмма – «Сіз отбасыңызда және отбасы мүшелеріңізбен қай тілде сөйлесесіз?» атты сұрақ жауабына жасалған статистика

Қорыта айтқанда, әлеуметтік лингвистика болсын, басқа да тіл білімі салалары аясында жасалған зерттеулер барысында қажетті нәтижелерге қол жеткізу әдіс-тәсілдің оңтайлы қолданылуына байланысты болып табылады. Сондықтан, зерттеудің әдістері мен тәсілдеріне жете мән берген жөн. Осы жұмыста зерттеу нысанына

орай тандалған сауалнама әдісі жайында ашып жазуымыз да осыдан. Жастар тілінің сәйкестілігі мен көптілділік үлесін сауалнама арқылы анықтау мұнымен тоқтамайды, алдағы зерттеулерімізде респонденттер саны мен оларды қамту аумағын кеңейтіп, бұдан да өзге нәтижелерге қол жеткізу болашақ еншісінде.

Әдебиеттер

- 1 Звегинцев В.А. Мысли о лингвистике / В.А. Звегинцев. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1996. – 335 с.
- 2 Смағұлова Ж. Әлеуметтік лингвистикалық өзгерістер: зерттеу жұмысының әдістемесі мәселесі // Тілтаным №4 (52). – Б. 80-84.
- 3 Сулейменова Э.Д. Архетип «гадкого утенка» и языковая идентичность // Языковая идентичность: Материалы Международной конференции. – Алматы, 2006. – С. 15-25.
- 4 Сулейменова Э.Д., Смағұлова Ж.С. Языковая ситуация и языковое планирование в Казахстане. – Алматы: Қазақ университеті, 2005. – 344 с.

References

- 1 Zvegincev V.A. Mysli o lingvistike / V.A. Zvegincev. – M.: Izd-vo Mosk. un-ta, 1996. – 335 s.
- 2 Smagholova Zh. A'lewmettik li'ngvi'sti'kaly'q o'zgerister: zertew zhумы'sy'ny'nh a'distemesi ma'selesi // Tiltany'm №4 (52). – B. 80-84.
- 3 Suleimenova E.D. Arhetip «gadkogo utenka» i yazykovaya identich'nost' // Yazykovaya identich'nost': Materialy mezh-dunarodnoi konferencii. – Almaty, 2006. – S. 15-25.
- 4 Suleimenova E.D., Smagholova Zh.S. Yazykovaya situaciya i yazykovoe planirovanie v Kazakhstane. – Almaty: Qazaq Universiteti, 2005. – 344 s.

Бекмаганбетов М.Б.
**Образ аль-Фараби
в литературе Казахстана**

Статья посвящена творчеству одного из выдающихся мировых мыслителей – Абу Наср аль-Фараби, с чьим именем связано не только определённое число научных открытий средневековья, но и развитие просветительской социально-философской мысли стран Ближнего Востока. Образ аль-Фараби в казахской литературе можно увидеть в произведениях А. Алимжанов «Возвращение учителя» и Д. Досжанова «Фараби». Для поэтики произведений писателей Казахстана характерны ретроспекции в прошлое. Действие развивается в двух временных пластах. Композиционно роман А. Алимжанова выстроен по принципу кольцевого повествования – Дамаск, бегство из него героя и возвращение в этот город в конце романа. У Д. Досжанова Фараби – глубокий старец лет восьмидесяти. Но прежде чем затронуть данную тему, хотелось бы отметить, что герой произведения А. Алимжанова и Д. Досжанова тверд и настойчив. На протяжении романа автором показан духовный рост главного героя, его сложные взаимоотношения с окружающим, далеко не благожелательным, внешним миром.

Ключевые слова: литература, аль-Фараби, казахская литература, образ аль-Фараби, мыслитель.

Bekmaganbetov M.B.
**The image of the Al-Farabi in
Kazakh literature**

The article is devoted to creativity of one of the world's foremost thinkers – Abu Nasr al-Farabi, whose name is linked not only to a certain number of scientific discoveries of the Middle Ages, but also the development of social and educational philosophy of the Middle East. The image of the Al-Farabi Kazakh literature can be seen in the works of A. Alimzhanov «Return of the teacher» and D. Doszhanov «Farabi». For the poetics of the works of writers of Kazakhstan is characterized by flashbacks to the past. The evolving in two time formations. Compositionally A. Alimzhanov novel is built on the principle of circular narrative – Damascus, fleeing from his hero and the return to the city at the end of the novel. In D. Doszhanov Farabi – a very old man of eighty years. But before you raise the subject, I would like to note that the character and works A. Alimzhanov D. Doszhanov – strong and persistent. Throughout the novel, the author illustrates the spiritual growth of the main character, his complex relationship with the environment, is not sympathetic, the outside world.

Key words: Literature, Al-Farabi Kazakh literature, the image of al-Farabi, a thinker.

Бекмағанбетов М.Б.
**Қазақ әдебиетіндегі әл-Фараби
бейнесі**

Мақалада аты Ортағасырлық ғылыми ашылулардың санымен емес, сонымен қатар Таяу Шығыс елдерінің өркениетті әлеуметтік-философиялық ойлардың дамуымен әйгілі, әлем ойшылдарының бірі болып табылатын Әбу Насыр әл-Фарабидің шығармашылығы айтылған. Әл-Фарабидің қазақ әдебиетіндегі бейнесі А. Алимжановтың «Ұстаздың оралуы» және Д. Досжановтың «Фараби» еңбектерінде айқын көрінеді. Қазақстандық жазушылардың шығармаларының поэтикасы өткенге шолумен сипатталады. Жазушылардың іс-әрекеті әртүрлі уақытты қамтиды. А. Алимжановтың романы айналмалы баяндама қағидасына, яғни Дамасктен қашып шыққан кейіпкердің соңында сол қалаға оралуына негізделеді. Ал, Д. Досхановтың бейнелеуінше, Фараби жасы сексенге келген ақылды ақсақал ретінде сипатталады. Дегенмен, бұл тақырыпта сөз қозғамас бұрын, А. Алимжанов пен Д. Досжановтың шығармаларының кейіпкері өте қатал әрі берік. Романды жазу барысында автор кейіпкердің рухани байлығын, оның қоғаммен қиын қарым-қатынасын көрсете білді.

Түйін сөздер: әдебиет, әл-Фараби, қазақ әдебиеті, әл-Фараби бейнесі, ойшыл.

ОБРАЗ АЛЬ-ФАРАБИ В ЛИТЕРАТУРЕ КАЗАХСТАНА

Современный литературный процесс в Казахстане дает большой материал для размышлений о действительных возможностях образных форм отражения в развитии человекознания.

Казахская литература сегодня утверждает свою концепцию человека, важнейшими определяющими которой являются идеи исторической правоты стремления к новой государственности и аутентичности философии миролюбия характеру многовекового формирования этноса. Такая система идейно-эстетических ценностных ориентаций призвана реально гуманизировать человека и общество. Уже гуманистически ориентированное мировоззрение аль-Фараби высветило, при всей критичности, в его прозах позитивную тенденцию поисков будущей художественной литературой таких типологических общностей и связей и структуре национального характера, которые соединяют казаха с мировым сообществом. Именно поэтому генезис приемов художественного изображения национального типа личности в ее развитии целесообразно искать у аль-Фараби в его опытах прозы.

Образ великого мыслителя, ученого, философа аль-Фараби в последние годы привлекает внимание как писателей, так и ученых многих стран. В сопоставительном плане интересно проследить развитие художественного образа аль-Фараби у *А. Алимжанова* («Возвращение Учителя») и у *Д. Досжанова* («Фараби»). Для поэтики произведений писателей Казахстана характерны ретроспекции в прошлое. Действие развивается в двух временных пластах. Композиционно роман *А. Алимжанова* выстроен по принципу кольцевого повествования – Дамаск, бегство из него героя и возвращение в этот город в конце романа. У *Д. Досжанова* Фараби – глубокий старец лет восьмидесяти. Борода его бела, как снег, одет он тоже во все белое и трясется в повозке с войском Саифа. Главы, описывающие военный поход Саифа, чередуются с главами – воспоминаниями главного героя об Отраре. Путь скитальца, вспоминающего о переезде, называется *А. Алимжановым* «дорогой раздумий об истинах жизни». «Если повествовательным планом вспоминаемый охватывается вся жизнь ученого от детства до зрелости, то основной сюжетобразующий повествовательный план включает в себя описание событий, ограниченных во времени и произо-

шедших в течение небольшого промежутка времени, – отмечает *Б.Я. Толмачев*. Причем художественная реализация этого плана в романе во многом основывается на традициях восточных устных романов, дастанов, о жизни мифических героев народных легенд, приобретая некий символический, философский, общечеловеческий смысл». [1, 157]

Немногие из писателей «забираются» вглубь истории, как Ануар Алимжанов в своей повести «Возвращение Учителя». Сюжет повести захватывает читателей: X век, зыбкое восточное средневековье, эпоха, знакомая лишь специалистам. Для большинства же читателей – это нечто неведомое, эта такая труднодоступная, даже просвещенному взору даль, в которой, по словам О. Сулейменова «тают лица нагие под прозрачной накидкой». Ануар Алимжанов бережно снимает с прошлого пелену и вводит в литературу новый, необычайно яркий материал. Место действия повести – города Средней Азии и Ближнего Востока. В этом интеллектуальном климате создавал свои трактаты и утопии главный герой повести Ануара Алимжанова кипчак Абу-Наср Фараби – выдающийся философ, один из зачинателей восточного перипатетизма, прозванный за глубокий ум и обширные знания Вторым учителем (после Аристотеля). Познавая мир, изучая древние науки, он, вслед за Аристотелем, пытался своими философскими трудами содействовать созданию такого человеческого общества, где бы не было пороков. Современный ему мусульманский Восток был перенасыщен пороками. Вот как знакомит читателей Ануар Алимжанов с Аль-Фараби в начале повести: «Воспоминания о родине часто рождали в нем грусть и тоску. Последние годы они как тень сопровождали его повсюду. Не проходило дня без воспоминаний о родине. Конечно, это было естественным для человека, прошедшего долгие годы своей жизни в скитаниях по чужим краям. А скитался он в поисках знаний. Пройдены тысячи и тысячи верст, исхожены многие тропы и обойдены все города, лежавшие на великом шелковом пути от Джендского (Аральское море) до Аравийского моря. Перечитано множество книг и рукописей мудрых философов, историков, географов и путешественников, поэтов и ученых – арабских, персидских, индийских, греческих... Изучение языков было для него увлекательным занятием еще с детства. Удивляя отца, он ловко изъяснялся не только с арабскими и персидскими купцами, но и с невесть как оказавшимися в Отраре вино-

делами-греками». Царство знаний увлекло его. Всё вокруг опустело, когда он дерзнул усомниться в наизданиях пророка. Поэтому Фараби у А.Алимжанова – «ищущий, страдающий, протестующий, живой, не лик, а личность, подвижник, провозгласивший торжество разума и мысли в эпоху, когда люди жили «без понятия о праве, о боге, как в тюремной ночи без свечи». [2, 72].

В романе Ануара Алимжанова иная концепция, он пронизан ощущением постоянной тревоги и опасности, зыбкости и иллюзорности творческого счастья. Большое внимание уделяет писатель воссозданию политического фона, далекого от какой-либо стабильности и спокойствия: «Тудмор и сейчас привлекал Учителя богатством исторических событий, своей еще не совсем увядшей красотой, здесь он мог собрать материалы и поразмышлять над книгой о жизни и правилах Добродетельного города и об обязанностях его граждан». Он широко разворачивает ставшую для нас обыденной метафору «халиф на час». Ученые и поэты были в полной зависимости от произвола подобных владык, для которых не существовало никаких моральных запретов: «В Доме бесед Абу Наср недосчитался многих ученых мужей, скоторыми ему хотелось пообщаться. Он увидел лишь завсегдатаев – толкователей Корана, переписчиков книг, знатоков священных писаний». Изредка в эту мрачную атмосферу врываются воспоминания о восстании Бабека, антиисламские письма «Братьев чистоты», мечты карматов о равенстве людей, о справедливом устройстве жизни. Над бездной и суетой кровавых политических страстей Ануар Алимжанов поднимает величественную фигуру Аль-Фараби. Перед нами не отъединенный от жизни жрец науки, не безразличный странник, вззирающий на мир с высоты холодных категорий перипатетической логики: Он вновь ощутил одиночество и тревогу. Его до глубины сердца оскорбили слова султана, обращенные к тем, кто собрался тогда в зале: «Как жалки вы, носители мудрости, поклонники искусства!»

Как и в прежние годы, он старался забыть о тревожных раздумий в работе над своими трактатами, не разделяя границ дня и ночи. Но порою не мог одолеть и страницы. «Познавая мир, изучая древние науки, Абу Наср Мухаммед аль-Фараби, также как и Аристотель, пытался на опыте прошлого, мысленно, в философских трудах своих содействовать созданию такого общества и сообщества людей, в среде кото-

рых не было бы пороков. Он прославился среди ученых своего времени как великий мыслитель, математик и философ, астроном и врачеватель, музыкант и историк, и потому его называли Вторым Учителем. Вторым после Аристотеля». [2, 187] Таким образом, «Возвращение Учителя» – интеллектуальный роман в лучшем смысле, ибо не может быть иным произведение, герой которого приходит к единственно верному выводу о том, что «ни добро, ни разум сами не могут защитить себя от зла. «Возвращение Учителя» – сочетание беллетристики и научной публицистики. Возможно, очерки о Пальмире, послужившие странствующему философу моделью для Добродетельного города, или об Отраре, городе самодовольной и тупой силы, поставщике наемников и палачей для всего Ближнего Востока, и не вписываются в систему видения и мышления Фараби. Но исторические пейзажи имеют самостоятельное значение и не противоречат общей атмосфере повествования. «Одним словом, нет конца стремления человека и народа ко все более возвышенному идеалу.

Без такого стремления нет настоящей литературы. Но как бы там ни было – древний мудрец вернулся к нам. Он вернулся к нам через тысячелетие.

Гении не умирают. Они живут вечно. Их разум сопровождает нас всегда и повсюду» – заключает А.Алимжанов.

Аль-Фараби, герой повести *Д. Досжанова* «Фараби», открыто провозглашает свою цель – «понять тайну мира. И затем использовать эту тайну в интересах народа». Пронзительны размышления великого старца о Родине. Даются они на фоне осеннего пейзажа: «Серые тучи, клубясь, проплывали низко над землей, в просветах между ними проглядывало небо. Они, эти тучи, угнетали, давили своей тяжестью. Дул влажный ветер. Откуда-то издалека доносился унылый, наводящий тоску волчий вой. «Осень отступила, – думал старец. – Да, опять осень. Которая в моей жизни? Последняя память о мусульманском мире – царство Сирии, одно-единственное в пустыне, полное жгучего солнца и песчаных вихрей... И сюда пришла осень. Повелитель тоже невесел, как же – впервые потерпел поражение от врага, оттого подавлен, едет, молясь всем духам...». [3, 257]

Родина никогда не уходила из сердца старика. Много дальних и ближних дорог познал он, «досыта вкусил и горького, и сладкого, и вот уже долгие годы тяжелым камнем легли на грудь. И чем ближе были объятия холодной земли, тем

горячее становились воспоминания о родине. Он тосковал по ней и днем, и ночью, пределом его мечтаний было хотя бы издали взглянуть на нее...». [3, 270] Так же тоскует о родине султан Бейбарс, правитель Египта, достигший вершины власти, главный герой повести «Емшан» *М. Симашко*. Он порывает со славой, ставя превыше всего родину. Так же, как и герои *Д. Досжанова*, в пути многие персонажи произведений *А. Алимжанова* и *М. Симашко*: Махамбет и Исатай, Махтумкули и Омар Хайям.

Абунасир – потомок полководца Мухаммеда. Люди помнят о его отце. Десять лет скитается он с войском Саифа, который забыл свою родину, не ведает, кто он и откуда. Много лет тому назад Абунасир оказался свидетелем сделки – обмена кипчакского и мысырского мальчиков. Жестокость сделки потрясла ученого. Не суждено Саифу, считающего себя выходцем из Арабского Халифата, узнать правду о своих потомках, об Отраре. Все осталось в прошлом. И дочь старого полководца Жаухар, красавица со смородиновыми глазами, и спор Абунасира с полководцем о том, что важнее для мальчиков. «Один протягивает юношам окровавленную саблю, другой – ключ к волшебной книге – науке». Трех учеников выделил полководец Абунасиру – Коркыта, Ясы, Кадыра. Кадыр вернулся к овладению таинством воинского искусства. Два других стали известными всей Степи. Об искусстве аль-Фараби – музыканта – упоминает *А. Алимжанов* в романе «Стрела Махамбета». Когда окреп талант юного Курмангазы, окружающие стали утверждать, что его домбра такая же волшебная, как и «двухструнная домбра Фараби». Ведь недаром существует поговорка: голос чист, как у двухструнной домбры Фараби. Так через время талант вновь прокладывает себе дорогу.

Д. Досжанов показывает, как формировался смелый, независимый характер главного героя. Его молодой задор и энергия не всем по душе. Абунасир вспоминает возвращение в родные края после окончания медресе в Багдаде. Автор точно указывает его возраст: «два раза по тринадцать лет, то есть два цикла по кипчакскому летоисчислению, успел Абунасир прожить на свете». Мечты его о будущем встречают стену непонимания, безрадостны картины жизни народа. Внутренний монолог героя передает его переживания, беспокойство, ибо страсть к военным походам пока доминирует над всем остальным: «Скучно живут кипчаки. Как будто мало бродит тигровых шкур в окрестностях Каратау

или не хватает шелков, что угодливо преподносят торговцы в скрипучих сапожках. Скупобставлен дворец, скупоб. Уж больно любят здесь боевые походы, больше, чем украшения. Тверды их души, как сталь».

Аль-Фараби тверд и настойчив. На протяжении романа автором показан духовный рост главного героя, его сложные взаимоотношения с окружающим, далеко не благожелательным, внешним миром. Коркыт и Ясы проявляют завидный интерес к знаниям. Абунасира беспокоит их будущее. Они помогают Учителю находить и собирать древнейшие книги, заботливо расспрашивают старых мастеров о секретах их мастерства, мечтая передать их потомкам. «По-

строим из белого мрамора дворец, повернем воды Инжу по широкому руслу, сами взглядем пристальнее в звезды, используем для себя возможности природы...».

Богатейшее творческое наследие великого мыслителя аль-Фараби, первого средневекового философа Ближнего и Среднего Востока, разработавшего систему философских взглядов, охватывающих все стороны человеческого бытия, способствует в современном мире решению актуальнейшей проблемы достижению взаимопонимания, согласия, духовно-нравственной стабильности и безопасности. Духовный отсвет великих личностей прошлого освещает путь в наше завтра.

Литература

- 1 Толмачев Б.Я. Человек и истории О современном историческом романе. – Алматы, 1997. – С. 157.
- 2 Алимжанов А. Возвращение учителя. – Москва: Советский писатель, 1979. – С. 187.
- 3 Досжанов Д. Серебряный караван. – Москва, 2007. – С. 157.

References

- 1 Tolmachev B.YA. SChelovek i istorii O sovremennom istoricheskom romane. – Almaty, 1997. – S. 157.
- 2 Alimzhanov A. Vozvrashchenie uchitelya. – Moskva: Sovetskij pisatel', 1979. – S. 187.
- 3 Doszhanov D. Serebryanyj karavan. – Moskva, 2007. – S. 157.

Zhenis N.N.

**The specifics of the deer's image
creation in M. Zverev's story
«White deer»**

In this article discusses the features of animal image creation in Kazakhstan scientist-naturalist, writer M. Zverev's work «White deer» as an example of animal genre novel and its correlation with the other works of Kazakh and world literature. It is generalized accumulated scientific experience in the field of typological studies of animalistic imagery. Also it is established that the animal genre is based primarily on a good knowledge of domestic and wild animals' natural features, their «psychology», the special position of the author, the general humanistic orientation of the work. As part of a deep analysis M. Zverev's story, it was proved that while creating animalistic image writer depicts not just a single episode in the life of a deer, but traces the whole life of animal in a chronological order. The life story or some facts from the animal life is the main sign of genre structure of animalistic works, the animal's image which should embody its natural essence. Decisive importance in the main character, a white deer, creation has author's narration, which includes animal's appearance and behavior description, organically synthesizing scientific and artistic beginning. On the basis of the above it is made a conclusion that M. Zverev's work characterized by a combination of elements of documentary, fiction and non-fiction prose.

Key words: the author, animalistic genre, narration, animal, allegorical image, psychological insight, anthropomorphism.

Жеңіс Н.Н.

**М. Зверевтің «Ақ марал»
шығармасындағы маралды
бейнелеу ерекшелігі**

Мақалада Қазақстанның натуралист жазушысы М. Зверевтің «Ақ Марал» шығармасындағы марал кейіпін бейнелеудің ерекшеліктері мен оның қазақ және әлем әдебиетімен ара қатынасы қарастырылады. Жануарларды бейнелеудегі типтік зерттеу саласындағы жинақталған ғылыми тәжірибе қорытындыланады. Анималистикалық жанрдың негіздерін анықтауда, ең алдымен, үй және дала жануарларының табиғи ерекшеліктерін, олардың «психологиясын» жақсы танып-білу, ерекше авторлық позицияның болуы, шығарманың жалпы гуманистік бағытта болуы мәселелері қарастырылады. М. Зверевтің шығармасын толықтай зерттеудің нәтижесінде, анималистикалық бейнелерді суреттеу кезінде жазушы марал өмірінің бір бөлігін ғана емес, жануардың өмірін толықтай хронологиялық ретпен көрсететіндігі анықталды. Жануар өмірінің жеке фактілерін немесе толықтай тарихын сипаттау анималистикалық шығарманың жанрлық ерекшелігі болып табылады.

Түйін сөздер: автор, анималистикалық жанр, баяндау, жануар, аллегориялық бейне, психологизм, антропоморфизм.

Женис Н.Н.

**Специфика изображения
образа марала в повести
М. Зверева «Белый марал»**

В статье рассматриваются особенности изображения образа животного в произведении анималистического жанра на примере повести известного казахстанского ученого-натуралиста, писателя М. Зверева «Белый марал» в ее соотносительности с другими произведениями казахской и мировой литературы. Обобщается накопленный научный опыт в области типологического исследования анималистических образов. Устанавливается, что анималистический жанр основан в первую очередь на хорошем знании естественных особенностей домашних и диких животных, их «психологии», особой авторской позиции, общей гуманистической направленности произведения. В рамках предпринятого углубленного анализа повести М. Зверева доказывається, что при создании анималистического образа писатель изображает не просто отдельный эпизод из жизни марала, а проследивает всю жизнь животного в хронологической последовательности. Делается вывод о том, что творчество М. Зверева отличается сочетанием элементов документальной, художественной и научно-популярной прозы.

Ключевые слова: автор, анималистический жанр, повествование, животное, аллегорический образ, психологизм, антропоморфизм.

**THE SPECIFICS OF
THE DEER'S IMAGE
CREATION IN M.
ZVEREV'S STORY «WHITE
DEER»**

Man's relationship with the animal world has always remained as one of the most important human society aspects, and has reflected in the culture and literature of different eras. The appearance of particular works about animals allowed to allocate them in a typological series, and this has led the fact that now animalistic genre is considered as completely independent genre variety of modern prose.

A number of researchers have attempted to establish a typology of animalistic images. So, Kozlova A.G. in the work [1] identified three different approaches in animals' image creation and, in fact, three types of images:

- creation of animals' image as real beings. They are wild and domestic animals;
- giving animals human qualities. They are allegorical images;
- giving the animal a magical force. They are the animals which became positive character's marvelous helpers.

Let us consider these types of images in detail. Speaking of the last-mentioned type of animal images, we note the images that are found in fairy tales about animals. Here are some examples of Russian fairy tales. Animals and birds are endowed with magical powers, which capable of overcoming all obstacles on the protagonist's way. In the fairy tale «*Little Humpbacked Horse*» the helper of peasant's son Ivan the Fool is endowed with a special quality to fly and talk with which helps the main character of fairy tale more than once to get out of trouble. Hen Ryaba from the the fairy tale lay not the simple, but golden egg, around which has been concentrated main characters' main action of the fairy tale.

Next type of animals' image is giving them human qualities, it is an allegorical image. The appearance of this animals' representation type is explained by several factors: 1) writers' philosophical views; 2) the use of animalistic images for solving acute social and moral problems. For example, one of the brightest examples of setting moral and aesthetic problems in animalistic prose is Jack London's work «*White Fang*». The main idea of the story is the creation of wolf's image as a part of the natural world, a creature able to quite reasonable behavior. The author comes to the realization that people need «true allies» among animals. Jack London shows wolf's noble qualities as a sense of gratitude, loyalty, devotion, which sometimes does not occur among the people.

M. Auezov's story «Kokserek» is often compared with the Jack London's story and his character (wolf) is considered as one of the national prototypes of the White Fang. However, the relationship between these works is determined only on the thematic level. «Of course, M. Auezov translated into Kazakh in 1938 Jack London's «White Fang» at the behest of the hunter's great passion, which has lived in his soul. But when he wrote «Kokserek», he, as a person and artist, was higher, far above this passion», – writes Vikariy S. [2], and we fully share this opinion.

The main thing in «Kokserek», in our opinion is man's desire to know ourselves through being of wildlife. The basic idea of the famous Kazakh works of classics is a human belief in the unity of all generated by nature beings, in the unity of man and nature.

Wolf for M. Auezov is a magnificent animal. Rejecting the well-fed, but not a free life in the village, killing a boy Kurmash, who brought up it, Wolf proved thereby its isolation in nature, the right to privacy and freedom. Thus, before us appears mythical image of the wolf.

In the nineteenth century Russian realist writers discovered psychological analysis techniques, used for the disclosure of the nature, motives of a human character, which has been used successfully by writers-animalists in the creation of animal images. As the main character of animalistic prose is an animal, it is legitimate to use the term «*animalistic psychology*» as a service term in the future.

The researcher Kozlova A.G. gives the following interpretation of the term: «*an animalistic psychology denotes methods of psychological analysis, used in relation to the animal's image*» [1, 26].

Animalist writers often use such means of psychologization as a psychological portrait, inner monologue, the memories, the image of animal's internal state, character, dreams and more.

The consequence of widespread use of animalistic psychologism rightly considered the appearance of such a specific reception of psychologism, as the reception of animal humanization. Reception of animal humanization «*is supposed to give the animal consciousness, internal structure of emotions, the ability to think and understand the person*» [1, 31].

The way of animal humanization has the following means:

- assignment of an animal's ability to speak;
- assignment of an animal's ability to think;
- assimilation of animal behavior to human;
- reception of humanization in creation of animal's «portrait»;

- description of the internal state.

Currently, the term anthropomorphism is widely used in the scientific literature. In S. Ozhegov's explanatory dictionary is given the following definition of it: «Anthropomorphism (greek anthropos 'man' and morphe 'view, form'.) is endowing human qualities, likening of the man» [3].

The brightest anthropomorphic images are found in M.A. Bulgakov's works. Thus, in the novel «Heart of a Dog» is highly humanized the image of Sharik.

The third group of images is central in our study. Creation of animals' image as real beings is typical for many writers-animalists. M. Prishvin, V. Bianki, E. Charushin and others were familiar with the world of animals. Animalist writers assimilate many years of experience, observation of the animals, and try to represent with extreme precision the characteristics of their behavior. Along with the famous Russian writers, as «singers of nature» it is also the name of the Kazakh animalist writer, zoologist, scientist Maksim Dmitrievich Zverev. M. Zverev's works are characterized by a combination in itself the elements of documentary, fiction and non-fiction prose. On the basis of M. Zverev's works lies his own life material which represent scientific study of animals' and birds' habits and are shown as inside.

Writer's creative style characterizes desire for accuracy, brevity, veracity, as well as informational narrative.

There are no superfluous words which obscure the meaning in M. Zverev's works. Several precise, laconic phrases clearly disclose often with humor the animals' behavior and detail the scenes of nature.

As we have mentioned, M. Zverev's creative activity is determined by the veracity and humanity. About this feature of his manner said A.L. Zhovtis in his article «The discovery of surprising world»: «*Zverev's organic dislike to the common trend of «humanisation» and at the same time careful attention to the unsolved mysteries of animal life, apparently, has determined the characteristic of his style of writing, which can be called etudes*» [4, 132]. The writer himself was quite critical of anthropomorphic images of animals: «*In my opinion, – noted M. Zverev – in the opinion of the person, who gave 25 years of his life purely scientific work, immoderate anthropomorphism in the literature is not only unacceptable, but also harmful. It distorts our understanding of the nature essence and its phenomena*» [5, 113].

Initially, the term «*animal genre*» was applied to the works of painting, sculpture and graphics.

Animal artist paid special attention to animal's art-shaped characteristic, its habits, its habitat. Therefore, it may be noted that the animal genre originally combined the art and science beginning.

Gradually, the term began to appear in the literary works. Analysis of the animalistic works leads to the conclusion that not all the work, where acts animal characters, can be attributed to this genre. Those works, in which animals' images are dominated by the allegorical meaning and in which allegorical function is very large, are not animalistic. Animalistic may be only those works in which the animal is a real representative of the natural world. The life story, or some facts from the animal life is the main sign of the animalistic work's genre structure. The animal image in work should embody its natural essence.

In particular, M. Zverev in the story «White deer» aims to show animal's natural image with its habits. It is obvious that if the writer had humanised it, the image of deer would lose its natural beginning and would be purely allegorical. However, for M.Zverev it was important to keep white deer's real image, show its appearance, in some way, look into its «inner world». This is how the author-narrator describes white deer's behavior, «*Maralenok felt fear for the first time in its life. Not seeing near its mother, it piteously moaned ...*» [6, 225].

M. Zverev does not give his Bugu (so-called white deer) any human qualities, human consciousness and although in some cases author narrates about deer as if it is about a human being («*Head despondently fallen down. The legs buckled. His eyes were half closed*» [6, 218]), still he does not allow the reader forget that the white deer is a smart, proud creature, but it is a representative of the animal world.

Thus, animalistic characters in M. Zverev's novel, in spite of its proximity to the people, are not endowed with human traits, and only are perceived as the realities of the natural world.

Decisive importance in the image of deer belongs to the author's narrative. The author tells the story of what happens with deer, what takes place in its mind: «*Around Bugu's refuge placed the horses. Their smell reminded deer first trip on the back of Amanchin's horse. He even deeper was hammered into a pile of the crust*» [6, 227]. From the beginning, the narrator constantly emphasizes that the subject of the image are the real representatives of the nature world with the typical features and peculiarities of behavior of its own species.

Thus, in the creation of animal image M. Zverev adheres to specific rules. Animal genre is based primarily on a good knowledge of domestic and wild animals' natural features, their «psychology», and, of course, the special position of the author, a humanistic orientation of the whole work.

M. Zverev's works, opening a new stage in the disclosure of the nature theme, are very popular among readers. Criticism is not just noted Kazakhstani writer's innovation in the study of nature themes, flora and fauna of our country. About M. Zverev's unique contribution in fiction on the theme of nature has written more than 170 articles, among their authors – M. Prishvin, V. Bianchi, P. Mantuffel, many Russian and Kazakh writers, journalists and eminent scientists.

M. Zverev in creating animalistic images is different in that he shows not a single episode from the life of a deer, but traces animal's whole life in a chronological order. Decisive importance in the creation of white deer's image is author's narration, which includes a description of animal's appearance and behavior, as well as «*decoding of internal state*».

M.Zverev has a great authority among the scientific world. «M. Zverev is not only a writer. He is a scientist, zoologist, author of the acclaimed and always cited works, devoted to mammals and birds. Therefore, in his literary works it beats the pulse of nature» [7, 127].

References

- 1 Kozlova A.G. Animalistic theme in contemporary Soviet prose and traditions of Russian classical literature.: Diss. cand. Philology Sciences. – Kharkov, 1990. – 183 p.
- 2 Vikariy S.M. Auezov – U.Folkner // Prostor. – 1993. – №10. – P. 181-185.
- 3 Ozhegov S.I., Shvedova N.Iu. Explanatory dictionary of Russian language. [Electronic resource]. – <http://www.ozhegov.com/words/582.shtml>
- 4 Shashkova L. Memories about Maksim Zverev: literary memory / comp. L. Shashkova. – Almaty: Bilim, 2005. – 192 p.
- 5 Dzholdasbekova B.U., Kakilbaeva I.T. Russian writers of Kazakhstan: a biographical directory. – Almaty: Kazakh University, 2011. – 203 p.
- 6 Zverev M.D. Pantry of wonders: Novels and Stories. – M., 1984. – 377 p.
- 7 Akasheva S.S. Maksim Dmitrievich Zverev. The secrets of wildlife: monograph / Ed. K.K. Abugaliyeva. – Almaty: Central Scientific Library, 2011. – 200 p.

Ибраева Д.С.,
**Особенности композиции и
сюжетосложения повести
И.П. Шухова «Колокол»**

В статье анализируются особенности сюжета и композиции повести И.П. Шухова «Колокол». Тема детского счастья, радости бытия раскрывается во многих эпизодах повести. Повествование о детстве – счастливой поре в жизни человека – необходимо писателю, чтобы показать пути и способы воспитания личности в начале XX века.

И.П. Шуховым показано соотношение таких типов сюжета, как внешний и внутренний, многолинейный и однолинейный, выявлена роль элементов канонического, в который вкладывается большой жизненный смысл, устойчивые конфликтные положения которого невозможно преодолеть в рамках изображаемого действия.

Ключевые слова: сюжет, сюжетосложение, композиция, детство, колокол, строение сюжета, повествование.

Ybraeva D.S.
**Features composition of plot and
story I.P. Shukhov's «Bell»**

The article analyzes the characteristics of the plot and the story of the composition of I.P. Shukhov's «Bell». The topic of children's happiness, the joy of being raskryvetsya in many episodes of the story. The story about childhood – happy pore in human life – must be the writer to show ways and means of education of the person in the early twentieth century.

I.P. Shukhov shows the relationship of the plot types, such as external and internal, multi-line and single-line, revealed the role of the canonical elements, which vklyadyvetsya great life meaning, sustained conflict situation which can not be overcome within the framework of the action depicted.

Key words: story, plot in the composition, childhood, bell, building plot, narrative.

Ибраева Д.С.
**И.П. Шуховтың «Колокол»
повесіндегі сюжет желісі мен
композициялық ерекшеліктері**

Мақалада И.П. Шуховтың «Колокол» повесіндегі сюжет желісі мен композициялық ерекшеліктері талданады. Балалық шақ, бал кезеңнің небір тәтті сезімдері шығарманың өн бойынан көрініс табады. Балалық кезеңді суреттеуде жазушы шеберлігін, XX ғасыр басындағы тұлға тәрбиесінің ерекшеліктері мен жолдарынан хабардар етеді.

И.П. Шухов шығармасында ішкі, сыртқы, көпқырлы және бірқырлы сияқты сюжеттің әр түрін аңғаруға болады, үлкен өмірлік маңызы бар канондық элементтер негізін, шындық әлемін суреттеудегі негізгі шиеленіскен мәселелерді де анықтауға болады.

Ключевые слова: сюжет, сюжет желісі, композиция, балалық шақ, қоңырау, сюжет құрылымы, баяндау.

**ОСОБЕННОСТИ
КОМПОЗИЦИИ И
СЮЖЕТОСЛОЖЕНИЯ
ПОВЕСТИ
И.П. ШУХОВА
«КОЛОКОЛ»**

В автобиографическом цикле «Пресновские страницы», вышедшем в свет в 70-ых годах, И.П. Шухов стремится проследить «ход своего развития» в среде, отличающейся образом жизни, быта, особом состоянии духа, то есть в центре внимания писателя, вспоминая о прошлом, – история формирования личности в сложном взаимодействии с окружающей действительностью. Деревенский, станичный мир показан глазами мальчика: это – маленький уютный рай, где все его любят. Поэтому исходной темой «Пресновских страниц» является тема детства как состояния гармонии. Л.Н. Толстой писал: «Во всех веках и у всех людей ребенок представляется образом невинности, безгрешности, добра, правды и красоты. Человек рождается совершенным, есть великое слово, сказанное Руссо, и слово это, как камень, останется твердым и истинным» [1, 322]. Мироощущение детской души поэтично, и мир, в котором он живет, показан в чистом, радостном свете, полон тепла и очарования, а события, происходящие в нем и при участии героя, важны, значимы, несмотря на их будничность, мимолетность и ограниченность пределами одной казачьей семьи.

В центре повествования первой повести «Колокол» – воспоминания о событиях раннего детства. Соответствие традициям избранного жанра подтверждает эпиграф из стихов любимого Шуховым казахстанского поэта П. Васильева:

Наши деды с вилами дружили.
Наши бабки черный плат носили,
Ладили с овчинами отцы.
Что мы помним? Разговор сорочий,
Легкие при новолунье ночи.
Тяжкие лампы. Бубенцы! [2, 6].

Цель автора – вернуться в детство – в особую эпоху жизни человека. Конкретное, историческое время, определенное в пространственном отношении место действия также свидетельствуют о причастности повествования к автобиографическому жанру. «Пресновские страницы», по существу, не имеют единого связного сюжета, а в первой из повести особенно четко выдвигается на первый план фрагментарность. Ибо сюжет в автобиографическом произведении находится в прямой зави-

симости от движения мысли; определяющей ход воспоминаний героя о наиболее значительном в жизни. И хотя автора и действующего героя разделяют более 60 лет, он реалистичен, этнографичен и обстоятелен в передаче происходивших в детстве событий.

Шухов – мемуарист описывает ощущения, почти осязаемо передает звуки, запахи, цвет августовского дня 1910 года – точки отсчета в его памяти: «А мне – четыре года. И я ничего не знаю о том, где я был и как я жил до этого знойного пыльного дня» [2, 6]. День этот полон «забубенного гул перекаточного, пропитанного пыльной горечью горячего ветра». Мотив пожара как потрясения становится сюжетобразующим в данном эпизоде. Пожар дан глазами 4-летнего ребенка, поэтому он мифологичен, фантастичен, полон действия и одушевлен. Картина поистине апокалипсическая: в полдень небо «над головой черное, как вороново крыло, будто залитое кипящей смолою» [2, 7]. Ветер яростно ревет, раскален и опаливает лицо, «что-то сухо трещало, гудело, звенело и грохотало», «все ходило вокруг ходуном – и земля, и небо» [2, 8].

Пожар представляется Ване «в черной клочущей бездне неба раскиданной ветром стаей огнeperых птиц» [2, 8]. Впечатление об этом настолько сильно, что герой помнит об этом через 60 лет, и фраза: «...как мне мнится теперь» – становится рефреном в его воспоминаниях об этом потрясении. Пожар рисуется им как одушевленная, мыслящая, разумная сила, взявшая верх над людьми.

Другим не менее значимым образом в движении сюжета является колокол. Мотив его причастности к судьбам казаков проходит через все повествование первой повести и выступает сюжетобразующей единицей. Первоначально он издает «грозный трубный звук», внушающий «безотчетный ужас», возвещает о беде. Колокол одушевлен, его звуки – почти человеческие: «то утробный стон, то надсадные вопли незримой грозной трубы» [2, 6-7], звуки становились «все пронзительнее, все угрожающе, все горше» [2, 7]. Такая динамика образа полностью отражает состояние людей, поэтому здесь можно говорить об использовании Шуховым приема психологического параллелизма. Колокол сравнивается с попавшим в беду человеком: «выл, ...захлебываясь от сбивчивого торопливого крика и стоны», и сопровождал невиданное, поистине фантастическое действие, совершаемое кем-то свыше, помимо воли людей: «Кто-то с дьявольской яростью и неземной сатанинской силой метал с высоты на

станицу пылавшие стрелы, копыя и факелы» [2, 8]. Пожар воспринимается ребенком не просто как стихийное бедствие, оно послано свыше, но не богом, а дьявольской силой, и единственным спасителем выступает колокол, который как утверждает мама героя, «он всю жизнь... грешных будит». Такая интерпретация функций колокола проходит лейтмотивом через все три повести.

Шухов в строении сюжета «Пресновских страниц» как автобиографической трилогии традиционен: он идет вслед за памятью, восстанавливая то время, когда он «рос – как трава в чистом поле, покорная вольному ветру» [2, 13]. Писательница Галина Черноголовина утверждает, что сюжет и заглавия автобиографических повестей Шухова берут начало, «прорастают» в его стихах. И, действительно, в поэме «Моя жизнь», созданной в конце 60-х – начале 70-ых годов и посвященной не только судьбе одного человека, но и всей страны, мы встречаем поэтические строки, которые стали названиями его прозаических произведений. В третьей главе поэмы Шухов рассказывает о тревожных, мятежных 20-ых годах в Приишимье:

Мы знали годы
Гроз и зноя.
Пожаров.
Ливней.
И смерчей,
Разгул кулацкого террора
Средь настороженных ночей. <...>
<...>
Мы – как трава – росли.
Мужали.
И все нам было нипочем. <...> [3, 261-262].

Мотив свободы, воли, необходимой для развития простого крестьянского мальчика, является основным в трилогии. Истоки всех будущих открытий, успехов Шухова – человека и писателя, лежат в его детстве, и об этом он и говорит в своей автобиографической поэме. Там же можно обнаруживать интерпретацию образа колокола:

Земля стонала от набата
Выл *Главный колокол*
В ночи.
Свершалось! –
Скоро час расплаты. <...>
<...>
Что это –
Страшный Суд
Иль рок?
Был грозен звук
Того запева,

Что заводил незримый рог.
 То был возмездья громкий голос –
 Утробный.
 Вещий.
 Вечевой [3, 262].

В первой повести колокол выполняет именно эти упомянутые в поэме функции.

Возвращение поэта «в знакомую... местность» – тема, традиционная в русской литературе. Шухов по-своему переосмысливает посещение родных мест: оно переносит его не только туда, где прошли его детство и юность, но и в прошлое страны. Ретроспективный взгляд на историю необходим ему, чтобы осмыслить произошедшее на целинных на целинных землях Казахстана. Во всех воспоминаниях герой – свободная, вольная личность со своим уже сформировавшимся характером. Его поведение, представления о жизни определяются особенностями окружающей среды, влиянием близких ему людей. Поэтому Шухов описывает не только «какие-то мимолетные случаи и события той поры», которые «навсегда запечатлелись в полумладенческой, сбивчивой памяти...» [2, 13]. Он вспоминает интереснейших, с его точки зрения, оставшихся след в его душе людей. Они составили образную систему повестей: бабушка Платониха, соседка Шуховых, хлопотливая, непоседливая любительница чайных выварок; ее муж Платон, который в глазах маленького мальчика – олицетворение настоящего казака; отцовские тамыры – казахи, другие пресновчане – станичники. Особенностью характеристик этих героев является то, что они показаны такими, какими их видит Шухов – малолетний ребенок, охарактеризованы по отношению к нему и его семье. В этих описаниях нет психологической глубины, многогранности, но тем не менее они – полнокровные, жизненные образы.

Шухов добивается достоверности при помощи одной-двух выразительных деталей, подчеркивающих ту или иную доминантную черту в характере героя. Например, рассказывая о событиях буранной ночи, когда заблудились его братья, Шухов вспоминает о казахской семье, живущей в станице, и дает краткие, но выразительные характеристики дочерям-близнецам Рысты и Шигарая – Дильде и Гильде: «Все нравится. И такие веселые, складные их имена – Дильда-Гильда. И пунцовые их камзолы, унизанные серебряными монетами. И отороченные огненным лисьим мехом, и набекрень надетые бархатные шапочки их перьями филина на ма-

кушке. И даже пугливость и робость этих нездешних степных девчонок, хотя они на целых четыре года старше меня» [2, 19]. Как видим, несмотря на субъективность стиля повествования и отношения автора к персонажам, характеристика дана исчерпывающая. Она содержит емкую информацию: во-первых, мы узнаем о приятельских, дружеских взаимоотношениях казаков и казахов (маленький Ваня дружит с девочками); во-вторых, мы узнаем о быте, образе жизни, поведении, привычках молодых казашек, в-третьих, нам представлены сведения из истории казахского народного костюма...

Особенностью сюжетосложения «Пресновских страниц» и изображения героев является то, что на первом плане, в центре внимания находится умный, чувствительный, восприимчивый, открытый миру герой – Ваня Шухов, и переживаемое им воспринимается как самое значительное событие не только в его жизни, но и всех окружающих. Принцип отбора этих событий произволен, зависит от его воспоминаний, определяется его личными интересами.

И поэтому пожар – всенародное бедствие, и поведение героя – его первый и активно-сознательный поступок – предел безоблачно-пассивного мировосприятия героя. Далее он постоянно будет соотносить свои личные переживания с общечеловеческими, ибо у него пока нет ощущения значительности собственной жизни, он органично вписывает себя в окружающий мир как свидетель, сопереживатель и рядовой участник событий. Маленький Ваня Шухов во всех ситуациях поступает совершенно естественно, а суровая действительность 10-ых годов XX века ему видится полной красоты и добра: «Все мне казалось значительным, трижды благословенным, прекрасным в это яркое, умиротворяюще тихое декабрьское утро. И все сейчас бередило мне душу, трогало, радовало» [2, 34]. Этот мотив радостного восприятия всего, что входит в его жизнь, является доминантной в характеристике героя.

В эпизоде о том, как заблудились в буранную ночь 1912 года несколько пресновчан, занимавшихся частным извозом, он вспоминает о волнениях, тревогах отца, матери, беспокоившихся о старших сыновьях – Иване и Дмитрие. Вспоминание об этом позволяет Шухову подробно описать одно из традиционных русских занятий – ямщицкий промысел, являвшийся серьезным подспорьем в крестьянской семье. С другой стороны, именно этот извоз служил верным средством для установления связей (торго-

вых, дружеских, межнациональных) с Россией, Ташкентом и Кульджой. Писатель этнографически точен в восстановлении частностей и подробностей той эпохи и в 60-70-ые годы он помнит «...обозы, груженные пшеничным зерном и богатыми со знаменитым сливочным маслом Сибири, топленным салом и бараньими тушами, кожевненным сыром и невыделанными овчинами, замороженными кишками и прочим добром со стрельниковских и боярских боен... <...>. Возили они купеческий груз в Ирбит, в Куртамыш, в Кресты – на гремевшие по тем временам на всю Россию зауральские ярмарки <...>. Метель в этом сюжете выступает не только как стихийное бедствие, но и как грозная сила, противостоящая простым людям. Поэтому средства борьбы с ней обычные, традиционные для этой среды.

Как мы утверждали выше, особенностью построения сюжета «Колокола» является его фрагментарность, что объясняется требованиями автобиографического жанра. Шухову, вспоминающему события 1912 года, важна не столько их последовательность. Он пытается понять, что именно в том далеком прошлом оказало на него наибольшее влияние, сделало из него именно такую личность.

Во всех трех повестях «Пресновских стран» внешняя линия жизни определяется своеобразием соприкосновения героя с действительностью. В «Колоколе» лейтмотивом всего повествования является сюжет о колоколе. Герой переносится в воспоминаниях из одного далекого времени (декабрь 1912 года) в другое, более приближенное к настоящему, и вспоминает о своем посещении колокольни местной церкви.

Восхождение его к Главному Колоколу символично, сродни очищению безгрешной души и построено на интерпретации мотива тьмы (лестницы) и «нестерпимо-голубого света наверху колокольни». Структура повествования – «воспоминания в воспоминаниях» позволяет отодвинуть границы художественного времени: действие в сказе происходит в начале девятнадцатого века, более ста лет назад. Появление легенды в сюжете неслучайно. История взаимоотношений степи и казачьих станиц полна драматизма, и Шухов передает бытовавшее в его среде мнение об известном противостоянии веры, культуры, обычаев, образа жизни. Мотив любви людей разных национальностей получает здесь интересную интерпретацию. У А.Пушкина, В.Одоевского, А.Бестужева-Марлинского, М.Лермонтова, Л.Толстого в центре внимания была история любви молодого русского к черкешенке, цыганке, терской казачке. И.Шухов вспоминает другую романтическую историю любви атаманской дочери Марии к киргизскому принцу, наполняет ее местными этнографическими деталями, осложняет сюжет мотивом неизлечимой болезни девушки (популярным в восточном эпосе), но вместо лекаря-мага, шамана целительное воздействие оказывает природа: «... горячи озерны грязи в аккурат и окажут пользу многострадальной барышне!<...>.

<...> С виду-то это озериншко – так себе. Сам знаешь. Незавидно. Малоприметно. А вот – умозрительно. С загадками. Не озеро – тайное тайных!...» [2, 41]. Эта деталь – введенный в легенду конкретный географический объект – позволяет углубить тему гордости за свою родную землю.

Литература

- 1 Толстой Л.Н. Полное собрание сочинений. – Т. 8. – С. 322.
- 2 Шухов И.П. Колокол // И.П. Шухов. Собр. соч. в 5 томах. – Т. 3. – Алма-Ата: Жазушы, 1982. – С. 6-47.
- 3 Шухов И.П. Моя поэма // И.П. Шухов. Собр. соч. в 5 томах. – Т. 3. – С. 259-282.

References

- 1 Tolstoj L.N. Polnoe sobranie sochinenij. – T. 8. – S. 322.
- 2 Shuhov I.P. Kolokol // I.P. Shuhov. Sobr. soch. v 5 tomah. – T. 3. – Alma-Ata: Zhazushy, 1982. – S. 6-47.
- 3 Shuhov I.P. Moja poema // I.P. Shuhov. Sobr. soch. v 5 tomah. – T. 3. – S. 259-282.

Искакова Г.Н.
Просодия және дискурс

Мақалада адам өміріндегі және сөйлеу үдерісіндегі просодияның алар орны туралы сөз қозғалады. «Просодия» ұғымының мағынасы ашылып, олардың арасындағы ұқсастықтары мен айырмашылықтары қарастырылады. Қазақ, орыс және ағылшын тілдері зерттеушілерінің еңбектерінде келтірілген түсініктеме мен анықтамалар негізінде «просодия», «просодика» және «интонация» ұғымдарына сипаттама берілді. Соның нәтижесінде осы құбылыстардың бір-бірінен ерекшеліктері анықталды: интонация және просодика. Просодия мен интонация ұғымдарының ерекшеліктері мен олардың қарым-қатынас жасау барысында атқаратын қызметі зерттеледі. Сонымен қатар просодияның дискурстағы рөлі мен оның зерттелу деңгейі анықталады. Просодияның дискурстағы және сөйленімдердегі көрінісі мен атқаратын қызметі жөнінде көптеген ғалымдардың еңбегіне шолу жасалды. «Дискурс» ұғымына берілген анықтамаларға қатысты бір ортақ ой қалыптасаған, оның бірден-бір себебі, дискурстың әртүрлі қырынан зерттелуі болса керек. Дискурстың бір түрі академиялық дискурстағы просодияның орны туралы да автор сөз қозғайды.

Түйін сөздер: просодия, дискурс, интонация, просодия функциясы, академиялық дискурс, просодика.

Iskakova G.N.
Prosody and discourse

The article shares the role of prosody in human life and the process of communication. The content of the concept «prosody» is studied and their similarities and differences are considered. On the basis of the explanations and definitions given to the term in the researches of the scientists of the Kazakh, Russian and English languages, there was made an attempt to describe the concepts «prosody», «prosodics» and «intonation». In the result of this, language units: intoneme and prosodeme, differentiating these phenomena from each other are defined. The prosody and intonation and their functions in communication are investigated in the article. The author considers the role of prosody in a discourse and the level of research of the issue. The works of many scientists of the phenomenon prosody in a discourse and speech and its function are reviewed. There isn't still formed a common opinion on the definition of «discourse» and one of the lots of reasons for this must be the manysidedness of discourse in the study.

Key words: prosody, discourse, intonation, function of prosody, academic discourse, prosodics.

Искакова Г.Н.
Просодия и дискурс

В статье рассказывается о роли просодии в жизни человека и процессе коммуникации. Раскрывается содержание понятия «просодия», рассматриваются их сходства и различия. На основе объяснений и определений термина в работах исследователей казахского, русского и английского языков была сделана попытка описания понятий «просодия», «просодика» и «интонация». В результате чего были определены языковые единицы, отличающие эти явления друг от друга: интонация и просодика. Изучаются особенности понятий «просодии» и «интонации» и их функции в коммуникации. Также автор рассматривает роль просодии в дискурсе и уровень исследования данной проблематики. Был сделан обзор исследований многих ученых о явлении просодии в дискурсе и речи, а также об ее функции. Не сформулировано общее мнение об определениях термина «дискурс», и одна из многих причин тому должна быть многогранность дискурса в исследовании.

Ключевые слова: просодия, дискурс, интонация, функция просодии, академический дискурс, просодика.

ПРОСОДИЯ ЖӘНЕ ДИСКУРС

Қазіргі таңдағы фонетика саласындағы өзекті бағыттарының бірі сөйлеу мәтінінің просодиясын зерттеу болып табылады. Зерттеушілердің қызығушылығы фразалық просодиядан сөйлеу мәтіндеріне ауысуы дауыс ырғағы теориясының бірнеше мәселелерін жаңадан қарастыруға және дискурстың әртүрлі формалары мен түрлеріндегі просодиялық бірліктері туралы түсініктер қалыптастыруға мүмкіндік тудырды. Алайда, просодияның көп мағыналық және көп функциялылық қасиеттеріне байланысты зерттеудің пәні ретінде оны қарастыру қиынға соғады [1, 5]. Әрқашан зерттеу жұмысының нысаны ретінде қарастырылатын, әрдайым динамикада болатын «адам» және оның сөйлеу әрекеті мен сол әрекет жасау барысындағы жағдайы нақты және тұрақты дәлелдемелер беруі өте сирек және көптеген қиыншылықтар тудыруы да әбден мүмкін. Заман талабының өзгеруіне де байланысты алдыңғы ғасырларда әлем тірегі мен құпиясын сандар әлемінен іздесе, қазіргі кезде ғылымның көптеген салалары тіл білімі, яғни тіл мен сөйленім әлеміне назарын аударуда. Оған дәлел жаратылыстану ғылымдарының бірнеше салаларының тіл саласымен бірлесе отырып, жаңа салалардың дүниеге келуі. Қарапайым мысал ретінде робот жасау саласы, оны жан-жақты Р.К. Потапова өзінің «Речевое управление роботом» еңбегінде зерттеп көрсеткен. Аталмыш еңбекте нәтижелері сөйлеу хабарламаларын автоматты түрде тану, түсіну және синтездеуді қамтитын робототехникалық жүйелердің вербалды құрамдарымен (сөйлеу мен тыңдау) тікелей байланысты фундаменталды және қолданбалы сөзтаным саласындағы зерттеулердің зор мәні туралы баяндалады. Бұл просодия саласының зерттеу нысаны ретінде қалыптасып, үлкен қызығушылық тудыруының тағы да бір көрінісі болып табылады [2, 30].

Сонымен қатар, просодияның адам-адам қарым-қатынасындағы, сондай-ақ адам-машина қарым-қатынасындағы алатын рөлі жөнінде де көптеген еңбектер жазылуда. Тіл мамандары, әсіресе компьютерлік лингвистика саласының мамандары және сөйлеу инженерлері интонация мен просодияға тілдің аса маңызды компоненті ретінде қарастыруды арттыруда. Бұрын просодиялық зерттеу ауқымы тек мәтіннен-сөйлеуге дейінгі аралықты алса, қазіргі таңда зерттеу нысаны

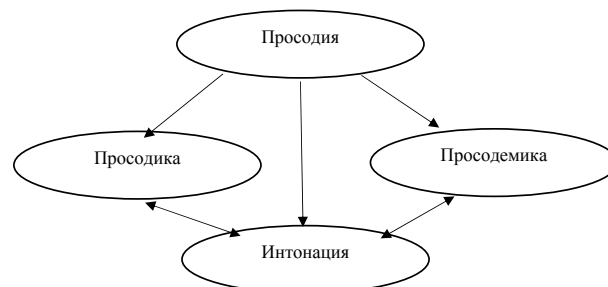
кеңейіп, басқа да автоматты түрде сөйлеуді тану секілді технологиялардағы көрінісі зерттеушілердің қызығушылығын арттырып отыр. Сөйлеуді зерттеуші ғалымдар автоматты түрде сөйленімді тану барысында іздеу қызметінде кездесетін қиыншылықтар мен тілді дұрыс түсінуді арттыру мақсатында просодиялық ақпаратты қолдануды жөн санайды.

Сондықтан болар, сөз бен сөйленім просодиясын қарастыру басты «просодия» терминін анықтап алу қажеттілігін талап етеді. Просодия ұғымы әртүрлі сөздіктерде тон, дауыс қаттылығы, темп, сөйлеудің жалпы тембрлік боямы секілді фонетикалық белгілердің жиынтығы немесе сөйлеуде сөйлеу сегменттерінің (буын, сөз, сөз тіркесі, синтагма, фраза, фразадан жоғары бірлік, мәтін барлық деңгейінде жүзеге асатын және мәнді анықтау қызметі бар фонетикалық бірліктердің жүйесі деген анықтамаға ие. Осы мағынада бұл термин «интонация» ұғымына синоним ретінде қарастырылады. Интонация мен просодия да мелодия, екпін, тон, ырғақ, пауза, темп, тембр секілді компоненттері бар, сондықтан да олар бір-біріне синоним секілді қарастыруға болады. Алайда көптеген зерттеушілердің пікірінше, аталмыш екі ұғым бір-бірімен тығыз байланыста болғанымен, арасында айтарлықтай айырмашылықтар да бар. Интонация компоненттері ретінде Н.С. Трубецкой өз еңбегінде батыстық зерттеушілер секілді интонацияны мелодия деңгейінде, яғни төмен не жоғары көтерілуі арқылы фраза мағынасын анықтайтын құрал болса, сөз, сөз тіркесі және фраза мағынасын ажырататын просодиялық бірліктер деп бөледі [3, 156].

Бұл жерде просодия және просодика деген ұғымдар ажыратылған, «просодика» тек буынға қатысты болса, «просодия» барлық сегменттік және суперсегменттік бірліктермен (буын, фраза, синтагма) байланысты.

Алайда орыс және қазақ тілдерінде просодия және просодика терминдері бір мағына береді. Қазақ тілді еңбектерде просодика – «жалпы фонетикада кіші тіл бірліктерінің басын құрап, көлемді бірліктер құрастыратын лингвистикалық құбылыс (заңдылық)» ретінде сипатталады [4, 42]. Р.К. Потапова өзінің «Слоговая фонетика германских языков» деген еңбегінде просодия – просодика – просодемика ұғымдарының ара жігін ашып көрсетеді. «Просодия – құрылыс материалы болса, просодика – ойдағы құрылысты жүзеге асыру және оның амалдары, просодемика – құрылыстың әлеуметтік мақсаты және оның басқа құрылыстардан белгілі бір белгісі арқылы

ерекшеленуі» деген метафоралық анықтама береді. Оны төмендегідей сызбамен көрсетеді (сурет №1): [5]

1-сурет – Просодия тармақтары

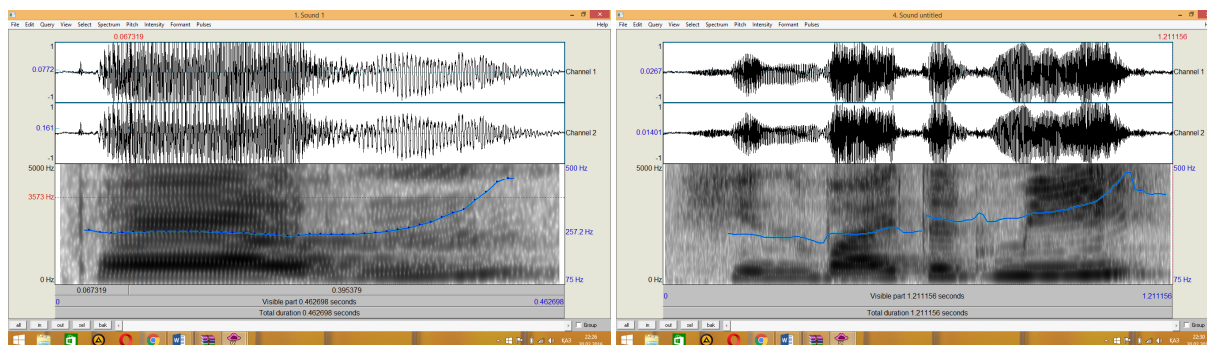
«Просодия» (грек тілінен *prosodia* – екпін, мелодия) термині бастапқыда өлеңдер мен әндерге қатысты қолданылған және дыбыстар тізбегіне жасалған ырғақтық және мелодиялық сызбаны білдірген.

Ал ағылшын тілінде просодия немесе просодика ұғымдары бір терминмен, яғни «*prosody*» деп айтылады, олардың арасындағы айырмашылықтар білінбейді. Merriam-Webster сөздігінде «просодия» ұғымы «*the rhythmic and intonational aspect of language*», яғни тілдің ырғақтық және интонациялық аспектісі ретінде анықталса [6], кейбір зерттеушілердің еңбектерінде просодияға «*Prosody is the study of those aspects of speech that typically apply to a level above that of the individual phoneme and very often to sequences of words (in prosodic phrases)*», яғни жеке фонемалардан жоғары деңгейдегі сөздердің бірізділігіне қатысты сөйлеу аспектілерін зерттеу деген түсініктеме береді. Просодия *vocal pitch (fundamental frequency)* (дауыс жоғарылығы), *loudness (acoustic intensity)* (дауыс қаттылығы), *rhythm (phoneme and syllable duration)* (ырғақ) арқылы сипатталады. [7].

Көптеген жылдар бойы дауыс ырғағы, яғни интонация мен просодия арасындағы айырмашылықтар мен ерекшеліктерін анықтаумен айналысқан ғалымдар, олардың екі түрлі ұғым және құбылыс екенін дәлелдеді. Соның нәтижесінде осы екі аталмыш құбылыстардың бір-бірінен ерекшелеп отыратын олардың тілдік бірліктері анықталды: интонома және просодема. Интонациялық бірлікті алғаш болып енгізген А.И. Смирницкий болып табылады. Тілде тек интонация арқылы мағынасы анықталатын сөйлемдер кездесіп отырады. Мысалы, фраза «он пришел?», бұл жерде интонацияға қарай сөй-

лемнің не мағына беріп тұрғанын анықтауға болады, ал қазақ тілінде де мұндай мысалдар өте көп. Айта кетсек, «Келмеді?» сөйлемі. Бұл құбылыс ағылшын тіліне де жат емес, дегенмен стандартты ағылшын тілінің грамматикасына сәйкес, сұраулы сөйлемдер көмекші сөздер мен

етістіктер арқылы жасалып отырады. Қайталауды талап еткен немесе таң қалу нәтижесінде қойылған сұрақтар хабарлы сөйлем құрылысымен қолданылады, мысалы, «Pardon?» немесе «He invited me?». (Сурет №2. Сөйлемдердің PRAAT бағдарламасы арқылы көрінісі)

2-сурет – Сөйлемдердің PRAAT бағдарламасы арқылы көрінісі

Осы аталған екі термин – просодема және интонама ішінде интонама тек интонациялық құбылыстарға, ал просодема интонациялық және акцентуалды құбылыстарға қатысты қолданылады. Просодеманың ерекшелігі – фонема секілді жеке түрде айтылмайды, өйткені ол бірнеше фонемалардың бірізділігінен тұрады [8, 106].

В.А. Артемов просодеманы суперсегментті деңгейдегі бірлік ретінде анықтай отырып, оның қызметін тек буын аясында ғана шектеп қарастырды. Ал одан жоғары деңгейде қарастыратын буындар мен фразаларға қатысты мағына ажырату қызметін «интонама» атқарады десе, просодема тек буындарды ажыратады деген ойға келді. Оның ойымен Н.С. Трубецкой бөлісті. Әлбетте, просодеманың интонациялық және акцентуалды құбылыстармен байланысты екенін баса айтып көрсеткендердің бірі А.А. Реформатский болды [9].

Просодема просодияның қандай қызметі бар екенін айқындап отырады. Жалпы просодияның ағылшын тілінде үш негізгі функциясы қалыптасқан: конститутивті, дистинктивті және айқындаушы функциясы. Конститутивті функциясы сөйленімдер мен интонациялық топтар арасындағы байланысты көрсетеді және сөйленімдер немесе интонациялық топтар ішіндегі семантикалық маңызы жоғары сөздерді ерекшелеп отыруға бағытталған. Келесі дистинктивті функциясы ішінара бірнеше түрлерге бөлініп

қарастырылады: коммуникативті-дистинктивті, модальды-дистинктивті, кульминативті (логикалық)-дистинктивті, синтактикалық-дистинктивті, стилистикалық-дистинктивті. Сөйленімдердің мақсатына сәйкес просодия да әртүрлі жағдайға қарай осындай функция атқарады. Соңғы просодияның функциясы ретінде айқындаушы функциясы қарастырылады. Просодия сөйленімнің коммуникативті және модальды түрін тыңдаушы адамға айқындауға, оның семантикалық және синтактикалық құрылымын дискурс жағдайына сәйкес анықтауға мүмкіндік береді.

Ал А. Мюллердің пікірінше, просодияның функцияларын жүйелі-лингвистикалық, стилистикалық-прагматикалық және экспрессивті деп бөліп қарастырады. Және осы аталмыш функцияларына сәйкес просодияны да лингвистикалық, прагматикалық және аффективті просодия түрлерін айқындайды. Лингвистикалық просодия лексика-синтактикалық ережелермен байланысты және сөйленімдерде сөздік не фразалық екіпіндерді көрсетеді, ал прагматикалық просодия сөйлеушінің ниетін көрсетсе, просодияның үшінші түрі сөйлеушінің тұлғалық ерекшеліктері мен оның эмоционалды жағдайын білдіреді.

Просодия мағынасына қатысты мәселе тереңірек қарауды талап етеді. Сөйленімнің просодиясы оның функциясының көптігіне байланысты. Сөйлеу просодиясының функциялары

жайында К.К. Барышникова толық ашып берді: фонетикалық деңгейдегі құралдар тілдің басқа деңгейлерінің бірліктерінен сөздер құрап, оларды фразаларға айналдырып, бөліп, басты немесе қосымша етеді. [10, 20] Алайда бұнымен просодияның қызметі шектелмейді: оларды жалпы және жеке боп бөлінеді. Жалпы қызметтері ұйымдастыру, стиль құру және семантизациялауды қамтыса, ал жеке функцияларына бөлу, байланыстыру, рәсімдеу және айқындау жатады.

Просодияның кез-келген қарым-қатынастағы және сөйлеу барысында және ақпарат алмасу үдерісінде маңызды рөл атқаратыны белгілі.

Соңғы жылдары ғылыми жұмыстарда «дискурс» термині кеңінен қолданылады. Дискурсты кең мағынасында сөйлеу жүйесін әлеуметті шартталған түрде ұйымдастыру. Алайда күні бүгінге дейін «дискурс» терминіне берілген анықтамаға қатысты бір ортақ ой қалыптаспаған. Дискурс – көпдеңгейлі үдеріс, ол айтушының вербалды мінез-құлқы (дауыс ырғағы, интонация, паузаларға бөлуі), кинессикалық мінез-құлқы (ым-ишара) сияқты деңгейлерді қамтиды. Дискурс дегеніміз – экстралингвистикалық факторларға негізделіп отырып жасалатын, белгілі бір жүйеге түскен, оқиғасы, қатысушылары бар, қатысушының баға беруі қажет етілетін тұтас мәтін [11]. Ал Зубкова Я.В. еңбегінде дискурс ұғымы «вербалды түрде берілген, этномәдени және топтық пресуппозицияға негізделген, белгілі-бір қарым-қатынас саласында сол саланың қатынас жасау нормаларына сәйкес көрінетін коммуникативті мінез-құлқы» деп қарастырылады [12, 28]. В.И. Карасик дискурсты «белгілі бір әлеуметтік топқа жатуына қарай немесе типтік сөйлеу іс-әрекеті жағдайына қарай қарастырылатын адамдар арасындағы қатынас» деп біледі [13, 193]. Г.Г. Бүркітбаеваның «Іскери дискурс» атты еңбегінде дискурс ұғымы «нәтижесі мәтін немесе тақырыпқа қарай бірлескен мәтіндер болып табылатын белгілі бір коммуникациялық жағдайда орын алатын ауызша немесе жазбаша түрде екі немесе одан да көп коммуниканттардың тілдік өзара әсер етуі» болып ашылады [14, 5]. Дискурс ұғымы ғылым саласына сәйкес әртүрлі қырынан ашылады, сондықтан да болар берілетін анықтама да соншалықты күрделі.

Сол просодияның дискурстағы және сөйленімдердегі көрінісі мен атқаратын қызметі жөнінде көптеген ғалымдардың, әсіресе Е.Л. Фрейдина, Н.А. Катина, М.Я. Блох және т.б. зерттеушілердің ізденістері өте құнды [15, 16,

17]. Урманова Л. просодияны теледидар дискурсы негізінде, яғни заманауи телематериалдар негізінде жүргізушілердің сөзіндегі просодиялық құралдарды зерттесе [18], Е.Г. Мусаева саяси дискурстың интонациялық рәсімденуін, көпшілік алдындағы саяси дискурстағы эмфатикалық екінің қолданысы мен эмфатикалық таңбалануын зерттеді [19]. Қазіргі таңда дискурстың түрлері өте көп: 1. әскери дискурс; 2. газеттік дискурс; 3. іскери дискурс; 4. балалық дискурс; 5. өнертану дискурсы; 6. магиялық дискурс; 7. масс-медиа дискурсы; 8. ғылыми (академиялық) дискурс; 9. парфюмерлік дискурс; 10. педагогикалық дискурс; 11. поэтикалық дискурс; 12. публицистикалық дискурс; 13. жарнамалық дискурс; 14. спорттық дискурс; 15. техникалық дискурс; 16. террористік дискурс; 17. феминистік дискурс; 18. көркем дискурс; 19. экономикалық дискурс; 20. электрондық дискурс; 21. этикалық дискурс; 22. заңи дискурс және т.б. [20, 69].

Академиялық дискурстағы просодия мәселесі де ғалымдар назарынан тыс қалмады. Бурмакина Н.Г. академиялық дискурсты қарастырған кезде, Л.В. Куликованың берген анықтамасына тоқталған. Академиялық дискурс «лингвистикалық, экстралингвистикалық жоспарлары бар, кәсіби-бағытталған белгілердің белгілі бір жүйесін қолданатын, қарым-қатынастың басты қатысушыларының статустық-рөлдік сипаттамасын ескеретін, коммуникацияның мәдени маркіленген жүйе ретінде қабылданатын нормативті ұйымдасқан тілдік өзара әрекет» [21]. Академиялық дискурс академиялық қоғамдардың мүшелері, ғылыми зерттеушілер, оқытушылар және студенттер арасындағы коммуникация.

Фрейдина және бір топ орыс ғалымдары просодияны көпшілік алдындағы сөйленімдер риторика контекстінде қарастырды. Осылай олар дыбыстық мәтіндердегі просодияның рөлін риторикалық дискурс негізінде зерттеді. Публикалық сөйлеу риторикалық дискурстың әлеуметтік мәдени контекстінде кіретін маңызды түрі ретінде қарастырылады. Бұл еңбекте риторикалық дискурстың лингвомәдени аспектісіне, сондай-ақ публикалық сөйлеудің ұлттық-мәдени ерекшеліктері мен британдық және жергілікті, яғни орыс риторикалық салттары мен сөйлеу мәдениетіне аса үлкен мән берілді [15].

Сонымен қатар, Н.А. Катина мен М.Я. Блох та өз еңбектерінде просодияны әртүрлі дискурс түрлерінде қарастырып, ерекшеліктері мен эксперимент жасай отырып, салыстырмалы зерттеу

барысында айырмашылықтарды анықтап берді [16, 17]. Байқағанымыздай, дискурстың қазіргі таңда өзектілігі артып отыр және зерттеушілердің назарындағы бірден бір түрі академиялық дискурстағы просодия, оның бірнеше тілдер негізінде ерекшеліктерін анықтау және эксперимент жасау арқылы дәлелдеу зерттеу жұмыстардың басты мақсаты болып отыр.

Қорыта келе, қазақ, орыс және ағылшын зерттеушілерінің просодия мәселесіне

арналған бірнеше еңбектеріне және онда берілген анықтамаларға талдау жасай отырып, дауыс ырғағынан ерекше, сөйлеудің фонетикалық супрасегменттік сипатының жалпы атауы болып табылатын просодия мен просодиканың бір ұғым ретінде қолданғанымен, олардың арасында айырмашылық бар екені белгілі болды. Сол просодияның академиялық дискурстағы көрінісі алдыңғы жұмыстарда көрініс табатын болады.

Әдебиеттер

1 Фрейдина Е.Л. Риторическая функция просодии: на материале британской академической публичной речи. Дисс. на соискание уч. степени доктора филологических наук. – М., 2005. – 407 с. – С. 5 <http://www.dissertcat.com/content/ritoricheskaya-funktsiya-prosodii-na-materiale-britanskoi-akademicheskoi-publichnoi-rechi#ixzz3xD2nsetc>

1 Лингвистическая полифония. Сборник в честь юбилея профессора Р.К. Потаповой. – М.: Языки славянских культур, 2007. – 998 с. – С. 30.

2 Людмила Н.Б. Полифункциональность речевой просодии // Вестник ТГУ. – 2010. – № 10 (90), – С. 155-160 <http://cyberleninka.ru/article/n/polifunktionalnost-rechevoy-prosodii>

3 Ибрайымов Қ.Ш. Қазіргі қазақ тілтанымдағы тіл, тілдесім, тілдесімдік қызмет ұғымдарының қалыптасуы. // Тараз мемлекеттік педагогикалық институтының хабаршы-сы. Ғылыми-педагогикалық журнал. – 2012. – №11. – Б. 37 – 43.

4 Протапова Р.К. Слоговая фонетика германских языков. – М.: Высшая школа, 1986. – 144 с.

5 Merriam-Webster dictionary. Electronic resource: <http://www.merriam-webster.com/dictionary/prosody>

6 Robert M. Introduction to Prosody Theories and Models. – Sydney: Macquarie University, 2007, electronic resource: <http://clas.mq.edu.au/speech/phonetics/phonology/intonation/prosody.html>

7 Синёв А.Д. Просодия как суперсегментное фонологическое явление в контексте сов-ременных лингвистических исследований // Вестник Челябинского государственного университета. Сер. Филология. Искусствоведение. – 2010. – № 17 (198). – С. 104–113.

8 Григорьев Е.И., Тынчина В.М. Звуки речи и их коммуникативная функция: учебное пособие для студентов филологических специальностей, аспирантов и преподавателей. – Тамбов, ТГУ им. Г.Р.Державина, 2006. – 84 с.

9 Барышникова К.К. О типологии исследований просодии // Республиканский симпозиум «Лингвистическая интерпретация результатов экспериментально-фонетических исследований речевого текста» – Минск, 1977. – С. 19-22.

10 Рапишева Ж., Карамсакова А. Ғылыми дискурс: негізгі теориялық мәселелер // Науч-ный потенциал мира. Филологические науки. – 2012. – №3. Электронный ресурс: http://www.rus_nauka.com/27_NPM_2012/Philologia/3_117011.doc.htm

11 Зубкова Я.В. Конститутивные признаки академического дискурса // Известия ВГПУ. – 2009. – С. 28-32.

12 Карасик В.И. Язык социального статуса. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2002. – 333 с. – С. 193.

13 Буркитбаева Г.Г. Деловой дискурс. Онтология и жанры: Монография. – Алматы: НИЦ «Ғылым», 2005. – 230 с. – С. 5.

14 Фрейдина Е. Л., Ковпак Н. А., Королева Ю. П., Пчелина Т. М., Сейранян М. Ю., Смирнова О. Н. Просодия публичной речи. – М.: Прометей, 2013. – 300 с.

15 Катина Н.А. Роль просодии в реализации дискурсивных маркеров речевого от-гораживания (на материале британских лекций). Дисс. на соискание ученой степени канд. филол. наук. – М., 2014. – 162 с.

16 Блох М.Я., Фрейдина Е.Л. Публичная речь и ее просодический строй: Монография. – М.: Прометей, 2011. – 236 с.

17 Урманова Л.Э. Просодические особенности телевизионных дискурсов // В мире науки и искусства: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии. – Новоси-бирск: СибАК, 2014. – С. 67-74

18 Мусаева Е.Г. Просодические характеристики британского политического дискурса // Вестник Челябинского государственного университета. Сер. Филология. Искусствоведе-ние. – 2010. – № 22 (203). – С. 89–93.

19 Сүлейменова Э. Дискурс в дискурсе казахстанской лингвистики // Современные проблемы дискурса: теория и практика. – Алматы, 2006. – С. 69.

20 Бурмакина Н.Г. Дискурсивно-интегративные и культурно-конвенциональные характе-ристики академической коммуникации. Дисс на соис канд наук. – Красноярск, 2014. – 217 с.

References

1 Frejdina E.L. Ritoricheskaya funkciya prosodii: na materiale britanskoi akademicheskoi publichnoj rechi. Diss. na soiskanie uch. stepeni doktora filologicheskikh nauk. – М., 2005. – 407 s. – С. 5 <http://www.dissertcat.com/content/ritoricheskaya-funktsiya-prosodii-na-materiale-britanskoi-akademicheskoi-publichnoi-rechi#ixzz3xD2nsetc>

- 2 Lingvisticheskaya polifoniya. Sbornik v chest' yubileya professora R.K. Potapovoj. – M.: YAzyki slavyanskih kul'tur, 2007. – 998 s. – S. 30.
- 3 Lyudmila N.B. Polifunktional'nost' rechevoj prosodii // Vestnik TGU. – 2010. – № 10 (90), – S. 155-160 <http://cyberleninka.ru/article/n/polifunktionalnost-rechevoj-prosodii>
- 4 Ibrajmov Қ.Ш. Қазирги қазақ тилтанымдары тил, тилдесим, тилдесимдик қызмет ұғымдарын қалыптасуы. // Taraz memlekettik pedagogikalық институтын хабаршысы. Fylymi-pedagogikalық zhurnal. – 2012. – №11. – B. 37 – 43.
- 5 Protapova R.K. Slogovaya fonetika germanskih yazykov. – M.: Vysshaya shkola, 1986. – 144 s.
- 6 Merriam-Webster dictionary. Electronic resource: <http://www.merriam-webster.com/dictionary/prosody>
- 7 Robert M. Introduction to Prosody Theories and Models. – Sydney: Macquarie University, 2007, electronic resource: <http://clas.mq.edu.au/speech/phonetics/phonology/intonation/prosody.html>
- 8 Sinyov A.D. Prosodiya kak supersegmentnoe fonologicheskoe yavlenie v kontekste sovremennyh lingvisticheskikh issledovaniy // Vestnik CHelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta. Ser. Filologiya. Iskusstvovedenie. – 2010. – № 17 (198). – S. 104–113.
- 9 Grigor'ev E.I., Tychinina V.M. Zvuki rechi i ih kommunikativnaya funkciya: uchebnoe posobie dlya studentov filologicheskikh special'nostej, aspirantov i prepodavatelej. – Tambov, TGU im. G.R.Derzhavina, 2006. – 84 s.
- 10 Baryshnikova K.K. O tipologii issledovaniy prosodii // Respublikanskij simpozium «Lingvisticheskaya interpretaciya rezul'tatov ehksperimental'no-foneticheskikh issledovaniy rechevogo teksta» – Minsk, 1977. – S. 19-22.
- 11 Rapisheva ZH., Karamsakova A. Fylymi diskurs: negizgi teoriyalық мәseleler // Nauchnyj potentsial mira. Filologicheskije nauki. – 2012. – №3. EHlektronnyj resurs: http://www.rus.nauka.com/27_NPM_2012/Philologia/3_117011.doc.htm
- 12 Zubkova YA.V. Konstitutivnye priznaki akademicheskogo diskursa // Izvestiya VGPU. – 2009. – S. 28-32.
- 13 Karasik V.I. YAzyk social'nogo statusa. – M.: ITDGK «Gnozis», 2002. – 333 s. – S. 193.
- 14 Burkitbaeva G.G. Delovoj diskurs. Ontologiya i zhanry: Monografiya. – Almaty: NIC «Fylym», 2005. – 230 s. – S. 5.
- 15 Frejdina E. L., Kovpak N. A., Koroleva YU. P., Pchelina T. M., Sejranyan M. YU., Smirnova O. N. Prosodiya publichnoj rechi. – M.: Prometej, 2013. – 300 s.
- 16 Katina N.A. Rol' prosodii v realizacii diskursivnyh markerov rechevogo otgorazhivaniya (na materiale britanskih lekcij). Diss. na soiskanie uchenoj stepeni kand. filol. nauk. – M., 2014. – 162 s.
- 17 Bloh M.YA., Frejdina E.L. Publichnaya rech' i ee prosodicheskij stroj: Monografiya. – M.: Prometej, 2011. – 236 s.
- 18 Urmanova L.EH. Prosodicheskije osobennosti televizionnyh diskursov // V mire nauki i iskusstva: voprosy filologii, iskusstvovedeniya i kul'turologii. – Novosibirsk: SibAK, 2014. – S. 67-74
- 19 Musaeva E.G. Prosodicheskije harakteristiki britanskogo politicheskogo diskursa // Vestnik CHelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta. Ser. Filologiya. Iskusstvovedenie. – 2010. – № 22 (203). – S. 89–93.
- 20 Sylejmenova EH. Diskurs v diskurse kazahstanskoy lingvistiki // Sovremennye problemy diskursa: teoriya i praktika. – Almaty, 2006. – S. 69.
- 21 Burmakina N.G. Diskursivno-integrativnye i kul'turno-konvencional'nye harakteristiki akademicheskoy kommunikacii. Diss. na sois kand nauk. – Krasnoyarsk, 2014. – 217 s.

Куатбек Н.
**Гендерный аспект речевого
поведения
в рекламных текстах**

В статье рассматриваются особенности проявления гендерного аспекта в рекламном тексте. Анализируется роль средств массовой информации в поддержании и закреплении гендерных стереотипов. Обращается внимание на успешность речевого воздействия, учитывающего гендерные закономерности. В рекламном тексте необходимо учитывать особенности речевого поведения мужчин и женщин и отражать их с целью усиления прагматического воздействия. Система ценностей, особенности подачи информации, речевые предпочтения – все указанные факторы принимаются во внимание в процессе порождения рекламного текста.

Ключевые слова: рекламный текст, гендер, реклама, адресат, речевое воздействие.

Kuatbek N.
**Gender aspect of verbal behavior
in the advertising texts**

The article discusses the features of manifestation of the gender dimension in the ad text. The role of the media in maintaining and consolidating the gender stereotypes. Attention is drawn to the success of speech influence, gender-laws. The ad text must be considered particularly verbal behavior of men and women and to reflect them in order to strengthen the pragmatic effects. The system of values, especially of presenting information, preferences, voice – all these factors are taken into account in the process of generating the ad text.

Key words: advertising text, gender, advertising, destination, speech influence.

Қуатбек Н.
**Жарнамалық мәтіндердегі
сөйлеу сипатының гендерлік
аспекті**

Мақалада жарнамалық мәтіндердегі гендерлік аспекттің көрініс табуының ерекшеліктері қарастырылған. Гендерлік стереотипті бекіту мен қолдаудағы бұқаралық ақпарат құралдарының рөлі талданады. Гендерлік заңдылықтарды ескеретін сөз әсерінің табыстылығына назар аударылған. Жарнамалық мәтінде сындарлы сөз әсерін күшейту мақсатында ерлер мен әйелдердің сөйлеу сипатының ерекшеліктерін ескеру қажет. Құндылықтар жүйесі, ақпаратты беру ерекшелігі, сөздік басымдылық – осы факторлардың бәрі жарнамалық мәтінді тұжырымдауда назарға алынады.

Түйін сөздер: жарнамалық мәтін, гендер, жарнама, жолданым иесі, сөз әсері.

ГЕНДЕРНЫЙ АСПЕКТ РЕЧЕВОГО ПОВЕДЕНИЯ В РЕКЛАМНЫХ ТЕКСТАХ

В настоящее время лингвистическая наука, одной из основных характеристик которой является антропоцентричность, активно обращается к социальному фактору и занимается человеком и всем тем, что с ним связано, изучая его через язык и посредством языка. Человек продуцирует язык и изучает язык. Одним из наиболее интересных и актуальных направлений последнего времени являются гендерные исследования языка.

Гендер – понятие междисциплинарное. Рассматривается в разных исследовательских областях. Наряду с филологией, оно активно развивается в таких отраслях научного знания, как философия, история, социология, антропология, экономика, психология и т.д..

Пол человека из биологической характеристики постепенно трансформировался в характеристику социально-психологическую. Таким образом возникло понятие «гендер», означающее совокупность социальных и культурных норм, которые общество предписывает выполнять людям в зависимости от их биологического пола.

В конце 60-х – начале 70-х годов гендерные исследования в языке получили мощнейший импульс, благодаря новому женскому движению в США и Германии, в результате чего в языкознании возникло своеобразное направление – феминистская лингвистика. Основопологающей стала работа Р. Лакофф «Язык и место женщины» (Lakoff), обосновавшая андроцентричность (ориентированность на мужчину) и ущербность образа женщины в картине мира, воспроизводимой в языке. В конце 80-х годов «женские» исследования постепенно перерастают в гендерные, где на первый план выдвигаются подходы гендерных норм.

Эти гендерные нормы поддерживаются с помощью стереотипов и немаловажную роль в этом играют средства массовой информации, ведь они постоянно демонстрируют нам стереотипные женские и мужские образы. Не в меньшей мере гендерные нормы и стереотипы представлены в рекламных текстах, которые строго учитывают социально-гендерные особенности адресата.

Современное общество немислимо без рекламы. Реклама передает не только информацию о товарах и услугах, но и о

социальных, и других типах отношений в обществе, в том числе и межличностных взаимоотношениях мужчин и женщин, в которых последние, как правило, не только стереотипизированы, но и упрощены.

Для лингвистики важной задачей выступает установление гендерных закономерностей, связанных с прагматическим воздействием на адресата, используемых в рекламе определенных языковых средств, речевых актов.

«Речевое воздействие» как исследовательское направление охватывает комплекс проблем, изучаемых в российской науке начиная с 1970-х годов и традиционно относящихся к таким предметным областям, как идеологическая пропаганда, лекторско-пропагандистская деятельность, проблемы психологии речи и речевого общения, педагогическое и психотерапевтическое воздействие, судебное-ораторское искусство и др. В 1990-х гг. практические аспекты речевого воздействия стали активно разрабатываться также в таких предметных областях, как массовая коммуникация, реклама, PR-технологии [1].

Речевое воздействие осуществляется в виде набора речевых актов, объединяющихся в ряд типов: социальное воздействие, воздействие с помощью художественных образов, информирование, доказывание, аргументация, симулированный диалог, уговаривание, призыв, повеление, принуждение, оценка, эмоциональное воздействие, психическое программирование. Способами речевого воздействия являются убеждение, внушение и побуждение, внутри которых выделяется ряд приемов и инструментов. При этом автор рекламного текста должен непременно учитывать особенности мужской и женской ментальности.

Часто из речевых воздействии в рекламных текстах, направленных на мужчин, можно встретить тип аргументативности (доказательность). Вот типичный пример такой рекламы:

Функциональные, современные и, главное, качественные подарки для самых любимых и дорогих людей рекомендует Вам компания LG Electronics. Всегда на связи и всегда online? Тогда мы предлагаем для Вас и Ваших близких линейку смартфонов LGG4! Благодаря четко продуманной стратегии, у Вас есть возможность выбрать подходящий смартфон в зависимости от дизайна, конфигураций и ценового сегмента. LGG4 Mini – Full HD качество изображения, камера 8 МП. Идеален для селфи. Вы можете сделать серию из 4-х снимков на фронтальную 5-мегапиксельную камеру – просто дважды со-

жмите ладонь перед объективом! LGG4 Stylus – технология In-Cell Touch обеспечивает высокую яркость изображения на солнце и просмотр фото и видео становится более комфортным даже на ярком солнце. Ваш смартфон не «зависнет», он четко и быстро среагирует на Ваши команды. (Журнал Esquire Казахстан).

В приведенном примере прагматический эффект в основном обеспечивается такими свойствами текста, как истинность положений текста; аргументированность, зависящая от качества и количества используемых для доказательства когнитивных операций; целостность текста, отражающая логику смысловой предикации; информативность, которая включает в себя информационную насыщенность и новизну (полезность). Аргументативность включает подкатегорию персуазивности (убедительности, связанной с усилением аргументации), обеспечиваемую рядом микро- и макролингвистических средств: риторическими фигурами, софизмами, а также связностью, имплицитностью и модальностью текста. Это реклама явно предназначена для мужской аудитории. Здесь логически правильно построен текст, в нем присутствуют все критерии, которые интересуют мужчин в выборе какого-либо предмета.

С помощью речевого воздействия можно категоризировать мужские и женские речевые акты. Например, В.П. Белянин в «Психолингвистике» охарактеризовал особенности употребления языка мужчинами и женщинами.

Особенности речевого стиля мужчин и женщин проявляются на двух уровнях – речевого поведения и речи. Например, мужчины чаще перебивают, более категоричны, стремятся управлять тематикой диалога. Существенно, что в отличие от распространенного мнения, мужчины говорят больше, чем женщины. Мужские предложения, как правило, короче женских. Мужчины в целом гораздо чаще употребляют абстрактные существительные, а женщины – конкретные (в том числе имена собственные). Мужчины чаще используют существительные (в основном, конкретные) и прилагательные, в то время как женщины употребляют больше глаголов. Мужчины употребляют больше относительных прилагательных, а женщины – качественных. Мужчины если и используют глаголы, то в основном совершенного вида в действительном залоге [2].

С помощью раскрытия речевого поведения разных полов, можно предположить и рассчитать, какие именно речевые воздействия в рекламных текстах достигают цели. Поэтому необ-

ходимо определить систему ценностей мужчин и женщин. Только в этом случае рекламный текст дойдет от адресанта к адресату. Результат будет либо позитивным либо негативным.

Например, речевое поведение мужчин и женщин находит своё отражение и в том, какие истории они рассказывают. Мужчины рассказывают главным образом о себе, и из любой ситуации именно они выходят победителями. Женщины же, наоборот, рассказывают в большей степени о других, нежели о себе, а также зачастую говорят не о своих «героических подвигах», а о собственной глупости, например, о том, как забыла ключи дома и захлопнула дверь, или о том, как вместо документа достала ненужную бумажку[3].

Женщинам больше свойственна неконфликтность и эмоциональность. Основной тематикой в разговорах у женщины является тема семьи, отношений, моды, воспитания детей, а также искусства и литературы. В разговоре женщины более детальны, чем мужчины, а также часто ссылаются на кинофильмы, книги и личный опыт. В своей речи часто употребляют «высокие слова». Психологи выделяют также такую черту, как присутствие в языке у женщин преувеличений и обобщений. Поэтому для женщин в рекламных текстах важны «крикливые» слова, обращающие на себя внимание. Однако самым излюбленным методом современных рекламодателей является использование в своих текстах слова «АКЦИЯ!». Одно из важнейших воздействий, которое действует почти всегда.

ВНИМАНИЕ посещение TAY SPA-center 65% скидка. Добро пожаловать в TAY SPA-center – всеми любимый алматинский курорт, расположенный у подножия Заилийского Алатау, в ущелье Алмаарасан. Для самых маленьких и очень взрослых, для семейного отдыха и корпоратив-

ных мероприятий – TAY SPA-center открыт для всех и каждого. В летнее время на открытой территории и в павильоне комплекса могут развлекаться и поправлять здоровье до 500 человек, а в зимний период здесь можно одарить теплом 250 отдыхающих. Здесь Вы не только можете активно провести время, найдя новых друзей и знакомых, но и получите действительно настоящий заряд бодрости и энергии! Данная реклама явным образом характеризует ценность женщин, на что они чаще обращают внимания. Ведь каждая женщина главным образом заботится не только о себе, но главным образом о своей семье.

Таким образом, секрет успеха основной массы рекламной продукции, нацеленной на продажу не столько товара, сколько образа жизни, напрямую будет зависеть, во-первых, от обращения к устоявшимся гендерным конструктам и стереотипам и вместе с тем неосознаваемым на рациональном уровне шаблонам нашего восприятия межполовых отношений мужчин и женщин, своего рода «социальным архетипам» человека, и, во-вторых, от того, насколько удалась или не удалась идентификация потенциального потребителя с предложенной ему ситуацией. С этой точки зрения, строго говоря, абсолютно неважно то, каким образом идентификация достигает успеха – посредством метафорических фантазий, либо посредством практической реализации предложенных советов. Важным является то, что в любых рекламных тестах важно учитывать гендерную особенность, так как она является такой же важной категорией в успешном продвижении какого-либо товара, услуги или образа жизни, как и возрастная, социальная и другие категории, занимающие основную роль в построении рекламного текста.

Литература

- 1 Шелестюк Е.В. Речевое воздействие: онтология и методология исследования. – М., 1987. – С. 13
- 2 Белянин В.П. Психоллингвистика. – М.: Флинта, 2004. – С. 98
- 3 Земская Е.А., Китайгородская М.А., Розанова Н.Н. Особенности мужской и женской речи // Русский язык в его функционировании. Под ред. Е. А. Земской и Д. Н. Шмелева. – М.: Наука, 1993. – С. 90-136.

References

- 1 Shelestyuk E.V. Rechevoe vozdejstvie: ontologiya i metodologiya issledovaniya. – M., 1987. – S. 13
- 2 Belyanin V.P. Psiholingvistika. – M.: Flinta, 2004. – S. 98
- 3 Zemskaya E.A., Kitajgorodskaya M.A., Rozanova N.N. Osobennosti muzhskoj i zhenskoj rechi // Russkij yazyk v ego funkcionirovanii. Pod red. E. A. Zemskoj i D. N. SHmeleva. – M.: Nauka, 1993. – S. 90-136.

Малик М.М.

**Әлеуметтік желілердегі сөйлеу
қызметінің прагматикасы және
функциясы**

Мақалада тіл білімінде соңғы жылдары зерттеліп, өзінің зерттеу нысандары мен мақсаттары айқындалған сала – прагмастилистика мен функционалды грамматиканың әлеуметтік желіде көрінісі мен қолданылу жағдайлары қарастырылады. Әлеуметтік желілердегі сөйлеу қызметінің прагматикасы және функциясының міндеттері тірек-сызба ретінде көрсетіледі. Әлеуметтік желі тек ақпарат тарату мақсатында қарым-қатынас функциясын орындап қоймайтындығы, өзінің ішкі мақсат-мүддесіне негізделген іс-әрекеттің бар екендігін көрсетеді.

Түйін сөздер: әлеуметтік желі, жаңа тіл \ әлеуметтік тіл, коммуникация, функция, прагматика.

Malik M.M.

**Function and pragmatics
of speech activity in social
networks**

The article describes investigated in recent years explicit aims and objects of linguistics in functional grammar and pragmatist, as well as the manifestation and use of them on social networks. Attention is drawn to the function and pragmatic side of the process of conversation in a social network, and the impact of the conversation on the sender in different social groups in society. The function and pragmatics of speech activity in the social network is represented by reference circuits. Social network is not only for the functions of communication and information dissemination, but also shows an internal goal and task pragmatics of the process.

Key words: social network, social language, communication, function, pragmatics.

Малик М.М.

**Функция и прагматика
речевой деятельности
в социальных сетях**

В статье рассмотрены исследованные за последние годы очевидные цели и объекты языкознания в области функциональной грамматики и прагматистики, а также проявление и использование их в социальных сетях. Обращается внимание на функцию и прагматическую сторону процесса разговора в социальной сети, а также влияние разговора на адресанта в разных социальных группах в обществе. Функция и прагматика речевой деятельности в социальной сети представлены в виде опорных схем. Социальная сеть предназначена не только для функции общения и распространения информации, но и показывает внутреннюю цель и задачу процесса прагматики.

Ключевые слова: социальная сеть, социальный язык, коммуникация, функция, прагматика.

ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕРДЕГІ СӨЙЛЕУ ҚЫЗМЕТІНІҢ ПРАГМАТИКАСЫ ЖӘНЕ ФУНКЦИЯСЫ

Әлеуметтік желі – қоғам өмірінің айнасы, жаһандық дамудың қарым-қатынас құралы. Алысты, жақынды саяси, әлеуметтік, экономикалық, мәдени, спорт, өнер, кино, денсаулық сақтау, білім беру салаларындағы барлық ақпаратты жұртшылық назарына ұсынатын, ғылыми жаңалықтар мен жетістіктерді көпшілікке жеткізетін ғылыми-теориялық, практикалық құрал. Жазбаша формадағы әлеуметтік желі мәтіні адресанттың прагматикалық ұстанымын жеткізуші көп қырлы, терең мәнді, мағыналы, астарлы ойға құрылған күрделі прагматикалық бірлік. Кез келген мәтіннің прагматикалық аспектісі айрықша маңызға ие. Тіл білімінде ең алғаш «прагматика» сөзін атап көрсетпесе де өзінің еңбектерінде прагматиканың адамға, қоршаған ортаға әсерін атап көрсеткен Ч. Моррис болатын. Ал Ю.С. Степанов, Г.Г. Матвеева, О.С. Москальская, Д.Ф. Алифференко, т.б. прагматиканың теориясын әрі қарай жалғастырды. Тіл біліміндегі жаңа дербес сала прагматикаға қалам тартқан отандық зерттеушілер З. Ерназарова (сөйлеу тілі синтаксисінің прагмалингвистикалық аспектісі), Д. Әлкебаева (қазақ тілі стилистикасының прагматикасы), Ф. Жақсыбаева (газет мәтінінің прагматикалық функциясын қарастырды), Б. Хасанов (сөздің лексикалық мағынасы мен прагматикасы), т.б. прагмастилистиканың басқа да қырларын, аспектілерін жан-жақты салыстырып, зерттеп жүр.

Әлеуметтік желі, жаңа тіл\әлеуметтік тіл, коммуникация, функция, прагматика туралы мәселені қарастырмастан бұрын аталған терминдер қандай мағына білдіріп, қалай қолданылатыны (функциясы) туралы айта кеткен жөн. Ең бірінші, «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі» атты кітапта берілген анықтамаға назар аударайық 1. «Әлеумет-ел-жұрт, көпшілік қауым, қоғам, мемлекет» яғни әлеумет-қоғамдық топ, ұйым, дүйім жұрт, бұқара екені белгілі [1, 87]. «Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігінде» әлеуметтік желі (ағыл. Social network – қарым-қатынастың тұлғааралық бағыттарының жиынтығы (В.И. Карасик); қарым-қатынас жасайтын әлеуметтік топ (отбасылық-туыстық әлеует, көршілік, т.б.)) [2, 43]. Яғни қоғам тілінің әлеуметтік желіде сөйлеу актісі, қарым-қатынас орнатудың өзіндік белгілері мен мақсаттарының жиынтығы екенін байқауымызға болады.

2. Прагматика: 1. Отандық тілші-ғалым Ғ.Қалиев «Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі» Прагматика – сөйлеушілердің қарым-қатынасы үстінде тілдің қолданылуы мен прагматикалық қызметін біріктіре отырып, прагматика риторика, стилистика, сөйлеу теориясы мен типологиясы, стильдердің қарым-қатынастық және функционалдық теориялары, социолингвистика, психолингвистика, т.б. көптеген салаларға қатысты проблемаларды қамтиды [3, 253-254]. 2. Ал «Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігіндегі анықтама: Прагматика (грек. *pragmatos*—іс-әрекет, ағыл. *Pragmatics*-тілдік қолданыс) нақты тілдік жағдаяттағы тілдің қызметін, түсіндірілуін және ықпал етуін зерттейтін тіл білімі саласы. Прагматика үшін ең маңыздысы-сөйлеушінің\ тыңдаушының сөйленістің айқын, жасырын мүдделері, сөйлеу тактикасы, тілдік мінез-құлықтың типтері деп анықтама береді [2, 191]. 3. Келесі «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі» атты кітапта берілген анықтамаға назар аударайық. «Прагматика»-«логикада пайдаланылатын таңбалар жүйесіне адамның қатынасын зерттейтін семиотиканың бөлімі» деген анықтама берілді [1, 679]. Прагматиканың негізгі мақсаты-қоғамның адамдық фактоға әсері. Прагматика-коммуникаттардың бір-біріне және мәтіннің мазмұнына (жазбаша, ауызша түрде) олардың коммуникативтік пиғылымен және сұхбаттасу мән-жайымен санасқан жеке қарым-қатынасы [6, 17]. Аталған тілші-ғалымдардың пікірін тұжырымдасақ, прагматика- адамдардың сөйлеу актісі, ішкі дүниесінің тілдік көрінісі.

3. Коммуникация: Ал коммуникацияға берілген отандық, шет елдік ғалымдар пікіріне тоқталып өтсек, олар: 1. «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі» атты кітапта берілген анықтама «Коммуникация (лат.*communicatio*<*communicare*<-байланыстыру, қарым-қатынас жасау, ортақ ету) ағыл. *communication* — қарым-қатынас терминімен бірдей; белгіленген таңбалар жүйесі арқылы қоғамдағы адамдардың ақпарат алмасуы (жіберу, қабылдау) [2, 126]. 2. «Коммуникация (лат. *communicatio*- байланысамын, қатынасамын) (қатысым), адамның танымдық еңбек процесінде қатынас жасау, пікір алысу, ой бөлісу-олардың бір-бірімен әрекет жасауының айрықша формасы болып табылады. Коммуникациялық қызметте тіл танымдық-белгілік мәнге ие болып, адамды әлеуметтік тұлға дәрежесіне көтерудің маңызды тірегіне айналады. Тек жеке тұлғалардың емес, қоғам мен қоғам мүшелерінің арасын байланыстыратын қызметінің арқасында коммуникация

қоғамның қалыптасуына айрықша ықпал етеді [3, 155]. 3. Отандық ғалым А.Салқынбай: Коммуникация (лат. *Communicatio* — байланыс, қатынас) — араласу ойлармен, идеялармен, деректермен бөлісу, т.б. Еңбек ету мен танымдық байланыс барысында адамдар арасында болатын қатынастардың ерекше бір түрі [4, 106]. Коммуникация барысында сөйлеу актісі, сөйлеу әдебі, сөйлеу рәсімі, сөйлеу оқиғасы, сөйлеу іс-әрекеті, сөйлеу ықпалының адресантқа әсері бары айқын. «Коммуникация» сөзі белгілі бір ақпаратқа негізделген хабар алу\жіберу, адамдарды байланыстыратын сөйлеу актісіне негізделген қарым-қатынас.

4. Функция. «Функция» термині өзінің әмбебаптығымен белгілі, себебі, функция тек қазақ тіл біліміне ғана емес, сонымен қатар биология, медицина, математика, жаратылыстану, т.б. салаларға да ортақ термин болып табылады. 1. «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі» «функция» сөзін былай түсіндіреді: «Өзіндегі басқа бір өзгеріске тәуелді, соның әуенімен бірге өзгертін құбылыс» [1, 883]. 2. «Қазақ әдеби тілінің сөздігі». Функция-Басқа бір өзгеріске тәуелді, соның әуенімен өзгертін құбылыс [5, 140]. Отандық ғалым Д.Әлкебаева тіл біліміне қатысты қолданылатын «функция» сөзін жан-жақты қарастырып мынандай тұжырым жасайды: Тілдің функциясы ішкі және сыртқы деп бөлінеді.

1) Ойлау кезінде түзілетін тілдің грамматикалық функциясы, ойдан бағытталған грамматикалық түзілім. Бұл сыртқы көру деген ішкі қабылдаудан тұрады.

2) Айтушының немесе тыңдаушының тілдік грамматикалық құрылымдық жүйесін пайдалану әлеуеті. Бұл жерде айтушы мен қабылдаушының жан-жақты қабылдау, сезіну, пайдалану сияқты қабілеті мен ерекшеліктері толық есепке алынып отырады [7, 51]

Әлеуметтік желідегі сөйлесу, хат-хабар алмасу жағдаяттарына байланысты қарым-қатынастық мақсаттарды шешуге бағытталған белгілі бір қалыптасқан дағдылар бар. Әлеуметтік желілердегі сөйлеу қызметінің прагматикасы тілді қолданушының тілдік бірліктерді өзінің көздеген, мақсат еткен түпкі ниетіне, ойына сай етіп іріктеп қолдану, сөз мағынасының тыңдаушыға қандай дәрежеде әсер етуін көздейтіндігі, соның нәтижесінде қандай да бір әрекеттерге баруына түрткі болатындығы, айналадағы адамдарға өз сөзі арқылы өзін белгілі бір қырынан таныстыруға, көрсетуге тырысатындығы негізгі нысаны болады. Адамның тілді өз ыңғайына қарай пайдаланып қолдануы шеберлікті

қажет етеді. Тіл тек қарым-қатынас функциясын орындап қоймай, өзінің ішкі мақсат-мүддесіне негізделген іс әрекеттің бар екендігін көрсетеді. Әлеуметтік желілердегі сөйлеу қызметінің прагматикасы мен функциясының міндеттері:

1) Тыңдаушы (оқырман), адресантпен сұхбаттасу назарын аудару, қызықтыру, пікірін білу;

2) Адресантты пікір алысуға шақыру, дер кезінде тоқтату;

3) Көздеген мақсатын орындау.

Аталған міндеттер орындалу үшін ең алдымен прагматик адам тыңдаушы (оқырман) қызығушылың білуге тырысу, оны қызықтыратын тақырыпты сөз ету, сөйлеу клишелерін орынды пайдалану, сөзге тарта білу, жағдаятқа сәйкес келетін сөйлеу этикеттерін, әртүрлі жағдайдағы стандартты тілдесуді (сөйлесу) жақсы меңгеруі қажет. Әлеуметтік желілердегі сөйлеу қызметінің функциясына хабар (мәлімет) беру, көрсету, сипаттау, дәлелдеу, иландыру, көндіру, нақтылау, түсінік (болжам) беру болса, прагматикалық көрсеткіші қуанту, ренжіту, таңғалдыру, ренжіту, тыныштандыру, ашындыру, ұялту, сынау, дауласу (талас), айып т.б. Әлеуметтік желіні көп пайдаланытындардың желілерде бір-біріне жазған хабарламалары, адамдар арасындағы диалогке құрылған мәтіндердің құрылымы, берілу, жазылу жүйесі өз алдына бір төбе болып отыр.

Жастардың сөздік қорында әдеби тілмен сөйлейтін адамға түсініксіз сөздер, сөз тіркестері мен сөйлемдер көп. Олар сленг сөздерін ауызекі тілде ғана қолданбай, әлеуметтік желілерге де енгізіп жатыр. Жастардың жазбаша «жаңа тіл \ әлеуметтік тіл» мен әлеуметтік желі постарында қаптап жүрген кесел тәріздес. Әлеуметтік желіде кездесетін мысалдар қоғам тілінің көрсеткіші ғана емес, сонымен қоса сөз сөйлеу, ойын жеткі-

зудің, әрі тыңдаушысына әсер етуінің көрсеткіші болып отыр.

Сөз сөйлеу этикеті – коммуникация (ақпарат алу) барысында әлеуметтік-реттеу қызметін (механизм) атқаратын тілдік амалдардың жиынтығы екендігін байқауға болады. Сөйлеу этикеті тілдік жүйеге жататынын, оның бірліктері тілдік нормаға тәуелді екендігін көруімізге болады. Әлеуметтік желілерде кездесетін көп қателер бар. Олар: тыныс белгілері (пунктуация), стилистикалық, логикалық, т.б. Аталған қателер сөз мәдениетінің талабына үлкен зиян келтіреді. Тыныс белгіден кеткен қателер сөйлемнің құрылысына, айтушының эмоциясы мен көзқарасына әсер етіп қана қоймай сауатсыздығын да байқатып отырады. Логикалық қателердің болу сипатын М.Серғалиев «Стилистика негіздері» атты еңбегінде тоқтала отырып, сөз қателіктерінің негізі осы логикалық қателіктерден туындайтынын айтады. Сөз саптау, сөз сөйлеу қарым-қатынасында туындайтын логикалық қателіктерді тілдік немесе тілдік емес қателіктердің қатарына жатқызудың орынды-орынсыз екендігіне біршама тоқталып, негізінен логикалық қателіктер ойлау факторларынан туындайтын болғандықтан, тілдік емес қателіктердің қатарына жатқызу керектігін алға тартады. Ал осы логикалық қателердің болуы сөзді қолданушының ойын дұрыс жеткізе алмауы, дұрыс ойламауының көрсеткіші, логикалық заңдылықты сақтамауынан болатын процесс. Логикалық қателіктерге жол бермеу үшін, ең алдымен логикалық заңды білу шарт. Логикалық заң – қоғамдағы жағдайлар мен оқиғалардың белгілі бір заңдылығын қайталайтыны. Логикалық қателерді анықтау көп уақытты қажет етеді. Оны білімі жоғары, көз ашық, көкірегі ояу немесе нағыз тіл мамандары ғана анықтай алады.

Әдебиеттер

- 1 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Дайк Пресс, 2008. – 87 б., 399 б., 679 б., 883 б.
- 2 Сүлейменова Ә.Д., Шәймерденова Н.Ж., Смағұлова Ж.С., Ақанова Д.Х. Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігі. – 43 б., 126 б., 191 б.
- 3 Қалиев Ф. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. – 253-254 б., 155 б.
- 4 Салқынбай А., Абақан Е. Лингвистикалық түсіндірме сөздік. – Алматы: Сөздік-Словарь, 1998. – 106 б.
- 5 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. XV том. – Алматы, 2011, – 140 б.
- 6 Алкебаева Д.А. Қазақ тілінің прагматилистикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 17 б.
- 7 Алкебаева Д.А. Қазақ тілінің функционалды грамматикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 51 б.

References

- 1 Qazaq tilinin tu'sindirme so'zdigi. – Almaty': Dajk Press, 2008. – 87 b., 399 b., 679 b., 883 b.
- 2 Su'lejmenova E'.D., Sha'jmerdenova N.Zh., Smaghulova Zh.S., Aqanova D.X. A'lewmettik li'ngvi'sti'ka termi'nderinin so'zdigi. – 43 b., 126 b., 191 b.
- 3 Qali'ev Gh. Til bilimi termi'nderinin tu'sindirme so'zdigi. – Almaty': So'zdik-Slovar', 2005. – 253-254 b., 155 b.
- 4 Salqy'nbaj A., Abaqan E. Li'ngvi'sti'kaly'q tu'sindirme so'zdik. – Almaty': So'zdik-Slovar', 1998. – 106 b.
- 5 Qazaq a'debi' tilinin so'zdigi. XV tom. – Almaty', 2011, – 140 b.
- 6 Alkebaeva D.A. Qazaq tilinin pragmasti'li'sti'kasy'. – Almaty': Kazaq wni'versi'teti, 2014. – 17 b.
- 7 Alkebaeva D.A. Qazaq tilinin fwnkci'onaldy' grammati'kasy'. – Almaty': Kazaq wni'versi'teti, 2013. – 51 b.

Рақымберді Ш.
**Этностереотиптердің
лингвистикалық аспектісі**

Мақалада әлеуметтік стереотип және оның бір түрі ретінде қарастырылатын этникалық стереотиптердің ғылыми түсініктеріне қысқаша шолу жасалып, тілдік сипаттары лингвистикалық аспектіде қарастырылады. Сонымен қатар, жалпы БАҚ-та, күнделікті өмірде, қоғам пайдаланылатын әлеуметтік желілерде, әзіл әңгімелерде, этникалық қарым-қатынаста маңызды болып табылатын этникалық ақпараттардың қабылдаушы оқырман сана-сезіміне оң және теріс ықпалдары, жағымды және жағымсыз коннотацияларының берілуі зерттеледі. Осы тұрғыда этникалық ақпарат қамтылған ғаламтордағы жеке блог не саяси тақырыптағы мақалалар материалына берілген жеке пікірлер, комментарийлер дереккөз ретінде пайдаланылады. Ұлт не этнос, қоғам не халықтың ұлттық дәстүрлері туралы тілдік санада қалыптасқан жағымды стереотиптердің бұзылуына жағымсыз мәлімет қамтылған этникалық ақпараттың әсері нақты мысал негізінде көрсетіледі.

Түйін сөздер: этникалық ақпарат, этностереотиптер, қарапайым сана, стереотиптердің лингвистикалық аспектілері, жағымды, жағымсыз коннотациялар.

Rakymberdi Sh.
**Linguistic aspects of ethnic
stereotypes**

This article considers ethnical information as one of the factors appearing and content changes of ethnostereotypes. Furthermore, it scrutinizes how Mass Media and ethnical information influence positively and negatively on self-consciousness of readers. Those ethnical information play key role in interethnic relations. As a source material, there are used commentaries for publishing materials which contain ethnical information. Author points out and gives exact example how positive stereotypes in language consciousness concerning national traditions can be damaged by ethnical information which contain negative details. Moreover ethnical information can be modelled in readers' mind in correspondence to modern global tendency. In some cases ethnical negative message can be considered not as a national issue, but as a general social issue.

Key words: ethnic information, ethnic stereotypes, self-consciousness, the mechanisms of formation of stereotypes, negative impact.

Рахымберди Ш.
**Лингвистический аспект
этностереотипов**

В статье рассматривается этническая информация как один из факторов возникновения и содержательного изменения этностереотипов. Кроме того, рассматриваются важные в межэтнических отношениях положительные и негативные аспекты, которые встречаются в СМИ, в социальных сетях, в анекдотах, и воздействия этнической информации на самосознание читателей. В этом направлении используются комментарии, данные по материалам прессы, в которых содержится этническая информация. На конкретных примерах анализируются негативные воздействия этнической информации, содержащей отрицательные сведения, на нарушение ранее сформировавшихся положительных стереотипов о национальных традициях. Автором определяется моделирование этнической информации в самосознании читателей соответственно тенденциям глобализации, механизмам формирования стереотипов о современном обществе на основе восприятия негативных этнических сведений не как проблему нации, а как проблему всего человечества.

Ключевые слова: этническая информация, этностереотипы, обыденное сознание, самосознание, лингвистические аспекты стереотипов, положительные и негативные коннотации.

ЭТНОСТЕРЕОТИП- ТЕРДІҢ ЛИНГВИС- ТИКАЛЫҚ АСПЕКТІСІ

Этностереотип термині этникалық стереотип тіркесінен құралған. Қандай да бір ұлт, этносқа тән түсінік, бейне, ұғым қалыптастыру. Бұл этностереотип өзге ұлттардың ғана емес, өз ұлтыңның да өзіне тән ерекше тұстарын байқау. Стереотип терминін ағылшын жазушысы У. Липпман 1922 жылы алғаш пайдаланды. У. Липпман стереотипке келесідей анықтама береді: стереотип – тарихи қоғамның әлеуметтік тәжірибеде негізделген қоршаған ортаны тану мен танысуда ақпаратты өзінше талқылаудың (интерпретация), сүзгілеудің, қабылдаудың үлгісі [1, 37]. Стереотиптердің түрлері көп. Стереотипті ғылымда әлеуметтану саласымен қатар лингвистика айрықша зерттеу нысанына алған. Бұл құбылыс жайында А. Таусоғарова былай дейді: «Лингвомәдени қауымның қоршаған ортамен қарым-қатынасы үдерісінде күнделікті өмірде жиі көрініс тауып, қайталана беретін бір тектес оқиғалардың адам санасында стандартталуы, сызба я ойлау моделі түрінде ықшамдалып, тұжырымдалуы сол объектінің қасиеттері тұрғысындағы оның стандартталған тілдік формасы – стереотипті қалыптастырады» [2, 296]. Бірақ этностереотиптің қалыптасуы жолында бұл қағидалардың барлық уақытта да іске аспайтындығын алға тарта отырып А. Таусоғарова этностереотиптердің пайда болуы жайында былай жалғастырады: «... қайсы бір оқиға көрінісі түрінде, я дыбыс, дауыс ырғағы немесе сурет, жазбаша формаларда адам санасына келіп түсетін этникалық ақпарат және олардың санадағы бұрыннан бар сол тұрғыдағы образдармен шағылысуы, сондай-ақ пайымдау, эмоциялық үдерістер сияқты психикалық элементтердің өзара ықпалдастығы барысында түрлі әлеуметтік-этникалық стереотиптердің түзілетіні көрсетіледі» [2, 298].

Этностереотип түсінігі *коннотация* ұғымымен тікелей тығыз байланыста қарастырылады. Коннотация дегеніміз адам санасының қандай да бір құбылысқа байланысты түсінігін белгілеуде қолданылатын стандартты түрде қалыптасқан ассоциация [3, 159].

Стереотиптердің жас ерекшелігін белгілейтін, гендерлік және кәсіби (дәрігер, сот, мұғалім, т.б.) қасиеттерді айрықшалайтын әлеуметтік түрлері де кездеседі. Стереотиптің қандай да бір түрі болмасын, барлығы дерлік тілдік тұрғыда белгіленеді, сөз,

сөз тіркесі, фразеологиялық немесе синтаксистік және т.б. лингвистикалық интерпретацияға ие болады.

Этностереотиптер осы күнге дейін этнография, мәдениеттану, әлеуметтік психология аясында жеткілікті түрде зерттеліп келді, бірақ лингвистика аясында әлі де зерттеуді қажет ететін салалардың бірі. Лингвистер мақсатына берілген этностереотиптердің сол халыққа не этнос сипатына расымен де сай келе ме, не келмей ме деген сұрақтарды қарастыру жатпайды.

Этностереотиптерді лингвистикалық аспекті тұрғысынан қарастырудың екі жағы бар. Біріншісі, алдымен этностереотипке негіз болған халық не этнос адамдарының қандай жеке қасиеттері, интеллектуалдық, психикалық, антропологиялық ерекшеліктері бағаулауға нысан болғанын анықтау қажет. Халық я этнос туралы бұл көрсетілген ерекшеліктер «өзге / өзiм» тұрғысындағы этноорталықтанған қағидаға сәйкес салыстыру арқылы анықталады. Жағымды және жағымсыз бағалауыштардың қайталануы, олардың осы этнос арасында көптігі және ұзақ мерзім көлемінде тұрақтылығының сақталуы – этностереотиптердің құрылу шарттарының бірі. Халықтың ұлттық дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары, күнделікті ұстаным модельдері, қылықтары, сөйлеу ерекшеліктері мен тағы басқа толып жатқан қасиеттері көп жағдайда бағалауға нысан болып жатады. Мәселен, ел арасында көп кездесетін әзіл әңгімелерді (анекдот) алуға болады: «*Екі неміс қосылса үш ереже, төрт заң туады. Екі еврей қосылса үш идея, төрт саяси партия туады. Екі жапон қосылса үш банк, төрт компания дүниеге келеді. Екі американдық (американдық) қосылса үш соғыс болып, шындық төртке бөлінеді*» [4]. Бұл әзіл әңгімеде әр ұлтқа тән этностереотипті байқауға болады: *немістер* – ереже қатаң ұстанғыш, еврейлер – саясатқа көп араласады, американдықтар – соғысқа жақын деген секілді пікірлерден туған әзіл әңгіме. Бірақ әзіл әңгімелер көп жағдайда бояуыштық реңктер мен асыра сілтеуді көбірек тәсіл етеді.

Осы әзіл әңгімеге берілген бір комментте тағы басқа этностереотипті байқауға болады: «*Екі өзбек қосылса палау істеп жейді, ал үш өзбек қосылса әжептеуір оптом (көтерме сауда) базар болады. Екі қазақ қосылса бесбармақ асып жейді, ал үш қазақ қосылса, қайдам, үш қазақтың басы қосылмайды ау))))))*» [4]. Бұл әзілде қазақ және өзбек халықтары нысанға алынған. Көп жағдайда қазақ, орыс, өзбек ұлттары алынады, себебі шекаралас әрі бір-бірімен ынтақтастықта

орналасқан елдер. Өзбек ұлтын еске алғанда бірден тағам түрі «палау» ойға оралады және өзбектің пысықтығы мен базар, нарық саласында шебер екендігі жалпы қалыптасқан этностереотип. Қазақ ұлтына салыстырмалы түрде өзбек ұлтын алғанда, көп жағдайда қазақтың еріншектігін алға тартады. Келтірілген әзілде, қазақ – ауыз-біршілігі көп жағдайда сақтала бермейтіндігін, яғни жағымсыз коннотацияны көрсеткен.

Осы секілді әзіл әңгімелер көрші Ресейде көп жағдайда грузин халқымен байланысты орын алады. Әзіл әңгімелерде көрініс тапқан грузин халқы жайында Е. Шмелева, А. Шмелев мақаласында «*Это человек заметный, шумный, пестро, часто безвкусно, но всегда «богато» одетый. Больше всего на свете грузин озабочен тем, что у него чего-то нет, он очень любит прихвастнуть, показать свое реальное или мнимое богатство. Грузины в русских анекдотах – люди гостеприимные, любящие компанию, застолье, тосты; щедрые, иногда слишком щедрые. Грузины преувеличенно мужественны, но при этом отношение к женщине у них «восточное», как к низшему существу...»* [5, 167] делінген.

Этностереотиптерді лингвистикалық аспекті тұрғысынан зерттеудің екінші жағы – белгілі бір ұлт не этносқа тән тілдік бірліктер – сөздер, фразеологизмдер, синтаксистік құрылымдар. Бұл тілдік бірліктерді этникалық стереотиптер ретінде қабылдауға және оны анықтауға көп мүмкіндік береді.

Олар:

– *Сөз*. Қандай да бір ұлт не этносқа тән қасиеттерді білдіретін бұрмаланған, жанама кейде тікелей мағынада айтылатын сөздер: мысалы, ауызекі тілде «чукча» деген сөз ерекше киім үлгіде киінген адамға не қыстық киімде чукча халқына ұқсаған кезде айтылады. Бұл сөз чукча халқының сыртқы келбетінен барып туындаған сын есім түрінде қолданылатын, мағынасын ұлт атауы ретінде жоғалтқан сөз. Осы тектес мағынада «цыган» сөзі де қолданылады. «Цыган» сөзін қаптатып ұзын белдемшелер кигенде, не болмаса бала-шағасымен шұбырып жүргенде пайдаланылатын сөз. «Фашист» деген сөз де неміске қаратылып айтылады, бұл теңеуді көп жағдайда жағымсыз мағынада қолданады.

– *Сөз тіркестері*. Атрибутивті сөз тіркестер, мұнда анықтауыш ретінде белгілі бір халық не этносқа тән қандай да бір қасиет атауы этнониммен тіркеседі. Мәселен: *орыс мінезді, неміске тән*, т.б. Мұндағы «орыс мінезді» деген тіркес – тік мінезді адамға қаратылып айтылады.

Сұрақ-жауап сайтында кездескен «Қазақтар арасында орыс мінезді қазақ деген ұғым бар. Оны қалай түсінесіздер?» деген талқылауда (surak.szh.kz) мынандай жауап бар: «*Жабайы, ешкімге қосылмайтын, тартынышақ адамдарды орыс мінезді дейді біз жақта*». «Неміске тән» деген тіркес көп жағдайда неміске тән ұқыптылық пен уақытында келу секілді жағымды қасиеттер мен ешкіммен ой бөліспейтін, өз ойын ешкімге білдіртпейтін сияқты жағымсыз қасиеттерді алға тартады. Мысалы: «*Неміске тән ұқыптылықпен салынған Фюрстенберг қаласында концентрациялық қосын болған. Соғыс жылдарында мұнда әйел тұтқындарды тоғызған*» (etjendi.egemen.kz) немесе «*Дәл айтқан уақытта Герага неміске тән дәлдікпен таяғына сүйеніп келе жатты. Шағын денелі адам екен. Мен де таяп, сәлемдестік. Қазақшаға судай*» (otarka.kz) мәтіннен бұл тіркестің неміс ұлтына қатысты жағымды коннотациядағы этностереотипті көрсеткісі келгені анық.

– *Орам. салыстырмалы орам: неміс сияқты ұқыпты, қытай сияқты пысық, өзбек сияқты еңбекқор*, т.б. Мәселен, ғаламторда ашық пікірталасқа салынған «*Қазақстанға қандай адамдар жетпейді?*» деген сұраққа бір пікір білдіруші мынадай жауап жазған: «*Қазақстанға жапондар сияқты тәртіпті, немістер сияқты шебер, қытайлар сияқты еңбекқор, қазақтар сияқты көпшіл адамдардың қоспасы керек*». Мұнда бірнеше этностереотип қатар берілген.

– *Фразеологизмдер: үнді махаббаты, французша сүйісу*, т.б.

– *Мақал-мәтелдер: Орыс бар жерде қоныс бар; Өзбек өрісте ел, Қырғыз қоныста ел, Қарақалпақ қарындас ел, Түрікпен тамырлас ел; Қазақтың айраны көп, орыстың мейрамы көп; Сарт садағам, өзбек өз ағам; Қырғыз-Қазақ бір туған*.

Этностереотиптерді білдіруде көп жағдайда белгілі бір қасиеттерді жалпылау мен ұлғайтып айту (гиперболизация) пайдаланылады: *барлық (Барлық орыстар арақ жақсы көреді; Барлық қытайлар кішкентай әрі көздері қысыңқы келеді), әрдайым (Әрдайым өзбектер тойда билегенді ұнатады; Әрдайым кәрістер кішіпейіл келеді), әрбір (Әрбір өзбек «Мен өзбекпін–өзіме бекпін» деп өзін-өзі өмір бақи қамшылап өтеді; Әрбір ұйғыр қыз-қырқынына қарамай ұлтшыл, намысшыл), ешқашан (Түріктер ешқашан бірін-бірі таламаған; Еврейлер ешқашанда ешкімді кешірген емес және кешірмейді!), кез келген (Кез келген орыстың түбін қазбаласаң, тегінен татар көрінеді)*.

Этностереотиптерде *модальды үстеулер* де бояуыштық реңк түрінде кездеседі, мәселен: *нағыз, тіпті, таза, құдды*, т.б.: «*Нағыз қазақ қазақ емес, нағыз қазақ домбыра*», «*Нағыз қытай қытай емес, нағыз қытай мопед*», «*Пейілі – нағыз өзбек*. Былайша, айтқанда, олар – өзін *таза* өзбекпіз дейтін халықтың бір бөлігі», «*Нағыз ағылшын джентельмені Джеймс Бонд*», «*Қытайлар тіпті* еш жері ауырмаса да жұмысқа ынтасын, өмірге құштарлығын ояту үшін жылына бір рет ине салдырып тұрады», «*Сен құдды* кәріс сияқты болып кетіпсің». Осы секілді мысалдар жалғасып кете береді.

Кейбір этнонимдер ауыспалы мағынада да қолданылады. Бұл әрине, этностереотип, бірақ халық не этносты сипаттамайды, керісінше, халық не этносты сипаттайтын этностереотиптен пайда болып семасын сақтап, басқа мағынада жұмсалатын этнонимдер. Мысалы, «*қытайлық (китайский)*» сөзін жиі пайдаланамыз. Оның мағынасы сапасыз дегенді білдіреді. Қандай да бір заттың жылдам істен шыққанда не жарамсыз болып қалғанда, не химикаттың иісі аңқып тұрғанда «*китайский*» сөзімен сипаттаймыз. Қос ғашық қол ұстасып кетіп бара жатса немесе қартайған жұбайлар ілтипатын көргенде «*үнді (индийский) махаббаты*» деп айтылады. Палау пісірілетін асханалардың көбісін дерлік «*Узбечка (өзбек қызы)*» деп атайды. Бұл жерден «*қытайлық*» сөзінің қолданылуы көп жағдайда қытай тауарларының сапасының нашарлығынан туындаған, ал «*үнді махаббаты*» тіркесіне үнді киноларындағы қос ғашықтардың әуендері мен олардың махаббат жолындағы қызықты шытырмандары түрткі болған, «*узбечка*» сөзінің пайдаланылуы қазақтар сүйіп жейтін астың түрі – палаумен байланысты.

Ұлт не этнос атауларын көп жағдайда әзілі жарасқан достар лақап ат ретінде пайдаланып жатады. Түр келбетіне қарай *қытай, кәріс, негр, орыс, араб, ауган, чукча*, мінезіне қарай *неміс, қытай, өзбек, еврей* деп атайды. Мысалы, «*В контакте*» әлеуметтік желісінен мынадай жазбаларды оқуға болады (орфорграфиялық жазу үлгісі сақталған): «*Олжас кличкасы «немис»*», «*хех менин ағамның кличкасы кореец, ол кореецке қатты ұқсайды*».

Кей кездері ұлт не этнос мінезіне, басқа да қасиеттеріне сәйкес бағалауыштық реңке ие зооморфизм-этноностереотиптердің тілде қалыптасқанын көруге болады. Бұл орайда зооморфизмдер бір халық я этносқа олардың түрлі қасиеттеріне сәйкес эталон ретінде алынады. Мысалы, алып жерді алып жатқан Ресей халқын

«аю» деп атаса, қытайларды «айдаһар» дейді, ал қазақ өзін «қой сияқты момынбыз» деп сипаттайды. Мәселен, масс-медидада кейбір мақала атауларында этностереотиптер айқын көрсетілген: «Аю таңбалы Ресей» (aitaber.kz) «Аю орманнан ақырып шықты» (zhasalash.kz), «Алып «айдаһар» шынымен ажал құша ма?» (kazakzaman.kz), «Тәбеті артқан айдаһар елі» (baq.kz), «Кедендік одақ: Аю, аюдың қонжығы және қой» (kamshy.kz).

Осы тізім арасынан әр ұлтты белгілі бір жануарға теңеу арқылы этностереотиптерді тізбектеген мақаланың үзіндісін ұсынуды жөн көрдік: «Әр халық өзін бір жануарға ұқсатады. Мысалы, қытайлар өздерін – айдаһарға теңесе, орыстар өздерін – аюға теңейді. Ал қазақтар ше? қазақтар өздерін қойдай момын халықпыз деп алып, кейде жылқыға да теңейді. Бірақ бұрын солай болғанбыз, қазір емес деп. Қарап отырсақ, қытай да, орыс та өздерін жыртықшы, ет қоректі аңдарға теңейді екен. Кез-келген сәтте жыртықшы аңнан қауіп күтуге болады. Ал, қазақты өзі қызыл кітапқа еніп, тұқымы құруға айналған мысық тұқымдас барысқа теңеуді кімнің, қайдан ойлап тапқанын түсінбедім. Қазақтың аңыз-ертегілері, ұлттық ой-санасында кейде көкбөріге (қасқырға) теңеу бар. Бірақ, бұл тек қазақ ғана емес, түркі халқына ортақ немесе түрік халқының шығу тарихында кездесетін мифтік аңызға байланысты айтылған – аңыз-әңгіме. Түркі халқы – ортақ бір ер түрік болып бір ту астына ұйысқанда ғана, қолданылатын теңеу деп ойлаймын. Сонда түсініксіз – кедендік одақ немесе Еуразиялық одаққа кіргенде біз кіммен одақ болмақпыз? Ұл-

кен темір торға, үлкен темір табақ қойып оны асқа толтырып аю (Ресей), аюдың қонжығы (Белоруссия), қой үшеуін қамап қойып, ортақ игіліктен тең дәрежеде ортақ пайдаланып, мәңгілік уайымсыз бақытты өмір сүріңдер деу, қаншалықты ақылға сияды? Әрине, мұндай жағдай әлемдік тәжірибеде кездеседі. Мысалы, Еуроодақ ішінде: жолбарыс, ши бөрі, түлкі, мүйізді сиыр, елік, қоян несін айтасың бәрі бар Следующий шаг на пути лингвистического анализа этностереотипов – установление того, каким образом отображаются стереотипные представления об этносе в значениях языковых единиц» (kamshy.kz).

Бұл мақаладан байқайтынымыз әр елге тән өзіндік ерекшеліктеріне сәйкес этностереотипке мысал ретінде жануарларды берген. Қытайлар – айдаһарға, орыстар – аюға, белорустар – аюдың қонжығына, қазақтар – кейде қойға, кейде жылқыға, кейде бөрілерге теңелетінін атап өткен. Еуроодақ құрамындағы мемлекеттерді де сәйкесінше жануарлар белгісіндегі этностереотиптермен (жолбарыс, ши бөрі, түлкі, мүйізді сиыр, елік, қоян) көрсеткен.

Этностереотиптерді лингвистикалық аспект тұрғысында зерттеу әрі қарай осы жүйе негізінде жалғасып кете береді. Бір тармағы әлеуметтік стереотипке, екінші тармағы индивидуалды стереотипке жалғасады. Қандай да этникалық стереотип болмасын ол сол халыққа, сол ұлтқа, сол этносқа, сол қоғамға қатысты қалыптасқан не стандартты түрде қайталанатын мінез-құлық, салт-дәстүр, мәдениет, өзін-өзі ортада ұстауы сияқты принциптері негізінде пайда болатын құбылыстар жиынтығынан тұрады.

Әдебиеттер

- 1 Липпман У. Общественное мнение / Пер. с англ. Т.В. Барчунова, под ред. К.А. Левинсон, К.В. Петренко. М.: Институт Фонда «Общественное мнение», 2004. – 384 с.
- 2 Таусоғарова А. Этникалық ақпараттар – этностереотиптердің түзілуіне түрткі факторлардың бірі // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2015. – №3. – Б. 295-300.
- 3 Апресян Ю.Д. Коннотация как часть прагматики слова // Избранные труды. Т. 2. Интегральное описание языка и системная лексикография. – М.: Школа «Языки рус. культуры», 1995. – С. 156-177.
- 4 Досмағұлов Н. Жеке блогы. Өзіл әңгімелер 2. 23 қыркүйек 2011 ж. <http://www.on.kz>
- 5 Шмелева Е., Шмелев А. «Неисконная русская речь» в восприятии русских // Логический анализ языка: Образ человека в культуре и языке / Отв. ред. Н.Д. Арутюнова, И.Б. Левонтина. – М.: Языки рус. культуры, 1999. – С. 162-169.

References

- 1 Lippman U. Obshchestvennoe mnenie / Per. s angl. T.V. Barchunova, pod red. K.A. Levinson, K.V. Petrenko. M.: Institut Fonda «Obshchestvennoe mnenie», 2004. – 384 s.
- 2 Tawsogharova A. E'tni'kaly'q aqparattar – e'tnosterostereoti'pterdinh tu'zilwine tu'rtki faktorlardy'nh biri // QazUW Xabarshy'sy'. Fi'lologiy'a seri'yasy'. – 2015. – №3. – B. 295-300.
- 3 Apresyan YU.D. Konnotaciya kak chast' pragmatiki slova // Izbrannye trudy. T. 2. Integral'noe opisanie yazyka i sistemnaya leksikografiya. – M.: SHkola «YAzyki rus. kul'tury», 1995. – S. 156-177.
- 4 Dosmaghulov N. Zheke blogy'. A'zil a'nhgimeler 2. 23 qy'rku'jek 2011 zh. <http://www.on.kz>
- 5 SHmeleva E., SHmelev A. «Neiskonnaya russkaya rech'» v vospriyatii russkih // Logicheskij analiz yazyka: Obraz che-loveka v kul'ture i yazyke / Otv. red. N.D. Arutyunova, I.B. Levontina. – M.: YAzyki rus. kul'tury, 1999. – S. 162-169.

Садықов Н.Р.

**Мағжан Жұмабаев және Мәжит
Айтбаев шығармаларындағы
«Түркістан» концептісі**

Ықылым замандардан бері Алтай мен Дунайдың арасын қосып жатқан ұлан-ғайыр аймақты мекен еткен көшпенді жұрт осы байтағын Түркістан деп атаған. Тіпті бір мағынасында бұл атау – тұтас түркі жұртының баламасы ретінде сіңісті болған. Осының әсерінен болар, кеңестік Қазақстанда өмір сүрген ақын Мағжан Жұмабаев пен эмиграциядағы ақын Мәжит Айтбаевтың шығармашылығында «Түркістан», «Алтай» ұғымдары концептілік сипатқа ие болған. Екеуі де өз шеберліктері тұрғысынан аталған аймақты асқан шеберлікпен, сүйіспеншілік махаббатпен жырлайды. Қазір сол «Эмиграциядағы Түркістан әдебиетінің» көрнекті өкілдері қазақ тарихында дұрыс бағасын алмай, шығармалары жеткілікті түрде зерттелмей келеді. Оған – бұл тұлғалардың сол бір сұрапыл жылдары жау қолына түсіп, солардың қол астында еңбек еткендері себеп болды. Десе де, бұларды келер ұрпаққа «сатқын» деп түсіндіріп, өздерін жазалап, шығармаларын жоюға, бұлар туралы деректерді келер ұрпақтың санасынан сызып тастауға тырысқан Кеңес үкіметінің өзі де қазір келмеске кетті. Сол себепті, олар қалдырған мұраларды зерттеп, зерделеу қажет.

Түйін сөздер: эмиграциядағы қазақ әдебиеті, Тұран, Түркістан, Мәжит Айтбаев, Мағжан Жұмабаев, мұғажырлық, концепті, Түркістан әдебиеті.

Sadykov N.

**Concept of the «Turkistan» in
works of Magzhan Jumabaiev
and Mazhit Aitbayev**

Since ancient times, nomads who inhabit the vast region between the Dunai and the Altai called it as Turkestan. Even the word Turkistan stands for the Turkish people in its wider concept. Because of this, perhaps, a poet who lived in the Soviet time, Magzhan and emigrant poet M. Aytbaev used it in their works, and it became conceptual word for whole Turkish nations. Both of them in terms of stylistics used their skills to show the love in their poems brilliantly. Nowadays the main representatives of Emigrant Turkistan literature are not valued properly in Kazakh history, and research for their works is not held systematically. Now we have independent state in place of the USSR that was dreamt by those people back. At present we do not have any obstacle to reconstitute their glory and lost moments.

Key words: Kazakh literature in emigration, Turan, Turkistan, M. Aitbaev, Magzhan emigrant, the concept, Turkistan literature.

Садықов Н.Р.

**Концепт «Туркестан»
в произведениях Магжана
Жумабаева и Мажита Айтбаева**

С древних времен территорию кочевников, населяющих обширный регион между Дунаем и Алтаем, называли Туркестан. Даже само слово Туркестан обозначает тюркский народ в его общем понятии. Может быть поэтому поэт, который жил в советское время, Мағжан и поэт-эмигрант М. Айтбаев использовали его в своих работах, и она стала концептуальным словом для целого тюркского народа. Оба писателя с точки зрения стилистики использовали свои навыки, чтобы показать любовь в своих стихах. В данное время те представители «Туркестанской литературы в эмиграции» не могут получить положительную им справедливую оценку со стороны ученых, изучающих историю казахской литературы. Их произведения все еще недостаточно исследованы, так как они попали в плен во время II мировой войны, и им пришлось работать под вражеским командованием, чтобы выжить. Но сама Советская система, которая сурово уничтожила произведения и их имена из памяти потомков, ушла в историю. Теперь нам никто не мешает воссоздать их славу.

Ключевые слова: казахская литература эмиграции, Туран, Туркестан, М. Айтбаев, Мағжан Жумабаев, эмиграционный, концепт, Туркестанская литература.

**МАҒЖАН ЖҰМАБАЕВ
ЖӘНЕ МӘЖИТ
АЙТБАЕВ
ШЫҒАРМАЛАРЫН-
ДАҒЫ «ТҮРКІСТАН»
КОНЦЕПТІСІ**

Кеңестік Қазақстанда өмір сүрген ақын Мағжан Жұмабаев пен эмиграциядағы ақын Мәжит Айтбаевтың шығармашылығын зерттеген жан олардың өзара шығармашылық қарым-қатынаста болғанын аңдайды. Соғысқа дейінгі әдеби ортада 1930 жылдары бір-бірімен етене араласқан олардың өмірлік ұстанымдары мен әдеби бағыттары да бір-бірінен алшақ кеткен жоқ [1, 34]. Оны төмендегі шығармаларын салыстыра талдаған кезде байқауға болады. Әсіресе қос ақынның шығармашылығына «Түркістан», «Алтай» ұғымдары концептілік сипат берді. Осы жерде бір анықтап көрсететін мәселе, бір мағынасында Түркістан Қазақстанда орналасқан шаһардың аты да, екінші мәнінде тұтас түркі жұртының баламасы (синонимі). Бұл сөз осы қос мәнінде де аталған ақындардың шығармашылығынан берік орын алған. «Түркістанның» терминдік, ұғымдық мағынасы кезінде бұрмаланып, «пантюркистік» сарынның көрінісі ретінде де қарастырылғаны мәлім. Бастапқы мағынасында қолданылған «Түркістан» атауының аясына бүкіл түркі жұрты сыйып кетеді. Ғылымда соңғы кездегі үрдіс бойынша осы атауды қолданысқа енгізуде ғалымдар тарапынан белсенділік байқалып келеді. Бұл түркі жұрттарының әдебиеті мен мәдениетіне де қатысты. «Түркістан» өз мағынасында байырғы аймақ атауы ретінде әлі қайта қолданысқа түсе қоймағандықтан, «Түркістан әдебиеті» де Қазақстан, сондай-ақ басқа да елдерде бір мәдени-рухани кеңістік әдебиеті мағынасында түсінілмейді. Әдебиет тарихын дәуірлеуде «Түркістан әдебиеті» деген аталым қалыптаспаған. Бүгінгі күнде бұл іс жүзінде тек Түркия ғылымында ғана сөз болып келеді [2, 14]. Соңғы уақытта Еуропаның кейбір зерттеушілері де осы аталымды қолдана бастады. Түркістан және оның әдебиеті – шын мәнінде жаңалық емес, тек қайта оралып жатқан дәстүрдің жалғасы. Отандық ғылымымызда да «түркі» болып бұрмаланған түрікті өз атымен атау және Түркістанның төл мағынасын таныту сияқты жақсы бастама байқалады. Бұл үрдіс Р.Бердібай, М.Жолдасбеков, Б.Дәрімбет, Д.Қамзабекұлы, Д.Қыдырәлі, С.Шілдебай т.б. ғалымдардың еңбектерінде жалғасын тапқан.

Отаршыл әкімшілік ұлттың қасиетті ұғымы болған Түркістан терминінің геосаяси да, этникалық та мағынасының тараюының арнайы заңнамалық стратегиясын жасап еді.

«Түркістан» және «Түрік Республикасы» сөздерін қолданыстан алып тастау туралы қаулы 1924 жылдың маусымынан бастап күшіне енді, оның орнына әлемдік ғылымда Моғолстан және Тибет аймақтары үшін қолданылған Орта Азия сөзін енгізді. Тіпті қазіргі күнде Оңтүстік Қазақстан облысындағы Ясауи кесенесі орналасқан кіші қала ретінде тану қалыптасқан. Бұдан отаршылдық саясат амалының жүзеге асқандығын мойындамай болмас. Шынында да, Түркістан атауының мағынасы, отаршылдар жоспарлағандай, әлдеқайда кішірейтілді, бірақ олар ойластырғандай жойылып кеткен жоқ.

XX ғасыр басында түрік халқының зиялылары отаршылдарға қарсы қорғаныс күші ретінде Түркістан терминін қайта жандандыра түсті, яғни Түркістан идеясы тұтас отарға айналған түріктердің ортақ ұлттық мүдделерін қорғау жолында шыңдалды. Дербестікке ұмтылған түрік халқы бостандыққа жету үшін бірігуді қажетсінді. Түрік халықтары сол кездің шындығына сай жеке-жеке мемлекет құруға талпынса да, «тұтас Түркістан» идеясы барлық түріктер үшін ортақ ұстаным болып қала берді. Мұны олардың шығармаларынан, қоғамдық жұмыстарынан және саяси әрекеттерінен көреміз.

Біз Түркістан ұғымын тұжырымдық кеңістікпен түсіндірер болсақ, ойымыз белгілі тарихшы Мәмбет Қойгелдиевтің мына бір пікірімен үйлеседі: «Тұтас Түркістан идеясы түрік (тарихшы «түркі» деп қолданған) халықтарымен бірге өмірге келіп, замандар тезінен өтіп, олар үшін түрлі тарихи ауыр кезеңдерде қорғаныс иммунитеті міндетін атқарған аса маңызды фактор болып келеді» [3, 320]. Яғни «тұтас Түркістан» идеясының белгілі авторы жоқ, идея түрік болып тарихта белгілі болғаннан бері сол халықпен бірге оның жүрегінде пайда болған, талай ғасырлар бойы дамып, жаңғырып, жаңарып келеді. Сонымен, Түркістан – түрік халықтарының тұтастығын көрсететін географиялық, этникалық, мәдени және саяси аймақ. Қашан да түрлі территориялық өзгерістерге қарамастан түрік халқы мекен еткен жерлер Түркістан атымен аталды.

Жалпы XX ғасыр басында «Түркістан» сөзі барлық түркі халықтарының ақын-жазушыларының лексикалық қорынан орын алды. Оның бір сыры бұл сөздің сакральды атауға жататындығымен де байланысты. Зерттеуші А.Керімбаев бұл сөздің этнолингвистикалық болмысы жайлы: «Түркістан» сөзі мифологиялық дүниетаныммен біте қайнасып кеткен. Оның тілдегі көрінісі, салт-дәстүрдегі, әдет-ғұрыптардағы маңызы XX ғасырда ерекше танылады. Әсіресе азаттық

аңсаған түркі ақын-жазушылары отаршылдықпен күресте «Түркістан» терминін еңбектеріне арқау етіп, «Түркістан» идеясына айналдырған» [4, 15] деп жазады. Академик лингвист Ә. Қайдардың пікірінше, «Түркістан» тілдік бірлігін «Табиғат» макротобының аясында қарастыруды жөн деп санайды. Бұл айтылған пікірдің шындығы бар екендігі зерттеулерді тереңірек қарастырған сайын айқындала түседі.

Мағжан Жұмабаевтың поэтикасындағы «ата мекен» ұғымын сипаттауға қатысатын басты географиялық атаулар: жер атаулары Түркістан, Тұран және Алтай. Осы жерде бір айта кететін мәселе, Түркістан мен Тұран түркілердің жері, мекені ретінде бірін-бірі алмастырып та қолдана береді. Мағжан ақын шығармашылығында мұны «Ертеде Түркістанды Тұран дескен» деп Тұранды Түркістанның архаикалық есімі ретінде көрсетеді. Мағжан Жұмабаевтың «Түркістан» өлеңінде Түркістан шаһары мен түркі елі ассоциациялық мәнде қабысып, бір-бірімен байланысып, сабақтасып тұрады. Ақын бірде Түркістан қаласы жайлы жырласа, бірде түркі елі жайлы, оның ұлы тұлғалары Шыңғыс, Тарағай, Әмір Темір, Ұлықбек, Ибн Сина туралы баян етеді. Ақын жырын былай бастайды:

Түркістан – екі дүние есігі ғой,
Түркістан – ер түріктің бесігі ғой.
Тамаша Түркістандай жерде туған,
Түріктің Тәңрі берген несібі ғой, –

дейді. Бірінші жолдағы «екі дүние» сөзі, біріншіден «дүние» сөзі полисемия, екіншіден «екі дүние» тіркесін көптеген мағынада түсінуге болады. Мүмкін ол жаңа мен ескінің арасы, мүмкін ғылым мен өнердің, мүмкін фәни мен бақилық, тіпті кешегі өмір мен бүгінгі тіршіліктің нысаны болар. «Екі дүние» сөзі метонимия, яғни мұнда ол қандай дүние екенін жасырын күйде, тек үлкен ой сала отырып берген. Ал «есік» сөзі осы сөз тіркесіне жалғана метафора болады. «Түркістан – ер түріктің бесігі ғой» деген өлең жолындағы «түрік» сөзінің этимологиясына тоқталсақ, ол «ер жүрек, батыл» деген мағына береді. Бүгінде «түрік» атауы жалпылама мағынада қолданылады. Ал «бесік» сөзі кіндік қаны тамған, туған жер деген мағына үстейді. «Түркістан – екі дүние есігі ғой, Түркістан – ер түріктің бесігі ғой» деген жолдардан параллелизм әдісін көруге болады. Дәлел: біріншіден «екі дүние» сөзінде – (нің) жұрнағы жасырын, екіншіден «есік» сөзі ұлттық санамызда қалыптасқан бірнеше мағына береді. Айталық,

өмірге келгенде ме, әлде үйге кіргенде ме алғаш ашылатын есік. Сол сияқты, бесік те нәрестенің дүниеге келгендегі ең алғашқы орны болып табылады. Сонымен қатар, Түркістанға назар аударту үшін, өлеңге бірден ену үшін «түрік» сөзін қайталау амалын қолданады. Бұл шумақта «т» әрпінен құралған аллитерация құбылысы кездеседі. «Тамаша Түркістандай жерде туған түріктің Тәңір берген несібі ғой» деп қара сөзбен айтсақ дұрыс болады. Мұндағы «тамаша» сөзі эпитет.

Тұранның тарихи бар отты желдей,
Заулаған қалың өрттей аспанға өрлей.
Тұранның жері мен суы да жат,
Теңіздей терең ауыр ой бергендей [5, 76], –

дегендегі от сөзі, Мағжанның өлеңдеріндегі бір ерекшелік десек те болады, зор символға ие. Тарихымызды осы аталған символдарды қоса атап, заулаған қалың өрттей аспанға өрлеген отты желге теңейді. «Тұранның жері мен суы да жат» деген тармақта «жат» сөзі бөтен, басқа, бөгде деген мағынада емес. Мағжанның қолданысында ол «тамаша, керемет» дегенді білдіреді [5, 216]. Ақынның теңіздей терең, теңіздей ауырға теңеген ойы – Тұранның тарихы, жері мен суы. Мұнда Мағжан теңеуді пайдаланады. Бұл шығарманы түгел дерлік оқып шықсақ, оның бір асып толқыған көңіл-күймен жырлаған отанға, жерге, елге, тарихқа деген сүйіспеншілігін, зор құрметін анық байқаймыз. Ал, енді осы жолдан ақын осының бәрін ойлай отырып, ойы сол кездегі Тұранның басынан өтіп жатқан қиын-қыстау кезеңі, жері мен суының отарлануы жанына батады. Жерге, суға деген қимастық сезімі сезіле, өлеңін ары қарай өлең жолдарымен өреді.

Тұранның шегі-шексіз шөлі қандай,
Теңіздей кемері жоқ көлі қандай!
Тұранның дария аталған өзендері,
Тасыса шөлді басқан селі қандай!

Төртінші шумақ түгелімен көз алдымызға, айталық, шексіз шөл, кемері жоқ көл, өзеннің селі, махаббат пен мақтанышқа толы сезіммен суреттеледі. Интонация – дауыс толқыны сөйлегенде сөз мағынасын әсерлі жеткізу үшін дауыстың құбылып, жоғарылап, төмендеп өзгеріп отыруы, сөздің мәнерімен, әр түрлі сезіммен айтылуы [6, 170]. Бұл шумақта ажар беріп, оның мағынасын толықтырып тұрған тәсіл – интонация. Сонымен қатар, шөлі қандай, көлі қандай

деген сөз тіркесіне аяқталған жолдарда параллелизм үлгісі, яғни шумақ басындағы дыбыстың бірыңғай қайталануы кездеседі.

Тұранның Тянь Шаньдай тауы қандай,
Пар келмес Тянь-Шаньға таулар талай!
Еріксіз ер түрікті ойға аларсың,
Көкке асқан Хантәңіріге қарай-қарай.
Балқашты бауырына алған Тарбағатай,
Жоталы жер кіндігі – Памир, Алтай.
Қазығұрт қасиеті тау болмаса,
Топанда Нұқ кемесі тоқтар қалай? –

деген шумақтарда Мағжан тауларды атап көрсетеді. Ер түрікті Тянь Шаньдай алып таудың, ең әдемі, ең биік, ақ мәрмәрдан шыңы жылтырайтын Хантәңіріне салыстыра теңейді және шендестіріп отыр. Балқаш бойлап орналасқан Тарбағатайды да ұмытпайды. Келесі жолда М.Жұмабаев: «Памир, Алай – жер кіндігі» дейді және жоталы жердің кіндігі екенін көрсетеді. Одан кейін Қазығұрттың жайын жырлайды. Осы жерге дейін Мағжан көз алдымызға Тұран өлкесінің географиялық картасының суретін жырмен салды. Дәл осы жерден байқап қарасақ, ақын алшақтығын сездірмей жағрафиядан тарихқа көшеді де халықтың жадында жатталып қалған аңыз өлең жолдарын еске түсіреді: «Басында Қазығұрттың кеме қалған, Ол Әулие болмаса неге қалған? Жетім бота түбінде жатып алып, Ойсыл қара жануар содан қалған» [5, 76]. Әрі қарай ақын өлең жолдарында патшалық Ресейдің саясаты, отарлауы, қазақ халқының басына түсірген ауыртпалығы құйындай ұйытқып басынан кетпей тұрғанын меңзейді.

Мағжан ойды бейнелеп айтатын генетикалық көне дәстүрді, поэзиясында ойларын образды бейнелеу үшін пайдаланған. Сөйтіп оқырманның сезімін басып, көңіл күйіне ықпал етіп, ойын толқытқан. Мағжан Жұмабаевтың бұл өлеңінде азаттықты аңсау сарындары бар. Сонымен қатар осы өлеңмен сабақтас эмиграцияда жүргенде Мәжит Айтбаев та «Түркістан» өлеңін шығарған. «Түркістан» бір ғана өлең емес, бір шоғыр өлеңдерден тұратын цикл.

Көркі көркем кереметті, күн келбетті көрер көзге,
Сұлу сәуле тым сәулетті, сапасы мол сөйлер сөзге
Түркістаным, топырағында тұруыма таппай тағат.
Сандалдым сан сапар шегіп, сағат соғып болмай санап.
Қала менен қырға қаһар кенет келіп, кесір салып,
Жанды жаншып, жайды жайпай, есіртті тым

есімді алып,

Алтын Алтай, аялы Алтай, балаусалы Балқаш көлмен.
Қарағанды, Қаратаудай қара ордам болған жермен,
Ертіс, Еділ, Ембі, Есіл, сусасам сүт Сыр суымен,

Қарқаралы, Қарқарадай, Көкшетаудың кең нуымен,
Сән-салтанат, сұлу сарай, Алматыдай астанаммен,
Жора – жолдас, ағайынмен, құрбы – құрдас, дос –
жаранмен [7, 138].

Бұл жолдардан ақынның «Түркістаны» – Тұранда орын тепкен Түркістан қаласы емес екені айқын аңғарылады. Түркістан – ақынның Отаны, туған жері – Қазақстан. Демек, оның да «Қазағым», «Қазақстаным» демей, «Түркістаным» деп тебіренуінде бір сыр бар.

Мәжит бұл өлеңінде қазақ жерінің географиялық бедерін поэтикалық тілмен соншалықты шебер, соншалықты көрікті бейнелейді. Бірақ жоғарыда келтіргеніміздей, «Қазақстан» деп аталмаған, «Түркістан» атауын иеленген. Бұл жерден ұлтшыл-қайраткердің ұлттық сананы әбден меңгергендігін көреміз. Мағжанның «Қазақ» төңірегінде қарастыруға симайтын түркішілдік өлеңдеріне жалғас сарындар да бар. Қазақ халқын ғана емес, бүкіл түркі жұртын бір шаңырақ астына біріктіріп, жұдырық боп жұмылуды армандайды ақын. Бұл жерден сонымен қатар легиондық идеологияның да сарынын байқай аламыз.

Ақын туған жеріне жете алмайтынын біледі. Кеудесін қысқан күйігін жасыра алмай, торығу сезіміне беріледі. Өлеңінде өзі де бой көрсетіп, қапа көңілін білдіреді, ішіне сыймай бара жатқан мұң-зарын шағады. Мағжан Жұмабаевтың «Түркістан» өлеңі мен Мәжит Айтбаевтың «Түркістан» шығармасын салыс-

тырғанда байқайтынымыз, Мағжан Түркістанды қос мағынасында да бір-бірімен сабақтастырып жырлайды. Яғни Түркістан қаласы мен түркі елі, оның ұлы тұлғалары бір-бірінен ажырамайтын сипатта көрініс табады. Сонымен қатар Мағжанның өлеңінде бүкіл түркі елінің отаршылдықтың құлдық қамытын киіп, жерінен айрылуын қасірет санайды. Өткен тарихқа үңіліп, оны көркем тілдік қуатымен шебер бейнелеп береді. Ақынның ой арманын жеткізу үшін қаншама керемет тілдік бірліктер, символдар, метафоралар мен метонимиялар қолданылған. Ал Мәжит ақынның өлеңінен туған жерге деген сағыныш, қайғы-мұң, бір сөзбен айтқанда, элегиялық рух байқалады. Бұл ғалымдардың пікірінше, «құтты қонысты аңсау» концептісімен сәйкес келеді. «Ата қонысты тастап көшу, жұрт аудару – тек амалсыз, еріксіз жағдайда ғана болатын, кейінгі өкініш, қайғы-қасіретке, мұң мен сағынышқа себеп болатын жағдай» [8, 116]. Жинақтай келгенде, Мағжанның Түркістанның азаттығын, ал Мәжиттің туған жерге жетуді аңсайтынын байқауға болады.

Қорытындылай келгенде, Мағжан Жұмабаевтың «Түркістаны» мен Мәжит Айтбаевтың «Түркістан» өлеңінде ой мен негізгі мәннің сипаты ерекшеленетіндігін аңғарамыз. Яғни Мағжан Түркістан шаһарын да, түркі жұртын да жырлап, азаттықты сөз етсе, Мәжит тек түркі жұрттарының, қазақ халқының географиялық бедерін жырына қосады. Бірақ негізгі идеялық өзектің бірдей екендігі көрінеді.

Әдебиеттер

- 1 Айтбаев М. Жеке архивтері. Өмірбаяндық дерек. – Қызылорда, 1937. – 34 б.
- 2 Togan A. Z. V. 1929-1940 seneleri arasında Türkistan vaziyeti. Baysun R. Türkistan Milli Hareketleri. – İstanbul, 1943. – 14 б.
- 3 Қойгелдиев М. Тұтас Түркістан идеясы және М. Шоқайұлы // Кітапта: Türkistanda Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924. Osman Noca Anısına İncelemeler. SOTA. – Haarlem, 2001. – 320 б.
- 4 Керімбаев А. Қазақ тіліндегі сакральды атаулардың этнолингвистикалық сипаты. Фил. ғыл. канд. ғылыми дәрежесін алу үшін жазылған кандидаттық диссертация. – Алматы, 2007. – 15 б.
- 5 Жұмабаев М. Сүй, жан сәулем. – Алматы: Атамұра, 2002. – 76 б.
- 6 Аханов К. Жалпы тіл білімі. – Алматы, 1974. – 170 б.
- 7 Айтбаев М. Шер. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 2005. – 138 б.
- 8 Нұрдаулетова Б.И. Жыраулар поэтикасындағы дүниенің концептуалдық бейнесі. – Алматы, 2008. – 116 б.

References

- 1 Ajtbaev M. Zheke arxi'veri. O'mirbayandy'q derek. – Qy'zy'lorda, 1937. – 34 b.
- 2 Togan A. Z. V. 1929-1940 seneleri arasında Türkistan vaziyeti. Baysun R. Türkistan Milli Hareketleri. – İstanbul, 1943. – 14 b.
- 3 Qojgeldi'ev M. Tutas Tu'rkistan i'deyasy' zha'ne M. Shoqajuly' // Kitapta: Türkistanda Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924. Osman Hoca Anısına İncelemeler. SOTA. – Haarlem, 2001. – 320 b.
- 4 Kerimbaev A. Qazaq tilindegi sakral'dy' atawlardy'nh e'tnoli'ngvi'sti'kaly'q si'paty'. Fi'l. ghy'l. kand. ghy'ly'mi' da'rezhesin alw u'shin zhazy'lg'han kandi'datty'q di'ssertaci'ya. – Almaty', 2007. – 15 b.
- 5 Zhumabaev M. Su'j, zhan sa'wlem. – Almaty': Atamura, 2002. – 76 b.
- 6 Axanov K. Zhalpy' til bilimi. – Almaty', 1974. – 170 b.
- 7 Ajtbaev M. Sher. Shy'gharmalary'. – Almaty': Zhazwshy', 2005. – 138 b.
- 8 Nurdawletova B.I'. Zhy'rawlar poe'ti'kasy'ndaghy' du'ni'eninh konceptwaldy'q bejnesi. – Almaty', 2008. – 116 b.

Сандыбаева К.

**Асыл нұсқа мен аудармадағы
реалиялар (Абай өлеңдерінің
негізінде)**

Мақала асыл нұсқа мен аудармадағы реалияларды зерттеуге арналған. Талдауға Абай өлеңдеріндегі реалиялар негіз болды. Абай өлеңдерінде қазақ халқына тән, ұлттық бояуы қанық реалиялар жиі кездеседі. Ақын реалияларды бастапқы мағынада ғана емес, сонымен қатар ауыспалы мағынада да қолданатынын айту парыз.

Зерттеу барысында Абай өлеңдерінің бес аударма нұсқасы салыстырылды. Салыстырмалы талдау барысында анықталған жайлар мыналар: а) Абай поэзиясын аударуда аудармашылар үшін басты қиындықтардың бірі реалияларды аудару болып табылады; ә) Абай өлеңдеріндегі ұлттық сипаты қанық реалиялардың мағынасын дәл түсіну, анықтау мүлде қиын жұмыс; б) Абай өлеңіндегі реалиялардың ұлттық реңкін өшіріп, оған өзге бояу беру дұрыс аудармашылық шешім емес; в) Абай өлеңдеріндегі реалияларды лайықты тәржімалау – алдағы күндердің міндеті; г) асыл нұсқа мен аудармадағы реалияларды Абай өлеңдерінің негізінде зерттеу бұрынғыша қазақ аударматануындағы өзекті мәселе болып қала береді.

Түйін сөздер: Абай, өлең, аударма, түпнұсқа, реалия, ұлттық бояу, мағына, образ.

Sandybayeva K.

**Realia in original and translations
(based on Abai's poetry)**

The article is devoted to the investigation of realia in original and in translations. Analysis based on realia from Abai's poetry. In Abai's poems frequently can be found realia saturated with national color. Poet applies the realia not only in their initial meaning, but in figurative meaning too.

During the analysis there was applied comparable analysis of five variants of translation of Abai's poems. In the conclusion there were determined further opinions: a) translating realia from Abai's poems is difficult; b) adequate comprehension and determination of notion of realia, which have rich national color is more difficult; c) vanishing the national color of realia in Abai's poems and attaching them another one is not the correct decision; d) adequate translating of Abai's poems is a future task; e) investigation of realia based on the Abai's poems is still actual problem.

Key words: Abay, poem, translation, original, realia, national color, meaning, form.

Сандыбаева К.

**Реалия в оригинале и переводе
(на материале поэзии Абая)**

Статья посвящена изучению реалия в оригинале и переводе. Материалом для анализа послужила реалия в стихотворениях Абая. В стихотворениях поэта часто встречаются реалии, насыщенные национальным колоритом, свойственным лишь казахскому народу. Следует отметить, что Абай использует реалии не только в их первоначальных, но и в переносных значениях.

Осуществлен сравнительный анализ пяти вариантов перевода стихотворений Абая. В результате исследования выявлено следующее: а) основная проблема в переводе поэзии Абая – это проблема перевода реалия в стихотворениях Абая; б) более существенная проблема заключается в адекватном понимании и определении значения реалия в тех стихотворениях Абая, национальный колорит которых имеет ярко выраженный характер; в) отнятие присущего и придание чужого оттенка реалия – не самое правильное переводческое решение; г) адекватная передача реалия в стихотворениях Абая является до сих пор злободневной задачей; д) изучение реалия в оригинале и переводе на основе стихотворения Абая остается актуальной проблемой в казахском переводоведении.

Ключевые слова: Абай, стихотворение, перевод, оригинал, реалия, национальный окрас, смысл, образ.

**АСЫЛ НҰСҚА МЕН
АУДАРМАДАҒЫ
РЕАЛИЯЛАР
(Абай өлеңдерінің
негізінде)**

Көркем аударма сәтті шығуы үшін аудармашы түпнұсқаны өзінің бес саусағындай жақсы білуі тиіс. Сонымен бірге ол мәтінге терең бойлап, автордың басты идеясын, айтпақ ойын толық түсінуі шарт. Аудармашы үшін поэзияға қарағанда прозаны аудару жеңіл, поэзияны аудару үшін – ақын, прозаны аудару үшін – жазушы болу керек деген ойлар жиі айтылып жатады. Мейлі жазушы, мейлі ақын болсын, аудармашы өзі тәржімалайтын мәтінді жан-жақты зерттеп, талдап, ұғынуы керек. Аудармашының автор шығармасын өз жанынан өзгертпей, толықтырмай аударуы міндет, міндет қана емес, аманат. Демек, аудармашы аманатқа қиянат жасамай, оны бұрмалап, мағынасын өзгертпей, оқырманға лайықты түрде ұсынуы тиіс.

Қазақ жазба әдебиетінің, көркем аудармашының негізін қалаушы ұлы ақын Абай Құнанбаевтың шығармашылығы – таусылмас қазына, зор мұра. Сол мұра қазіргі таңда әлем әдебиетінің озық үлгілерінің қатарынан орын алып, әлемге қазақ халқын, қазақ халқының мәдениетін танытуда. Абайдың адамгершілікті, қайырымдылықты, жақсылық пен әділдікті дәріптеп, надандық, зорлық, мақтаншақтықты сынайтын өлеңдері – ұлттық поэзиямыздың асқар шыңы. Сол құзар шыңды бағындырған аудармашы әзірге жоқ. Абайдың биігіне жетіп, өлеңдерін ақынның өз деңгейінде шебер зерлеген бір аудармашы табылмай келеді.

Абай поэзиясын аударуда аудармашылар үшін басты қиындықтардың бірі – реалияларды аудару.

Ұлттық әдебиеттің кез-келген туындысы тарихи, мәдени ақпараттан түзілетіні белгілі. Ал ұлт әдебиетінің көрнекті шығармашылық тұлғаларының туындыларында реалиялар мейлінше кең көрініс табады. Осы тұрғыдан келгенде, ұлт әдебиетінің туындыларын аударудағы басты қиындық реалияларды аударумен байланысты анықталады. Реалиялар туралы аударматану ғылымында жинақталған ойлар мен пікірлердің мол қоры бар. Кейбір аударматанушылар реалияларды аудару мәселесін аударматанудың теориясымен сабақтастырады. Әрине, бұл жерде теориялық қағидаларға сүйенудің маңызы үлкен. Солай дегенмен, реалияларды аудару аударма теориясының қағидаларына негізделеді деп біржақты айтуға болмайды. Шындығына келгенде, реалияларды аудару аударма теориясынан шықпайды,

аударма теориясы реалияларды тану, пайымдау, аудару тәжірибесіне тәуелді. Сондықтан, реалияларды аудару мәселесін нақты, салыстырмалы талдау негізінде пайымдаған дұрыс.

Реалиялар белгілі бір басты ерекшеліктеріне қарай бірнеше топқа бөлінеді. С. Влахов пен С. Флорин оларды былайша жіктейді:

1) Заттық: а) Географиялық реалиялар; ә) Этнографиялық реалиялар; б) Қоғамдық-саяси реалиялар; 2) Жергілікті: а) Бір тілдік кеңістіктегі реалиялар; ә) Қос тілдік кеңістіктегі реалиялар; 3) Уақыттық: а) Қазіргі заман реалиялары; ә) Ескірген (тарихи) реалиялар [1, 59].

Абай өлеңдерінде географиялық, этнографиялық, қоғамдық-саяси, бөтен (кірме), тұрмыстық және т.б. реалиялар бар. Олардың бәрін қарастыру біздің мақаламыздың міндетіне жатпайды. Оның үстіне біз Абай өлеңдеріндегі ұлттық мазмұны мен сипаты қанық реалияларды ғана таңдап алып, өз ойларымызды солардың басқа тілдерге аударылу деңгейін анықтауды мақсат еттік. Бұл – өз алдына үлкен мәселе. Оны ғылыми тұрғыдан толық талдап, саралап көрсету терең ізденіс пен ерен еңбекті талап етеді. Міне, осы ізденіс пен еңбек жемісті болуы үшін реалияларды аудармас бұрын, олардың мағынасын түсініп, ұғынып алу қажет. Ал содан кейін олардың Абай өлеңіндегі қызметін анықтап болғаннан кейін ғана аудармаға кірісу керек. Ал енді аудармашылар Абай өлеңдеріндегі реалияларды қалай түсініп, қалай аударғандығын саралай отырып, олардың мәтіндегі қызметін анықтай алды ма, жоқ па, соны қарастырайық.

Ақынның «Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек» өлеңінде мынадай жолдар бар:

Наданға арам ақылды құлаққа ілмек,
Бұл сөзден ертегіні тез үйренбек.
Рас сөздің кім білер қасиетін?
Ақылсыз шынға сенбей, жоққа сенбек.

Қызыл арай, ақ күміс, алтын бергек
Қызықты ертегіге көтерілмек.
Ақсақалдың, әкенің білімдінің,
Сөзінен сырдаң тартып, тез жиренбек [2, 29].

Ақынның сөзі бейнелі, суретті, образды. Олардың кейбірі тура мағынада емес, астарлы мағынада қолданылған. Сондықтан олардың нақты мағынасын дәл тауып көрсету, дәл түсіну оңай емес. Ал реалиялардың мағынасын дәл түсіну, анықтау мүлде қиын.

Берілген өлеңдегі «бергек» сөзіне назар аударайық. Бұл сөздің мағынасын қазіргі қазақ оқырмандарының көпшілігі біле бермейді. Сөздің ма-

ғынасын білмеген адам оның қолданылу аясын да білмейді: сөз заттың атын білдіре ма, сынын білдіре ме, сапасын білдіре ме, іс-әрекетті, қимылды білдіре ме – бәрінен де мақұрым қалады. Мұның бәрін білмеген адам бұл сөзді басқа тілге қалайша аудармақ?

Біздің сөзімізге тұздық болып отырған «бергек» – әйелдердің әшекейлі бас киімінің атауы. Жас келіншек сәукелені той өткенше киіп отырып, тойдан соң сәукелені іліп қойып, орнына бергек киетін [3, 264]. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде «бергек» сөзіне осындай түсініктеме беріледі. Сөйтіп, бергек сөзі тұрмысқа жана шыққан жас келіншектің киетін әшекейлі бас киімі болып шығады.

Осы сөзді аудармашы түсінді, мағынасын білді деп есептейік. Солай болған күннің өзінде бұл сөзді басқа тілдерге аудару қиын.

Ақыл тоқтатпаған адамға қызыл арай, ақ күміс, алтын бергек сияқты нәрселерді айтса, ол қызығып, соған есіл дерті кетіп, басқаның бәрін ұмытады. Өйткені мұндай адам осы аталған заттар мен нәрселердің бәріне қызығып, әуесқойлықпен құмартады. Абайдың өлеңінен оқырман осындай мағынаны ұғады. Аудармашылар осы топтағы «бергек» сөзін «диадема», «платок», «тога» деп аударары. Бір қарағанда осылардың бәрі орынды сияқты. Ал осыларды оқып алып, Абайдың өлеңіне қайта оралатын болсақ, аудармашылардың жоғарыда көрсетілген сөздеріне көңіліміз толмай қалады. Енді соның кейбір жайларына назар аударайық.

Красная заря (лучи), белое серебро, золотая диадема
Могут подняться до высот интересной сказки [6].

(Б. Момышұлының жолма-жол аудармасы)

Осы жолма-жол аударманы қазақ тіліне кері аударсақ, мынадай болмақ:

Қызыл арай (сәулелер), ақ күміс, алтын диадема
Қызықты ертегілердің биігіне дейін жете алады.

Б. Момышұлы «бергек» деген тұрмыстық реалия категориясындағы сөзді «диадема» деп аударары. «Дидадема» – (гр. diadema) шағын ғана, ортасы ашық әйелдердің әшекейлі, қымбат тәж секілді бас киімі [4]. Д. Ушаковтың түсіндірмелі сөздігіндегі дидадеманың анықтамасы осындай. Демек, аудармашы орыс тілді оқырмандарға қазақтың «бергек» деген сөзінің мағынасын оларға мәлім «диадема» арқылы таныстыруға тырысқан, алайда қазақтың бергек киген қызын дидадема киген ежелгі грек қызымен салыстыру

қиын. Оның үстіне бұл екі бөлек мәдениеттің материалдық элементтері. Екеуінің атқаратын функциясы мен сыртқы көрінісі бөлек.

Демек, бергекке диадема эквивалент бола алмайды. Бергекті қазақ әйелдерінің жасына, әлеуметтік жағдайына, руына байланысты киген жаулық, жырға, кимешек, бөрік сияқты бас киімдерінің бірі деп қарау жеткіліксіз. Сәукеле де, бергек те әшекейлі бас киім. Ал ақынның дәл осы бергек сөзін таңдауы арқилы мәтінге анық па, әлде астарлы ма, белгілі бір мағына теліп тұрғанын байқаймыз. Яғни, бізде аудармаға деген екі талап пайда болады: 1) аудармада образды беріп, ұлттық колоритті сақтау; 2) осы реалия сөздің мәтіндегі мағынасын анықтап, аудару.

Орыс ақыны, аудармашысы Д. Бродский бұл жолдарды былайша аударды:

Бредит дурень о багрянце заревом,
Об одеждах, шитых чудо-серебром [6].

Өзіміз де байқап отырғанымыздай, Д. Бродский түпнұсқадағы «бергек» сөзін өз аудармасында мүлдем тастап кеткен. Ол оны әдейі тастады ма, жоқ балама табуға қиналғандықтан тастады ма – беймәлім. Аудармашы Абайдың әйтеуір киім жайында айтып отырғанын түсінген. Бірақ берілген аударманы оқыған адам ондағы киімнің бас киім ба, аяқ киім ба, әлде басқа киім ба – оны аңғарып, түсіне алмайды. Сөздің өзі де, сөздің мағынасы да аудармада көрініс таппаған. Яғни, аудармашы «бергектің» мағынасын таба алмаған, ізденбеген десек, артық кетпейтін болармыз. Бәлкім, ол «алтын бергекті» «одежды, шитые чудо-серебром» деп аудару абзал деп шешкен болар, алайда Абайда «алтынды-күмісті киім» немесе «алтын мен күмістен тігілген киім» деген образ жоқ, «алтын бергек» бар.

Ақынның «бергегін» Ю. Кузнецов пен Ә. Қодар «платок» деп аударған.

Алый жар, златом-серебром шитый платок
Этот сказ и сегодня его не увлек... [6]
(Ю. Кузнецов аудармасы)

Кері аудармасы:

Қып-қызыл ыстық, алтын-күмістен тоқылған орамал
Бұл ертегі оны бүгін де еліктірмеді.

«Платок золотой и серебряный звон
До прелести чуда тобой вознесен... [6]
(Ә. Қодар аудармасы)

Кері аудармасы:

Алтын орамал мен күмістің сыңғырын
Сен керемет әсемдіктей көресің.

Аудармашылар Д. Бродскийге қарағанда «бергекті» «орамал» деп аударып, оның басқа киетін киім екендігін аңғарған. Осылайша, олар түпнұсқаға сәл жақындаған десек болады. Бәлкім, аудармашылар «бергекті» сол күйінде қалдырса, оқырман оны түсінбес еді, өйткені қазір қыздар үйленгеннен кейін «бергек» кимейді. Қазір біреуге келін болып түскен бойжеткен басына орамал тағатынын білеміз. Сондықтан, оқырманға түсінікті болсын деп аудармашылар Абайдың тілін жаңартқысы келген шығар. Дегенмен, Абай «орамал» емес «бергек» деп «ермек үшін жазбаған» болар.

М. Әдібаев бұл жолдарды былайша аударды:

Лучи зари и слитки серебра, и золотом отделанные тоги
Украшить могут сказочные слоги [6].

Кері аударма:

Таң сәулесі мен күміс кесектері, алтынмен көмкерілген тогалар
Ертегі шумақтарын көркемдей алады

Мұндағы «тога» – Ежелгі Римдегі ер азаматтардың ақ кенеп матадан тігілетін, бір ұшын сол жақ иыққа жамылып киетін киімі [5]. Біз аудармашының қазақ әйелдерінің ұлттық бас киімі болып табылатын «бергектен» Ежелгі Рим азаматтары үстіне орай жамылатын «тогаға» қалай адасып келгеніне қайран қалудан басқа ешнәрсе істей алмаймыз. Бұл аударманы оқығанда өлеңді Абай емес, ежелгі грек, рим ақындары жазды деген ой өздігінен туындайды. Сондықтан, амфитеатр, ғибадатхана, алтарь, басқа да ежелгі Рим мәдениетіне тән нәрселерді елестетіп кететін болсаңыз, таң қалмаңыз. Бәлкім, аудармашы өзіне дейінгі аудармашыларды қайталағысы келмеген болар, бірақ өлеңнің ұлттық реңкіні өшіріп, оған өзге бояу беру қиындықтан шығатын жол емес. Мұның нәтижесі – ұлттық реалияны өзге ұлт реалиясына алмастыру нәтижесінде болатын мағынаның өзгеруі және ұлттық колориттің жойылуы.

Осы жерде, «неліктен аудармашылар қазақтың ұлттық бұйымдарының атауларын өзге ел мәдениетіндегі нәрселердің атауларымен алмастыруды жөн көреді?» (диадема, тога) деген сұрақ туындайды.

Міне, бір ғана «бергек» сөзін аударуда осындай үлкен дау туар деп кім ойлаған?

Ұлттық бояуы қанық, қазақтың болмысына тән сөздерді Абай тек бұл өлеңде қолданбайды, жалпы ондай сөздерді ақынның әр өлеңінен кездестіреміз.

Абайдың ақындық шеберлігін сөз еткенде оның реалистік поэзиясына тұнық мөлдірлік пен айқындық қана хас екенін, ал формализм атымен жат екенін әрдайым есте тұтуға, ұмытпауға тиіспіз. Сондықтан да біз Абай поэзиясына музыкалық үйлесім, әуезділік хас дегенде оның саф тазалығын, ішкі гармониясын айтамыз, тұтқырлық пен тұттығу жоқтығын, татаусыздығын айтамыз. Мұның бәрі – Абайдың суреткерлік зор

мәдениетінің де, қуатты ақындық шабытының да жемісі, анық белгісі [7, 312]. А. Нұрқатовтың сөздеріне қосыла отырып, ұлы ақынымыздың туындыларының өзге тілдерге аударылуы кезінде орын алатын ақынның мөлдір әрі айқын реализмінің формализмге ұрынуы, музыкалық үйлесімінің үнінің бәсеңдеуі, саф тазалығының көмескіленуі мен ішкі гармониясының жоғалуы секілді нәрселерге шек қойсақ деп тілер едік.

Әдебиеттер

- 1 С. Влахов, С. Флорин. Непереводимое в переводе. – М.: Высшая школа, 1986. – 416 с.
- 2 Абай. Сен де бір кірпіш дүниеге. Өлеңдер мен қарасөздер. – Алматы: Атамұра, 2014. – 288 б.
- 3 Қазақ түсіндірмелі сөздігі.
- 4 Толковый словарь Д.Н. Ушакова <http://ushakovdictionary.ru/>
- 5 Электронный толковый словарь русского языка С.И. Ожегова, Н.Ю. Шведовой <http://www.lib.ru/DIC/OZHEGOW/ozhegow>
- 6 Абай институтының сайты <http://abai-inst.kz/>
- 7 Нұрқатов А. Абайдың ақындық дәстүрі. Монография. – Алматы: Жазушы, 1966. – 348 б.

References

- 1 Vlahov S., Florin S. Neperevodimoe v perevode. – M.: Vysshaya shkola, 1986. – 416 s.
- 2 Abaj. Sen de bir kirpish du'ni'ege. O'lenhder men qaraso'zder. – Almaty': Atamura, 2014. – 288 b.
- 3 Qazaq tu'sindirmeli so'zdigi.
- 4 Tolkovy'j slovar' D.N. Wshakova <http://ushakovdictionary.ru/>
- 5 Elektronnyj tolkovyj slovar' russkogo yazyka S.I. Ozhegova, N.YU. SHvedovoj <http://www.lib.ru/DIC/OZHEGOW/ozhegow>
- 6 Abaj i'nsti'twty'ny'nh sajty' <http://abai-inst.kz/>
- 7 Nurqatov A. Abajdy'nh aqy'ndy'q da'stu'ri. Monografi'ya. – Almaty': Zhazwshy', 1966. – 348 b.

Сұлтан Е.
**Роман трансформациясының
теориясы мен тарихы**

Мақалада қазіргі көркем прозадағы жетекші жанрлардың бірі романның трансформациялық теориясы және оның зерттелу тарихы осы мәселені қарастырған ғалымдардың еңбектері негізінде жан-жақты талданады. Қазіргі трансформация үрдісінің күшеюімен ерекшеленетін әдебиетке классикалық дәстүрден ауытқу тән. Мақалада қазіргі мәдениеттің даму үрдісі шығарма құрылысының өзгеруіне, стиль мен ойдың жаңаруына ықпал ететін фактор ретінде қарастырылады. Көпқырлылығымен, қарама-қайшылығымен, көптілділігімен ерекшеленетін қазіргі мәдениет жаңа жанрлық формалар мен вариациялардың пайда болуының себебі ретінде талқыланады. Сондай-ақ қазіргі кезеңдегі роман жанрының түрленуі туралы концепциялар, оның даму бағыты мен трансформациясының басты себептеріне шолу жасалады.

Түйін сөздер: роман, жанр трансформациясы, қазіргі көркем проза, М.М. Бахтин.

Sultan Y.
**Theory and history of novel
transformation**

The article analyzes the theory and researches history of transformation of one of the leading genres in literature- novel based on the scientific works of scientists investigated this problem. Modern literature which is allocated with the amplification process of transformation is characterized by the displacement from classical tradition. In the article the development of modern culture is considered as a factor of change the novel structure, updating styles and ideas. Stands out for its versatility, contradiction and multilingualism modern culture is analyzed as the cause of the new genre forms and variations. Also examines the concept of transformation of the contemporary novel genre, the directions of its development and the main reasons of its transformation.

Key words: novel, genre transformation, contemporary fiction, M.M. Bakhtin.

Сұлтан Е.
**Теория и история
трансформации романа**

В статье анализируется теория и история исследования трансформации одного из ведущих жанров в литературе – романа на основе научных работ ученых, исследовавших данную проблему. Современной литературе, которая выделяется усиленным процессом трансформации, характерен сдвиг от классической традиции. В статье процесс развития современной культуры рассматривается как фактор изменения структуры произведения, обновление стилей и идей. Выделяющееся своей многогранностью, противоречием и многоязычием современная культура анализируется как причина возникновения новых жанровых форм и вариации. Так же рассматривается концепции преобразования современного жанра романа, направления его развития и основные причины трансформации.

Ключевые слова: роман, трансформация жанра, современная художественная проза, М.М. Бахтин.

РОМАН ТРАНСФОРМАЦИЯСЫНЫҢ ТЕОРИЯСЫ МЕН ТАРИХЫ

XX ғ. аяғы мен XXI ғасыр тоғысындағы проза күрделі әрі қызықты құбылыс болып табылады. Көптеген бағыттар мен ағымдар, авторлық дүниетанымды беру формалары пайда болғанымен аталған мәдени-эстетикалық ауқымда бәріне ортақ бір үрдіс байқалады. Ол – көркем шығарма мазмұны мен формасының барлық элементтерімен батыл тәжірибе жасау үрдісі. Аталған айғақ тек постмодернистік кезеңмен ғана байланысты емес. Мұндай үрдістер дәуір алмасуымен де тікелей қатысты.

XX ғ. аяғы мен XXI ғ. басындағы саяси-экономикалық, мәдени-әлеуметтік ахуал әдебиеттің даму барысына да әсер етті. Көркем әдебиеттегі әлем бейнесі тұтастығының бүлінуі ең алдымен роман жанрының трансформацияға ұшырауына себепкер болды. Сол себептен әлі де қалыптасып жатқан, үнемі дамып, әрі трансформацияланып отыратын роман жанры бүгінгі әдебиеттанудағы өзекті зерттеу нысандарының бірі.

Бірнеше ғасыр бойы роман әдебиеттегі жетекші жанр болып келеді. Десе де, әлі күнге дейін роман терминінің жалпыға ортақ анықтамасы жоқ. Бұл оның әлі де болса өзінің даму биігіне толықтай жетпегендігінен болса керек. Роман феноменін зерттеуші ең танымал ғалымдардың бірі М.М. Бахтин өзінің «Эпос пен роман» атты еңбегінде былай дейді: «... роман – қалыптасу үстіндегі, әлі дайын емес бірден бір жанр. Жанрқұраушы күштер біздің көз алдымызда әрекет етуде: роман жанрының туылуы мен қалыптасуы белгілі бір тарихи күні аяқталады. Романның жанрлық қаңқасы әлі қата қойған жоқ және біз оның барлық пластикалық мүмкіндіктерін толық болжай алмаймыз» [1, 194].

Қазіргі кезеңдегі роман жанрының трансформациясына тоқталмас бұрын аталған мәселенің теориясы мен зерттелу тарихына үңілейік. Жанр мәселесі – әдебиеттанудағы ең күрделі мәселелердің бірі. «Жанр» терминінің мазмұны уақыт сайын өзгеріске ұшырап, күрделеніп келеді. Бұл туралы әдебиеттанушы ғалымдар да жиі айтып жүр. Бірақ бұл пікірдің жанр «тазалығы» ұстанымына негізделген, жанрлық бөлініс нақты көрініс табатын классицизм әдебиетіне қатысы жоқ. Ал роман жанрының ерекшелігін анықтау мәселесі бұдан да күрделі. Бұған дәлел ретінде әртүрлі әдеби сөздіктер мен энциклопедияларда берілген анықтамаларды келтіруге болады:

«Роман (франц. тілінде roman – алғаш роман тілдерінде пайда болған шығарма) – жаңа заман әдебиетіндегі эпикалық жанрдың үлкен формасы. Оның негізгі ортақ қасиеттері: өмірлік процестердің қиын формаларындағы адамды суреттеу, бірнеше кейіпкер тағдырын қатар алатын сюжеттің көп деңгейлігі, көп дауыстылық, сондықтан да басқа жанрлармен салыстырғанда көлемі үлкен болып келеді» [2, 889].

В.М. Кожевникова мен П.А. Николаеваның редакциясымен шыққан әдеби энциклопедиялық сөздікте:

Роман (франц. тілінде Roman, Нем. Roman, ағылш. тілінде Novel; алғаш рет ортағасырдың соңғы ширегінде латын тілінде емес, роман тілдерінде жазылған кез келген шығарма), баяндау тәсілі тұлғаны «қалыптастыруға» жеткілікті көркемдік кеңістік пен уақытта толыққанды суреттелген, жеке тұлғаның тағдырындағы қалыптасу, даму процестеріне бағытталған эпикалық шығарма. Жеке өмірдің эпосы бола тұра, роман қоғамдық өмір мен дара өмірді дербес, бір бірін тауыспайтын және жойып жібермейтін тәуелсіз күш ретінде қарастырады және бұл оның жанрлық мазмұнының айқын ерекшелігі болып табылады» [3.339-340].

М.М. Бахтиннің ізімен заманауи ғалымдар роман «біздің заманымыздың эпосы», яғни осы сәттің эпосы болғандықтан, негізінен аяқталған жанрлық формаға ие бола алмайды деген болжам жасайды. Роман үшін жаңаша бағаланып, қайтадан талқыланып жатқан «дайын емес» қалыптасу үстіндегі шынайылықпен барынша қатынас орнату маңызды. Роман қатаң регламентке бағынбайды, нақты қағидасы жоқ және барынша еркін қалыптасуды қалайды. Дегенмен, тақырып, сюжеттің драматизм деңгейі, композициялық сюжеттік ұстанымдар, әңгімелеу тәсілдеріндегі айырмашылықтарға қарамастан, аталған жанрдың кейбір доминанттылық белгілерін байқауға болады. Зерттеушілердің пікірінше, әсіре байқалатын белгілердің бірі – сюжеттің барлық компоненттерінің табиғи түрде романи мазмұндылықпен толығыуы. Романдағы шиеленіс тұлға мен қоғам арасындағы тәсілге айналған кезде, ол кейіпкердің мақсатты әрекеттеріне түрткі болатын өзіндік бір «серіппеге» айналады және осылайша, оның сюжет құраушы ретіндегі рөлін нығайтады [3, 339-340].

Романның зерттелу тарихы ұзақ әрі күрделі. Аталған тақырыпты зерттеуде маңызды еңбектер қалдырған бірнеше ғалымға тоқталып өтсек. Ең алдымен, Г.Ф. Гегельдің жанрды қоғам дамуының белгілі деңгейіндегі көркем проекция

деп қарастыратын XIX ғасырдағы зерттеу еңбектеріне тоқталу керек [4].

Сондай-ақ жанр тарихын тұлғаның дамуымен байланыстыратын орыстың филолог ғалымы А.Н. Веселовскийдің концепциясы да Гегельдің жанрлар типологиясымен үндеседі. Ғалымның пікірінше, қоғам мен тұлға қатынасының белгілі бір деңгейінде мазмұн туады (романның, эпопеяның) [5].

Гегель мен Веселовскийдің жанр типологиясы бір-бірінен ерекшеленгенімен, екеуінің ортақ тұстары да бар: аталған мазмұн түрлері тұлға мен қоғамның шынайы қатынасын суреттейді. Бұл мазмұн түрлерінің негізінде тұлға мен қоғам қатынасының дәуірлік өзгерістері жатқандықтан, олар тұрақты болып табылады.

Бұдан кейінгі жанрдың теориялық негізі ретінде В.Г. Белинскийдің «Разделение поэзии на роды и виды» атты еңбегін қарастыруға болады. Онда ғалым романды өз заманының эпопеясы деп атаған. Белинскийдің пікірінше, романның негізгі қызметі мынадай: «күнделікті өмір мен тарихи оқиғалардағы кездейсоқтықты жою, осылайша өзекті идеяның түп тамырына жету, сыртқы дүниені және шашыранды ойды рух пен сананың қалыбы ету» [1, 40].

Жанр құраушы белгілердің зерттелуі XX ғасырда да жалғасын тапты. Әрине, бұл жерде М.М.Бахтиннің 30-жылдары жазылған ғылыми мұралары ерекше маңызға ие. Өзінің роман туралы еңбектерінде ғалым Гегельмен үндестік тапқан. Осылайша, өзінің «Вопросы литературы и эстетики» атты еңбегінде ғалым романды көп стильді, көп дауысты құбылыс ретінде қарастырады [1, 141].

Сондай-ақ, сөз болып отырған мәселе үшін М.М. Бахтиннің «роман бірден-бір қалыптасу үстіндегі дайын емес жанр болғандықтан, басқа жанрлар сияқты нақты қағидаға негізделмейді, сол себептен де, тарихи тұрғыдан оның тек жеке-жеке үлгілері ғана белгілі» деген пікірі де өте салмақты болып табылады. Ғалым роман жанрының өзгеру бағытын және басқа әдебиетке әсерін айқындайтын негізгі тұрақты құрылысын анықтады:

– біріншіден, романда қалыптасатын сананың көп тілділігіне байланысты оның үш өлшемділігі;

– екіншіден, романдағы әдеби образдың уақытша координатының өзгеруі;

– үшіншіден, аяқталмаған осы шақпен (қазіргі кезеңмен) қатынас аймағы.

Бахтин аталған үш ерекшелік романда өзара үйлесімді байланыста болатынын айтап өтеді [1, 141].

Роман жанрының теориясы дамуының классикалық парадигмасын XX ғасырда М.М. Бахтин, А.Я. Эсалнек, В.В. Кожин, Г.Н. Пospelов, Е.М. Мелетинский, А.В. Михайлов, П.А. Гринцер, т.б. сынды ғалымдар зерттеді. Аталған ғалымдар роман «жанрлық мазмұнының» өзіндік ерекшелігі оның қоғамдық өмір мен дара өмірді дербес, бір-бірін тауыспайтын және жойып жібермейтін тәуелсіз күш ретінде қарастыра ауында; кейіпкерлердің жеке түсініктері мен көпшілік мақұлдаған нормалар арасындағы қақтығысты суреттеуінде; «кейіпкер өмір сүріп жатқан социумға қалай да қарсы тұратын» тұлға «рухани әлемін» танымның мәні ретінде қарастыруында деген көзқараста болды [6, 278].

XX ғасыр аяғы мен XXI ғасыр әдебиеті жанрлық трансформация үрдісінің күшеюімен ерекшеленеді. Мұны шығарма тақырыптары мен идеялардың жаңаруы, жазушылардың өз шығармашылық ерекшеліктерін терең әрі толық аша отырып, өмірді өзінің сан қырлы кейіпкерлерімен барынша шынайы суреттеуге бағыт алуымен байланыстыруға болады. Жанр трансформациясының қарқындылығы «автор «билігінің» жанрға үстемдік етуімен, тандемдік негізде үстемдіктің жанрдан авторға өтуі, яғни «автор жанрының» пайда болуымен байланысты. Жазушылардың қалыптасқан жанр үлгілерін өзгерту және құбылту негізінде жаңа жанрлар не ішкі формалық топтар пайда болады» [7].

Қазіргі мәдениеттің даму үрдісі шығарма құрылысының өзгеруіне, стиль мен ойдың жаңаруына ықпал етуде. Заманауи мәдениет көпқырлылығымен, қарама қайшылығымен, көп тілділігімен ерекшеленеді. Оның ықпалы жаңа жанрлық формалар мен вариациялардың пайда болуына алып келді. Қазіргі әдебиетке классикалық дәстүрден ауытқу тән. Кең таралған шығармалар түріне эссе роман, мысал роман, ертегі роман, т.б. сынды әртүрлі жанр элементтерін бойына жинаған туындылар жатады.

Біз қарастырып отырған мәселеде әсіресе, Бахтиннің «роман құрылысына кез келген жанр кірігуі мүмкін» деген постулаты өте маңызды болып табылады. Сонымен қатар, ғалым роман құрамында маңызды құрылыстық рөл атқаратын, кейде тіпті, романның ерекше жанрлық түрлерін қалыптастыра отырып, толықтай роман құрылысын айқындайтын нақты жанрлар тобын көрсетіп өтеді. Олардың қатарына күнделік, сапарнама, биография, хат, т.б. жанрлар жатады. Бахтиннің пікірінше, роман аталған кіріспе жанрларды шынайылықты суреттеудегі сөз ше-

берлігінің қалыптасқан дайын формалары ретінде пайдаланады [1, 138].

Қазіргі проза мазмұн құнарлығымен, эпикалық сарынның кеңдігімен және күрделі кейіпкер жүйесімен де ерекше. Бұл әсіресе XX ғасыр аяғы мен XXI ғасыр әдебиетінде үлкен өзгеріске ұшыраған роман жанрының жаңаруына әкеліп соқты. Көптеген зерттеушілердің пікірі бойынша әртүрлі композициялық форманың ұштасуы әсіресе осы роман жанрында айқын көрініс табады.

Қазіргі әдебиет «көпғасырлық дәстүр негізінде қалыптасқан жанрдың, ойлау әдісінің драмалық трансформациясын» басынан өткеруде. Кең тыныстылық, сонымен қатар, жанрдың жалпы жүйе тұрғысынан және жеке шығармалар аясында да ластанғанын байқауға болады [8]. Ғалымдардың бұл тақырыпқа үлкен қызығушылық танытуын осы кезең жазушыларының роман формасы мен мазмұнына тәжірибе жасау үрдісімен түсіндіруге болады.

Қазіргі әдебиеттегі жанрдың трансформациясы және эволюция мәселесі Н.Л. Лейдерман [9], Р.С. Стоун [10], М. Штейн [11], Д. Чандлер [12], М.П. Абашева, Ф.А. Катаев [13], В.И. Тюпа [14] және басқа ғалымдардың зерттеу нысаны болып табылады. Олардың еңбектерінде қазіргі прозадағы жанр эволюциясының ерекшеліктері айқын көрініс табады. Сондай-ақ әдебиет пен мәдениеттің қарым қатынас мәселесіне көп көңіл бөлінеді.

Қазіргі роман жанры трансформациясын қарастыруда ең алдымен романның мәдени дағдарыстан жол тауып шыға отырып, постмодернистік ахуалға өте шебер икемделгенін атап өту қажет. Аталған пікір постмодернизм феноменін зерттеуші көптеген ғалымдардың еңбектерінде көрініс табады. Мысалы, Д.В. Затонскийдің «Модернизм және постмодернизм. Мысли об извечном коловращении изыщных и неизыщных искусств» [16] атты еңбегінде роман постмодерннің ең биік шығармасы ретінде қарастырылады.

Шын мәнінде XX ғасырдың соңғы он жылдығында роман жанры үлкен дағдарысқа ұшырады және оның әсері әлі де болса байқалуды. Бұл туралы Н. Лейдерман өз зерттеу еңбегінде «...көп бейнелі, симфониялы күрделі және композициялық тұрғыдан бір арнаға салынған роман мәдениеті жойылды...» деп жазады. Мұның басты себебі, шынайылықтың ортақ концепциясының қирауы деп біледі зерттеушілер. Соның нәтижесінде бір-бірімен жарысып жатқан өткеннің, қазіргінің және болашақтың тарихи-әлеуметтік модельдері пайда болды. Нәтижесінде

бүтін эпикалық бір бейненің орнына бөлшек-тенген, жеке-жеке шынайылықтың балама концепциялары дүниеге келді.

Осыдан шығатын мақаланың зерттеу түйініндегі басты мәселе – романның әдеби дағдарысқа тойтарыс бере отырып, М.М. Бахтин айтып кеткен жанрлық өзегін сақтап, жаңа трансформациялық формаға еніп жанрретінде қалуы. Жоғарыда аталған жақын және алыс шет елдердегі

ғалымдардың қазіргі кезеңдегі роман жанрымен болып жатқан өзгерістер мен үдерістерге үлкен қызығушылық танытуы аталған мәселенің өзектілігін айқындайды.

Қорыта айтқанда, роман жанры трансформациясының бүгінгі деңгейін, жанрлық түрленуінің басты себеп-салдарын, бағытын қазіргі қазақ әдебиеті негізінде талдау әдебиет теориясындағы өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Әдебиеттер

- 1 Бахтин М.М. Эпос и роман. – СПб.: Азбука, 2000. – 301с.
- 2 Кожин В.В. Происхождение романа. – М.: Сов. писатель, 1963. – 439 с.
- 3 Богданова О. Постмодернизм в контексте современной русской литературы (60-90-е годы XX века – начало XXI века). – СПб.: СПбГУ, 2004. – 716 с.
- 4 Гегель Г.В.Ф. Эстетика: в 4-х т. Т.3.: пер. под ред. с предисл. М. Лившица. – М.: Искусство, 1971.– 621 с.
- 5 Веселовский А.Н. Историческая поэтика. – М.: Высш. шк., 1989. – 404 б.
- 6 Мелетинский Е.М. От мифа к литературе. Теория мифа и историческая поэтика. – М.: РГГУ, 2000. – 170 с.
- 7 Звягина М.Ю. Авторские жанровые формы в русской прозе конца XX века. – астрахань: Изд-во Астрахан. пед. ун-та, 2001. – 180 с.
- 8 Маркова Т.Н. К проблеме жанровых номинаций в современной прозе. // Русская литература XX XXI веков: направления и течения: сб. научн. трудов. Вып. II. – Екатеринбург, 2009. – С. 115-122.
- 9 Лейдерман Н. Л., Липовецкий М.Н. Современная русская литература: 1950-1990. – М.: Изд. центр «академия», 2003. – 412 с.
- 10 Stone R.S. Picaresque Continuities: Transformations of Genre from the Golden Age to the Goethezeit. – New Orleans: University Press of the South, ISBN: 1-889431-40-0. 1998.
- 11 Stein M. Black British Literature: novels of transformation. – Ohio State University. 2004.
- 12 Chandler D. An Introduction to Genre Theory. Retrieved 02.03.2014 from <http://www.aber.ac.uk/media/Documents/intgenre/intgenre1.html>. 1997.
- 13 Abasheva M.P., F.A. Kataev, Russian prose in internet era: transformation in poetics and author's identity. (Monography). – Perm: State Humanitarian Pedagogical University, 2013.
- 14 Тюпа В.И. Произведение и его имя. // Литературный текст: проблемы и методы исследования. Вып. 6. – Тверь: ТГУ, 2000. – 178 с.
- 15 Temirbolat A.B., Abdikulova R.M., Kalkabaeva S.A., Ospanova A.A. Transformation of Novel's Genre in Modern Literature // Mediterranean Journal of Social Sciences. – 2015. – Vol 6 No 4 S2.
- 16 Затонский Д.В. Модернизм и постмодернизм. Мысли об извечном коловращении изящных и неизящных искусств / Д.В. Затонский. М.: АСТ: ФОЛИО, 2001. – 256 с.

References

- 1 Bahtin M.M. Jepsos i roman. – SPb.: Azbuka, 2000. – 301s.
- 2 Kozhinov V.V. Proishozhdenie romanA. – M.: Sov. pisatel', 1963. – 439 s.
- 3 Bogdanova O. Postmodernizm v kontekste sovremennoj russkoj literatury (60-90-e gody XX veka – nachalo XXI veka). – SPb.: SPbGU, 2004. – 716 s.
- 4 Gegel' G.V.F. Jestetika: v 4-h t. T.Z.: per. pod red. s predisl. M. Livshica. – M.: Iskusstvo, 1971.– 621 s.
- 5 Veselovskij A.N. Istoricheskaja pojetika. – M.: Vyssh. shk., 1989. – 404 b.
- 6 Meletinskij E.M. Ot mifa k literature. Teorija mifa i istoricheskaja pojetika. – M.: RGGU, 2000. – 170 s.
- 7 Zvjagina M.Ju. Avtorskie zhanrovyje formy v russkoj proze konca XX veka. – astra-han': Izd-vo Astrahan. ped. un-ta, 2001. – 180 s.
- 8 Markova T.N. K probleme zhanrovyh nominacij v sovremennoj proze. // Russkaja lite-ratura XX XXI vekov: napravlenija i techenija: sb. nauchn. trudov. Vyp. I. – Ekate-rinburg, 2009. – S. 115-122.
- 9 Lejderman N. L., Lipoveckij M.N. Sovremennaja russkaja literatura: 1950-1990. – M.: Izd. centr «akademija», 2003. – 412 s.
- 10 Stone R.S. Picaresque Continuities: Transformations of Genre from the Golden Age to the Goethezeit. – New Orleans: University Press of the South, ISBN: 1-889431-40-0. 1998.
- 11 Stein M. Black British Literature: novels of transformation. – Ohio State University. 2004.
- 12 Chandler D. An Introduction to Genre Theory. Retrieved 02.03.2014 from <http://www.aber.ac.uk/media/Documents/intgenre/intgenre1.html>. 1997.

- 13 Abasheva M.P., F.A. Kataev, Russian prose in internet era: transformation in poetics and author's identity. (Monography). – Perm: State Humanitarian Pedagogic University, 2013.
- 14 Tjupa V.I. Proizvedenie i ego imja. // Literaturnyj tekst: problemy i metody issledovanija. Vyp. 6. –Tver': TGU, 2000. – 178 s.
- 15 Temirbolat A.B., Abdikulova R.M., Kalkabaeva S.A., Ospanova A.A. Transformation of Novel's Genre in Modern Literature // Mediterranean Journal of Social Sciences. – 2015. – Vol 6 No 4 S2.
- 16 Zatonskij D.V. Modernizm i postmodernizm. Mysli ob izvechnom ko-lovrashhenii izjashnyh i neizjashnyh iskusstv / D.V. Zatonskij. M.: ACT: FOLIO, 2001. – 256 s.

Каримова Г.С.

**Қазіргі қазақ драматургиясы:
идея және көркем шындық**

Мақалада қазіргі қазақ әдебиетіндегі драматургия жанрының даму тенденциясы, поэтикалық ерекшелігі, көркемдік шындық мәселесі сөз болады. Драмалық шығарма – шынайы болмысты шиеленіскен тартыс үстінде айырықша тәсілдермен жинақтап көрсететін күрделі, қиын жанр. Қазіргі қазақ драматургиясындағы көркемдік шындық оның поэтикасымен бірлікте қарастырылады. Осымен байланысты мақалада қазіргі қазақ драматургиясының озық үлгілерінің бірі ретінде Жолтай Әлмашұлының «Жапон аруының арманы» атты екі актілі пьесасы зерттелінген. Мақала авторының мақсаты-сюжеттік-композициялық, идеялық жағынан көркемдік шындықпен үндестігі ашу болып табылады.

Түйін сөздер: қазіргі қазақ драматургиясы, поэтика, көркемдік шындық, Жолтай Әлмашұлы, «Жапон аруының арманы».

Karimova G.S.

**Modern Kazakh Drama:
idea and artistic truth**

The article analyzes the development of the drama genre of the Kazakh literature, its poetic peculiarities and artistic originality. The dramatic work is a complex genre of literature that reflects the reality and demonstrates the intensity of the conflict in all actions. Modern Kazakh drama is an artistically original art in its concord with poetics. In this regard, the article explores in detail the work of one of the leading Kazakh playwrights Zholtay Almashuly: his two-act play "The Dream of a Handsome Japanese". The purpose of the author of the article is to reveal the ideological, artistic and plot-compositional problems of the play.

Key words: modern Kazakh drama, poetics, artistic originality, Zholtay Almashuly, "The Dream of a Handsome Japanese".

Каримова Г.С.

**Современная казахская
драматургия: идея и
художественная реальность**

В статье дается анализ развития драматического жанра казахской литературы, поэтические особенности, художественная оригинальность. Драматическое произведение является сложным жанром литературы, который отображает реальность и демонстрирует напряженность конфликта во всех действиях. Современная казахская драматургия является художественно оригинальной в сочетании с поэтическим. В связи с этим в статье детально исследуется произведение одного из ведущих казахских драматургов Жолтая Алмашулы – двухактная пьеса «Мечта японского красавца». Цель автора настоящей статьи – раскрыть идейно-художественную и сюжетно-композиционную проблематику пьесы.

Ключевые слова: современная казахская драматургия, поэтика, художественная оригинальность, Жолтай Алмашев, «Мечта японского красавца».

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ДРАМАТУРГИЯСЫ: ИДЕЯ ЖӘНЕ КӨРКЕМ ШЫНДЫҚ

Әлемдік қауымдастықтағы өткеніне, бүгінгі мен ертеңіне үңілген кез келген халықтың ұлттық болмысы пен ұлттық құндылықтарының өзіндік бағасын беру, сақтау, ұрпаққа жеткізу жолында өзі өмір сүріп отырған қоғамның өзекті мәселелерін әдебиет арқылы қозғауы – жалғасын тауып келе жатқан құбылыс. Ұлт тілінде жазылған әдеби шығарма – сол ұлттың, ол өмір сүріп отырған бүкіл қоғамның шынайы болмысын көрсете алатын көркем құрал. Соның ішінде М. Әуезовтың сөзімен айтқанда «қиын жанр, ең жауапты жанр және сәті келген шағында ең бір көптік жанр — драма жанры» [1]. Осы тұрғыдан драматургиялық туындылардың көркем шындықты поэтика заңдылықтарының шеңберінде жеткізудегі рөлі ерекше.

Әдебиеттегі драмалық шығармалардың өзге жанрдағы туындылардан ерекшелігі, біріншіден, оның адамзаттың рухани болмысындағы шынайы сезім мен құштарлықты психологиялық жағынан оқырман мен көрерменнің жан күйзелісімен ұштастырып, заманның келелі мәселелерін барынша шынайы суреттеуінде болса, екінші жағынан, драмалық шығармалар көркем туынды (мәтін) түрінде оқырманына әрі сахналық қойылым түрінде көрерменіне жетеді. Әрине бұларды бір-бірінен бөліп қарауға болмайды. Себебі, драма жанры сахна, театр үшін де, көркем туынды үшін де қажет. Сахна өнерінің қашанда қайнар көзі мен арқауы – ұлттық драматургия.

XX ғасырдан бастау алған қазақ драматургиясындағы туындылар классикалық әдебиет үлгілері болып саналатын құнды шығармалар. Атап айтсақ, «қазақ топырағында драматургияны дамытқандар қатарында Жүсіпбек Аймауытов, Сәкен Сейфуллин, Мұхтар Әуезов, Бейімбет Майлин, Ілияс Жансүгіров, Сәбит Мұқанов, Ғабит Мүсірепов, Жұмат Шанин пьесалары ұлттық классикалық дәстүр жолын қалыптастырды және т.б. кейінгі толқын драматург-қаламгерлер шығармашылығы арқылы жалғасты» [2]. Ал тәуелсіздік жылдарынан басталатын қазіргі қазақ әдебиетіндегі драмалық шығармалар дәстүр мен жаңашылдықты қатар алып, өзіндік поэтикасымен, терең мазмұнымен ерекшеленіп отыр.

Белгілі ғалым Р. Нұрғалиевтің: «қазақ драматургиясының бүгінгі жаңалықтарын, даму тенденциясын бағдарлағанда

мазмұн мен форма арасындағы диалектикалық байланыс күрделілігін ерекше еске тұта отырып, бірнеше салаға жеке-жеке назар аударып, түйінді мәселелерді арнайы бажайлау шарт. Көркемдік құралдар, әдеби дәстүрлер оп-оңай, тез өзгере салуға ырық бермейді, алайда, суреткердің дүние танымы, тақырыпқа келуі, бейне жасауы – бұл орайдағы құбылыстар, түптеп келгенде, болмыстың, өмірдің ағымынан жырылып, томаға тұйық қала алмайды» [3,272] деген көзқарасын назарға алсақ, дәстүр мен жаңашылдық қатар көрініс тапқан қазіргі қазақ драматургиясының даму қарқынындағы көркемдік әлем өзіндік сипатқа ие.

Қазіргі заманда драматургия мен театр - күрделі уақытта өмір сүрген қазақ елінің өмірінен ерекше орын алатын көркемдік игілік, эстетикалық байлықтардың бірі [3, 384]. Бұл күнде драматургия саласында Д. Исабеков, Қ. Ысқақов, Ә. Тарази, Т. Нұрмағанбетов, С. Балғабаяев, И. Оразбаев, И. Сапарбаев өнімді еңбек етуде. Ал аға буынның ізін жағастырып жүрген қазіргі қазақ драматургиясының өкілдері – С. Асылбеков, Е. Аманшаев, Р. Мұқанова, Р. Отарбаев, Е. Жуасбек, Т. Жандәулет және т.б.

Дәуірдің көркемдік санасы оның өзіндік поэтикасынан көрініс табатыны белгілі. Қазіргі әлемдік әдебиеттану ғылымында поэтика мәселесі айтарлықтай қарқынды зерттелгенімен, әлі күнге дейін бұл ұғымның нақты анықтамасы жоқ. Брокгауз бен Ефронның энциклопедиялық сөздігінде поэтикаға «поэтикалық қызметті, оның көрінісін, формасы мен түрлерін зерттейтін ғылым» [4] ретінде анықтама береді. Ал «Қысқаша әдебиеттану энциклопедиясында» поэтика – «әдебиеттің құрылымын, жанрлар мен түрлерді, ағымдар мен бағыттарды, стиль мен әдістерді, көркемдік тұтастықтың түрлі дәрежедегі қатынастары мен ішкі байланысының заңдарын зерттейді» делінген [5]. Орыс әдебиеттанушысы М. Поляков «шығарманың көркемдік мәнін құрайтын заңдылықтар, ережелер мен нормалар поэтиканың негізі» [6] десе, Я. Мукаржовский поэтика «тек шығарманың поэтикалық техникасы туралы нормативтік ғылым ғана емес, сондай-ақ поэтика – поэтикалық өнердің эстетикасы мен теориясы» [7] деген пікір айтады. Сонымен қатар әдебиеттанушы ғалымдар поэтика деген мәселені қозғағанда жекелеген шығармалардың, автордың, көркемдік жүйенің, жанрдың, сюжеттің, стильдің және т.б. поэтикасы туралы айтады. Бұған дәлел ретінде О. Фрейденбергтің «Поэтика сюжета и жанра», Я. Пропптың «Морфология сказки», М. Бахтиннің «Проблемы по-

этики Достоевского», Н. Рымарьдің «Поэтика романа» сияқты еңбектерін атауға болады.

Қазақ әдебиетінде көркем туындылардың поэтикасына, соның ішінде драма жанрын жан-жақты әрі терең зерттеу жүргізген З. Ахметов, З. Қабдолов, С. Қирабаев, Р. Нұрғалиев, Б. Майтанов, Т. Есенбековтың, Т. Тебегенов, А. Зекенова, Р. Сұлтанғалиевалар – ұлтты кәдебиеттануда көркем шығарманы поэтикалық тұрғыдан зерттеудің әдіснамалық үлгісін ұсынған ғалымдар.

Жалпы поэтиканың негізгі категориясы – жанр, себебі кез келген туынды белгілі бір жанр формасында ғана көрінеді. Қазіргі таңда әлемдік әдебиетте, соның ішінде қазақ әдебиетінде драматургия жанрларының поэтикасына қатысты зерттеулердің өзектілігі байқалады. Драматургиялық жанрларға қатысты мәселелердің шешімін табуда ең алдымен Аристотельдің «Поэтикасы» өз үлесін қоса отырып, драма теориясын, оның әрбір элементінің функционалдық сипатын тұжырымдады. Бұл тұрғыда Аристотель поэтиканы поэзия туралы ғылым деп санай келе, көркем туынды «тұтас», «әсер қалдыратын», «пропорцияға» және «үндестікке ие» болуы керек деді. Аристотельден кейін жанрлық поэтика туралы пікірлер С. Д. Балухатомға тиесілі. Ол поэтиканы «жанр техникасы», яғни мінездердің, композицияның құрылымы, диалог жүргізудің ұстанымдары дей келе, осы аталған ерекшеліктердің барлығы жанрға байланысты түрленіп, жаңарып отырады дейді [8].

Әдеби туындының ішкі әлемі, оның құрамы мен құрылымы өте күрделі. Автордың көркемдік әлемі мен әдеби кеңістікті тұтастықта зерделеу – оның поэтикасын талдау. Демек, поэтика – осыған дейін әдебиет теориясы ұғымымен бара-бар деп түсінілсе, қазіргі таңда әдебиет теориясының бір бөлімі, әдеби шығарманың теориясы, әдеби туындының көркемдік құралдары, тілдік, композициялық, типтік құрылымы, түрі, жанры туралы ғылым деген анықтама беріліп отыр.

Қазіргі қазақ драматургиясының шеңберіне тәуелсіздіктің тұсынан бүгінгі күнге дейінгі жазылған туындыларды қарастырамыз. Ал дәл осы кезең – ғасырлардың тоғысына сәйкес келетін, дәстүрдің жаңашылдықпен үндескен кезеңі. Кейіпкер болмысын танытудағы психологизмнің қызметі, көркем шығармадағы баяндаудың жолдары, суреттеудің жүйесі, көркем мәтіннің семантикалық, стилистикалық құрылымы жайындағы ізденістер – қазіргі

қазақ драматургиясының жанрлық сипатын айқындайтын параметрлер.

Қазіргі қазақ драматургиясы – қазақтың XX ғасырдағы классикалық әдебиеті дамуының заңды жалғасы. Қазіргі қазақ драматургиясы әлемдік классикалық дәстүрді шығармашылықпен қабылдай отырып, ұлттық топырақтағы осы өнердің өркендеуіне жаңашылдықпен үлес қосып келеді [2]. Осы тұрғыдан драмалық шығармалардың заманауи-гуманитарлық ойлаудың бір тармағы ретінде қоғамдық пікірге белсенді қозғау салуда рөлі ерекше.

Қазіргі қазақ драматургиясының поэтикасын талдағанда ең алдымен жанр мәселесіне тоқталу керек. Заманауи драматургияның жанрлық сипаты өзіндік ерекшеліктерге ие. Онда абсурдтық драмадан трагедияға дейінгі аралықтағы түрлі жанрлар қамтылғанын байқаймыз. Комедиялық, трагокомедиялық, мелодрамалық жанрдағы туындар артып келеді.

Қазіргі драмалық шығармалардың жанрлық ерекшелігі, біріншіден, көркем шындық пен бейнелерді жинақтап сыйғызатын пьесалардың ықшам көлем-мөлшері, екіншіден, пьесалардың әдеби-поэтикалық болмысын танытатын кейіпкерлердің диалогтары мен монологтарының өрнектері, үшіншіден, кейіпкерлердің қимыл-әрекеттерінің – тартыс-қақтығыстарының шынайылығы. Осымен байланысты қазіргі драмалық шығармалар реалистік идеяға негізделген деуге болады.

Драма жанрында баяндалатын оқиға, яғни тартыс желісі кейіпкер сөзі арқылы өрбиді. Қаламгер шығарма кейіпкерлерінің іс-әрекеттерін білдіретін түсініктемелерді жақша ішінде береді. Мұндай белгілерді авторлық ремарка деп атап жүр. Оқиға желісінің негізгі даму барысы болып саналатын шығарма кейіпкерлерінің сөзі, яғни репликалар, негізінен диалог, кейде монолог түрінде беріледі. Кейіпкер сөздері жинақы болып келеді де, онда сөйлеушінің мүддесі мен сезімі, терең сезім әлемі көрермендерді еліктіретіндей деңгейде құрылады. Кейіпкерлер сөзі өлең формасында да, қара сөз формасында да алына береді. Қазіргі драмалық шығармалардың құрылымы ондағы оқиға желісі мен тартыстардың даму қарқынына және ауқымына байланысты көріністерге, актілерге, бөлімдерге бөлінеді. Ал композициялық тұрғыдан драмалық шығармадағы оқиғаның желісінің басталуы, шиеленісуі, шарықтау шегі, шешімін табуы болады. Қазіргі драматургияға тән ерекшелік – кейбір шығармалар мұндай классикалық үлгіден

өзгеше, яғни бірден тартыстың шиеленіскен тұсынан басталуы мүмкін.

Қазіргі қазақ әдебиетіндегі драма жанрында жазылған туындалырдың басты ерекшелігі – күнделікті тұрмыстың әр түрлі құбылыстары жан-жақты бейнеленеді. Сан алуан тартыстар драмалық ауыр шайқастарға салып, оның рухани адамгершілік қуатын сынап көреді; алға қойған мақсат, белгілі нысана үшін күресу үстінде адамдар мінезінің неше түрлі қырлары ашылады. Уақыт, заман талаптары, әлеуметтік шарттар қалыптастырған нормаларды бұзу, шеңберден шығып, шекарадан өту секілді қаһармандар әрекеті тартысты, психологиялық ситуациялар тудырады.

Сондай-ақ қазақ драматургиясының бүгінгі даму үрдісіндегі ерекшеліктердің бірі – адам психологиясын, ішкі жан сарайын ашуға, түсіндіруге деген ұмтылыс. Осындай бағыттағы әдеби туындылардың бірі – ЖолтайӘлмашұлының «Жапон аруының арманы» атты екі актілі новеллалық пьесасы. Шығармада баяндалатын оқиға Астана қаласында және қала сыртындағы кішкене бұлақ басында өтеді. Туынды авторы шығарманың сахналық нұсқасы үшін режиссерге құлаққағыс ретінде берген алғысөзінде шығармадағы негізгі идеяны айқын көрсетеді, яғни «халықтар мен ұлттар достығын әуелете ұрандату емес, осы күнгі қазақ елінің әлемдік өркениетке қол созғанын, кез келген дамыған елдермен терезесі тең дәрежеде сөйлесіп, пікір таластыра алатынын баян ету» және «XXI ғасыр індеті – экологиялық апатты, оның не себепті және қалай өріс алып келе жатқанын дәлелді себептермен ашу» [9, 74] – әдеби туындыны жазудағы негізгі мүдде.

Оқиға желісі прологпен – Астана қаласындағы ғылыми зертханадағы қызметкерлердің өзара қызу талқысынан басталады. Мұсаханнның әңгімесіне құлақ қойған жас ғалымдар Қазанаттың өміріне аяныш білдіріп, оның жаңа ортаға – үйірге келіп қосылғандағы жай-күйіне алаңдаушылық білдіреді. Бірақ Мұсахан әңгімесінің соңы аяқталмай, барлығы жиналысқа асығып шығып кетеді де, шығарманың «идеялық» кейіпкері Тәукенің сөзімен аяқталады.

Шығарманың сюжеттік-композициялық желісі бойынша бірінші актінің бірінші көрінісі қаладағы мейрамханаға жиналған жастардың отырысы арқылы басталады. Кейіпкерлер диалогынан бұл отырыстың себебі айқындалып, Нұрмұхан мен Меңжан махаббаты Қозы мен Баянның махаббатына теңеліп, оқиға өрби түседі.

Оқиға одан әрі отырыстан кейінгі жастардың жапон әртістерінің қойылымын тамашалау үшін театрға баруымен жалғасады. Осы тұста тағы бір кейіпкер – жапон әртіс қызы Алеко театр сахнасында оқыған монологымен танылады. Алекоға Меңжанның сүйіктісі Нұрмұханның ғашық болып қалуы оқиға желісін шиеленістіре түседі. Тартыстың әрі қарай театрдан шыққан жастардың отырысындағы оқиғалармен жалғасады. Нұрмұханның Меңжанға деген сезімінің аз уақыттың ішінде Алекоға ауып кеткендігін кейіпкерлердің барлығы байқайды. Алеко үшін де Нұрмұхан жақсы жағынан көрініп, ол оны жақын тануға ұмытылады. Театрға дейінгі Меңжанның туылған күніне арналған отырыста барлығы, соның ішінде Меңжан Нұрмұханның ән орындауын сұрағанда, ол көптің тілегін қабыл алмай, тек Абайдың кара сөзінен үзінді оқып береді. Тіпті отырыстан кейін театрға бару ұсынысы тасталғанда, ертеңгі жұмысын сылтау етіп барғысы келмеген Нұрмұханның театрдан кейін тағы бір жерге отырыс ұйыстыруға қарсы еместігі, екінші отырыстағы Нұрмұханның Алекоға деген көзқарасы – оның ыстық сезімі мен құштарлығын көрсетеді. Алдыңғы оқиғалардан Нұрмұханның Меңжанмен қарым қатынасында бір мәжбүрліктің барлығы байқалады. Кейін бұл ертеңіндегі оқиғамен дәлелдене түседі. Шығарма желісінде Нұрмұхан, Жомартбек, Ясу микробиолог ғалым ретінде үлкен жаңалық ашуды көздеп, Семей полигонының орнына қияр мен помидор егіп, тәжірибе жасап жүреді. Суреттелетін оқиғаның ертеңіне олар сол аймаққа жолға шығып, тәжірибелік қияр мен помидорды жинап алуы керек болады. Бірақ оқиғаның шиеленісуі олардың осы мақсаттарының орындалмауына алып келеді. Алеко мен Нұрмұханның бірге кетуі, оларды іздеп келген Жомартбектің Нұрмұханға айтқан сөздері шығарма желісінің негізгі идеясын, проблемалық тұстарын айқындай түседі. Алекоға көңілі ауған Нұрмұхан енді Меңжанды қайтпек? Олардың үлкен зерттеу жобасына бірден-бір ықпал етіп отырған адам – Меңжанның академик атасы. Бір жағынан Жомартбек Нұрмұханға егер Меңжанмен аралары үзілсе, бүкіл жобамыз, мақсатымыз, еңбегіміз зая кетеді деп түсіндіріп әлек. Екінші жағынан Нұрмұхан досының Алекоға деген сезімінің бір сәттік, алдамшы екендігін ұғындыра алмай әлек. Бірақ сезімді мақсаттан биік қойған Нұрмұхан Жомартбектің сөзіне тоқтай қоймайды. Осылайша Жомартбек бүкіл мақсаттарының күл талқаны шыққанына, ертеңіне алаңдаушылық

танытады. Бұл ретте осы шиелініскен тұста екі жақты мәселе көтеріледі. Біріншіден, бүгінгі махаббаттың есепке құрылатынын меңзесе, екінші жағынан Жомартбектің «Осы біз, қазақтар, неге бір істі бастап алып, аяғына дейін жете алмаймыз... Сөйтсем бәрі де мінезде жатыр екен, Былқылдақтық...», «Біз әуел баста мақсатты дұрыс қоя білмейтін халықпыз. Бәрі де жол жөнекей шешіледі. Жол-жөнекей айқындалады» деген сөздері арқылы осы заманғы қазақ арасында кең жайылған келелі мәселені көтеріп тұр.

Әрі мақсатына жетуді көздеп, әрі досының жағдайын ойлаған Жомартбек қулыққа көшіп, Алеко мен Нұрмұханның қайта кездесуіне кедергі болады. Бірақ тартыс шешімі кейіпкерлердің барлығының кездесіп, ой бөлісуі арқылы табылады. Осы тұста ұлттық сезім, ұлтаралық неке, махаббат сезімі, жеке мақсат, мүдде, экологиялық зардап пен жан дүниенің тоқырап, бүлінуі сияқты мәселелердің түйіні кейіпкерлер диалогы арқылы көрініс береді.

Қазаққа келін бола алмайтынын түсінген, ұлттық сезімді махаббат сезімінен биік қойған жапон қызы Алеконың арманы – адамдардың ішкі жан тазалығы, жанның тазалығы экология салдарынан зардап шеккен тән саулығынан да маңызды екендігін ұғыну, соған жету.

Драматург шығарма прологында баяндайтын Қазанатпен байланысты оқиғаның басын бастап, сонын эпилогта аяқтауының өзінде үлкен астар бар. Қазанат образын деталь ретінде ала отырып, автор әр ұлттың өкілі өз атамекенінде, өз ортасында өмір сүру керектігін, олай етпеген күнде «үйіріне үйрене алмай жан тәсілім етеді» дегенді жеткізеді.

Шығармадағы кейіпкер Тәуке – сырт келбеті құбыжық тәрізді болғанмен, ақыл-есі тұзу адам. Автор Тәуке образын әр көріністің аяғында сахнаға алып шығып отырады да, негізгі түйінді кейіпкердің сөзімен бірде ашық, бірде астарлы түрде жеткізеді. Тәуке негізгі кеңістік ретінде алынған зертханасындағы зерттеу нысаны ретінде жүреді. Оның тәніндегі бұзылыстарды зерттеп жатқан Нұрмұхан мен Жомартбек сияқты жас ғалымдарға Тәукенің реніші бар. Тәуке болып жатқан оқиғаларды сырттай бақылай отырып, адам терісінің тыртығын зерттегенше, ең алдымен адамның ішкі жан дүниесіндегі бұзылыстарды зерттеп, солардың емін табуға неге ұмтылмайды деген сауал тастайды.

Шығармадағы оқиға барысы кейіпкерлері Нұрмұхан мен Жомартбек, Нұрмұхан мен Меңжан, Нұрмұхан мен Алеко және Мұсахан, Ясу, Гүлжан, Тәуке арасындағы диалогтар арқылы өрбиді.

«Кез келген көркем шығармада автор өз ойын кейіпкердің пікірі, көзқарасы, сөз саптауы арқылы береді. Ал бұл жайт драмалық шығармаларда кейіпкерлердің диалогы арқылы іске асады. Сондықтан да драматургиялық шығармалардағы жауап алмасу мақсатындағы диалогтар қысқа да нұсқа, ұтқыр ойға құрылатындықтан, нағыз шеберлікті талап етеді. Драматургия жанрының қиындығы да осында [10, 246]. Ғалым А. Тымболованың осы пікіріне сүйенсек, көркемдік әлем тұтастай кейіпкерлердің тілі арқылы жасалады. Автор шығарма идеясын негізінен Нұрмұхан, Алеко және Жомартбек арқылы жеткізеді. Шығармада бүгінгі күннің шынайы көріністері айқын байқалады, оның барлығы кейіпкерлер сөзінен көрініс табады.

Тәукенің мына сөздері шығарманың басты идеяларын айқындайды:

«Осылар... осылар үнемі асығады да жүреді. Не бітіріп жатыр екен сонда? Қоғам мынау... Адам мынау... Бүлінбеген не қалды бұл тірлікте... Бүлінбеген не зат бар!...»

«Өмір спектакль дедің бе? Ол не? Махаббат хикаясы ма? Оны кім жазбады?! Кім сахнада ойнамады. Ал мықты екенсіңдер, сырты құбыжық, іші мұнтаздай тап-таза адамды ойнаңдаршы. Ойнай аласыңдар ма?»

«Мәселе терідегі тыртықта ма? Жоқ, жан дүниедегі тыртықты неге көрмейді бұлар! Неге соны білгісі келмейді...»

Жазушының бұл шығармасы психологиялық-лирикалық тұтастықтағы драмалық сипатымен ерекшеленеді. Қаламгердің драмалық пьесаларының сюжеттік-композициялық желілерін тұтастырып, әуелі оқырмандарын одан кейінгі көрермендерін баурап отыратын поэтикалық және лирикалық-психологиялық сарынды, романтикалық-реалистік әуенді тұтастық. Драма кейіпкерлерінің әрқайсысының әрекеті, рөлі өзіндік бір реалистік мақсатқа негізделген. Заманның ең бір осал тұсына айналған полигон зардаптарының көрінісі ретіндегі адам тәніндегі өзгерістер оның жанындағы тоқыраумен салғастырыла беріледі. Бүгінгі ғылым мен техниканың дамыған сәтінде экологиялық апаттың салдарын жоюға ұмтылу өзекті екендігін баяндау, адамдар арасындағы қарым-қатынастағы қайшылықтар, «Қозы мен Баян» махаббатының бүгінгі көрінісі, ұлттық сезімнің махаббат сезімінен биіктігін жеткізу – шығармада көтерілетін басты мәселе. Сондай-ақ автор қазақ жастарының шетелдерден білім алуы, көптілділігі, «Қозы Көрпеш – Баян сұлу»

жырының қырық нұсқасы барлығын кейіпкерлер сөзі арқылы баяндайды.

«Жапон аруының арманы» шығармасында автор түрлі көріктеуіш құралдар арқылы өзіндік идеясын ашық түрде де, астарлы түрде жеткізе білген.

Алеко: Қазақтың қызы қазаққа ғана ибалы келін бола алады.

Нұрмұхан: Ал өркениет, Жаһандану?

Алеко: Оның бәрі де ұлттық сезімді өшіре алмайды.

Гүлжан: Өмір деген – ақ пен қара тартысы.

Алеко: Зұлымдық – ауқымы кең өрт.

Дәл осы диалогтардан жапон қызының арманын айқын көруге болады.

Шығармадағы аса байқала қоймайтын, тіпті кейіпкерлердің өздері де сөздеріне мән бермейтін кейіпкер – Мұсахан. Оқиғаның шешімін табар тұстағы Мұсаханның «Махаббат та, сүйіспеншілік те – бәрі жан тазалығына келіп тіреледі. Алдамшы сезім – ол шынайы махаббатқа бастаған емес. Адам жанының тазалығы – асыл қазына» деген сөздері тартыстың шешіміне апарды. Түптеп келгенде, Жолтай Әлмашұлының «Жапон аруының арманы» пьесасы - көркем шындық поэтикасы өрнектерімен оқырмандар мен көрермендердің қабылдау ықыласына келген көрнекті туынды.

Тәуелсіздік тұсынан бүгінгі күнге дейінгі қазақ әдебиетіндегі қай драматургті алсақ та, пьесалардың кез-келгенін алсақта, заманға лайық кейіпкерлердің шынайы бет бейнесін көреміз. Өйткені қазіргі драмалық пьесалардың бәрі сахнағалайықталып жазылады. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі бүгінгі қоғамда жазылған пьесалардан әрдайым заманның бейнесі сезіліп тұрады. Қазіргі драматургиядағы көркемдік әлемнің өзіндік ерекшелігі деп те осы қырын айтуға болады. Еліміз егемендік алған жылдан бері театр репертуарындағы тарихи қойылымдар, драма, трагедия, комедия жанры ерекше дамып келеді. Сол жеткен жетістіктердің арасында жоғарыда талданған Жолтай Әлмашұлының да алар орны зор.

Қорыта келгенде, қазақ сөз өнеріндегі дәстүрлі негізі әдебиет шығармалары мен фольклор мұраларында (би-шешендер сайыстары, ақындар айтыстары, жар-жар, беташар, алтыбақан, т.б.) негізі қаланған ұлттық сөз өнерінің драматургия саласы қазақтың рухани мәдениетінің әлем өркениетіндегі көрнекті орнын да танытты. Қазіргі қазақ драматургиясы әлемдік классикалық дәстүрді шығармашылықпен қабылдай отырып, ұлттық топырақтағы осы өнердің өркендеуіне жаңашылдықпен үлес қосып келеді.

Әдебиеттер

- 1 Әуезов М. Реалистік драма жолында. - <http://el.kz/m/articles/view/content-5331>
- 2 Тебегенов Т. Қазіргі қазақ әдебиетіндегі драматургия. «Ақиқат» журналы, 13.10.2011 – <http://akikatkaz.kz/?p=110>
- 3 Нұрғалиев Р. Драма өнері. – Алматы: Санат, 2001. – 480б.
- 4 Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – Спб, 1886. – Т.24. – С.837.
- 5 Виноградов В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. – М., 1963. – С.184.
- 6 Поляков М. Вопросы поэтики и художественной семантики. – М., 1986. – С. 8.
- 7 Мукаржовский Я. Структуральная поэтика. – М., 1996. – С.31.
- 8 Балухатый С.Д. Вопросы поэтики. – Л., 1990. – С.11.
- 9 Өрілген өмір өрнегі. Жүлде алған пьесалар. – Астана: Нұра-Астана, 2012. – 568 б.
- 10 Тымболова А. Драмалық шығармалардың лингвистикалық поэтикасы. – Алматы: Елтаным баспасы, 2013. – 328 б.

References

- 1 A'wezov M. Reali'stik drama zholy'nda. - <http://el.kz/m/articles/view/content-5331>
- 2 Tebegenov T. Qazirgi qazaq a'debi'etindegі dramaturgi'ya. «Aqi'qat» zhurnalı', 13.10.2011 – <http://akikatkaz.kz/?p=110>
- 3 Nurghali'ev R. Drama o'neri. – Almaty': Sanat, 2001. – 480 b.
- 4 ENciklopedicheskiy slovar' Brokgauza i Efrona. – Spb, 1886. – T. 24. – S. 837.
- 5 Vinogradov V. Stilistika. Teoriya poehticheskoy rechi. Poehtika. – M., 1963. – S. 184.
- 6 Polyakov M. Voprosy poehtiki i hudozhestvennoj semantiki. – M., 1986. – S. 8.
- 7 Mukarzhovskij YA. Struktural'naya poehtika. – M., 1996. – S. 31.
- 8 Baluhatyj S.D. Voprosy poehtiki. – L., 1990. – S. 11.
- 9 O'rilgen o'mir o'rnegi. Zhu'lde alghan p'esalar. – Astana: Nura-Astana, 2012. – 568 b.
- 10 Ty'mbolova A. Dramaly'q shy'gharmalardy'nh li'ngvi'sti'kaly'q poe'ti'kasy'. – Almaty': Eltany'm baspasy', 2013. – 328 b.

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ

1-бөлім Раздел 1 Әдебиеттану Литературоведение

<i>Жаксылыков А.Ж.</i> Методологические принципы изучения поэтики и эстетики казахских и ногайских жырау.....	4
<i>Abdulina A.</i> Axiological dominants of modern Kazakh literature in the light of the «Mangelic el» idea	14
<i>Айнабекова Г.Б.</i> «Дегдар» ПО.....	18
<i>Ахметжанова А.И.</i> Руническое письмо как хранитель исторической информации	22
<i>Базылова Б.К., Калинина В.В.</i> Приемы создания образа в литературном портрете	28
<i>Дәдебаев Ж., Бисенбаев П., Кәрібозов Е.</i> Шыңғыс Айтматовтың психопоэтикасы.....	34
<i>Джолдасбекова Б.У., Баратов Ш.М.</i> Исследование творчества Пушкина в литературоведении Казахстана	40
<i>Жанабаев К., Акбердикызы У.</i> Теория Парри-Лорда в исследовании поэзии жырау XV-XVIII веков	46
<i>Исмаилова Н.</i> Отношение к восточным и западным традициям в Нахчыванской литературной среде (XIX век - начало XX века)	52
<i>Қабылов Ә.Д.</i> Гротеск: теориясы мен қолданысы.....	60
<i>Какильбаева Э.Т.</i> Семиотика «алматинского текста» в поэмах Владимира Луговского и Олжаса Сулейменова	66
<i>Қалқабаева С.Ә.</i> Әзілхан Нұршайықовтың лирикалық повестері	72
<i>Мейрамғалиева Р.М.</i> К вопросу о влиянии Горького на творчество А.И. Куприна.....	78
<i>Рамазанова А.Х.</i> История издания дастана «Арзу и Гамбар» в Европе	84
<i>Сейтқазы Э.А.</i> О. Бөкей шығармаларындағы образы-символдар	90
<i>Садықов С.</i> Түркология тарланы.....	96
<i>Temirbolat A.B., Aisultanova K.A.</i> Features of National Idea's Reflection in the Kazakh Literature.....	106

2-бөлім Раздел 2 Тіл білімі Языкознание

<i>Акбаров А.</i> Семантический анализ различных типов дискурса в трудах Руми и Диздара.....	114
<i>Абаева Ж.С.</i> Прецедентные тексты в СМИ	120
<i>Абдурахманова К.</i> Синтаксико-семантический обзор эмотивности в тексте	126
<i>Айтмамбетов Ф.У., Лесбекова Л.Ж., Калдыкозова С.Е., Анартаева Г.У., Турсунов А.Н.</i> Позиционные сингармонические и несингармонические чередования звуков (на материале казахского, узбекского и русского языков).....	132

<i>Әлімтаева Л.Т., Тұрсын Ш.К.</i> Компаративтілік функционалды-семантикалық категориясының қазақ тіл білімінде зерттелуі.....	136
<i>Антонова Е.М.</i> Современная практика лингвоэкспертного исследования конфликтных медиатекстов по делам о защите чести, достоинства и деловой репутации юридических и физических лиц, клевете и оскорблению	142
<i>Аширова А.Т.</i> Газет мәтініндегі тақырыптардың синтаксисі.....	150
<i>Байтелиева Ж.</i> Үштілділік және қазақ тілінің мәртебесі	154
<i>Jahangirova G.</i> English as the language of international communication	160
<i>Досанова А.М., Мадиева Д.Б., Шакинова В.Б., Кузембекова Ж.Ж.</i> Интеграция ұғымы және тілдік бейімделу	164
<i>Доскеева Б.Ж.</i> Қазақ тіліндегі тілек, мақсат мәнді сөйлемдердің жасалу жолдары.....	172
<i>Жұнусова М.К.</i> Антонимдердің мәтінтүзімдегі қызметі.....	178
<i>Жүнісбек Ә., Сейтқазы Е.</i> Қазақ тіліндегі ілік септіктің буын тұрқы мен дыбыс құрамы.....	184
<i>Иманқұлова С.М., Рамазанова Ш.Ә.</i> Бизнес-лингвистика – зерттелмеген жаңа сала	190
<i>Итжанова Н.Б.</i> Средства языкового выражения оценки агрессии в СМИ России и Казахстана (прилагательный, наречия)	194
<i>Касьмова Р.Т.</i> Индивидуальные обыденные толкования слов в языковом сознании казахов.....	200
<i>Kogay E.R.</i> The concept of «Urban Locality» in signature worldview of Timur Zulfikarov	206
<i>Құлжанова Б.Р.</i> Сөз мағыналарының өзгеру себептері (Орта ғасыр түркі жазба ескерткіштері бойынша).....	210
<i>Nurshaikhova Zh.A., Akhmedova A.K., Zuyeva N.Yu.</i> Tyrochoric version of structural taxonomy of the russian sentence.....	216
<i>Сансызбаева С.К.</i> Фразеологизмы с зооморфизмами в казахском и русском языках	222
<i>Сарсекеева Н.К., Исакова У.Н.</i> Специфика мифопоэтических образов в повести О. Бокеева «Снежная девушка»	228
<i>Смағұлова Г.Н., Әмірақынова Г.А.</i> Қазақ эзілдерінің тақырыптық ерекшеліктері.....	234
<i>Хайрушева Е.Е., Салханова Ж.Х.</i> Инонациональные лингвокультурные элементы в поэзии Б. Канапьянова	240
<i>Турбекова С.А.</i> Эквивалентность при переводе художественного текста.....	244

3-бөлім Раздел 3
Тіл мен әдебиеттің Методика преподавания
оқыту әдістемесі языка и литературы

<i>Артықова Е.О., Ахметова А.Н.</i> Ағылшын тілін оқытудың маңызы	250
<i>Atabayeva F.K., Atabayeva G.K.</i> Foreign language information-educational environment: content, qualification demands and mechanisms of organization	256
<i>Бейсенова Ж.С., Утегенова Д.И.</i> Инновационные технологии в обучении языкам: критическое мышление	260

<i>Бисингалиева И.В.</i> Коммуникативная компетенция будущего специалиста – ключ к достижению профессионального успеха	268
<i>Жандыкеева Г.Е., Егизбаева З.С.</i> Актуальные проблемы преподавания практического курса русского языка (фонетический аспект).....	272
<i>Какишева Г.Ж., Абишева У.К.</i> Учет артикуляции и грамматики родного языка иностранцев в обучении русскому языку.....	278
<i>Мухамадиев Х.С., Кенжеева К.Т.</i> Контекст технологии презентации результатов научно-учебной деятельности	282
<i>Nurmukhanbetova A.A., Issabayeva B.K.</i> On creative writing	286
<i>Оразбекова И.Г., Таева Р.М., Утесбаева Ж.М.</i> Использование корпусных ресурсов в обучении иностранному языку.....	290
<i>Савчиц Н.Е., Кудиярбекова М.К., Исмаилова Ш.А.</i> Формирование устойчивой мотивации в процессе обучения русскому языку в вузе	296
<i>Туребекова Р.С.</i> О навыках чтения учебно-научных текстов на занятиях по русскому языку	302
<i>Утебалиева Г.Е., Есбулатова Р.М.</i> К проблеме формирования языковых знаний вторичной языковой личности на базе концептуального конструирования	308
<i>Үмбетов М.Б.</i> Әдебиетті оқыту әдістемесіне Ресей ғалымдарының ықпалы	314
<i>Chekina E., Tulebaeva B.</i> Semantic organization of sentences while teaching to read texts on specialty.....	320

4-бөлім Раздел 4
Аударма теориясы Теория и методология
және әдіснамасы перевода

<i>Қазыбек Г.Қ.</i> Олжас Сүлейменовтің «Адамға табын, Жер, енді» поэмасының қазақ тіліне аударылу ерекшелігі	328
<i>Musaly L., Aitmukhanbetova A., Soltanaeva E.</i> Abai's poetry and the problem of literary connections	334
<i>Umatova Zh., Alimbayeva A.</i> Translation peculiarities of phrasal verbs in literature of law.....	340

5-бөлім Раздел 5
Мәдениет Культура

<i>Джумагалиева А.</i> «Күй тартыс» өнеріндегі қол кимылдарының көркемдігі мен көрнекілігі	348
<i>Dossybayeva G.K.</i> Ways of improving of the system of Higher education in RK.....	354
<i>Құмарғалиева Н.Р.</i> Маңғыстау театрының шығармашылық ізденістері.....	358
<i>Омарова Г., Күзеубай А.Ұ.</i> Дәстүрлі ән өнерінің аспап сүйемелінде қолданылатын қағыс атаулары	366
<i>Мұқатов Н.</i> Көгілдір экрандағы тікелей хабар	374

6-бөлім Раздел 6
Жас ғалымдар Молодые авторы

<i>Григорьева И.В., Туманова А.Б.</i> Концепт «степь» в лингвистической науке: определение понятия и составляющих	380
<i>Баймурзина А.А.</i> Жастардың тілдік сәйкестілігі мен көптілділігін зерттеуде әдіс-тәсілдер тандау негіздемесі.....	386
<i>Бекмаганбетов М.Б.</i> Образ аль-Фараби в литературе Казахстана.....	392
<i>Zhenis N.N.</i> The specifics of the deer’s image creation in M. Zverev’s story «White deer».....	398
<i>Ибраева Д.С.</i> Особенности композиции и сюжетосложения повести И.П. Шухова «Колокол»	402
<i>Искакова Г.Н.</i> Просодия және дискурс.....	408
<i>Қуатбек Н.</i> Гендерный аспект речевого поведения в рекламных текстах.....	416
<i>Малик М.М.</i> Әлеуметтік желілердегі сөйлеу қызметінің прагматикасы және функциясы.....	420
<i>Рақымберді Ш.</i> Этностереотиптердің лингвистикалық аспектісі	426
<i>Садықов Н.Р.</i> Мағжан Жұмабаев және Мәжит Айтбаев шығармаларындағы «Түркістан» концептісі	432
<i>Сандыбаева К.</i> Асыл нұсқа мен аудармадағы реалиялар (Абай өлеңдерінің негізінде).....	438
<i>Сұлтан Е.</i> Роман трансформациясының теориясы мен тарихы	444
<i>Каримова Г.С.</i> Қазіргі қазақ драматургиясы: идея және көркем шындық.....	450

CONTENTS

Section 1 Literary Criticism

<i>Zhaksylykov A.Zh.</i> Methodological principles of learning of poetics and aesthetics of Kazakh and Nogoi zhyrau.....	4
<i>Abdulina A.</i> Aksiological dominants of modern Kazakh literature in the light of the “Mangelic el” idea	14
<i>Ainabekova G.B.</i> “Degdar” PO	18
<i>Ahmetzhanova A.I.</i> Runic letter as the guardian of the historical information.....	22
<i>Bazylova B.K., Kalinina V.V.</i> Methods of the image in the literary portraits.....	28
<i>Dadebayev Zh., Bissenbayev P., Karibozov E.</i> Psihopoetika of Chingiz Aitmatov	34
<i>Joldasbekova B.U., Baratov Sh.M.</i> The research work of Pushkin in Kazakhstan literary	40
<i>Zhanabayev K., Akberdykizi U.</i> The theory of the Parry-Lord in the study of poetry zhyrau XV-XVIII centuries	46
<i>Ismayilova N.</i> The attitude towards east and western traditions in the nakhchivan literary environment (the XIX century-the beginning of the XX century)	52
<i>Kabylov A.D.</i> Grotesque: theory and application	60
<i>Kakilbaeva I.T.</i> Semiotics of “Almaty text” in Vladimir Lugovsky and Olzhas Suleymenov’s poems	66
<i>Kalkabaeva S.A.</i> Lyrical narratives of Azilkhan Nurshaiykov	72
<i>Meiramgaliyeva R.M.</i> The question of influence of Gorky on Kuprin’s works	78
<i>Ramazanova A.Kh.</i> The history of publish the dastan “Arzu-Gamber” in Europe	84
<i>Seitkazy E.S.</i> Images and symbols in prose of O. Bokeev.....	90
<i>Sadykov S.</i> The Expert of Turkology.....	96
<i>Temirbolat A.B., Aisultanova K.A.</i> Features of National Idea’s Reflection in the Kazakh Literature	106

Section 2 Linguistics

<i>Akbarov A.</i> Semantic analysis of different types of discourse in the works by Rumi and Disdar.....	114
<i>Abayeva Zh.S.</i> Precedent texts in the mass media	120
<i>Abdurahmanova K.</i> Syntax-semantic review of emotives in the text	126

<i>Ajtmambetov F.U., Lesbekova L.Zh., Kaldykozova S.E., Anartaeva G.U., Tursunov A.N.</i> The positional vowel harmony and non-vowel harmony alternations of sounds (in kazakh, uzbek and russian).....	132
<i>Alimtaeva L.T., Tursyn Sh.K.</i> Study of comparativ functional-semantic category in the kazakh linguistics.....	136
<i>Antonova Y.M.</i> Modern practice of linguistic expert examination of controversial media texts on protection of honor, dignity, and business reputation of legal entities and individuals, defamation and criminal insult	142
<i>Ashyrova A.T.</i> The syntax of the article in the newspaper.....	150
<i>Baiteliyeva Zh.</i> Trilingualism and prestige of the Kazakh language.....	154
<i>Jahangirova G.</i> English as the language of international communication	160
<i>Dosanova A.M., Madyeva D.B., Shakenova V.B., Kuzembekova Zh.Zh.</i> The concept integration and language adaptation.....	164
<i>Doskeyeva B.Zh.</i> Ways of expression of desire, intention in Kazakh language	172
<i>Zhunosova M.K.</i> A role of antonyms is in maintenance of text	178
<i>Zunisbek A., Seitkazy E.</i> Properties of a syllable of genitive case and sound structure in the Kazakh language.....	184
<i>Imankulova S.M., Ramazanova Zh.A.</i> Business linguistics – the new unexplored direction	190
<i>Itzhanova N.B.</i> Means of evaluation of linguistic expression of aggression in the media in Russia and Kazakhstan (adjectives, adverbs).....	194
<i>Kassymova R.T.</i> The individual everyday interpretations of words in the linguistic conscious of the Kazakhs.....	200
<i>Kogay E.R.</i> The concept of «Urban Locality» in signature worldview of Timur Zulfikarov	206
<i>Kulzhanova B.R.</i> Causes of the word meanings change (On middle aged Turkic written manuscripts).....	210
<i>Nurshaikhova Zh.A., Akhmedova A.K., Zuyeva N.Yu.</i> Typochoric version of structural taxonomy of the russian sentence.....	216
<i>Sansyrbayeva S.K.</i> Phraseological units with zoomorphisms in the Kazakh and Russian languages.....	222
<i>Sarsekeeva N.K., Issakova U.N.</i> Specificity of mythopoetical images in the novel O. Bokeev “Snow Girl”.....	228
<i>Smagulova G.N., Amirakynova G.A.</i> Thematic features of Kazakh humors	234
<i>Khairusheva E.E., Salkhanova Z.K.</i> Non-indigenous linguistic and cultural elements in the poetry of B. Kanapyanov	240
<i>Turbekova S.A.</i> Equivalence of the text in the translation.....	244

Section 3 Methods of teaching language and literature

<i>Artykova E.U., Ahmetova A.N.</i> Importance of learning english language.....	250
<i>Atabayeva F.K., Atabayeva G.K.</i> Foreign language information-educational environment: content, qualification demands and mechanisms of organization.....	256
<i>Beisenova Zh.S., Utegenova D.I.</i> Innovative technologies in language teaching: critical thinking.....	260

<i>Bissingaliyeva I.</i> Communicative competence of the future expert - the key to achieving professional success.....	268
<i>Zhandykeeva G.E., Egizbayeva Z.S.</i> Actual problems of teaching the practical course of Russian language (phonetic aspect).....	272
<i>Kakysheva G.Zh., Abisheva U.K.</i> Considering the articulation and grammar of mother tongue of foreign learner in russian language training.....	278
<i>Mukhamadiyev H.S., Kenzheeva K.T.</i> Context of presentation technology of the scientific and educational effort results.....	282
<i>Nurmukhanbetova A.A., Issabayeva B.K.</i> On creative writing	286
<i>Orazbekova I.G., Tayeva R.M., Utesbayeva Zh.M.</i> The Use of Corpus Resources in Foreign Language Teaching.....	290
<i>Savchits N.E., Kudiyarbekova M.K., Ismailova Sh.A.</i> The formation of sustainable motivation during the russian language teaching process in the high education institute.....	296
<i>Turebekova R.S.</i> About skills of reading educational-scientific texts on classes in Russian.....	302
<i>Utebaliyeva G.E., Yesbulatova R.M.</i> To the problem of formation of the lingual skills of the secondary lingual personality based on the conceptual construction....	308
<i>Umbetaev M.B.</i> The influence of Russian scientists to the methods of teaching literature	314
<i>Chekina E., Tuleubaeva B.</i> Semantic organization of sentences while teaching to read texts on specialty.....	320

Section 4 Theory and methodology of translation

<i>Kazybek G.K.</i> The translation peculiarities of the poem Olzhas Suleymenov “Adamga tabyn, Zher endi”	328
<i>Musalıy L., Aitmukhanbetova A., Soltanaeva E.</i> Abai’s poetry and the problem of literary connections	334
<i>Umatova Zh., Alimbayeva A.</i> Translation peculiarities of phrasal verbs in literature of law.....	340

Section 5 Culture

<i>Jumagaliyeva A.</i> Artistic and aesthetic way of hand positioning in «Kui tartys» art.....	348
<i>Dossybayeva G.K.</i> Ways of improving of the system of Higher education in RK.....	354
<i>Kumargaliyeva N.R.</i> The creative search of Mangystau theatre	358
<i>Omarova G., Kuzeubai A.U.</i> Names of percussion instruments in Kazakh national musical genre.....	366
<i>Mukatov N.</i> Direct broadcast on TV	374

Section 6 Young Authors

<i>Grigoryeva I.V., Tumanova A.B.</i> The concept of «steppe» in the linguistic science: definition and components	380
<i>Baimurzina A.A.</i> Justification of a choice of methods in researches of language identity and multilingualism of youth	386
<i>Bekmaganbetov M.B.</i> The image of the Al-Farabi in Kazakh literature	392
<i>Zhenis N.N.</i> The specifics of the deer's image creation in M. Zverev's story "White deer"	398
<i>Ybraeva D.S.</i> Features composition of plot and story I.P. Shukhov's "Bell"	402
<i>Iskakova G.N.</i> Prosody and discourse	408
<i>Kuatbek N.</i> Gender aspect of verbal behavior in the advertising texts	416
<i>Malik M.M.</i> Function and pragmatics of speech activity in social networks	420
<i>Rakymberdi Sh.</i> Linguistic aspects of ethnic stereotypes	426
<i>Sadykov N.</i> Concept of the "Turkistan" in works of Magzhan Jumabaiev and Mazhit Aitbayev	432
<i>Sandybayeva K.</i> Realia in original and translations (based on Abai's poetry)	438
<i>Sultan Y.</i> Theory and history of novel transformation	444
<i>Karimova G.S.</i> Modern Kazakh Drama: idea and artistic truth	450